

DÜNYA ƏDƏBİYYATI
KLASSİKLƏRİ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin
**“Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin
əsərlərinin Azərbaycan dilində nəşr edilməsi
haqqında”** 2007-ci il 24 avqust tarixli
sərəncamı ilə nəşr olunur.

“Şərq–Qərb”

Bakı – 2009

Victor
HUGO

MISÉRABLES
III-IV

V i k t o r
HÜQO

1802–1885

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ
üç cİLDDƏ

II CİLD

SƏFİLLƏR
III-IV hissələr

“Şərq–Qərb”
Bakı – 2009

ISBN 978-9952-448-61-0

Tərcümə edəni: Beydulla Musayev
Redaktor: İlham Çerkəzoğlu
Korrektor: Fəridə Səmədova

Bədii tərtibat və
dizaynın müəllifi: Tərhan Qorçu
Kompüter düzümü: Hikmət Aydınov
Həsən Yaqubov

**Viktor Hüqo. Seçilmiş əsərləri üç cildə,
II cild (Səfillər, III-IV hissələr)** – Bakı: “Şərq-Qərb”, 2009, 688 səh.

Böyük fransız yazıçısı və mütəfəkkiri Viktor Hüqonun məşhur “Səfillər” romanının III və IV hissələrinin daxil edildiyi bu kitabda XIX əsrdə Fransada baş verən tarixi hadisələrin və insan talelərinin epik mənzərəsi oxucunun gözləri qarşısında canlanır.

Mətn: Bakı Slavyan Universiteti, “Kitab aləmi” NPM, 2009
Bədii tərtibat, səhifələnmə: “Tutu” nəşriyyatı, 2009
© “Şərq-Qərb” ASC, 2009

Sæfillər

III hissə

MARIUS

Viktor Hüqo

DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSİKLƏRİ

Birinci kitab

PARİSİN ZƏRRƏ-ZƏRRƏ GÖZDƏN KEÇİRİLMƏSİ

Birinci fəsil

PARVULUS¹

Parisin uşağı var, meşənin quşu; quşun adı – sərçədir, uşağın adı – qamen².

Odlu soba ilə səhər şəfəqi – bu iki məfumu birləşdirin. Parislə uşaqlığın – bu iki qıdılcımın toqquşmasına imkan verin: kiçik bir məxluq meydana gələcəkdir. Plavt buna Homuncio³ deyə bilərdi.

Bu kiçik məxluq şəndir. Elə olur ki, o, hər gün yemək yemir, amma könlü istəsə, hər axşam teatra gedir. Onun nə əynində köynəyi, nə ayağında çəkməsi, nə yaşamağa damı var; o, quş kimi bir şeydir – quşun da heç nəyi yoxdur. Yaşı yeddi ilə on üç arasındadır. Həmişə dəstə içindədir, bütün günü küçədədir; bayırda yatır; atasının köhnə şalvarını geyinir, özgə adamın köhnə şlyapasını qoyur; şalvarı dabanından aşağı enir; şlyapa xirtdəyinə keçir; sarı haşiyəli bircə aşırması var; o, həmişə gəzir, nə isə axtarır, kimi isə güdür; avaraçılıq edir, çubuq çəkir, pis-pis söyüşlər söyür, meyxanalarda veyllənir, oğrularla yaxınlıq edir, mamzellərə⁴ “sən” deyir, oğru dilində danışır, nalayiq mahnılar oxuyur, lakin onun qəlbində pis bir şey yoxdur. Bu da ona görədir ki, könlündə məsumluq incisi var; inci çirkabda ərimir. İnsan nə qədər uşaqdır, Allah istəyir ki, o, məsum olsun.

Böyük şəhərdən “Axı bu kimdir?” soruşsaydılar, o, belə cavab verərdi: “Mənim balamdır”.

¹ Körpə uşaq (*lat.*)

² *Qamen* – Parisdə küçə uşaqlarının ümumi adı

³ Adamcığaz (*lat.*)

⁴ *Mamzel* – madmuazel sözünün aktrisa, yaxud yüngül əxlaqlı qızlara aid forması

İkinci fəsil

QAMENİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Paris qameni – azman yanında çırtandır.

Mübaligə etməyə: bizim bu çirkab mələyinin bəzən köynəyi olur, lakin bu, onun yeganə köynəyidir; bəzən ayaqqabısı olur, ancaq altı olmur; onun bəzən evi olur, bu evdən xoşu gəlir, çünki gedib orada anasını görür, lakin o, küçəni üstün tutur, çünki küçədə sərbəst olur.

Onun öz oyunları, öz dəcəlliyi var, lakin bu oyunların və dəcəlliyin kökündə burjuaziyaya nifrət durur, qamenin öz məcazları var: ölməyə onun dilində “qutu oyunu” deyilir; qamenin öz peşəsi var, başqalarına araba tutur, karetaaların pilləkənini endirir, bərk yağış yağanda adamları bir küçədən o biri küçəyə keçirmək üçün yolpulu alır, buna o “bərə düzəltmək” deyir; hökumət nümayəndələri fransız xalqının xeyrinə nitq söyləyəndə bu nitqlərin məzmununu çığır-çığıra camaat arasında yayır; döşəmə yollarda daşların arasını araşdırır; onun öz pulu var: bu da küçədə yığıldığı xırda mis qırıntılardır. Bu qəribə pula “düymə” deyir; bu pullar kiçik səfillər arasında ciddi surətdə müəyyənləşdirilmiş möhkəm qiymətə malikdir.

Onun öz heyvanlar aləmi var, onları künc-bucaqda çox diqqətlə müşahidə edir; bunlar mollaquşudur, “ölübaş” dediyi bitki bitidir, “otbiçən” dediyi hörümçəkdir, “şeytan” dediyi qara qurddur – bu qurd ikibuynuzlu quyruğunu təhdidedici şəkildə hərləyir. Paris qameninin əfsanəvi əjdahası da var; bu əjdahanın qarnı sümük kimi qabıqlarla örtülmüşdür, ancaq o, kərtənkələ deyil; onun belində ziyil var, lakin o, quru qurbağası deyil; bu heyvan indi köhnə əhəng çuxurlarında, qurumuş çirkab quyularında yaşayır; onun rəngi qaradır, o tüklüdür, yapışqan kimidir; gah yavaş-yavaş, gah da tez-tez sürünür; ondan heç bir səs-səmir çıxmır; ancaq baxır; özü də elə dəhşətlidir ki, onu hələ heç kəs görməmişdir; qamen bu əjdahaya “lal-kar” deyir. Bu “lal-kar”ları daş altından axtarıb tapmaq təhlükəli hesab edilən əyləncədir. Ona başqa bir şey də ləzzət verir: bu da qənbər daşını birdən qaldırıb altına baxmaq, orada məryəmqurdu olub-olmadığını bilməkdir. Parisin hər rayonundan maraqlı şeylər tapmaq olur, hər rayon bu şeylərlə şöhrət qazanmışdır. Ursulaçı

qadınlar monastırının odun anbarında qulağagirən, Panteon yaxınlığında qırxayaq, Mars çölünün xəndəklərində qurbağa balaları var.

“Sözə” gəlincə, bu uşaq Taleyrandan az söz bilmir. Həyasızlıqda Taleyrandan geri qalmır, amma ondan abırıldır. O heç gözlənilmədən şənlik coşqunluğuna tutulur: istəsə, yeri gəldi-gəlmədi, dükançını dəlicəsinə bir qəhqəhə ilə heyrətə salır. O çox asanlıqla çox gülməli vəziyyətdən şit zarafata adlayır.

Dəfn mərasimi keçir. Adamların içində həkim də var. Qamen çığıra-çığıra deyir: “Bir ora bax, nə vaxtdan bəri həkimlər öz əməllərini özləri aparırlar?”

Başqa bir qamen özünü izdihamin içinə verir. Gözlüklü, breloklu, yaşlı bir adam acıqlı-acıqlı dönüb deyir: “Haramzadə, sən necə cürət edib mənim arvadımın belindən yapışırsan?” – “Cənab, siz nə deyirsiniz?! Ciblərimi axtara bilərsiniz”.

Üçüncü fəsil

QAMEN CAZİBƏDARLIQDAN MƏHRUM DEYİL

Homuncio bir necə su ilə axşamlar teatra gedir – bu pulu əldə etmək üçün o, həmişə bir yol tapır. Teatrın sehrli qapısından içəri girəndə dəyişir. O, əvvəl qamen idi, indi “tüti”¹ olur. Teatrlar – trümləri baş-ayaq edilmiş gəmiyə bənzəyir. Tütilər bu trümlərə doluşur. Gecəkəpənəyi ilə bu kəpənəyin sürfəsi arasında nisbət necədirsə, tüti ilə qamen arasındakı nisbət də elədir. Kəpənək də məxluqdur, ancaq uşan məxluqdur.

Darısqal, üfunətli, qaranlıq, çirkli, murdar, pis və iyrenc trümün paradizə çevrilməsi üçün tütünün orada olması, üzünün fərəhlə gülməsi, həyəcanının, heyrət və sevincinin aşib-daşması, quş qanadı şappılısını xatırladan alqışı kifayətdir.

Canlı bir məxluqa bütün dəyərsiz şeyləri verin, möhtac olduğu zəruri şeyləri onun əlindən alın, onda siz qameni əldə etmiş olarsınız.

Qamen ədəbi duyğudan məhrum deyil. Lakin klassik üslub onun zövqünə uyğun gəlmir – biz buna çox təəssüf edirik. Qamen öz

¹ Parisin civarında yaşayan cavan fəhlə

təbiəti etibarilə daha az akademikdir. Məsələn, madmazel Mars bu gənc və coşqun teatr həvəskarları arasında şöhrət qazanmışdı, lakin onun qazandığı şöhrətdə bir az istehza da vardı. Qamen ona “pıçıldayan madmazel” deyirdi.

Qamen bar-bar bağırır, adamları ələ salır, lağa qoyur, dalaşır: o, südəmər uşaq kimi əsgiyə bürünmüşdür, filosof kimi köhnə, qaba paltar geyinmişdir. Bu cındır paltarlı uşaq çirkab sularından tilovla nəsə tutur, çirkab borularında nəsə axtarır; lap çirkab içində ürəkəçən bir şey tapır; bütün yolayrıcılarında ilhamla söyüş yağdırır; adamlara istehza edir, acılayır, fit çalır, nəğmə oxuyur; o həm mehribanlıq, həm də təhqir edə bilir; qoçaqcasına oxuduğu bir “Matantürlüret”lə “həmd-səna” duasının dəbdəbəsini mötədilləşdirməyi bacarır; ölü duasından tutmuş dəcəllik ifadə olunan kupletlərə kimi bütün havaaları bir qayda ilə oxumağı bacarır. Söz üçün aciz qalmır, bilmədiyi şeyi də bilir; kələkbazlıqda hətta spartalı dözümlülüyü, ağılda yüngülməzaclıq, hərzəgulluluqda lirizm göstərir. Onunla lap Olimpədə də kol dibində oturmaq olar; o, peyində eşələnə bilər, amma oradan ulduzlar içində ayağa qalxar, Paris qameni balaca Rabledir.

Əgər şalvarında saat cibi yoxdursa, bu şalvardan xoşu gəlməz.

O, çox az hallarda təəccüblənir, daha az hallarda qorxur. Öz nəğmələrində mövhumatı ələ salır, qondarma və bayağı şeyləri, mübalığəni ifşa edir, əsrarəngiz şeyləri lağa qoyur, teyflərə dilini göstərir, pafosda gözəllik görmür, epik təmtəraqlı sözlərə gülür. Lakin bundan elə nəticə çıxarılməsın ki, o, şairanə hissədən tamamilə məhrumdur. Qətiyyən yox! O, təntənəli xəyallara məzhəkəli fantasmaqoriya kimi baxmağa meyil edir. Adamastor onun qarşısında canlansaydı, qamen, yəqin ki, deyərdi: “Bir uyuğa bax!”

Dördüncü fəsil

QAMEN XEYİR DƏ VERƏ BİLƏR

Paris avara ilə başlayır, qamenlə qurtarır: bu iki məxluqu başqa heç bir şəhər meydana gətirə bilməz; bir tərəfdə seyr etməklə kifayətlənən passiv idrak, bir tərəfdə tükənməz təşəbbüs; Prudom və

Fuyu. Ancaq Parisin tarixində belə bir şey tapmaq olar. Avara – mütləqiyyət təcəssümüdür, qamen – anarxiya.

Paris civarının bu solğun üzli uşağı əzab içində, ictimai şəraitin, insan məişətinin ən dolğun yerində yaşayır, inkişaf edir, “çiçək açır”, “çiçəklənir”; o baş verən hadisələrin dərrakəli şahididir. O, özünü qayğısız göstərir, lakin qayğısız deyil. O baxanda gülmək istəyir, lakin ağlamaq da istəyir. Ey “Mövhumət”, “Sui-istifadə”, “Alçaqlıq”, “Zülm”, “Zorakılıq”, “İstibdad”, “Haqsızlıq”, “Fanatizm”, “Hökmrənlik” deyilən şeylər, siz kim olsanız da, qaməndən özünüzü gözləyin, o, ağzını açıb şaşqın-şaşqın baxsa da, hər halda, siz özünüzü gözləyin!

Bu uşaq böyüyəcək.

O, hansı xəmərdən yoğrulmuşdur? İlk təsadüf edilən bir parça palçıqdan. Bir ovuc torpaq götürürlər, üfürürlər – Adəm əmələ gəlir. Ancaq gerek ona Allahın əli toxunsun. Qamen bundan heç vaxt məhrum edilmir. Tale bu kiçik məxluqun qayğısına qalması öz üzərinə götürür. “Tale” sözü ilə biz qismən təsadüf də nəzərə alırıq. Cəmiyyətin kobud palçıqından düzəldilən bu cırıtdan cahildir, nadandır, kobuddur; mühit onu çaşdırmışdır; o, cəmiyyət tör-töküntüsünün övladıdır – bu vəziyyət ilə o, ioniyalımlı olacaq, ya beotiyalımlı? Bir gözləyin, vaxt olacaq, currit rota¹ həm miskin taleli, həm də yüksək qismətli insanlar yaradan Parisin ruhu – bu iblis, Roma dulusçusunun əksinə olaraq, parçı küpəyə çevirəcək.

Beşinci fəsil

QAMEN MÜLKÜNÜN SƏRHƏDİ

Qamen şəhəri xoşlayır; lakin o, filosof olduğundan təkliyi də xoşlayır: Fusk kimi urbis amator-ü² Horatsi³ kimi ruris amator-ü⁴.

Düşünə-düşünə gəzmək, yəni gəzmək xatirinə gəzmək – filosof üçün ən yaxşı vaxt keçirməkdir. Xüsusilə bu yerdə: bir çox böyük şəhərləri, qismən də Parisi əhatə edən bu kəndə bənzər yerdə,

¹ Çarx hərlənir (*lat.*)

² Paytaxtı xoşlayan (*lat.*)

³ “Kəndi xoşlayan mən, Romanı xoşlayan Fuska salam göndərirəm, cansağlığı arzu edirəm...” (Horatsi. Müraciətnamə, 1)

⁴ Kəndi xoşlayan (*lat.*)

bu qarışıq, bu pis, lakin müəyyən bir xüsusiyyətə, iki cür xarakterə malik olan bu yerdə... Şəhərin ətrafını müşahidə etmək – amfibiyanı müşahidə etmək kimi bir şeydir. Ağacların sonu – taxtapuşların başlanğıcı, otların sonu – döşəmə yolun başlanğıcı, çöllərin sonu – dükənlərin başlanğıcı, sakit məişətin sonu – ehtirasların başlanğıcı, ilahi pıçıldtların sonu – insan danışığının başlanğıcı – şəhər ucqarlarında xüsusi maraq oyadan budur!

Xəyalpərəst adamları elə də cazibədar olmayan yol ilə gedənlərin “qəmgin” sözü ilə damğaladığı bu ucqar yerlərdə gəzməyə məcbur edən də budur; üzdən onların gəzintisi məqsədsiz kimi görünür.

Bu sətirləri yazan adam özü də bir vaxtlar Parisin ətrafında gəzməyi xoşlardı; bu gəzintilər indi onun üçün unudulmaz xatirələr mənbəyi olmuşdur. Bu qayçılanmış qazon, bu daşlı cığır, bu tabaşirli mergelin, ya gipsli torpaq, bu heriyə qoyulmuş, ya becərilməmiş çöllərin sərt yeknəsəqliyi, heç gözlənilmədən bir az uzaqda gözə çarpan bostan, tezyetişən tərəvəz ləkləri, yabanılığa qarışmış qayğıkeş təsərrüfatçı əməyi, bu geniş və izsiz çöllər, alay təbillərinin döyüş gurultularını yada salan səslər, gecələr quldur yuvasına çevrilən bu boş yerlər, havada qanadları hərlənən külək dəyirmanı, daş karxanasının daş qaldıran çarxları, qəbiristanlıq tinlərindəki meyxanalar, gün düşən, kəpənəklərlə dolu olan böyük, boş sahələri dördbucaq şəklində əhatə edən yüksək, tutqun divarların əsrarəngiz gözəlliyi onu cəzb edirdi.

Güllə ilə dəlik-dəlik edilmiş mənfur Qrenel divarı, Qlasyer, Günet, Marnanın dik sahilində olan Mon-Parnas, Fos-o-Lu, Obye, Şatilyonda olan Mon-Suri, Tomb-İsuar, Pyer-Plat kimi əcaib yerlər çox az adama məlumdur. Şatilyondakı bu daş karxanasının daşı çoxdan tükənmişdir, indi orada ancaq göbələk bitir, ora taxtası çürümüş bir pilləkən enir. Roma Kampaniyası ümumiləşdirilmiş bir məfhumdur; Paris civarı da belə ümumiləşdirilmiş bir məfhumdur. Göz önündə canlanan mənzərələrdə çöldən, evdən, ağacdan başqa bir şey görməmək, ora səthi baxmaq deməkdir. Bütün gözəgörünən şeylər Allahın təfəkkürüdür. O yerdə ki düzənlik şəhərlə birləşir, orada həmişə kədərli bir malxulya olur. Burada eyni zamanda həm təbiətin, həm də insanın səsi eşidilir. Burada hər şeyin öz xüsusiyyəti var.

Kim bizim şəhər civarı ilə birləşən və Parisin astanası hesab oluna bilən boş yerlərdə bizim kimi gəzibsə, yəqin, o, dəfələrlə heç ağlagəlməz yerlərdə, köhnə bir çəpərin arxasında, ya da tutqun bir divar tinində hay-küylə pul-pul oynayan bir dəstə pis qoxulu, çirkli, tozlu, saçları daranmamış, cındır paltarlı, lakin peyğəmbərçiçəyindən çələng taxmış uşağa rast gəlmişdir. Bunlar öz evlərini tərk etmiş yoxsul uşaqlardır. Şəhərin kənarında onlar rahat nəfəs alırlar. Şəhərin civarı – onların oylağıdır. Onlar həmişə burada olur, boş-bekar veyllənirlər. Burada onlar bütün öz nalayiq mahnılarını açıq ürəklə oxuyurlar. Onlar həmişə burada olurlar. Daha doğrusu, onların əsl həyatı burada, adamların gözündən uzaqda, may, ya iyun günlərinin aydınlığı içində keçir. Evlərini tərk edən bu uşaqlar sərbəst yaşayırlar, özlərini xoşbəxt hiss edirlər, kiminsə qarşısında cavab verməyi özlərinə borc bilmirlər. Bir yerə yığışib, xırda, dəyirmi daşları diyirlədirlər: bu daşları baş barmaqları ilə vurub çuxura salırlar; qumara qoyulan bir çert qəpik üstündə höcətləşirlər. Onlar sizi görən kimi bir peşə sahibi olduqlarını, bir parça çörək qazanmaq lazım gəldiyini xatırlayırlar: sizə mayböcəyi doldurulmuş köhnə yun corab, ya da bir dəstə yasəmən almağı təklif edirlər. Bu qəribə təsadüf sizin Paris civarında olan gəzintinizə həm xoş, həm də acı bir gözəllik verir.

Bəzən uşaqların içində qızlar da olur; bu qızlar, bəlkə də, onların bacılarıdır. Bunlar yaşa dolmuş qızlardır; bunlar arıq, həyəcanlı, şən qəlbidir; onların əli gündən qaralmışdır; üzlərini çil basmışdır, ayaqları yalındır; lakin saçlarına çovdar sünbülü və lalə taxmışlar. Bu qızlardan bəzisi çovdar zəmisinin içinə girib, albalı yeyir. Axşamlar onların gülüşünü eşitmək olar. Gah isti günorta günəşi altında görünən, gah da alaqqaranlıqda güclə nəzərə çarpan bu uşaqlar burada gəzişən bir xəyalpərəstin fikrini xeyli vaxt məşğul edir, bu mənzərə onun xülyasına qarışır.

Paris – mərkəzdir, civarları onun dairəsidir; uşaqların təsəvvüründə bütün Yer kürəsi bundan ibarətdir. Heç bir şey onları bu xətdən qırağa çıxmağa məcbur edə bilməz. Balıq susuz yaşaya bilmədiyi kimi, onlar da Paris havasından kənarında yaşaya bilməzlər. Qarovulxanadan iki lyö qıraqdakı yerlər onlar üçün boşluqdur. Kainat onlar üçün – İvri, Jantilyi, Arkeyl, Belvil, Obervilye, Menilmontan, Şuazi-le-Rua, Bilyankur, Medon, İssi, Vanvr, Sevr,

Püto, Nelyi, Çenevilye, Kolomb, Romenvil, Şatu, Anye, Bujival, Nanter, Engyen, Nuazile-Sek, Nojan, Hurne, Dransi, Hones ilə qurtarır.

Altıncı fəsil

BİR AZ DA TARİXDƏN

Bu kitabda təsvir edilən hadisələrin baş verdiyi dövrdə – bu, təxminən, bizim dövrümüzdür – hər küçənin tinində indiki kimi keşikçi durmazdı (bu, yaxşı iş olsa da, bu haqda indi söz açmağın yeri deyil), Paris onda bu kiçik sərsərilərlə dolu idi. Statistikanın verdiyi məlumatdan görünür ki, polis işçiləri hər il tutatutda hasarlanmamış boş yerlərdən, tikilən binalardan, körpülərin tağı altından orta hesabla iki yüz altmışa qədər yurdsuz uşaq tutarlarmış. Ad çıxaran bu yuvalardan birində “Arkol körpüsü qaranquşları” əmələ gəlmişdi. Ümumiyyətlə desək, bu, bütün ictimai xəstəliklərin ən dəhşət-lisidir. Böyüklərin etdiyi bütün cinayətlər öz başlanğıcını uşaqların sərsəri həyatından alır.

Lakin Parisi istisna etmək lazımdır. Yuxarıda göstərilən statistika məlumatına baxmayaraq, Parisin müəyyən dərəcədə buna haqqı var. Bütün böyük şəhərlərdə kiçik sərsəriləri – məhv olmuş insan hesab etmək mümkündür. Harada olursa olsun, uşaq ki başlı-başına buraxıldı, sanki, tale özü onu bizim cəmiyyətin qəbahətləri içində batıb-qalmağa məhkum edir, cəmiyyət onun namusunu, vicdanını əlindən alır; lakin Paris qəmeni belə deyil: o, zahirən azğın, pozğun görünsə də, daxilən təmiz qalır – biz bunu təkidlə deyirik. Bu gözəl hadisə, xüsusilə, bizim xalq inqilablarının təmizliyində çox parlaq surətdə ifadə olunmuşdur; okean sularında ərimiş duz olan kimi, Parisin də havasında adamları pozğunluqdan qoruyan ideyalar vardır. Paris havasında tənəffüs etməklə öz ruhunu qoruyursan.

Lakin, hər necə olsa, bu uşaqlara rast gəldikdə adamın ürəyi iztirab içində sıxılır, sanki, onları öz ailələrinə bağlayan sapların qırılmış uclarını görürsən. Mədəniyyətin hələ təkamül etməmiş indiki vəziyyətində bu cür dağılan ailələrin olması heç də təəccüblü deyil. Bu ailələr çalışırlar ki, artıq ağızdan yavaşca canlarını qurtarsınlar,

buna görə də öz uşaqlarının taleyinə laqeyd baxır, onları küçəyə atırlar. Yurdsuz uşaqlar da buradan meydana çıxır. İnsana kədər verən bu hadisə elə adi bir şey olmuşdur ki, “Paris küçələrinə atılmaq” kimi xüsusi bir ifadə də əmələ gəlmişdir.

Yeri gəlmişkən, bunu da deyək ki, uşaqlara qarşı olan bu etinasızlıq köhnə mütləqiyyəti heç də narahat etmirdi. Cəmiyyətin aşağı təbəqələrində bir qədər avara və sərsəri adamların olması yuxarı dairələrin işinə yarayırdı, bu, varlılar hakimiyyətinin xeyrinə idi. “Qara camaat”ın uşaqları arasında təhsilin yayılması “zərərli” bir əhəmiyyət şəklini almışdı. “Bizə yarımçıq adamlar lazım deyil” hökmü günün tələbi olmuşdu. Uşaq nadanlığı isə məntiqli olaraq uşaq yurdsuzluğundan meydana gəlir.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, mütləqiyyətin hərdənbir uşaqlara ehtiyacı olurdu, onda küçələri uşaqlardan təmizləməyə başlayırdılar.

Uzağa getmək lazım deyil: XIV Lüdovikin vaxtında kralın arzusu ilə – bu çox ağıllı bir arzu idi – donanma yaratmaq qərarına gəlirlər. Bu, öz-özlüyündə yaxşı fikir idi, lakin görək bu fikir necə yerinə yetirilirdi!? Yelkənli gəmilər küləyin əlində bir oyuncaqdır; bu gəmilərlə yanaşı, kürək, ya buxar vasitəsilə hər tərəfə sərbəst hərəkət edən yedək gəmiləri olmasa, donanma yaratmaq mümkün deyil. O zamanlar donanmada indiki buxar gəmilərinin yerini kürəkli gəmilər tuturdu. Buna görə də kürəkli gəmilər əldə etmək lazım idi. Lakin kürəkçəkənlər olmasa, kürəkli gəmilər hərəkət edə bilməzdi. Buna görə də kürəkçəkənlər əldə etmək lazım idi. Kolber əyalət intendantları və parlamentləri vasitəsilə bacardığı qədər kürək cəzasına məhkum edilən adamların sayını artırır. Məhkəmə məmurları bu məsələdə ona çox böyük xidmət göstərirdi. Təntənəli kilsə mərasimi yanından keçən bir adam şlyapasını çıxartmadımı – bu, huge-not hərəkət hesab edilirdi: onu tutub kürəkli gəmilərə göndərirdilər. Küçədə bir uşağa rast gəldilərmə – əgər onun on beş yaş tamamilə olubsa, özü də yurdsuzdursa – onu da tutub kürəkli gəmilərə göndərirdilər. Budur, əzəmətli səltənət, əzəmətli dövr!

XV Lüdovikin vaxtında Paris küçələrində uşaqların itdiyi də olurdu. Polis işçiləri onları naməlum, əsrarəngiz bir məqsəd üçün oğurlayırdı. Adamlar dəhşət içində pıçıldaşır, kral vannalarının al rəngli olması barəsində qorxunc mülahizələr yürüdükdülər. Barbye də

bunu sadələvhcəsinə nəql edir. Belə hallar da olurdu: polis işçiləri uşaq çatışmadığı üçün ata-anası olan uşaqları da tuturdular. Uşaqları tutulan atalar dəhşət içində polis işçilərinin üstünə cumurdular. İş belə olanda məsələyə parlament qarışır, ölüm cəzası kəsirdi: boğazından asılsın! – Kim? Polis işçilərimi? – Xeyr, atalar!

Yeddinci fəsil

QAMENLƏR HİND KASTASI DÜZƏLDƏ BİLƏRDİLƏR

Paris qamenləri kasta kimi bir şeydir. Bunu da demək lazımdır ki, oraya hər adam daxil ola bilməzdi.

“Qamen” sözü ilk dəfə 1834-cü ildə mətbuata düşdü və “qara camaat” dilindən ədəbi dilə keçdi. Bu söz birinci dəfə “Klod Ge” adlı kiçik bir hekayədə işlədilmişdir. Böyük bir qalmaqal düşdü. Ancaq söz mətbuatdan çıxmadı.

Qamenlərin bir-birinə hörməti müxtəlif səbəblərə əsaslanırdı; biz bir qameni yaxından tanıyırdıq; o, öz yoldaşları arasında böyük hörmətə malik idi; yoldaşları ona böyük iftixarla baxırdı, çünki o, Notrdam kilsəsinin zəng qülləsindən yıxılan bir adamı görmüşdü. Əlillər evi qübbəsindən götürülən heykəllər müvəqqəti olaraq dal həyətə qoyulmuşdu; bir qamen də gizləncə bu həyətə girib oradan bir az qurğuşun “çırpışdırdığı” üçün, başqası da bir dilicinin çevrildiyini gördüyü üçün hörmət qazanmışdı. Bir ayrısı da ona görə hörmət qazanmışdı ki, o, az qala, bir burjuanın gözünü çıxaran əsgəri “manşırlamışdı”.

Bax, buna görə də Paris qameninin söylədiyi bu sözlər anlaşılmalı olur: “İlahi! Gör mən nə bədbəxtəm! Heç belə şey olar: hələ mən ömrümdə birçə dəfə də adamın altıncı mərtəbədən yıxıldığını görməmişəm!” (həm də bu qamen “mən” sözünü *min*, “mərtəbə” sözünü *mertəbə* şəklində tələffüz etmişdi). Qamenin həyatına bələd olmayan adamlar bu dərin mənalı sözə gülürlər.

Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bir kəndli aşağıdakı sözləri heç də pis deməmişdir: “Mənə bax, atam, sənin arvadın xəstələnmiş və xəstəlikdən ölmüşdür, bəs niyə sən həkim çağırمامısan?” O da

belə cavab vermişdir: “İltifat buyurun, cənab, biz kasıb adamlarıq, biz öz gücümüzlə ölürük”. Bu sözdə bütün kəndli ətələri ifadə olunduğu halda, Paris civarında yaşayan bir uşağın da azadfikirliliyi və anarxizmi aşağıdakı bu sözlərlə ifadə olunmuşdur: ölümə məhkum edilən və edam yerinə aparılan bir cani arabada keşişin öyüdnəsihətini dinləyirmiş; qamen bunu görüb nifrətlə deyir: “Bir bax, o, keşişlə danışır! Gör nə qorxaqdır!”

Qamenin dini məsələlərdə göstərdiyi cəsarət ona hörmət qazandırır. Azadfikirli olmaq çox mühümdür.

Edam yerində olmaq onun borcudur. Qamenlər gilyotinə baxırlar, gülə-gülə bir-birinə söz atırlar, gilyotinə cürbəcür, həm də məzəli ad verirlər: “Əlvida, sup”, “Deyingən qarı”, “Mavi (səməvi) anacıq”, “Son loğma” və s. və i.a. Onlar bir şeyi gözdən qaçırmamaq üçün divarların üstünə çıxırlar, eyvanlara qalxırlar, ağaclara dırmaşırlar, barmaqliqlardan sallanırlar, bacalardan yapışib baxırlar. Qamen həm fitri taxtapuşdüzəldən, həm də fitri dənizçidir. Onun nə taxtapuşdan, nə də dor ağacından qorxusu var. Heç bir şənlik onun üçün Qro meydanındakı edamlara tay ola bilməz. Sanson və abbat Montes onun üçün, doğrudan da, ən məşhur adamlardır. Qamenlər ölümə məhkum edilən adama ürək vermək üçün onu hay-küylə qarşılayırlar. Bəzən onunla fəxr edirlər. Lasner qamen olanda və Dotenin mərdcəsinə öldüyünü görəndə, öz taleyini qabaqcadan hiss edirmiş kimi bu sözləri söyləmişdi: “Mənim ona paxıllığım tutur!”

Qamenlərdən heç biri Volterin adını eşitməmişdi, amma Papanı çox gözəl tanıyırdılar. Bu qəhrəmanlar yığını içində “siyasətçilərlə” qatillər arasında fərq qoymurlar. Son dəqiqədə kimin nə simada olması haqqında söylənilən rəvayətlər eyni dərəcədə mühafizə edilir. Məlumdur ki, edam vaxtı Toleronun başında ocaqçı şapkası, Avriilin başında xəz furajka, Luvelin başında girdə şlyapa varmış, dazbaş qoca Delaport başıaçıq imiş, Kasten çox qəşəngmiş, üzü də qırmızı imiş, Boriesin qısa, balaca, romantik saqqalı varmış, Jan Marten aşırmasını açmamış, ana-oğul Lekufe bir-birilə dəyişirmişlər. Qamenlərdən biri çıxıraraq onlara deyibmiş: “Səbətinzdəkini bölüşdüydünüz bəsdir!” Bir başqası Debakeranın necə aparıldığını görmək istəyirmiş, lakin boyu balaca olduğundan izdiham içində heç bir şey görmürmüş, buna görə də, sahil küçəsindəki fənər dirəyini gözaltı eləyib ora dırmaşmağa başlayır. Qarovulda duran jandarm

onu görüb, qaşqabağını tökür. Qamen ondan xahiş edir: “Cənab jandarm, icazə verin bura dırmaşım!” Sonra da hökumət xidmətçisinə ürək-dirək vermək üçün əlavə edir: “Yıxılmaram”. Jandarm da ona belə cavab verir: “Yıxılırsan, ya yıxılmazsan – mənə nə?!”

Qamenlər bədbəxt hadisələrə çox böyük əhəmiyyət verirlər. Məsələn, ən böyük hörmət o qamenə edilir ki, o, təsadüfən bir yerini “lap sümüyə kimi” kəsmiş olsun.

Qamenlərin arasında yumruğun da hörməti az deyil. Qamenin ən xoşladığı söz budur: “Mən yaman güclüyəm. Bir bax!” Solaxaylıq yamanca qibtə edilən xüsusiyyət, gözlərini çəpləşdirmək çox qiymətli keyfiyyət hesab olunur.

Səkkizinci fəsil

BU FƏSİLDƏ SON KRALIN NƏZAKƏTLİ ZARAFATINDAN BƏHS OLUNUR

Yay girəndə qamen qurbağaya çevrilir. Axşamlar o, hava qaralandan sonra bütün abır-həya qanunlarını, polis qaydalarını poza-raq, kömür barından, ya paltaryuyulan saldan özünü Austerlits, ya İen körpüsü qarşısında başaşağı Senaya atır. Lakin polis işçiləri də yatmır; buna görə də çimmək üçün özünü çaya atan qamen çox pis vəziyyətə düşür, bu, qamenlər arasında qardaşlıq xəbərdarlığının meydana gəlməsinə səbəb oldu. 1830-cu ilə yaxın bir vaxtda şanlı bir ad çıxaran bu xəbərdarlıq – qamendən qamenə verilən strateji bir xəbərdarlıqdı. Bu xəbərdarlıq, Homerin qitələri kimi, həm də Elevzin şənlikləri melopei kimi, az başadüşülən vurğularla təyin edilir, bunda antik dövrün “Evoe!”si səslənir. Qamenlərin bir-birinə etdiyi xəbərdarlıq bu idi: “Hey, tüti, he-ey, yatma, fironlar yaxındadır, tər-pən, şələ-küləni yığışdır, cəld ol, özünü çirkab kanallarına ver!”

Bu miğmığalar arasında hərdən (onlar özlərinə “miğmığa” deyirlər) oxuyan, yazan da olur, lakin şəkil çəkməyi, pis də olsa, hamısı bacarırlar. Onlar əsrarəngiz yollarla bir-birini öyrədərək istedad sahibi olurlar; belələri cəmiyyət üçün faydalı ola bilər. Qamen 1815-ci ilə kimi hindtoyuğunu yamsılayır, onun kimi “qur-qur” edirdi. 1830-cu

ildən 1848-ci ilə kimi bütün divarlarda armud şəkli çəkirdi. Bir gün Lüi-Filipp axşamçağı piyada saraya qayıdırmış; yay imiş, görür ki, balaca bir uşaq, pəncəsi üstə qalxaraq, tər tökə-tökə, Nelidə barmaqıq dirəklərinin birinə kömürlə böyük bir armud şəkli çəkmək istəyir. Kral Lüi-Filipp IV Henrixdən irsən keçən və ona xas olan bir mehribanlıqla uşağa kömək edərək özü armud şəkli çəkir, sonra da ona bir luidor pul verərək deyir: “Burada da armud şəkli var”.

Qamenlər səs-küyü xoşlayırlar, qalmaqal olanda sevinirlər. Onların “keşişdən” zəhləsi gedir. Bir gün görürlər ki, bu haramzadələrdən biri “Universitet” küçəsində 69 nömrəli evin darvazasına burun şəkli çəkir. Yol ilə gedənlərdən biri deyir: “Sən niyə belə şey eləyirsən?” Uşaq da ona cavab verir: “Burada keşiş yaşayır”. Bu evdə, doğrudan da, papa nümayəndəsi yaşayırmış.

Qamendə Volter ruhu nə qədər qüvvətli olsa da, o, fürsət düşəndə kilsə xorunda iştirak etməkdən boyun qaçırır: bu zaman o, öz vəzifəsini vicdanla yerinə yetirir. İki şey var ki, qamen çox istəyir bunu etsin, ancaq edə bilmir, bu, ona Tantal əzabı verir. Bunlardan biri hökuməti yıxmaqdır, ikincisi də öz şalvarını yamanmağa verməkdir.

Qamen Parisin bütün polislərini lap yaxşı tanıyır, onlardan hansına rast gəlsə, adını lap düzgün deyir. Kim olduqlarını bir-bir sadalaya bilir. Qamen bütün polislərin xasiyyətini öyrənir, hər polis nəfəri haqqında onun müəyyən fikri var. Qamen polis nəfərinin qəlbini canlı kitab kimi oxuyur və o saat sizə məlumat verir: “Bax, bu, böhtançıdır; bu, acıqlıdır; bu, adamdöyəndir, bu lap gülməlidir (bütün bu böhtançı, acıqlı, adamdöyən, gülməli sözlərinin onun dilində başqa bir mənası var), bax, bu, özünü elə göstərir ki, guya, yeni körpünün sahibidir, camaatı sürəhinin o biri tərəfində, karnizdə gəzməyə qoymur, bax, bunun da çox pis xasiyyəti var; adamların qulağını dartır” və s. və i.a.

Doqquzuncu fəsil

QALLİYANIN QƏDİM RÜHU

Bazar oğlu Poklenin bu uşaqla nəsə bir qohumluğu vardı; Bomarsenin də elə. Qamenlik – qall xarakterinin müxtəlif şəkillərindən biridir. Bu, ağıla qarışaraq, bəzən ona tündlük verir – alkoqol şərab

tündlük verən kimi – bəzən də ona nöqsan getirir. Fərz edilsə ki, Homer boşboğazlıq edir, onda Volter haqqında belə demək olar: “O, qamenlik edir”. Kamill Demulen Paris civarında yaşayan bir adamdır. Baş verən möcüzələrə qarşı çox nəzakətsizlik göstərən Şampione Paris küçəsində böyümüşdü. O, hələ uşaqkən Sen-Jan-de-Bove və Sent-Etyen-dü-Mon kilsələrinin kandarını “sulaymış”. O, müqəddəs Cenevye rakasına kobudcasına “toxunmağı” adət etdiyi halda, heç düşünmədən müqəddəs Yanuarın camına komanda vermişdi.

Paris qameni, eyni zamanda, həm adama hörmət edər, həm adamı ələ salar, həm də həyasızdır. Onun dişləri pisdır, çünki yeməyi yaxşı deyil, mədəsi də yaxşı işləmir; amma gözləri çox yaxşıdır, çünki o, ağıllıdır. Lap İohovanın yanında o heç çəkinmədən bir ayağı üstə atıla-atıla cənnət pilləkəni ilə yuxarı da qalxar. Qamen bıçaq boksunun ustasıdır. Onun inkişaf yolları məlum deyil. Budur, o, belini əyərək qanovda oynayır, lakin birdən belini düzəldərək, üsyanda iştirak edir. Top atəşi onun cəsərətini qıra bilmir: bir anda bu, dəcəl bir qəhrəman olur. Balaca bir fivalı kimi o, başı üstündə aslan dərisini silkələyir. Təbilçi Bara Paris qameni idi. Müqəddəs kitabda təsvir edilən at “Qu-qu”, – deyə səslənən kimi, o da “İrəli!” – deyə çağırır və bir anda bu balaca uşaq böyüyərək, bir azman olur.

Qamen ancaq qəbahətlər övladı deyil, o həm də yüksək ideallar övladıdır. Molyer ilə Bara arasındakı məsafəni ölçün.

Beləliklə, nəticə çıxaraq: qamen əylənən məxluqdur, çünki bəd-bəxtidir.

Onuncu fəsil

ECCE PARİS, ECCE HOMO¹

İndisə bir də nəticə çıxaraq: vaxt ilə Roma *graeculus*²-u nə idisə, indi də Paris qameni odur. Qamen – alnında köhnə dünyanın qırıqları olan uşaq – xalqdır.

Qamen – millətin zinəti, eyni zamanda, xəstəliyidir. Bu xəstəliyi müalicə etmək lazımdır. Nə ilə? Oxumaqla.

¹ Bu Paris, bu adam (*lat.*)

² Yunan (həqarətlə deyilir) (*lat.*)

Oxumaq milləti sağlamlaşdırır.

Oxumaq milləti maarifləndirir.

İctimai əlaqələr sahəsində bütün nəcibliyin yeganə mənbəyi elmdir, ədəbiyyatdır, incəsənətdir, təhsildir. İnsanları tərbiyə edin, tərbiyə edin! İnsanlara bilik işığı verin ki, onlar sizi isidə bilsinlər! Gec-tez böyük bir məsələ – ümumtəhsil məsələsi inkaredilməz bir həqiqət kimi özünə haqq qazanacaq, onda hökumət başında duran adamlar fransız tərəqqipərvər fikrinin təzyiqi altında iki şeydən birini seçməyə məcbur olacaqdır: kimə əsaslanmaq lazımdır – Parisin həqiqi oğlunamı, ya Parisin qameninəmi; maarif şüası ilə yandıran parlaq alovamı, ya nadanlıq qaranlığında titrəyən bataqlıq işığınamı?

Qamen – Parisin, Paris – dünyanın mücəssəməsidir.

Çünki Paris hər şeyi əhatə edir. Paris – bəşəriyyətin beynidir. Bu qəribə şəhər keçib-gətmiş və hal-hazırda davam edən bütün adətləri, xasiyyətləri kiçik bir şəkildə özündə əks etdirir. Parisə baxanda, elə bil ki, ümumbəşər tarixinin iç üzünü, onun aralıqlarında isə göyü və ulduzları görürsən. Parisin öz kapitolisi var – bu, şəhər bələdiyyə idarəsidir; Parisin öz Parfenonu var – bu, Notrdam kilsəsidir; Parisin öz Aventin təpəsi var – bu, Sent-Antuan civarıdır; Parisin öz Azinarisi var – bu, onun Sorbonnasıdır; öz Panteonu var – burada da ona Panteon deyilir; öz müqəddəs yolu var – bu, İtaliyalılar bulvarıdır; öz Küləklər qülləsi var – bu, onun əfkar-ümumiyyəsidir; Paris də adamı Hemoniyadan aşağı atmır – onu camaat qarşısında ələ salır. Onun *majo*¹-suna – lotu-bambılı, transteverlisinə – civar əhalisi, *hamma*²-sına qarmaqçı, ladzaronuna – cibgir, kokneyinə – ədəbaz deyilir. Harada nə varsa – Parisdə də var. Dümarsenin balıqsatan alverçi qadını Evripidin göyörtisatan qadınına söz ata bilər; diskatan Veyan kəndirbaz Foriozonda canlanır; əsgər Ferapontiqon qrenadyor Vadsbongerlə qol-qola gəzə bilər; antikçi Damasip, yəqin ki, özünü Parisin köhnə şey satan alverçiləri ilə bir yerdə çox yaxşı hiss edər; Sokrat, əlbəttə, Vensen qalasına, Didro isə Aqoro tərəfindən həbsxanaya salındı; kirpi qızartmasını Kurtulus icad etmişdisə, yağda qızardılmış mal ətinə də Qrimo de la Renyer icad etmişdir; Ulduzlar tağının yuvarlaq günbəzində biz Plavtın yenidən əhya olunmuş trapesiyasını görürük;

¹ Şıq geyinən adam (*isp.*)

² Hambal (*ərəb.*)

Apuleya rast gəlir və Afina portikində¹ qılınc udur; qardaşoğlu Ramo ilə havayıyeyən Kurkulyon bir-birinin lap yaxşı tayı olardı; d'Eqrfeyl Erqasili Kambaseres ilə tanış etməyi yadından çıxartmazdı; şıq geyinən dörd romalını – Aleksimarxı, Fedromu, Diabolu və Arqirippi bizim dövrümüzdə poçt karetasında Kurtildən Labata qayıdarkən görmək olar; Avl Keli Konqriyonun qarşısında – Şarl Nodye Polişinelin qarşısında dayanandan artıq dayanmamışdır; doğrudur, Martona rəhmsiz demək olmazdı, lakin Pardaliska da elə deyildi ki, ona yaxın durmaq mümkün olmasın; məzəli bir adam olan Pantolab indi də ingilis kafesində kefcil Nomentanı ələ salıb gülür; Kermohen Yelisey çölündə tenor oldu, kələkbaz Frazi isə Bobeş kimi geyinib, onun qabağında gəzə-gəzə, verilən pulu yığır; zəhlətökənin birisi sürtükunuzun düyməsindən yapışıb sizi Tüilridə dayandırır və iki min il sonra Fespriyonun sözlərini təkrar etməyə məcbur edir: *“Quis properantem meprehendit pallio”*². (Plavtın “Epidik” komediyasından) Suren şərəbı – saxtalaşdırılmış alban şərəbıdır; Dezojyenin ağzınacan doldurulmuş qədəhi heç də Balatronun dolu camından geri qalmır; yağışlı gecələrdə Eskvilindən necə işıq gəlirdisə, Per-Laşezdən də elə işıq gəlir, yoxsulun beş il müddətinə satın aldığı qəbir qulların kirayə etdiyi tabut qiymətindədir.

Siz axtarın, görün elə bir şey tapa bilərsiniz ki, Parisdə olmasın. Trofininin camında olan şey Mesmerin qabında tapılar; Erqrafil Kaliostroda əhya olunur; Brahman Vazafanta qraf Sen-Jermendə təcəssüm edir; Sen-Medar qəbiristanlığının möcüzləri Dəməşqdəki Ümumiyyə məscidinin möcülərindən heç də geri qalmır.

Parisin öz Ezopu var – bu, Mayedir, öz Kanidiyası var – bu, cavan qız Lenormandır. Vaxtilə Delfa kimi, Parisin də rahatlığını işildayan ruhların zühuru pozur; Dodona sacayağını hərlədən kimi, o da masaları hərləməklə məşğul olur. Roma kurtizan qadınını taxta çıxarırdı, o da qrizet qadınını taxta çıxarır; hər halda, əgər XV Lüdovik Klavdidən pis idisə, xanım Dübarri Messalinadan yaxşıdır. Paris yunan fikir aydınlığını yəhudi ürəksınıqlığı, qaskon boşboğazlığı ilə birləşdirərək görünməmiş insan tipi yaradır, lakin belə insan əvvəllərdə olmuşdur, bununla biz üz-üzə də gəlmişik. Paris Diogeni, İovu,

¹ *Portik* – binaya yapışıqlı sütunlu eyvan

² Mən tələsirəm. Mənim plaşımndan yapışan kimdir? (*lat.*)

Hoqqabazı bir-birinə qarışdırıb navala etməklə, kabusu “*Konstitutionalist*”in köhnə nömrələri ilə bəzəməklə Şodruk Düklonu vücuda gətirir.

Plutarx: “Zalım hökmdarı heç bir şey yumşaltmaz” – deyirdisə də, Sullanın və Donisianın vaxtında Roma dinc idi, narazılıq etmədən öz şərabına su qatırdı. Var Vibiskin doktrinör mədhiyyəsinə inanırlarsa, onda Tibr Leta rolunu oynaydı; Var deyir: *Contra Gracchos Tiberim habemus. Bibere Tiberim, id est seditionem oblivisci*¹. Paris hər gün milyon litr su içir, lakin bu, ona yeri gələndə zəng vurub haray qaldırmağa mane olmur.

Bununla belə, Paris yaxşı oğlandır. O, şahənə bir əda ilə hər şeyi qəbul edir, sevgi məsələsində çox da tələbkar deyil; onun Venerası – Honttentot qızlarındandır; o gülmək xətrinə hər şeyi əfv etməyə hazırdir; cismani eybəcərlik onu şənləndirir, mənəvi eybəcərlik əyləndirir, qəbahət kefini açır; sən dələduz da olsan, məzəli oldunmu, bu, onun xoşuna gəlir. Hətta həyasızlığın son pilləsi olan riyakarlıq da onu açıqlandırmır; o, çox oxumuşdur, belə ki, dona Bizilio gələndə burnunu tutmaya bilər; Tartüfün duası onu, Priapın “hıçqırığı” Horatsini narahat edəndən daha artıq düşündürür. Kainatın sifətində olan xətlər Parisin alnında təkrar olunur.

Əlbəttə, Mabil bağında verilən bal Yanikul təpəsində oynanılan polimniya rəqsləri deyil, lakin aradüzəldən qadın Stafila bakirə qız Planesianı güdən kimi, qalantereya malları satan xırdavatçı qadın da eynən bu cür orada yüngül əxlaqlı qadın güdür. Məlum şeydir ki, Döyüş qarovulxanası Kolizey deyil, lakin orada da, vaxtilə Sezarın qarşısında olduğu kimi vəhşilik göstərirlər. Suriyada yeməxanada işləyən xidmətçi qadınların Seqo xaladan daha qəşəng olduğunu güman etmək lazımdır. Vergili həmişə Roma aşxanalarına getdiyi kimi, Davil d’Anje, Balzak və Şarle Paris meyxanalarına gedərmiş. Paris şahənəlik edir. Parisdə dahilər işıq saçır, təlxəklər meydan sulayır. Parisdə Adonay guruldaya-guruldaya, ildınnımlar saça-saça on iki çarxlı arabasını sürətlə sürüb gedir; Silen də öz eşşəyinə minib Parisə gəlir. Silen dedikdə – Rampono nəzərdə tutulur.

Paris – kosmosun sinonimidir. Paris – Afinadır, Romadır, Sibarisdır, Qüdsdür, Pantendir. Mədəniyyətin, vəhşiliyin bütün növləri

¹ “Bizim də Qraqxlara qarşı qoyulacaq Tibrimiz var. Tibridən su içmək - qiyamı unutmaq deməkdir”. (*lat.*)

burada qısaca təmsil edilmişdir. Parisin əlindən gilyotin alınsaydı, o, bundan son dərəcə narazı qalardı.

Qrev meydanı, az miqdarda, zərərli deyil. Belə əbədi bayram belə ədviyyat olmadan bayram ola bilərdimi? Bizim qanunlar çox açılanə surətdə bunu nəzərə almışdı, qan da gilyotin bıçağından bu bitib-tükənməyən karnavalın üstünə damcı-damcı tökülür.

On birinci fəsil

ƏLƏ SALA-SALA HAKİMLİK ETMƏK

Parisin hüdudunu göstərmək olmaz, belə bir hüdud yoxdur. Bütün şəhərlərdən ancaq o, hökmündə olanları istehza edə-edə itaətində saxlaya bilmişdir. İsgəndər həyəcanla demişdir: “Ey afinalılar, xoşunuza gələr!”

Paris yalnız qanun deyil, bundan da böyük şeylər yaradır. O, dəb yaradır; o, dəbdən də böyük şeylər yaradır; o, mühafizəkarlıq yaradır. Ağılına gəldimi, birdən axmaq olur: bəzən belə şeylər də edir; onda bütün dünya onunla bərabər axmaqlaşır; sonra da yuxudan ayılır, gözlərini silə-silə bu sözləri deyir: “Mən axmaq deyilməmi?!” Qulaq-batırncı səslə düz bəşəriyyətin üzünə gülür. Belə qərribə şəhər olarmı? Burada ağılasıqmaz dərəcədə böyüklük təxəklilə, parodiya əsl əzəmətlə yola gedir, eyni ağız bir gün İsrafilin surunu, sabah uşaq tütəyini çalır. Parisin şahənə şən xasiyyəti var. Onun əyləncələrində ildırımlar, dəcəlliklərdə böyük qüdrət var. Burada bəzən üz-göz qırıqdırma fırtına qoparır. Bu fırtınanın partlayışlarından, vuruşmalarından qopan uğultular dünyaya yayılır. Onun şah əsərləri, əcaib şeyləri, dastanları, eyni zamanda, bütün hədyanları dünyanın malı olur. Onun gülüşü vulkan ağızından qopmuş kimi yer üzünü bir lavatək bürüyür. Onun buffonadlarından qığılımlar saçıılır. O, eyni dərəcədə həm öz hədyanlarını, həm də ideyalarını xalqlara qəbul etdirir. Bəşər mədəniyyətinin ən yüksək abidələri onun istehzalına müticəsinə dözü, əylənməsi üçün öz əbədiliyini onun ixtiyarına verir. O, həşəmətlidir, onun misli-bərabəri görünməyən, dünyaya azadlıq gətirən 14 iyulu var; o, bütün xalqları top-top oyunu zalında and içməyə çağırır; onun 4 avqust gecəsi vur-tut üç saat ərzində feoda-

lizmin minillik hakimiyyətini yıxır. O, fitri sağlam düşüncəni insan iradəsinin bir-biriylə razılaşdırılmış hərəkətinə çevirə bilir. O, bütün yüksək, əzəmətli şeylər şəklində meydana gəlməklə böyüyüb artır. Onun parıltısı Vaşinqtonun, Kostyuşkonun, Bolivarın, Botssarisin, Riyeqonun, Bemnin, Maninin, Lopetsin, Con Braunun, Haribaldinin üzərinə düşür. Bəşər ümidi harada parıldasa, o oradadır. O, 1779-cu ildə Bostondadır, 1860-cı ildə Leon adasındadır, 1848-ci ildə Peştdədir, 1860-cı ildə Palermodadır. O, Xarpers-Ferridə, bərə üzərində toplaşan amerikan abolisionistlərinin də, hava qaralanda Arçidə, dəniz qırağında, Hotsinin aşxanası qabağında yığışan Ankana vətənpərvərlərinin də qulaqlarına amiranə səslə Azadlıq parolunu pıçıldadır.

O, Kanarisi, Kiroqu, Pizakanı doğurur; yer üzərində olan bütün böyük işlər öz başlanğıcını ondan alır. Ondən ilham alan Bayron Misolonqda, Maze Barselonada ölür; Mirabonun ayağı altında o, xitabət kürsüsü, Robespyerin ayağı altında vulkan ağzıdır; onun kitabları, teatrları, incəsənəti, elmi, ədəbiyyatı, fəlsəfəsi dərs kitabı vəzifəsini yerinə yetirir. Bütün insanlar bu kitabları oxuyur, bu kitablardan öyrənir, onun hər an üçün Paskalı, Renyösü, Korneli, Dekartı, Jan-Jakı, Volteri, əsrlər üçün Molyeri var; o, öz dilində bütün xalqları danışmağa məcbur edir, bu dil kəlam hökmünü alır; o, bütün beyinlərə tərəqqi ideyasını qoyur, onun mübarizədə yaratdığı azadlıq nəzəriyyələri nəsillər üçün sədaqətli bir silah kimi xidmət edir; 1789-cu ildən başlayaraq, onun mütəfəkkirlərinin, şairlərinin ruhu bütün xalqların bütün qəhrəmanlarının qəlbində yaşayır. Lakin bu şeylər heç də ona sitallıq etməyə mane olmur, Paris adlanan bu nəhəng dahi, öz hikməti ilə dünyanın şəklini dəyişməklə bərabər, Bujinyönün burnunun şəklini kömürlə Tezey məbədi divarında çəkə bilir, ehramların da üstündə “Kredevil oğrudur” sözünü yaza bilir.

Paris həmişə dişlərini ağardır: o ya nəriləyir, ya gülür.

Bəli, Paris belədir. Onun taxtapuşları üzərində görünən xəfif çən – dünyaya yayılan ideyalardır. Əgər bilmək istəsəniz, o, daş və palçıq yığındır, lakin, hər şeydən əvvəl, hər şeydən yüksək, ruhca zəngin olan bir varlıqdır. O nəinki böyükdür, onun ucu-bucağı yoxdur. Soruşsanız ki, niyə? Ona görə ki, cəsəret edə bilir.

Cəsəret etmək! Tərəqqi cəsəretlə əldə edilir!

Bütün şanlı zəfərlər az, ya çox dərəcədə igidliklə qazanılır. İnqilabın olması üçün Monteskyönün onu qabaqcadan hiss etməsi,

Didronun təbliğ etməsi, Bomarşenin elan etməsi, Kondorsenin hesaba alması, Aruenin hazırlaması, Russonun əvvəlcədən görməsi kifayət deyildi, Dantonun cəsarət etməsi lazım idi.

Cürətli olun! Bu çağırış da “*Fiat lux*”¹ kimi bir şeydir. İrəli hərəkət etmək üçün bəşəriyyətin qarşısında həmişə zirvələr başında şanlı qəhrəmanlıq nümunələri olmalıdır. Qəhrəmanlıq tarixə parlaq işıqlar saçır, bu, insanların ən parlaq məşəllərindən biridir. Şəfəq də söküləndə cəsarət etmiş olur. Təşəbbüs etmək, israr etmək, tabe olmamaq, öz-özünə sadıq qalmaq, tale ilə tək-təkinə çarpışmaq, təhlükəni qorxmadan tərک-silah etmək, ədalətsiz hakimiyyəti qamçılamaq, məst olmuş qalibyyəti bədnam etmək, möhkəm durmaq, dönməmək – bax insanlara lazım olan ibrət dərəsi budur, budur onları ruhlandıran işıq! Prometey məşəlindən Kambronun tənbəki çubuğuna yenə də həmin qorxunc ildırım şığıyır.

On ikinci fəsil

XALQIN VARLIĞINDA YAŞAYAN GƏLƏCƏK

O ki qaldı Parisin “qara” camaatına, onlar yaşa da dolanda qamen olaraq qalır. Uşağın təsvirini vermək – şəhərin təsvirini vermək deməkdir; buna görə də biz bu qartalı öyrənmək üçün adi bir sərəçədən istifadə etdik.

Paris camaatı haqqında ən yaxşı təsəvvürü Paris civarında əldə etmək olar, biz bunda israr edirik: onun ən xalis cinsi, əsl siması buradadır; bütün bu “qara” camaat burada çalışır, burada əziyyət çəkir; əziyyətdə, zəhmətdə isə insanın həqiqi iki siması yaranır. Burada, heç kəsin tanımadığı hədsiz-hesabsız insan yığını içəri-sində, Şərab limanında işləyən hamballardan tutmuş, Monfokol zibilxanası dələduzlarına qədər, cürbəcür ən qəribə tiplər qaynaşır. Siseron buna – “*Fex urbis*”² deyir; Berk nifrətlə “*mob*”³ sözünü əlavə edir; “tör-töküntülər yığını”, “kütlə”, “cahil” sözü ürəkağrısı duymadan, çox asanlıqla söylənilən sözlərdir. Qoy belə olsun! Bunu

¹ Yaransın dünya (*lat.*)

² Paytaxtın tör-töküntüsü (*inq.*)

³ Cahil (*ing.*)

deməkdən nə çıxar? Nə olsun ki, onlar ayaqyalın gəzir? Onlar savadsızdır, nə olar? Yoxsa elə buna görə siz onları başlı-başına buraxırsınız? Onların bədbəxtliyini lənətə çevirirsiniz? Yoxsa maarif gərək xalq kütlələri içərisinə nüfuz etməsin? Biz yenə də maarifə ünvanlanan dəvətimizi təkrar edirik. Biz yenə də yorulmadan deyirik: “Maarif! Maarif!” Kim bilir, bəlkə də, bu qaranlıq dağılıb gedəcək. Məgər inqilablar dəyişiklik gətirmirmi? Siz, ey filosoflar, məni dinləyin: oxudun, öyrədin, izah edin, maarifləndirin, fikrinizi açıq deyən, ucadan danışın, şən bir ruhla gün işığında açıq hərəkət edən meydanlarla qardaş olun, gözəl xəbərlər söyləyin, əlifba kitabını səxavətlə bağışlayın, insan hüququnu elan edin, “Marselyez” oxuyun, xalqda ehtiras oyadın, palıd ağaclarından yaşıl budaqlar qoparın. İdeyaları qasırğaya çevirin. Kütləni yüksəltmək olar. Biz ki bəzən insan fikrinin, insan hissənin guruldayaraq, dalğalanaraq, hayqıraraq əmələ gətirdiyi sarsılmaz tufanlardan istifadə edə bilərik. Bu yalın ayaqları, bu çıpaq qolları, bu cındır paltarları, bu nadanlılığı, həqarəti, bu cahilliyi böyük ideyaların fəthinə yönəltmək olar. Xalqa dərindən baxın, onda siz həqiqəti görürsünüz. Ayağınızın altındaki çirkli qumu dəmirçi ocağına atın, qoyun bu qum ərisin, qaynasın, onda o, gözəl kristala çevrilər. Qaliley və Nyuton bu kristal vasitəsilə ulduzları kəşf edərdi.

On üçüncü fəsil

BALACA QAVROŞ

Bu romanın ikinci hissəsində nəql edilən hadisədən, təxminən, səkkiz-doqquz il sonra Tampl bulvarında və Şato-d’O yaxınlığında on bir-on iki yaşlı bir uşağa tez-tez rast gəlmək olardı. Bu uşaq bizim yuxarıda təsvir etdiyimiz qamenə oxşaya bilərdi, ancaq bunun qəlbi boş və tutqundu; əslinə qalanda, onun yaşında olan uşaqlar kimi, o da gülmək istərdi. Bu uşağın ayağında kişi şalvarı vardı, ancaq bu şalvar atasının şalvarı deyildi; əynində arvad koftası vardı, ancaq bu, anasının koftası deyildi. Özgə adamlar bu cır-cındırı ona yazıqları gəltdiyi üçün vermişdilər. Amma onun atası da vardı, anası da. Atasını tanımaq istəmirdi, anası da sevmirdi. O, ata-anası ola-ola yetim qalan uşaqlardandı; belə uşaqlara adamın, xüsusilə, yazığı gəlir.

Bu uşaq özünü hər yerdən çox küçədə yaxşı hiss edirdi. Daş küçələr onun üçün anasının qəlbi qədər sərt deyildi.

Ata-anası onu təpiklə həyata atmışdı.

O da bir söz demədən razı olmuşdu.

Bu, hay-küyçü, diribaş, zirək, qızgın bir uşaqdı; onun solğun üzündə canlı, lakin xəstə bir ifadə vardı; o, şəhərdə veyllənirdi, nəğmə oxuyurdu, aşıq-aşıq oynayırdı, qanovlarda eşlənirdi, şey oğurlayırdı, lakin oğurluğu gülə-gülə, pişik kimi, sərçə kimi edirdi. Ona dəcəl deyəndə gülürdü, sərsəri deyəndə inciyirdi. Onun nə sığınaq yeri, nə yeməyi, nə isti bir bucağı, nə də sevdiyi adam vardı, bununla belə, onun kefi kökdü, çünki sərbəstdi.

Bu zavallı uşaqlar böyüyəndə dəyirman daşı altına düşən kimi, mütləq ictimai qayda-qanunun təzyiqi altına düşürlər və orada əzilirlər. Amma nə qədər ki uşaqlıqlar, balacadırlar – bundan canlarını qurtarırlar. Onlar hər dəlik-deşikdə gizlənə bilirlər.

Lakin bu uşaq küçəyə atılsa da, iki-üç aydan bir öz-özünə deyirdi: “Gedim anamı görüm!” O, bulvarı tərk edər, Sirkın, Sen-Marten darvazasının yanından ötər, sahil küçəsinə enər, körpülərdən keçər, özünü şəhər civarına yetirər, Salpetriyer xəstəxanasının qabağından gedər, düz oxuculara tanış olan 50-52 nömrəli evə, Qorbonun daxmasına gələrdi.

Bu 50-52 nömrəli daxma həmişə boş olardı, həmişə də üstünə bir parça kağız vurulardı, kağızda da yazılardı: “Otaqlar kirayə verilir”. İndi orada bir neçə adam yaşayırdı, bu, çox az təsadüf olunan hallardandı. Bu adamların bir-birilə heç bir əlaqəsi yox idi; Parisdə belədir. Bu adamlar yoxsul sinfindəndir; onlar sıxıntı içində güzəran keçirən xırda burjualıqdan get-gedə yoxsullaşır, cəmiyyətin ən aşağı dərəcəsinə çatırlar, nəhayət, gəlib nəcisatan və cır-cındır yağın olurlar. Bunların da yanına ancaq maddi mədəniyyətin tör-töküntüləri axıb gəlir.

Jan Valjan zamanındakı “əsas kirayənişin qadın” ölüb getmişdi, onun yerini eynən o cür qadın tutmuşdu. Filosoflardan biri – ancaq hansının olduğu yadımda deyil – demişdir: “Qarılar heç vaxt azlıq eləmir”.

Bu təzə qarının adı Bürqon xala idi; onun həyatında heç bir mühüm şey olmamışdı, yalnız üç tutuquşu sülaləsi bir-birinin ardınca onun qəlbində hökmranlıq etmişdi.

Daxmadakı kirayənişinlər içərisində ən ağır vəziyyətdə bir ailə yaşayırdı: bu ailə ata ilə anadan, iki yetişmiş qızdan ibarət idi. Onlar ümumi daxmada, bizim əvvəllər təsvir etdiyimiz üç çardaqdan birində yaşayırdılar.

Bu ailə, ilk baxışda, ayrı bir cəhətlə deyil, ancaq son dərəcə yoxsul olmaları ilə fərqlənirdi. Ailənin başçısı otağı kirayə edərkən özünü Jondret adlandırmışdı. Jondret burada məskən salandan bir qədər sonra həmin arvadı çağırıb dedi: “Ana, əgər təsadüfən burada italyalı, ya bəlkə də, ispaniyalı yaşadığını soruşsalar, onda bilin ki, bu, mənəm”. Bu arvad da, ondan əvvəlki arvad kimi, həm dalandar vəzifəsini görür, həm də pilləkəni süpürürdü; Jondretin bura gəlməsi, “əsas kirayənişin qadın”ın yaddan çıxmayan bir ifadəsinə görə, “heç bir şeyin gəlməsi”ni xatırladırdı.

Bu ailə – həmin cındır paltarlı şən uşağın ailəsi idi. O, bura gəlirdi; o, burada yoxsulluq və qəm-qüssədən başqa ayrı şey görmürdü; heç kəs onu gülər üzlə qarşılamırdı, bu daha kədərli idi; burada o ancaq soyuq ocağa, soyuq ürəklərə rast gəlirdi. İçəri girəndə ondan soruşurdular: “Haradan gəlirsən?” O, belə cavab verirdi: “Küçədən”. Gedəndə soruşurdular: “Hara gedirsən?” O, belə cavab verirdi: “Küçəyə”. Anası onu danlayaraq deyirdi: “Sən niyə bura gəlirsən?”

Nəvazişdən məhrum olan bu uşaq zirzəmidə bitən xırdaca, solğun bir ota bənzəyirdi. Bundan o əziyyət çəkmirdi, heç kəsi də buna görə təqsirləndirmirdi. Ata-ana necə olmalıdır – o, bunu heç lazımınca bilmirdi.

Lakin anası onun bacılarını sevirdi.

Bir şey bizim yadımızdan çıxmışdır: Tampl bulvarında bu uşağa “kiçik Qavros” deyirdilər. Ona niyə “Qavros” deyirdilər? Onun atasına niyə “Jondret” deyirdilərsə, yəqin, elə buna görə də ona “Qavros” deyirdilər.

Atalıq və övladlıq əlaqələrini instinktiv surətdə qırmağa meyil etmək, görünür, bəzi yoxsul ailələrə xas olan şeydir.

Qorbonun daxmasında Jondretlərin yaşadığı otaq koridorun lap sonunda idi. Bunun yanındakı kiçik otağı “cənab Marius” deyilən kasıb bir adam tutmuşdu.

İndi bu cənab Mariusun kim olduğundan bəhs edək.

İkinci kitab

MÖTƏBƏR BURJUA

Birinci fəsil

DOXSAN YAŞ VƏ OTUZ İKİ DİŞ

Çox-çox bundan əvvəl Buşera, Normandiya və Sentonj küçələrində yaşayan adamlar içərisində indi də cənab Jilnorman adlı bir qocanı xatırlayan, onu hörmətlə yad edən şəxslər vardır. Cənab Jilnorman elə onda da – o adamlar hələ cavan ikən – qoca idi. Keçmiş deyilən dumanlı kölgələr aləmini malxulya içində müşahidəyə dalanlar üçün bu surət Tamplın yanında olan küçələrin dolanbaclarından hələ də tamamilə itib getməmişdir; hal-hazırda Tivolinin yeni məhəlləsinin küçələrinə bütün Avropa paytaxt şəhərlərinin adı verildiyi kimi, XIV Lüdivikin vaxtında da Tamplın qonşuluğunda olan küçələrə Fransa əyalətlərinin adı verilmişdir. Bu isə irəliyə doğru hərəkət edildiyini göstərən tərəqqipərvər hadisə idi.

Cənab Jilnorman 1831-ci ildə hələ tamamilə gümrah adamdı; o ancaq çox yaşadığı üçün başqaları arasında maraqlı oyadırdı; əgər bu şəxslər vaxtilə ümumi kütlədən heç fərqlənmirdisə, indi qeyri-adi görünürdülər, çünki heç kəsə oxşamırdılar. Bu çox qəribə bir qoca, tam mənası ilə başqa bir dövrün adamı idi, tərədən-dırnağa kimi XVIII əsrin bir az lovğa, əsl burjuası idi; markizlər öz titulları ilə fəxr etdikləri kimi, o da qədim və hörmətli burjua adı ilə fəxr edirdi. Onun yaşı doxsanı ötmüşdü, amma özünü şax tuturdu, bərkədən danışır, yaxşı görür, doyunca yemək-içməyi xoşlardı, yuxuda pəhləvan kimi xoruldayırdı, otuz iki dişinin otuz ikisi də dururdu. Amma bir şey oxuyanda gözlük taxırdı. Aşıqməzacdı, hər yetəni sevərdi; ancaq ki on ildən çoxdu, deyirdi, arvadlara qətiyyənlə yaxın durmuram. Sözü-

dən belə çıxırdı ki, o daha arvadların xoşuna gələ bilməz. Ancaq bu sözdən sonra həmişə “Ona görə ki, çox qocayam” sözünü deyil, “Ona görə ki, çox kasıbam” sözünü əlavə edirdi. Deyirdi: “sınıq çıx-mayaydım... onda görərdiniz nələr edərdim!..” Onun, doğrudan da, ildə on beş min livrdən artıq gəliri olmurdu. O, bir şeyin arzusunda idi: miras sahibi olsun, yüz min frank gəliri olsun, məşuqə saxlasın. Bundan aydın görünür ki, onu heç də Volter kimi bütün ömrü boyu ölən, əldən düşmüş səksən yaşlı qocalardan hesab etmək olmaz. Onun çox yaşaması sınıq qabın çox qalması kimi deyildi. Bu güm-rah qoca çox sağlam idi. O, dərin adam deyildi, tez özündən çıxırdı; yaman da acıqlı idi. Boş bir şeyin üstündə tufan qoparırdı, çox vaxt da tamamilə haqsız olurdu. Ona söz qaytaran olsaydı, əlağacını işə salır, adama “böyük dövrdə”kindən daha sərt divan tuturdu. Onun əlindən çox yaşlı olan, ərə getməmiş bir qızı vardı; acığı tutanda bu qızı bərk yumruqlardı və çox istərdi ki, onu lap qamçilasın. Ona elə gəlirdi ki, qızın indi də səkkiz yaş var. O, öz xidmətçilərini “ay haramzadələr!” deyə-deyə möhkəmcə şillələyirdi. Onun ən çox xoşladığı söyüşlərdən biri də “*Ay giclər, gicbəsərlər!*” idi. Eyni zamanda, onda çox az təsadüf edilən bir xasiyyət vardı: o, tamamilə özünü ələ ala bilirdi. Gic bir dələlək vardı, o, hər gün gedib ona üzünü qırxdırardı; bu dələləyin ondan zəhləsi gedirdi: öz qəşəng, işvəli arva-dını ona qışqanırdı. Cənab Jilnorman dünyada olan hər şey haq-qında mühakimə yürütmək bacarığını çox yüksək tutur, arif olması ilə lovğalanırdı. Onun təzfəhmliyindən biri budur: “Mənmi başa düşmürəm? Bir birə məni dişlədimi, o saat bilirəm o hansı arvaddan üstümə sıçramışdır”. Onun danışığı həmişə “həssas adam”, “təbiət” sözlərilə dolu olurdu; “təbiət” sözünü bizim indi bildiyimiz kimi geniş mənada işlətmirdi; bu sözü özü başa düşdüyü şəkildə işlətməyi, buxarının qabağında öz zarafatlarına əlavə etməyi xoşlayırdı. O, belə deyirdi: “Təbiət bütün mədəni ölkələrə hər şeydən bir az vermək istəyir, onlardan heç bir şeyi, hətta vəhşiliyin əyləncəli nümunələrini belə əsirgəmir. Asiyada və Afrikada olan bütün şeylər kiçik həcmdə Avropada vardır. Pişik ev pələngidir, kərtənkələ cib timsahıdır. Opera rəqqasələri də adamyeyən vəhşilərdir, ancaq rəngləri çəhra-yıdır. Onlar adamı birdən yemirlər, yavaş-yavaş gəmirirlər. Lakin elə də olur ki – ah, sehrbazlar! – adamı birdən istrydyəyə çevirib diri-diri udurlar. Kariblayın yediyindən ancaq sümük, onların yediyindən

ancaq qırıntı qalır. Bizim xasiyyətimiz belədir. Biz xörəyi bir anda ötürmürük, ləzzətlə yeyirik. Biz əlimizə keçən şikanı bir zərbə ilə öldürmürük, onu yavaş-yavaş parçalayırıq.

İkinci fəsil

EV YİYƏSİNƏ OXŞAR

Cənab Jilnorman Ehtiraslar küçəsində, Mare məhəlləsində, 6 nömrəli evdə yaşayırdı.

Ev onun özününkü idi. Bu ev çoxdan sökülmüş, onun yerində başqa bir ev tikilmişdir. Paris küçələrinin ev nömrəsi həmişə dəyişdiyi üçün indi, yəqin, bu evin də nömrəsi dəyişmişdir. Cənab Jilnorman ikinci mərtəbədə, həm küçəyə, həm də bağa baxan geniş, qədim bir mənzildə yaşayırdı; onun mənzilinə lap tavana qədər iri xalılar vurulmuşdu; xalılar Qobelen və Boves manufaktura mallarından idi, üstündə də çoban həyatını təsvir edən şəkillər vardı; plafon və panno süjetləri kiçik həcmdə kresloların üzündə təkrar olunurdu. Çarpayılardan qabağında *koromandel*¹ laklı, doqquz bükümlü böyük arakəsmələr vardı. Uzun və qəşəng pərdələr geniş və əzəmətli qırçınlarla pəncərələrdən sallanırdı. Pəncərələrin qabağında olan bağa şüşələnmiş tin qapıdan, on iki-on beş pilləli pilləkənlə enmək olurdu; qoca Jilnorman bu pilləkənlə çox cəld çıxıb-düşürdü. Yataq otağı yanındakı kitabxanadan başqa, onun fəxr etdiyi çox gözəl bir buduarı da vardı: bu gözəl otağa herald zanbaqları və cürbəcür gül-çiçək şəkilləri olan əla hasar şpalerlər vurulmuşdu. Bu şpalerləri XIV Lüdovikin dövründə, cənab de Vivonun sərəncamı ilə kürək cəzasına məhkum edilən dustaqlar hazırlamışdı; cənab de Vivon bunları öz məşuqələri üçün düzəltmişdi. Bu şpalerlər cənab Jilnormana atasının xalısından miras qalmışdı.

O, yüz il yaşamış dəlisov bir qarı imiş.

Cənab Jilnorman iki dəfə evlənmişdi. O, öz ədalətini ilə qismən saray adamını, qismən də məhkəmə işçisini xatırladırdı: əslində, o heç saray adamı olmamışdı, amma məhkəmə işçisi ola bilərdi. Kefi gələndə mehriban və gülşad olurdu. Elə kişilər var ki, arvadları

¹ *Koromandel* – Braziliyada munisipalitet

onları həmişə aldadır, məşuqələri aldatmır, çünki onlar çox pis ər, amma çox mehriban oynaş olurlar – cənab Jilnorman da gəncliyində belə kişilərdəndi.

Onun rəssamlıq sənətindən başı çıxırdı. Yataq otağında İordansın fırçasından çıxan naməlum bir şəxsin çox gözəl şəkli asılmışdı; bu şəkil geniş bir üslubla, sanki, etinasızca çəkilmişdi, əslində, ən xırdaca təfərrüatına qədər işlənmişdi. Jilnormanın kostyumu nə XV Lüdovik, nə də XVI Lüdovik dövrünün kostyumu idi; o, Direktoriyanın şıq geyinən adamları kimi geyinirdi: o vaxta qədər özünü cavan hesab edir, dəbdən çıxmırdı. O, zərif mahuddan tikilmiş enli yaxalı, sivri, uzun ətkli, iri, polad düyməli frak, qısa şalvar, toqqalı çəkmə geyərdi. Əllərini həmişə jiletinin cibinə qoyar, özü də böyük-böyük deyərdi: “Fransa inqilabı ən alçaq və avara adamların işidir”.

Üçüncü fəsil

AĞIL DƏRYASI

Cənab Jilnormanın on altı yaşı olanda, Volterin tərənnüm etdiyi, lakin o zaman təravətini itirmiş Kamarço və Salo adlı iki məşhur gözəl, bir axşam operada larnetlə ona baxmış, o, belə bir şərəfə layiq görülmüşdü. Bu qayda ilə o, iki atəş arasına düşsə də, igidcəsinə geri çəkilmiş, Naarnı adlı heç kəsin tanımadığı balaca bir rəqqasəyə sarı getmişdi; Naarnının da onun kimi on altı yaşı varmış, Jilnorman ona vurulubmuş. Jilnormanın yadında çox şeylər qalmışdı. O, həyəcanla deyirdi: “Ah, o Kimar-Kimardini-Kimandinettanı mən sonuncu dəfə Lonşanda görəndə nə qəşəngdi! Onun “solmaz hisslər” deyilən xırda hörükləri, firuzə qaşlı sırğası, təzə doğulmuş çağa rəngində paltarları, “həyəcan” adlı muftası vardı.” Cavan vaxtında geydiyi *nenlondren*¹ kamzolunu həvəslə və böyük bir maraqla təsvir edirdi. “Mən Şərqi Levantalı türk kimi bəzənərdim”, – deyərdi. İyirmi yaşı olanda təsadüfən xanım de Bufletin gözünə dəyir, xanım de Bufle ona “füsunkar divanə” adını verir. Cənab Jilnorman onun vaxtında hökumət başında duran siyasi xadimlərin və siyasi adamların adını eşidəndə acıqlanır, bu adları alçaq və burjua adları hesab edirdi.

¹ *Nenlondren* – parça növü

“Xəbər, jurnal” adlandırdığı qəzetləri oxuyanda özünü gülməkdən güclə saxlayırdı. Deyirdi: “Belə də adam olar: Korbyer, Hüman, Kazimir, Perye! Baxın da, bunlar da gəlib nazir olub! Təsəvvür edirəm, mənim adım qəzətdə necə görünərdi? “Cənab Jilnorman, nazir!” Necə gülməli olardı! Amma belə giclərin arasında bu da ola bilər!”

Qadınların yanında onlardan qətiyyətlə çəkinmədən, hər şeyi – layiq olanı da, olmayanı da heç düşünmədən öz adı ilə söyləyirdi. Kobud, gülməli, biabırçı şeyləri soyuqqanlılıqla və sakitcə, hətta xüsusi bir əda ilə deyirdi. Danışığında olan bu ədəbsizlik onun vaxtında qəbul edilən şeylərdəndi. Demək lazımdır ki, poeziyadakı parafraz dövrü, eyni zamanda, nəsrə də hər şeyi açıq söyləmək dövrü idi. Jilnormanın xaç atası demişdi ki, bu, xoşbəxt bir adam olacaq, buna görə də ona ağıl dəryası kimi iki dərin mənalı ad qoymuşdu.

Dördüncü fəsil

YÜZ İL YAŞAMAQ İDDİASI

Jilnorman doğulduğu Mullen şəhəri kollecində bir neçə dəfə mükafat almışdı, hətta bir dəfə mükafatı ona Nivernez hersoqu özü öz əli ilə vermişdi; bu hersoqa o, Never hersoqu deyirdi. Nə Konvent, nə XVI Lüdivikin ölümü, nə Napoleon, nə Burbonların geri qayıtması – heç bir şey bu hadisəni onun hafızəsindən silə bilməmişdi. Onun təsəvvüründə “Never hersoqu” əsrin ən böyük siması kimi qalırdı. Deyirdi: “O necə cazibədar bir əyan idi! Mavi orden lenti ona necə yaraşırıdı!” II Yekaterina Bestujevdən qızıl elksir hazırlamaq sirrini üç min manata aldığı üçün cənab Jilnorman Polşanın bölüşdürülməsi məsələsində onun təqsirindən keçmişdi. Jilnorman cüşa gələrək deyirdi: “Qızıl elksir! Yarım unsiya sarı Bestujev tinkurası və general Lamotun kapeli XVIII əsrdə bir luidor idi, özü də bu, sevgi bədbəxtliyinə tutulanları sağaltmaq üçün ən gözəl vasitə, Veneranın göndərdiyi bütün dərmlərin dərmanı idi! XV Lüdivik elksirdən iki yüz şüşə papaya göndərmişdi”.

Qoca Jilnormana deyilsəydi ki, qızıl elksir xlorlu dəmirdən başqa bir şey deyil, o, yamanca hirslənər, özündən çıxardı. Burbonlara sitayiş edər, 1789-cu ilə böyük bir nifrət bəslərdi. O, terror

vaxtında özünü necə xilas etdiyindən, başını saxlamaq üçün nə qədər ağıl və soyuqqanlıq göstərdiyindən uzun-uzadı danışmağa hazırdı. Cavanlardan biri onun yanında respublikanı tərifişləyirdi, o, elə qəzəblənərdi ki, az qalardı şüurunu itirsin. Bəzən doxsan yaşında olduğuna işarə edərək deyirdi: “Doxsan üçüncü ili mən iki dəfə görməyəcəyəm, bu ümidlə özümə təsəlli verirəm”. Amma bəzən evdəkilərə “Mən yüz il yaşayacağımı nəzərdə tutmuşam”, – deyirdi.

Beşinci fəsil

BASK VƏ NİKOLETTA

Cənab Jilnormanın öz nəzəriyyələri vardı. Onun nəzəriyyələrindən biri budur: “Əgər kişi zənən xeylağına çox təəşşüq göstərsə, özünün də arvadı varsa, bu arvad qarşı da laqeydsə, bu arvad da çirkinsə, qaşqabaqlı isə, öz hüququnu yaxşıca dərk edirsə, toyuq ağac üstündə oturan kimi, qanun məcəlləsinin üstündə oturursa, hələ bir qısqancdırsa, onda bu kişinin əl-qolunu açması və rahatlıq kəsb etməsi üçün bircə yol qalır: pul kisəsini arvadının ixtiyarına versin. Belə bir könüllü istefa ilə azadlığı qaytarmaq mümkündür. Onda arvad özünə məşğuliyyət tapar. O, az vaxtda pulla rəftar etməyi, barmaqlarını qara pulla çirkəndirməyi, icarəçiləri öyrətməyi, fermerləri təlim etməyi, vəkilləri narahat etməyi, notariuslara başçılıq etməyi, katibləri danlamağı, müxtəlif dəftərxana siçanları ilə iş görməyi, dava çəkməyi, kontrakt tərtib etməyi, könlü istədiyi kimi müqavilələr bağlamağı, özünü evdə tam ağa hesab etməyi, satmağı, almağı, işlərə sərəncam verməyi, buyurmağı, vəd etməyi, aldatmağı, uzlaşmağı, ayrılmağı, güzəştə getməyi, geri çəkilməyi, hücum etməyi, işi yoluna qoymağı, işi pozmağı, qənaət edib qəpik-quruş yığmağı, yüzləri havaya sovurmağı öyrənir; o, bir-birinin ardınca axmaqlıq edir, bununla da əylənir, bu isə onun başlıca və əsas xoşbəxtliyini təşkil edir. Əri ona etinasızlıq göstərir, o da ərinin var-yoxunu dağıtmaqla təsəlli tapır”. Cənab Jilnorman bu nəzəriyyəni öz üzərində təcrübədən keçirmiş və dediyi kimi də olmuşdur. İkinci arvadı onun işini çox canfəşanlıqla aparır. Nəhayət, bir gün o dul qalanda görür ki, yaşamaq üçün ildə güc-bəla ilə on beş min livr

gəliri var, bu da ancaq o zaman ola bilir ki, o, təxminən, bütün dövlətini ömrü boyu rentaya qoymuş olsun; öləndən sonra da bunun dördü üçü verilməyəcək. O düşünmədən bu şərti qəbul etmişdi, öləndən sonra miras qalıb-qalmayacağına əhəmiyyət verməmişdi. O, ata-baba mülkünün başına cürbəcür əhvalatlar gəldiyini görmüşdü. Məsələn, ata-baba mülkü dönüb milli əmlak ola bilərdi, o, fransız dövlət borcunun qəribə halda dəyişdiyinin, bu borcun birdən üçdə biri qədər azaldığının şahidi olmuşdu, buna görə də dövlət borcu yazılan dəftərə çox da inanmırdı. Deyirdi: “Bunlar hamısı bir zibildir!” Biz demişdik ki, cənab Jilnormanın Ehtiraslar küçəsində yaşadığı ev onun öz evi idi. O, həmişə iki qulluqçu saxlayırdı: bir “adam”, bir də bir “qız”. Cənab Jilnorman təzə bir qulluqçu tutanda ona mütləq yeni ad qoyardı. Kişilərə, hansı əyalətdəndirsə, o əyalətin adını verərdi: Nim, Kontua, Puatoven, Pikar. Onun sonuncu nökrəri tənqəfəslik xəstəliyinə tutulmuş əlli beş yaşlı kök bir adamdı, qıçları ağırlı idi, heç iyirmi addım da yüyürə bilməzdi, lakin o, Bayronda anadan olduğundan, cənab Jilnorman ona Bask adı vermişdi. O ki qaldı qulluqçu qadınlara, cənab Jilnorman onların hamısına Nikoletta deyərdi (hətta Manyona da belə ad vermişdi, bunun haqqında sonra söhbət gedəcəkdir). Bir dəfə məşhur bir aşpaz qadın onun yanında qulluqçu durmağa gəlir; o, öz işinin ustası olan şanlı aşpaz qadınlar cinsindən idi. Cənab Jilnorman ondan soruşur: “Siz ayda nə qədər maaş almaq istəyirsiniz?” – “Otuz frank”. – “Sizin adınız nədir?” – “Olimpiya”. – “Yaxşı da, sən ayda əlli frank alacaqsan, adınsa Nikoletta olacaq”.

Altıncı fəsil

BÜ FƏSİLDƏ MANYON İKİ KÖRPƏ UŞAĞI İLƏ NƏZƏRƏ ÇARPACAQ

Cənab Jilnormanın kədəri qəzəblə ifadə olunardı; qəm-qüssə onu özündən çıxarırdı. O, yaman mövhumatçı idi; hərəkətlərində isə hər cür sərbəstliyə yol verərdi. Biz necə də demişdik ki, o, hər şeydən çox öz zahiri görünüşü ilə bir şeyi göstərməyə çalışardı; çalışardı göstərsin ki, o, yenə də qadınlara pərəstiş edir və belə bir

adam kimi şöhrət qazanmışdır – bundan dərin bir daxili məmnunluq duyurdu. O, bunu özü üçün “ən böyük şöhrət” hesab edirdi. Lakin “ən böyük şöhrət” bəzən ona heç gözlənilməyən “hədiyyələr” gətirirdi. Bir gün ona, istridyə səbətini xatırladan uzunsov səbətdə təzəcə dünyaya gəlmiş totuq bir oğlan uşağı gətirirlər; uşaq qayda-qanunla bələnmişdi və səsi yetdikcə bağırırdı, cənab Jilnormanın altı ay əvvəl qovduğu qulluqçu arvad bu uşağı göndərmişdi, özü də demişdi ki, bu, onun oğludur. Onda cənab Jilnormanın düz səksən dörd yaşı vardı – nə az, nə çox. Bu hadisə camaatı bərk qəzəbləndirmişdi: “O utanmaz cəngi kimi aldatmaq istəyir? Kim onun sözünə inanar? Belə də həyasızlıq olar? Belə də murdar böhtan olar?!” Lakin cənab Jilnorman özü heç acıqlanmadı. O, belə bir böhtandan məmnun qalıb mehriban bir qoca kimi gülümsəyərək, uşağa baxdı və kənara söyləyirmiş kimi dedi: “Nə var? Burada nə var axı? Burada qərribə nə var ki? Siz dəli olmusunuz, lap nadan adam kimi ağızınıza gələni danışırınsız! Kral Doqquzuncu Karlin ögey oğlu Anqulem hersoqu səksən beş yaşında on beş yaşlı yüngülməzac bir qızla evlənmişdi; Bordo arxiyepiskopu, kardinal Surdinin qardaşı, d’Alüi markizi cənab Virjinalın prezident arvadı Jakenin qulluqçusundan oğlu olanda səksən üç yaş vardı, bu uşaq həqiqi məhəbbətin övladı idi; sonralar o, Malta ordeni kavaləri və hərbi dövlət müşaviri olmuşdu. Əsrimizin ən görkəmli adamlarından biri olan abbat Tabaro səksən yeddi yaşlı bir qocanın oğludur. Belə hadisələr nə qədər istəsəniz var. Nəhayət, Tövrətə yada salaq! Bununla belə, deyirəm ki, bu balaca cənab mənim oğlum deyil. Hər halda, onun qeydinə qalmaq lazımdır. Onun təqsiri yoxdur”. Bu hərəkətin səmimiliyinə inanmamaq olmazdı. Bir ildən sonra həmin qadın ona ikinci hədiyyə göndərdi. Yenə də oğlan uşağı idi. Cənab Jilnorman bu dəfə təslim oldu. Uşaqları anasına qaytararaq, onların saxlanması üçün hər ay yüz altmış frank verəcəyini vəd etdi, bu şərtlə ki, o daha öz iddiasını təkrar etməsin. Sonra bunu da əlavə etdi: “Əminəm ki, o, uşaqlara yaxşı baxacaq. Mən də hərdənbir gəlib onlara dəyəcəyəm”. O, belə də eləyirdi. Cənab Jilnormanın vaxtilə bir keşiş qardaşı vardı, o, otuz üç il Püatyedə akademiya rektoru olmuşdu, yetmiş üç yaşında ölmüşdü. Cənab Jilnorman deyirdi ki, o öləndə hələ cavandı. Tezliklə yaddan çıxıb gedən bu adam zərərsiz, lakin xəsis bir adamdı;

keşiş olduğundan rast gəldiyi dilənçiyə sədəqə verməyi özünə borc bilirdi, lakin dilənçilərə artıq işdən çıxan moneron və sürtünmüş su verirdi. Bu qayda ilə cənnətə gedərkən hiylə işlədib, cəhənnəmə düşmüşdü. Lakin onun böyük qardaşı cənab Jilnorman sədəqə verəndə öz xeyrini güdmürdü, həvəslə, həm də səxavətlə sədəqə verirdi. O, xeyirxah, istiqanlı, dərdəqalan bir adamdı; dövlətli olsaydı, vaxtını dəbdəbə ilə keçirərdi. Cənab Jilnorman istəyirdi ki, ona yad olan hər şey, lap dələduzluq özü də, geniş ölçüdə olsun. Bir dəfə ona düşən mirası alarkən, vəkillərdən biri çox kobud surətdə, həm də açıqca onu soyur. Cənab Jilnorman təkəbbürlə deyir: “Əh, belə də murdar iş olar! Belə xırda bir oğurluq üçün mən onun yerinə xəcalət çəkirəm. Hamı, hətta kələkbazlar da cırлаşmışdır. Mənim kimi adamları bu qayda ilə də aldatmaq olarmı?! Məni qalın bir meşədə adam soyan kimi soyublar, ancaq çox pis şəkildə. *Silvae sint consule dignae!*”¹

Biz dedik ki, cənab Jilnorman iki dəfə evlənmişdir. Birinci arvaddan onun bir qızı olmuşdu ki, indi də evdə qarıyb-qalır. İkinci arvaddan da bir qızı olmuşdu; o qız, təxminən, otuz yaşında ölmüşdü; o sevərəkmi, təsadüfi olaraqmi, ya başqa bir səbəbə görəmi adi bir zabitə ərə getmişdi; bu zabitə respublika və imperiya ordusunda xidmət etmiş, Austerlits vuruşmasında xaç nişanı, Vaterloo hadisəsində polkovnik rütbəsi almışdı. Qoca burjua deyirdi: “Bu, mənim ailəm üçün ləkədir”. O, ara vermədən burunotu çəkər, əlinin dalı ilə, xüsusi incəliklə krujevalı jabosunu əzərdi. Allaha o, çox az inanırdı.

Yeddinci fəsil

BELƏ BİR QAYDA: ANCAQ AXŞAMLAR ADAM QƏBUL ET

Cənab Ağıl Dəryası Jilnorman belə bir adamdı. Onun saçları hələ tökülməmişdi, çallaşmışdı, lakin tamam ağarmamışdı; həmişə də saçını “it qulağı” deyilən qayda ilə darayardı. Ümumiyyətlə, onun nə qədər zəif cəhətləri olsa da, o, çox hörmətli bir şəxsiyyət idi.

¹ Konsula layiq meşələr (*lat.*)

Onun hər bir hərəkətində XVIII əsrin yüngülməzəcliyi və əzəməti əks olunurdu.

Cənab Jilnorman Restavrsiya dövrünün ilk illərində Sen-Jermen civarında, Servandoni küçəsində, Sel-Sülpis kilsəsinə yaxın bir yerdə yaşayırdı; onda o, hələ cavandı: 1814-cü ildə onun ancaq yetmiş dörd yaşı tamam olmuşdu. O, çox sonra, ancaq səksən yaşına çatanda dincəlmək üçün Mare küçəsinə köçmüşdü.

Lakin o, kübar aləmini tərk etsə də, əvvəlki adətlərindən əl çəkmədi. Onun adətlərindən başlıcası bu idi: gündüzlər qapısını kilidlər, axşam olmamış heç kəsi heç vəchlə qəbul etməzdi və bu adətini qətiyyən pozmazdı. Saat beşdə nahar edər, ancaq bundan sonra onun qapıları açıları. Onun vaxtında dəb belə idi, o da qətiyyən bundan əl çəkmək istəmirdi. Deyirdi: “Gündüz pisdir, pəncərə qapılarını örtməkdən başqa ayrı heç bir şeyə layiq deyil. Kübar adamların ağılı göydə çıxan ulduzlarla bir yerdə işıq saçmağa başlayır”. O da qapıları bərk-bərk bağlar, heç kəsi, lap kral özü də gəlsə, içəri buraxmazdı. Onun əsrinin qədim incəliyi bu adətdə ifadə olunurdu.

Səkkizinci fəsil

BİR-BİRİNƏ OXŞAMAYAN İKİ ADAM

Biz cənab Jilnormanın iki qızı olduğunu söyləmişdik. Onların arasında on il fərq vardı. Cavanlığında onlar bir-birinə çox az oxşayırdılar; nə xasiyyətləri, nə üzləri qətiyyən onların bacı olduqlarını xatırlatmırdı. Çox gözəl qəlbə malik olan kiçik qızı bütün ülvə şeylər cəzb edirdi. Onun güldən-çiçəkdən, poeziyadan, musiqidən xoşu gəlirdi, fikirləri xəyal aləmində uçurdu. Bu şən, bu məsum qız hələ lap uşaq vaxtlarından adaxlanmış qız kimi bir qəhrəmanın xəyalı ilə yaşayırdı, bu qəhrəmanın surəti tutqun şəkildə onun gözləri önündən ayrılmırdı. Böyük qızın da öz arzuları vardı; mavi ənginliklərdə onun gözlərinə belə bir adam görünürdü: orduya ərzaq alan, xoşxasiyyətli, kök, çox varlı bir alverçi, adamı özünə məftun edən axmaq bir ər, bir milyonçu, ya da, heç olmasa, bir prefekt; prefekturada qəbullar, dəhlizdə duran boynundan zəncir asmış qarışıq, təntənəli ballar, bələdiyyə idarəsində söylənilən nitqlər, o da “cənab prefektin

zövcəsi” – bütün bu şeylər qasırga kimi onun təsəvvüründə canlanırdı. Bu iki bacı uşaq vaxtlarından, hərə öz arzusuna görə qızlıq xəyallarına dalırdı. Onların ikisinin də qanadı vardı, ancaq birininki mələk, o birininki qaz qanadı idi.

Lakin bu dünyada heç bir arzu tamamilə yerinə yetmir. Yer üzündə indi cənnət mümkün deyil. Kiçik qız xəyalında arzuladığı qəhrəmana ərə getdi, ancaq çox çəkmədi ki, öldü. Böyük qız heç ərə getmədi.

Böyük qız bizim romana düşəndə artıq qarımış, dəyməduşər, çox az təsadüf edilən sivriburunlu, kütbeyin bir qızdı. Səciyyəvi bir təfsilat: ailədən kənarında heç kəs onun adını bilmirdi. Hamı onu ancaq “Madmazel Jilnorman böyük qız” adlandırardı.

“Madmazel Jilnorman böyük qız” təşəxxüs göstərməkdə hər bir ingilis missisini geridə buraxardı. O, son dərəcə utancaqdı. Dəhşətli xatirə həmişə onu narahat edirdi: bir dəfə bir kişi onun corabbağını görmüşdü.

Yaşa dolduqca onun bu utancaqlığı da artırdı. Madmazel Jilnormana həmişə elə gəlirdi ki, onun şemizeti lazımınca sıx deyil, kənarından baxanda bədəni görünür, həm də boynunu tamamilə örtmür. O, hədsiz-hesabsız sancaqla, ilmə-düymə ilə tualetinin elə yerlərini sancaqlayır və bərkidirdi ki, heç kəsin ağılına da gəlməzdi ki, ora baxsın. Dəyməduşər qızlar həmişə belə olur: onların qalası nə qədər az təhlükə qarşısındadırsa, onlar bir o qədər çox sayıqlıq göstərirlər.

Lakin qarımış qız bakirəliyinin bu sirrini kim izah edə bilərdi: xalası nəvəsi – ulan polkunun kiçik zabiti Teodül onu öpəndə, o, buna lap ürəkdən icazə verərdi.

Madmazel Jilnorman ulana xüsusi hüsn-rəğbət göstərsə də, verdiyimiz “dəyməduşər” ləqəbi ona son dərəcə yaraşırdı. Madmazel Jilnorman müəmmalı məxluq idi. Dəyməduşərlik yanışmətli, yanqəbahətli bir haldır.

Dəyməduşərlik onda riyakarlıqla birləşmişdi: bunlar bir-birinə çox uyğun gələn şeydir. Madmazel Jilnorman müqəddəs Məryəm cəmiyyətinin üzvü idi. Bayram günlərində bəzən ağı örtük örtərdi; astadan xüsusi dualar mızıldardı. “İsanın müqəddəs qəlbinə” təzim edərək “müqəddəs qan”a ixlaskarlıq göstərərdi, yezuit rokokosu üslubunda qurulan mehrab qarşısında saatlarla durardı, adi dindarlar üçün bağlı olan ibadətəxanada müşahidəyə dalaraq, zərlə örtül-

müş uzun ağac sütunlar arasında uçan xırdaca mərmər buludlara doğru ruhən yüksəlirdi.

Madmazel Jilnormanın madmazel Vobua adlı bir ibadət xana rəfiqəsi vardı; o da madmazel Jilnorman kimi qarımış qızdı; özü də yamanca axmaqdı. Madmazel Jilnorman onun yanında böyük ağıllı sahibi idi. Madmazel Vobua “*Agnus Dei*” və “*Ave Maria*”¹ dualarından, bir də mürəbbə bişirməyin müxtəlif qaydalarından başqa heç bir şey bilmirdi. O, əcaib bir şeydi: kakum öz ağıllığı ilə nəzərə çarpdığı kimi, o da öz axmaqlığı ilə nəzərə çarpırdı, ancaq onun axmaqlığında bircə dənə də xal yox idi.

Demək lazımdır ki, madmazel Jilnorman qocalmaqla, uduzmaqdan artıq udmuşdu. Bütün passiv təbiətli adamların taleyi belədir. O heç vaxt kinli olmamışdı, bunu isə şərti olaraq yaxşılıq hesab etmək olar; illər insan təbiətini rəndələyir, madmazel Jilnorman da get-gedə yumşalmışdı. Naməlum bir kədər onu üzürdü, bunun səbəbini o özü də bilmirdi. Onun bütün varlığı artıq qurtarmış olan bir həyatın əlamətlərini göstərirdi, əslində isə onun həyatı hələ heç başlanmamışdı.

Madmazel Jilnorman atasının təsərrüfatını idarə edirdi. Yuxarıda gördüyümüz kimi, onun bacısı vaxtilə cənabi-əqdəs Byenevenin yanında necə bir yer tuturdusa, o da cənab Jilnormanın yanında elə bir yer tuturdu. Qocadan və qarımış qızdan ibarət olan belə ailələr heç də nadir şey deyil. Həmişə bir-birində dayaq nöqtəsi tapmaq istəyən bu iki zəif məxluqa adamın yazığı gəlir.

Cənab Jilnormanın evində onun özündən və qarımış qızından başqa, balaca bir uşaq da vardı; o, cənab Jilnormanın yanında tirtir əsər, dinib-danışmazdı. Cənab Jilnorman onunla ancaq sərt danışar, bəzən də əlağacını onun üstünə qaldıraraq deyərdi: “Zəhmət olmasa, cənab, bir bura gəl! Yaxın gəl, avaranın biri avara, sital. Di cavab ver, yaramaz! Belə dur ki, səni görüm, haramzadə!” Daha nələr deyərdi. Cənab Jilnorman onu çox istərdi.

Bu uşaq onun nəvəsi idi. Biz yenə də bu uşağa rast gələcəyik.

¹ Katolik duaları

Üçüncü kitab

BABA VƏ NƏVƏ

Birinci fəsil

QƏDİM SALON

Cənab Jilnorman Servandoni küçəsində yaşayanda tez-tez bir neçə seçmə və aristokrat salonlarına gedərdi. Onu burjuaziya ailəsindən olsa da, hər yerdə qəbul edərdilər. Bir də ki o həm öz həqiqi ağılına, həm də ona istinad edilən ağıla malik, yəni ikiqat ağıllı olduğundan onunla bir məclisə düşməyə çalışdılar, ona böyük hörmət göstərərdilər. Lakin o ancaq təsir göstərə bildiyi məclislərə gedirdi. Elə adamlar var ki, onlar nəyin hesabına olursa olsun, başqalarına təsir göstərməyə çalışırlar, hər necə olsa, özlərinə qarşı marağ oyatmaq istəyirlər... Onlar orakul rolunu oynaya bilmirsə, onda əyləndirici adam roluna girirlər. Cənab Jilnorman bunların heç birindən deyildi. O, royalist salonlarda heç də öz ləyaqətini endirmədən nüfuz göstərə bilirdi. O, hər yerdə kahin kimi ad çıxarmışdı. İndi nəinki cənab Bonaldla, hətta cənab Benji-Püi-Valle ilə də mübahisə edərkən qalib gəlirdi.

O, təqribən, 1817-ci ildə, həftədə iki dəfə, axşamlar qonşuluqda, Feru küçəsində yaşayan de T. adlı abırlı və hörmətli bir baronessanın evinə gedərdi; baronessa de T.-nin əri, XVI Lüdvikin padşahlığı dövründə Berlində Fransa səfiri vəzifəsində olmuşdu. Baron de T. sağlığında heyvan maqnetizmi ilə ekstatik vəziyyətlə və qeybdən xəbər vermək məsələsilə çox maraqlanarmış; o müflis olaraq mühacirətdə ölmüşdü; bütün var-dövlətinin əvəzinə, qırmızı tumacla cildlənmiş, zər kənarlı on cild əlyazma qoyub getmişdi; bu əlyazma Mesmer və onun canı haqqında olan maraqlı xatirələrdən ibarətdi. Xanım de T. lovgalığından bu xatirələri çap etdirmirdi, kiçik

bir gəlirlə dolanırdı: bu gəlir də bir möcüzə hesab oluna bilərdi. Xanım de T. özünü saraydan kənarada tuturdu; o deyərdi ki, saray həddindən artıq “yığma bir cəmiyyətdir”; inzivaya çəkilərək, yoxsul- luq içində, nəcibanə və təkəbbürlə yaşayırdı. Tez-tez, həftədə iki dəfə onun buxarısı başına yığılırdı, bu isə lap xalis royalist salon təşkil edirdi. Burada onlar çay içirdi, küləyin haradan əsməsi ilə və bu küləyin onlarda elegiya, ya mədhiyyə əhval-ruhiyyəsi əmələ gətirməsi ilə əlaqədar, gah dərindən ah çəkir, gah da hal-hazırkı qayda-qanundan, xartiyadan, bonapartistlərdən, burjuaziya tərəfin- dən verilən mavi orden lentinin murdarlanmasından, XVIII Lüdovik “yakobinçiliyindən” çıxıra-çıxıra, acıqlı-acıqlı danışır dılar. Burada kralın qardaşının verdiyi ümidlərdən asta-asta söhbət edirdilər, bu kralın qardaşı sonralar X Karl oldu.

Burada Napoleonu “Sarsaq” adlandıran küçə nəğmələrini ürək- dən alqışlayırdılar. Hersoginyalar, ən incə və cazibədar kübar qadınl ar “federatlar” haqqında söylənilən bu qitələri son dərəcə bəyənir- dilər:

Ey, sən, köynəyini şalvarına sal!
Yoxsa deyərlər ki, axmaqşan, axmaq.
Qorxudan lütlərin dili olub lal,
Ağ bayraq ucaldır onlar indi, bax¹.

Burada kalamburla, adi söz oyunları ilə əylənirdilər; bu, onlara çox sərrast söylənilən kinayəli söz kimi görünürdü. Özlərindən rübai- lər, hətta beyt də qoşurdular. Nazir Desolun, Dekaz və Deserin də daxil olduğu mötədil hökumət haqqında bu sətirləri düzəltmişdilər:

Tezliklə, möhkəm olsun deyə bu laxlayan təxt,
Dekaz, Desol, Deser, siz süpürülün, nəhayət.

Ya da perlər palatası – bu “iyrenc Yakobinlər palatası” üzvlərinin siyahısını elə düzəldirdilər, adların yerini elə dəyişdirirdilər ki, məsə- lən, belə bir cümlə əmələ gəlirdi: “Dama, Sabran, Güvion, Sen-Sir”²; ümumiyyətlə, gülməli çıxırdı.

¹ Şeirlərin tərcüməsi İ.Soltanıdır.

² Bu fəmiliaların bu şəkildə düzəlməsində, fransızca söz oynadılması nəti- cəsində, belə bir cümlə əmələ gəlirdi: “Sen-Sir boltunu kəsən Dəməşq qılıncı”.

Bu xırdaca cəmiyyətlə inqilabı elə salmaq istəyirdilər, hər necə olsa, qəzəbli sözlərini onun əleyhinə çevirməyə çalışırdılar. Fürsət düşəndə, öz “mahnılarını” oxuyurdular:

İşimiz düzəlidir, tale olur yar!
Asılsın fənərdən bonapartçılar!

Nəğmələr gilyotini xatırladır. Nəğmələr bu gün birinin, sabah da bir başqasının boynunu laqeydcəsinə vurur. Bu, onlar üçün ancaq yeni bir əyləncədir.

O zaman, 1816-cı ildə, Füaldesin mühakiməsində Bastidə və Joziya hüsn-rəğbət göstərirdilər, çünki Füaldes “bonapartist” idi. Onlar liberallara “qardaş və dost” deyirdilər, bu isə ən həqarətli şey hesab olunurdu.

Bəzi kilsələrin zəng qülləsində olduğu kimi, baronessa de T.-nin salonunda da iki flüger vardı. Bunlardan biri cənab Jilnorman, o birisi qraf de Lamot-Valua idi. Salondakılar bu adam barəsində hörmətlə bir-birinin qulağına deyirdilər: “Bilirsinizmi? Bu, həmin Lamotdur ki, boyunbağı məsələsində onun da əli vardı”. Siyasi partiyalar bu kimi qəribə amnistiyalara yol verirlər.

Bunu da əlavə edək ki, burjuaziya mühitində adam çox asanlıqla başqaları ilə uzlaşsın, gözdən düşsün. Burada tanış adam seçməkdə ehtiyatlı olmaq tələb edilirdi. Üşüyən adamın yanında olan şəxsin hərərəti azaldığı kimi, təhqirəlayiq şəxslə yaxın olan adamın da hörməti azalır. Keçmişdə ali kübar cəmiyyət özünü bütün qanunların fəvqündə tutduğu kimi, bu qanunun da fəvqündə tuturdu. Pampadurun qardaşı Marinyi şahzadə de Subizin tanışısı idi, yanına sərbəst gəlib-gədə bilirdi. Amma o... Xeyr, məhz elə buna görə... Vobernye tanınmış bir adamdı, onu adamlar sırasına çıxardan Dübarri marşal Rişelyenin əziz qonağı idi. Ali kübar cəmiyyəti də Olimpdir. Merkuri və şahzadə de Gemene orada özlərini elə hiss edirlər, elə bil, öz evlərindədirlər. Ora oğrunu da qəbul edirlər, ancaq o gərəkdir qüdrətli olsun.

1815-ci ildə qoca qraf de Lamotun yetmiş beş yaşı tamam olmuşdu. Onu başqalarından fərqləndirən bu idi ki, dinib-danışmazdı, danışanda da nəsihətverici ifadə ilə danışardı; onun yanaq sümüyü iri, çənəsi enli idi; çox incə nəzakətli ədası, həmişə çarpaz-

laşdırılmış uzun qıçı, bişmiş gil rəngli sallaq şalvarı vardı, sürtükünü lap boyun yaylığına kimi düymələrdi. Soyuq ifadəli üzünün rəngi şalvarının rəngində idi.

Salonda cənab de Lamotla “hesablaşdılar”. Ona görə “hesablaşdılar” ki, o həm “tanınmış adam” idi, həm də – bu, qərribə də olsa, həqiqətdir – Valua adını daşıyırdı.

O ki qaldı cənab Jilnormana, ona, doğrudan da, hörmət edirdilər. Onun sözü qanun idi. O, yüngülməzac olsa da, özünü xüsusi bir əda ilə tutmağı bacarırdı; özünü zəhmli, nəcib, layiqli bir adam kimi göstərə bilirdi; onun bu ədasında bir qədər burjuaziya təşəxxüsü də vardı; lakin bunlar heç də gülşadlığına zərər yetirmirdi. Yaşının çoxluğunu da buna əlavə etmək lazımdır. Bir əsr ömür sürmək özü də az şey deyil. İllər, nəhayət, insanın başı ətrafında halə əmələ gətirir.

Bir də ki qoca Jilnorman öz zarafatları ilə məşhur idi, bu isə qədim dvoryan fəhmiliyinin qığılcımlarını xatırladırdı. Onun zarafatlarından biri budur: Prussiya kralı XVIII Lüdoviki yenidən taxta çıxardıqdan sonra, qraf Rüpen onun yanına gəlir, XIV Lüdovikin nəslindən olan bu kral onu ancaq Brandenburq markqrafına layiq bir şəkildə qəbul edir, həm də ona qarşı çox incə bir etinasızlıq göstərir. Bu, Jilnormanın çox xoşuna gəlir. Deyirdi ki, fransız krallarından başqa bütün krallar əyalət krallarıdır. Bir dəfə onun yanında birisi soruşur: “Məhkəmə “Fransız kuryeri” qəzetinin redaktoruna nə iş kəsib?” – Cavab verirlər: “Çubuqla bərk döyülsün”. Cənab Jilnorman yandan deyir: “Bərk sözü burada artıqdır”. Belə sözlərlə adamlar şöhrət qazanırlar.

Bir dəfə də o, Burbonların yenidən iş başına gəlməsinin ildönümündə, Te deum¹ vaxtında, Taleyranın keçdiyini görüb demişdi: “Bu da əlahəzrət Şər!”

Cənab Jilnorman, adətən, öz uzundraz qızı ilə, bir də yeddi yaşlı qəşəng, sarışın, qırmızıyanaq, tərəvətli, şən və məsum baxışlı bir uşaqla salona gedərdi; onda madmazel Jilnormanın yaşı qırxdan azca ötmüşdü, amma üzdən ona əlli yaş vermək olardı. Salona gələn kimi uşaq həmişə ətrafında pıçiltı ilə söylənilən bu sözləri eşidərdi: “Nə qəşəng uşaqdır! Adamın rəhmi gəlir! Yazıq bala!” Bu, həmin

¹ “Allah, sənə (...şükür olsun)” (*lat.*) – minnətdarlıq ifadə olunan katolik duasının başlanğıcı

uşağı ki, indicə onun haqqında bir neçə kəlmə söz demişdik. Bu uşağa ona görə “yazıq” deyirdilər ki, atası “Luara qulduru” idi.

“Luara qulduru” isə cənab Jilnormanın kürəkəni idi; biz yuxarıda onun adını çəkmişdik; Jilnorman “o, mənim ailəmi ləkələyib” – deyirdi.

İkinci fəsil

O ZAMANIN QANLI KABUSLARINDAN BİRİ

O illər kiçik Vernon şəhərinə gedən, oradakı gözəl daş körpüdə – heç şübhəsiz, bu körpü, tezliklə bir-birinə dolaşmış dəmir və məftil yığınından ibarət eybəcər bir şeylə əvəz ediləcəkdir – gəzən hər bir adam sürəhinin arasından baxsaydı, əlliyaşlı, meşin furajkalı, taxta ayaqqabılı, kobud, boz mahuddan şalvar və kurtka geymiş, vaxtından əvvəl qocalmış, donqarlaşmış bir adamın belini əyərək işlədiyini görərdi; onun kurtkasına köhnə, sarı bir şey tikilmişdi: əvvəllər bu, qırmızı orden lenti imiş; bu adamın az qalmışdı saçı-saqqalı tamam ağarsın; üzü gündən, havadan yanıb-qaralmışdı; onun sifətində – alnından ta yanağına kimi – enli bir çarıq yeri vardı; o, bütün günü əlində bel və bağ bıçağı körpünün yaxınlığında olan hasarlanmış sahələrdən birində olardı; Senanın sol sahilini bir-birinin yanına düzülmiş eyvan kimi haşiyələndirən, insanı məftun edən, gül-çiçəklə dolu olan bu sahələr bir az böyük olsaydı, bağa, bir az kiçik olsaydı, gül dəstəsinə bənzərdi. Bunların bir ucu gedib çaya, bir ucu da evlərə dirənərdi. Təqribən, 1817-ci ildə bu sahələrdən ən kiçiyi, bu evlərdən ən kasıbı yuxarıda dediyimiz kurtkalı, taxta ayaqqabılı adamın idi. O, burada tək yaşayırdı; yalqız, yoxsul, sakit həyat keçirirdi; onun qulluqçusu vardı. O, cavandımı, qocadımı, qəşəngdimi, çirkindimi, kəndlidimi, meşşandımı – bunu demək çətindi. Bu adam öz dördbucaq yerinə “bağ” deyirdi; bu bağ öz gözəl gülləri ilə şəhərdə ad çıxarmışdı; bu gülləri o özü əkirdi. Gül əkmək onun yeganə məşğuliyyəti idi.

O zəhmət çəkməklə, öz işində səbat göstərməklə, çiçəklərə yaxşı qulluq etməklə, onları çoxlu sulamaqla Tanrıdan sonra bir neçə növ zanaq və soğançıçəyi yaratmışdı, görünür, təbiət bunları

yaratmağı yaddan çıxarmışdı. O, öz işində yeni-yeni yollar tapırdı: əvvəllər ardıc kolu basmış kiçik torpaq sahələrində nadir, çox qiymətli Amerika və Çin kolları yetişdirir, bununla da Sulanc Bodeni keçirdi. Yay günlərində səhər açılan kimi bağa çıxar, xoş, qəmgin və mülayim bir sima ilə güllərin arasında gəzər, çiçək kollarını təmizlər, ora-burasını kəsər, alağın edər, suvarardı. O, bəzən fikrə dalaraq saatlarla dayanıb-durar, gah ağacda oxuyan quşların nəğməsinə, qonşu evdən gələn körpə bir uşağın danışığına qulaq asar, gah da balaca bir ot başında gün işığında qiymətli bir daş kimi bərq vuran xırdaca şəh damlasına baxardı. O lap adi yeməklərlə kifayətlənər, suyu şərəbdən üstün tutardı. Hər bir uşaq ona buyruq verə bilərdi, qulluqçu qadın onu danlamaqdan çəkinməzdi. O ağılasıqmaz dərəcədə utancaqdı; evdən çox az-az çıxar, qapısına gələn dilənçilərdən, bir də öz günahlarını etiraf etdiyi və yaxşı insan olan qoca abbat Maböfdən başqa heç kəslə görüşməzdi. Lakin yerli əhalidən birisi, ya heç tanımadığı gəlmə bir adam maraqlanıb bu zanbaqları, qızılıgülləri görmək istəsəydi, gəlib onun zəngini vursaydı, o, mehribanca qapısını açardı. Həmin “Luara qulduru” deyilən adam elə bu idi.

Hərbi səfərlər haqqında yazılan xatirələri, hərbi xadimlərin tərçümeyi-halını, böyük ordunun “*Monitor*” və bülletenlərini oxumaq istəyən hər adam bu yazılarda Jorj Ponmersi adına tez-tez rast gələ bilərdi. Həmin bu Jorj Ponmersi cavanlığında Sentonj polkunda sınavı bir əsgər idi. Sonra inqilab oldu. Sentonj polku Reyn ordusunun tərkibinə girdi: çünki mütləqiyyət dövründə olan alaylar mütləqiyyət yığılından sonra da onlara verilən “əyalət” adını mühafizə edirdilər, ancaq 1794-cü ildə onlar briqada şəklini aldılar. Ponmersi Huşarın aryerqardını təşkil edən iki yüz adamlıq bir dəstədə – Şpeyer, Neyştadt, Türkheym, Aley və Mayns ətrafında vuruşmuşdu. O, on iki igiddən biri idi: onlar Hess şahzadəsi korpusunun qabağında, köhnə Andernax qalası səddinin arxasında möhkəm dayanmışdılar, ancaq düşmən topları istehkam sipərini alt-üst etdikdən sonra onlar geri çəkilərək əsas qüvvəyə qoşulmuşdular. Kleberin qoşununda, Marşen ətrafında və Mon-Poliseldə vuruşmuş, top saçması ilə əlindən yaralanmışdı. Sonra İtaliya sərhədinə getmişdi. Burada o, otuz nəfər qrenadyorla Jüberin komandası altında Tend dərəsini müdafiə etmişdi. Bu igidlik üçün Jüberə

general-adyutant, Ponmersiyə “kiçik zabit” rütbəsi verilmişdi. O, Lodi ətrafında gedən vuruşmada hər tərəfdən üstünə top mərmisi yağdığı halda, Bertyenin yanında durmuşdu. Bertye isə Bonapartın bu sözlərinə layiq görülmüşdü: “Bizim bu dəcəl özünü hər yerə yetirir: o həm topçu, həm süvari, həm piyada hissəsində vuruşur”. Ponmersi Nov ətrafında gedən vuruşmada keçmiş komandiri general Jüberin, qılıncını qaldıraraq “irəli”, – deyə çıxırdığını və həlak olduğunu görmüşdü. O, bir döyüş tapşırığını yerinə yetirmək üçün öz rotası ilə Genuyadan gələn yüngül yelkənli gəmidə sahildəki kiçik limanlardan birinə gedərkən (bunun hansı liman olduğu yadımdan çıxıb), yolda yeddi-səkkiz ingilis gəmisi arasına düşərək, çox pis bir vəziyyətlə qarşılaşır. Gəmi kapitanı genuyalı imiş; o istəyir ki, topları dənizə atsın, əsgərləri göyertənin ora-burasında gizlətsin, qaranlıqda ticarət gəmisi adı ilə ingilis gəmilərinin arasından sivişib getsin. Lakin Ponmersi flaqştoqda milli bayrağı qaldırmağı əmr edir, ingilis gəmilərinin topları qabağından cəsərlə keçib-gedir. Bu hadisədən sonra o, elə cəsərlənir ki, oradan iyirmi mil kənardə qoşun aparən böyük bir ingilis nəqliyyat gəmisinə hücum edir, gəmini tutur. Gəmi Siciliyaya gedirmiş, içinə o qədər adam və at doldurublarmış ki, lap göyertə bəndlərinə qədər suya çökübmiş. Ponmersi 1805-ci ildə Malerin diviziyasında qulluq edirmiş: bu diviziya Ershersoq Ferdinanddan Qüntsbuqru geri almışdı. O, Veltinqen vuruşmasında güllə üstünə yağış kimi yağa-yağa, ölümcül halda yaralanmış 9-cu draqun alayı komandiri polkovnik Mobeti qolları üstündə döyüş meydanından çıxarmışdı. Austerlits vuruşmasında hərbi hissələr düşmən atəşi altından keçib-gedərkən, bu məşhur əməliyyatda Ponmersi öz igidliyi ilə fərqlənmişdi. Rus süvari qvardiyası, 4-cü piyada polku batalyonunu dağıtdıqdan sonra bunun əvəzini çıxmaq üçün yenidən qalibiyət qazananlar içərisində Ponmersi də varmış. İmperator onu xaç nişanı ilə təltif etmişdi. Ponmersi Mantuda Vurmserin, İskəndəriyyədə Melasın, Ulma ətrafında Makkın əsir alındığını gözü ilə görmüşdü. Onun qulluq etdiyi hissə Hambuqru işğal edən şanlı Morte ordusunun 8-ci korpusuna daxildi. Sonra o, əvvəlki Flandiya polkundan təşkil olunmuş 55-ci piyada polkuna keçir. Eylau vuruşmasında bu kitab müəllifinin əmisi, igid kapitan Lüi Hüqo səksən üç nəfərdən ibarət olan bölüyü ilə qəbiristanlıqda iki saat düşmən ordusu hücumunun qabağını almışdı, Ponmersi də

bu vuruşmada olmuşdu; qəbiristanlıqda səksən üç nəfərdən ancaq üç adam diri qalmışdı ki, onlardan biri Pommersi idi. O, Fridland ətrafında gedən vuruşmada iştirak etmişdi. Sonra Moskvanı, Berezinanı, Lütseni, Bauseni, Drezdeni, Vaxaunu, Leyptsiqi, Kölnhauzen dərəsini, bundan sonra da Monmiraylı, Şato-Tyeri, Kraonu, Marna sahillərini, Ena sahillərini, dəhşətli Laon cəbhələrini görmüşdü. Kapitan rütbəsində ikən Arnele-Dükdə on kazakı qılıncdan keçirmiş, lakin öz generalını deyil, öz kapralını xilas etmişdi. Bu vuruşmada onun yaralanmamış yeri qalmamışdı, təkcə elə sol qolundan iyirmi yeddi sümük qırıntısı çıxartmışdılar. Paris təslim olandan bir həftə qabaq o, öz yoldaşı ilə yerini dəyişmiş, süvari hissəsinə keçmişdi. Köhnə üsul-idarədə belə adama *“ikiqat bacarıqlı adam”* deyirdilər, yəni o, bir əsgər kimi həm qılıncı, həm tüfəngi, bir zabit kimi həm eskadronu, həm batalyonu eyni dərəcədə yaxşı idarə edə bilirdi. Hərbi təlim nəticəsində təkmilləşdirilən bu keyfiyyət sayəsində *“draqun”* deyilən xüsusi qoşun növü meydana gəlmişdi ki, bunlar eyni zamanda həm süvari, həm də piyada hissələri idi. Pommersi Napoleonun ardınca Elba adasına gedir. Vaterloo vuruşmasında Dübuanın briqadasına daxil olan kirasirlər eskadronuna komandanlıq edir. Lünenburq batalyonunun bayrağını ələ keçirən o olmuşdu. Bayrağı gətirib imperatorun ayaqları altına atmışdı. O, bütünlüklə qan içində imiş; bayrağı düşmənin əlindən dartıb alarkən qılıncı onun sifətinə vurmuşdular. İmperator onun bu hərəkətindən razı qalaraq demişdi: *“Səni polkovnik, baron, Fəxri legion ordeni kavaleri olmağın münasibətilə təbrik edirəm!”* Pommersi də ona cavab olaraq demişdi: *“Əlahəzrət, dul qalacaq arvadım tərəfindən sizə təşəkkür edirəm!”* Bir saat sonra o, Öhen yolunda qobuya düşüb qalmışdı. İndi siz deyin görək, bu Jorj Pommersi deyilən kimdir? Elə həmin o Luara quldurudur.

Oxucu artıq onun haqqında bəzi şeyləri bilir. Vaterloo vuruşmasından sonra Pommersini Öhen yolundakı qobudan çıxarmışdılar, o da orduya qoşulmuşdu, sonra da lazaret furqonunda Luara düşərgəsinə gəlmişdi.

Restavrasiya illərində maaşının yarısını kəsib, onu yaşamaq üçün, daha doğrusu, nəzarət altında saxlamaq üçün Verona göndərmişdilər. XVIII Lüdvik Yüz gün ərzində baş verən bütün işlərə qeyri-həqiqi iş kimi baxdığından, Pommersin nə polkovnikliyini, nə

Fəxri legion ordeni kavalerliyini, nə də baronluğunu təsdiq etmişdi. Lakin Ponmersi, yeri gələndə, həmişə “polkovnik baron Ponmersi”, – deyər imza edirdi.

Evdən çıxanda o, həmişə fəxri legion ordeni lentini köhnə, göy sürtükünə ilişdirərdi, onun bundan başqa sürtuku yox idi. Kral prokuroru ona xəbərdarlıq etmişdi ki, “bu fərqlənmə nişanını qeyri-qanuni olaraq taxdığı üçün” onun işini məhkəməyə verəcəkdir. Ponmersi məmur vəsaitilə edilən bu xəbərdarlığı eşitdikdən sonra acı-acı gülümsəyərək demişdi: “Bilmirəm, mənmi fransız dilini daha başa düşürəm, ya siz fransız dilini yaddan çıxarmısınız, ancaq mən heç bir şey başa düşmədim”. Bu söhbətdən sonra o, bir həftə hər gün orden lentini taxaraq, şəhərə çıxdı. Onu daha heç kəs cürət edib narahat eləmədi. Hərbiyyə naziri və hərbi vilayət rəisi iki-üç dəfə ona “Cənab mayor Ponmersi” adı ilə məktub göndərmişdi. Lakin o, bu məktubları açmadan geri qaytarmışdı. Elə bu zaman Napoleon da müqəddəs Yelena adasında eynən belə etmişdi, o da ser Hudson Lounun “General Bonaparta” adı ilə göndərdiyi məktubları geri qaytarmışdı. Ponmersi də öz imperatoru kimi bu məktublara haftüflə – qoy bizi belə bir ifadə üçün bağışlasınlar – cavab vermişdi.

Romada da belə olmuşdu: əsir alınmış Kartaca əsgərləri içərisində bir az Hannibal ruhlu olanlar da vardı, onlar da Flamini alqışlamaqdan imtina etmişdilər.

Bir gün Ponmersi Vernon küçəsində kral prokuroruna rast gələrək, ona yanaşmış və belə sual vermişdi: “Cənab kral prokuroru, deyin görüm, üzümdəki çapıq yerini daşımağa mənə icazə verilirmi?”

O ancaq eskadron komandiri maaşının yarısını alırdı, bu azca gəlirdən başqa, onun heç bir gəliri yox idi. Vernonda o, balaca ev kirayə etmişdi, orada daha bundan balaca ev tapmaq olmazdı. O, tək yaşayırdı. Biz onun keçirdiyi həyatla tanış olmuşduq. İmperiya dövründə imkan tapıb iki müharibə arasında Jilnormanın qızı ilə evlənmişdi. Qoca burjua, qəlbinin dərinliklərində son dərəcə narazı olsa da, canını dişinə tutaraq, qızının o adama ərə getməyinə razılıq vermişdi və demişdi: “Ən məşhur ailələr də bəzən belə şeylərə razılıq verməyə məcbur olur”. Yeri gəlmişkən, bunu da demək lazımdır ki, xanım Ponmersi hər cəhətdən gözəl, çox nadir mənəvi keyfiyyətlərə malik olan və tamamilə ərinə layiq bir qadıncı; o, 1815-ci ildə

ölmüş, bir oğlan uşağı qoyub getmişdi. Bu uşaq polkovnikin yalqızlıq içində keçirdiyi həyatını bəzəyə bilərdi. Lakin onun babası uşağı təkidlə tələb edərək demişdi: “Uşağı mənə verməsələr, mən onu mirasdan məhrum edəcəyəm”. Uşağın atası oğlunun mənafe-yini nəzərə alaraq, buna razı olmuşdu, bununla da öz uşağını yanın-da saxlamaq imkanını əldən vermiş, mehrini güllərə salmışdı.

O həm də hər cür siyasətdən üz döndərmişdi; nə qiyam edir, nə də sui-qəsdlərə girirdi. Onun fikirləri ya indi özünü həsr etdiyi sadə şeylərin, ya da əvvəllər etdiyi böyük işlərin ətrafında toplanmışdı. O həm bir qərənfilin çiçək açmasını gözləyir, həm də Austerlits xatirələri ilə yaşayırdı – onun vaxtı bu iki şey arasında bölünmüşdü.

Cənab Jilnorman öz kürəkəni ilə heç bir əlaqə saxlamırdı. Polkovnik onun nəzərində bir “quldur”du, o isə polkovnikin nəzərində “səfehın biri” idi. Cənab Jilnorman heç vaxt polkovnikin adını çək-mirdi, ancaq hərdən istehza ilə onun “baronluğuna” işarə edirdi. Onlar öz aralarında belə bir şərt kəşmişdilər: Pommersi öz oğlunu görmək, ya onunla danışmaq üçün heç bir təşəbbüs göstərmə-yəcək; əgər o, bu şərti pozsa, uşaq geri qaytarılacaq, həm də miras-dan məhrum ediləcək. Jilnorman Pommersiyə taun xəstəliyinə tutulmuş adam kimi baxırdı. Onlardan hər biri uşağı istədiyi kimi tərbiyə etmək fikrində idi. Bəlkə də, polkovnik belə bir şərti qəbul etməkdə yanılmışdı; lakin bu şərtə çox ciddiyətlə riayət edirdi, elə düşünürdü ki, düzgün iş tutmuş, bu məsələdə ancaq özünü fəda etmişdir.

Cənab Jilnormandan çox miras qalmayacaq. Lakin onun böyük qızından qalan irs çox olacaq. Bu qarımış qız böyük bir sərvətə malikdi, bu sərvət ona ana tərəfindən qalmışdı. Bacısı oğlu bu sərvətin həqiqi varisi idi.

Uşağın adı Marius idi; o, atası olduğunu bilirdi, onun bildiyi də ancaq bu idi. Heç kəs ona atası haqqında bircə kəlmə də söz demirdi. Lakin babası ilə getdiyi yerlərdə onun eşitdiyi pıçılıtlar, eyhamlar, adamların bir-birinə baxıb göz vurması onu düşündür-məyə bilməzdi; o, bəzi şeyləri başa düşməyə başladı. Uzun zaman onu əhatə edən mühitin təsiri altında olduğundan, bu mühitin havasıyla nəfəs aldığından, sanki, bu havaya dolan fikir və ideyaları dərk etdi və yavaş-yavaş atası haqqında ancaq utana-utana, iztirab çəkə-çəkə düşünməyə adət etdi.

Marius bu qayda ilə böyüyürdü. Polkovnik iki-üç ayda bir dəfə evindən çıxır, qaçmış dustaq kimi gizləncə Parisə gəlir, müəyyən vaxtda Sen-Sülpis kilsəsinə gedirdi. Madmazel Jilnorman bu zaman Mariusu kilsəyə ibadətə aparırdı. Polkovnik orada madmazel Jilnorman birdən dönüb baxar deyə, qorxudan əsə-əsə sütunun arxasında gizlənib, qımıldanmağa və ah çəkməyə cürət etməyib, öz oğluna baxırdı. Bütün bədəni çapıq-çapıq olan əsgər qarımış qızdan qorxurdu.

Vernon keşişi abbat Maböflə də onun dostluğu buradan başlanmışdı.

Hörmətli keşiş abbat Maböf Sen-Sülpis kilsəsi ağsaqqalının qardaşı idi; bu kilsə ağsaqqalı bir neçə dəfə kilsədə bir adama diqqət yetirmişdi: o adam sütunun arxasında gizlənib, bir uşağa böyük məhəbbətlə baxırdı. Kilsə ağsaqqalı onun üzündəki çapıq yerini, gözlərindəki iri yaş damllarını da görmüşdü. Üzdən o, ıgıd adama oxşayırdı; lakin belə adamın arvad kimi ağlaması ona çox böyük təsir bağışlamışdı. Onun üzü kilsə ağsaqqalının yadında qalmışdı. Bir dəfə o, qardaşı ilə görüşmək üçün Vernona gəlibmiş, körpü üstündə polkovnik Ponmersiyə rast gəlir, onu tanıyır: bu, həmin Sen-Sülpis kilsəsində gördüyü adamdı. Kilsə ağsaqqalı bu əhvalatı qardaşına danışır, onlar nəyisə bəhanə edib polkovnikin yanına gedirlər. Sonra bir də gedirlər. Polkovnik əvvəl onlarla çox az və çox könülsüz danışır, sonra ürəyini açıb-tökür. Bu qayda ilə abbat Maböf və kilsə ağsaqqalı onun bütün həyatına bələd olur, həm də oğlunun gələcəyi üçün öz xoşbəxtliyini fəda etdiyini bilir. Bu şeylər abbat Maböfün qəlbində polkovnikə qarşı hörmət və şəfqət hissi oyadır, polkovnikin də ondan çox xoşu gəlir... Bunu da demək lazımdır ki, heç kəs qoca keşiş və qoca əsgər kimi belə asanlıqla bir-birinə yaxın ola bilməz, bir-birini belə yaxşı başa düşməz, bu şərtlə ki, xoş bir təsadüf nəticəsi olaraq, onlar hər ikisi həm səmimi, həm də yaxşı adam olsunlar. Əslində, bu adamlar heç bir şeylə bir-birindən fərqlənmirdi. Onlardan biri özünü dünya vətəninə, o birisi axirət vətəninə xidmət etməyə həsr etmişdi. Fərq yalnız bunda idi.

Marius ildə iki dəfə – yanvarın birində, bir də Müqəddəs Georgi günü yaxınlaşanda atasına məktubnamədən götürülmüş kimi rəsmi təbrik məktubu göndərirdi, məktubları Mariusun xalası deyər, o da

yazardı. Cənab Jilnorman ancaq buna icazə verərdi. Atası da Mariusa çox mehribanca yazılmış cavab göndərərdi; Mariusun babası bunları oxumadan cibinə qoyardı.

Üçüncü fəsil

REQUIESCANT¹

Marius Pommersi ancaq xanım de T.-nin salonu vasitəsilə həyatı dərk edirdi. Bu salon onun dünyaya baxa bildiyi yeganə pəncərə idi. Bu pəncərə tutqundu; onun nəfəsliyindən istidən çox soyuq, işıqdan çox qaranlıq gəlirdi. Marius şən, gülər üzlə bu xırdaca aləmə girmiş, orada bir az qaldıqdan sonra qəmginləşmiş və ciddiləşmişdi, bu ciddilik onun yaşına heç uyğun gəlmirdi. Marius həmişə orada təşəxxüslü, qəribə şəxslər görür, onlara heyrətlə baxırdı. Gördüyü şeylər onun ancaq heyrətini artırı bilərdi. Xanım de T.-nin salonuna Matan, Noe, Levis, Kambi familiarlı qoca kübar və çox hörmətli xanımlar gəlirdi; burada Levisi Levi, Kambini isə Kambiz deyə tələffüz edirdilər. Bu qoca xanımlar, bu Tövrat adları Mariusun hafizəsində “Əhdi-ətiq” kitabındakı rəvayətlərlə qarışırdı, Marius bu rəvayətləri əzbər bilirdi. Onlar sönməkdə olan buxarının qabağına yığışaraq, yaşıl abajurlu lampanın alaqranlıqında səssizcə oturur, ancaq bəzən həm təntənəli, həm də qəzəbli bir söz söylərdilər; kiçik Marius ürəkək bir nəzərlə yandan onların ciddi üzünə, bəzilərinin ağ, bəzilərinin də ağarmağa başlayan saçına, keçən əsr dəbi ilə tikilmiş uzun donlarına baxardı. Ona elə gəlirdi ki, bunlar arvad deyil, patriarx və sehrbazdır, canlı məxluc deyil, xəyaldır.

Bu xəyallara həmişə bu qədim salonda hazır olan xəyli ruhani, bir neçə də dvoryan qoşulardı; bunlar da: xanım de Berrin şəxsi katibi markiz de Sassene, “Şarl-Antuan” ləqəbi ilə yeknəsəq ahəngli qəsidələr çap etdirən Vikont de Valori, Fransada “nəzakət qaydalarını” hamıdan yaxşı bilən Markiz Kariolis d’Espinuz, subay və xoşüzlü qraf d’Amandr; “kral kabineti” adlandırılan Luvr kitabxanasının dayağı kavalər de Por de Gi, bir də hələ kifayət qədər cavan olan, lakin saçları ağarmağa başlayan knyaz de Bofremon idi.

¹ Allah rəhmət eləsin. (*lat.*)

Knyaz de Bofremonun arvadı da burada idi; o, qəşəng, məzəli bir qadındı, onun zər qaytanlı al məxmərdən olan tualeti, döşünü və çiyinini çox açıq göstərən dekoltesi ətrafa çökən qaranlığı bir qədər dağıdırdı. Cənab de Por de Gi dazbaş, vaxtından əvvəl qocalmış bir adamdı, amma yaşı çox deyildi. O deyirdi ki, 1793-cü ildə and içməkdən imtina etdiyi üçün katorqaya göndəriblər: “Onda on altı yaşım vardı, mənimlə bərabər de Mirpua adlı bir yepiskopun əl-ayağına qandal vurdular. Onun səksən yaşı vardı, o da and içməkdən imtina etdiyi üçün kürək cəzasına məhkum edilmişdi; bizim aramızda fərq ancaq bundan ibarətdi ki, o itaətsizlik edən keşiş, amma mən itaətsizlik edən əsgərdim. Bu əhvalat Tulonda olmuşdu. Bizim vəzifəmiz gündüz gilyotinlə başı kəsilən adamların başını və bədənini axşam qətlgahdan daşımaq idi. Biz qanı axan başsız bədənləri dalımıza alıb aparırdıq; bundan da bizə verilən qırmızı dustaq xalatının boynu arxa tərəfdən laxtalanmış qandan islanar, qabıq bağlardı; bu qan səhərə kimi quruyardı, lakin axşam yenə də xalatımızın o yeri qandan islanardı”.

Xanım de T.-nin salonunda bu cür faciəli söhbətlər çox olardı. Burada Marata lənətlər yağdıra-yağdıra axırda Trestalyonu tərifi-ləmək dərəcəsinə gəlib çatardılar. “Misilsizlər” növündən olan deputatlar, cənab Tibor dü Şalar, cənab Lemarşan de Qomikür və sağ-ların məşhur zarafatçısı cənab Korne-Denkür burada vist oynayardı. Qıçlarının nazik olmasına baxmayaraq, gödək şalvar geyən Balye de Feret Taleyranın yanına gedərkən bəzən bura da baş çəkərdi. O, qraf d’Artüanın içki yoldaşı idi; Ərəstun Kampaspanın qaba-ğında səcdə etdiyi halda, o, Mariya Himarı iməkləməyə məcbur edərdi, bununla da filosofun intiqamını alıb, əsrlər üçün nümunəvi kral məmuru olmuşdu.

Bura gələn ruhanilər isə abbat Halma, abbat Leturner, abbat Freysin, abbat Keravenan, cənabi-əqədəs Makki və cənabi-əqədəs abbat Pimieral idi. Bu, həmin abbat Halma idi ki, “*Fudr*” qəzetində əməkdaşlıq edən cənab Laroz ona demişdi: “Ba, indi kimin yaşı əllidən azdır? Ancaq ağızından süd iyi gələn birinci kurs tələbəsinin yaşı əllidən azdır!” Abbat Leturner kral xətibisi idi. Abbat Freysin o zaman hələ nə qraf, nə yepiskop, nə nazir, nə per idi. Köhnə bir keşiş cübbəsi geyərdi, cübbəsinin də həmişə düyməsi çatışmazdı. Abbat Keravenan Sen Jerman-de-Pre kilsəsinin keşişi idi. Cənabi-

əqdəs Makki onda papa nümayəndəsi və Nizibi arxiyepiskopu idi, sonra kardinal olmuşdu; onun malxulya ifadəli uzun burnu vardı. O biri cənabi-əqdəs abbat Palmieri papa keşişi idi, o, müqəddəs taxtın yeddi nəfər həqiqi protonotarlarından biri, məşhur Liberiya bazilikasının keşişi, müqəddəs kimsələrin “*postulatore di santi*” müvəkkili idi, bu işə onun kanonizasiya işləri ilə əlaqədar olduğunu göstərirdi, həm də bu, təxminən, Dövlət Şurasının cənnət şöbəsi üzrə məruzəçisi rütbəsinə mütabiq idi... Bu ruhanilərdən başqa, salona cənab de la Lüzern və cənab de Klermon-Toner adlı iki kardinal da gəlirdi. Kardinal de la Lüzern yazıçı idi; bir neçə il sonra ona öz məqalələrini Şatobrianın məqalələri ilə yanaşı “*Konservator*”da çap etdirmək şərəfi nəsib oldu. Cənab de Klermon-Toner Tuluza arxiyepiskopu idi; yayda o, yaylağa getmək əvəzinə tez-tez Parisə, qardaşı oğlu markiz de Tonerin yanına gələrdi; markiz de Toner dəniz və hərbi nazir vəzifəsində idi. Kardinal de Klermon-Toner balacaboylu, şən qoca idi, cübbəsinin ətəyi çevriləndə onun qırmızı corabları görünərdi. O, “*Ensiklopediya*”ya nifrət etməyi özünə ixtisas seçmişdi, həm də bilyard oyunu ilə yamanca maraqlanırdı. O zaman parislilər axşamçağı Klermon-Tonerin evi olan Şahzadə küçəsindən keçəndə şar taqqılıtısını və kardinalın səsinə eşidib, qeyri-ixtiyari olaraq dayanırdılar: kardinal öz konklavistinə *in partibus*¹. Karist yepiskopu cənabi-əqdəs Katretə çıxıra-çıxıra deyərdi: “Abbat, nəzərə al ki, mən karambola edirəm”. Kardinal de Klermon-Toneri xanım de T.-nin yanına apararı onun ən yaxın dostu cənab de Roklor idi; cənab de Roklor əvvəllər Senlis yepiskopu olmuşdu, özü də qırx Əbədllərdən biri idi. Cənab de Roklorda diqqəti cəlb edən şey onun uzun boyu və akademiya səylə gətməsi idi. O zaman fransız akademiyaının iclasları gedən zal kitabxana ilə yanaşı idi; maraqlanan adamlar hər cümə axşamı bu zalın şüşə qapısından təzə pudralanmış, bənövşəyi corab geymiş keçmiş Senlis yepiskopunu görə bilərdilər: o, adətən, arxası qarıya sarı ayaq üstə durardı, bu da ona görə idi ki, onun keşişlərə xas olan yaxalığı yaxşı görünsün. Hərçənd bu ruhani atalar kilsə xadimləri olduqları qədər də saray adamları idi, bununla belə, onlar xanım de T.-nin salonunda dərin bir ciddiyyət əhvali-ruhiyyəsi yaradırdılar. Fransanın beş nəfər peri işə – markiz de Vibre, markiz de Taları,

¹ Başqa məzhəbə qulluq edilən məmləkətdə (*lat.*)

markiz d'Erbuvil, vikont Dambre və hersoq de Valentinua bu salonnun aristokratizmini daha artıq nəzərə çarpdırırdı. Hersoq de Valentinua varlı bir Monako şahzadəsi, yəni varlı bir xarici şahzadə idi, bununla belə, o, Fransa və onun perlər cəmiyyəti haqqında çox yüksək bir rəydə idi – o, hər şeyi perlər cəmiyyətinə gətirib çıxarırdı. Bu aşağıdakı sözləri o demişdir: “Roma kardinalları da Fransa perləridir; ingilis lordları da Fransa perləridir”. Lakin o dövrdə inqilab hər yerə nüfuz etdiyindən bu feodal salona da, yuxarıda dediyimiz kimi, istiqamət verən burjua idi. Cənab Jilnorman bu salona hökmranlıq edirdi.

Bura Parisin mürtəcə dairələrinin cövhəri və əsas məğzi toplaşmışdı. Burada hətta ən royalist şəxslərə qarşı karantin tədbirləri görülürdü. Şöhrətdən həmişə bir az anarxiya qoxusu gəlir. Şatobrian bura düşsəydi, o da burada “Düşən ata” kimi görünərdi. Bununla belə, vaxtilə respublikanı bəyənən adamlardan bəzilərinə güzəşt edilirdi, onlar bu möhkəm etiqadlı məclisə buraxılırdı. Qraf Benyo bura islah olunmaq şərtilə qəbul edilmişdi.

İndiki “nəcib” salonlar təsvir etdiyimiz bu salonlara heç də bənzəmir. İndiki Sen-Jermen civarına sərbəst fikirlər sirayət etmişdir. İndiki royalistlər – qoy onlar bu sözdən inciməsinlər – demaqqoqdurlar.

Xanım de T.-nin ən seçmə kübar cəmiyyəti adamları toplaşan salonunda ən zərif nəzakət pərdəsi altında ən incə və təkəbbürlü hərəkət tərzii hökm sürürdü. Burada müəyyən edilmiş adət və əxlaq qaydaları hədsiz dərəcədə və cürbəcür incə ədalara yol verirdi, bu incə ədalər öz-özlüyündə meydana gəlir, çoxdan dəfn edilən, lakin hələ ölməyən köhnə üsuli-idarəni olduğu kimi əhya edirdi. Burada qəbul edilən ədalardan bəziləri, xüsusilə, ifadə tərzii adamı təəccübləndirirdi. Bu kimi şeyləri görməyən adamlar belə ifadələri çox asanlıqla əyalətçilik hesab edərdi, çünki, əslində, bu ancaq danışıq tərzinin köhnəlmiş şəkülləri idi. Məsələn, burada “xanım general zövcəsi” ifadəsi çox işlədilir. Az da olsa, “xanım polkovnik zövcəsi” ifadəsini də eşitmək mümkündür. Cazibədar bir qadın olan xanım Leon, yəqin ki, hersoq de Longevillə hersoq de Şevrezin xatirəsini əziz tutduğundan belə bir ifadə tərzini öz knyazlıq tituluna üstünlük hesab etmişdi. Markiza de Kreki də arzu etmişdi ki, ona “xanım polkovnik zövcəsi” desinlər.

Tüilridə, kralla olan məhrəmanə söhbətlərdə ona ancaq “kral” demək, “ələhəzrət” sözünü söyləməmək uydurması da bu kiçik aristokrat salonundan çıxmışdı, çünki “ələhəzrət” sözünü “qəsbkar murdarlamışdı”.

Burada hər şey haqqında – həm baş verən hadisələr, həm də insanlar haqqında mühakimə yürüdürlər. Əsri ələ salırdılar; bu, onları əsri anlamaq zəhmətindən azad edirdi. Hay-küy qaldıran yeni xəbərlərlə bir-birini isidirdilər, gördükləri və eşitdikləri şeyləri bir-birinə söyləməyə tələsirdilər. Burada Mafusail Epimenidi maarifləndirirdi. Kar kora məlumat verirdi. Burada Koblenstdən sonrakı vaxtı inkar eləyir, bu vaxtın olmadığını elan edirdilər. Burada belə hesab edirdilər: XVIII Lüdivik Allahın mərhəmətilə öz padşahlığının iyirmi beş illiyini gördüyü kimi, mühacirlər də qanunun mərhəmətilə özlərinin iyirmi beşinci baharını gördülər.

Burada hər şey tam bir ahəngdarlıq içində idi; burada həyat hər şeydə güclə hiss olunurdu; sözlər güclə eşidiləcək bir ah ilə söylənilirdi; salonun zövqünə uyğun gələn qəzetlər papirosu xatırladırdı. Burada cavan adamlara rast gəlmək olurdu, lakin onlar yarımcan adamlara oxşayırdılar. Gələn adamları dəhlizdə qoca lakeylər qarşılayırdı. Vaxtları çoxdan keçmiş olan bu ağalara onların özü kimi vaxtı keçmiş, qocalmış xidmətçilər qulluq edirdi. Hər şeydə belə bir təsir duyulurdu: sanki, hər şeyin ömrü tükənmişdi, ancaq inad edərək, qəbrə getmək istəmirdi. Qorumaq, qorunmaq, qoruyan – onların bütün sözlüyü, təxminən, bundan ibarətdi. “Çalışın ki, buradan yabançı bir ruhun qoxusu gəlməsin” – bütün məsələlər, əslində, bunun üstünə gətirib çıxarırdı. Bu bir dəstə hörmətli adamın dünyagörüşündə, doğrudan da, onlara xas olan ayrıca bir ətir qoxusu vardı. Onların fikrindən kafur iyi gəlirdi. Bu aləm mumiyalar aləmi idi. Bu ağalar mumiyalandırılmışdı, onların lakeylərindən uyuc düzəldilmişdi.

Mühacirlikdə müflis olan, bir nəfər qulluqçu saxlayan hörmətli qoca markiza hələ də “Mənim qulluqçularım” deyirdi.

Xanım de T.-nin salonunda nə ilə məşğul olurdular? Burada ifratçılıq edirdilər.

İfratçı olmaq! Bəlkə də, bu sözlə ifadə edilən hadisə hələ bu gün də meydandan çıxmamışdır, lakin sözün özü bütün mənasını itirmişdir. Bu sözü izah etməyə çalışaq.

İfratçı olmaq – hər şeydə ifrata varmaq deməkdir. Bu, o deməkdir ki: taxt naminə kralın hökmdarlıq əsasına, mehrab naminə keşiş papağına hücum edəsən; bu, o deməkdir ki, öz arabanı çevirəsən, öz qayış-quşqununda şllaq atasan; bu, o deməkdir ki, bidətçini lazımcına yandırmadığı üçün tonqalı pisləyəsən; bu, o deməkdir ki, bütü, onda bütlüyün az olması üstündə məzəmmət edəsən; bu, o deməkdir ki, papanı papizmin azlığı, kralı royalizmin azlığı, gecəni isə işığın çoxluğuna görə təqsirləndirəsən; bu, o deməkdir ki, alebastrın, qarın, qu quşunun, ağ zanbağın ağ olduğunu inkar edəsən; bu, o deməkdir ki, bir şeyin elə qızğın müdafiəçisi olasan ki, bundan dönüb onun düşməninə çevriləsən; bir şeyin elə inadla “lehinə” olasan ki, bu, onun “əleyhinə” çevrilsin.

Restavrasiyanın ilk dövrünü, başlıca olaraq, “ifratçılığ”ının barışmaz ruhu xarakterizə edir.

Tarixdə elə bir dövr tapılmaz ki, o, 1814-cü ildə başlaya və 1820-ci ilə yaxın bir vaxtda, sağların iradəsini yerinə yetirən cənab de Vilelin nazirliyə başlaması ilə qurtaran qısa bir dövrə bənzəmiş ola. Bu altı il təkrar olunmayan həm şən, həm kədərli, həm parlaq, həm də tutqun illərdir; sanki, onlar səhər şəfəqinin şüaları ilə işıqlanmış, eyni zamanda, hələ də üfüqləri bürüyən və yavaş-yavaş keçmişin qoynuna çəkilən böyük sarsıntılar zülməti ilə örtülmüşdür. Bu işıq və zülmət içərisində həm yeni, həm köhnə, həm gülməli, həm kədərli, həm gənc, həm də gözlərini ovan qoca aləm – xırdaca və xüsusi bir aləm yaşayırdı; qürbətdən qayıtmaq kimi heç bir şey yuxudan ayılmağı xatırlatmır. Bir dəstə adam vardı ki, onlar Fransaya acıqlı-acıqlı baxırdı, lakin Fransa onlara istehza ilə cavab verirdi. Küçələr bayquşa oxşayan qoca markizlərlə, mühacirətdən qayıdan aristokratlarla, o dünyadan gələn “keçmiş adamları” ilə ağzına kimi dolu idi; onlar hər şeyə heyrətlə baxırdılar; şanlı əyan dvoryanları yenə də Fransaya qayıtdıqları üçün həm sevinir, həm kədərlənirdilər: onlar yenə də öz vətənlərinə qayıtdıqları üçün böyük bir fərəh, lakin köhnə mütləqiyyət üsulunu görmədikləri üçün dərin məyusluq duyurdular. Səlibçilər nəslindən olan zadəganlar imperiya zadəganlarını, yəni hərbi zadəganları pisləyirdilər; tarixi bir millət tarixi mənasını daha anlamırdı; Böyük Karl silahdaşlarının nəsiləri Napoleonun silahdaşlarına nifrət edirdi. Yuxarıda dediyimiz kimi, qılınclar üz-üzə gəlir, adamlar bir-birini təhqir edirdilər. Fonteunanın

qılıncını, paslı bir dəmir kimi, ələ salırdılar. Marençonun qılıncı nifrət oyadırdı, ona “əsgər qılıncı” deyirdilər. Uzaq keçmişlər yaxın keçmişdən üz döndərirdi. Həm böyüklük, həm də gülünclük hissi yox olmuşdu. Hətta Bonapartı “Skapen” adlandıran adam da vardı. Bu təsvir etdiyimiz daha yoxdur. Təkrar edirik, indi ondan heç bir şey qalmayıb. Biz o aləmdən bir adam götürdükdə, bu aləmi öz təsəvvürümüzdə canlandırmaq istədikdə o aləm bizə Nuh əyyamı kimi yabançı görünür. O aləm, doğrudan da, tufanlarda qərq oldu. O aləm iki inqilabda itib getdi. Azadlıq ideyalarının yaratdığı sel gör nə qədər qüvvətli imiş. O dağıtmaq, dəfn etmək istədiyi şeyləri gör necə sürətlə öz dalğaları altına alır, gör necə sürətlə dərin-dərin uçurumlar açır.

Cənab Martenvilin Volterdən ağıllı hesab edildiyi o uzaq, o sadə-lövh dövrdə salonların siması belə idi.

O salonların öz ədəbiyyatı, öz siyasi məramnaməsi vardı. Burada Fyeveyə inanırdılar. Burada cənab Ajye qanunçuluq edirdi. Burada, publisist və Malake sahil küçəsi bukinisti cənab Kolnenin əsərlərinin təsrihilə məşğul olurdular. Napoleon burada ancaq “Korsika əjdahası” idi. Sonralar dövrün ruhuna güzəştə gedərək, tarixə kral qoşunları general-poruçiki markiz de Buonaparte daxil edildi.

Salonlar öz əqidələrinin saflığını uzun zaman saxlaya bilmədilər. 1818-ci ildə ora doktrinyorlar daxil olmağa başlayırlar, bu, qorxulu bir əlamətdi. Doktrinyorlar royalist idi, onlar özlərini elə tuturdular ki, sanki, özlərinə haqq qazandırmaq istəyirdilər. O şeylə ki “ifratçılıq” fəxr edirdi – bu, onlarda şaşqınlıq törədirdi. Onlar öz ağılları ilə fərqlənirdilər; onlar susmağı bacarırdılar; onlar lazımı dərəcədə kraxmallanmış siyasi ehkamları ilə lovğalanırdılar; bununla da müvəffəqiyyət qazana bilmirdilər. Onlar qalstuklarının ağılıqından, başdan-başa düymələnmiş sürtuklarının ciddiliyindən bir qədər sui-istifadə edirdilər, bunun onlara az-çox xeyri olurdu. Doktrinyorlar partiyasının səhvi, ya bədbəxtliyi bundan ibarətdir ki, onlar “gənc qocalar” nəslini yaratdılar. Onlar özlərini aqıl kimi göstərdilər. Onlar ifrat mütləqiyyətçiliyə məhdud hakimiyyət prinsipini aşılamaq arzusunda idilər. Onlar dağıdıcı liberalizmlə qoruyucu liberalizmi qarşı-qarşıya qoyurdular, bəzən də bunu fəvqəladə bir tələskənliklə edirdilər. Onlardan belə sözlər eşitmək olardı: “Royalizmə aman verin! Çünki onun xidmətləri az olmamışdır. Royalizm ənənələri,

pərəstişi, dini adamların bir-birinə hörmət etməsini əhya etmişdir. Vəfa, igidlik, cəngavərlik, məhəbbət, sədaqət ona xas olan şeylərdir. O istəməsə də, millətin yeni əzəmətinə mütləqiyyətin əsrlər boyu davam edən əzəmətinə əlavə etmişdir. Onun təqsiri bundadır ki, o, inqilabı, İmperiyayı, bizim şan-şöhrətimizi, azadlığı, yeni ideyaları, yeni nəslə, bizim əsrimizi başa düşmüşür. Əgər o, bizim qarşımızda təqsirkarsa, məgər biz onun qarşısında heç təqsirkar deyildik? İnqilabdan tələb olunur ki, bütün baş verən hadisələri başa düşsün, inqilabın varisləri bizik. Royalizmə hücum etmək – liberalizmə qarşı günah işləmək deməkdir. Bu, dəhşətli bir səhvdir, daha dəhşətli bir korluqdur! İnqilabi Fransa tarixi Fransaya, başqa cür desək, öz anasına, daha başqa cür desək, öz-özünə hörmət etmək istəmir. 8 iyuldan sonra İmperiya dvoryanlılığı ilə necə rəftar edildisə, 5 sentyabrdan sonra köhnə mütləqiyyət dvoryanlılığı ilə də elə rəftar edildi. Onlar qartal məsələsində haqsızlıq etdilər, biz isə zanbaq məsələsində haqsızlıq etdik. Yoxsa həmişə təqibat üçün bir şey lazımdır? XIV Lüdovikin tağından zəri silməkdən, ya IV Henrixin gerbindən qalxanı qoparmaqdan nə xeyir? Biz İen körpüsündən “N” hərfini silən cənab Voblana gülürük. Yaxşı, o, axı nə etmişdir? O da biz etdiyimizi edib. Buvin də Marenqo kimi bizimdir. Zanbaq da “N” hərfi kimi bizimdir. Bu, bizim ata-babadan qalma mirasımızdır. Bunu axı niyə azaldaq? Vətənin nə keçmişindən, nə də indisindən üz döndərmək lazım deyil. Niyə bütün tariximizi qəbul etməyə? Niyə bütün Fransanı sevməyə?”

Doktrinorlar royalistləri belə tənqid edir, belə də müdafiə edirdilər, onlar öz tənqid ilə ifrat royalistlərin narazılığına, öz müdafiələri ilə də onların qəzəbinə səbəb olurdular.

Restavrasiyanın birinci dövrü, “ifratçılar”ın ikinci dövrü Konqre-qasiyanın çıxışı ilə əlamətdardır. Heyrət və coşqunluğun yerini məharət və hiyləgərlik tutdu. Bununla biz öz səthi qeydlərimizi bitiririk.

Müəllif bu əsəri yazarkən müasir tarixin maraqlı bir dövrünə rast gəldi. O, indi daha heç kəsə məlum olmayan dövrə diqqət yetirməyə, onun bəzi xüsusiyyətlərini ötəri qeyd etməyə bilmədi. Lakin bu məsələ üstündə o, çox dayanmadı, bu dövrü kədər hissi və gül-mək arzusu duymadan təsvir etdi. Onu bu keçmişlə əziz və sevimli xatirələr bağlayır, çünki bu xatirələr anası ilə əlaqədardır. Lakin

etiraf etmək lazımdır ki, bu xırdaca kübar cəmiyyətinin özünə xas olan bir əzəməti vardı. Bu cəmiyyət adamın üzündə təbəssüm oyada bilər, lakin nə ona nifrət etmək, nə də həqarətlə baxmaq olar. Bu, keçmiş günlərin Fransasıdır.

Marius Pommersi də, bütün uşaqlar kimi, bəzi şeylər oxuyub öyrənmişdi. O, öz xalasının himayəsindən çıxdıqdan sonra babası onu əsl klassik məhdudluğa malik çox mötəbər bir mürəbbinin himayəsinə verdi. Bir çiçək kimi yenidən açılmağa başlayan bu uşaq riyakarın əlindən çıxaraq pedantın əlinə düşdü. Marius bir neçə il kollecdə oxudu, sonra hüquq fakültəsinə girdi. O həm royalist və fanatik, həm də qayda-qanuna çox ciddi riayət edən adamdı. Babasından onun xoşu gəlmirdi: babasının yüngülməzəcliyi, abırsız hərəkətləri onun ürəyinə toxunurdu, atası haqqında kədərlə susurdu.

Ümumiyyətlə, o, odlu, lakin təmkinli, nəcib, alicənab, məğrur, dindar, coşqun, son dərəcə doğru, hədsiz dərəcədə ismətli bir gəncdi.

Dördüncü fəsil

QULDURUN ÖLMƏSİ

Mariusun orta təhsilini qurtarması və cənab Jilnormanın kübar cəmiyyətlərindən uzaqlaşaraq istirahətə çəkilməsi eyni vaxta təsadüf edir. Qoca Sen-Jermen civarı və xanım de T.-nin salonu ilə vidalaşaraq, Mare məhəlləsində Ehtiraslar küçəsindəki evinə köçmüşdü. Bu evdə o, dalandardan başqa, vaxtilə Manyonu əvəz edən aspaq qadın Nikolettanı, bir də pis təngnəfəslikdən əziyyət çəkən və yuxarıda bəhs etdiyimiz Baskı xidmətçi kimi saxlayırdı.

1827-ci ildə Mariusun on yeddi yaşı tamam oldu. Bir gün axşam o, evə qayıdanda gördü ki, babası əlində bir məktub tutmuşdur.

Cənab Jilnorman ona dedi:

– Marius, sən gərək sabah Vernona gedəsən.

Marius soruşdu:

– Niyə?

– Atanı görməyə.

Marius diksindi. Onun bir gün öz atası ilə görüşəcəyi heç ağılına da gəlmirdi. Onun üçün bundan daha gözlənilməz, daha təəccüblü,

etiraf etmək lazımdır ki, daha pis bir şey ola bilməzdi. Atasından o, elə soyumuşdu ki, ona heç yaxınlaşmaq istəmirdi. Qarşıda duran görüş onu kədərləndirməkdən çox, ağır məcburiyyət kimi görünürdü.

Mariusun öz atasına qarşı olan ədavətinə siyasi səbəbdən başqa, ayrı bir səbəb də vardı. Cənab Jilnorman kefinin duru vaxtlarında Mariusun atasına “qoçaq adam” deyirdi. Marius əmində ki, həmin bu “qoçaq adam” onu sevmir. Onun fikrincə, buna heç şübhə etmək lazım deyildi: atası onu sevsəydi, atmazdı, özgəsinin himayəsinə verməzdi. O, sevilmədiyini hiss edirdi, buna görə də atasını sevmirdi. O öz-özünü inandıraraq deyirdi: “belə də lazımdır”.

Cənab Jilnormanın təklifi Mariusu elə təəccübləndirdi ki, babasına sual da vermədi. Cənab Jilnorman sözünə davam edərək dedi:

– O, deyəsən, xəstədir. Səni istəyir.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Sabah səhər get. Mənim yadımdadır: Fonten meydanı karvansarasından Vernona kareta səhər saat altıda gedir, axşam da ora çatır. O kareta min, get. O yazır ki, tez gəlsin.

Sonra qoca məktubu əlində əzərək, cibinə qoydu. Marius elə o axşam yola düşüb, səhər atasının yanında ola bilərdi. O zaman Bulua küçəsindən Ruana gecə dilicanı gedirdi və bu dilican Vernonda dayanırdı. Lakin nə cənab Jilnorman, nə də Marius bu barədə məlumat almağı heç fikirlərinə də gətirmədilər.

Marius ertəsi gün hava qaralanda Vernona gəldi. Şəhərdə çıraqlar yanırdı. Marius ilk rast gəldiyi adamdan cənab Pommersinin harada yaşadığını soruşdu: o, öz ürəyində Restavrasiya nöqtəyinə nəzərilə şərikdi, atasının baron və polkovnik olduğunu qəbul etmirdi.

Evi ona göstərdilər. Marius zəngi basdı. Bir qadın qapını açdı: onun əlində balaca lampa vardı.

Marius:

– Cənab Pommersi evdədirmi? – soruşdu.

Qadın cavab vermədi.

Marius öz sualını təkrar etdi:

– Cənab Pommersi burada yaşayır?

Qadın cənab Pommersinin burada yaşadığını başının hərəkəti ilə təsdiq etdi.

– Mən onunla danışa bilərəmmi?

Qadın başı ilə “yox” işarəsi etdi.

Marius israr etdi:

– Mən axı onun oğluyam! O, məni gözləyir.

Qadın dedi:

– O daha sizi gözləmir.

Marius onun ağladığını ancaq indi gördü.

Qadın alçaqtavanlı zala gedən qapını ona göstərdi. Marius içəri girdi.

Buxarı üstündə yanan şam zalı işıqlandırır; zalda üç kişi vardı. Onlardan birisi ayaq üstə şax durmuşdu, o birisi dizləri üstə çökmüşdü, birisi də yalxıca köynəkdə yerə sərilib qalmışdı. Yerə sərilib qalan polkovnik idi.

O iki nəfərdən biri həkim, biri də dua oxuyan keşiş idi.

Üç gün əvvəl polkovniki qara qızdırma tutur. Xəstəliyin başlanğıcında onun ürəyinə pis şeylər gəlir, cənab Jilnormana məktub yazır, Mariusun göndərilməsini xahiş edir. Onun xəstəliyi ciddi bir şəkil alır. Mariusun gəldiyi gün sayıqlamağa başlayır. Xidmətçi arvad onu saxlamağa çalışsa da, o çıxıraraq “Mənim oğlum hələ də gəlmir, gedim onun qabağına çıxım!” – deyib, yatağından qalxır, otaqdan çıxır, dəhlizdə daş döşəmənin üstünə yığılır, elə o saat ölür.

Həkimlə keşişin dalınca adam göndərirlər. Həkim çox gec gəlir. Keşiş çox gec gəlir. Oğlu da çox gec gəlir.

Şamın tutqun işığında yerdə sərilib qalan polkovnikin solğun yanağında bir iri damla göz yaşı görmək olardı. Bu, onun ölü gözlərindən çıxan yaşdı. Onun gözləri sönmüşdü, lakin yaş qurumamışdı. Bu yaş göstərirdi ki, oğlu gecikmişdir.

Marius ilk və son dəfə gördüyü bu adama, onun nəcib üzünə, açıq, lakin heç bir şey görməyən gözünə, ağ saçına, qüvvətli bədəninə, bədəninin ora-burasında görünməyə başlayan tutqun zolaqlara, qılınc yarası çarıqlarına, ulduzvari qırmızı ləkələrə, güllə yerlərinə, üzündəki, qəhrəmanlıq əlaməti olan iri çarığa baxırdı: onun üzündə Allahın bəxş etdiyi yaxşılıq ifadəsi vardı. Marius fikirləşdi ki, bu adam onun atasıdır, bu adam ölmüşdür, lakin ona qarşı laqeyd qaldı.

Mariusun duyduğu kədər, başqa bir ölü görərsə, duyacağı kədərdən heç də fərqlənmirdi.

Otağa qəlbi sıxan ağır bir dərd çökmüşdü. Qulluqçu arvad bir bucaqda durub acı-acı ağlayır, göz yaşları tökürdü; keşiş dua edirdi,

arabir onun hönkürtü ilə ağlaması duanı kəsirdi; həkim gözlərini silirdi; hətta meyit özü də ağlayırdı.

Həkim də, keşiş də, qulluqçu arvad da nə qədər böyük bir müsi-bət duysalar da, arabir Mariusa baxır, lakin heç bir söz söyləmirdilər. Marius burada yabançı bir adamdı.

Marius atasının ölümündən çox az mütəəssir olmuşdu; o, bун- dan bir qədər xəcalət çəkir, bilmirdi ki, özünü necə idarə etsin. Şlyapasını əlində tutmuşdu. Birdən onu əlindən yerə saldı: qoy elə bilsinlər ki, dərd ona çox təsir etmiş, şlyapasını da əlində tutmağa gücü qalmamışdır.

Birdən o, vicdan əzabına bənzər bir şey duydu, həm də bu hərəkəti üstündə öz-özünə nifrət etdi. Lakin o, müqəssirdirmi? Axı o, atasını sevmirdi!

Polkovnikdən pul qalmamışdı. Ev şeyləri satıldı, bu pul onun dəfninə güclə çatdı. Qulluqçu arvad tapdığı bir parça kağızı Mariusa verdi. Kağızı polkovnik öz əli ilə yazmışdı:

“Mənim oğluma. Vaterloo ətrafında vuruşma meydanında imperator iltifat buyurub mənə baronluq verdi. Restavrasiya mənə verilən bu adı qəbul etmir, lakin bunu mən öz qanımla qazanmışam; buna görə də bu adı mənim oğlum qəbul edəcək və o daşıyacaq. Məlum şeydir ki, o, buna layiq olacaq”.

Məktubun o biri üzündə polkovnik əlavə etmişdi:

“Vaterloo ətrafında olan həmin vuruşmada bir serjant məni ölümdən xilas etdi. Onun adı Tenardyedir. Mənə məlum olan budur ki, son vaxtlarda o, Parisin ətrafında, Şeldə, ya Manfermeyldə balaca kənd aşxanası işlədirmiş. Mənim oğlum Tenardyeyə rast gəlsə, qoy ona əlindən gələn yaxşılığı etsin”.

Marius heç də atasının xatirəsini əziz tutduğu üçün deyil, ancaq ölmə qarşı duyduğu bir hörmət üçün kağızı alıb cibinə qoydu, ölmün həmişə insan qəlbinə belə amiranə təsiri olur.

Polkovnikin əmlakından heç bir şey qalmamışdı. Cənab Jilnorman sərəncam verdi ki, onun qılıncını və mundirini köhnə şey alanlara satsınlar. Qonşular onun bağını talan etdilər, nadir tapılan çiçəklərini çıxarıb apardılar. Qalan bitkilər də yabanılaşdı, soldu, quruyub məhv oldu.

Marius Vernonda ancaq iki gün qaldı. Dəfndən sonra Parisə qayıtdı, oturub dərslərini hazırlamağa başladı, atası qətiyyəən onun

yadına düşmürdü, sanki, bu dünyada o heç yaşamamışdı. İki gün sonra polkovniki dəfn etdilər, üç gün sonra da unutdular.

Marius şlyapasına qara bağladı. Məsələ də bununla qurtardı.

Beşinci fəsil

İNQILABÇI OLMAQ ÜÇÜN GÜNORTA İBADƏTİNƏ GETMƏK BƏZƏN FAYDALIDIR

Marius uşaqlıqda öyrəndiyi dindarlıq adətlərini mühafizə edirdi. Bir dəfə o, bazar günü Sen-Sülpis kilsəsinə ibadətə gedibmiş, gəlib yan tərəfdəki ana Məryəm mehrabının yanında dayanır, xalası uşaqlıqda onu həmişə bu yerə gətirmiş. Mariusun o gün fikri həmişəkindən daha artıq dağınıqdı, daha artıq xəyal içində idi, o, qeyri-ixtiyari olaraq Ütrent məxməri çəkilməmiş oturmaqda diz çökdü; oturmağın arxasında “Cənab Maböf, kilsə ağsaqqalı” sözləri yazılmışdı. İbadət yenicə başlanmışdı ki, bir qoca: “Cənab, bu, mənim yerimdir”, – deyərək Mariusa yaxınlaşdı.

Marius cəld ayağa qalxdı, qoca öz yerini tutdu.

İbadət qurtarandan sonra Marius fikrə dalaraq, oturmaqdan bir neçə addım kənarda dayandı. Qoca yenidən ona yaxınlaşdı.

– Cənab, üzr istəyirəm, mən sizi bir dəfə narahat etdim, budur, yenə də narahat edirəm, – dedi, – yəqin, siz məni pis adam hesab etdiniz, ancaq mən gərək öz hərəkətlərimin səbəbini izah edəm.

Marius dedi:

– Cənab, bu tamam artıq şeydir.

Qoca:

– Yox, yox, – deyərək etiraz etdi, – mən istəmirəm ki, siz mənim bərəmdə pis fikirdə olasınız. Bilirsinizmi, bu yeri mən çox əziz tuturam. Burada etdiyim ibadət mənə daha yaxşı gəlir. Siz soruşa bilərsiniz ki, niyə? İltifat buyurun, bunu sizə danışım. Həmin bu yerdə mən on il müddətində nəcib, lakin bədbəxt bir atanı müşahidə etmişəm: o, ailə vəziyyətinə görə öz oğlunu başqa yolla görmək imkanından məhrum olduğundan iki-üç ayda bir dəfə gələrdi. O bilirdi ki,

oğlunu nə vaxt günorta ibadətində gətirirlər, həmin saatda da özü bura gələrdi. Uşağın heç ağlına da gəlmirdi ki, atası buradadır. Bəlkə də, o axmaq uşaq heç atasının olduğunu da bilmirmiş. Onun atası gözə görünməmək üçün sütunun arxasında gizlənərdi. O, öz oğluna baxa-baxa ağlayardı. O yazıq öz balasını çox istəyirdi! Mən bunu aydın görürdüm. Bura mənim üçün müqəddəs yer oldu, günorta ibadətində bura gəlmək mənim üçün adət şəklini aldı. Mənim – kilsə ağsaqqalı olduğum üçün – ruhanilər oturacağına oturmağa ixtiyarım var, amma mən öz oturacağımı onların oturacağından üstün tuturam. Mən hətta o bədbəxt adamı bir az tanıyırdım da. Onun qayınatası, varlı-dövlətli xalası, sözüün qıyası, yaxşı yadımda deyil, belə bir qohumu varmış, o deyirmiş ki, atası oğlu ilə görüşsə, onda uşağı mirasdan məhrum edəcək. Uşağın atası – oğlunun sonralar varlı və xoşbəxt olması üçün – öz atalıq hüququnu qurban vermişdi. Siyasi əqidə üstündə onları bir-birindən ayırmışlar. Əlbəttə, mən siyasi əqidələrə hörmət edirəm, amma elə adamlar var ki, onlar heç bir şeyin hədd-hüdudunu bilmirlər. Axı adamı, yalnız Vaterloo vuruşmasında iştirak etmişdir deyə, yırtıcı adlandırmaq olmaz! Bunun üstündə oğulla atanı bir-birindən ayırmazlar. Bonapartın vaxtında o qulluq edərək polkovnik dərəcəsinə qədər qalxmışdı. İndi, deyəsən, o ölüb. O, Vernonda yaşayırdı. Mənim qardaşım oranın keşişidir. Adı da, deyəsən, Ponmari... ya da, deyəsən, Monpresi... idi, özünün də – elə bil, lap gözümün qabağındadır – üzündə böyük bir qılınc çapığının yeri vardı.

Mariusun rəngi ağardı:

– Pommersi?

– Bəli, bəli. Pommersi. Yoxsa, siz onu tanıyırsınız?

Marius:

– Cənab, – dedi, – o mənim atamdı.

Qoca kilsə ağsaqqalı əlini-əlinə çırpıb həyəcanla dedi:

– Deməli, siz həmin o uşaqsınız?! Əlbəttə, o, indi gərək yekə kişi olaydı. Mənim zavallı balam, siz cəsərlə: “məni odlu bir qəlb ilə sevvən atam vardı!” – deyə bilərsiniz.

Marius qocanın qoluna girib onu evinə qədər ötürdü. Ertəsi gün o, cənab Jilnormana dedi:

– Mən öz dostlarımla ova getmək istəyirəm. Üç gün evə gəlməyə bilərəmmi?

Babası:

– İstəyir lap dörd gün gəlmə, – dedi, – get, könlün açılsın.

Sonra qızına göz vuraraq pıçıldadı:

– Yəqin, sevgi kələyi var!

Altıncı fəsil

KİLSƏ AĞSAQQALI İLƏ GÖRÜŞ HARA GƏTİRİB ÇIXARA BİLƏR

Mariusun hara getdiyi bir az aşağıda məlum olacaq.

O, üç gün evə gəlmədi. Parisə qayıdan kimi hüquq fakültəsi kitabxanasına gedib, “*Monitor*” komplektini tələb etdi.

O, bütün “*Monitor*”i, Respublika və İmperiya haqqında yazılan bütün tarixi əsərləri, “*Müqəddəs Yelena memorialı*”nı, xatirələri, gündəlikləri, bülletenləri, müraciətnamələri böyük bir ehtirasla oxudu. Böyük ordunun bülletenlərində atasının adına ilk dəfə rast gəldikdən sonra bir həftə, sanki, isitməyə tutuldu. Jorj Pommersi o generalların ki başçılığı altında xidmət etmişdi, Marius onların, o cümlədən, qraf Q.-nin yanına getdi. Bir də kilsə ağsaqqalı Maböflə görüşdü: Maböf ona polkovnikin keçirdiyi həyatı, onun təqəüdlə yaşadığını danışdı; onun güllərindən, çiçəklərindən, Vernonda təkbəşinə yaşadığından bəhs etdi. Bu qayda ilə Marius həm aslan, həm də quzu olan, çox az-az təsadüf edilən bu yüksək və məsum qəlblə adama lazımınca bələd oldu: bu adam onun atası idi!

Bu məsələ Mariusun bütün vaxtını əlindən almış, onun bütün fikrini məşğul etmişdi, buna görə də Jilnormanı çox az-az görürdü. Müəyyən edilən vaxtda gəlib yeməyini yeyir, sonra yenə də yox olurdu. Xalası deyindir, babası Jilnorman gülərək deyirdi: “Ba, ba, qızların vay halına!” Bəzən bu sözləri də əlavə edirdi: “Bir baxırsan da, mən elə bilirdim ki, bu, yüngül sevgidir, amma, deyəsən, xalis məhəbbətdir”.

Bu, doğrudan da, xalis məhəbbətdi: Marius atasına pərəstiş etməyə başlamışdı.

Eyni zamanda, onun dünyagörüşündə də böyük dəyişiklik olmuşdu. Bu dəyişiklik ardıcıl surətdə bir-birini əvəz edən bir çox

səhifələrdən ibarətdir. Bizim bəhs etdiyimiz məsələ zəmanəmizin bir çox məşhur adamlarının tarixi olduğundan, bu səhifələri bir-bir göstərməyi, onları tədricən gözdən keçirməyi faydalı hesab edirik.

Mariusun nəzər saldığı keçmiş onu sarsıtmış, heyrətə salmışdı.

Bu keçmiş, hər şeydən əvvəl, onun gözlərini qamaşdırmışdı.

Bu vaxta qədər Respublika, İmperiya ondan ötrü ancaq iyrenc sözlərdi. Respublika – alaqaranlıqdan qalxan gilyotin, İmperiya – gecə görünən qılıncdı. Marius keçmişə nəzər salarkən orada ancaq hərc-mərclik və zülmət görəcəyini zənn etmişdi, lakin orada böyük bir hörmət, həm də qorxu və sevinc içində Mirabo, Vernyo, Sen-Jüst, Robespyer, Kamill Demulen, Danton kimi işıqsaçan ulduzları, Napoleon kimi üfüqlərdən qalxan günəşi gördü; Marius ona nə olduğunu başa düşmürdü; bu işıqdan gözləri qamaşaraq heç bir şey görmür, geri çəkilibdi. Lakin ilk təəccüb hissləri keçdikdən sonra, o, belə bir işığa yavaş-yavaş adət edərək, təsvir edilən hadisələri şaşqınlıq duymadan qəbul etməyə, bu hadisələrdə iştirak edən adamlara titrəmədən baxmağa başladı; İnqilab, İmperiya onun gözləri önündə aydınca canlandı. Bu iki növ hadisə – onda iştirak edən adamlarla birlikdə – onun üçün çox böyük əhəmiyyətə malik olan iki məsələ ilə nəticələndi: Respublika – xalqa qaytarılan vətəndaş hüququ suverenliyi, İmperiya – Avropada əsaslanan fransız təfəkkürünün suverenliyi ilə. O, inqilabın simasında xalqın əzəmətli surətini, İmperiyanın simasında Fransanın əzəmətli surətini gördü. O, öz ürəyində etiraf etdi ki, bunlar hamısı gözəl şeylərdir.

Biz bu ilk və son dərəcə ümumiləşdirilmiş düşüncədə Mariusun qamaşmış gözlərindən nəyin qaçdığını göstərmək istəmirik, bunu lazımı bir şey hesab etmirik. Biz ancaq onun fikir inkişafını göstərmək istəyirik. Hər şeyi birdən qavramaq olmur. Həm yuxarıda, həm də aşağıda deyilənlərə aid olan bu qeyd-şərti söyləyərək, yenə də hekayəmizə davam edirik.

Marius onda başa düşdü ki, bu vaxta qədər o, vətəninə də atası kimi az tanıyır. O, könüllü halda gözündən qara pərdə asıb nə vətəninə, nə də atasını görmüş. İndi onun bəsirət gözü açılmışdı: həm vətən, həm də atası ilə fəxr edir, həm də onlara pərəstiş edirdi.

Həm təəssüf, həm də peşmançılıq hissi ona əzab verirdi; o, acı-acı və ümitsiz halda düşünərək, öz-özünə deyirdi: “İndi mənim qəlbimi dolduran hissləri ancaq qəbirə söyləmək olar”. Ah, onun atası

sağ olsaydı, o, öz atasından məhrum olmasaydı, Allah-taala öz inayətini göstərərək onun atasını ölməyə qoymasaydı, indi o yüyürüb atasını qucaqlar, bağrına basardı, çıxıraraq deyərdi: “Ata, mən buradayam! Bu, mənəm! Bizim hər ikimizin qəlbində bir ürək döyünür! Mən sənin oğlunam!” Onun ağ başını odlu-odlu qucaqlardı, ağ saçları üstə göz yaşları tökərdi, üzündəki çapıq yerinə iftixarla baxardı, əllərini sıxardı, paltarına səcdə elər, ayaqlarını öpərdi! Ah, niyə onun atası haqq və ədaləti, oğlunun məhəbbətini görmədən belə tez, belə vaxtından əvvəl öldü! Hönkürtülər ara vermədən Mariusun qəlbini parçalayır, o, hər dəqiqə “Heyhat”, – deyər təkrar edirdi. Eyni zamanda, o, get-gedə, əməlli-başlı ciddiləşir, qətiləşirdi, öz əqidəsində və dünyagörüşündə daha möhkəm olurdu. Həqiqətlə işıqlanan zəkası hər dəqiqə zənginləşirdi. Onda daxili bir yüksəliş əmələ gəlirdi. O, iki kəşf nəticəsində özünü yetişmiş və möhkəmlənmiş hiss edirdi: o həm atasını, həm də vətəninə tapmışdı.

İndi bütün qapılar onun qarşısında açılırdı, sanki, bu qapıların açarı onun əlində idi. O, əvvəllər nəyə nifrət edirdisə, indi bunun izahını tapırdı, nəyə həqarətlə baxırdısa, bunun səbəbini başa düşürdü. İndi ona böyük hadisələrin, böyük insanların qismət və tale cəhətdən həm ilahi, həm də bəşəri əhəmiyyəti aydın oldu: ona, bu böyük hadisələrə lənət etməyi öyrətmişdilər, bu böyük insanlara nifrət etmək təlimini vermişdilər, o, öz əvvəlki dünyagörüşündən üz döndərən kimi onu köhnəlmiş bir şey hesab edirdi, bu dünya-görüşünü xatırlarkən gah açıqlanır, gah da gülürdü.

O, atasına haqq qazandırdıqdan sonra Napoleona haqq qazandırmamağa başladı, bu da təbii bir şeydi.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Napoleona haqq qazandırmamaq asan başa gəlmədi.

Lap uşaq vaxtından onun beyninə Napoleon haqqında fikirləri doldurmuşdular; 1814-cü il partiyası bu fikirlərin tərəfdarı idi. Restavrasiya bütün təəssübü, mənafeyi, hissləri ilə Napoleonun surətini təhrif etməyə çalışırdı. Napoleon bu partiyayı Robespyerdən daha artıq dəhşətə gətirirdi. Bu partiya millətin yorğunluğundan, anaların nifrətindən çox ustalılıqla istifadə edə bilmişdi. Bonapartı, bir növ, əfsanəvi əjdahaya çevirmişdi. Biz əvvəllər demişdik ki, xalqda bir çox uşaq xasiyyətləri vardır; 1814-cü il partiyası xalqın təsəvvürünə daha

artıq təsir etmək üçün Bonapartı – Tiberidən tutmuş mənasız bir uyuğa kimi – cürbəcür qorxunc sifətdə göstərdilər, bunlardan bəzisi xalqı qorxuya salır, lakin Bonapartın əzəmətini endirə bilmirdi, bəzisi isə xalqda gülüş oyadırdı. Bəli, Bonapart haqqında danışarkən hər kəs ya hönkür-hönkür ağlaya, ya qəhqəhə ilə gülə bilirdi, ancaq bunun əsasında nifrət olmalı idi. “Bu adam” haqqında (Napoleona “bu adam” deyərdilər) Mariusun ağılına ayrı heç bir şey gəlməzdi. Marius öz təbiəti etibarını ilə inadkar olduğundan bu fikirlər onun zehmində möhkəm kök salmışdı. Onun qəlbində Napoleona nifrət edən balaca bir “inad adam” yaşayırdı.

Lakin tarixi kitabları oxuması, xüsusilə tarixi hadisələrə aid olan sənədlər və materiallarla tanış olması Napoleonu ondan gizlədən pərdəni yavaş-yavaş parçaladı. O, qarşısında nəhəng bir insan olduğunu hiss etdi, hiss etdi ki, Bonapart haqqında da bütün başqa şeylərdə etdiyi kimi az səhv etməmişdir. Onun bəsiyyət gözü açılırdı. Əvvəl o, könülsüz halda, sonra ovsunlanmış adam kimi böyük vəcdlə coşqunluğun əvvəl qaranlıq, sonra isə zəif işıqlı, nəhayət, parlaq işıq saçılmış pillələrilə ağır-ağır, addım-addım yuxarı qalxmağa başladı.

Bir gün otaqda tək idi. Şam yanırdı. Açıq pəncərə qabağında masaya dirsəklənib kitab oxuyurdu. Qarşısında açılan ənginliklər onu xəyala daldırır, bu xəyal onun fikirlərinə qarışırdı. Ah, gecə, sən nə gözəlsən! Haradan gəldiyi bilinməyən tutqun səslər eşidilir, Yer kürəsindən on iki dəfə böyük olan Yupiter köz kimi parıldayır; göy üzü qaranlıqdır, ulduzlar sayınır, dünya adama ucsuz-bucaqsız görünür...

Marius böyük ordunun bülletenini – döyüş meydanında yazılan bu qəhrəmanlıq qitələrini oxuyurdu; bu yazılarda o, arabir atasının, lakin ardi-arası kəsilmədən imperatorun adına rast gəlirdi; bütün böyük İmperiya onun gözləri önündə canlanırdı. O, ruhunun aşırdaşdığını, dalğa kimi qabararaq, yüksəldiyini görürdü. Hərdən ona elə gəlirdi ki, guya, atasının xəyalı, xəfif bir külək kimi oradan ötür keçir, onun qulağına nəsə pıçıldayır. O, get-gedə qüvvətlənən qəribə bir hal keçirirdi: onun qulağına təbil, boru, top səsi, batalyonların ahəngdar addım səsi, dördnala çapan süvari dəstələrinin uğultusu gəlirdi. Hərdən o, başını qaldırır, göylərin dərinliyində parıldayan nəhəng bürc yığınınə baxır, sonra yenə də başını kitabın üstünə endirirdi, burada nizamsız bir halda hərəkət edən başqa

nəhəng surətlər onun qarşısında canlanırdı. Onun qəlbi sıxılır, bütün bədəni titrəyirdi, nəfəsi tutulurdu: o, dərin vəcd içində idi, birdən o heç bilmədi ki nə oldu, kim ona əmr etdi: cəld yerindən qalxdı, əllərini pəncərədən bayıra uzatdı, gözlərini qaranlığa, sükuta, dumanlı ənginliyə, ucsuz-bucaqsız fəzaya zilləyərək, həyəcanla dedi: “Yaşasın imperator!”

Bu andan etibarən o, köhnə düşüncələrindən tamamilə üz döndərdi. Korsika əjdahası, qəsbkar, zalım, pələng, məzhəkəçi, əxlaqsız, öz doğma bacılarının oynaşı olan, Taldan dərslər alan, Yaffada adam zəhərləyən Buonaparte onun fikrindən silindi, bunların yerini hər şeyi öz içində qərq edən, qamaşdıran, parlaq, əsrarəngiz bir işıq tutdu, bu işığın da içində, əlirəşməz yüksəklikdə Sezarın mərmər heykəli solğun bir xəyal kimi parıldıyırdı. İmperator, Mariusun atası üçün ancaq sevimli bir sərkərdə idi, onunla fəxr edirlər, ona böyük bir sədaqətlə xidmət edirlər. O, Marius üçün əzəmətli bir sima idi. O, fransız formasiasının qəza-qədər tərəfindən seçilmiş memarı idi; o, dünyaya ağılıq etməyi Roma formasiasından irsən götürmüşdü, o, ecazkar dağıntıların ustası idi, o, Böyük Karlı, XI Lüdvikin, IV Henrixin, Rişelyenin, XIV Lüdvikin, İctimai Nicat komitəsinin işini davam etdirirdi. Əlbəttə, onun da nöqsanları vardı, o da yanılırdı, hətta cinayət də edirdi, başqa sözlə, o da insan idi; lakin o, öz səhvlərində şahənə, öz nöqsanlarında həşəmətli, öz cinayətlərində qüdrətli idi. O, bütün xalqları böyük millət haqqında danışmağa məcbur edən nadir bir insandı; o, Fransanın mücəssəməsi idi; o, Avropanı öz qılıncı ilə məğlub edərkən bütün dünyanı öz işığı ilə məğlub etdi. Napoleon Marius üçün işıqsağan bir xəyalı, onun nəsibi – gələcəyi qorumaqla həmişə sərhəd keşiyində durmaqdı. Marius onun şəxsiyyətində bir müstəbid, lakin eyni dərəcədə bir diktator görürdü; elə bir müstəbid ki, onu Respublika yaratmışdı, o da İnciləbi tamamlamışdı. İsa həm Allah, həm də insan olan kimi, Napoleon da Marius üçün həm xalq, həm də insan idi.

Marius, yeni əqidə qəbul edən adam kimi, bu əqidə ilə vəcdə gələrək, ehtirasla ona bağlanmaq istəyir, bu məsələdə ifrata varırdı. Onun təbiəti belə idi. O, bir hissə bağlandı, daha özünü saxlaya bilmirdi. O, həm Napoleonun qılıncı ilə hədsiz dərəcədə həvəslənir, həm də onun ideyalarına böyük bir təəşşüq göstərirdi. O, bir şeyi görmürdü: Napoleonun dühasına valeh olmaqla onun göstərdiyi

kobud qüvvəyə də valeh olurdu; başqa sözlə, iki səcdəgah yaradırdı; bunlardan biri ilahi, o birisi heyvani əsasa malikdi. Marius bir çox başqa səhvlərə də yol verirdi. O, hər şeyi qeyd-şərtsiz qəbul edirdi. Həqiqət axtararkən, bu qayda ilə yanlış yola da gəlib çıxmaq olardı. O, hər şeyə həddindən artıq etibar etdiyindən hər məsələ ilə razılaşırdı. O, həmişəlik yeni yola çıxdığından, köhnə üsulidarənin cinayətini pisləyəndə də, Napoleonun şöhrətinə qiymət verəndə də heç bir təshih qəbul etmirdi.

Hər necə olsa, çox böyük əhəmiyyətə malik olan bir addım atılmışdı. Marius əvvəllər mütləqiyyətin süqut etdiyi yerdə indi Fransanın yüksəldiyini görürdü. Onun nöqtəyi-nəzəri dəyişmişdi. Onun qürub hesab etdiyi şey indi dan yerinin sökülmsi olmuşdu. O, əks tərəfə dönmüşdü.

Mariusda belə bir mənəvi dəyişikliyin əmələ gəldiyi nə babasının, nə də xalasının ağılına gəlirdi.

Marius öz üzərində apardığı bu gizli işin nəticəsində, nəhayət, köhnə burbon və ifrat sağlar örtüyünü, aristokrat, yakobin, royalist geyimini öz üzərindən tamamilə atmağa müvəffəq olduqdan, xalis bir inqilabçıya, həqiqi bir demokrata, az qala, respublikaçıya çevriləndən sonra Orfer sahil küçəsindəki həkkakın yanına gedib yüz vizit vərəqəsi sifariş etdi; bu vərəqələrin üstündə *“Baron Marius Pommersi”* sözləri yazılmışdı.

Bunun hamısı onda baş verən dəyişikliyin tam məntiqi nəticəsi idi, bu isə onun öz atasına olan məftuniyyətini müəyyənləşdirmişdi. Lakin Mariusun nə tanış vardı, nə də bu vərəqələri mehmanxana qarışısının yanında qoya bilərdi, buna görə də onları öz cibinə qoydu.

Bu dəyişikliyin təbii bir nəticəsi də bu oldu: Marius öz atasına yaxınlaşdıqca, atasının xatirəsi, polkovnikin iyirmi beş il apardığı mübarizə onun üçün əziz olduğca, o, öz babasından daha da uzaqlaşdı. Yuxarıda dediyimiz kimi, cənab Jilnormanın xasiyyəti çoxdandı ki, Mariusun xoşuna gəlmirdi. Adətən, ciddi cavanlarla yüngülməzac qocalar arasında olan ixtilaf onların da arasında hiss olunurdu. Jernotun yüngülməzaclığı həmişə malxulyaçı Verteri təhqir edir və acıqlandırır. Lakin nə qədər ki Mariusla cənab Jilnorman eyni siyasi əqidədə idilər, bu, Marius üçün ondan cənab Jilnorman doğru uzanan körpü vəzifəsini görürdü. Bu körpü uçan kimi onların arasında uçurum əmələ gəlirdi. Bundan başqa, bir fikir də

Mariusu son dərəcə hiddətləndirirdi: cənab Jilnorman axmaqcasına bir mülahizə nəticəsində onu polkovnikdən rəhmsizcəsinə ayırmışdı, bu qayda ilə atanı oğuldan, oğulu atadan məhrum etmişdi.

Marius atasına böyük məhəbbət duymaqla, babasına nifrət etməyə başladı.

Lakin bunu o heç də büruzə vermirdi – biz bunu yuxarıda demişdik. O ancaq get-gedə evdən, babasından soyuyurdu. Süfrə qırağında oturub, kırımışca yeməyini yeyər, çox az-az evdə qalardı. Xalası bunun üstündə onu danlayanda, o, sakitcə qulaq asar, sonra da mühazirələri, imtahanları, seminarları bəhanə gətirərək, başı qarışıq olduğunu söylərdi. Babası öz əvvəlki fikrini düzgün hesab edərək, təkrar-təkrar deyərdi: “Vurulub! Belə şeylərdə məni aldatmaq olmaz!” Marius arabir şəhərdən harasa gedirdi.

Xalası bundan şübhələnərək deyirdi:

– O axı hara gedir?

Mariusun bu gedişləri uzun sürməzdi, bir dəfə də o, rəhmətlik atasının tapşırığını yerinə yetirmək üçün Monfermeylə getdi: o, keçmiş Vaterloo serjantını, indi isə aşxanaçı Tenardiyeni tapmaq istəyirdi. Lakin aşxananı bağlı gördü. Məlum oldu ki, Tenardye müflisləmiş aşxananı buraxıb getmişdir, ancaq onun başına nə gəldiyini heç kəs bilmirdi. Marius bu işlə məşğul olduğundan dörd gün evə gəlmədi.

Xalası deyirdi:

– Məlum şeydir ki, dəcəllik eləyir.

Lakin Mariusun döşündə, köynəyinin altında, qara qaytandan asılmış bir şey gördülər...

Yeddinci fəsil

YƏQİN Kİ, QADINDIR

Biz bir ulandan bəhs etmişdik.

Bu ulan cənab Jilnormanın əmisi nəvəsi idi; onun həyatı qohum-əqrəbasından, ailədən kənarında, uzaq bir qarnizonda keçirdi. Kiçik zabit Teodül Jilnorman bütün hərbi tələblərə uyğun gələn bir adamdı. Onun belı qız belı kimi nazıkdı; qılıncı o, qoçaqcasına bir

ədə ilə gəzdirir, bıçlarının ucunu igidcəsinə yuxarı bururdu. Parisə o, çox az-az gəlirdi; elə az gəlirdi ki, Marius heç onu görməmişdi. Bu iki qohum ancaq bir-birinin adını bilirdi. Biz, deyəsən, yuxarıda demişdik ki, Jilnormanın qızı Teodülün xətrini çox istəyirdi. O, Teodülü ancaq ona görə çox istəyirdi ki, onu çox az-az görürdü. Adam görmədiyi başqa bir adam haqqında cürbəcür gözəl şeylər təsəvvür edə bilər.

Madmazel Jilnorman nə qədər sakit bir adam olsa da, bir gün o, öz otağına çox həyəcanlı qayıtdı. Marius yenə də az bir müddətə harasa getmək istəmiş, babasından icazə verməsini xahiş etmişdi, sonra elə bu axşam yola düşmək istədiyini bildirmişdi. Babası ona: “Get” – demiş, sonra da qaşlarını mənalı-mənalı qaldıraraq donquldanmışdı: “Gecələr gəzməyə dadanıb”. Bu məsələ madmazel Jilnordanda son dərəcə maraqlı oyatmışdı; bu hiss ilə də öz otağına qalxanda pilləkəndə nifrətlə dedi: “Bu lap ağ oldu”. Sonra da təəccüblə əlavə etdi: “Axı hara gedir?” O, güman edirdi ki, burada pis bir sevgi məsələsi var, bir sirr var, bu, qadinsız, görüşsüz deyil; o, öz gözlüklü burnunu bura soxmaq istəyirdi. Sevgi sirri təzəcə meydana çıxan dedi-qodudan heç də az ləzzətli tikə deyil; müqəddəs qəlbə malik olan adamlar bu tikəni dadmaqdan heç də geri durmazlar. Riyakar mömin adamların sirr dağarcığında həmişə, ehtiyat üçün, eşq məsələsinə aid maraqlı hadisələr olar.

Madmazel Jilnorman bu romantik hadisə ilə tanış olmaq üçün şiddətli ağrı duyur, bunun iztirabını çəkirdi.

O vərdiş etmədiyi bu həyəcandan, bu həyəcanlandırıcı maraqlı fikrini yayındırmaq üçün öz istedadına müraciət etməli oldu: o, iplik sapla parçada iplik festonlar düzəldir, İmperiya və Restavrsiya dövründə ən çox yayılan naxışlardan birini tikir, kareta çanaqlarına oxşar çoxlu dairələr vururdu. Bu, cansız bir işdi, bu işi görəndə adam da qaşqabaqlı bir adamdı. O, bir neçə saatdı öz kreslosunda oturub bu işlə məşğul idi ki, birdən qapı açıldı. Madmazel Jilnorman burnunu qaldırdı. Mülazim Teodül onun qabağında durub, hərbi nizamnamə qaydalarına riayət edərək onu salamladı. Madmazel Jilnorman sevincindən qışqırdı. Qarı dəyməduşər, mömin qadın, xala olsa da, öz otağında ulan gördükdə bundan ləzzət də duya bilər.

Madmazel həyəcanla dedi:

– Teodül, sən buradasan?

– Xalacan, yolüstü gəldim.

– Öp də məni.

– Baş üstə!

Teodül onu bir neçə dəfə öpdü.

Madmazel Jilnorman öz sektoruna yaxınlaşıb, onu açdı.

– Heç olmasa, bircə həftə bizdə qalacaqsanmı?

– Xalacan, elə bu axşam gedirəm.

– Ola bilməz!

– Düz deyirəm.

– Teodül, əzizim, xahiş edirəm, getmə, qal!

– Ürəyim buna “hə” deyir, nizamnamə “yox”, məsələ belədir.

Bizi başqa qarnizona dəyişirlər. Biz Melunda idik, indi Qayona göndərilər. Köhnə qarnizondan yenisinə Parisdən keçib-getmək lazımdır. Öz-özümə dedim ki, qoy gedim xalamla görüşüm.

– Bunu da sənə çəkdiyin zəhmət üçün verirəm!

Madmazel Jilnorman onun ovcuna on luidor qoydu.

– Əziz xalam, “verdiyin ləzzət üçün” demək istəyirsiniz?

Teodül onu bir də öpdü; mundirin baftası madmazel Jilnormanın boynunu balaca cızdı, o, bundan xoş bir təsir duydu.

– Sən polkla bir yerdə gedəcəksən, atda?

– Yox, xalacan. Mən istəyirdim, hər necə olsa, sizi görüm. Bunun üçün xüsusi icazə almışam. Xidmətçi əsgər mənim atımı apardı, mən dilicanla gedəcəyəm. Yeri gəlmişkən, bununla əlaqədar sizə bir sualım var.

– Nə sualdır?

– Yoxsa Marius Ponmersi də bir yerə gedir?

Teodül madmazel Jilnorman üçün mühüm olan bir məsələyə toxunmuşdu; o, marağından alışıb-yanaraq soruşdu:

– Sən bunu haradan bilirən?

– Gələndə dilican idarəsinə getdim ki, karetda özümə yer saxlatdırım...

– Sonra?

– Heç demə, sərnişinlərdən biri məndən əvvəl gəlib, dilicanın yuxarı tərəfində özünə yer tutubmuş. Mən gedənlərin siyahısında o adamın adını gördüm.

– O kimdir?

– Marius Ponmersi.

Madmazel Jilnorman bərk acıqlandı:

– Yaramaz! Sənin əmin nəvəsi heç sənə oxşamır, o, sənin kimi sözəbaxan deyil. Gör nə iş tutur da! Gecə dilicanda qalmaq istəyir.

– Mənim kimi.

– Axı sən bunu öz işinə görə eləyirsən, amma o, əxlaqsızlıq məqsədi ilə eləyir.

Teodül dedi:

– Avaranın biri!

Birdən madmazel Jilnormanda qəribə dəyişiklik əmələ gəldi: onun ağılına təzə bir şey gəlmişdi. O, kişi olsaydı, yəqin ki, əlini alınına vurardı.

O, Teodülə belə bir sual verdi:

– Əmin nəvəsi səni tanımır, bunu sən bilirsənmi?

– Xeyr, bilmirəm. Mən onu görmüşəm, amma bircə dəfə də mənə diqqət yetirməyi özünə layiq görməyib.

– Deməli, siz bir yerdə gedəcəksiniz?

– Bəli, o, dilicanın yuxarısında, mən də içində.

– Dilican hara gedir?

– Andelə.

– Deməli, Marius da ora gedir?

– Əgər o da, mənim kimi yolda düşməsə, deməli, ora gedir. Mən Vernonda düşəcəyəm. Gərək Qayon poçtunu özümlə aparam. Mariusun hara getdiyini qətiyyənlə bilmirəm.

– Marius! Nə murdar addır! Gedib ad tapıblar da. Sənin adın bir ayrı; ad belə olar: Teodül!

Zabit dedi:

– Mən istərdim ki, mənə Alfred desinlər.

– Teodül, qulaq as.

– Qulaq asıram, xalacan.

– Ancaq diqqətlə qulaq as.

– Lap diqqətlə qulaq asıram.

– Deməli, qulaq asırsan da.

– Bəli.

– Marius tez-tez evdən yox olur.

– Bir bax da!

– O, harasa gedir.

– Belə də şey olar?!

– Gecə evdə qalmır.

– Pa-ho!

– Biz bilmək istəyirik: bunun səbəbi nədir.

Teodül böyük təcrübə sahibi olan bir adam sakitliyi ilə dedi:

– Yəqin ki, bir qadın, – sonra heç bir şübhəyə yol verməyərək sakitcə gülümsəyib əlavə etdi, – bir qız.

Madmazel Jilnorman həyəcanla:

– Elədir ki var, – dedi. Ona elə gəldi ki, cənab Jilnormanın öz sözünü eşidir: Teodül bu “qız” sözünü Jilnorman kimi söyləmişdi, bu söz Teodülün xalasına çox inandırıcı göründü.

Sonra o, sözünə davam edərək dedi:

– Bu məsələdə lütfən bizə kömək elə: Mariusu bir balaca güd. O səni tanımır, bu, sənin üçün çətin olmaz. Madam ki, bu işdə qız məsələsi də var, onda çalış, o qızı da gör. Sonra bunun hamısını bizə yazarsan. Bu, babanın da xoşuna gələr.

Hərçənd Teodülün belə şeylərlə məşğul olmağa elə də həvəsi yox idi, ancaq on luidor onu yaman şirnikdirmişdi, o ümid edirdi ki, bunun dalı gələcək. O, “Sizin qulluğunuzda hazırım, xalacan!” sözləri ilə tapşırığı qəbul etdi, sonra ürəyində öz-özünə dedi: “Əcəb iş düşdüm!”

Madmazel Jilnorman onu bir neçə dəfə öpdü.

– Teodül, amma sən belə kələklər işlətməzdin. Sən nizam-inti-zama boyun əyirsən, sən öz vəzifənin qulusan, sən öz borcunu yerinə yetirən namuslu adamsan, sən bir yaramazla görüşməkdən ötrü öz ailəni atmazdın.

Ulan üz-gözünü qırışdırdı, sanki, Kartuşu “namuslu” deyə tərifləmişdilər.

Elə həmin gün axşam Marius dilicana mindi: o, bir adam tərəfindən güdüldüyünü qətiyyənlə bilmirdi. Amma Mariusu güdən adam, bizim Arqus dilicana minən kimi bərk yatdı, bütün gecəni aravermədən xor-xor xoruldadı.

Hava açılanda dilicanın konduktoru çıxıra-çıxıra dedi: “Vernon! Vernon stansiyası! Kim Vernonda düşəcək?” Mülazim Teodül səssə ayıldı. Yuxulu-yuxulu mızıldayaraq dedi:

– Çox gözəl. Mən burada düşəcəyəm.

O, tamamilə yuxudan ayıldıqdan sonra fikri yavaş-yavaş aydınlaşmağa başladı, xalası, on luidor, Mariusun tutduğu işlər barəsində məlumat vermək yadına düşdü. Bu, onu güldürdü.

O, hər gün geydiyi gödəkçəsini düymələyə-düymələyə fikirləşdi: “Bəlkə də, Marius çoxdan dilicandan düşüb gedib. O, Puassada da, Trieldə də qala bilərdi, elə bu qayda ilə əgər Rolbuada düşməyibsə, Melanda, Mantendə də düşə bilərdi. O, Pasa çatdıqdan sonra sola dönüb Evrə, ya da sağa dönüb Laroş-Giyona yol ala bilər. Xalacan, indi gəl onu tap görüm, necə tapırsan! Mən axı indi bu sevimli qarıya nə yazım?”

Elə bu zaman dilicanın yuxarısından qara şalvarlı bir adamın düşdüyünü pəncərədən gördü.

Teodülün fikrindən belə bir şey keçdi: “Bəlkə, bu elə Mariusdur?”

Bu, doğrudan da, Marius idi.

Dilicanın lap yanında cavan bir kəndli qızı poçtalyonların və atların arasından keçə-keçə sərnişinlərə çiçək təklif edirdi.

O çıxıra-çıxıra deyirdi:

– Xanımınıza çiçək alın!

Marius qıza yaxınlaşdı, onun zənbilindən ən yaxşı çiçəkləri seçib götürdü.

Teodül dilicandan düşə-düşə fikirləşdi: “Məsələ maraqlı bir şəkil alır. Axı Marius bu çiçəkləri kimə vermək istəyir, onu görüm yox olsun!.. Belə əla bir gül dəstəsi şəkil kimi bir gözələ yaraşar. Mən gərək bu gözəli görəəm...”

Teodül indi daha başqasının tapşırığı ilə deyil, özü maraqlandığı üçün, öz həvəsi ilə ov dalınca qaçan it kimi, Mariusun ardınca düşdü.

Marius Teodülə qətiyyəən əhəmiyyət vermirdi. Dilicandan şıq geyimli, zərif xanımlar düşürdü. Marius onlara heç baxmırdı, o, qətiyyəən, ətrafında onları görmürdü.

Teodül belə bir qərara gəldi: “Yaman vurulub!”

Marius kilsəyə tərəf yönəldi.

Teodül öz-özünə deyirdi: “Çox gözəl! Kilsə! Çox yaxşı! Azca günorta ibadətinə qarışmış bir görüş – bundan yaxşı nə olar?! Allahın arxasında gizlənilib bir-birinə göz vurmaq gözəl şeydir!”

Marius kilsəyə yaxınlaşdı, ancaq içəri girmədi, mehrab çıxıntısı tərəfə buruldu, elə o saat absidin divar dayaqlarından birinin arxasında gözdən itdi.

Teodül: “Deməli, qızla görüş kilsənin içində deyil, bayırındadır, – deyə düşündü, – yaxşı da, baxaq görək, bu necə qızıdır!”

O, pəncəsi üstə, yavaş-yavaş Mariusun ardınca getdi.

Tinə çatanda heyrətindən donub qaldı. Marius bir qəbrin yanında, yaşıl ot içində dizləri üstə düşərək, əllərilə üzünü örtmüşdü. Gətirdiyi gül dəstəsini açmış, gülləri qəbrin üstünə tökmüşdü. Qəbrin baş tərəfində qara taxta xaç vardı, orada ağ hərflərlə “POLKOVNIK BARON PONMERSİ” sözləri yazılmışdı. Mariusun hönkürtü ilə ağladığı eşidilirdi.

Teodülün görmək istədiyi “qız” qəbir oldu.

Səkkizinci fəsil

DƏRYAZ DAŞA TOXUNDU

Marius ilk dəfə Parisdən gedəndə bura gəlmişdi. Cənab Jilnormanın ifadəsincə “gecələr qız dalınca sürünəndə” o, həmişə bura gəlirdi.

Mülazim Teodül heç gözləmədiyi halda qəbirlə üz-üzə gələrək, özünü tamamilə itirdi. O, qəribə, həm də pis bir şey duydu, lakin bunun nədən ibarət olduğunu təyin edə bilmədi: bu hiss həm ölümə, həm də polkovnik rütbəsinə olan hörmətdən əmələ gəlmişdi. Teodül Mariusu qəbiristanlıqda qoyub geri döndü, bu məsələdə hərbi nizam-intizam az rol oynamamışdı. Ölüm onun təsəvvüründə sıx saçaqlı polkovnik epoletlərində canlanmışdı, ona təzim etməkdən özünü güclə saxladı. Xalasına nə yazacağını bilmədiyindən bu qərara gəldi ki, heç bir şey yazmasın. Vernonda baş verən hadisə bəzi anlaşılmayan səbəblərə görə, təxminən, elə o saat Parisdə məlum olmasaydı, Teodülün kəşf etdiyi sevgi macərəsinin, yəqin ki, heç bir nəticəsi olmazdı.

Marius iki gündən sonra Parisə qayıtdı və səhər tezdən babasının evinə gəldi. O, iki gecə dilicanda yuxusuz qalmışdı, rahatlanmaq, çimmək istəyirdi: cəld öz otağına qalxdı, ləngimədən yol sürtükünü çıxarıb, boynuna sarıdığı qara lenti açdı, çimməyə getdi.

Bütün sağlam qocalar kimi, səhər tezdən oyanan cənab Jilnorman, Mariusun gəldiyini eşidib, qoca bir adamın çıçları nə qədər imkan verirsə, elə bir sürətlə Mariusun otağına qalxdı: o istəyirdi ki, həm nəvəsini öpsün, həm də onun harada olduğunu bilsin.

Lakin cavan bir oğlanın pilləkənlə aşağı enməsi üçün səksən yaşlı qocanın yuxarı qalxmasından az vaxt lazımdı. Jilnorman baba mansarda girəndə Marius artıq orada yox idi.

Yataq açılmamışdı; onun sürtuku ilə qara lenti yatağın üstündə idi.

Jilnorman:

– Bu da yaxşı, – dedi.

Bir dəqiqədən sonra o, qonaq otağına qayıtdı; madmazel Jilnorman bayaqdan burada lovğa-lovğa oturub, öz ekipaj çarxlarını tikirdi.

Jilnorman sevinə-sevinə içəri girdi.

Bir əlində Mariusun sürtukunu, o biri əlində, boynuna taxdığı qara lenti tutub, həyəcanla dedi:

– Qalibiyət! İndi biz sirrin üstünü açarıq! Onun ən gizli sirlər aləminə girərək, bizim bu uşağı bir yoxlarıq, onun bütün kələklərinə bələd olarıq! Biz romanın lap başlanğıcıdayıq! Şəkil məndədir.

Doğrudan da, lentdən qara şaqren meşininə tutulmuş medal-yonaoxşar balaca bir qovluq asılmışdı.

Qoca, ac bir adamın lap gözü qabağından aparılan, lakin o yazığa verilməyən ləzzətli bir yemək kimi, bu medalyona oxşar qovluğa həm bir qədər ehtirasla, həm iftixarla, həm də hiddətli bir nəzərlə baxdı, ancaq onu açmadı.

– Lap aydın görünür ki, buradakı şəkildir; belə şeyləri mənmi başa düşmərəm? Belə şeyləri çox ehtiyatla, lap ürəyin başında gəzdirirlər. Belə də səfeh adamlar olar?! Yəqin, bir əxlaqsız qadıdır, adam görəndə əti ürpəşir! İndiki cavanların çox pis zövqü var!

Qarımış qız dedi:

– Ata, gəl açıb baxaq.

Yayı basmaqla medalyonaoxşar qovluq açıldı. Onun içində diqçətlə bükülmüş bir kağız vardı, ayrı bir şey yox idi.

Cənab Jilnorman qəhqəhə ilə güldü:

– O qızdan o oğlana... Mən hiss edirəm bu nədir. Sevgi məktubu!

Madmazel Jilnorman:

– Qoy oxuyaq görək, nə yazılıb, – dedi.

Gözlüyünü taxdı. Sonra kağızı açıb, bu sözləri oxudu:

“Mənim oğluma. Vaterloo ətrafında vuruşma meydanında imperator iltifat buyurub mənə baronluq verdi. Restavrasiya mənə verilən

bu adı qəbul etmir, bu adı mən öz qanımla qazanmışam; buna görə də bu adı mənim oğlum qəbul edəcək, o daşıyacaq. Məlum şeydir ki, o, buna layiq olacaq”.

Bu zaman ata ilə qızın nələr hiss etdiyini təsvir etmək mümkün deyil! Sanki, ölümün dondurucu nəfəsi onlara toxunmuşdu. Bircə kəlmə də söz demədilər. Cənab Jilnorman, öz-özünə danışırmış kimi, güclə eşidiləcək səslə pıçıldadı:

– Bu xətt o qoçağıdır.

Madmazel Jilnorman kağızı yoxlamağa başladı, çevirib oraburasına baxdı, sonra yenə də öz yerinə qoydu.

Elə bu anda sürtükün cibindən mavi kağıza bükülmüş uzunsov, dördkünc bir şey düşdü. Madmazel Jilnorman onu yerdən götürüb, mavi kağızı açdı. Bu, Mariusun yüz dənə vizit vərəqəsi idi. Madmazel Jilnorman onlardan birini atasına verdi; atası vərəqənin üstündə “*Baron Marius Ponmersi*” sözlərini oxudu.

Qoca zəng elədi. Nikoletta gəldi. Cənab Jilnorman lenti, medal-yonaoxşar balaca qovluğu və sürtuku götürüb otağın ortasına atdı:

– Bu zirzibili aparın, – deyə əmr etdi.

Bütün bir saat dərin sükut içində keçdi. Qoca ilə qarımış qız, üzlərini bir-birindən yana çevirərək oturmuşdu, lakin onlar hər ikisi, yəqin, eyni şeyi düşünürdülər.

Axırda Mariusun xalası dedi:

– Əcəb işdir!

Bir neçə dəqiqədən sonra Marius içəri girdi. O, yenicə qayıtmışdı. Qonaq otağının qapısından içəri girər-girməz babasının əlində vizit vərəqəsini gördü; qoca da onu görən kimi istehzal məhvedici bir burjua təkəbbürü ilə ucadan dedi:

– Çox gözəl, çox pakizə! Heç demə, sən daha baronsanmış! Səni təbrik edirəm! Yaxşı, bu, nə deməkdir?

Marius azca qızardı:

– Bu, o deməkdir ki, mən öz atamın oğluyam.

Cənab Jilnorman gülüşünü kəsib sərt dedi:

– Sənin atan mənəm!

Marius gözlərini yerə dikdi, üzündəki sərt ifadəni saxlayaraq, sözüə davam etdi:

– Mənim atam təvəzökar, lakin qəhrəmancasına igid bir adam olmuşdur. Respublikaya və Fransaya mərdliklə xidmət etmişdir,

insanların yaratdığı ən böyük tarixi hadisələrdə özünü böyük insan kimi göstərmişdir, iyirmi beş il çöldə, çöl ordugahında yaşamışdır: gündüzlər top mərmisi altında, güllə altında, gecələr qarda, yağışda, palçıqda olmuşdur, iyirmi yerdən yaralanmışdır, düşmənin əlindən iki bayraq almışdır, axırda da unudulmuş, tərk edilmiş halda, müqəssir bir adam kimi ölmüşdür, təqsiri də yalnız bu olmuşdur ki, iki nankor şeyi həddindən artıq sevmişdir: vətəni, bir də məni!

Cənab Jilnorman daha dözə bilmədi, bu lap ağı oldu! “Respublika” sözünü eşidəndə o, yerindən qalxdı, daha doğrusu, bütün boyu uzunu dikəldi. Dəmirçi körüyünün vurduğu hava ocaqda yanan kömürə necə təsir göstərsə, Mariusun da hər sözü bu qoca royalistə elə təsir göstərdi: onun üzü əvvəl qaraldı, sonra qızardı, sonra tünd-qırmızı oldu, tünd-qırmızı da dəyişib qara-qırmızı oldu.

Həyəcanla dedi:

– Marius! Yaramaz uşaq! Mən bilmirəm sənın atan kim olmuş! Heç bilmək də istəmirəm! Mən onun haqqında heç bir şey bilmirəm, onun özünü də tanımıram! Amma mən çox yaxşı bilirəm ki, elə adamların hamısı çox alçaq adam olmuşlar. Onlar hamısı səfil olmuşlar, qatil olmuşlar. Oğru və quldur olmuşlar! Hamısı, deyirəm sənə! Hamısı, istisnasız olaraq! Hamısı! Marius, bunu yadında saxla! Bilirsənmi, mənim çəkməm necə baronsa, sən də elə baronsan! Robespyerə ancaq talançılar xidmət edirdilər! Bu-o-na-parta ancaq quldurlar! Ancaq xainlər, o adamlar ki, ancaq bir şey bilirdilər: xəyanət, xəyanət! Özü də kimə qarşı, öz qanuni kralına qarşı! Ancaq qorxaqlar – Vaterloo vuruşmasında prussiyalıların, ingilislərin qabağında qaçan qorxaqlar! Əgər sizin hörmətli atanız onların sırasına düşsə, bu, mənə məlum deyil – əfv edərsiniz, bu daha pis, buna ancaq təəssüf etmək olar!

İndi Mariusun kömür, cənab Jilnormanın isə körük rolunu oynamaq növbəsi gəlmişdi. Mariusun bütün bədəni əsirdi; o bilmirdi nə etsin; onun başı, elə bil ki, od tutub-yanırdı. Keşişin gözü qabağında onun təbərrük çörəyini bayıra atanda, ya zahidin gözü qabağında yoldan keçən adam onun bütünə tüpürəndə keşiş və zahid necə hal keçirirsə, Marius da elə hal keçirirdi. Onun yanında belə sözlərin söylənməsi mümkündürmü, bu cəzasız qalmalı idimi? İndi nə etmək lazımdır? Onun yanında atasını təhqir etmişdilər, ayaq altına salıb tapdalamışdılar. Özü də bunu kim etmişdi?

Babası! O, necə etsin ki, atasının qisasını alsın, eyni zamanda, babasını rəncidə etməsin? O, babasını təhqir edə bilməzdi, lakin atasının da qisasını almaya bilməzdi. Bunlardan biri müqəddəs qəbir, o birisi ağsaçlı bir qoca idi. Bu fikirlər bir qasırga kimi onun başında hərlənirdi. Bu fikirlərin təsiri altında o, bir neçə an özünü sərxoş kimi hiss etdi, bilmirdi nə qərara gəlsin. Sonra gözlərini yerdən çəkib diqqətlə babasına baxdı, sarsıdıcı bir səslə çığırdı:

– Rədd olsun Burbonlar! Rədd olsun o kök qaban – XVIII Lüdovik!

XVIII Lüdovik dörd il idi ki ölmüşdü, lakin Marius üçün bunun heç bir fərqi yox idi.

Qocanın rəngi bayaq acığından qıpqırmızı olmuşdu, indi onun rəngi saçından da ağ oldu. O, buxarının üstünə qoyulmuş Berriya hersoqunun büstünə sarı döndü, ikiqat olub böyük təntənə ilə ona təzim etdi, sonra daş heykəl kimi ağır-ağır, kirimişcə burulub zəlin içindən keçərək, iki dəfə buxarıdan pəncərəyə, pəncərədən buxarıya sarı getdi: parket döşəmə onun ayaqları altında şaq-şaq şaq-qıldayırdı. Madmazel Jilnorman qorxmuş qoyun kimi oturub onların münaqişəsinə qulaq asırdı, atası ona sarı əyildi, gülümsəyərək sakitcə dedi:

– Bu hörmətli cənab – baron, mən – burjua, biz bir damın altında qala bilmərik.

Birdən o dikəldi, onun rəngi ağarmışdı, alınıdakı damarlar şişmişdi, acığından titrəyirdi, üzündə dəhşətli bir ifadə vardı; əlini Mariusa tərəf uzadaraq çığırdı:

– İtil buradan!

Marius babasının evini tərk etdi.

Ertəsi gün cənab Jilnorman qızına dedi:

– Zəhmət çəkin, hər altı aydan bir o qanıçənə altmış pistol göndərin və mənim yanımda bir daha onun adını çəkməyin!

Cənab Jilnormanın qəlbində çoxlu qəzəb ehtiyatı qalmışdı; o bilmirdi bu qəzəbi hara sərf etsin; o, üç aydan artıq öz qızına “siz” deyə müraciət etdi.

Marius bərk acıqlanmışdı. Bir şey onun acığını daha da artırırdı – bu, qeyd olunması məsələdir. Ailə içində baş verən faciələr çox vaxt cürbəcür xırda şeylərlə daha da mürəkkəbləşir. Əslində, bundan günah artmır, ancaq inciklik artır. Nikoletta cənab Jilnormanın

əmrilə Mariusun “zirzibilini” tələsə-tələsə onun otağına apararkən içində polkovnikin kağızı olan qara şaqren meşinli medalyonu, görünür, mansarda qalxan qaranlıq pilləkəndə salmışdı. Nə o kağız, nə də medalyon tapıldı. Marius əmindir ki, “cənab Jilnorman” – bu gündən etibarən o, öz babasına belə deyirdi – “vəsiyyətnamə”ni oda atıb yandırmışdır. Atasının vəsiyyətnaməyə yazdığı sözlərin bəzisi onun yadında idi; əslinə qalanda, o heç bir şey itirməmişdi. Lakin kağız özü, atasının xətti Marius üçün müqəddəs bir şeydi, bunlar onun qəlbinin bir hissəsi idi. Bunları neyləmişdilər?

Marius babasının evindən getdi, ancaq hara getdiyini heç kəsə demədi; o heç özü də bilmirdi ki, hara gedir. Onun otuz frank pulu, bir saati, bir də içinə şey-şüy qoyduğu yol çantası vardı. O, saat-hesabı bir kabriolet tutub Latın məhəlləsinə getdi.

Marius necə olacaqdı?

Dördüncü kitab

ƏLİFBA DOSTLARI

Birinci fəsil

AZ QALA, TARİXİ OLAN DƏRNƏK

Hər şeyə qarşı, sanki, laqeydliklə dolu olan o dövrdə inqilabın ilk nəsimi hiss edilirdi. Havada 1789-cu və 1792-ci illərin nəfəsi duyulurdu, bu nəfəs o illərin dərinliklərindən qopub gəlirdi. Gəncliyin – qoy bizi bu ifadə üçün bağışlasınlar – rəngi solmağa başlayırdı. Adamlar, bəlkə, heç özləri də hiss etmədən zamanın təsiri ilə dəyişirdi. Saatin rəqəm lövhəsi üzərində hərəkət edən əqrəb insanların da qəlbində hərəkət edir, hər kəs özünə görə irəli bir addım atırdı. Royalistlər liberal, liberallar demokrat olurdular.

Bu, sanki, minlərlə qabarma ilə qabağı alınan çəkilmə idi; iddialar hər şeyi qarışdırır, bu, ona xas olan şeydir; ideyaların da heç gözlənilmədən bir-birinə qarışması buradan meydana gəlir; eyni zamanda, həm Napoleona, həm də azadlığa pərəstiş edir. Biz bu məsələdə çox ciddi surətdə tarixi hadisələrə riayət edirik: o vaxtın vəziyyəti belə idi. Siyasi fikirlərin öz inkişaf mərhələləri var. Royalizmin həm qəribə, həm də müxtəlif növlərindən biri olan Volter royalizmi Bonapart liberalizmində özünə bundan heç də az qəribə olmayan bir şey tapdı.

Başqa qrupların fikri istiqaməti daha ciddi idi. Onlar məsələnin ilk səbəbini axtarır, haqq və ədalət uğrunda mübarizə edirdilər. Onlar mütləqlik təlimi ilə ehtirasla məşğul olur, bunun hədsiz-hesabsız təzahürünü qabaqcadan görürdülər; bu absolyut öz-özlüyündə dəyişməz olduğundan fikri parlaq yüksəkliklərə sövq edir, ucsuz-bucaqsız ənginliklərdə uçuşur. Heç bir şey xəyalın meydana gəlməsinə əhkam kimi əlverişli şərait yaratmır və heç bir şey

gələcəyin yaranmasına xəyal kimi gözəl imkan vermir. Bu günün xam xəyalı sabah həqiqət olur.

Lakin qabaqcıl cərəyanların, elə bil ki, dibi vardı. Gizli işlərə meyil etməyə başlanılırdı, bu, davam etməkdə olan şübhəli riyakar quruluş üçün təhlükə yaradırdı. Bu, çox mühüm inqilabi əlamətdi. Hökumətin yer altdan lağım atan gizli fikirləri xalqın gizli fikirləri ilə üz-üzə gəldi. Yetişməkdə olan üsyan hazırlanmaqda olan dövlət çevrilişinə cavab oldu.

O zaman hələ Fransada alman tugendbundu, ya italyan karbonarlar ittifaqı kimi iri gizli cəmiyyətlər yox idi, lakin orada-burada şaxələnərək, gizli işlər gedirdi. Eksdə Kuqurdlar meydana gəlməyə başlayırdı, Parisdə isə bu kimi birləşmələr içində “Əlifba dostları” cəmiyyəti də vardı.

“Əlifba dostları” nə etmək istəyirmiş? Adın özündən belə məlum olur ki, bu cəmiyyətin məqsədi uşaq oxutmaq imiş. Əslində, bu cəmiyyət yaşlı adamların ayağa qalxmasına kömək etmək istəyirdi.

Cəmiyyətin üzvləri bu ad altında özlərini alçaldılmış, bədbəxt insanların, yəni xalqların¹ dostu hesab edirdilər, ona görə də özlərinə “Əlifba dostları” demişdilər. Onlar xalqı qaldırmaq istəyirdilər. Bu söz oyunu heç də gülməli deyil. Söz oyunu bəzən siyasətdə mühüm rol oynayır: məsələn, *Castratus ad castra*² söz oyununu götürək, bunun nəticəsində Narses ordu komandanı oldu; məsələn, *Barbari et Barberini*³, məsələn, *Fueros y Fuegos*⁴, məsələn, *Tu es Petrus et super hanc petram*⁵ və s. və i.a.

“Əlifba dostları” çox deyildi. Bu, başlanğıc vəziyyətində olan gizli bir cəmiyyətdi; koteriyalar qəhrəmanlar yetişdirmək imkanında olsaydı, biz ona koteriya deyərdik. Cəmiyyətin üzvləri Parisdə iki yerdə yığılırdı: bir Bazarda, “Korinf” adlı meydanda – bu barədə aşağıda bəhs ediləcək, bir də Panteon yaxınlığında, Sen-Mişel meydanında, “Müzen” adlı kiçik bir kafedə – bu kafe indi yoxdur. Birinci yığıncaq yeri fəhlələrə, ikincisi tələbələrə yaxındı.

¹ Fransızca “əlifba” (ABC) sözü “abaisse”, yəni alçaldılmış, bədbəxt mənasını verir.

² Ordugah tonqalın qabağında xədim (*lat.*)

³ Barbarlar və Barberinilər (*lat.*)

⁴ Qanun keşiyində – üsyan (*isp.*)

⁵ Pyotr, sən daşsan, bu daşda... (*lat.*)

“Əlifba dostları”nın iclası “Müzen” kafesinin dal otağında olardı. Bu zal kafedən xeyli uzaqda idi; onu kafe ilə çox uzun bir koridor birləşdirirdi; zəlin iki pəncərəsi, bir də gizli pilləkənlə xırdaca Qre küçəsinə çıxan yolu vardı. Burada papiros çəkirdilər, içirdilər, oyun oynayırdılar, gülürdülər. Burada cürbəcür şeylərdən ucadan, bəzi işlər haqqında pıçıltı ilə danışdılar. Divara respublika Fransasının köhnə bir xəritəsi vurulmuşdu, bu isə polis agentinin diqqətini cəlb etmək üçün kifayət idi.

“Əlifba dostları”nın çoxu tələbələr idi; onlar fəhlələrdən bəziləri ilə səmimi ittifaq yaratmışdılar. Onların başçıları müəyyən dərəcədə tarixi adamlardır; adları belədir: Anjolras, Kombefer, Jan Prüver, Feyi, Kurfeyrak, Baorel, Leql və ya l’Eql, Joli, Qranter.

Cəmiyyətin üzvlərini dostluq əlaqələri bir-birinə bağlayırdı, bu gənclər, sanki, bir ailə idilər. Leqlədən başqa, onların hamısı cənublu idi.

Bu, gözəl bir dərnək idi. O artıq arxada qalmış, dərin uçurumlarda yox olub getmişdir. Təsvirinə yaxınlaşdığımız faciəli hadisələrin başlanğıcında, oxucular bu gənclərin öz faciəli işlərinin zülmətinə daldığını görməzdən əvvəl onların üzərinə işıq salıb işıqlandırmaq heç də artıq olmazdı.

Hamıdan əvvəl adını çəkdiyimiz Anjolras dövlətli bir ailənin yeganə oğlu idi; niyə biz əvvəl onun adını çəkdik – sonralar bu aydın olacaq.

Anjolras füsunkar, lakin zəhmli bir gənccdi. O, mələk kimi gözəldi, özü də Antinoya, ancaq ciddi Antinoya oxşayırdı. Onun gözlərində düşüncəli bir ifadə vardı: bu gözlərin parıltısından elə zənn etmək olardı ki, Anjolras əvvəlki həyatlarının birində inqilabın apokalipsisini görmüşdür. İnqilabın ənənələrini, onu öz gözü ilə görə bir adam kimi mənimsəmişdi. Bu inqilabın yaratdığı bütün böyük işlərə – ən xırda təfərrüatına qədər – bələddi. Bir gənc üçün qərribə görünə də, o, öz təbiəti etibarilə həm baş keşik, həm də əsgər idi. Bu vəziyyətilə ona bu günün nöqtəyi-nəzərindən baxılısaydı, o, demokratiyanın əsgəri idi, hal-hazırkı fəvqünə qalxaraq ona nəzər salınısaydı, o, ideal kahini idi. Onun gözləri dərinə idi; göz qapaqları azca qızarmışdı, alt dodağı dolğundu, alnı genişdi, alt dodağında tez-tez nifrətedici bir ifadə görünərdi. İnsan sifətində yüksək alın, üfüqdə yüksək səma – eyni şeydir. İndiki əsrin başlanğıcında,

keçmiş əsrin sonunda yaşamış və tez şöhrət qazanmış bəzi gənclər kimi onun da üz-gözündən gənclik yağırdı; hərdən üzünü solğunluq bürüsə də, o, qız kimi tərəvətli idi. Kişilik dərəcəsinə çatsa da, hələ lap uşağa oxşayırdı. Onun iyirmi iki yaşı vardı, lakin üzdən on yeddi yaş vermək olardı. Əxlaqca son dərəcə ciddi olduğundan, elə bil ki, dünyada arvad deyilən şeyin olduğunu heç güman etmirdi. O ancaq bir ehtirasa, bir fikrə qapılmışdı: onun ehtirası – ədalət, fikri – ədalətin yolunu kəsən maneəni rədd etməkdə. Aventin təpəsində o Qrakx, Konventdə isə Sen-Jüst ola bilərdi. O, qızılığın açıldığını görmürdü, yazın nə olduğunu bilmirdi, quşların nəğməsinə eşitmirdi. Evadneyanın açıq sinəsi onu Aristoitondan çox həyəcanlandırmazdı. Gül-çiçək Qarmodi kimi onun üçün də ancaq qılınc gizlətməkdən ötrü lazımdı. O hətta şənlik vaxtlarında da ciddi olurdu. Respublikanı təmsil etməyən şeylərin qarşısında gözlərini ismətlə yerə dikirdi. O, qranit kimi möhkəm azadlıq aşıqı idi. Danışığında sərt bir ilham duyulurdu, bu danışq bir himn kimi səslənirdi. Fikirləri heç gözlənilmədən qanadlanıb yüksəlirdi – bu, ona xas olan bir şeydi. Onunla sevgi macərasına girişmək istəyənlərin mütləq əli boşa çıxardı. Kambre meydanından, ya Sen-Jan-de-Vove küçəsindən çıxan yüngül əxlaqlı bir qız onu ata-anasının nəzarəti altından qaçan sərbəst bir məktəbli hesab etsəydi, onun pəjlərə xas olan sifətinə – uzun, sarışın kirpiklərinə, mavi gözlərinə, küləkdə yellənən qıvrım saçına, qırmızı yanağına, busə görməmiş məsum dodaqlarına, gözəl dişlərinə – bütün bu gənclik səhərinə məftun olsaydı, öz gözəllik sehrini onun üzərində sınaqdan keçirmək xəyalına düşsəydi, Anjolrasın heyrət və hiddət dolu baxışları dərhal onun qarşısında bir uçurum açar, ona qorxunc Yezegil mələyilə Bomarşenin nəzakətli Kerubinosunu bir-birinə qarışdırmamasını öyrədərdi.

İnqılabin məntiqini təcəssüm etdirən Anjolrasla yanaşı, inqılabin fəlsəfəsini təcəssüm etdirən başqa bir gənc vardı, onun adı Kombefer idi. İnqılabin məntiqi ilə fəlsəfəsi arasında fərq bundan ibarətdir ki, məntiq müharibəyə tərəfdar ola bilər, fəlsəfə isə öz nəticələri ilə ancaq sülhə gətirib çıxarır. Kombefer Anjolrası tamamlayır və təshih edirdi. Kombefer hər şeyə Anjolras kimi çox da yüksək mövqedən baxmırdı, ancaq daha sərbəst baxırdı. O, insanları geniş ümumi ideyalar ruhunda tərbiyə etmək istəyirdi. O deyirdi: “İnqilab lazımdır, lakin mədəniyyət də onun qədər lazımdır”; bunu deyəndə

onun gözləri önündə dik bir dağın ətrafında ucsuz-bucaqsız mavi bir ənginlik açılırdı. Buna görə də Kombeferin fikirləri həmişə tez başa düşülür, bu fikirlərin əməli əhəmiyyəti olurdu, onun fikirləri bununla fərqlənirdi. İnqilabın başında Kombefer dursaydı, daha rahat nəfəs almaq olardı, Anjolras dursaydı, belə olmazdı. Anjolras inqilabın köməyi ilə ilahi hüquq, Kombefer isə təbii hüquq tətbiq etmək istəyirdi. Anjolras Robespyerin, Kombefer Kondorsun tərəfdarı idi. Kombefer Anjolrasdan daha çox adi insanların adi həyatı ilə yaşayırdı. Bu iki gəncə tarixə düşmək nəsbət olsaydı, onlardan biri ədalətli, o birisi aqıl adam kimi yad edilərdi. Anjolras daha şücaətli, Kombefer daha insani idi. *Homo et Vir*¹ – əslində, onların xasiyyətinə olan fərqi ən incə cəhəti bundan ibarətdi. Kombeferin yumşaqlığı, Anjolrasın ciddiliyi və sərtliyi onların ruhi təmizliyindən irəli gəlirdi. Kombeferin “vətəndaş” sözündən xoşu gəlirdi, lakin “insan” sözünü ondan üstün tuturdu; o, yəqin ki, ispaniyalılar kimi adama məmnuniyyətlə “*Hombre*” deyərdi. Kombefer çapdan çıxan hər şeyi oxuyurdu, teatra, ümumi mühazirələrə gedirdi. Araqonun “İşığın qütbləşməsi hadisəsi” təhlilinə qulaq asırdı. Joffrua Sent-Elerin biri üzü, o birisi beyni qidalandıran daxili və xarici yuxu arteriyasının vəzifəsi haqqında verdiyi məlumatla valeh olurdu, həyatın hər cəhətindən xəbərdar idi, elmdən geri qalmırdı. Sen-Simonla Fūryeni müqayisə edirdi, Heroqlifləri şərh edirdi, tapdığı bir daşı qırıb geologiya haqqında fikir yürütməyi xoşlayırdı, barama kəpənəyinin şəklini əzbərdən çəkə bilirdi, Akademiya lüğətində fransız dili ilə bağlı buraxılan səhvi tapırdı, Pümsekürü və Delezi diqqətlə öyrənirdi, möcüzələrə, teyflərə varıncaya qədər heç bir şeyi təsdiq və inkar etmirdi, bundan çəkinirdi. “Moniter”un komplektlərini oxuyur və düşünürdü. Deyirdi ki, gələcək, məktəb müəllimlərinin əlindədir, buna görə də təlim-tərbiyə məsələləri ilə çox maraqlanırdı. O tələb edirdi ki, cəmiyyət öz əxlaqi və zehni səviyyəsini qaldırmaq, elmi ümumun malı etmək, yüksək ideyaları yaymaq, gəncləri mənəvi cəhətdən inkişaf etdirmək üzərində yorulmadan çalışmalıdır. Ancaq o, bir şeydən qorxurdu: qorxurdu ki, müasir tədris üsulunun yoxsulluğu, iki-üç klassik əsr deyilən əsri qəbul edən, bununla da kifayətlənən hakim nöqtəyi-nəzərin miskinliyi, rəsmi mürəbbiləri, qəddar ehkamçılığı, sxolastika və köhnəpərəstlik axırda bizim kollecləri

¹ İnsan və ər (*lat.*)

kütlüyü süni surətdə yayan bir yuvaya çevirə bilər. Kombefər alim bir purist, açıqfikirli, geniş məlumatlı, zəhmətsevən bir adamdı, eyni zamanda, dostlarının dediyinə görə, “xam xəyallara” meyil edirdi. O, hər cür fantaziyaya inanırdı: dəmir yoluna da, cərrahlıq əməliyyatının ağrısız ola bilməsinə də, – obskur kamerası vasitəsilə əşyanın şəklini almağa da, elektrik teleqrafına da, idarə olunan hava şarına da... Mövhumatın, istibdadın, xurafatın hər yerdə bəşəriyyətə qarşı çəkdiyi sədlər onu qətiyyətlə qorxutmurdu. O, “elm nəticə etibarilə vəziyyəti dəyişəcəkdir” fikrinin tərəfdarı idi. Anjolaras rəhbər, Kombefər yol göstərən idi. Anjolarasla şikayətə çıxmaq yaxşı idi. Bu heç də o demək deyil ki, Kombefər mübarizə etməyə qabil deyildi. Əlbəttə, yox: o, həmişə maneəni öz sinəsi ilə qarşılamağa, onu qüvvətli bir zərbə ilə, ehtirasla rədd etməyə hazırıdı. Lakin o, insanlara həqiqəti öyrətməyi, müsbət qanunları izah etməyi, bu qayda ilə bəşəriyyəti yavaş-yavaş öz taleyinə layiq bir vəziyyətə gətirməyi daha çox xoşlayırdı. Kütlələri maarifləndirmək məsələsində o, üsyan atəşindən daha artıq bilik şüaları üzərində dayanar, bu yollardan ikincisini seçərdi. Əlbəttə, yanğın alovu da işıq verir, lakin günün çıxmasını nə üçün gözləməyəsən? Atəş püskürən vulkan da ətrafı işıqlandırır, lakin səhər şəfəqi daha parlaq işıq saçır. Çox ola bilsin ki, Kombefər üçün həşəmətli bir şeyin qırmızılığından gözəl bir şeyin ağılığı daha əzizdi. Qabağını tüstü alan işıq, zorakılıqla əldə edilən tərəqqi bu incə və həssas qəlbli gənci tamamilə təmin edə bilməzdi. Xalqın sürətlə, birdən-birə həqiqətə can atması, 1793-cü ilin təkrar olunması onu qorxuya salırdı. Lakin durğunluq onun üçün daha artıq qəbuledilməz bir şeydi: durğunluqda o, çürümə və ölüm hiss edirdi. Əslində, o, qasırgalı suyun köpüyünü sakit bataqlığın zəhərli buxarından, seli çirkab axınından, Niaqara şlaləsini Monfokon gölündən üstün tuturdu. Ümumiyyətlə, o nə yerində saymağı, nə də tələməyi xoşlayırdı. Onun ruhən üsyankar və mütləqə cəngavərçəsinə vurulan dostları yüksək inqilabi qəhrəmanlıqlara pərəstiş eləyir, gəncləri buna dəvət edirdilər. Lakin Kombefər tərəqqinin, həqiqi tərəqqinin tərəfdarı idi: bu işdə o bir az soyuqqanlı tərpsənə də, qüsuruz idi, bir qədər pedant olsa da, ləkəsizdi, bir az ağır hərəkət etsə də, möhkəmdi. Kombefər, gələcəyin bakir təmizliklə gəlməsi, xalqların irəliyə doğru olan böyük və nəcib hərəkətinin heç bir şeyi ləkələməməsi uğrunda diz çöküb dua etməyə hazırıdı. O, həmi-

şə deyirdi: “Xeyri şərdən qorumaq lazımdır”. Doğrudan da, əgər inqilabın böyüklüyü gözünü idealın parlaq işığından ayırmadan, əllərin odda yana-yana, qana bulaşa-bulaşa vuruşmaqda, kəşmə-kəşlər içindən keçib bu ideala doğru irəliləməkdədirsə, tərəqqinin gözəlliyi ən saf təmizliyi mühafizə etməkdədir; bunlardan birincini Dante, ikincini Vaşinqton təcəssüm etdirir: qartal qanadlı bir mələklə qu quşu qanadlı bir mələk bir-birindən necə fərqlənirsə, onlar da bir-birindən elə fərqlənir.

Jan Prüver Kombeferdən də yumşaq adamdı. O, ciddi, dərin ehtirasla ötəri bir fantaziya qapılmışdı, bu, onda əsrləri tədqiq etmək kimi çox gözəl bir maraq oyatmışdı, bu fantaziya nəticəsində o, öz adını dəyişib Jean qoymuşdu. Jan Prüverin qəlbi həmişə sevgi ilə yaşayırdı, boş vaxtlarında gül dibçəklərlə məşğul olur, fleyta çalır, şeir yazırdı; o, xalqı sevirdi, onun qadınlara yazdığı gəlirdi, uşaqların acı taleyi onu dərdləndirirdi, o, eyni dərəcədə həm gələcəyin parlaq olmasına, həm də Allaha inanırdı, ancaq bir şey üstündə inqilabı məzəmmət edirdi: inqilabın təqsiri üzündən Andre Şenye kimi gözəl bir insan məhv olmuşdu. Onun arabir gözlənilmədən kəskinləşən yumşaq səsi vardı. O, alim olacaq qədər çox kitab oxumuşdu, bəlkə, lap bir şərqşünas sayıla bilərdi; lakin hər şeydən artıq xoştəbiətli, yaxşı bir adamdı, buna görə də şeirdə əzəmətə üstünlük verirdi: bu, yaxşıqla əzəmətin bir-birinə nə qədər yaxın olduğunu bilənlər üçün tamamilə aydındır. O, italyan, latın, yunan və yəhudi dillərini bilirdi, lakin bu dillərdən ancaq dörd şairi – Danteni, Yuvenalı, Esxili və İsaini oxumaq üçün istifadə edirdi. Fransız yazıçılarından Korneli Rasindən, Aqripp d’Obiniyni Korneldən üstün tuturdu. O, yabanı yulaf və peyğəmbərçiçəyi bitən çöllərdə gəzməyi xoşlayırdı; buludlar onu məişət işlərindən az maraqlandırmırdı. Onun, sanki, ikitərəfli ağılı vardı: bunun bir tərəfi insanlara, o biri tərəfi Allaha sarı çevrilmişdi, o, öz vaxtını tədqiqlə müşahidə arasında bölüşdürmüşdü. Bütün günü ictimai məsələlər üzərində çalışırdı; onun dərinədən məşğul olduğu məsələlər bunlardı: zəhməthaqqı, kapital, kredit, evlənmə, din, fikir azadlığı, sevgi azadlığı, təlim və tərbiyə, cəza sistemi, xüsusi mülkiyyət, ictimai formalar, istehsalat, bölgü... O bütün insan cəmiyyəti üzərinə kölgə salan aşağı təbəqələrin vəziyyətini dərk etmək istəyirdi; gecələr saysız-hesabsız ulduzları müşahidə edirdi. Anjolras kimi o da dövlətli ata-ananın yeganə

oğlu idi. O, həmişə astadan danışır, başını aşağı dikərək yerə baxa-baxa gəzirdi, çəkinə-çəkinə gülürdü, pis geyinirdi, kobud görünürdü, hər şeydən ötrü qızarırdı, son dərəcə utancaqdı, eyni zamanda, cəsərtli, qoçaq bir adamdı.

Feyi yelpikçi fəhlə idi; ata-anadan yetimdi. Gündə güc-bəla üç frank pul qazanırdı; onun böyük arzusu vardı: dünyanı azad etmək! Onun başqa bir fikri də vardı, bu da elmlı olmaq; bu özü də onun dilində azad olmaq deməkdi. O, heç kəsin köməyi olmadan savad öyrənmişdi, bütün biliyini mütaliə ilə əldə etmişdi. O, böyük qəlblı bir adamdı, həmişə də öz ağışunu dünya qarşısında açmağa hazırıdı. Özü yetim olduğu halda, bütün bir xalqı övladlığa götürmüşdü. O, anadan məhrumdu, lakin bütün fikrini, düşüncəsini Vətənə vermişdi. İstəyirdi ki, yer üzündə vətənsiz bir adam da olmasın. Xalq içərisindən çıxan bir adam kimi onda məsələni tez və dərindən anlamaq qabiliyyəti vardı; o, öz ağılı ilə o yerə gəlib çatmışdı ki, indi biz ona “xalqın özünü dərk etməsi ideyası” deyirik. Tarixi ona görə öyrənirdi ki, nifrət etmək üçün məsələləri dərindən bilsin. Bu gənc utopistlər dərnəyində əsasən Fransa ilə məşğul olurdular, yalnız Feyi xarici ölkələrin mənafeyini təmsil edirdi. Onun ən çox xoşladığı mövzu Yunanıstan, Polşa, Macarıstan, Rumıniya və İtaliya idi. O, yeri gəldi-gəlmədi, elə bir ucdan bu ölkələr haqqında söhbət açır, özünü bu bərədə danışmağa haqlı hesab edirdi. Türkiyənin Yunanıstanı və Fessaliyanı, Rusiyanın Varşavanı, Avstriyanın Macarıstanı tutması – bütün bu zorakılıq işləri onu son dərəcə əsəbiləşdirirdi. Xüsusilə 1772-ci ildə baş verən talan onu hiddətləndirdi, bu, misli-bərabəri görünməmiş bir talandı. Həqiqi nifrət natiqliyin ən gözəl növüdür; Feyinin natiqliyi belə natiqlikdı. O, dönə-dönə 1772-ci ilə, bu biabırçı tarixə, xəyanətlə öz istiqlalıyyətindən məhrum edilən nəcib və igid bir xalqa, üç dövlətin bir yerdə etdiyi cinayətə, onların qurduğu dəhşətli hiyləyə qayıdırdı, bu hiylə bütün dəhşətli dağıntıların prototipi və nümunəsi oldu; o vaxtdan bəri bir sıra nəcib xalqlar bu hiyləyə tutuldu; bunun da nəticəsində öz istiqlalıyyətlərini itirdilər. Hal-hazırda dövlətlərin istiqlalıyyətinə qarşı yönələn sui-qəsdlər öz mənşəyini Polşanın bölüşdürülməsindən alır. Polşanın bölüşdürülməsi teoremdir, bütün indiki siyasi cinayətlər onun nəticəsidir. Bu son əsr içərisində elə bir zalım, elə bir xain yoxdur ki, o, Polşanın bölüşdürülməsini qəbul etməyə, təsdiq etməyə,

öz imzası ilə təsbit etməyə, onun *ne varietur*¹ olduğunu əsaslandırmağa tələsməyə. Bu xəyanət yeni dövrün xəyanətlər siyahısında birinci yeri tutur. Vyana konqresi özü xəyanət etməzdən əvvəl bu xəyanətlə tanış oldu. 1772-ci ildə toplaşma borusu çalındı, 1815-ci ildə qəniməti bölüşdürdülər. Feynin dedikləri bunlardı. Bu yoxsul fəhlə ədaləti müdafiə etməyi öz üzərinə götürmüşdü, ədalət bunun üçün ona əzəmət verdi. Haqqın varlığında əbədiyyət var. Venesiya almanların əlində qala bilmədiyi kimi, Varşava da tatarların əlində qala bilməz. Bununla mübarizə etmək – krallar üçün boş yerə zəhmət çəkmək, namuslarını itirməkdir. Suya batırılan bir ölkə gec-tez yenə də suyun üzünə çıxacaq, Yunanıstan yenə də Yunanıstan, İtaliya yenə də İtaliya olacaq. Zorakılığa qarşı haqqın etirazı heç vaxt susmayacaq. Bütün bir xalqın oğurlanması – çoxdan oğurlandığı üçün – bağışlanmır. Belə böyük dələduzluğun ömrü uzun olmur. Millətin adını burun yaylığı üstünə tikilən nişan kimi qoparıb atmaq olmaz.

Kurfeyrakın atası vardı, hamı da ona cənab de Kurfeyrak deyərdi. Restavrasiya dövrü burjuaziyasının aristokratizm və mənşə nəcibliyi haqqında bir çox yanlış təsəvvürləri vardı, “de” hissəciyi də bunlardan biri idi. Məlumdur ki, bu “de” hissəciyinin heç bir mənası yoxdur. Lakin “Minerva” dövrü burjuaziyası bu mənasız “de”-yə elə yüksək qiymət verirdi ki, axırda ondan imtina etməyi özünə borc bildi. Cənab de Şovelenə – cənab Şovelen, cənab de Komartənə – cənab Komartən, cənab de Konstan de Rebekə – Benjamen Konstan, cənab de Lafayətə – cənab Lafayət deməyə başladılar; Kurfeyrak da onlardan geri qalmaq istəmədi, özünü ancaq “Kurfeyrak” adlandırdı.

Biz Kurfeyrak haqqında söhbəti bununla qurtarıb, onun barəsində verəcəyimiz başqa məlumatı bu sözlə tamamlaya bilərik: Kurfeyrak – baxın Tolomyesə.

Doğrudan da, Kurfeyrakın qəlbi gənclik ehtirası ilə dolu idi; onun bu ehtirasına gənclik coşqunluğu da demək olardı. Sonralar bu coşqunluq pişik balası zərifliyi kimi itib gedir, bu füsunkar məxluqlar nəticə etibarilə əgər ikiayaqlı isə burjuaya, dördayaqlı isə pişiyə çevrilir.

Belə bir mənəvi xüsusiyyət tələbələr aləmində nəsildən-nəslə mühafizə edilir, köhnə gənclərdən yeni gələn gənclərə keçir, bu

¹ Dəyişilməz (*lat.*)

xüsusiyyəti çox az dəyişmiş halda *quasi cursores*¹-də olduğu kimi, əldən-ələ verirlər. Buna görə də yuxarıda dediyimiz kimi, 1828-ci ildə Kurfeyrakın danışığını eşidən bir adam elə güman edə bilər ki, o, 1817-ci ildə Tolomyesin danışığını eşidir. Ancaq Kurfeyrak düz, namuslu bir oğlandı. Onların xasiyyətində zahiri bir bənzəyiş nəzərə çarpsa da, əslində, Kurfeyrakla Tolomyes arasında böyük fərq vardı. Onların insanlıq mahiyyətini təşkil edən şey tamamilə fərqli idi. Tolomyesin qəlbi prokuror, Kurfeyrakın qəlbi isə cəngavər qəlbi idi.

Anjolras rəhbər, Kombefer yol göstərən idisə, Kurfeyrak cazibə mərkəzi idi. O birilər daha çox işıq, o daha çox istilik verirdi. Onda, həqiqətən, mərkəzi bir sima üçün zəruri olan keyfiyyət vardı: o, açıq-ürəkli, mehriban bir adamdı.

Baorel 1822-ci ildə iyun ayında gənc Lalemanın dəfni ilə əlaqədar olaraq baş verən qanlı hadisədə iştirak etmişdi.

Baorel yaxşı oğlandı, ancaq əxlaqi cəhətdən pozğundu, israfçı idi, bədxərçdi, boşboğazdı, həyasızdı, eyni zamanda, səxavətli və cəsarətli idi, natiqdi, özü də elə xoştəbiətli bir adamdı ki, beləsi az tapılırdı. O ən şit rəngli jilet geyərdi, əqidəcə ən sol bir mövqə tutardı. O, həddindən artıq şuluqçu idi, başqa sözlə, dava-dalaşı yaman xoşlayırdı, dünyada bunu, qiyamdan başqa, hər şeydən üstün tuturdu, inqilabı isə qiyamdan da üstün tuturdu; həmişə də işə başlamaq üçün əvvəl pəncərə şüşələrini sındırmaq, sonra yolu dağıtmaq, ən axırda hökuməti yıxmaq istəyirdi, maraqlanardı ki, görsün bunun axırı nə olacaq. On bir ildi ki tələbə hesab olunurdu, lakin hüquq elminin heç yanından da keçməmişdi, oxumaq məsələsində özünü əziyyətə salmaq istəmirdi. O “vəkil olmayacağam” sözünü özünə şüar, gecə masasını isə gerb seçmişdi, hakim bəretni bu masanın gözünə qoymuşdu. Həmişə də hüquq fakültəsi binasının qabağından keçəndə – bu da çox az olardı – redinqotunu başdan-başa düymələr, bir sıra ehtiyat tədbirləri görərdi. O zaman hələ palto geymək halına gəlib çatmamışdılar. Fakültə binasının portalı haqqında belə deyirdi: “Nə gözəl qocadır”, fakültənin dekanı cənab Delvenkur barəsində bu sözləri söyləyirdi: “Nə əntiqə abidədir!” Qulaq asdığı mühazirələr onun üçün şən nəğmələr, professorlar isə karikatura mövzusunı təşkil edirdi. O, əlini ağdan-qaraya

¹ Yüyürməkdə yarışanlar kimi (*lat.*) – Lu k r e t s i. Əşyanın xüsusiyyəti haqqında.

vurmadan üç min franka qədər pul xərcləyirdi. Ata-anası kəndli idi; o, müxtəlif yollarla ata-anasının hörmətini qazana bilmişdi.

Baorel ata-anası haqqında deyirdi: “Onlar kəndlidir, şəhərli deyil, ona görə də ağıllıdırlar”.

O, dəmdəməki bir adamdı; cürbəcür kafelərdə avara-avara dolaşır: başqaları özünə bir vərdiş qazanırdı, amma onun heç bir vərdişi yox idi. O, həmişə veyl-veyl gəzərdi. Gəzmək bütün insanlara, veyllənmək ancaq parislilərə xas olan bir şeydir. Əslində, Baorel zahiri görünüşünə nisbətən daha artıq irəlini görən, dərinləşincəli, arif bir adamdı.

O, “Əlifba dostları” dərnəyi ilə bir sıra başqa dərnəklər arasında əlaqəçi vəzifəsini görürdü; bu başqa dərnəklər hələ o zaman tamamilə mütəşəkkil şəkllə düşməmişdi.

Bizim bu gənclər yığıncağında bir dazbaş adam vardı.

XVIII Lüdovik Fransadan qaçanda markiz d’Avare onu kirayə etdiyi bir kabrioletə mindirmişdi, kral da bunun üçün ona hersoq adını vermişdi. Həmin bu markiz d’Avare nəql edir ki, XVIII Lüdovik 1814-cü ildə mühacirətdən qayıdarmış, gəlib Kalenin sahilinə çatır-çatmaz naməlum bir adam ona bir ərizə verir. Kral ondan soruşur: “Siz nə istəyirsiniz?” O da cavab verir: “Əlahəzrət, mən poçt idarəsi nəzarətçisi olmaq istəyirəm”. “Sizin adınız nədir?” “l’Eq1”.

Kral qaşqabağını tökür, lakin ərizədə olan imzaya baxanda görür ki, orada l’Eq1 deyil, Leql yazılmışdır. Bu heç də bonapartcasına olmayan imza kralın çox xoşuna gəlir. O gülümsəyir. Ərizə verən sözünə davam edərək deyir: “Zati-aliləri, mənim ulu babam mirzə imiş, ləqəbi də Leqelmiş, bizim fəmiliamız da bu ləqəblə gedir. Əslində, mənim adım Leqeldir, ixtisarla “Leql”, təhrif olunmuş şəkildə isə “l’Eq1” deyirlər”. Bu sözləri eşidəndə kral daha gülümsəmir. Sonralar, qəsdənmi, ya səhv olaraq, o, hər halda, Modapoçt idarəsini Leqelə verir.

Dərnəyin dazbaş üzvü həmin l’Eq1in, ya Leqlin oğlu idi; o, imza atanda “molu Leql” yazardı, yoldaşları ona qısa olmaq üçün “Bossüe” deyirdi.

Bossüe şən, lakin bədbəxt bir oğlandı: ixtisası – uğursuzluqdu. Amma o heç bir şeyi ürəyinə salmırdı. İyirmi beş yaşında başı dazlaşmışdı. Atası əlləşib-vuruşub, nəhayət, özünə bir ev düzəltmişdi,

¹ l’Eq1 (*Laigle*) fransızca qartal deməkdir. Qartal, Napoleon gerbinin emblemi idi.

bir parça da torpaq sahibi olmuşdu; oğlu isə bir fırıl-dağa düşərək, az vaxtda bu evi də, bu torpağı da əldən vermişdi. Onun heç bir vəsaiti qalmamışdı. O həm elmlı, həm ağıllı bir adamdı, ancaq bəxti gətirmirdi. Nəyə əl atsa, əli boşa çıxırdı. Nə düşünsə, nə etsə, hamısı yanlış olur, onun əleyhinə çevrilirdi. Odun doğrasaydı, müt-ləq barmağını kəsərdi. Özünə bir məşuqə tapsaydı, az sonra görərdi ki, o məşuqənin dostu vardır. İşi bəd gətirirdi, ancaq ruhdan düş-mürdü, o özü haqqında belə deyirdi: “Bütün damlardan mənim başıma kirəmit yağır”. Müvəffəqiyyətsizlik onun üçün adi bir şey olmuşdu, buna görə də taleyin zərbələrini zəruri bir şey kimi sakitcə qəbul edər, zarafatı başa düşən adam kimi onun pis-pis, mənasız hərəkətlərinə gülərdi. Əlinə pul gəlmirdi, amma o, şənliyindən qal-mırdı. Çox vaxt elə olurdu ki, axırıncı qəpiyi də əlindən çıxırdı, lakin necə bir vəziyyət olur-olsun, gülmək qabiliyyətini itirmirdi. Onun başına bir müsibət gələndə bu müsibəti köhnə dost kimi salamlar, ona mehribanlıq edərdi. Öz taleyinin pisliyinə elə öyrənmişdi ki, ona müraciət edəndə, əzizləyici bir ad verib deyərdi: “Xoş gəlmisən, qəmciyöz!”

Taleyin dönüklüyü onda işin içindən tez çıxmaq qabiliyyətini inkişaf etdirmişdi. O, çətin vəziyyətdən çıxmağı çox yaxşı bacarırdı. Həmişə pulsuz olsa da, həvəsi gələndə “böyük xərclər” üçün yol tapardı. Bir gecə o dərəcəyə gəlib çıxır ki, yüngül əxlaqlı, işvəli bir qadını axşam yeməyinə qonaq edərək yüz frank pul xərcləyir. Bu, ona qonaqlığın qızgın çağında aşağıdakı sözləri deməyə ilham vermişdi: “Ey yüzlük qız, çəkmələrimi çıxart!”

Bossüə vəkillik ixtisasını qazanmağa tələsmirdi. O, hüquq elm-lərini Baorel kimi öyrənirdi. Onun daimi yaşayış yeri yox idi, bəzən heç müvəqqəti də olmurdu. O, dostlarından gah birinin, gah da o birisinin yanında yaşayırdı. Ən çox Jolinin yanında olurdu. Joli tibb elmlərini öyrənirdi, özü də Bossüedən iki yaş balaca idi.

Joli özünü xəstə təsəvvür edən adamların ən mükəmməl tipi idi, ancaq bu, cavanı idi. Tibb elmlərini öyrənməklə həkim olmaq-dan artıq, özü dönüb xəstə olmuşdu. İyirmi üç yaşı olduğu halda, o, özündə cürbəcür xəstəliklər tapmışdı və bütün günü güzgüdə dilinə baxırdı. Deyirdi ki, adam da eynən maqnit əqrəb kimi maq-nitləne bilər; buna görə də gecələr çarpayısının baş tərəfini cənuba, ayaq tərəfini şimala sarı qoyurdu, deyirdi ki, belə yatanda yuxuda

yerin maqnit qüvvəsinin təsiri ilə qan dövrünü pozulmaz. Tufan olanda o, həmişə nəbzini yoxlayırdı. Bununla belə, dostlar arasında ən gülşad adam idi. Gənclik və xəstəlik dərəcəsinə varan vasvasılıq, süstlük və gülşadlıq kimi bir araya sığmayan xüsusiyyətlər onun varlığında çox gözəl birləşmişdi; bunun da nəticəsində qəribə, lakin çox sevimli bir məxluq əmələ gəlmişdi, səs uyğunluğu əsasında ahəngdar sözlər yaradan və bu yolda səxavət göstərən yoldaşları ona “Jolli” deyirdi. Jan Prüver zarafatla deyirdi: “Bax, dörd “L”-inlə uçma ha!”¹

Jolinin belə bir adəti var idi: əlağacının dəstəyini burnunun ucuna toxundururdu: bu, həmişə həmin adamın arif olduğunu göstərir.

Bütün bu gənclər bir-birinə oxşamadıqları halda, onları ancaq tərəqqiyə ümumi bir inam birləşdirirdi və nəticə etibarilə, onlar hamısı tam hörmətə layiq adamlardı.

Onlar hamısı fransız inqilabının doğma oğlu idi. Onlardan ən yüngülməzəci belə, “səksən doqquzuncu il” deyərək ciddiləşirdi. Onların ataları, bəlkə də, keçmişdə felyanlardan, royalistlərdən, doktrinlərdən olmuşlar, ya bəlkə, elə indi də onlara mənsubdurlar. Bunun heç bir əhəmiyyəti yox idi. Bu gənclər onlardan qabaq cəmiyyətdə höküməfərma olan dolaşığın heç fərqinə varmırdılar; onların damarında ən yüksək ideyalarla nəcibləşdirilmiş ən saf, ən təmiz qan axırdı, onlar şübhə və tərəddüd etmədən etibarlı hüquq, yenilməz vəzifə dinini tətbiq edirdilər.

Onlar belə bir cəmiyyəti təşkil etməklə öz ideyalarını gizli surətdə həyata keçirməyə hazırlaşırıdılar.

Bu coşqun qəlblə, qəti əqidə və idrak sahibi olan adamlar içərisində bir skeptik də vardı. Necə olmuşdu ki, o gəlib bu mühitə düşmüşdür? Burada o, bir şiş kimi meydana gəlmişdi. Bu skeptikə “Qranter” deyirdilər, amma o, qol çəkərkən familiyası yerinə müəmmalı bir R^2 hərfini yazırdı. Qranter heç bir şeyə inanmırdı. Lakin o, Parisdə oxuyarkən çox böyük bilik qazanan tələbələrəndi. Məsələn, o çox gözəl bilirdi ki, kafe “Lemblen” ən yaxşı qəhvəsilə, kafe “Volter” ən yaxşı bilyardı ilə, Men bulvarındakı “Ermitaj” çox gözəl

¹ Fransızca səssiz – “L” hərfi “el” sözü kimi “el” deyərək ifadə olunur; “el” sözü işə (aile) “qanad” deməkdir. Söz oyunu buradan meydana çıxır. “Dörd “l”-inlə uçma” ifadəsi “Dörd qanadla uçma” mənasındadır.

² “R” hərfinin fransızca yazılışı: “grand er” (*grand R*)

kökələri və qəşəng qızları ilə məşhurdur. Saqə xalanın evində çox qiyamət çolpa qızardılar, Küvet qarovulxanası yanında çox əntiqə balıq hazırlayırlar. Döyüş qarovulxanası yanında yaxşı ağ şərab olur. Sözün qıساسı, o, bütün yaxşı yerləri tanıyırdı. Bundan başqa, bıçaq döyüşü qaydalarını incədən-incəyə bilirdi, təcrübəli fextovalçı idi; oynamağı da bir az bacarırdı, yaxşı da içəndi. O, ağlasıqmaz dərecədə eybəcər adamdı. İrna Buasi o vaxtın çəkmə ustaları qadınlardan ən qəşəngi idi, o, Qranterin eybəcərliyindən qəzəblənərək bu kəlamı buyurmuşdu: “Qranter dözülməz bir adamdır!” Lakin öz-özünə vurulan Qranteri heç bir şey sarsıda bilməzdi. Heç bir qadın onun diqqətli və mehriban nəzərindən yayınmırdı; o, sanki, bütün görkəmi ilə deyirdi: “İstəsəm, hamınızı ələ ala bilərəm!” Yoldaşlarını inandırmağa çalışaraq deyirdi: “Arvadlar məni bir-birinin əlindən qapırlar”.

Qranter xalq hüququ, insan hüququ, ictimai müqavilə, Fransa inqilabı, respublika, demokratiya, insanlıq, mədəniyyət, tərəqqi, din kimi sözləri, az qala, lap cəfəngiyat hesab edirdi. Bunlara gülürdü. Bədbinlik – əqlin mərəzidir: bədbinlik Qranterin bütün fikirlərini çürütmüşdü. Onun xoşladığı aforizm bu idi: “Həyatda həqiqi ancaq bir şey var, o da şərab dolu stəkandır”. O, hər cür fədakarlığı, kim ona bir nümunə olsa da: qardaşımı, atası, Robespyermi, ya Luazerolmu, fərqi yoxdur, ələ salırdı. Deyirdi: “Onlar öz ölümü ilə az şey qazanmadılar!” Çarmıx onun dilində “yamanca bəxti gətirən dar ağacı” idi. O, arvadbazdı, qumarbazdı, əxlaqsızdı; çox vaxt da sərxoş olardı; həmişə dodaqaltı bu mahnını mızıldardı: “Sevirəm gözəlləri, bir də yaxşı şərabı”; bunu o, “Yaşasın IV Henrix” havasında oxuyar, bununla da bizim gənc xəyalpərəstləri çox acıqlandırardı.

Lakin bu skeptikin pərəstiş etdiyi qəribə bir şey vardı: bu nə ideya idi, nə ehkamdı, nə elmdi, nə incəsənətdi; bu, bir adamdı, o adamın da adı Anjolrasdı. Qranter ona valeh idi, onu sevirdi, ona sitayiş edirdi. Hər şeyə şübhə edən bu anarxist bu möhkəm əqidəli gənclərdən hansına yan almışdı?! Onlardan ən möhkəm əqidəçi olanına! Anjolras onu nəyi ilə özünə məftun etmişdi? Dünyagörüşü iləmi? Yox. Öz xasiyyəti ilə. Belə hallar çox tez-tez müşahidə olunur. Heç bir şeyə inanmayan bir adamın qəti əqidəli bir adama yan alması, çiçəklərin bir-birini tamamlaması qanunu kimi təbii bir şeydir. Bizi həmişə özümüzə çatışmayan cəhətlər cəlb edir. Gün işığını kor

qədər heç kəs sevmir. Ucaboylu alay təbilçisi cırtanboylu arvadın tanrısıdır. Quruqurbağasının gözləri həmişə göyə baxır. Niyə? Gör-sün ki, quşlar necə uçur. Qranterin qəlbində şübhələr qaynaşırdı, Anjolrasın varlığında etiqaad qanadlanıb uçurdu: buna baxmaq Qranterə fərəh verirdi. Anjolras onun üçün zəruri idi. Qranter bunu aydın təsəvvür etmirdi, bunun səbəbini axtarmırdı, lakin Anjolrasın ismətli, təmiz, saf, səmimi, fikrində möhkəm, son dərəcə ciddi, ürə-yiaçıq bir adam olması onu məftun edirdi. Anjolrasın başqa təbiətli bir adam olması ilə o, instinktiv surətdə fəxr edirdi. O, mənəvi cəhətdən süst, səbatsız, düşkün, xəstə, şikəst bir adam olduğundan Anjolrasa pərəstiş edirdi, çünki Anjolras möhkəm mənəviyyətli adamdı. Qranter möhkəm əxlaqa malik olmadığından Anjolrasın səbatında özünə bir dayaq axtarırdı. Anjolrasın yanında o da, bir növ, şəxsiyyət olurdu. Bunu da demək lazımdır ki, Qranter özü, sanki, bir yerə sığmayan iki ünsürün birləşməsindən ibarətdi. O həm istehzaçı, həm də səmimi idi. O nə qədər laqeyd olsa da, sevməyi bacarırdı. Onun əqli etiqaadsız yaşaya bilirdi, lakin qəlbə sevgisiz yaşaya bilmirdi. Bu, çox ziddiyyətli bir şeydir, çünki sevgi özü də etiqaaddir. Bunun təbiəti belə idi. Elə adam var ki, sanki, başqasının tərs üzü olmaq üçün yaranmışdır. Pollukslar, Patroklar, Nizuslar, Evdamidaslar, Hefestionlar, Pexmeylər bu zümərəyə daxildi. Belə adamlar ancaq bir başqasına söykənərək yaşaya bilər; onların adı bir başqasının adının məbədidir, həmişə də qabağında “və” bağlayıcısı ilə yazılır; onların öz həyatı özgə bir adamın taleyinin astarıdır. Qranter belə adamlardan biri idi. O, Anjolrasın əks tərəfini təşkil edirdi.

Demək olar ki, əlifbanın öz hərflərində belə bir yaxınlığın başlanğıcı vardır. Əlifbada O və P bir-birindən ayrılmayan hərflərdir, siz öz mülahizənizə görə, O və P, ya Orest və Pilad deyə bilərsiniz.

Anjolrasın həqiqi tərəfdarı olan Qranter gecə-gündüz gənclər dərnəyində olurdu. Ancaq orada özünü yaxşı hiss edir, cavanlardan bir addım da geri qalmırdı. Onun şərab dumanı içində bu gəncləri müşahidə etməkdən böyük bir sevinci yox idi. Ona isə üzüyola adam olduğu üçün dözüdürlər.

Etiqaad sahibi olan, qətiyyətlə içki içməyən Anjolras bu skeptikə və əyyaşə nifrət edirdi. O güzəştə gedərək Qranterə bir az diqqət yetirirdi. Qranter qədir-qiyəti bilinməyən Pilad vəziyyətində qalmışdı.

Anjolras həmişə Qranteri kobud surətdə rədd edərdi, Qranter onun bu amansız hərəkətinə dözər, yenə də onun yanına qayıdaraq, Anjolras haqqında deyərdi: “Belə də möhkəm adam olar?!”

İkinci fəsil

BOSSÜENİN PROFESSOR BLONDONUN QƏBRİ ÜZƏRİNDƏ SÖYLƏDİYİ SÖZ

Bir gün günortadan bir az sonra, təxminən, yuxarıda təsvir etdiyimiz hadisə baş verəndə Molu Leql yorğun halda “Müzen” kafesi qapısının çərəngüləsinə söykəlib durmuşdu; o dincələn kariatidaya oxşayırdı, onun yeganə bir yükü vardısı, o da öz fikirləri idi. Baxışları Sen-Mişel meydanına sarı çevrilmişdi. Bir şeyə söykənərək durmaq – ayaq üstə olduğun halda yataqda uzandığını hiss etmək üsullarından biridir. Xəyalpərəstlər buna heç də etinasızlıq göstərmirlər. Molu Leql qətiyyənlə kədər duymadan, kiçik, lakin pis bir hadisə haqqında düşünürdü: bu hadisə iki gün əvvəl hüquq fakültəsində onun başına gəlmiş, gələcək haqqında olan dolaşlıq planlarını daha da dolaşdırmışdı.

Bizim xəyallarımız kabrioletin öz yolu ilə getməsinə, biz xəyalpərəstlərə isə ona diqqət yetirməyə mane ola bilməz. Molu Leql yuxulu olsa da, dalğın halda ətrafına baxırdı; birdən o, meydanda ağır-ağır, sanki, tərəddüd içində irəliləyən ikiçarxlı bir ekipaj gördü. O, niyə bura gəlirdi? O, niyə belə yavaş-yavaş gəlir? Leql ekipajın içinə baxdı. Ekipajda sürücü ilə yan-yana cavan bir oğlan oturmuşdu, oğlanın da yanında böyük bir yol torbası vardı. Torbaya bir vərəqə tikilmişdi, vərəqəyə iri, qara hərflərlə “*Marius Pommersi*” adı yazılmışdı.

Leql bu adı görcək vəziyyətini dəyişdi. Bədənini dikəltdi, ekipajda oturan cavan oğlana dönərək çıxırdı:

– Cənab Marius Pommersi!

Səsi eşidib ekipajı saxladılar.

Ekipajdakı cavan oğlan da, görünür, dərin fikrə dalmışdı, başını qaldırıb soruşdu:

– Nə var?

– Cənab Marius Pommersi sizsiniz?

– Bəli, mənəm.

Molu Leql:

– Mən sizi axtarıram, – dedi.

Marius buna təəccüb etdi:

– Niyə? – Ekipajdakı, doğrudan da, Marius idi. O, babasının yanından gedirdi, amma o, qarşısında duran adamı birinci dəfə idi görürdü: – Mən sizi tanımıram.

Leql:

– Mən də sizi tanımıram, – deyə cavab verdi.

Marius düşündü ki, deyəsən, zarafatçı adama rast gəlmişdir, günün günortaçağında onu ələ salmaq istəyir, lakin indi onun zarafat eləməyə təhəri yox idi. Qaşqabağını tökdü. Molu Leql isə sakitcə sözünə davam etdi:

– Siz dünən yox, srağagün mühazirəyə gəlməmişdiniz?!

– Ola bilər.

– Ola bilər deyil, doğrudan da, gəlməmişdiniz.

Marius soruşdu:

– Siz tələbəsiniz?

– Bəli, cənab, mən də sizin kimi tələbəyəm. Dünən yox, srağagün mən təsadüfən universitetə getmişdim. Bilirsinizmi, hərdən adamın ağına belə qəribə şeylər gəlir. Professor adları oxumağa təzəcə başlamışdı. Bu zaman onun sifəti, özünüz bilirsiniz, yaman pis olur. Adamın adını üç dəfə çağırır, cavab vermədinmi, siyahıdan pozur, altmış frankınız da batıb gedir.

Marius daha diqqətlə qulaq asmağa başladı. Leql sözünə davam edərək dedi:

– Adları Blondo oxuyurdu. Sizə məlumdur ki, o çox yaxşı iy bilir. Gəlməyənləri məmnuniyyətlə axtarır. O, hiyləgərlik göstərərək P hərfindən başladı. Mən qulaq asmırdım, çünki bu hərfin mənə dəxli yoxdur. Adların oxunması pis getmirdi, tələbələrin hamısı orada idi, pozmağa adam tapmırdı. Blondo qəmgin idi. Mən öz-özümə dedim: “Əzizim Blondo, görünür, bu dəfə sən heç kəsin evini yıxa bilməyəcəksən”. Birdən o çağırdı: “Marius Ponmersi”. Cavab verən olmadı. Blondo sevinərək, bu dəfə bərkdən dedi: “Marius Ponmersi”, yenə də cavab verilmədiyini görüb qələmə əl atdı. Cənab, inanın ki, mən qəlsiz bir heyvan deyiləm. O saat öz-özümə dedim: “Görürsənmi, yaxşı bir oğlanın adını pozmaq istəyirlər. Dayan! Kim ki, intizamlı

deyil, əsl adam da odur. Bu, sizin üçün sinifdəki birinci şagird deyil. Əzbərciliklə məşğul olmur: oturub kitab oxumaqdan şalvarını yırtmır, bu, sizin üçün məlumatla çinədanı dolduran, lovğa-lovğa başını dik tutan, elmi, ədəbiyyatı, teologiyanı və bu kimi alimənə şeyləri üzdən bilən, ağızından süd iyi gələn bir uşaq deyil, beyinsiz bir ədabaz, kütün, fərsizin biri deyil. Bu, hörmətli bir tənbel və avarının biridir, şəhər kənarında gəzməyi xoşlayır, yüngül əxlaqlı qızların dostu-əzizidir, arvadbazdır, bəlkə də, elə bu saat o, mənim sevdiyim bir qızın yanında oturmuşdur. Onu xilas etmək lazımdır. “Blondoya ölüm!” Bu zaman Blondo çirkli qələmini mürəkkəbə batırdı, yırtıcı bir nəzərlə auditoriyanı gözdən keçirib, üçüncü dəfə dedi: “Marius Ponmersi!” Mən cavab verdim: “Buradayam!” Bax buna görə də sizin adınızı pozmadılar...

– İcazə verin, cənab.

Molu Leql onun sözünü tamamladı:

– Amma mənimkini pozdular.

– Mən sizin dediyinizi başa düşmürəm.

Leql izah etdi:

– Bu, çox adi bir şeydir. Cavab vermək üçün mən kafedraya yaxınlaşdım, sonra əkilmək üçün tez özümü qapıya sarı verdim. Professor gözünü məndən çəkmirdi. Görünür, o, Bualonun dediği kimi, havadan iy alan adamlar cinsindəndir; birdən o “L” hərfinə adladı. “L” – mənim hərfimdir. Mən Moldanam, familiyam – Leqldir.

Marius onun sözünü kəsdi:

– L’Eq! Nə gözəl addır!

– Bəli. Blondo bu gözəl ada çatanda çıxır: “Leql!”

Mən də cavab verdim ki, “Burada!” Blondo pələng həlimliyi ilə mənə baxdı, gülümsəyərək dedi: “Əgər siz Ponmersisinizsə – deməli, Leql deyilsiniz”. Bu cümlədə sizə qarşı elə nəzakətli bir şey olmasa da, onun məndən ötrü mənhus mənası vardı. Blondo bunu deyib, mənim adıma pozdu.

Marius həyəcanla dedi:

– Cənab, bu, məni çox məyus etdi.

Leql onun sözünü kəsdi:

– Hər şeydən əvvəl, icazə verin, mən Blondonu bir neçə sözlə hörmətkarənə yad edim. Tutaq ki, o ölüb. Bundan o çox çətin ki, indikindən daha artıq solğun, daha soyuq, daha hərəkətsiz və daha

üfunətli olsun. Buna görə də mən deyirəm: *Erudimini qui judicatis terram*¹. Burada Blondo yatır, Yekəburun Blondo, *Nasica Blondo*, nizam-intizam öküzü *bos disciplinae*, siyahıların zəncirli iti, adları yoxlama dahisi! O, inaddı, kütdü, sərttdi, höcətdi, sözəyatmazdı, iyrəncdi. O, məni tələbəklik siyahısından pozan kimi, Allah-taala da onu dirilər siyahısından pozdu.

Marius:

– Bu, məni yaman dərdləndirdi... – deyərək, yenə də sözə başlamaq istədi.

Molu Leql:

– Cavan oğlan, qoy bu, sizə ibrət dərsi olsun, – dedi, – bundan sonra intizamlı olun.

– Mən buna lap ürəkdən təəssüf edirəm.

– Gələcəkdə özünüzü elə aparın ki, sizin üstünüzdə yoldaşlarınızı siyahıdan pozmasınlar.

– Bu, mənim üçün böyük dərdidir...

Leql qəhqəhə ilə güldü:

– Amma mənim üçün böyük sevinçdir. Az qalmışdı ki mən vəkil adını alım. Bu, məni xilas etdi. Mən vəkillik şöhrətini istəmirəm. Nə dul arvadları müdafiə edəcəyəm, nə də yetimləri incidəcəyəm. Mənə nə mantıyaya bürünmək, nə də təcrübə keçmək lazım olacaq. Nəhayət, mən fakültədən çıxarılmığıma müvəffəq oldum. Cənab Ponmersi, bu məsələdə mən sizə minnətdaram. Buna görə də fikrim budur ki, öz təşəkkürümü təntənəli surətdə izhar etmək üçün sizin yanınıza gəlim. Siz harada olursunuz?

– Bu kabrioletdə.

Leql elə o saat dedi:

– Deməli, siz varlısınız. Çox şadam. Belə bir mənzilin illik kirayəsi gərək, azı, doqquz min frank olsun.

Bu anda Kurfeyrak kafedən çıxdı:

Marius qəmgin-qəmgin gülümsədi:

– İki saatdır mən bu mənzildəyəm, çox arzu eləyirəm ki, buradan tez çıxıb gedim. Ancaq belə bir məsələ var: getməyə yerim yoxdur.

Kurfeyrak dedi:

– Cənab, gedək bizə.

¹ Dünya hakimləri, öyrənin (*lat.*)

Leql:

– Əslinə qalanda, bu işdə birincilik mənimdir, – dedi, – ancaq bədbəxtlik burasındadır ki, mənim evim yoxdur.

Kurfeyrak onun sözünü kəsdi:

– Bossüe, səsini kəs.

Marius təəccüblə dedi:

– Bossüe? Mən elə güman edirdim ki, sizin familiyanız Leqldir.

Leql:

– Bəli, Molu Leql, – cavab verdi, – ikinci adım Bossüedir.

Kurfeyrak kabrioletə minib sürücüyə əmr etdi:

– Port-Sen-Jak mehmanxanasına!

Elə o axşam Marius Port-Sen-Jak mehmanxanası otaqlarından birinə köçdü; onun otağı Kurfeyrakın otağı ilə yan-yana idi.

Üçüncü fəsil

MARIUS DAHA ÇOX HEYRƏT EDİR

Bir neçə gündə Mariusla Kurfeyrak dostlaşdılar. Gənclik – sürətlə yaxınlaşmaq və yaraların tez sağalması dövrüdür. Kurfeyrakın yanında Marius özünü rahat hiss edirdi; əvvəllər belə hiss ona məlum deyildi. Kurfeyrak ondan heç şey soruşmurdu. Bu heç onun ağılına da gəlmirdi. Bu yaşda hər şey dərhal adamın üzündən bilinir. Daha söz söyləmək artıqdır. Bəzi gənclərin üzünə baxanda görürsən ki, onların üzü ürəyindəkilərin hamısını açıb deyir. Bu gənclərin bir-birini başa düşməsi üçün bir-birinə baxması kifayətdir.

Bununla belə, bir gün səhərçağı Kurfeyrak birdən, heç gözlənilmədiyi halda, Mariusdan soruşdu:

– Qoy sizdən bir söz soruşum: sizin siyasi əqidəniz varmı?

Marius bu sualdan bir az incidi də:

– Əlbəttə, var.

– Siz kimsiniz?

– Demokrat – bonapartist.

Kurfeyrak:

– Çox solğun bir rəngdir, – dedi.

Ertəsi gün Kurfeyrak Mariusu özü ilə bərabər “Müzen” kafesinə apardı. Orada gülümsəyə-gülümsəyə Mariusun qulağına pıçıldadı: “Sizə kömək etmək lazımdır ki, inqilaba daxil olasınız”. Bunu deyib onu “Əlifba dostları” otağına apardı. Sonra Mariusu yoldaşlarına təqdim etdi və astadan bunu da söylədi: “Şagird”. Marius onun bu adı sözlə nə demək istədiyini başa düşmədi.

Marius bura gəlməklə, sanki, kəskin fikirlərin arı yuvasına düşmüşdü. Lakin o özü də, ciddi və susağan olsa da, həmin bu sancan anlar cinsinə mənsubdu.

Marius bu vaxta qədər tək yaşamışdı, etdiyi vərdislərə və təbiətinə görə monoloqlara, öz-özü ilə danışmağa meyil edirdi, buna görə də hər tərəfdən onun başına yığışan gənclər içərisində o, özünü birtəhər hiss edirdi. Bu gənclərin qaynar və coşqun ehtirası onu həm cəzb edir, həm də əsəbiləşdirirdi. Onun fikirləri susmaq bilməyən bu sərbəst fikirli adamların yaratdığı ideya burulğanı içində hərlənib fırlanırdı. Bu ruhi şaşqınlıq anlarında fikirləri bəzən elə dağılırdı ki, onları güclə bir yerə toplaya bilirdi. O, öz ətrafında fəlsəfə, ədəbiyyat, tarix, din haqqında heç gözlənilməyən rəylər eşidir, çox qəribə fikirlərlə tanış olurdu. Bunları o, gələcək haqqında heç bir şey düşünmədən eşidirdi, ona görə də bu şeylərin hərc-mərclik olduğuna əmin deyildi. Atasının əqidəsi xatirinə babasının əqidəsindən üz çevirmişdi, elə bilirdi ki, möhkəm bir dünyagörüşü əldə etmişdi; indi isə böyük bir qorxu və həyəcan içində hiss edirdi ki, bu, deyəsən, belə deyil, lakin bunu öz-özünə etiraf etməyə cəsarəti çatmırdı. Onun nöqtəy-nəzəri yenə də yerini dəyişməyə başladı; fikir dairəsi müntəzəm surətdə təkrar olunan xarici təkanlar nəticəsində sarsıldı. Bu, qəribə bir daxili qırılma idi. Bu, ona, az qalırdı ki, əzab versin.

Bu gənclər üçün, elə bil, “heç bir müqəddəs şey” yox idi. Marius hər məsələ barəsində çox qəribə sözlər eşidir, bu, hələ cəsarətlənməyən əqlini çaşdırırdı.

Budur, bir teatr elanı gözə çarpır; elanda “klassik” deyilən köhnə faciələrin adı göstərilmişdir. Baorel çıxıraraq deyir: “Rədd olsun burjuanın ürəyinə xoş gələn faciə!” Marius Kombeferin ona etiraz etdiyini eşidir:

– Baorel, sən yanılırsan. Burjuaziya faciəni xoşlayır, qoy xoşlasın, bu məsələdə burjuaziyayı rahat buraxaq. Pariklə oynanılan faciənin yaşamağa haqqı var. Mən Esxil naminə bu haqqı onun

əlindən almaq istəyənlərin fikri ilə razılaşmıram. Təbiətin özündə kobud şeylərə rast gəlmək olur, onun yaratdığı şeylərin içində hazır parodiyalar da var: baxırsan ki, nə dimdik kimi dimdikdir, nə qanad kimi qanaddır, nə üzgəc kimi üzgəcdir, nə pəncə kimi pəncədir, qəmgin bir çığırtısı var, amma adamda gülüş oyadır, bu nədir – ördək! Madam ki, hələ sərbəst quşlarla bərabər ev quşları da var, niyə onda antik faciə ilə bərabər, klassik faciə olmasın – mən bunun olmaması üçün bir əsas görmürəm.

Bir dəfə də təsadüfən Anjolras və Kurfeyrakla birlikdə Jan-Jak Russo küçəsilə gedəndə Marius belə bir söhbətin şahidi oldu.

Kurfeyrak Mariusun qoluna girərək dedi:

– Fikir verin, biz Suvaq küçəsindəyik, indi buna Jan-Jak Russo küçəsi deyirlər; ona görə deyirlər ki, altmış il bundan əvvəl burada gülməli bir ər-arvad yaşamışdır. Jan-Jakla Tereza! Vaxtdan-vaxta burada kiçik məxluqlar anadan olmuş: Tereza dünyaya çağa, Jan-Jak isə atılmış uşaq gətirmiş.

Anjolras onun sözünü sərt kəsdi:

– Jan-Jakın xatirəsini ləkələməyin. Mən ona pərəstiş edirəm. O, öz uşaqlarından üz çevirsə də, bütün xalqı övladlığa götürmüşdü.

Bu gənclərdən heç biri “imperator” sözünü işlətmirdi. Yalnız Jan Prüver bəzən “Napoleon” deyirdi, o biriləri isə Napoleona “Bonapart”, Anjolras isə hətta Buonaparte deyirdi.

Mariusda bu, tutqun bir heyrət hissi oyadırdı. Bu hiss *initium sapientiae*¹ idi.

Dördüncü fəsil

“MÜZEN” KAFESİNİN DAL OTAĞI

Bizim bu gənclər arasında gedən bir söhbət Mariusa, doğrudan da, sarsıdıcı təsir bağışladı; Marius da bu söhbət zamanı arabir söz söyləyirdi.

Söhbət “Müzen” kafesinin dal otağında gedirdi. O axşam “Əlifba dostları”nın çoxu ora yığılmışdı. Kenket bayramsayağı yanırdı. Oradan-buradan danışırılar, ancaq söhbətə elə bir ehtiras

¹ İdrakın başlanğıcı (*lat.*)

göstərmirdilər. Bircə elə Anjolrasla Marius susurdu, qalanları ağızlarına gələni danışdılar. Yoldaşlar arasında olan söhbət bəzən belə dinc boşboğazlıq şəklini alır. Bu, söhbətdən artıq bir oyun, söz qarmaqarışlılığı idi. Bir-birinə söz atır, bu sözü havada tuturdular. Hər tərəfdən danışq səsi gəlirdi.

Otağa, qabyuyan Luizonndan başqa heç bir qadın buraxmırdılar, Luizon hərdənbir qab-qacaq yuyulan otaqdan çıxıb aşxananın “laboratoriya”sına gedəndə buradan gəlib-keçirdi.

Qranter bərk dəm idi; otağın bir tərəfinə çəkilib oradan hər cür cəfəngiyat söyləyir, öz səsi ilə hamının səsini batırırdı.

O bağıra-bağıra deyirdi:

– Ey bəni-adəm, mən yanırım! Mən bir yuxu görmüşəm. Gördüm ki, guya, Qeydelberq çəlləyini iflic vurub, guya, ona on iki zəli qoyublar, guya, o zəlilərdən biri mənəm. Mən içmək istəyirəm. Dünyanı unutmaq istəyirəm. Həyat ən iyrenc şeydir, bunu yaratmaq kimin ağına gəlib? O, bir an davam edir, qiyməti də bir quruş! Yaşamağa başladınmı, mütləq bir işdə kəlləmayallaq gedəcəksən. Həyat dekorasiyalı bir səhnədir, orada rekvizit çox azdır. Xoşbəxtlik – bir tərəfi rənglənmiş köhnə çərçivədir. Ekkleziast deyir: “Dünya fanidir”. Bu əziz, mehriban qoca, bəlkə, heç yer üzündə yaşamamışdır, ancaq mən onun fikrilə tamam şərikəm. Sıfır – çılpaq gəzməmək üçün faniliklə bəzənir. Ey fanilik! Ey hər şeyi gurultulu sözlərlə bəzəmək meyli!.. Sən mətbəxi – laboratoriyaya, oynayanı – rəqs müəlliminə, akrobatı – gimnasta, yumruq döyüşçüsünü – boksçuya, aptekçini – kimyagərə, dəlləyi – rəssama, suvaqçını – memara, jokeyi idmançıya, məryəmquurdunu – düzayaqlılar cinsindən olan xərçəngvari bir şeyə çevirirsən. Faniliyin həm üzü, həm astarı var. Üz tərəfdən o, kütdür – zınqırovlı zəncidir, astar tərəfindən, axmaqdır – cındır geyimli filosofdur. Mən birincinin halına ağlayıram, ikinciyə gülürəm. O şeyə ki şərəf və yüksək rütbə deyilir, hətta ən həqiqi şərəf və şöhrət olsun – üzünə qızıl suyu çəkilmiş saxtakarlıqdır. İnsan şöhrətpərəstliyi padşahlar üçün oyuncaqdır. Kalıqla atı konsul etdi, İkinci Karl qızartmaya cəngavər məziyyəti verdi. Belə bir vəziyyətdən sonra *incitatus*¹ və baronet Rostbifin məclisində rütbələr və ordenlərlə lovğalanmaq necə olar! O ki qaldı insanın daxili keyfiyyətinə, bunun da bir qiyməti var. Qonşunun

¹ Sürətlə qaçan (*lat.*)

qonşuya söylədiyi mədhiyələrə qulaq asmaq kifayətdir. Ağ həmişə ağa qarşı amansızdır. Ağ zanbaq danışa bilsəydi, göyərçin ondan zərər çəkərdi! Yalançı mömin haqqında hökm verən riyakar – gürzədən, ən zəhərli ildandan da zəhərlidir. Heyif ki, mən nadanam, yoxsa sizə bir yığın misal gətirərdim, ancaq mən heç bir şey bilmirəm. Bunu da deyim ki, ağıl cəhətdən mən heç vaxt kəsirdə qalmamışam. Qroun yanında oxuyanda vaxtımı boş yerə keçirməzdim, öz xeyrim üçün bir iş edərdim: şəkil çəkməzdim, lakin alma oğurlardım. Pis şəkil çəkmək, ya alma oğurlamaq – bir şeydir! Bunu mən öz barəmdə deyirəm. Sizin də qiymətiniz bundan artıq deyil. Sizin kamalınıza, məziyyətinizə, keyfiyyətinizə mən tüpürmək istərdim! Hər bir yaxşı keyfiyyət nöqsana da çevrilə bilər: qənaətçi – xəsisin qohumudur, səxavətli – bədxərcin qardaşdır, igid – özünü öyənün yoldaşdır, mülayim sözlərdən həmişə yaltaqlıq qoxusu gəlir. Diogenin plaşında nə qədər yırtıq varsa, fəzilətdə də bir o qədər qəbahət var. Siz kimi üstün tutursunuz, ölənimi, öldürənimi? Sezarımı, Brutumu? Adətən, hamı öldürənin tərəfində olur. Yaşasın Brut, o, adam öldürmüşdür! Bax buna “fəzilət” deyilir! Yaxşı da, qoy fəzilət olsun, buna eyni dərəcədə “dəlilik” deyilir. Bu böyük adamların bir çox qəribəliyi də olmuşdur. Sezarı öldürən Brut uşaq heykəlinə vurulubmuş. Bu heykəli yunan heykəltəraşı Stronkilion yaratmışdır. “Gözəlqıçlı Evknemoz” adlı atlı qadın heykəlini də o yaratmışdır. Neron hara getsə, bu heykəli özü ilə aparırmış. Stronkiliondan ancaq bu iki heykəl qalmışdır, bunlar da Brutla Neronun yaxınlığı üçün bir zəmin olmuşdur. Heykəllərdən birinə Brut, o birinə Neron vurulubmuş. Tarix ancaq zəhlətökən bir gövşəkdir. Bir əsr ağına-bozuna baxmadan o biri əsrin hər şeyini soyub əlindən alır. Marenqo ətrafında vuruşma Pidna ətrafında gedən vuruşmanın eynidir; Xlodvikin Tolbiakı, Napoleonun Austerlitsi iki damla qan kimi bir-birinə oxşayır. Mən qalibyyətə heç bir əhəmiyyət vermərəm. Qalib gəlmək – axmaqcasına bir məşğuliyətdir. Qalib gəlmək deyil, inandırmaq lazımdır – tərifləyiq budur. Yaxşı da, hünəriniz var, bircə şeyi sübut edin! Əldə etdiyiniz müvəffəqiyyətlər, istilalar kifayətdir! Belə də bəsitlik, belə də rəzalət olarmı?! Əfsus, hara baxırsan, boşluq və alçaqlıq görürsən! Hər şey, hətta sərf-nəhv də müvəffəqiyyətə tabe olur. Horatsi: “*Si volet usus*”¹ deyir. Bax buna görə

¹ Əgər adət tələb etsə (*lat.*)

də mən insanlara nifrət edirəm. İndi ümumidən xüsusiyyə keçmək yaxşı olmazmı? Bəlkə də, siz gözləyirsiniz ki, mən xalqları tərif edəcəyəm? Hansı xalqdan başlayım, icazə verin, bunu sizdən soruşum. Yunanlardanmı? Qədim zamanın parisililəri olan afinalılar Fokionu öldürdülər; burada adam qeyri-ixtiyari olaraq istəyir ki, bu ölümü Koliniyinin ölümü ilə müqayisə etsin; Afinada müstəbidlərə elə alçaqcasına yaltaqlıq edilirdi ki, Anatsefor Pizistrat haqqında, guya, belə demişdi: “Onun sidiyinin iyinə bal anları uçub gəlirmiş”. Yunanıstanda, yarım əsr müddətində Filet adlı balacaboy, zəif, sısqa bir sərf-nəhvçi çox nüfuzlu bir şəxs olmuşdur, o, öz ayaqqabısına qurğusun vurmuş ki, külək onu aparmasın. Korinfin baş meydanında Silanionun düzəltdiyi, Plinin təsvir etdiyi bir heykəl qoyulmuşdu. Bu, Epistatın heykəli idi. Epistat nə böyük iş görmüşdü? O, “badalaq” üsulunu icad etmişdi. Əsas etibarilə Yunanıstan və onun şöhrəti haqqında bunu demək olar. Sonra? İndi mən kimi tərifləyim? İngiltərəni, ya Fransanı? Fransanı? Nə üçün? Parisə görəmi? Mən Afina haqqında öz fikrimi dedim. İngiltərənimmi? Nə üçün? Londona görəmi? Mənim Kartacadan zəhləm gedir. Bunu da demək lazımdır ki, London yalnız zinət və ehtişam metropolu deyil, eyni zamanda, yoxsulluq paytaxtıdır. Bircə elə Carinq-Krosda ildə yüzə qədər adam acından ölür. Albion deyilən, bax budur! Məsələni tamamlamaq üçün bir şeyi də əlavə etmək istəyirəm: bir dəfə mən qızılıgüldən çələng taxıb, gözünə göy gözlük qoyub oynayan bir ingilis qadını gördüm. Gəlin İngiltərəyə yanq verək! Lakin mənim Con Bulu tərif etməməyim qardaşı Conatanı tərif etmək arzusunda olduğumu göstərir? Qətiyyə! Bu quldur qardaşa mənim heç də hüsn-rəğbətım yoxdur. İngiltərənin əlindən *time is money*¹-i alın – onda İngiltərədə nə qalar? Amerikanın əlindən *cotton is king*²-i alın – onda Amerikada nə qalar? Almanıyanın xasiyyəti limfatik xasiyyətdi. İtaliyanınkı tündür. Bəlkə, biz Rusiya ilə fəxr edək? Volter Rusıyanı çox tərifləmişdi. Lakin o, Çini də çox tərifləmişdir. Mən Rusıyanın öz üstünlüyü, o cümlədən, möhkəm istibdad hökuməti olduğunu inkar etmirəm. Ancaq mənim müstəbidlərə yazığım gəlir. Onların bədəni kövrəkdir. Boynu vurulmuş Aleksey, xəncərlə öldürülmüş Aleksey, xəncərlə öldürülmüş Pyotr,

¹ Vaxt puldur. (*ing.*)

² Pambıq kraldır. (*ing.*)

boğulmuş Pavel, təpik altında əzilmiş başqa bir Pavel, bir sıra boğazlanmış İvanlar, bir neçə zəhərlənmiş nikolaylar, vasililər – bunlar hamısı aydınca göstərir ki, rus imperatorları sarayındakı vəziyyət səhhət üçün zərərlidir. Bütün mədəni xalqlar arasında olan bir hadisə müfəkkirləri təəccübləndirir. Mən müharibəni nəzərdə tuturam, çünki müharibə, eyni zamanda, mədəni müharibə insan trabugələrinin Jakk dərəsindəki hücumlarından tutmuş komançı hindularının talanlarına kimi hər cür zorakılıq, quldurluq üsuluna əl atır. Siz deyirsiniz ki, ah, belə söhbətləri buraxın getsin, Avropa, hər halda, Asiyadan yaxşıdır! Mən Asiyanın güllünc olduğunu inkar etmirəm. Ancaq, ey Avropa xalqları, mən sizin dalaylamanı ələ salmanızda bir əsas görmürəm: siz ki padşah ailələrinin bütün murdar vərdişlərini də, kraliça İzabellanın çirkli köynəyini də, dofinaların ayaqyolu kürsüsünü də öz modalarınıza, gündəlik zərif ədalarınıza qatmışınız! Yox, aldada bilməzsiz, cənab insanlar! Brüsseldə ən çox pivə, Stokholmda arağ, Madriddə kakao, Amsterdamda ardıc arağı, Londonda şərab, İstanbulda qəhvə, Parisdə yovşan arağı içirlər. Bu da sizin istədiyiniz bütün faydalı məlumat! Amma, ümumiyyətlə desək, Paris onların hamısını vurub ötüb. Parisdə cırcındır alan da naz-nemət içində yaşayır. Diogenə, yəqin ki, Mober meydanında cırcındır almaq Pireydə filosof olmaqdan heç də az ləzzət verməzdi. Bunu da yadınızda saxlayın: cırcındır alanların meyxanasına “zirzəmicik” deyirlər. Bunun da ən məşhurları “Qazan” və “Sallaqxana”dır. Ey aşxanalar, meyxanalar, məzəxanalar, içki-xanalar, restoranlar, yeməxanalar, şərab dükənləri, qəhvəxanalar, xəlifə karvansaraları, cırcındır alanların “zirzəmicik”ləri! Bununla təsdiq edirəm ki, mən qarınquluyam, özü də Rişarın aşxanasında yemək yeyirəm, günorta yeməyinə qırx su verirəm, istəyirəm çilpaq Kleopatranı bükmək üçün mənim də xalçam olsun, özü də İran xalçası. Bəs axı Kleopatra hanı? Ah, Luizon, sənsən? Gəl, salamlaşaq.

Qranter lülqənbər olub, “Müzen” kafesinin dal otağında bir bucaqda oturmuşdu, o, belə uzun-uzadı ibarəpərdazlıq edir, yanından ötən qəbyuyan qadına sataşdı. Bossüe əlini uzatdı ki, onu susdursun, lakin Qranter daha da özündən çıxdı.

– Pəncəni çək, Molu qartal! Sənin Artaksersskin mənfur hədiyyəsini rədd edən Hippokrat hərəkətin mənə qətiyyətlə təsir etmir. Mən

səni zəhmətdən xilas edə bilərəm, sakitləşdirə də bilərəm. Ancaq mən yaman qəmginəm. Sizə daha nə deyim? İnsan çirkindir. Kəpənək yaxşı yaranıb, insan yox. Bu heyvanı yaratmaqla Allah-taala bədnam olub. Camaat yığını çox zəngin çirkinlik mənbəyidir, burada hər cür rəzalət tapmaq olar. Kimi götürsən, zibildir. Qadın gözəldir, lakin “namussuz” sözü ilə həmahəngdir. Məlum şeydir ki, mən qəm azarına tutulmuşam, bu azar malxulya ilə, vətən dərdi ilə, hələ üstəlik, qara sevda ilə daha da mürəkkəbləşmişdir; mən hirsələnirəm, özümdən çıxıram, əsnəyirəm, darıxıram, izzət çəkirəm, inləyirəm. Əşi, cəhənnəm olsun hər şey!

Bossüe onun sözünü kəsdi:

– Ay ER, səsinə kəssənə, bəs olmadı? – Bu anda o, təsəvvür etdiyi bir adamla dolaşmaq məhkəmə məsələsinə müzakirə edərək, məhkəmə dilində yazılmış cümlənin içində batıb qalmışdı, cümlə isə belə qurtarırdı:

“...O ki qaldı mənə, mən hələ hüquq elmində az təcrübəli olduğumdan və ittihamçı rolunda ancaq bir həvəskar kimi çıxış etdiyimdən, hər halda, aşağıda yazılanı təsdiq etməyə cəsarət edirəm, yəni: adi Normandiya hüququna görə, hər il Mixail günündə, istisnasız olaraq, bütün torpaq sahiblərindən senyorun xeyrinə digər vergilərdən başqa, bir də xüsusi torpaqlardan, həm də irsən keçən, mübahisəli, qısamüddətli, ya uzunmüddətli icarəyə götürülən vergidən azad olunmuş, girov qoyulmuş və girov götürülmüş torpaqlardan vergi alınır, eyni zamanda, torpaq qəbələlərindən və...”

Qranter uzada-uzada dedi:

– “Exo pərisinin həzin səsi...”

Qranterin yan tərəfində olan masada qəbir sükutu hökm sürürdü. İki qədəh arasındakı bir vərəq kağız, mürəkkəbqabı və qələm göstərirdi ki, burada vödevil yazırlar. Bu ciddi məsələ astadan müzakirə olunur və düşünə-düşünə əylən iki baş bir-birinə toxunurdu.

– Hər şeydən əvvəl, adları təyin etmək lazımdır. Ad olandan sonra mündəricəni də tapıb uydurmaq çətin olmaz.

– Doğru deyirsən. De gəlsin. Mən yazaram.

– Cənab Dorimon.

– Rentaçdır?

– Əlbəttə.

– Onun qızı Selestina...

- ...tina. Sonra?
- Polkovnik Senval.
- Senval çox işlənən addır. Valsen yaxşıdır.

Yeniyetmə vovedilçilərdən bir az kənarda iki nəfər də oturub, səs-küydən istifadə edərək, astadan duel şərtlərini müzakirə edirdilər. Dünyagörmüş, otuz yaşlı bir adam on səkkiz yaşlı gəncə necə bir düşmənlə üz-üzə gələcəyini təsvir edirdi.

– Ehtiyatlı olun, işi bilmək olmaz! O, qoçaq duelçidir. Öz işini yaxşı bacarır. Çox ustalıqla hücum edir, öz düşməni hiylə işlətməyə qoymur. Qolu qüvvətlidir, zirəkdir, vəziyyəti tez başa düşəndir, zərbəni ustalıqla dəf edir, özü isə zərbəni çox sərbəst endirir, onu görüm yox olsun! Bir də ki solaxaydır.

Joli ilə Baorel, Qranter oturan küncün əks tərəfində oturub domino oynayır, həm də sevgidən danışdırlar.

Joli deyirdi:

– Sən çox xoşbəxtsən. Sənin sevgilin gülməkdən başqa bir şey bilmir.

Baorel:

– Çox nahaq, – dedi, – bu çox pis hərəkətdir. Adamın sevgilisi həmişə gülməməlidir. Bu, bizi xəyanət eləməyə həvəsləndirir. Onu belə şən görüb peşmançılıq hiss etmirsən, o, qəmgin olsa, bir növ, vicdan əzabı çəkərsən.

– Ay nanəcib! Qadın güləndə adamın çox xoşuna gəlir. Belə olanda siz heç dalaşmazsınız.

– Bu barədə bizim başqa şərtimiz var. Biz evlənəndə bir-birimiz üçün sərhəd qoymuşuq, bu sərhədi heç vaxt keçmirik. Şimal tərəf Voya, cənub tərəf isə Jeksə verildi. Bunun da nəticəsində əbədi sülh yarandı.

– Sülh – xoşbəxtliyin sakitcə həzm olunması deməkdir.

– Jol-l-l-l-i, sizdə nə var, nə yox? Sənin mamzella olan dalaşmağın nə yerdə qalıb? Bilirsən, mən kimi nəzərdə tuturam?

– O, elə acıq eləyib durub, amansızca, inadla.

– Sənin kimi arıq bir oğlan bircə elə arıqlığı ilə gərək onu rəhmə gətirəydi.

– Əfsus!

– Sənin yerinə olsaydım, mən ondan uzaqlaşardım.

– Bunu demək asandır.

– Eləmək də çətin deyil. Səhv eləmirəmsə, onun adı Myüzi-kettadır.

– Bəli. Ah, əzizim Baorel, heç bilirsən o, necə gözəl qızıdır! Çoxlu da kitab oxuyub, çox biliklidir! Ayaqları balaca, əlləri balaca... həmişə də qəşəng geyinir. Ağ, totuq bir qızıdır; elə də gözləri var, deyər-sən, sehrbaz gözüdür. Onun dərdindən lap dəli-divanəyəm!

– Onda gərək xoşuna gəlməyə çalışasan. Gərək yaxşı geyinəsən. Gedib Ştaubdan yaxşı bir yun şalvar alasan! Bunun təsiri olur. Qranter çıxıraraq dedi:

– Bu təsir çoxmu davam edir?

Başqa bir tərəfdə poeziya haqqında qızğın mübahisə gedirdi. Bütprəst mifologiyası ilə xristian mifologiyası arasında münaqişə qızışırdı. Məsələ Olimpə aid idi; bunu müdafiə edən, təbii ki, romantizmə hüsn-rəğbət bəsləyən Jan Prüver idi. Jan Prüver ancaq sakit olanda utancaq idi. Həyəcana gəldimi, dili açılır, onda ehtiras və coşqunluq əmələ gəlirdi, o həm qarşısındakına istehza edir, həm də lirik bir əhvali-ruhiyyə kəsb edirdi.

O, yoldaşlarına müraciət edərək deyirdi:

– Gəlin allahları təhqir etməyə! Bəlkə də, allahlar hələ sağdır. Şəxsən mən Yupiteri heç də ölmüş hesab etmirəm. Sizcə, allahlar ancaq xəyaldır?! Lakin indi də, bu xəyalların dağılıb getdiyi bir vaxtda da, təbiətdə yenə əvvəlki kimi qədim bütprəstliyin bütün böyük əsətlərini görmək olar. Öz görünüşü ilə qalaya oxşayan bir dağ, lap elə Vinmal dağı olsun, məndən ötrü, qədim zamanlarda olduğu kimi Kibelin papağıdır; siz heç bir şeylə mənə sübut edə bilməzsiniz ki, Pan gecələr gəlib, koğuşlu söyüd ağaclarına, barmalarını bir-bir onların deşiyinə qoya-qoya üfürür; mən həmişə əmindim ki, Pisvaş şələləsinin əmələ gəlməsində İonun əli var.

Lap aşağı başda siyasətdən danışmışdılar. Kral fərmanını bərk tənqid edirdilər. Kombefər bu fərmanı süst halda müdafiə edirdi, Kurfeyrak ona şiddətlə hücum edirdi. Masanın üstündə bu məşum fərmanın məşhur Tuk nəşrindən bir nüsxə qoyulmuşdu. Kurfeyrak vərəqi götürüb havada silkələyir, vərəqin xışiltısı ilə öz dəlillərini möhkəmləndirirdi.

– Birincisi budur ki, mən, ümumiyyətlə, bütün kralların əleyhinəyəm. Bircə elə iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən mən onları artıq hesab edirəm. Kral həmişə tüfeylidir. Havayı kral saxlamaq olmaz. Bir

qulaq asın, görün krallar neçəyə başa gəlir. Birinci Fransisk öləndən sonra Fransanın dövlət borcu otuz min livr rentası məbləğində idi; XIV Lüdivik öləndən sonra bu borc, markanın qiyməti iyirmi səkkiz livr hesabından iki milyard altı yüz milyona çatır, bu isə Demarın dediyinə görə, min yeddi yüz altmışıncı ildə dörd milyard beş yüz milyona bərabər olardı, hal-hazırda on iki milyard edərdi. İkincisi, qoy Kombefer inciməsin, kral fərmanları tərəqqi üçün pis vasitədir. Deyirlər, konstitusiya yalanı ona görə lazımdır ki, yeniliyə olan dönüşü yüngülləşdirsin, bunu çox kəskin olmağa qoymasın, zərbəni zəiflətsin, millətə mütləqiyyətdən demokratiyaya gedən yolu hiss etmədən getməyə imkan versin. Bu dəlillər heç bir şeyə dəyməz! Yox, yox, yox! Hadisələri sakit bir şəkildə xalqa göstərmək olmaz. Ən yaxşı prinsiplər sizin konstitusiya zirzəmilərinizdə saralıbsolur. Heç bir yarımçıq qərar, heç bir güzəştli uzlaşma olmamalıdır! Xalqa mərhəmət göstərilib bəxş edilən heç bir sərbəstlik lazım deyil! Bütün belə sərbəstliklərdə həmişə on dördüncü maddə vardır. Bir əl ilə verilir, o biri əl ilə geri alınır. Mən sizin fərmanınızın qəti əleyhinəyəm! Fərman – maskadır, bu maskanın altında yalan gizlənmişdir. Fərmanı qəbul edən xalq öz hüququndan əl çəkir. Haqq nə qədər ki bütövdür – o haqq qalır. Yox! Heç bir fərman lazım deyil!

Qış idi, buxarıda iki odun parçası çartıldaya-çartıldaya yanırdı. Bu od Kurfeyrakı yaman həvəsə gətirirdi, o, özünü saxlaya bilmədi. Tukun çap etdiyi məşum fərmanı əlində əzişdirib oda atdı. Kağız alışıdı. Kurfeyrak XVIII Lüdivikin yaratdığı şeylərdən ən yaxşısı olan bu vərəqəyə filosof sakitliyi ilə baxırdı, o ancaq bu sözlə kifayətləndi:

– İstihalə baş verdi: fərman alova çevrildi.

Bütün bu şeylərin üzərində, fransızların “canlanma”, ingilislərin “yumor” dediyi bir vəziyyət hökmfərma idi. İstehza, zarafat, kəskin, qəribə, bayağı sözlər, açıq və axmaq fikirlər, sual-cavabların soyumuş fişəngləri otağın hər tərəfindən havaya qalxır, şən bir atışma təəssüratı yaradırdı, bu atışma oradakıların başı üstündə gədirirdi.

FIKİR DAİRƏSİNİN GENİŞLƏNMƏSİ

Gənclərin fikir münaqişəsinin çox gözəl bir cəhəti vardır: qığılcımmı çırtlayacaq, ya ildırımımı çaxacaq – bunu qabaqcadan bilmək olmur. Bir dəqiqədən sonra nə olacaq? Bunu heç kəs bilmir. Təsirli bir söz böyük bir gülüşlə qarşılana bilər, gülməli bir söz adamı dərindən düşünməyə məcbur edir. Meydana atılan, ilk sözsöhbətə təkan verir. Belə söhbətlərdə bütün şıltaqlıqlar qanunidir. Adicə bir zarafat heç gözənilmədən geniş bir fikir dairəsi açır. Sürətlə mövzudan-mövzuya keçmək, bununla da adamın bütün düşüncələrini qəfildən dəyişmək – belə söhbətlərin səciyyəvi cəhətidir. Bunları hərəkətə gətirən şey təsadüfdür.

Birdən dərin bir fikir bir-biri ilə mübahisə edən Qranterin, Baorelin, Prüverin, Bossüenin, Kombeferin və Kurfeyrakın intizamsız halda söylənilən söz yığını parçaladı: bunun belə bir söz hay-küyü içərisində necə əmələ gəldiyi məlum deyildi.

Adamlar bir-birilə danışarkən söz arasında başqa bir cümlə necə meydana gəlir? Niyə o heç bir zahiri səbəb olmadan, qulaq asanların diqqətini cəlb edir? Biz yuxarıda dedik ki, bu, heç kəsə məlum deyil. Danışiq hay-küyü içərisində Bossüe birdən, heç gözənilmədiyi halda, Kombefərə etiraz edərək, belə bir tarix söylədi:

– İyunun on səkkizində min səkkiz yüz on beşinci ildə, Vaterloo.

Marius qabağında bir stəkan su, masaya dirsəklənib oturmuşdu. “Vaterloo” sözünü eşitcək, o, əlini çənəsindən çəkdi, oradakılara diqqətlə baxmağa başladı.

Kurfeyrak həyəcanla deyirdi:

– Bu on səkkiz rəqəmi nə qərribə rəqəmdir, bu, həmişə məni heyretə salırdı. On səkkiz – Bonapart üçün məşum bir rəqəmdir. On səkkiz rəqəmi qabağında Lüdvoviki, bu rəqəmdən sonra Brümeri yazın, nəticədə böyük insanın bütün taleyi meydana çıxacaqdır, ancaq bircə mühüm fərq ilə – bu dəfə son əvvəli qabaqlayır.

Anjolras hələ indiyə qədər heç səsini də çıxarmamışdı; bu sözü eşitcək sükutu pozaraq Kurfeyraka dedi:

– Sən demək istəyirsən ki, cəza cinayəti qabaqlayır?

Bu “cinayət” sözü ilə Mariusun səbri tükəndi: onsuz da Vaterloonun qəfildən yad edilməsi onu son dərəcə həyəcanlandırmışdı.

O, yerindən qalxdı, tələsmədən divardan asılan fransız xəritəsinə yaxınlaşdı; xəritənin aşağı tərəfində, ayrı bu dördbucaq çərçivədə ada şəkli vardı; barmağını bir adanın üstünə qoyub dedi:

– Bu Korsikadır, Fransanı belə böyük edən bu balaca ada olmuşdur.

Birdən, sanki, dondurucu bir nəfəs duyuldu. Hamı susdu. Hiss edilirdi ki, bu saat nəşə olacaq.

Baorel çox xoşladığı natiqlik üsullarından birini işə salmaq, Bossüeyə ani bir əks-zərbə endirmək istəyirdi. Lakin Mariusun sözünü eşidib, bundan vaz keçdi, qulaq asmağa hazırlaşdı.

Anjолrasın mavi gözləri boşluğa zillənmişdi, o, sanki, heç kəsi görmürdü; Mariusa baxmadan dedi:

– Böyük olmaq üçün Fransanın heç bir Korsikaya ehtiyacı yoxdur. Fransa ona görə böyükdür ki, o, Fransadır. *Quia nominor leo*¹.

Lakin Marius qətiyyəni geri çəkilmək fikrində deyildi. O, Anjолrasa sarı döndü, daxili həyəcandan titrəyən bir səslə bərkədən dedi:

– Allah eləməsin ki, mən Fransanın böyüklüyünü endirim! Fransa ilə Napoleonu birləşdirmək heç də Fransanın böyüklüyünü endirmək deyil! Qulaq asın, gəlin, açıq danışaq. Mən sizin aranızda yeniyəm, amma, etiraf edirəm ki, siz məni təəccübləndirirsiniz. Gəlin, izah edək, aydınlaşdıraq, görək, biz kimin tərəfindəyik, biz kimik? Siz kimsiniz, mən kiməm? İmperator haqqında öz fikrimizi səmimi-qəlb ilə açıb deyək. Siz ona, royalistlər kimi Buonapart deyirsiniz, vurğunu da “u” hərfi üzərinə salırsınız. Demək lazımdır ki, mənim babam bu barədə sizi ötüb-keçib: O, “Buonaparta” deyir. Mən sizi gənc hesab edirdim. Bəs, hanı sizin gənclik ehtirasınız? Bu ehtiras nədən ibarətdir? Əgər imperator sizi valeh etməyə layiq deyilsə, onda buna kim layiq ola bilər? Sizə daha nə lazımdır, siz nə axtarırsınız? Əgər bu böyük insan sizin xoşunuza gəlmirsə – bəs onda sizə necə böyük insan gərəkdir? Ona hər şey verilmişdi, o, kamil insandı. Bütün insan qabiliyyəti onun beynində daha mükəmməl bir şəkildə əks olunmuşdu. O, Yustiniana kimi qanun məcəlləsi tərtib edir, Sezar kimi onların tətbiq olunmasına sərəncam verirdi; onun danışığında, Paskalın danışığında olduğu kimi ildırımlar çıxır,

¹ Çünki mənim adım aslandır. (*lat.*)

Tatsitin danışıqında olduğu kimi göylər guruldayırdı; o həm tarixi yaradır, həm də yazırdı; onun bülletenləri də “İliada” nəğmələri kimidir; o, Nyutonun rəqəm dili ilə Məhəmmədin məcaz dilini birləşdirmək sənətkarlığına malikdi; Şərqdə o, öz yolunda ehram kimi böyük sözlər qoyub gəlmiş, Tilzidə imperatorlara şahənəlik öyrətmişdir; Elmlər Akademiyasında Laplasa müvəffəqiyyətlə etiraz etmişdir; Dövlət Şurasında Merlenlə mübahisə edərək qalib gəlmişdi; o, bəzilərinin cansız həndəsəsinə, bəzilərinin xırda rəsmiyyətçiliyinə həyat verməyi bacarırdı; hüquqşünaslarla söhbətdə o, bir hüquqşünas, münəccimlərlə söhbətdə bir astronom olurdu; Kromvel qənaət üçün iki yanan şamdan birini söndürərdi, o da pərdə üçün daha ucuz qotaz almaqdan ötrü özü Tampla gedərdi; o, hər şeyi görürdü, hər şeyi bilirdi, lakin bu heç də ona öz körpə övladının beşiyi üstündə saf bir qəlblə gülməsinə mane olmurdu. Nəhayət, qorxmuş Avropa eşitdi: ordu səfərə çıxır, toplar gurultu ilə hərəkətə gəlir, çayların üzərində üzən körpülər salınır, ucu-bucağı görünməyən süvari dəstələri atlarını dördnala çapa-çapa qasırga kimi irəliləyir, çığırtilar, boru səsləri ucalır, hər yerdə taxt-taclar lərzəyə gəlir, dövlətlərin sərhədi xəritədə dəyişir, qınından çıxan xariqülədə bir qılıncın vıyılması eşidilir və nəhayət, imperator üfüqlərdə görünür, onun əllərindən od, gözlərindən alov saçılır, o, ildırımlar, göy gurultuları içərisində iki qanadını açmışdır: bunun biri böyük ordudur, biri köhnə qvardiya; o, doğrudan da, müharibənin baş mələyi idi!

Hamı susurdu; Anjolras başını aşağı dikmişdi. Susmaq həmişə iki şeyi göstərir: bu ya müəyyən dərəcədə razılıq əlamətidir, ya da o deməkdir ki, düşmən divara sıxışdırılmışdır. Marius nəfəsini dərmədən daha böyük bir ehtirasla sözünə davam etdi:

– Ədalətli olaq, dostlar! Belə bir imperatorun imperiyası! Bir xalq üçün – əgər o xalq Fransa xalqı isə, əgər o xalq öz dühasını belə bir insanın dühası ilə birləşdirirsə – bu nə böyük xoşbəxtlikdir! Bir adam ki harada görünsə hökümə olmuş, hara getsə qalib gəlmiş, bütün dövlətlərin paytaxtını özü üçün istirahət yeri etmiş, öz qrenadyarlarını kral qoymuş, bir qələm cızması ilə sülalələr ləğv etmiş, süngü ilə Avropanı yeni bir şəkə salmışdır, qoy hiss etsinlər ki, o təhdid edəndə əli Tanrı qılıncının dəstəyində olmuşdur. Hannibalı, Sezarı, Böyük Karlı öz şəxsiyyətində təcəssüm etdirən bir insanın ardınca getmək, hər gün sizə vuruşma meydanından gözəl xəbərlər

bəxş edən, “Əlillər evi” toplarının yaylım atəşi ilə sizi oyadan, Marenqo, Arkol, Austerlits, İena, Vaqram kimi sönməz atəşlə yanan gözəl sözləri əbədiyyət girdabına atan bir adamın xalqı olmaq nə böyük xoşbəxtlikdir! Kim ki hər an əsrlər səması zirvəsində yeni qalibiyyətlər bürcü yaradır, o, Fransa imperiyasını Roma imperiyasına bənzədir. Böyük xalq olmaq, böyük ordu yaratmaq, kainatın hər yerinə öz qartallarını göndərən bir dağ kimi öz legionlarını dünyanın hər tərəfinə uçurmaq, istila etmək, hökmranlıq etmək, başqalarını üzü üstə düşürmək, Avropada şöhrət günəşilə parıldayan müstəsna xalq olmaq, nəhəng borularla car çəkib tarixlərə səs salmaq, dünyaya iki dəfə – həm silahla, həm də parlaq işıqla – qalib gəlmək nə böyük xoşbəxtlikdir. Bunu gözəl deyil?! Bundan da gözəl şey varmı?!

Kombefər:

– Bundan da gözəl – azad olmaqdır, – dedi.

İndi Marius başını aşağı dikdi. Bu sadə, təmkinli sözlər, polad bir paz kimi onun ürəyindən qopan epik söz axınına mıxlandı, Marius bu söz axınının tükəndiyini hiss etdi. O, başını qaldıranda Kombefəri görmədi. Görünür, o, Mariusun təntənəli nitqinə qarşı söylədiyi sözlərlə kifayətlənib getmişdi, yalnız Anjolrasdan başqa, hamı onun ardınca otaqdan çıxmışdı. Otaq boşalmışdı. Marius indi Anjolrasla tək-təkinə qalmışdı. Anjolras ciddi nəzərlə Mariusa baxır, gözlərini ondan çəkmirdi. Marius bir az fikrini topladı, özünü məğlub hesab etmirdi; o, hələ də böyük bir həyəcan içində idi: bu zaman, heç gözlənilmədiyi halda bir adamın səsi eşidilməseydi, yəqin ki, bu həyəcan Anjolrasın əleyhinə çevrilən ümumi mühakimələr şəklində meydana çıxardı. Kim isə pilləkəndən enə-enə oxuyurdu. O, Kombefər idi. O, bu şəri oxuyurdu:

Sezar versə idi mənə şan-şöhrət,
Taxtú-tac, ox-kaman, bir də hökumət
Deyərdi, bununçün cinayət elə
Sevimli anana xəyanət elə.
Sezarın üzünə deyərdim ki: “Bil,
Mənə bu zirzibil, yox, lazım deyil.
Anamı sevirəm, sevirəm, ey kor
Anamı sevirəm, sevirəm, ey kor”.

Kombefər bu nəğməni həm şəfqətlə, həm də ciddi bir ifadə ilə oxuyurdu, bu cür oxunmuş nəğməyə yüksək və xüsusi bir mənə verirdi.

Marius dalgın halda başını qaldırdı, qeyri-ixtiyari bu misranı təkrar etdi:

Anamı sevirəm, sevirəm, ey kor.

Elə bu anda o, çiyində Anjolrasın əlini hiss etdi.

Anjolras ona dedi:

– Vətəndaş, ana – Respublikadır!

Altıncı fəsil

RES ANGUSTA¹

Bu axşamkı hadisə Mariusun qəlbində dərin iz buraxdı, onu kədər və zülmətə qərç etdi. Toxum əkmək üçün dəmirlə yerin sinəsini yararkən yer nə hiss edirsə, o da, yəqin, bunu hiss edirdi; yer bu zaman ancaq aldığı yaranın ağrısını hiss edir, əmələ gələn həyatın həyəcanı, yetişən meyvənin sevinci sonralar duyulur.

Mariusu ağır kədər bürüdü. Bu yaxında o, müəyyən bir etiqad sahibi olmuşdu; indi bundan əl çəkməkmi lazımdı? O, öz-özünü inandırır ki, belə şey lazım deyil. Öz-özünə dönə-dönə deyirdi ki, şübhəyə qapılmayacaq, lakin yenə də qeyri-ixtiyari olaraq şübhəyə qapılırdı. İki din ayrıcında durmaq son dərəcə ağırdır; bunun birindən o, hələ ayrılmamış, o birisinə hələ yan almamışdı, belə qaranlıq ancaq yarasayaoxşar adamların xoşuna gələr. Marius sağlamgözlü adamlardandı, ona təbii gün işığı lazımdı. Şübhə ala qararlığı ona əzab verirdi. İstəyirdi ki, öz əvvəlki mövqeyində qalsın, yerindən tərpənməsin, lakin bu arzusun əksinə olaraq, çox qüvvətli bir əl onu qabağa çəkir, irəli sövq etdirirdi, onu tədqiq etməyə, düşünməyə, qabağa getməyə təhrik edirdi. O, öz-özünə belə bir sual verirdi: “Bu, mənə aparıb hara çıxaracaq?” Atasına yaxınlaşmaq üçün o, uzun bir yol keçmişdi, indi qorxurdu ki, yenə də atasından uzaqlaşa bilər. O nə qədər çox düşünsə, bir o qədər iztirab çəkirdi.

¹ Həyatın ağırlığı (*lat.*)

Hər tərəfdə onun gözüne dərin uçurumlar görünürdü. O nə babası ilə, nə dostları ilə eyni fikrə gələ bilmədi: babası üçün o, həddindən artıq azad fikirli idi, dostları üçün isə həddindən artıq geri qalmışdı; o, özünü ikiqat tək hiss edirdi: həm qocalar, həm də gənclər onu özündən rədd etmişdi. O daha Müzen kafesinə getmədi.

Marius daxili həyəcan keçirdiyindən öz həyatının bəzi zəruri cəhətləri haqqında heç düşünmürdü. Lakin vəziyyət özünü hiss etdirməyi unutmur. O, özünü dümsüklə hiss etdirir.

Bir gün səhər mehmanxananın sahibi Mariusun otağına girib dedi:

- Cənab Kurfeyrak sizə zəmin olub.
- Bəli.
- Mən otaq haqqını almaq istərdim.
- Kurfeyrakdan xahiş edin, mənim yanıma gəlsin. Mən onunla danışmaq istəyirəm.

Kurfeyrak gələndən və mehmanxana sahibi gedəndən sonra Marius Kurfeyraka bu vaxta qədər macal tapıb deyə bilmədiyini, yəni bu dünyada tək qaldığını, ata-anasının olmadığını danışdı.

Kurfeyrak soruşdu:

- Siz indi necə yaşayacaqsınız?

Marius:

- Bilmirəm, – deyə cavab verdi.
- Siz nə etmək fikrindəsiniz?
- Bilmirəm.
- Sizin pulunuz varmı?
- On beş frankım var.
- Məndən borc almaq istəmirsiniz?
- Qətiyyəən.
- Sizin paltarınız varmı?
- Olan budur.
- Qiymətli şeyiniz necə?
- Saatım var.
- Gümüşdür?
- Xeyr, qızıldır. Budur.
- Mənim paltar alveri eləyən bir tanışım var, o, sizin redinqotunuzu da alır, şalvarınızı da.
- Çox gözəl.

– Deməli, onda sizin bir şalvarınız, bir jiletiniz, şlyapanız, bir də sürtükünüz qalır.

– Bir də uzunboğaz çəkməm.

– Doğrudanmı? Deməli, siz ayaqyalın qalmayacaqsınız? Bu lap yaxşı!

– Mənə artıq şey lazım deyil.

– Mənim bir saatsız tanışım var, o, sizin saatınızı alar.

– Lap yaxşı.

– Haradan yaxşı oldu! Sonra siz nə edəcəksiniz?

– Mən hər iş görməyə hazırım, ancaq düz iş olsun.

– Siz ingilis dilini bilirsiniz?

– Xeyr.

– Alman dilini necə?

– Onu da bilmirəm...

– Çox təəssüf.

– Niyə?

– Ona görə ki, mənim kitab alveri edən dostum var, o, ensiklopediyaya bənzər bir şey nəşr edir, siz almancadan, ya ingiliscədən məqalələr tərcümə edə bilərsiniz. Hərçənd az verirlər, hər halda, bununla yaşamaq olar.

– Mən ingilis və alman dilini öyrənərəm.

– O vaxta qədər bəs neyləyərsən?

– O vaxta qədər satılan paltardan və saatdan aldığım pulla yaşayaram.

Paltar alverçisini çağırdılar. O, Mariusun paltarını iyirmi franka aldı. Saatsızın yanına getdilər. Saati o, qırx beş franka aldı.

Mehmanxanaya qayıdanda Marius Kurfeyraka dedi:

– Bu, pis olmadı. Məndə olan on beş frankla bir yerdə səksən frank eləyir.

Kurfeyrak bir şeyi onun yadına saldı:

– Bəs mehmanxana pulu?

Marius:

– Hə, – dedi, – bu, mənim yadımdan çıxıb.

Mehmanxana sahibi haqq-hesab elədi: onun borcu yetmiş franka çatırdı. Pulu o, dərhal verməli idi.

Marius dedi:

– Mənim on frank pulum qalır.

Kurfeyrak həyəcanla:

– Belə də şey olar?! – dedi, – siz gərək indi ingilis dilini öyrənənə kimi beş frankla yaşayasınız, alman dilini də öyrənənə kimi beş frankla! Bundan ötrü də ya gərək dilləri çox tez öyrənəsiniz, ya da pulları çox yavaş-yavaş xərcləyəsiniz.

Xalası çox axtardıqdan sonra, nəhayət, Mariusun harada yaşadığını öyrənə bilmişdi; əslində, o, mərhəmətli bir qadındı, bu, xüsusilə, həyatın ağır dəqiqələrində hiss olunur. Bir gün Marius səhərçağı məşğuliyyətdən qayıdanda otağında xalasının göndərdiyi bir məktub, bir də möhürlü bir mücrü gördü: mücrüdə “altmış pistol”, yəni qızıl pulla altı yüz frank pul vardı.

Marius pulu, hörmətlə yazılmış bir məktubla bərabər xalasına göndərdi, məktubda yazılmışdı: “Yaşamağa pulum var, bundan sonra özüm özümü dolandıra bilərəm”. Bu zaman onun cəmisi üç frank pulu qalmışdı.

Madmazel Jilnorman Mariusun pulu geri göndərdiyini qocaya demədi, qorxdu ki, bununla onu lap hirsləndirsin. Bir də ki qoca özü Mariusun yanında ona tapşırırmışdı: “Bir də bu qanıçənin adını mənim yanımda çəkmə”.

Marius borca düşməmək üçün Port-Sen-Jak mehmanxanasından çıxıb getdi.

Beşinci kitab

BƏDBƏXTLİYİN ÜSTÜNLÜYÜ

Birinci fəsil

MARIUS SƏFALƏT İÇİNDƏ

Həyat Marius üçün çox ağır oldu. Saatla paltarının pulunu xərc-
lədi, lakin bu, hələ harası idi?! Onun başına elə müsibətlər gəldi ki,
bunu heç təsvir etmək mümkün deyil, *çox məşəqqətli günlər* gör-
dü. Ehtiyac dəhşətli şeydir; bu, gündüzlər çörəksiz, gecələr yuxusuz,
axşamlar işıqsız, odsuz-ocaqsız qalmaq deməkdir; bu, o deməkdir
ki, həftələrlə heç bir şey qazana bilmirsən, sabah üçün də heç bir
ümid yeri yoxdur; axşam evə qayıdanda qapını qıfıllı görürsən, çünki
ev kirayəsini verməmişən; bu, dirsəyi dağılmış sürtük, cavan qızları
güldürən köhnə şlyapa, qapıçının, aşxana sahibinin həyasızlığı,
qonşuların qımışması, heysiyyətin təhqir olunması, hər cür işə razı
olmaq zərurəti, hər şeyə nifrət etmək, acı hisslər duymaq, alçalma,
ruh düşkünlüyü deməkdir. Marius bu şeylərə dözməyə, buna təc-
cüb etməməyə öyrəşmişdi, çünki başqa əlacı yox idi. Ömrün bu
çağında öz ləyaqətini dərk etmək daha zəruridir, çünki sevgi özü
zəruridir; lakin hər yerdə ona güldürdülər, çünki o, pis geyinmişdi,
hamı ona həqarətlə baxırdı, çünki o, kasıbdı. Ömrün bu çağında,
gənclik bizim qəlbimizi şahənə bir qürurla doldurduğu zamanda,
o, dəfələrlə xəcalət çəkə-çəkə, qızara-qızara başını endirib yırtıq
çəkmələrinə baxmışdı, heç layiq olmadığı halda, yoxsulluq biabırçı-
lığının əzabını duymuşdu. Bu, qəribə və amansız sınaqdır: zəiflər
bu sınaqdan namusunu itirərək, güclülər əzəmət əldə edərək çıxır.
Bu, dəmirçi ocağıdır, taleyə ya alçaq, ya əzəmətli qəhrəman lazım
olanda adamı bu ocağa atır.

Xırda mübarizədə bir çox böyük igidliklər baş verir. Bu mübarizədə məhrumiyyət və alçaq ehtirasların məşum təzyiqini gözə görünmədən, addım-addım dəf edən inadlı və gizli igidliyin bir çox nümunələri var. Bu mübarizədə nəcib, lakin gizli qalibiyyətlər əldə edilir, bu qalibiyyəti heç kəs görmür, onu təntənə ilə alqışlamır. Həyat, bədbəxtlik, təklük, hamı tərəfindən tərk edilmək, yoxsulluq – vuruş meydanı, bax budur, bu meydan öz qəhrəmanlarını yaradır, onların adı-sanı çəkilmir, lakin bəzən onlar öz qəhrəmanlığı ilə ən böyük şöhrət qazanan adamlardan yüksəkdə dururlar.

Qüvvətli və nadir təbiətli adamlar belə yaranır. Yoxsulluq çox vaxt ögey ana, bəzən də doğma ana olur. Maddi nemətin azlığı mənəvi və zehni qüdrət yaradır; ağır sınaqlar qürur doğurur, bədbəxtlik – nəcib adamlar üçün sağlam qıdadır.

Elə günlər olurdu ki, Marius özü öz pilləkənini süpürürdü, alverçi arvaddan bir suluq firəng pendiri alırdı; havanın qaralmasını gözləyirdi ki, gedib bulka dükənində balaca bir çörək alsın; çörəyi alıb, oğurlanmış şey kimi gizləncə öz çardağına aparırdı. Qoltuğunda kitab tutmuş cavan bir oğlanı tez-tez görmək olurdu: o, camaatı kobudca yara-yara tində olan ət dükənina gedirdi, adamlar ona zarafatyana kobud-kobud sözlər deyirdi, aşpaz arvadlar onu itələyirdi. Onun sifətində şaşqın, utancaq bir ifadə olurdu. Dükana girəndə şlyapasını başından çıxarırdı; bu zaman onun alnında tər damcıları parıldayırdı; dükənçi arvad ona təəccüblə baxırdı; o, ikiqat olub əvvəl arvada, sonra onun qulluqçusuna salam verirdi, qoyun əti kotleti istəyirdi, aldığı kotletə altı, ya yeddi su pul verib kağıza bükür, bunu da qoltuğundakı kitabların arasına qoyub gedirdi. Bu cavan oğlan Marius idi. Bu kotleti aparıb özü bişirir, onunla da üç gün dolanırdı.

Bir gün o aldığı əti, ikinci gün ətin yağını yeyirdi, üçüncü gün də ətin sümüyünü gəmirirdi.

Xalası, dediyimiz altmış pistolu bir neçə dəfə ona göndərdi; Marius hər dəfə pulu geri qayıtdı, bildirdi ki, heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur.

Təsvir etdiyimiz dəyişiklik baş verəndə o, hələ də atasının yasını saxlayırdı. O vaxtdan bəri geydiyi qara paltardan əl çəkə bilmirdi. Lakin paltar özü ondan əl çəkirdi. Bir gün sürtuku daha geymək mümkün olmadı, şalvarı isə birtəhər geyirdi. Nə etmək lazımdır? Mariusun Kurfeyraka dostcasına bəzi köməyi dəymişdi; Kurfeyrak

da öz köhnə sürtukunu ona verdi. Bir mehmanxana qapıçısı da otuz su alıb bu sürtuku çevirdi. Sürtük lap təzələndi. Ancaq rəngi yaşıldı. Marius buna görə hava qaralanda evdən bayıra çıxırdı. Qaranlıqda sürtük qara görünürdü. Marius atasının yasından çıxmaq istəmirdi, indi qaranlıq onun qara geyimini əvəz edirdi.

Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, o, vəkil diplomunu ala bildi. Belə hesab edilirdi ki, o, Kurfeyrakın otağında yaşayır. Kurfeyrakın otağı yaxşı otaqdı; otaqda hüquq elminə aid bir neçə köhnə kitab, buna əlavə olaraq və bunu zənginləşdirən bir neçə cild və müxtəlif roman vardı ki, bu, vəkilə qanunla lazım olan kitabxananı əvəz edirdi. Göndərilən məktublar, Mariusun xahişilə Kurfeyrakın ünvanına yazılırdı.

Marius vəkil olandan sonra bunu rəsmi, lakin çox nəzakətli və ədəbli bir ifadə ilə yazıb babasına bildirdi. Cənab Jilnorman əli əsə-əsə məktubu aldı, oxudu, sonra dörd hissəyə bölüb zənbilə atdı. İki-üç gün sonra madmazel Jilnorman atasının otaqda təkbaşına ucadan öz-özü ilə danışdığını eşitdi. Bir şey cənab Jilnormanı bərk həyəcanlandıranda həmişə belə edirdi. Madmazel Jilnorman atasının bu sözlərini eşitdi: “Sən belə axmaq olmasaydın, anlardın ki, birdən həm baron, həm də vəkil olmaq olmaz!”

İkinci fəsil

MARIUS YOXSULLUQ İÇİNDƏ

Dünyada hər şey dəyişir, yoxsulluq da. O, yavaş-yavaş yüngül-ləşir, daha elə ağır olmur. Axırda müəyyən şəklə düşür, daha dəyiş-mir. Adam da sürünür, başqa sözlə desək, birtəhər dolanır, hər halda, ac qalmır. Mariusun da vəziyyəti düzəldi, özü də necə düzəldi – bunu biz aşağıda göstərəcəyik.

Onun ən ağır günləri daha ötüb-gətmişdi. Qarşıdakı dar keçid bir qədər genişlənmişdi. Zəhmətlə, göstərdiyi mərdlik, səbat və təhəmmüllə indi ildə yeddi yüz frank qazana bilirdi. O, alman və ingilis dillərini öyrəndi. Kurfeyrak onu öz dostu olan kitab alverçisi ilə tanış etmişdi. Marius bu yolla çox xırda, lakin *faydalı iş* görməyə başladı. O, konspekt düzəldir, jurnallardan məqalə tərcümə edir, yeni çıxan

kitablar haqqında kiçik məqalələr yazır, bioqrafik məlumat düzəldir və bu kimi başqa işlər görürdü, bunun da nəticəsində ildə güc-bəla ilə yeddi yüz frank əlinə gəlirdi. Bu pulla da yaşayırdı. Babat yaşayırdı. Lakin necə yaşayırdı? Bu barədə biz bu saat bəhs edəcəyik.

Marius Qorbonun daxmasında buxarısız xırdaca bir otaq tutmuşdu, otağa lovğa-lovğa kabinet deyilirdi, otaqda müxəlləfat cəhətdən ən zəruri şeylər vardı. Bu şeylər Mariusun idi. Evin əsas kirayənişinlərindən olan bir qarı Mariusun otağını süpürür, səhərlər ona bir az qaynar su, təzə yumurta, bir suluq çörək gətirirdi. Marius da ayda ona üç frank verirdi. Çörəklə yumurtanı səhər yeyirdi. Onun səhər yeməyi iki sudan tutmuş dörd suya kimi başa gəlirdi, bu, yumurtanın ucuzlaşmasından və bahalaşmasından asılı idi. Aşxam saat altıda Sen-Jak küçəsinə gedib, Russonun aşxanasında nahar edirdi; bu aşxana *estamp*¹ alverçisi Basenin dükanı ilə üzbəüz, Matüren küçəsinin tinində idi. O, şorba içmirdi. Həmişə altı suluq ətli xörək, üç suluq göyərti, üç suluq da çərəz gətirdirdi. Çörəyin qiyməti üç su idi, özü də istədiyi qədər verirdilər. Şərabın yerinə su içirdi. Yeməyin pulunu aparıb, əzəmətlə öz balaca kontorunda oturan xanım Russoya verərdi – xanım Russo o zaman hələ kök və tərəvətli bir qadındı – bir su da xidmətçiyə bağışlardı, bunun da əvəzində xanım Russo ona baxıb gülümsərdi. Sonra da çıxıb gedərdi. Təbəssüm və nahar ona on altı suya başa gələrdi.

Russonun aşxanasında çox az şərab şüşəsi, lakin çoxlu su qrafını boşalardı: demək olardı ki, bura ürək qızdıran deyil, ürək sərinlədən bir yerdi. İndi bu aşxana daha yoxdur. Aşxana sahibinin çox tutarlı ləqəbi vardı, ona “su Russosu” deyirdilər.

Bu qayda ilə Marius səhər yeməyinə dörd su, nahara da on altı su verməklə gündə yeməyə iyirmi su xərclərdi, bu isə ildə üç yüz altmış beş frank edirdi. Otağa verilən otuz frankı, qarıya verilən otuz altı frankı və bəzi xırda xərcləri buna əlavə etdikdə aydın olurdu ki, yemək, otaq, xidmətçi pulu Mariusa dörd yüz əlli franka başa gəlir. Paltara yüz, tuman-köynəyə əlli, paltar yuyulmasına da əlli frank xərci çıxırdı; bunun da hamısı bir yerdə altı yüz əlli frankdan artıq olmuşdu. Lazım gəlsə, o, öz dostuna on-on beş frank borc da verə bilərdi. Kurfeyrak hətta bir dəfə ondan düz altmış frank borc aldı. O ki qaldı yanacaq məsələsinə, otaqda buxan olmadığından Marius bu xərci “ləğv” etmişdi.

¹ *Estamp* (fr. estampe, it. stampa) – dəzgah qrafikası

Mariusun həmişə iki kostyumu olardı: biri təzə, biri köhnə; köhnəni “hər gün” geyərdi; təzə bayır-baca kostyumu idi. İkisi də qara idi. Üçdən də artıq köynəyi olmazdı. Köynəklərdən biri əynində, biri komoddada, biri də paltaryuyanda olardı. Onlar dağıldıqca təzəsini alardı. Lakin köynəklər həmişə yırtıq olardı, buna görə də sürtükünü lap çənəsinə kimi düymələrdi.

Marius bir neçə il ərzində bu gözəl vəziyyətə gəlib çatmışdı; bu illər ağır illər idi; bu illəri başa vurmaq, bu vəziyyətdən qalib çıxmaq asan deyildi. Marius bircə gün də öz səyini zəiflətmirdi! Güzəranının ağırlığı ona nə müsibətlər çəkdirməmişdi, o, nələyə əl atmamışdı, ancaq bircə şeydən başqa: borc almamışdı. O, cəsarətlə deyə bilirdi: “Mən heç kəsə bircə su da olsa borclu olmamışam”. Onun üçün hər cür borc əsarətin başlanması deməkdi. Onun təsəvvüründə borc verən adam ağıdan da pis idi, çünki ağanın hakimiyyəti adamın ancaq cismani mənliyinə aid olur, borc verən adam isə insanın insani ləyaqətinə əl atır, o, insanı alçalda bilir. Marius yemək yeməməyi borc almaqdan üstün tutardı, buna görə də onun ac qaldığı günlər az olmamışdı. O bilirdi ki, bir şeyin başqa bir şeyə təsiri olur: adamın maddi cəhətdən təmin olunmaması, lazımı tədbir görülməsə, mənəvi düşkünlüyə gətirib çıxara bilər, buna görə də öz namusunu çox ciddiyyətlə qoruyurdu. Başqa şəraitdə nəzakət hesab etdiyi bəzi ifadə və hərəkətlərə indi yaltaqlıq kimi baxırdı; elə yalnız bunu xatırlarkən qürurlu görkəm alırdı. Sonralar peşman olub geri çəkilməmək üçün o, özünü sərt bir dairə içərisində saxlayırdı. Ciddilik bir qızartı kimi onun üzünə çökmüşdü, utancaqlıqda isə lap ifrat dərəcəyə varmışdı.

Lakin bütün çətinliklərdə daxili gizli bir qüvvə ona dayaq olur, bəzən də onu ruhlandırır. Həyatın elə dəqiqələri olur ki, ruh bədənə köməyə gəlir, bədənə gümrahlıq verir. Bu, yeganə quşdur ki, öz çəpəsinə mühafizə edir.

Mariusun qəlbinə atasının adı ilə bərabər, başqa bir ad da çox möhkəm həkk olunmuşdu, bu ad Tenardye idi. Marius öz təbiəti etibarilə məftunluq göstərməyə meyil edən ciddi bir adamdı; bu xasiyyətlə o, atasını Vaterlooda mərmilər, güllələr altından xilas edən, onu ölümdən qurtaran bu cəsarətli serjantı böyük şöhrət haləsində təsəvvür edirdi. Bu adamın xatirəsini o heç vaxt atasının xatirəsindən ayırmırdı, öz xəyalında onları böyük hörmətlə birləşdirirdi. Bu, sanki,

iki dərəcəli bir səcdəgahdı: böyük səcdəgah atası üçün, kiçik səcdəgah Tenardye üçün qurulmuşdu. Marius Tenardyenin başına gələn müsibəti eşidəndə ona olan təşəkkürü və xilaskarlığı daha da artmışdı. Monformeyldə Mariusa bədbəxt aşxanaçının iflası uğradığını söyləmişdilər. O vaxtdan bəri Marius Tenardyenin itib-batdığı yoxsulluğun qaranlıq girdabında izinə düşməyə, onu axtarıb tapmağa çalışır, bu yolda olmazın səylər göstərirdi. Parisin bütün civarını gəzmişdi. Üç ildi ki, Tenardyenin sorağına düşmüşdü, yıxdığı qəpik-quruluşunu da buna sərf etmişdi. Lakin heç kəsdən onun sorağını ala bilməmişdi. Belə güman edirdilər ki, o, başqa ölkələrə getmişdir. Tenardyenin borcu olan adamlar da onu Marius kimi gözəl bir niyyətə olmasa da, hər halda, ondan az səylə axtarırdılar. Amma onlar da Tenardyeni tapa bilmirdi. Marius az qalırdı ki, özünü acizlikdə təqsirləndirsin, hətta öz-özünə acığı da tuturdu. Polkovnikin onun üçün qoyub getdiyi yeganə borc bu idi, bu borcu ödəməyi o özü üçün böyük şərəf hesab edirdi. O, öz-özünə düşünərək deyirdi: “Bu, mümkün olan şeymi? Atam döyüş meydanında yıxılıb ölərkən Tenardye onu üstü içində, top mərmisi altında axtarıb tapa bildi, onu dalına alıb od içindən çıxartdı, axı bunu etməyə o heç də borclu deyildi... Axı necə ola bilər ki, mən ona bu qədər borclu olduğum halda, onu ölümlə pəncələşdiyi zülmət içində axtarıb tapmayım, o, atamı ölümdən xilas etdiyi halda, mən də onu xilas etməyim? Yox, mən onu tapacağam!” Doğrudan da, Tenardyeni tapmaq üçün o heç düşünmədən bir əlinin kəsilməsinə razı olardı, onu yoxsulluqdan xilas etmək üçün bütün həyatını verərdi. Tenardyeni görmək, ona kömək etmək: “Siz məni tanıyırsınız, amma mən sizi tanıyıram! Budur, mən gəlmişəm! Mən sizin qulluğunuzda hazırım!”, – demək onun ən xoş, ən yüksək arzusu idi.

Üçüncü fəsil

MARIUS BÖYÜMÜŞDÜR

O zaman Mariusun iyirmi yaşı tamam olmuşdu. O, üç il idi ki, babasından ayrılmışdı. Onların arasındakı əlaqə necə vardisa, elə də qalırdı: nə o, nə babası yaxınlaşmaq üçün heç bir təşəbbüs gös-

tərmirdi, onlardan heç biri görüşmək fikrinə düşmürdü. Bir də axı niyə bu fikrə düşsünlər? Yenə də söz-sözə gəlmək üçün mü? Onlardan hansı güzəştə getməyə razı olardı? Marius tunc kimi möhkəmdir, cənab Jilnorman da dəmir kimi möhkəmdir.

Demək lazımdır ki, Marius babasının necə bir qəlbə malik olduğunu təyin etməkdə yanılmışdı. O, elə zənn edirdi ki, cənab Jilnorman onu bir övlad kimi heç sevməmişdir, həmişə söyüb-söylənən, çıxıran, əsib-coşan, əlağacını onun üstünə qaldıran, ona istehza edən bu sərt qoca, olsa-olsa, möhkəm jerontlar kimi ona səthi, lakin tələbkarcasına bir münasibət bəsləmişdi. Marius səhv edirdi. Elə atalar olur ki, onlar öz övladını sevmir, lakin öz nəvəsini məftuniyyətə sevməyən baba olmur. Biz yuxarıda demişdik ki, cənab Jilnorman qəlbinin dərinliyində Mariusu böyük bir məftunluqla sevirdi, ancaq onun bu məftunluğu dürtməsiz, hətta şilləsiz, şapalaqsız olmurdu. Lakin Marius gedəndən sonra o öz qəlbində zülmət dolu bir boşluq hiss etdi. O tapşırırmışdı ki, “mənim yanımda Mariusdan söhbət açmayın”. Lakin əmrinin belə ciddiyətlə yerinə yetirilməsinə öz ürəyində təəssüf edirdi. Əvvəl o, elə bilirdi, bu buonapartçı, bu yakobinçi, bu terrorçu, bu sentyarçı qayıdıb gələcək. Lakin həftələr, aylar, illər keçdi, amma bu qanıqən gəlib çıxmadı, bu, cənab Jilnormanı son dərəcə kədərləndirirdi. Qoca öz-özünü inandırmağa çalışaraq deyirdi: “Onu qovmaqdan başqa, mənim ayrı əlacım yox idi!” Elə o saat da öz-özündən soruşurdu: “Bu əhvalat indi olsaydı, mən belə edərdimmi?” Onun qüruru düşünmədən belə cavab verirdi: “Bəli, belə edərdin!” Lakin onun ağsaçlı başı yırgalanaraq dərdli-dərdli deyirdi: “Xeyr, belə etməzdin”. Hərdən o lap ruhdan düşərdi, Marius onun yanında yox idi. Alışqanlıq qocalara günəş kimi lazımdır: bu da hərərət mənbəyidir. Cənab Jilnorman yenilməz bir təbiətə malik olsa da, Marius gedəndən sonra onda bir dəyişiklik əmələ gəlirdi. “Bu yaramaz uşaqla” barışmaq üçün o, qətiyyətlə heç bir addım atmadı, lakin iztirab çəkirdi. O, Mariusdan soraq tutmurdu, lakin həmişə onu düşünürdü. O, Maredə get-gedə daha qapalı bir həyat keçirirdi. O, hələ də şən idi, tez acıqlanardı; lakin indi onun şənliyi sərt və əsəbi şəkildə olurdu, sanki, öz dərdinə və qəzəbinə üstün gəlmək istəyirdi; tez acıqlanması isə həmişə sakit və tutqun hüzn ilə qurtarırdı. O, bəzən öz-özünə deyirdi: “Qoy bircə o qayıdıb gəlsin, ona elə bir möhkəmcə şapalaq ilişdirəcəyəm ki!”

O ki qaldı Mariusun xalasına, o, düşünməyə qabil deyildi, deməli, həqiqi bir məhəbbətlə də sevə bilməzdi. Marius onun üçün tutqun bir kölgəyə çevrilmişdi, axırda elə oldu ki, Mariusla öz pişiyindən və tutuquşusundan daha az maraqlanmağa başladı.

Qoca Jilnormanın duyduğu gizli əzab bir də ona görə artırdı ki, o, bunu heç bir şeylə bürüzə vermir, öz-özünə tamamilə qapanıb qalırdı. Onun dərdi, yeni ixtira olunan, öz tüstüsünü udan sobaya bənzəyirdi. Bəzən qoca ilə danışan bir adam, onun xoşuna gəlsin deyə, Mariusdan söhbət açaraq soruşurdu: “Sizin əziz nəvəniz necə yaşayır, nə edir?” Qoca burjua əgər qəmgindisə, ah çəkir, özünü şən göstərmək istəyirdisə, manjetinə çırtma vura-vura belə cavab verirdi: “Baron Pommersi iltifat buyurub haradasa veyllənir”.

Qoca tutduğu işdən çox peşman idi, lakin Marius özündən razı idi. Bədbəxtlik ona həqarət acısını unutturmuşdu – xoştəbiətli insanlarda həmişə belə olur. İndi o, cənab Jilnormanı xoş bir hisslə xatırlayırdı, lakin onun atasına “pis münasibət bəsləyən” belə bir adamdan heç bir şey qəbul etməməyi möhkəm qət etmişdi. Mariusun əvvəlki hiddəti indi yumşalmış, belə bir şəkil almışdı. Bir də ki o əzab çəkdiyi və bu əzab davam etdiyi üçün xoşbəxt idi. Axı o, atası üçün əzab çəkirdi. Ağır ehtiyac içində keçən həyat onu təmin edirdi, bu, onun xoşuna gəlirdi. O, böyük bir sevinclə dönə-dönə öz-özünə deyirdi: “Bu hələ mənim üçün çox yaxşı güzərandır. Bu, mənim günahımı yuyur; bu olmasaydı, mən öz atama, özü də elə bir ataya göstərdiyim həqarətli laqeydlik üstündə sonralar daha artıq cəzalandırıla bilərdim!” Bütün əzabı atası çəksəydi, o heç bir əzab çəkməsəydi, bu, ədalətsizlik olardı. Bir də axı onun çəkdiyi zəhmət və məhrumiyət polkovnikin keçirdiyi qəhrəmanca həyatla müqayisədə nə idi?! Marius bunları düşünərək, belə nəticəyə gəlmişdi: atasına yaxın olmaq, ona oxşamaq üçün yeganə yol vardır – atası düşmənlə igidcəsinə mübarizə etdiyi kimi, o da yoxsulluqla mərdcəsinə mübarizə etsin, polkovnik “o buna layiq olacaqdır” sözü ilə də, yəqin, bunu demək istəyirmiş. Marius bu sözü yenə də mühafizə edirdi, ancaq indi daha döşündə deyil, qəlbində mühafizə edirdi, çünki polkovnikin yazdığı kağız itmişdi.

Bir şeyi yada salaq: cənab Jilnorman Mariusu evdən qovanda o, hələ uşağıdı, indi yekə kişi olmuşdu. O özü də bunu dərk edirdi. Təkrar edirik, yoxsulluğun ona faydası oldu. Gənclikdə keçirilən

yoxsulluq o cəhətdən yaxşıdır ki, onun sınağından yaxşı çıxarsa, o, adamın iradəsini bütünlüklə işə, hərəkətə, ruhunu isə yüksək əməllərə doğru sövq edir. Kasıblıq dərhal maddi həyatın iç üzünü bütün çirkinliyi ilə açıb göstərir, ona qarşı nifrət oyadır; bunun da nəticəsində mənəvi həyata yenilməz bir həvəs əmələ gəlir. Varlı bir gəncin yüzlərcə gözəl, gözəl olduğu qədər də kobud əyləncələri var: o, cıdırı çıxır, ova gedir, tula saxlayır, papiros çəkir, qumar oynayır, dadlı yeməklər yeyir və bu kimi bir çox başqa şeylərlə məşğul olur; lakin bunlar insan qəlbinin alçaq tələblərini təmin edir, yüksək və nəcib tələblərinə ziyan yetirir. Kasıb bir gənc gündəlik çörəyini zəhmətlə qazanır, o çalışır ki, ac qalmasın, ac olmayanda onun xəyala dalmaqdan başqa, ayrı bir məşğuliyyəti olmur. O ancaq Allahın bəxş etdiyi pulsuz tamaşalara baxa bilir: göyləri, ənginlikləri, ulduzları, gülləri, uşaqları, içərisində ağır əzab çəkdiyi bəşəriyyəti, içərisində bir məşəl olduğu xilqəti seyr edir. Seyr etməklə də, bəşəriyyət vasitəsilə insan qəlbini, məxluqat vasitəsilə Allahı dərk edir. Xəyala dalarkən böyük olduğunu hiss edir; lakin xəyal onu daha uzaqlara aparır, onda şəfqət hissi əmələ gəlir. Xudbinlik – əzab çəkən adama xas olan şeydir, lakin o, xudbinliyini aşaraq başqalarına hüsn-rəğbət bəsləyir, bu isə düşünən insana xas olan şeydir. Onda özünü unutmaq, başqalarının dərdinə qalmaq kimi gözəl xüsusiyyət əmələ gəlir. O qəlb ki təbiətə qarşı açıqdır – təbiət ona böyük səxavətlə hədsiz-hesabsız sevinc verir, o qəlb ki təbiətə qarşı bağlıdır – təbiət onu bu sevincdən məhrum edir: milyonlarca mənəvi nemətə malik olan yoxsul gənc bunu düşünərkən milyonlarca sərvətə malik olan şəxslərə yazığı gəlir. Onun əqli maarifləndikcə qəlbində nifrət azalır. Əslində, o heç bədbəxt olurmu? Yox! Yoxsulluq cavan adamı heç vaxt dilənçi etmir. Hər bir gənc nə qədər kasıb olsa da, öz sağlamlığı ilə, gücü ilə, iti yerişilə, gözünün parıltısı ilə, damarlarında qaynayan qanın qızğınlığı ilə, saçının qaralığı ilə, yanaqlarının qırmızılığı ilə, dodaqlarının al rəngi ilə, dişlərinin ağılığı ilə, nəfəsinin saflığı ilə qoca adamda qibtə oyadar, qoy bu qoca lap padşah olsun! Bu gənc özünə çörəkpu lu qazanmaq üçün hər səhər işə girir; nə qədər ki onun əlləri bu ruzini qazana bilir, beli qürurla dikəlir, əqli ideyalarla zənginləşir. Gündəlik işini qurtarandan sonra o, yenə də bütün varlığı ilə təbiəti, həyatı seyrə dalır, dillə ifadə olunmayan məftuniyyət və sevinc aləmində yaşayır. Onun həyat yolu

müsbətlidir, maneələrlə, tikanlarla doludur, ayaqlarının altı daşlı, bəzən də çirkablı olur, lakin başı həmişə işıqla şölələnir. O möhkəmdir, səbatlıdır, mülayimdir, sakitdir, dincdir, üsulludur, ciddidir, dərin düşünəndir, tələbkar deyil, güzəştə gedəndir; Allah ona iki qiymətli şey bəxş edib ki, bu, bir çox varlılara müyəssər olan şey deyil: bunlardan biri zəhmət, biri də fikirdir; zəhmətlə o, sərbəstlik, fikirlə ləyaqət əldə etmişdir; bu iki nemət üçün o, Allaha həmd-səna edir.

Marius da belə oldu. Doğrusunu desək, o, təbiəti və cəmiyyəti seyr etməyə həddindən artıq meyil göstərirdi. O, müəyyən qədər pul qazanmağa müvəffəq olandan sonra sakitləşdi və bu fikrə gəldi ki, kasıblıq özü də bir o qədər pis deyil; düşünmək üçün daha çox vaxt əldə etməkdən ötrü iş vaxtının bir hissəsini kəsib ona sərf etdi. Elə olurdu ki, bütün günü sehlənmiş adam kimi düşüncə içərisində keçirir, daxilində əmələ gələn məftuniyyət və ümid nəşəsinə dalırdı. Həyat məsələsini o özü üçün belə həll etmişdi: maddi nemət qazanmaq üçün mümkün qədər az, mənəvi fayda əldə etmək üçün mümkün qədər çox zəhmət çəkmək! O, elə güman edirdi ki, daha heç bir şeyə ehtiyacı yoxdur; lakin həyatı və təbiəti seyr etməyi bu cür başa düşməyin nəticə etibarilə, bir növ, tənbəlliyə gətirib çıxaracağını görmürdü; o görmürdü ki, lap adi maddi ehtiyacını təmin etməklə sakitləşmişdir, dincəlmək fikrinə çox tez düşmüşdür.

Fəal və nəcib təbiətli Marius üçün belə bir vəziyyətin ancaq keçici hal olduğu tamamilə aydındı; hər adam həyatında müəyyən çətinliklərə rast gəlir; Marius da belə çətinliyə rast gələn kimi bu durğunluğu özündən rədd edəcəkdi.

Marius bu zaman vəkil olsa da, qoca Jilnorman onun vəkilliyi haqqında bəzi şeylər düşünsə də, o nəinki “davakarlıq” eləmir, heç vəkilliklə məşğul olmurdu. Xəyalpərəstlik onda hüquq elminə qarşı nifrət oyatmışdı. Vəkillərlə durub-oturmaqdan, məhkəmələrdə iştirak etməkdən, işi məhkəməyə düşənlərlə məşğul olmaqdan da zəhlətökən şey varmı?! Bir də axı bu, onun nəyinə lazımdır?! Məşğuliyətini dəyişməkdə o heç bir əsas görmürdü. Yuxarıda adını çəkdiyimiz kiçik kitab alveri işində iştirak etmək ona çox zəhmət sərf etmədən müəyyən qazanc gətirirdi, əvvəllər dediyimiz kimi, bu qazanc ona tamamilə çatırdı.

Onun iş götürdüyü kitab alverçilərindən biri – əgər yanlışlıq ramsa, deyəsən, cənab Marjmel idi – Mariusa gəlib onun yanında

işləməyi təklif etdi, həm də ona yaxşı bir mənzil, ildə də min beş yüz frank maaşla daimi iş verəcəyini vəd etdi. Yaxşı mənzil! Min beş yüz frank maaş! Bu, əlbəttə, pis deyildi. Ancaq burada sərbəstlikdən məhrum olmaq məsələsi vardı. Bu dönüb bir muzdur, bir növ, ədəbi nökr olmaq deməkdir! Mariusun fikrincə, bu təklifi qəbul etmək öz vəziyyətini həm yaxşılaşdırmaq, həm də pisləşdirmək deməkdi; maddi rifah cəhətdən onun vəziyyəti yaxşılaşdı, lakin insan ləyaqəti nöqtəyi-nəzərindən uduzurdu. Bu, bəzədilməmiş, təbii, lakin gözəl yoxsulluğu eybəcər və gülünc tabeliyə dəyişmək deməkdi. Elə bil ki, kor idin, dönüb çəp olursan. Marius təklifi qəbul etmədi.

O, tək yaşayırdı. Öz təbiəti etibarilə tək yaşamağa meyil edirdi; bir də ona görə tək yaşayırdı ki, onu həddindən artıq ürkütmüşdü-lər, buna görə də, Anjolasın başçılıq etdiyi dərneyə əməlli-başlı daxil olmadı. Onlar ancaq tanış kimi qaldılar; lazım olarsa, bir-birinə hər cür yardım göstərməyə hazırdılar, məsələ də bununla bitirdi. Mariusun iki dostu vardı: onlardan biri Kurfeyrak, biri də cənab Maböf idi; Kurfeyrak cavan, Maböf qoca idi. Marius daha çox qocaya meyil edirdi. Bunun iki səbəbi vardı: cənab Maböf həm onun daxilində olan dəyişikliyə səbəb olmuşdu, həm də Marius onun vasitəsilə atasını tanımış və sevmişdi. O deyirdi: “Cənab Maböf mənim gözlərimdən kataraktı götürdü”.

Heç şübhəsiz, bu kilsə ağsaqqalı Mariusun taleyində böyük rol oynamışdı.

Əslində, cənab Maböf qəza-qədər in əlində müti və laqeyd alət idi. Otağa gətirilən bir şam otağı işıqlandırdığı kimi, cənab Maböf də heç bilmədən, təsadüfi olaraq əsl vəziyyəti Marius üçün işıqlandırmış, məsələni açıb ona demişdi. Maböf şamı gətirən adam deyil, şamın özü idi.

O ki qaldı Mariusun siyasi görüşlərində əmələ gələn dəyişikliyə, cənab Maböf bunu nə anlamağa, nə təbrik etməyə, nə də buna rəhbərlik etməyə qabili.

Biz sonralar yenə də cənab Maböfə rast gələcəyik, buna görə onun barəsində bir neçə kəlmə söz söyləmək artıq olmazdı.

Dördüncü fəsil

CƏNAB MABÖF

Cənab Maböf Mariusa “Əlbəttə, siyasi əqidələrə hörmət edirəm” – deyəndə o, öz həqiqi hissələrini ifadə etmişdi. Bütün siyasi əqidələrə o, tamamilə laqeyd baxırdı; ancaq bir şey istəyirdi: bu əqidələr onun dincliyini pozmasın, bunun üçün bütün əqidələrə hörmət etməyə hazırıdı. Bu cəhətdən o, yunanlara oxşayırdı: yunanlar Furilər “gözəl, yaxşı, cazibədar Evmenidlər” adlandırırdı. Cənab Maböfün siyasi əqidəsini bitkilərə, bundan da çox kitablara olan sevgisi əvəz edirdi. Onun da, bütün müasirləri kimi “ist”lə qurtaran damğası vardı. O zaman heç kəs bunsuz dolanmazdı. Lakin cənab Maböf nə royalist idi, nə bonapartist, nə xartist, nə orleanist, nə də anarxist idi, o bukinist idi.

O, bir şeyi başa düşmürdü: bu qədər ki dünyada hər cür yosun, ot-ələf, kol-kos var, bu qədər ki kitab var, necə ola bilər ki, adamlar fərman, demokratiya, legitimizm, mütləqiyyət, respublika və bu kimi “cəfəngiyat” üstündə bir-birinə nifrət etsinlər: bu yosunları, otlaqları, kolları sevə-sevə seyr etmək olar, bu kitabları yalnız *in folio*¹ deyil, lap elə otuz ikidən bir hissəsini də varaqlamaq olar. Burası da var ki, o, cəmiyyətə xeyir vermək istəyirdi. Kitab yığmaq ona kitab oxumağa, nəbatat elmlə məşğul olmaq bağbanlıq etməyə mane olmurdu. Cənab Maböflə Pommersi arasında dostluq əmələ gələndən sonra aydın oldu ki, onunla polkovnikin həvəs göstərdiyi məsələ bir-birinə uyğundur. Polkovnikin çiçəklər üzərində apardığı təcürübəni cənab Maböf meyvələr üzərində edirdi. O, armudun elə bir toxumluq növünü yetişdirmişdi ki, bu heç də Sen-Jermen növündən az sulu deyildi və yəqin ki, ancaq onun əməyi nəticəsində indi məşhur olan oktyabr mirabel gavalısı meydana gəlmişdir. Bu gavalı öz ətri ilə heç də yay gavalısından geri qalmırdı. O, günorta ibadətində möminliyindən daha artıq, yumşaq xasiyyətli olduğu üçün gedirdi; bir də ona görə gedirdi ki, ancaq kilsədə bir yerə yığışan, lakin dinib-danışmayan camaat görürdü: o, insanları sevsə də, insan izdihamı hay-küyündən zəhləsi gedirdi. O, belə güman edirdi ki, adamın mütləq bir ictimai vəzifəsi olmalıdır, buna görə də özü üçün

¹ *În folio* (it.) – hərfi mənası “vərəq” deməkdir. Qəzet-jurnal və kitabların formatı

kilsə ağsaqqalı vəzifəsini seçmişdi. Bütün ömründə o, qadını lələdən, kişini elzevirdən artıq sevməmişdi. Cənab Maböfün altmışdan çox yaşı olanda birisi ondan soruşur: “Siz heç evli olmamısınız?” O da belə cavab verir: “Yadımda deyil”. Hərdən o ah çəkərək: “Ah, mən varlı olsaydım!” – deyirdisə – bu sözü deməyən kimdir – bunu heç də qoca Jilnorman kimi bir gözələ baxıb demirdi, qədim bir kitabı sevə-sevə gözdən keçirərək deyirdi. Cənab Maböf tək yaşayırdı; təsərrüfat işlərinə baxan bir qarı onun yanında olurdu. Onun yüngül şəkildə xiraqra xəstəliyi vardı: yatanda yel azarından əyilmiş barmaqları, üstünə saldığı döşəkağının altından qabanıb qalxırdı. O, “*Kotere civarının florası*” adlı kitab yazmış və nəşr etdirmişdi. Kitab rəngli cədvəllərlə bəzədilmişdi, cədvəllərin klişesini özündə saxlayırdı; çox geniş şöhrət qazanmış bu əsəri o özü satırdı. Həftədə iki-üç dəfə onun Mezyer küçəsində olan mənzilinin zəngi vurulurdu: bu, kitab almağa gələn adamlardı. Bu qayda ilə ildə onun əlinə iki min franka yaxın pul gəlirdi, bütün gəliri də əsasən bundan ibarətdi. O, kəsib olsa da, hər şeydən gözünü yığaraq, qənaət edə-edə, yavaş-yavaş nadir və çox qiymətli kitablar kolleksiyası düzəldə bilmişdi. O, evindən həmişə qoltuğunda kitab çıxar, çox vaxt da iki kitabla qayırdı. Onun mənzili aşağı mərtəbədə dörd otaqdan ibarətdi, otaqların da qabağında kiçik bağ vardı; çərçivəyə alınmış herbarilər və qədim sənətkarların qravürləri bu otaqların yeganə zینəti idi. Elə ancaq qılınc, ya tüfəng görməklə onun qanı damarlarında donurdu. Ömründə o, bircə dəfə də olsa, topa, hətta “Əlillər evi”ndə olan topa da yaxın gəlməmişdi. Onun başı ağappaqdı: mədəsi sağlamdı; dişləri tamam tökülmüşdü; o heç kəsə ziyan yetirməz, heç kəsi incitməzdi. Onun bütün bədəni əsəbi halda dardınırı; Pikardi şivəsi ilə danışır, uşaq kimi gülürdü; özü də çox qırıqdı; o, bütün görkəmilə qoyunu xatırladırdı. Bunu da əlavə etmək lazımdır ki, onun bir keşiş qardaşı vardı. Sen-Jak qapıları yanında kitab dükanı olan qoca Ruayoldan başqa, o heç kəslə nə dostluq, nə də ünsiyyət edərdi. Onun ən böyük arzusu indiqonu Fransada yetişdirməkdə.

Cənab Maböfün xidmətçisi də ən sadədil adamlara nümunə ola bilirdi. Bu xoştəbiətli qarı ölənə kimi qız qaldı. Onun bütün qəlbi Sultan adlı pişiyinə olan məhəbbətlə dolu idi, bütün sərf olunmamış şəfqətini ona vermişdi; bu pişiyin mehribanca mırıldaması onun

üçün Sikstin xorunun ifasında Alleqrin “Mizerer”indən də xoş idi. Bütün ömründə o, bircə dəfə də olsun kişi arzulamamışdı. O, qətiyyən pişiyindən ayrılmaq, ona xəyanət etmək istəməzdi; o özü də pişiyi kimi bağlı idi. Onun fəxr etdiyi yeganə şey çutqularının ağılığı idi. Bazar günü, günorta yeməyindən sonra öz vaxtını ya sandıqda olan alt paltarını saymağa, ya da paltarlıq üçün aldığı və heç tikdirmədiyi parçaları çarpayının üstünə qoymağa həsr edirdi. O, kitab oxuya bilirdi. Cənab Maböf ona “Plutarx xala” deyirdi.

Marius cənab Maböfin hüsn-rəğbətini qazana bilməmişdi, çünki o, öz gəncliyi və yumşaqlığı ilə cənab Maböfün qocalığını isidir, onun qırıqlığına rəhm etməyi bacarırdı. Yaz günəşi küləksiz gündə necə təsir bağışlayırsa, gəncliklə mülayimlik qocalara elə təsir bağışlayır. Marius hərbi şöhrətlərdən, barıt tütüsündən, hədsiz-hesabsız hərbi səfərlərdən, yürüslərdən, atasının iştirak etdiyi, gah qılınc zərbələri endirdiyi, gah da özünün qılınc zərbəsi aldığı qəribə vuruşmalardan doyduğunu hiss edəndə cənab Maböfün yanına gələrdi; cənab Maböf də ona qəhrəmanın çıxəyə olan məhəbbətindən danışırdı.

Cənab Maböfün keşiş qardaşı, təqribən, 1830-cu illərdə öldü, elə o saat da bütün üfüqlər onun üçün qaraldı, sanki, gecə oldu. Notariusun müflisləşməsi ilə on min frankdan məhrum oldu, onun bütün var-yoxu – həm öz pulu, həm də qardaşından düşən pul bundan ibarətdi. İyul inqilabı isə kitab satışı böhranına səbəb oldu: bir əngəl meydana çıxan kimi, hər şeydən əvvəl, hər cür “flora kitabları” satışdan qalır. Elə o gündən “*Kotere civarının florası*”na daha müştəri olmadı. Həftələr bir-birinin ardınca gəlib-keçir, bircə nəfər də alıcı gəlmirdi. Qapı zəngi çalınanda cənab Maböf diksinirdi. Plutarx xala qəmgin-qəmgin deyirdi: “Cənab, gələn suçudur”. Sözü qısa, cənab Maböf bir gün Mezyer küçəsindəki mənzilini tərk etdi, kilsə ağsaqqalı vəzifəsini öz üzərindən götürdü. Sen-Sülplislə vidalaşmış ayrıldı, qravürlərindən bir hissəsini satdı, lakin kitablarına dəymədi, çünki kitablarını qravürlərdən daha üstün tuturdu. Monparnas bulvarında olan kiçik bir evə köçdü. Lakin o, burada üçcə ay qaldı; buna da iki səbəb oldu: birinci səbəb bu idi ki, aşağı mərtəbəyə bağla bir yerdə üç yüz frank kirayə vermək lazımdı, amma o, iki yüz frankdan artıq vermək imkanında deyildi; ikinci səbəb də bu idi ki, onun qonşuluğunda “Fat” adlı nişan tiri vardı, oradan həmişə tapança səsi gəlirdi, o isə buna qətiyyən dözə bilmirdi.

Cənab Maböf öz “Florası”nı, klişələrini, herbarilərini, kağız qovluqlarını, kitablarını götürüb Monparnas bulvarından Salpetrier xəstəxanası yaxınlığında, Austerlits kəndində, ildə əlli eküyə kirayə etdiyi üçotaqlı, daxmayabənzər bir evə köçdü; evin bağı, hasarı və quyusu da vardı. Köçməsindən istifadə edərək ev əşyalarının çoxunu satdı. Yeni mənzilə köçdüyü gün o çox sevinirdi; o, öz əli ilə öz qravürləri və herbariləri üçün divara mismar vurdu; bu işi qurtardıqdan sonra qalan bütün vaxtını, ta hava qaralana kimi, bağda əlləşdi. Axşam Plutarx xalanın fikrə daldığını, qəmginləşdiyini görüb, əlini onun çiyinə vuraraq, gülümsəyə-gülümsəyə dedi: “Eybi yoxdur, eybi yoxdur, bizim hələ indiqomuz var!”

Ancaq iki adama – bir Sen-Jak qapıları yanında kitab dükanı olan adama, bir də Mariusa cənab Maböfin Austerlits daxmasına gəlməyə icazə verilirdi; sözün açığı, bu gurultulu Austerlits adı onun heç xoşuna gəlmirdi.

Bir şey var ki, biz bunu əvvəllər də qeyd etmişdik: o adamlar ki ağıllı, ya dəlicəsinə bir fikirlə, ya bunların hər ikisilə eyni vaxtda (bu da çox tez-tez olur) həddindən artıq məşğul olurlar, onlar məişət işlərini və qaygılarını çox gec duyurlar. Belə adamlar öz talelərinə laqeyd olurlar. Diqqəti məsələ üstündə toplamaq passivlik törədir, lakin bu, qeyri-şüuri bir passivlik olmasaydı, fəlsəfəyə oxşaya bilərdi. İnsan mənəvi və cismani cəhətdən enməyə, ruhdan düşməyə, hətta heç özü də hiss etmədən pozulmağa başlayır. Doğrudur, adam axırda özünə gəlir, düşdüyü vəziyyəti başa düşür, ancaq bu, həmişə gec olur. O vaxta qədər öz xoşbəxtliylə bədbəxtliyi arasında gedən oyuna o, sanki, etinasızlıq göstərir. O özü qumara qoyulmuş puldur, lakin oyunu tam laqeydliklə izləyir.

Bu qayda ilə cənab Maböf ətrafında olan qaranlığın qatılmasına, ümidlərinin bir-birinin ardınca sönməsinə baxmayaraq, bir az sadələvhəsinə olsa da, öz ruhi sakitliyini saxlaya bilmişdi. Onun fikri vərdişlərində saat kəfğirinin inersiyası vardı. O özü üçün xam bir xəyal yaradaraq, qurulmuş maşın kimi bunun ardınca gedirdi, əslində bu xəyal çoxdan dağılıb yox olmuşdu. Saatın açarı itəndə saat o dəqiqə dayanmır.

Cənab Maböfün başqalarına zərər verməyən əyləncələri vardı. Bu əyləncələr xərc tələb etmirdi, həm də heç gözlənilmədiyi hallarda olurdu; ən əhəmiyyətsiz bir şey belə əyləncəyə səbəb olurdu.

Bir gün Plutarx xala otağın bir tərəfində oturub kitab oxuyurdu. Romanı bərkdən oxuyurdu və belə hesab edirdi ki, bu cür oxumaq daha anlaşıqlı olar. Kitabı bərkdən oxumaqla, sanki, orada yazılanları öz-özünə başa salırsan. Bərkdən oxumağın da öz həvəskarları var; bu zaman onların sifətində qəribə ifadə olur: sanki, onlar oxuduqları şeyin həqiqi olduğuna özlərini dərinəndən inandırmaq istəyirlər.

Plutarx xala da romanı hər iki əlində tutaraq bərkdən oxuyurdu.

O, elə bir cümləyə gəlib çatdı ki, orada bir gözəldən və draqun zabitindən bəhs olunurdu:

“...Gözəl acıqlanaraq dedi: “Buddanı”. Bir də draqun...”

Plutarx xala bu yerdə gözlüyünü çıxarıb silməyə başladı.

Cənab Maböf astadan dedi:

– Budda və Əjdaha. Tamamilə doğrudur; vaxtilə bir əjdaha varmış; mağarada gizlənbmiş, ağzından alov püskürüb göyü yandırır-mış. Onun pələng kimi caynaqları da varmış. Bu yırtıcının fitnə-fəsadından bir çox ulduz yanıb külə dönübmüş. Budda bunu görüb mağaraya girir, əjdahanı öldürür. Plutarx xala, siz çox gözəl kitab oxuyursunuz. Bu, söylənilən əfsanələrdən ən yaxşısıdır.

Cənab Maböf bunu deyib xoş xəyala daldı.

Beşinci fəsil

YOXSULLUQ VƏ SƏFALƏT YAXŞI QONŞULARDIR

Yavaş-yavaş ehtiyac içərisində batan və bunu təəccüblə, lakin hələ kədərlənmədən hiss etməyə başlayan bu sadələvh qoca, Mariusun xoşuna gəlirdi. Marius təsadüf düşəndə Kurfeyrakla görüşdü, lakin cənab Maböfün görüşünə özü getmək istəyirdi. Bununla belə, qocanın yanına ayda ancaq bir-iki dəfə gedirdi, çox getmirdi.

Marius ən çox kənar bulvarlarda, Mars çölündə, ya da Lüksemburq bağının ən tənha xiyabanlarında təkbaşına uzun-uzadı gəzməkdən həzz alardı. Bəzən o, günün yarısını bir bostançının təsərrüfatında keçirərdi: kahı əkilmiş ləklərə, peyində eşələnən toyuqlara, su çarxını hərləyən ata baxardı. Yolla keçən adamlar ona

maraqla baxırdı. Onun geyimi bəzilərini şübhəyə salar, sir-sifəti məşum görünərdi. Əslində, o ancaq boş-boş xəyallara dalmış yoxsul bir gəncdi.

Belə gəzintilərdən birində Marius Qorbonun daxmasına rast gəldi: daxmanın sakit bir yerdə olması, həm də ucuzluğu onun diqqətini cəlb etdi, o, öz mənzilindən köçüb bura gəldi. Burada onu ancaq Marius adı ilə tanıyırdılar.

Atasının köhnə yoldaşlarından və köhnə generallardan bəziləri Mariusla tanış olaraq, onu öz evlərinə dəvət edirdilər. Marius onların dəvətini rədd etmirdi. Onlar Mariusa öz atası haqqında danışmağa imkan verirdilər. Bu qayda ilə o, vaxtaşırı gah qraf Pajolun, gah general Belavenin və Fririonun yanına, gah “Əlillər evi”nə gedirdi. Burada musiqi ilə məşğul olur, rəqs edirdilər. Marius bu müsamilərə gedəndə təzə kostyumunu geyərdi. Lakin o ancaq bərk şaxtalı günlərdə o yerlərə gedirdi, çünki kareta tutmağa pulu yox idi, uzunboğaz çəkmələri də ayna kimi parıldamasaydı, getməzd.

O heç bir kədər duymadan dəfələrlə demişdi: “Nə etməli, insan belə yaranıb!” Salonlara üst-başı çirkli getməyə icazə vardı, lakin çirkli çəkmə ilə getmək olmazdı. Siz salonda ancaq tam təmizlik əsasında böyük bir mehribanlıqla qəbul oluna bilərsiniz, lakin nəyin tam təmizliyi əsasında? Vicdanınımı? Xeyr, uzunboğaz çəkmələrin!

Könül ehtirasından başqa bütün ehtiraslar xülya içində dağılıb gedir. Mariusun da siyasi xəstəliyi bu xülyalar içində sağaldı. 1830-cu il inqilabı da buna kömək etdi: bu inqilab onu həm razı saldı, həm də sakitlik gətirdi. O necə vardısı, elə də qaldı. Hiddətdən başqa bütün əvvəlki hissələrini mühafizə etdi. Əqidəsi dəyişmədi, ancaq mülayimləşdi. Əslində, onun heç əqidəsi qalmamışdı, o ancaq hüsn-rəğbətini mühafizə etmişdi. O, hansı partiyanın tərəfdarı idi? İnsanlıq partiyasının! O, bütün bəşəriyyət içərisində fransızları, bütün millətlər içərisində xalqı, bütün xalq içərisində qadını üstün tuturdu. Onun ən çox qadınlara yazığı gəlirdi. İndi o, işdən fikri mühüm hesab edirdi: şairi qəhrəmandan, İovun kitabı kimi kitabı Marenqo hadisəsi kimi hadisədən yüksək tuturdu. Axşam isə, bütün günü düşüncələr içərisində keçirdikdən sonra, bulvarla evinə gedəndə ağac budaqları arasından ucsuz-bucaqsız fəzaya, sayrışan məchul ulduzlara, göyün dərinliyinə, zülmətə, kainatı bürüyən sığır baxır, bu zaman bütün bəşəriyyət ona əhəmiyyətsiz bir şey kimi görünürdü.

O düşünürdü, bəlkə də, haqlı olaraq düşünürdü ki, insan həyatının əsl mənasını, əsl fəlsəfəsini kəşf etmişdir, buna görə də bütün diqqətini ancaq göyü seyr etmək üzərində topladı – həqiqət quyunun dərinliyindən görünə biləcək bir şey varsa, o da göydür.

Lakin bu, ona gələcək haqqında cürbəcür planlar, layihələr, mülahizələr qurmağa mane olmurdu. Marius xəyala dalanda bir adam onun qəlbinə baxa bilsəydi, bu qəlbın son dərəcə təmiz olması onu heyrətə salardı. Doğrudan da, bizim gözümüz bizə yaxın olan adamların daxili aləmini görə bilsəydi, insan haqqında, bu insanın fikirlərindən artıq xəyalları əsasında daha düzgün mülahizə yürütmək olardı. Fikirdə iradə var, xəyalda yoxdur. Qeyri-ixtiyari olaraq meydana gələn xəyallar – bu, əzəmətli və ideal bir şeyə xidmət etsə də – həmişə bizim mənəvi simamızı əks etdirir, bunu mühafizə edir. Qəlbimizin bilavasitə ən gizlin dərinliyindən gələn səmimi hissələr içərisində bizim böyük taleyə doğru dayanmadan can atmamızdan daha səmimi şey yoxdur. Bu canatmada insanın əsl xasiyyəti bir-birilə əlaqələndirilmiş, ətraflı surətdə düşünülmüş, bir-birilə uyğunlaşdırılmış fikirlərdə olduğundan daha artıq görünür. Bizim xülyamız hər şeydən çox bizim özümüzə oxşayır. Hər kəsin məchul və qeyri-mümkün şeylər haqqında olan xülyası onun öz təbiətinə uyğun bir şəkildə meydana gəlir.

Təxminən, 1831-ci ilin ortalarında Mariusa xidmət edən qarı ona dedi ki, sizin qonşunuz olan bədbəxt Jondretlər ailəsini yaşadığı mənzildən qovurlar. Marius bəzən bütün günü evdə olmadığından qonşusu olduğunu, bəlkə, heç bilmirdi də.

Soruşdu:

- Onları niyə evdən qovurlar?
- Ona görə ki, ev kirayəsini vermirlər, çoxdandı gecikdirirlər.
- Onlar nə qədər verməlidir?

Qarı:

– İyirmi frank, – deyə cavab verdi.

Masanın gözündə Mariusun ehtiyat üçün otuz frank pulu vardı.

Qarıya:

– Alın, bu iyirmi beş frankdır, – dedi, – o kasıb adamların borcunu ödəyin, beş frankını da onların özünə verin. Ancaq deməyin ki, bunu mən vermişəm.

Teodülün qulluq etdiyi polku, heç gözlənilmədiyi halda, Parisə, qarnizon xidmətinə göndərdilər. Bu vəziyyət Jilnorman xalanın beynində ikinci bir fikrin doğmasına səbəb oldu; əvvəl o, Teodülə tapşırmışdı ki, Mariusu güdsün, indi isə Mariusu Teodüllə əvəz etmək fikrinə düşdü.

Bəlkə də, qoca Jilnorman evdə cavan bir oğlan görmək arzusunda oldu – Avropa şüalarından bəzən xarabalıq da həzz alır; xanım Jilnorman bunu nəzərə alaraq, hər ehtimalla qarşı, başqa bir Mariusu əldə etməyi faydalı gördü. O düşünərək öz-özünə dedi: “Qoy başqası olsun, bunun eybi yoxdur; bu, kitabın təshih cədvəlində səhvin düzəlişinə bənzəyir – “Marius” – oxu “Teodül”.

Adamın qardaşı nəvəsi öz nəvəsi kimidir; vəkil olmayan yerdə ulanla keçinmək olar.

Bir gün səhərçağı, cənab Jilnorman “Gündəlik”i, ya ona bənzər qəzetləri oxuyarkən, qızı içəri girib, çox şirin bir səslə (çünki söhbət onun çox istədiyi adam haqqında gedir) dedi:

– Atacan, bu gün səhər Teodül öz hörmətini ifadə etmək üçün sizin yanınıza gəlmək istəyirdi.

– Teodül kimdir?

– Sizin qardaşınızın nəvəsi.

Qoca uzada-uzada dedi:

– Hə-ə!

Sonra yenə də qəzet oxumağa başladı, qardaşı nəvəsi, yəni Teodül deyilən adam tamam fikrindən çıxdı və çox çəkmədi ki, yamanca acıqlandı: qəzet oxuyanda o, çox vaxt belə acıqlanırdı. Onun əlində tutduğu və aydın şeydir ki, royalist məzmunlu “vərəqə”də ozamankı Paris üçün əhəmiyyətsiz və adi bir şey olan bir məsələ haqqında məlumat verilirdi; yazırdılar: “Sabah günorta vaxtı, Pantheon meydanında hüquq və tibb fakültələri tələbələrinin yığınağı olacaq”. Söhbət o zaman hər kəsi maraqlandıran bir hadisə üstündə, yəni milli qvardiya artilleriyası barəsində və Luvr sarayında top qoymaq üstündə hərbiyyə naziri ilə “mülki milis” arasında bağ verən

münaqişə haqqında gedirdi. Tələbələr yığışib bu məsələni “müzakirə” etməli idilər. Cənab Jilnormanın hirsələnməsi üçün bu özü də kifayət idi.

Marius onun yadına düşdü: o da tələbə idi, o da, yaqın, başqaları ilə birlikdə günorta vaxtı “müşavirə keçirmək üçün” Panteon meydanına gedəcəkdi.

Cənab Jilnorman bu əzabverici şeyləri düşünərkən mülazim Teodül içəri girdi: o, qocanın xasiyyətini nəzərə alaraq mülki paltar geymişdi və madmazel Jilnorman onu yavaşca otağa salmışdı. Ulan belə fikirləşirdi: “Bu qoca kaftar, əlbəttə, bütün var-yoxunu ömürlük rentaya qoymamışdır, bunun xatiri üçün hərdən mülki paltar da geymək olar”.

Madmazel Jilnorman atasına sarı dönərək, bərkdən dedi:

– Teodüldür, sizin qardaşınız nəvəsi.

Elə o saat da mülazimin qulağına pıçıldadı:

– Bax, heç bir şeydə ona etiraz eləmə ha!

Sonra çıxıb getdi.

Mülazim belə bir hörmətli məclisə vərmiş etmədiyindən çəkinə-çəkinə, dili dolaşa-dolaşa “Xoş gördük, əmican!” – deyərək, adəti üzrə və qeyri-ixtiyari olaraq təzim etdi: təzimi o, hərbi qayda ilə başlayaraq mülki qayda ilə bitirdi.

Qoca:

– Hə, sizsiniz! Çox gözəl, oturun! – dedi və elə o saat ulan yadından çıxdı.

Teodül oturdu, amma cənab Jilnorman ayağa qalxdı.

Əllərini jiletinin cibinə qoyub, zəif, titrək barmaqları ilə ciblərində olan saatı sıxa-sıxa otaqda gəzirməyə başladı; o düşünə-düşünə deyirdi:

– Burnufırtıqlılar dəstəsi! Özü də gör hara yığışırlar?! Belə də şey olar?! Ayrı yerə də yox, Panteon meydanına! Bədbəxt çağalar! Hələ dünən döşdən ayrılıblar, dodaqlarındakı süd hələ qurumayıb, amma gör nə edirlər, sabah, günorta vaxtı müşavirəyə yığışırlar. Bunun axırı nə olacaq, nə olacaq? Bu, lap aydındır: məhv olmaq! Bu lütlər bizi gör hara gətirib çıxartdı! Mülki artilleriya! Mülki artilleriya haqqında müşavirə etmək! Küçəyə çıxıb bar-bar bağırmaq: milli qvardiya topdan atəş açmalıdır, ya yox?! Onlar orada kimlərin içində olacaq? Yakobinçilərin tutduğu işin səmərəsinə baxın,

ləzzət alın! Nə desəniz, verərəm, lap milyondan mərc gələrəm ki, orada qaçaq dustaqlardan, bir də günahları bağışlanmış katorqaçılardan başqa heç kəs olmayacaq! Respublikaçı və dustaq – bunların hərəsi çəkmənin bir tayıdır! Karno soruşurdu: “Xain, əmrin nədir, mən hara gedim?” Fuşə də belə cavab vermişdi: “Axmaq, hara istəyirsən, get!” Onlar hamısı orada olacaq, sizin o respublikaçılar!..

Teodül onun sözünü təsdiq etdi:

– Lap doğrudur.

Cənab Jilnorman başını azca döndərdi, Teodülə baxaraq sözü-nə davam etdi:

– Bir baxın da, bu yaramazda bu qədər alçaqlıq haradandı ki, gedib karbonar olub? Sən axı mənim evimdən niyə getdin? Respublikaçı olmaq üçün?! Gör ağılına nə gəlib! Əvvəla, xalq sənin respublikanı istəmir. Bu respublika ona heç lazım deyil. Onun ağılı yerindədir. O, çox gözəl bilir ki, krallar həmişə olub, olacaq da! O, çox gözəl bilir ki, xalq – xalq olub qalır. Xalq sənin respublikana gülür, bunu başa düşürsənmi, ay gicin biri gic! Bu sarsaqlıqdan da iyrenc şey olarmı? “*Düşən ata*”ya vurulmaq, gilyotinə qaş-göz eləmək, doxsan üçüncü ilin eyvanı altında serenada oxumaq, gitara dinqıldatmaq! Bu gənclər o qədər kütdür ki, heç bir parça tüpür-cəyə də dəyməzlər! Hamısı da bu tilova düşürlər. Heç bircəciyi də bundan uzaqlaşmır. İndi ağılı itirmək üçün küçənin havasını udmaq kifayətdir! On doqquzuncu əsr – zəhərdir. Bir də görürsən ki, bir haramzadənin biri, burnufırtıqlı bir uşaq, keçə saqqalı kimi saqqal qoydu, özü də elə təsəvvür edir ki, hamıdan ağıllıdır, tez də qoca atasının yanından qaçıb gedir. Bu, respublikasayağı, romantiksayağı bir hərəkətdir. Bu romantizm özü axı nə deyilən şeydir? İltifat buyurub, izah edin: bu nə deyilən şeydir? Başdan-başa səfehlik! Bir il əvvəl hamı baş alıb “*Ernani*”yə gedirdi. Bir buna bax: “*Ernani!*” Cürbəcür antitezalar, dəhşətlər! Heç fransız dilində də yazılmayıb! İndi də birdən Luvr sarayına top qoyurlar. Gör quldurluq nə yerə gəlib çatıb!

Teodül dedi:

– Siz tamamilə haqlısınız, əmican.

Cənab Jilnorman susmaq bilmirdi:

– Muzey həyətində toplar! Nə səbəbə? Orada top nəyə lazımdır? Belveder Apollonunu topa tutmaq üçün? Top gülləsinin Meditsey

Venerası ilə nə əlaqəsi? İndiki bütün cavanlar nə alçaq adamlardır! Onların o Benjamen Konstanı da böyük bir sima deyil! İçində alçaq olmayan bir adam tapılsa da, deməli, o, axmaq adamdır! Onlar özlərini eybəcər şəkllə salırlar, ədəbsizcə geyinirlər, arvadlardan qorxurlar, arvadların yanında elə əzilib-büzülürlər ki, elə bil, onlardan sədəqə istəyirlər; qızlar onlara baxanda pıçqıldayıb gülür. Namusum haqqı, elə zənn etmək olar ki, yazıqlar sevgidən qorxmaq xəstəliyinə tutulublar. Bütün bu eybəcərlikləri ilə bərabər, hələ bir axmaqdırlar da; onlar Tyerselenin və Potyenin söz oyunlarını təkrar etməyi xoşlayırlar. Əyinlərindəki sürtük torba kimi sallanır; onların jiletini ancaq mehtərlər geyib lovğalana bilər; köynəkləri kobud kətandan, şalvarları kobud yun parçadan, çəkmələri kobud göndən tikilmişdir; əlbəttə, geyimləri necədirsə, özləri də elədir. Onların sözü ancaq öz çəkmələrinin altına yarar. Özü də bütün bu beyinsiz çağaların siyasi nöqteyi-nəzəri var, bir baxın da! Buna görə də bütün siyasi nöqteyi-nəzərləri qəti surətdə qadağan etmək lazımdır. Onlar özlərindən cürbəcür saxta sistemlər uydururlar, cəmiyyəti tamamilə başqa şəkllə salırlar, mütləqiyyəti dağıdırlar, qanunları çirkəbə atıb tapdalayırlar, evi qaldırın baş-ayaq eləyirlər, mənim qarışımı kral qoyurlar. Avropanı kökündən sarsıdırlar, bütün dünyanın simasını dəyişdirirlər, amma arabaya qalxan paltaryuyan arvadların baldırına gizlincə baxa bilsələr, bundan yamanca sevinərlər! Ah, Marius! Ah, avarının biri avara! Meydanda bar-bar bağıрмаq, mübahisə etmək, tədbir görmək! Ey mərhəmətli Allah, buna onlar “tədbir” deyirlər! İğtişaş get-gedə cırlaşır, dönüb axmaqlıq olur. Mən öz dövrümdə qarışıqlıq görmüşəm, amma indi yalnız hərc-mərclik görürəm. Məktəblilər milli qvardiyanın taleyini həll edirlər! Belə şeylər heç qırmızı dərilili ocibneylərdə, kadodaxlarda görünməyib! Çılpaq gözən, başlarına volanabənzər lələk taxan, pəncələrinə dəyənək alan vəhşilər bu tülləblər qədər heyvan deyil! Ağızlarından süd iyi gələn yaramazlar! Heç bir quruşa dəyməzlər, amma özlərini ağıllı göstərirlər, guya, yerin sahibidirlər, müşavirə edirlər, düşünürlər! Yox, dünyanın axınıdır! Lap aydındır! Yer kürəsi adlanan bu mənfur kürənin axınıdır! Az qalıb, Fransanın da bu kürə ilə bir yerdə son nəfəsi çıxacaq. Yığışın, müşavirə edin, səfehler! Onlar nə qədər ki Odeon tağı altında qəzet oxumağa gedirlər, belə də olacaq! Bunun vur-tut bircə su qiyməti var, üstəlik də sağlam

fikir, idrak, qəlb, ruh, ağıl gedir. Ora gedirlər, sonra da ailədən uzaqlaşır. Bütün qəzetlər taundur, hətta “*Ağ bayraq*” özü də! Mortenvil, əslində, yakobinçi idi. Ey mərhəmətli Allah! İndi o fəxr edə bilər: o, öz babasını ümitsizlik dərəcəsinə gətirib çıxartdı!

Teodül onunla razılaşıdı:

– Buna heç şübhə ola bilməz.

Cənab Jilnorman nəfəsini dərmək üçün bir az susdu, ulan bundan istifadə edərək, əxlaq dərəsi vermiş kimi əlavə etdi:

– Qəzetlərdən ancaq “Moniter”i, kitablardan da “Hərbi illik”i saxlamaq lazımdır.

Cənab Jilnorman yenə də sözə başladı:

– Onlar hamısı Syeyesə oxşayırlar! Padşah öldürüb senator olurlar! Onların hamısının axırı belə olur. Səadətli qraf adı almaq üçün əvvəl bir-birinə respublika qaydası ilə kobudcasına “sən” deyirlər! Səadətli çırdanlar, qatillər, sentyabrçılar! Syeyes – filosof! Demək lazımdır ki, mən həmişə bu filosofların fəlsəfəsinə Tivoli bağında ağız-burnunu əyənlərin gözlüyündən yüksək qiymət verməmişəm, bu, mənim üçün şərəfdir. Bir dəfə mən Malake sahil küçəsində senatorların təntənəli mərasimini gördüm: onlar, sanki, üstünə bal arısı səpələnmiş bənövşəyi, məxmər mantiya geymişdilər, şlyapaları da Dördüncü Henrixin şlyapasına oxşayırdı. Onlar iyrənc idilər. Əlahəzrət pələngin xalis saray meymunları! Vətəndaşlar, mən sizə deyirəm: sizin tərəqqiniz dəlilikdir, sizin insanlığınız xülyadır, sizin inqilabınız cinayətdir, sizin respublikanız eybəcərlikdir, sizin cavan, bakir Fransanız fahişəxanadan çıxmışdır! Siz kim olursunuz olun – jurnalistmi, iqtisadiyyatçımı, hüquqşünası, lap elə gilyotin bıçağından artıq azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq üçün can yandıran olun – bunu sizin hamınızın nəzər-diqqətinə yetirirəm! Mənim sizə dediyim budur, əziz dostlar!

Mülazim ucadan dedi:

– Belə də doğru söz olarmı?!

Cənab Jilnorman əl hərəkətini tamamladı, dönüb ulan Teodülün düz sifətinə baxıb qəti bir ifadə ilə dedi:

– Axmaq!

Altıncı kitab

İKİ ÜLDÜZÜN BİR-BİRİNƏ RAST GƏLMƏSİ

Birinci fəsil

LƏQƏB FAMILİYANIN YARANMASINA KÖMƏK EDİR

O zaman Marius ortaboylu, qara sıx saçlı, qəşəng oğlandı; onun zəkali olduğunu göstərən geniş alnı vardı; burun pərləri əsəbi halda körüklənərdi. O, müvazinətini itirməyən sakit, səmimi adam təsiri bağışlayırdı; üzündə vüqarlı, düşüncəli, məsum ifadə nəzərə çarpırdı. Yandan baxanda sifətinin dolğun, lakin aydınlıqdan məhrum olmayan xətlərində Elzas və Lotaringiya tərqi ilə fransız simasına keçmiş alman mülayimliyi görünürdü, lakin kələ-kötürlük yox idi; bu kələ-kötürlük, yeni yanaq sümüklərinin çıxıq, çənənin enli olması vaxtilə sikambrları çox bariz surətdə romalılardan ayırırdı; bu, həm də aslan cinsini qartal cinsindən fərqləndirir.

O, həyatının elə bir dövrünə qədəm qoymuşdu ki, bu zaman düşünən adamın əqli, təxminən eyni dərəcədə, həm dərin, həm də sadələvh olur. O, mürəkkəb bir məişət içərisinə düşdükdə çox asanlıqla fərasətsiz görünə bilərdi, lakin açar bir də döndükdə o, vəziyyətin fəvqündə durardı. O, öz rəftarında təmkinli, soyuqqanlı və nəzakətli idi; adamayovuşmazdı. Lakin onun gözəl ağızı, al dodaqları, ağı dişləri vardı, təbəssümü isə üzündəki sərtliyi bir qədər yumşaldardı. Bəzən bu təbəssüm onun bakıranə ciddiyət ifadə olunan alnı ilə qəribə ziddiyət təşkil edirdi. Onun gözləri iri deyildi, baxışları səmimi idi.

Marius yoxsulluğun ən ağır vaxtlarında yolla gedərkən bir neçə dəfə qızların dönüb ona baxdığını görmüşdü: o, bundan böyük

əzab duyaraq tez qaçıb getməyə, ya da gizlənməyə çalışmışdı. O, elə bilirdi ki, qızlar ona pis geyindiylə üçün baxırlar, ona gülürlər. Əslində, qızlar ona qəşəng olduğu üçün baxırdılar, onun həsrətini çəkirdilər.

Yolda gözəl qızlarla Marius arasında əmələ gələn bu qəribə anlaşılmazlıq onu adamdan qaçmağa məcbur etdi. Bu qızlardan heç birini o xoşlayıb bəyənməmişdi, ona görə ki, o, bunların hamısından qaçırdı. Bu qayda ilə təkbaşına, Kurfeyrakın dediyi kimi, “axmaqcasına” yaşayırdı.

Kurfeyrak ona deyərdi:

– Özünü möminliyə qoyma (onlar bir-birinə “sən” deyirdi: gənclik vaxtlarında dostlar çox asanlıqla bir-birinə “sən” deməyə başlayırlar). Dost, mənim sənə məsləhətim budur: az kitab oxu, hərdən də qəşəng qızlara bax. Ey, Marius, inan mənə: o kələkbazlar çox da pis deyillər! Onlardan qaçsan, onları görəndə qızarsan, bundan ancaq kütləşəcəksən.

Kurfeyrak Mariusa rast gələndə bəzən onu belə salamlardı: “Xoş gördük, cənab abbat!”

Kurfeyrakın bu sözündən sonra Marius azı bir həftə bütün qadınlardan – həm cavanından, həm qocasından, hələ üstəlik Kurfeyrakın özündən də bərk qaçmağa başladı.

Nəhayət, bütün dünyada iki arvad tapıldı ki, Marius onlardan qaçmadı, onlardan qorxmadı. Doğrusuna qalanda, Mariusa deyən olsaydı ki, bunlar qadındır – çox təəccüb edərdi. Bu qadınlardan biri – onun otağını süpürən saqqallı qarı idi. Kurfeyrak bu qarıya baxanda yoldaşlarına deyərdi: “Marius ona görə saqqal saxlamır ki, onun qulluqçusu saqqal qoymuşdur”. O birisi də bir qızdı; Marius onu çox tez-tez görürdü, ancaq fikir vermirdi.

Bir ildən çox idi ki, Marius Şitillik hasarı boyu uzanan Lüksemburq bağının izsiz xiyabanlarından birində, xiyabanın Qərb küçəsinə çıxan ən tənha yerində eyni oturacaqda bir kişi ilə lap cavanca bir qızın yan-yanı oturduğunu görürdü. Fikrə dalmış adamların gəzintisində həmişə təsadüf olur; Mariusu da təsadüf hər dəfə bu xiyabana gətirib çıxaranda – bu da hər gün olardı – o, həmişə bu qızla kişini burada görürdü. Kişiyə altmış yaş vermək olardı; o, kədərli və ciddi görünürdü; lakin öz möhkəm bədəni və yorğunluq ifadə olunan siması ilə istefaya çıxmış hərbi adamı xatırladırdı. Onun

döşündə ordeni olsaydı, Marius elə zənn edərdi ki, əvvəllər bu adam zabit olmuşdur. Üzündə xoş bir ifadə vardı, amma özü qılıqsız adam təsiri bağışlayırdı. O, göy şalvar, göy redinqot geyər, geniş günlüklü şlyapa qoyardı; həmişə də bunlar təzə olardı, elə bil, indicə iynədən çıxmışdır; qara qalstuk taxardı; əynindəki kvaker köynəyi kobud kətandan tikilsə də, ağappaq olardı. Bir gün onların yanından ötən yüngül əxlaqlı bir qız bərkdən demişdi: “Bu nə təmizkar dul kişidir!” Onun başı tamam ağ idi.

Onlar ilk dəfə gəlib, yəqin ki, xoşladıqları oturacaqda oturanda qıza ancaq on üç-on dörd yaş vermək olardı; bu qız çox arıqdı, bu, onu bir az eybəcər də göstərirdi; o yaraşıqsızdı, heç bir cəhətdən diqqəti cəlb etmirdi. Ancaq gözləri ümid verirdi ki, gözəl olacaq; bu geniş açılmış gözlərdə xoşa gəlməyən sakitlik duyulurdu. O həm qarısayağı, həm də uşaqsayağı, monastırda tərbiyə alan qızlar kimi kobud merinos parçadan pis tikilmiş qara paltar geymişdi. Qocanı bu qızın atası hesab etmək olardı.

Marius iki-üç gün çox maraqla bu yaşlı kişiyə, bu qız uşağına baxdı: nə kişiyə hələ qoca, nə də qıza yetişmiş qız demək olardı. Sonra qətiyyənlər onlar barədə düşünmədi. Onlar da, görünür, Mariusun burada olduğunu heç hiss etmirdilər. Qoca ilə qız sakitcə oturub söhbət edirdilər. Qız susmaq bilmir, fərəhlə danışırdı, qoca az danışırdı, arabir də böyük ata şəfqətilə ona baxırdı.

Marius heç özü də hiss etmədən bu xiyabanda gəzməyə vərdis etdi. O, hər dəfə xiyabana gələndə onları burada görürdü.

Mariusun onlara rast gəlməsi belə olurdu.

Çox vaxt Marius qoca ilə qızın oturduğu oturacağın qarşı tərəfində, xiyabanın o biri başında görünürdü: bütün xiyaban boyu gələr, onların qabağından keçər, sonra geri dönər, xiyabanın o biri başına gedərdi, sonra yenə də geri qayıdardı. Həftədə o, beş-altı dəfə bura gəzməyə gələr, hər gələndə də xiyabanı beş-altı dəfə obaş-bubaşa gedərdi, lakin salamlaşmaq nə onun, nə də qoca ilə qızın ağılına gəlməzdi. Aydınca görünürdü ki, qoca ilə qız başqalarının nəzərindən çəkinirlər, buna baxmayaraq, bəlkə də, elə buna görə beş-altı tələbə onları görmüşdü: bu tələbələr – çalışqanları dərstdən sonra, o birilər isə bilyard oyunundan sonra arabir Şitillik xiyabanına gəzməyə gələrdilər. Kurfeyrak da bilyard oyunundan sonra gələrək, oturacaqda oturanları bir qədər müşahidə etdikdən sonra qızı çirkin

hesab edib oradan əkilmişdi. O, qoca ilə qıza ləqəb qoyaraq, parfiyanlar kimi qaçmışdı: qızın ancaq paltarının, qocanın da saçının rəngini yadında saxlayaraq, qıza “Qara qız”, atasına “Cənab Ağ” adını vermişdi. Heç kəs onların əsl adını bilmirdi, buna görə də verilən ləqəb ad yerinə işlədilirdi. Tələbələr deyirdi: “Hə! Cənab Ağ öz yerindədir!” Marius da bu naməlum adama “Cənab Ağ” deməyə başladı.

Biz də onlar kimi edəcəyik: işimizin rahatlığı üçün öz hekayəmizdə ona “Cənab Ağ” deyəcəyik.

Marius birinci il ata ilə qızını, bəlkə də, hər gün və həmişə eyni vaxtda görürdü. Qoca onun xoşuna gəlirdi, amma qız xoşuna gəlmirdi.

İkinci fəsil

LUX FACTA EST¹

İkinci ildə belə oldu ki, Marius daha Lüksemburq bağına gəzməyə getmədi, altı aya qədər öz xiyabanında görünmədi, bunun səbəbini o özü də yaxşı bilmirdi; Mariusun Lüksemburq bağına gəlməməsi bizim nəql etdiyimiz hekayənin bu yerə gəlib çatdığı bir vaxta təsadüf edir. Lakin aydın bir yay səhərində o, yenə də xiyabana getdi. Günəşli bir gündə hamının ürəyi açıldığı kimi, Mariusun da qəlbi sevinclə dolu idi. Ona elə gəlirdi ki, ətrafında müxtəlif səslərlə cəh-cəh vuran quşlar onun qəlbində oxuyur, yarpaqlar arasından baxan mavi göy onun qəlbində yüksəlir.

O, “öz xiyabanına” sarı getdi; xiyabanın sonuna çatanda yenə həmin oturacaqda qoca ilə qızı gördü. Onların yanından ötəndə bildi ki, qoca qətiyyənlə dəyişməmişdir, amma qız tamamilə başqa qız olmuşdur. İndi o, öz qarşısında bütün qadın məlahəti duyulan, ucaboylu, gözəl bir məxluq görürdü; onun elə bir vaxtı idi ki, bu qadın məlahətində hələ sadəlövhçəsinə uşaq zərifliyi vardı; bu, onun öləri, bakir və məsum vaxtı idi, bu vaxtı ancaq iki sözlə daha yaxşı ifadə etmək olar: on beş yaş! Onun qızıla çalan gözəl şabalıdı saçı vardı; alını, sanki, mərmərdən idi; yanaqları qızılgülün al yarpağına bənzəyirdi; ağ bənizində solğun çəhrayılıq sezilirdi; ağızı cazibəli və

¹ Dünya yarandı. (*lat.*)

qəşəngdi; dodaqlarından təbəssüm şüa kimi yayılırdı; sözləri musiqi kimi səslənirdi; başı Jan Qujonun yaratdığı Veneranın boynu üstə qoyulmuş Rafael Madonnasının başı idi. Onun adamı valeh edən gözəl üzünün füsunkarlığını tamam göstərmək üçün bir-iki söz də əlavə etmək lazımdır: bu qızın gözəl deyil, balaca, qəşəng burnu vardı; onun burnu nə düzdü, nə donqardı; nə italyan, nə də yunan burnu idi; bu, Paris burnu idi, yəni düzgün olmayan, zəka və nəzakətə dəlalət edən zəif, xoş görünüşlü burundu. Bu, rəssamları məyus, şairləri heyran edən bir burundu.

Marius qızın qabağından keçəndə onun gözünü görə bilmədi: qız həmişə yerə baxırdı. O ancaq kölgəsində utancaqlıq gizlənən uzun, şabalıdı kirpiklər görürdü.

Ancaq qızın yerə baxması gülümsəməsinə mane olmurdu: ağsaçlı adam ona nəsə deyir, o da qulaq asa-asa gülümsəyirdi; yerə baxa-baxa belə aydınca gülümsəməkdən gözəl bir şey təsəvvür etmək olarmı?!

Marius əvvəl elə zənn etdi ki, bu, əvvəlki qızın bacısı, qocanın ikinci qızıdır. Lakin xiyabanı aşağı-yuxarı gəzmək vərdisi ilə o, ikinci dəfə gəlib qoca ilə qızın oturacağı qabağından keçəndə qıza baxdı, onun əvvəlki qız olduğuna əmin oldu. Altı ay içərisində bu qız uşağı yetişmiş qız olmuşdu. Burada ayrı bir şey yox idi. Bu, görünməmiş bir şey deyildi. Vaxt gəlir, qönçə bir anda açılır, qızılgül olur. Dünən bu qız hələ uşaqdı, heç bir gün də keçmədi, indi o, adamı məftun edirdi.

Bu qız ancaq böyüməmişdi, o, eyni zamanda, canlanmış, ruhlanmışdı. Bəzi ağacların çiçək açması üçün aprelin üçcə günü kifayətdir, bu qızın da gözəlləşməsi üçün altı ay kifayət etmişdi. Onun da apreli gəlmişdi.

Bəzən görürsən ki, kasıb, təvazökar bir adam birdən, yuxudan ayılmış kimi, yoxsulluqdan dəbdəbə aləminə atılır, pullarını sağa-sola dağıdır, heç gözlənilmədiyi halda gözə çarpır, israfçılıq eləyir, təntənəli həyat keçirir. Bu, o deməkdir ki, o pullanmışdır – dünən rentanın ödənilməsi gün imiş. Burada da elə: qız öz yarımillik gəlirini almışdı.

İndi daha onu pansionçu qız hesab etmək olmazdı. İndi daha onun nə plüş şlyapası vardı, nə merinos paltarları, nə məktəbli çəkməsi, nə də qırmızı əlləri! Gözəlliklə bərabər onda zövq də əmələ gəlmişdi. Onun paltarları həm yaxşı, həm bahalı, həm zərif, həm də

sadə idi, geyimində heç bir qəribəlik yox idi. Əynində qara damadan paltar, həmin ipəkdən də pelerin, başında ağ, krep şlyapa vardı. Əlinə ağ əlcək taxmışdı; nazik barmaqları ilə çətirinin Çin fili dişindən hazırlanmış dəstəyini hərləyirdi; gödəkboğazlı ipək çəkməsi xırdaca ayaqlarını tərsim edirdi. Qıza yaxınlaşanda onun bütün tualetindən gəncliyin məstedici ətri duyulurdu.

Qoca qətiyyəən dəyişməmişdi.

Marius ikinci dəfə qızın qarşısından keçəndə qız gözlərini yerdən qaldırdı. Onun gözləri mavi idi; lakin dərin sakitlik çökən bu gözlərin lacivərdliyi içərisində hələ də uşağcasına ifadə vardı. O, laqeyd halda Mariusa baxdı: tut ağacı altında qaçan bir uşağa, ya da oturacağa kölgəsi düşən mərmər vazaya belə baxıla bilərdi. Marius başqa bir şey haqqında düşünə-düşünə öz gəzintisinə davam edirdi.

Dörd-beş dəfə qızın oturduğu oturacağın qabağından keçib-getdi, lakin bircə dəfə də qıza baxmadı.

Marius o biri günlərdə Lüksemburq bağına gəlir, “ata ilə qızı” yenə orada görürdü, ancaq daha onlara əhəmiyyət vermirdi. Bu qız indi gözəldi, lakin o, çirkin olanda Marius onun haqqında nə qədər düşünürdüsə, indi bundan artıq düşünmürdü. O vərmiş etdiyi üçün onun oturacağı qabağından gəlib-keçirdi.

Üçüncü fəsil

YAZIN TƏSİRİ

Hava isti idi; Lüksemburq bağı günəşlə, kölgələrlə dolmuşdu; göy tərtəmizdi, sanki, mələklər səhər tezdən onu yumuşdu; şabalıd ağaclarının sıx yarpaqları arasında sərçələr civildəşirdi. Marius bütün qəlbini təbiətin qarşısında açmışdı, o heç bir şey haqqında düşünmürdü, ancaq yaşayırdı, nəfəs alırdı. O, yenə də oturacağın qabağından keçirdi, qız başını qaldırıb ona baxdı, onların baxışı bir-birinə rast gəldi.

Bu dəfə qızın baxışında nə vardı? Marius bu suala cavab verə bilməzdi. Onun baxışında heç bir şey yox idi, lakin hər şey vardı. Sanki, birdən ıldırım çaxmışdı.

Qız gözlərini yerə dikdi. Marius da gəlib-getdi.

Onun gördüyü hiyləsiz, sadə bir uşaq baxışı deyildi: bu, birdən üstü açılan, elə o saat da örtülən sirli uçurum idi.

Hər qızın belə baxdığı bir gün olur. Vay bu baxışa rast gələn adamın halına!

Hələ özünü dərk etməyən qəlbin bu ilk baxışını dan yerinin ağarmasına bənzətmək olar. Bu, parlaq, həm də məchul bir şeyin meydana gəlməsidir. Müqəddəs qaranlıqda birdən görünən, özündə bu günün bütün məsumluğunu, sabahın bütün ehtirasını birləşdirən bu solğun işığın məhvedici cazibədarlığını təsvir etmək mümkün deyil. Bu, sanki, cəsarətdən məhrum, intizarla dolu bir şəfqətin heç gözlənilmədiyi halda oyanmasıdır. Bu, məsumluğun öz-özündən xəlvəti olaraq qurduğu tordur, o heç özü istəmədən, xəbəri olmadan başqalarının qəlbini bu tora salır. Bu, qadın baxışlı bakirəlikdir.

Bu nəzər kimin üzərinə düşsə, çox nadir hallarda onda dərin xülyalar oyatmır. Bütün bakirəlik, bütün məsumluq bu səmavi, bu məşum şüadadır; bu şüada ən işvəli nəzərdən daha artıq elə bir sehrli qüvvə var ki, onun təsiri altında dərhal qəlbin dərinliyində ətir və zəhər dolu tutqun çiçək açılır. Bu çiçəyə “sevgi” deyirlər.

Marius axşam öz otağına qayıdıb əynindəki paltarına baxdı: o ancaq indi başa düşdü ki, “hər gün geydiyi kostyumla” – yəni qaytan yerindən əzilmiş şlyapada, kobud, uzunboğaz arabaçı çəkməsində, dizləri ışıldayan qara şalvarda, dirsəkləri getmiş qara sürtukda getmək heç görünməmiş, eşidilməmiş bir səliqəsizlik, ədəbsizlik və axmaqlıq imiş.

Dördüncü fəsil

CİDDİ BİR XƏSTƏLİYİN BAŞLANGICI

Ertəsi gün Marius şkafdan təzə sürtukunu, təzə şalvarını, təzə şlyapasını, təzə çəkməsini çıxartdı, bütün bu şeyləri bir dava geyimi kimi əyninə geydi, əlcəyini – bu heç görünməmiş zinətli – əlinə taxdı və həmişəki vaxtda Lüksemburq bağına getdi.

Yolda Kurfeyrak ona rast gəldi, lakin o özünü elə tutdu ki, guya, Kurfeyrakı görmür. Kurfeyrak evə qayıdanda yoldaşlarına dedi: “Mən indicə Mariusun təzə şlyapasına, təzə sürtukuna, üstəlik,

bir də Mariusun özünə rast gəldim. O, yəqin, imtahana gədirdi. Onun çox axmaqca görünüşü vardı”.

Marius Lüksemburq bağına gəlib hovuzun ətrafında dolandı, ququ quşlarına tamaşa etdi, sonra başı kifdən qaralmış, ombası qopmuş bir heykəlin qabağında xeyli dayanıb ətrafı seyr etdi. Hovuzun yanında, qırxyaşlı, yekə bir burjua beşyaşlı uşağın əlindən tutub ona öyüd-nəsihət verirdi: “Oğlum, ifrat şeylərdən çəkin. Mütləqiyyətdən və anarxiyadan uzaq ol”. Marius burjuanın dediklərinə qulaq asdı, sonra bir də hovuzun ətrafına dolandı. Nəhayət, ağır-ağır, sanki, könülsüz olaraq “öz xiyabanına” getdi. Eyni zamanda, bir şey, sanki, onu həm ora göndərir, həm də buraxmırdı. O özü bunun fərfinə varmırdı, elə güman edirdi ki, yenə də həmişəki kimi hərəkət edir.

Xiyabana girəndə “Cənab Ağ” ilə qızı xiyabanın o biri başında – “onların oturacağında” gördü. Marius sürtükünü tamam düymələdi, onu dartışdırdı ki, qırışmasın, şalvarının ipək kimi bərq vurmamasına məmnuniyyətlə nəzər salıb oturacağıın üstünə yeridi. O, hücum edən və qalib gələcəyinə inanan bir adama bənzəyirdi. Bəli, mən dedim ki, o, oturacağıın üstünə yeridi, bu, “Hannibal Romanın üstünə yeridi” demək kimi bir şeydir.

Lakin bütün bu şeyləri Marius tamamilə şüursuz halda edirdi: bu, onun fikrinin əvvəlki kimi cərəyan etməsinə, vərdiş etdiyi qayda ilə işləməsinə qətiyyətlə mane olmurdu. Elə bu anda o ancaq bir məsələ haqqında düşünürdü: “Bakalavr dərəcəsinə almaq üçün dərslik” kitabı gör nə axmaq kitabdır, yəqin, onu tərtib edənlər də çox nadir tapılan giclərdəndir, çünki bu kitabda insan dühasının yaratdığı əsərlərin ən yüksək nümunəsi olaraq Rasinin üç faciəsini, Molyerin təkcə bir komediyasını göstərirlər”.

Mariusun qulağında dərin bir uğultu vardı. Oturacağına yaxınlaşdıqca sürtükünü dartışdırır, eyni zamanda, qızdan gözünü çəkmirdi. Ona elə gəlirdi ki, mavi bir işıq titrəyə-titrəyə xiyabanın sonunu dolduraraq qızın ətrafına yayılır.

Lakin oturacağına yaxınlaşdıqca onun addımları yavaşlıyırdı. O, birdən hələ xiyabanın sonuna çatmamış, oturacağından xeyli kənarında dayanıb, geri döndü, bunun necə olduğunu heç özü də bilmədi. Xiyabanın sonuna qədər getməyəcəyi onun heç ağına da gəlmirdi. Qız uzaqdan nə onu, nə də onun təzə kostyumda necə qəşəng olduğunu görə bilməzdi, bununla belə, o özünü mümkün qədər

şax tutmağa çalışırdı: bəlkə də, arxada qalan qoca, ya qız ona baxmaq fikrinə düşdülər, qoy onun qoçaqca bir görünüşü olsun.

Marius xiyabanın o biri başına çatdı, sonra yenə geri döndü, bu dəfə daha artıq igidlik göstərdi: oturacağa o qədər yaxınlaşdı ki, ona çatmağa üçcə ağac qaldı, lakin birdən hiss etdi ki, daha qabağa gedə bilmir; tərəddüd etməyə başladı. Ona elə gəldi ki, qız başını ona sarı döndərdi. Marius iradəsini topladı, şücaət və inad göstərərək tərəddüdünə qalib gəldi, qabağa yeridi. Bir neçə saniyədən sonra o, möhkəm addımlarla oturacağın qabağından keçdi: bu zaman o özünü şax tutmuşdu, qulaqlarına qədər qızarmışdı, nə sağa, nə də sola baxmağa cəsərət edirdi, əlini də, bir dövlət xadimi kimi sürtükünün dal ətəyinin altına qoymuşdu. Düşmən atəşi altından keçəndə onun qəlbi bərk döyünürdü. Qızın əynində yenə dünənki kimi dama-dama paltar, başında krep şlyapa vardı. Mariusun qulağına gözəl bir səs gəldi, yəqin ki, “onun səsi” idi. Tələsmədən nəse danışdı. O çox gözəldi. Marius ona baxmağa cəsərət etməsə də, bunu hiss edir, düşünərək öz-özünə deyirdi: “O, Markos Obreqon de la Rond haqqında yazılan, lakin cənab Fransua de Nefşatonun öz adına çıxdığı və “*Jil Blaz*”ın nəşrində müqəddimə kimi çap etdiyi məqalənin mənim olduğunu bilsəydi... bilsəydi ki, onun əsl müəllifi mənəm – mənə hörmət və ehtiram bəslərdi!”

Marius oturacağın qabağından keçərək, xiyabanın sonuna qədər getdi: oturacaqdan xiyabanın sonu lap yaxındı; sonra geri dönüb, bir də o gözəl qızın qabağından keçdi. Bu dəfə Mariusun rəngi yaman ağarmışdı. Düzünü desək, o ancaq xoşagəlməz şeylər hiss edirdi. İndi o həm oturacaqdan, həm də qızdan uzaqlaşdı; lakin oturacaq arxada qalan kimi o, elə təsəvvür edirdi ki, qız ona baxır – ayağı-ayağına dolaşmağa başlayırdı.

O daha oturacağa yaxınlaşmaq istəmədi, xiyabanın ortasında dayandı, sonra oturub qız olan tərəfə baxmağa başladı, əvvəllər qətiyyənlə belə bir şey etmədi; düşünə-düşünə öz-özünə deyirdi: “Mən bu qızın ağ şlyapasına, qara paltarına sevə-sevə tamaşa edirəm, heç ola bilərmə ki, o da mənim ipək kimi bərq vuran şalvarıma, təzə sürtükuma tamamilə laqeyd qalsın?”

On beş dəqiqədən sonra o, yerindən qalxdı, elə bil ki, yenə də o şəfəqsaçan oturacağa sarı getmək istəyirdi. Lakin birdən yerində donub qaldı. On beş ay müddətində birinci dəfə idi ki, onun ağına

belə bir şey gəldi: hər gün bağa gəlib qızı ilə bərabər oturacaqda oturan bu cənab da, yəqin, ona diqqət yetirir, onun həmişə burada olmasını qəribə hal hesab edir.

İlk dəfə olaraq belə bir şeyi də hiss etdi: bu tanımadığı adama hətta ürəyində də “Cənab Ağ” ləqəbi vermək özü nalayiq hərəkətdir.

Bir neçə dəqiqə o, başını aşağı dikərək, əlindəki ağacla qumu cıza-cıza ayaq üstə durdu.

Sonra birdən üzünü o biri tərəfə çevirərək evinə getdi: “Cənab Ağ”la qızın oturduğu oturacaq arxada qaldı.

O gün nahar etmək Mariusun yadından çıxdı; ancaq axşam saat səkkizdə yadına düşdü ki, nahar etməmişdir. Sen-Jak küçəsinə getmək də olmazdı – çox gec idi; o öz-özünə: “eybi yoxdur”, – deyərək, bir parça çörək yedi.

Yatmadan qabaq paltarını təmizlədi, səliqə ilə büküb qoydu.

Beşinci fəsil

DEYİNGƏN QARININ BAŞINDA QIYAMƏT QOPUR

Ertəsi gün Deyingən qarı – Qorbo daxmasınının əsas kirayənişini və ev müdiri olan qapıçı qarına Kurfeyrak bu adı vermişdi, əslində, onun adı xanım Bürqon idi, lakin bu dəcəl Kurfeyrak heç bir şeyi nəzərə almaq istəmirdi – gördü ki, Marius yenə də təzə kostyumda evdən çıxıb getdi, buna o heyrət etdi.

Marius bu dəfə də Lüksemburq bağına getdi. Ancaq xiyabanın ortasında olan oturacağından qabağa keçmədi. Burada oturub, dünənki kimi, uzaqdan-uzağa ağ şlyapaya, qara paltara, mavi işığa baxmağa başladı: o, xüsusilə mavi işığı yaxşı seçirdi. Bağın qapıları bağlanana qədər yerindən tərpənmədi, “Cənab Ağ” ilə qızın getdiyini də görmədi, bundan belə nəticə çıxırdı ki, onlar Qərb küçəsinə çıxan kiçik bağ qapısından getmişdilər. Bir neçə həftədən sonra bütün olub-keçmiş şeyləri fikrində araşdırarkən o, axşam harada yemək yediğini xatırlaya bilmədi.

Ertəsi gün – bu, üçüncü dəfə idi – Deyingən qarı yenə də heyrətdən donub qaldı: Marius yenə də təzə kostyum geymişdi.

O, həyəcanla dedi:

– Üç gün dalbadal!

Qarı da Mariusun ardınca evdən çıxdı; lakin Marius addımlarını iri-iri ataraq yeyin gedirdi; onun Mariusu təqib etməsi – hippopotamın ceyrana çatmaq istəməsi kimi bir şeydi. Heç iki dəqiqə də keçmədi ki, Marius gözdən itirdi, yarımcan halda geri qayıtdı: o, təngnəfəslikdən az qalmışdı boğulub ölsün, yaman da qəzəblənmişdi. Yaman donquldandı: “Heç belə şey olar; hər gün bayır-baca paltarını geyib bəzənir, adamları da öz ardınca, bax beləcə qaçmağa vadar eləyir! Onun tutduğu bu işin heç zərrə qədər də mənası varmı?”

Lakin Marius yenə də Lüksemburq bağına getdi.

Qız da, “Cənab Ağ” da orada idi. O, özünü elə tutdu ki, guya, kitab oxuyur; bu qayda ilə bacardığı qədər onlara yaxınlaşdı; amma geri qayıdanda qızla onun arasında hələ xeyli yol vardı. Gəlib düz dörd saat öz oturacağında oturdu, sərçələrə tamaşa etdi: sərçələr xiyabanda atılıb-düşür, sanki, onu ələ salırdılar.

Bu qayda ilə iki həftə keçdi. Marius indi Lüksemburq bağına gəzməyə deyil, elə-belə, oturmaq üçün gəlirdi: o, həmişə eyni yerdə otururdu, nə üçün oturduğu da məlum deyildi. Oturduqdan sonra daha ayağa qalxmırdı. O, hər səhər təzə kostyumunu geyirdi; amma özünü heç kəsə göstərmirdi; ertəsi gün bu, yenə də təkrar olunurdu.

Qız, doğrudan da, gözəldi. Onun ancaq bircə eybi vardı; o da bundan ibarət idi ki, kədərli baxışı ilə şən təbəssümü arasında olan ziddiyyət üzünə sirli ifadə verirdi; bəzən də zərif üzü gözəl olub qalsa da, qəribə bir ifadə alırdı.

Altıncı fəsil

ƏSİR ALMAQ

İkinci həftənin sonu idi; Marius, adəti üzrə, yenə öz oturacağında oturmuş, kitabı da açıb əlində tutmuşdu; iki saat ərzində kitabdən bir vərəq də çevirməmişdi. Birdən o diksindi. Xiyabanın o biri başında fəvqəladə bir hadisə olmuşdu: “Cənab Ağ” və onun qızı oturacaqdan qalxdı, qız atasının qoluna girdi, hər ikisi yavaş-yavaş xiyabanın ortasına, Marius oturan yerə gəlməyə başladı.

Marius kitabı ördü, sonra yenə açdı, oxumaq istədi. Onun bütün bədəni tir-tir əsirdi. O şəfəqli, parlaq xəyal düz onun üstünə gəlirdi. Marius düşünərək öz-özünə dedi: “İlahi, macal tapıb lazımı sima ala bilməyəcəyəm!” Ağsaçlı qoca və qız get-gedə yaxınlaşırdı. Mariusa elə gəlirdi ki, onların gəlişi çoxdan bəri davam edir, gah da elə gəlirdi ki, elə bil, heç bir an da keçməmişdir. O, özünə belə sual verirdi: “Onlar niyə bu tərəfdən gedirlər? O qız, doğrudanmı, buradan keçəcək? Onun xırdaca ayaqları ikicə addım məndən kənarında bu qumlarla toxunacaq, bu xiyabanla keçib-gedəcək?” O lap özünü itirdi; istəyirdi, bu anda qəşəng bir kişi olsun, döşündə xaç nişanı olsun. Onların bir qayda ilə və astadan atılan ayaqlarının get-gedə yaxınlaşan səsinə eşidirdi. Ona elə gəlirdi ki, “Cənab Ağ” acıqlı-acıqlı ona baxır. Ürəyində öz-özünə dedi: “Birdən bu cənab mənimlə danışırdı?” Başını aşağı saldı; qaldıranda gördü ki, onlar lap yaxınlaşıblar. Qız onun yanından ötüb-keçdi, keçəndə ona baxdı. Elə diqqətlə, elə dalğın və mehribanca baxdı ki, Mariusun bütün bədəni titrədi. O, belə bir şey duydu: qız, sanki, onu bu vaxta qədər niyə yaxın gəlmədiyini üçün məzəmmət edib deyir: “Budur, mən özüm gəldim!” Qızın işıqsacaqan dərin baxışı onun gözünü qamaşdırdı.

Mariusun beyni, sanki, alışıb-yanırdı. Qız onun yanına gəldi, belə də sevinc olarmı! Gör ona necə baxdı! O hələ indiki kimi Mariusa belə gözəl görünməmişdi! Bəli, o gözəldi: onda həm qadın, həm mələk gözəlliyi vardı; elə bir yüksək gözəllik ki, bu, Petrarkanı nəğmə qoşmağa, Danteni diz çökməyə məcbur etmişdi. Marius özünü xoşbəxtliyinin zirvəsində hiss edirdi. Eyni zamanda, bir şey onu yaman kədərləndirirdi: uzunboğaz çəkməsi tozlanmışdı.

Marius əmində ki, qız onun çəkməsini görmüşdü.

Qız gözdən itənədək Marius onun ardınca baxdı, sonra dəli kimi Lüksemburq bağında gəzməyə başladı. Arabir onun bərkədən güldüyü, öz-özü ilə danışdığı da olurdu. O, xiyabanda uşaqla gəzən dayələr arasında elə dalğın halda gəzişirdi ki, onların hamısı Mariusun özlərinə vurulduğunu zənn edirdi.

Sonra o, küçədə qıza rast gəlmək ümidilə Lüksemburq bağından çıxdı.

Odeon qübbəsi altında Kurfeyrakla üz-üzə gəldi. “Gedək mənimlə nahar eləyək”, – dedi. Hər ikisi Russo yeməxanasına gedib, altı frank pul xərclədilər. Marius on adamın xörəyini yedi; xidmətçiyə

də altı su pul verdi. Çərək yeyərkən Kurfeyrakdan soruşdu: “Sən bu gün qəzet oxumusan? Odrı de Püiravo nə gözəl nitq söyləyib!”

Marius dəlicəsinə vurulmuşdu.

Nahardan sonra Marius Kurfeyraka teatra getməyi təklif etdi. “Pulunu mən verərəm”, – dedi. Onlar “Adret mehmanxanası” pyesində Frederikə baxmaq üçün Port-Sen-Marten teatrına getdilər. Marius lap ürəkdən əylənirdi.

Eyni zamanda, o daha da utancaq olmuşdu. Teatrda çıxanda arx üstündən tullanan *modistkanın*¹ corabbağına baxmaq istəmədi, Kurfeyrakın isə: “Mən bu qızı öz kolleksiyama qoşmağın əleyhinə olmazdım” – sözləri onu lap dəhşətə gətirdi.

Ertəsi gün Kurfeyrak onu “Volter” kafesinə dəvət etdi. Marius kafeyə gedib, dünənkindən çox yedi. O, fikirli olsa da, çox şən idi. Elə güman etmək olardı ki, ancaq gülmək üçün bəhanə axtarır. Onu əyalətdən gəlmiş bir adamla tanış etdilər, bu adamı o çox mehribanlıqla qucaqladı. Bir dəstə tələbə onların masasını dövrəyə aldı. Söhbət Sorbonna kafedrasından dövlət haqqında söylənilən cəfəngiyatdan düşdü; sonra Kişeranın lüğətlərində, *prosodiyaların-da*² olan səhvlərdən danışdılar. Marius birdən söhbəti kəsib dedi: “Hər halda, adamın ordeninin olması çox yaxşı şeydir!”

Kurfeyrak pıçıltı ilə Jan Prüverə dedi:

– Bu lap gülməli oldu!

Jan Prüver etiraz etdi:

– Yox, bu gülməli deyil, burada ayrı məsələ var.

Doğrudan da, burada ayrı məsələ vardı. Marius məftuniyyət dolu, həyəcanlı, coşqun hal keçirirdi: bütün böyük ehtiraslar həmişə belə başlanır.

Bunun da hamısını eləyən bir baxış idi.

Mina qoyulduqdan, partlayış üçün hər şey hazır edildikdən sonra çətin nə qalır ki?! Baxış – qıçılıcmıdır.

İş bitmişdi. Marius vurulmuşdu. Onun taleyi məchul yollara düşmüşdü.

Qadın baxışı dişli çarxları olan, üzdən zərərsiz, əslində, dəhşətli bir maşına oxşayır. Siz heç bir şey duymadan hər gün onun qabağından sakitcə keçib gedə bilərsiniz. Elə bir vaxt gəlir ki, siz hətta onun

¹ *Modistka* – qadın şlyapası ustası

² *Prosodiya* – fonetikada vurğu, ton, intonasiya haqqında təlim

burada olduğunu unudursunuz. Siz gəlirsiniz, gedirsiniz, düşünürsünüz, danışsınız, gülürsünüz. Lakin birdən özünüzü tutulmuş hiss edirsiniz. Daha hər şey bitmişdir. Maşın sizi buraxmır, qız baxışı sizi tutmuşdur. Bu baxış sizi qəfildən meydana çıxan bir fikrin ucundan tutmuşdur, ya siz dalğınlıq üzündənmi tələyə düşmüşünüz, bu, necə olmuşdur, niyə olmuşdur – bunun fərqi yoxdur. Ancaq burası var ki, siz daha məhv olmusunuz. O baxış sizi tamamilə özünə çəkəcək. Məchul bir qüvvə sizi buxovlayacaq. Müqavimət göstərmək nahaqdır. Heç bir insan köməyi burada kara gəlmir. Çarxlar sizin fikrinizlə, xoşbəxtliyinizlə, gələcəyinizlə, qəlbinizlə bir yerdə çəkib aparacaq, sizə olmanın əzabları, işgəncələr verəcək; əgər siz kinli bir varlığın hökmü altına düşmüşünüzsə, onda bu dəhşətli maşından biabır olmuş, eybəcər halda; nəcib bir məxluqun hökmü altına düşmüşünüzsə, sevgi ilə dəyişmiş bir şəkildə çıxacaqsınız.

Yeddinci fəsil

“U” HƏRFİNİN SƏRGÜZƏŞTİ VƏ BU HƏRF HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏR

Təklük, həyatdan ayrı düşmək, vüqar, heç kəsdən asılı olmaq, təbiəti sevmək, çörək pulu qazanmaq zəhmətindən azad olmaq, öz düşüncələri, hissələri ilə məşğul olmaq, ismətin gizli mübarizəsi, xilqətə ürəkdən valeh olmaq Mariusu “ehtiras” deyilən çilgınlığa hazırlamışdı. Atasına pərəstiş onda yavaş-yavaş din şəklini almışdı və bütün dinlər kimi bu din də onun qəlbinin dərinliyinə çökmüşdü. Onun bütün qəlbinə doldurmaq üçün yenə bir şey lazımdı. Bu şey də sevgi oldu.

Marius bir ay hər gün Lüksemburq bağına getdi. Vaxt gəlib çatdımı, daha onu heç bir şey saxlaya bilməzdi. Kurfeyrak deyirdi: “O, növbəyə gedir”. Lakin Marius xoşbəxtlikdən məst olurdu. Heç şübhə yox idi: qız ona baxırdı!

Marius yavaş-yavaş cəsarləndi, oturacağa yaxınlaşmağa başladı. Lakin instinktiv surətdə duyduğu qorxudan, ehtiyat elədiyindən daha qızın qabağından keçməyə cürət etmədi: bu qorxu və ehtiyat bütün sevnələrə xas olan şeydir. O, belə hesab edirdi ki,

qızın “atası”nın diqqətini cəlb eləməmək yaxşıdır. O, dərin bir *makiavellizm*¹ bir məsələni hesaba alırdı: hansı ağacın, ya pyedestalin arxasında otursun ki, qız onu mümkün qədər çox, atası isə az görsün. Bəzən o, əlində kitab yarım saat Leondin, ya Spartakın kölgəsində dayanır, astaca gözünü kitabdan qaldırıb baxır, qızın üzünü görmək istəyirdi. Qız da güclə seziləcək bir təbəssümlə gözəl üzünü ona sarı çevirirdi. Qız ağsaçlı yoldaşı ilə tam sakit və sərbəst halda söhbət edə-edə arabir Mariusa xülya dolu məsum və ehtiraslı baxışlar göndərirdi. Bu, çox qədim bir üsuldur. Bu, hələ Həvvaya ilk yarandığı gündən və hər bir qadına ilk doğulduğu gündən məlumdur. Onun dodaqları birinə, gözləri isə bir başqasına cavab verirdi.

Hər halda, “Cənab Ağ”ın nəsə hiss etdiyini güman eləmək lazımdır, çünki Marius gələndə o, çox vaxt yerindən qalxır, xiyabanda gəzinməyə başlayırdı. O adət etdiyi yeri buraxdı, xiyabanın o biri başında, Qladiatorun yanında, ayrı bir oturaqda oturdu; bununla da, sanki, Mariusun onların ardınca gəlib-gəlməyəcəyini yoxlamaq istəyirdi. Marius bunu başa düşmədi, onların ardınca getdi: bu, onun birinci səhvi idi. Bundan sonra “qızın atası” bağa gah gəlir, gah gəlmirdi, “qızını” da hər dəfə özü ilə gəzməyə gətirmirdi. Bəzən tək gəlirdi. O, tək gələndə Marius bağda qalmırdı: bu, onun ikinci səhvi oldu.

Marius bu qorxulu şeyləri hiss etmirdi. O, qorxu mərhələsini keçərək, korluq mərhələsinə qədəm qoymuşdu, bu da təbii və labüd vəziyyətdi. Onun sevgisi get-gedə artırdı. “O”nu hər gecə yuxusunda görürdü. Bir də, heç gözlənilmədiyi halda, ona belə bir xoşbəxtlik üz verdi: bu xoşbəxtlik, sanki, oda yağ tökdü, onun gözlərini daha da dumanlandırdı. Bir gün axşamçağı, hava qaralanda “Cənab Ağ” ilə “qızı”nın yenicə tərک etdiyi oturaqdan burun yaylığı tapdı. Bu, üstü naxışsız-filansız, çox adi, lakin çox ağı və nazik bir yaylıqdı; Marius elə zənn etdi ki, yaylıqdan çox gözəl qoxu gəlir. O, böyük bir sevincə yaylığı oturaqdan götürdü. Yaylığın üstündə “U.F.” nişanı vardı. Marius sevdiyi qızın nə familiyasını, nə adını, nə də ünvanını bilirdi. Bu iki hərf onun haqqında bildiyi ilk məlumatdı; bu iki ilahi adın ilk hərləri üzərində o, dərhal böyük mülahizələr binası qurmağa başladı. O düşünərək öz-özünə deyirdi: “U” hərfi, yəqin, onun adını göstərir. Görünür, onun adı Ursuladır! Nə gözəl addır!”

¹ *Makiavellizm* – öz məqsədinə çatmaq üçün heç bir vasitədən çəkinməmək

Yaylığı öpdü, qoxusunu sinəsinə çəkdi, bütün günü onu sinəsində, lap ürəyinin üstündə gəzdirdi, gecə isə dodaqları üstünə qoydu ki, yatsın.

O, həyəcanla dedi:

– Mən bunda onun bütün ruhunu hiss edirəm.

Yaylıq qocanın idi, lap adi bir şəkildə onun cibindən düşmüşdü.

Bu hadisədən sonra Marius ancaq o yaylığı öpə-öpə, ya sinəsinə basa-basa Lüksemburq bağına gələrdi. Qız heç bir şey başa düşmürdü, başa düşmədiyini də güclə sezilən işarələrlə ona bildirməyə çalışırdı.

Marius öz-özünə deyirdi:

– Ah, utancaqlıq!

Səkkizinci fəsil

ƏLİLLƏR DƏ XOŞBƏXT OLA BİLƏR

Biz “utancaqlıq” sözünü söylədiksə və heç şey gizlətmək istəmiriksə, onda bir şeyi də demək lazımdır: Marius qıza olan sevgisindən məst olsa da, bir gün onun öz “Ursula”sına bərk acığı tutdu. Bu, qızın “Cənab Ağ”ı oturduqları oturacaqdan qalxıb xiyabanda gəzmək üçün yola gətirdiyi günlərdən birində olmuşdu. Bərk *prerial*¹ küləyi əsir, çinar ağaclarının başını yırgalayır.

Ata ilə qız qol-qola girərək, Mariusun oturacağı qabağından ötüb-keçirdi; Marius dərhal ayağa qalxdı, sevgidən ağılı itirmiş adam kimi onların ardınca baxmağa başladı.

Birdən Şitillik tərəfdən əvvəlkilərdən daha şiddətli, daha sərt (yəqin, baharı yaratmaq məsələsi ona tapşırılmışdı) bir külək əsdi; külək xiyabanın içindən keçib-getdi, Vergilinin pərilərinə, Teokritin *favnlarına*² layiq olan məstedici qasırga ilə qızı burub hərlədi, onun İzida örtüyündən heç də az müqəddəs olmayan paltarını corabbağına qədər qaldırdı. Qızın gözəl qıçı göründü. Marius o qıçı gördü. O, bundan son dərəcə qəzəbləndi.

¹ *Prerial* – “prairie” – “çəmən” sözüdür, Fransa Respublikası təqviminin 9-cu ayıdır (20-21 may – 18-19 iyun)

² *Favn* – mifologiyada meşə və çöl ilahəsi

Qız qorxu dolu zərif hərəkətlə tez paltarını düzəltdi. Lakin Mariusun yenə də acığı soyumadı. Xiyabanda o təkdi. Bununla belə, düşünərək öz-özünə dedi: “Axı burada başqa adam da ola bilər. Bəlkə elə, doğrudan da, burada başqa bir adam varmı! Bir işə bax da! O ki belə iş tutmuşdur, daha bundan pis nə ola bilər!” Lakin yazıq qız heç bir pis iş-zad tutmamışdı. Təqsirin hamısı küləkdə idi. Lakin Mariusda – Kerubinoda gizlənən Bartolo tutqun bir şəkildə hərəkətə gəlmişdi: o, bərk acıqlanmışdı, qızı öz kölgəsinə də qısqanırdı. Bax bu qayda ilə insan qəlbində, hətta adamın buna heç bir haqqı olmadan belə, acı və izah olunmaz qısqanclıq hissi oyanır, qəlbi öz hökmü altına alır. Ancaq qısqanclıqdan asılı olmayaraq bu gözəl qıçı görmək ona heç bir ləzzət vermədi; ayrı bir arvadın ağ corabı görünseydi, onun xoşuna gələrdi.

Onun “Ursula”sı xiyabanın başına çatıb, geri döndü, “Cənab Ağ” ilə bərabər Mariusun yenidən oturduğu oturağın qabağından keçəndə Marius ona tutqun və acıqlı nəzər saldı. Qız buna cavab olaraq başını azca geri atdı, təəccüblə qaşlarını qaldırdı, sanki bununla soruşdu: “Nə var, nə olub?”

Bu, onların “birinci dalaşması” idi.

Marius gözünü ondan çəkən kimi xiyabanda bir adam göründü. O donqarlaşmış, üzü tamam qırışmış, saçı ağappaq ağarmış əlildi; əynində XV Lüdovik dövründən qalma mundir, döşündə qırmızı mahuddan oval şəklində balaca bafta, baftanın da üstündə çarpazlaşmış qılınc şəkli vardı: bu, Müqəddəs Lüdovikin əsgər ordeni idi; qəhrəmanın bundan başqa ayrı zینətləri də vardı: onun bir qolu yox idi, mundirinin boş qolu yellənirdi, alt çənəsinin dişləri gümüşdəndi, bir qıçı ağacdandı.

Mariusun fikrincə, bu şəxs üzdən özünü son dərəcə bəyənən adama oxşayırdı. Hətta Mariusa elə gəldi ki, o həyasız qoca, qabağında axsaya-axsaya keçəndə ona bic-bic, həm də dostcasına göz vurdu, sanki, gözlənilməz təsadüf onları yoldaş etmişdi, bu təsadüfi zövqdən istifadə etməyə onların hər ikisinə imkan vermişdi. Bu Mars qırıntısının nədən belə kefi açılmışdı? Bu ağac qıçla o gözəl qıç arasında nə kimi hadisə baş vermişdi? Mariusun qısqanclığı ən yüksək dərəcəyə çatmışdı. O: “Bəlkə, o, burada imiş?! Bəlkə, o görmüşdür?” – öz-özünə təkrar edirdi. Marius bu əlili məhv etmək istəyirdi.

Lakin zaman hər hissi kütləşdirir. Mariusun “Ursula”ya olan hiddəti nə qədər haqlı və qanuni hiddət idisə də, soyuyub getdi. Nəhayət, Marius onu əfv etdi. Lakin onun əfv etməsi çox böyük zəhmət hesabına başa gəldi; qıza üç gün acığı tutdu.

Bununla belə və bütün bu şeylərin nəticəsində onun ehtirası get-gedə artır, çılğınlıq dərəcəsinə çatırdı.

Doqquzuncu fəsil

AĞLIN ÇAŞMASI

Marius o qızın adını kəşf etmişdi, ya da elə zənn edirdi ki, kəşf etmişdir, guya, qızın adı “Ursula”dır – biz bunu yuxarıda gördük.

İnsan sevdikcə daha artıq sevmək istəyir. Qızın adının Ursula olduğunu bilmək, əlbəttə, az şey deyil, eyni zamanda, az şeydir. Üç-dörd həftədən sonra bu xoşbəxtlik Mariusu daha təmin edə bilmədi. İndi o, çox şey istəyirdi. İstəyirdi ki, qızın harada yaşadığını bilsin.

O bir dəfə səhv etmişdi: Qladiatorun yanındakı oturaqda qurulan tələni duymamışdı. Sonra o, ikinci dəfə də səhv etdi: “Cənab Ağ” Lüksemburq bağına tək gələndə Marius oradan çıxıb getdi. İndi üçüncü dəfə səhv etdi: “Ursula”nı yola salmaq qərarına gəldi, bu, onun ən böyük səhvi idi.

Qız Qərb küçəsində, bu küçənin ən az adam olan yerində, üzdən sadə görünən üçmərtəbəli yeni evdə yaşayırdı.

Bu gündən etibarən Mariusun onu Lüksemburq bağında görmək xoşbəxtliyinə onu evlərinə qədər ötürmək xoşbəxtliyi də əlavə olundu.

Lakin onun acığı get-edə artırdı. Marius onun adını bilirdi, fəsilini olmasa da, hər halda, adını bilirdi: bu, qadınlara ən çox yaraşan gözəl addır. O həm də qızın harada yaşadığını bilirdi. İndi o, qızın kim olduğunu bilmək istəyirdi.

Bir gün axşam yenə də onları evlərinə qədər ötürdü; “ata ilə qız” darvazadan içəri girdikdən sonra Marius da onların ardınca həyəətə girib, qəti ifadə ilə qarışıqdan soruşdu:

– Deyin görüm, bu gələn ikinci mərtəbədə yaşayan adamdır?

Qapıçı:

– Xeyr, – dedi – bu, üçüncü mərtəbədə yaşayır.

Bir məsələ də aydınlaşdı. Bu müvəffəqiyyət Mariusu ruhlandırdı.

– Onun mənzili küçəyə baxır?

– Əlbəttə, küçəyə baxır, – sonra qapıçı, – evin bütün pəncərələri küçəyə baxır, – deyə izah etdi.

Marius sözünə davam edərək soruşdu:

– Bu cənab kimdir?

– Cənab, o rentaçıdır. Çox yaxşı adamdır. Dövlətli olmasa da, kasıblara çox kömək eləyir.

Marius yenə də bir sual verdi:

– Onun familiyası nədir?

Qapıçı başını qaldırdı:

– Cənab, olmaya, siz casussunuz?

Marius çıxıb getdi. O, qapıçının sözündən utansa da, yaman sevinirdi. Onun işi yaxşı gedir.

O, belə fikirləşirdi: “Çox gözəl. İndi mən bilirəm ki, onun adı Ursuladır, o, rentaçının qızıdır. Qərb küçəsində, üçüncü mərtəbədə yaşayır”.

Ertəsi gün “Cənab Ağ” ilə qızı Lüksemburq bağına gəldilərsə də, çox qalmadılar. Onlar gedəndə hava hələ işıqdı. Marius onları Qərb küçəsinə qədər ötürdü: bu, indi onda adət şəklini almışdı. Darvazaya çatanda “Cənab Ağ” qızını içəri saldı, özü isə dönüb diqqətlə Mariusa baxdı.

Onlar ertəsi gün Lüksemburq bağına gəlmədilər. Marius nahaq yerə onları axşama kimi gözlədi.

Hava qaralanda Qərb küçəsinə getdi. Üçüncü mərtəbənin pəncərələrindən işıq gəlirdi. İşıq sönənə kimi pəncərələrin qabağında gəzişdi.

O birisi gün də Lüksemburq bağına heç kəs gəlmədi. Marius qaranlıq düşənə qədər onları gözlədi, sonra yenə pəncərə altında keşik çəkməyə getdi. Bu, saat ona qədər uzandı. Nahar etmək istəmədi. Qızdırma xəstəni, sevgi də aşıqları qıdalandırır.

Bu qayda ilə bir həftə keçdi. Nə “Cənab Ağ”, nə də onun qızı daha Lüksemburq bağına ayaq basmadılar. Mariusun ağına pispis şeylər gəlirdi. Gündüz o, darvaza qabağında durmağa cürət etmirdi. O ancaq bir şeylə kifayətlənirdi: axşamlar gəlib pəncərələrin

qırmızıya çalan işığına baxsın. Hərdən içəridə kölgə kimi şeylər nəzərə çarpırdı, onları görəndə Mariusun ürəyi bərk-bərk döyünürdü.

Marius səkkizinci gün ora gedəndə pəncərələrdə işıq görmədi. “Bu nə deməkdir? Lampa hələ yandırılmayıb?! Hava lap qaralıb! Bəlkə, onlar evdə yoxdur?!” O, saat ona kimi, gecənin yarısına, saat birə kimi gözlədi. Üçüncü mərtəbədə işıq yanmadı ki yanmadı, heç kəs də evə girmədi. Marius çox qəmgin halda getdi.

Ertəsi gün – indi o ancaq sabahkı günü intizarla gözləyirdi, bugünkü gün daha onun üçün yox idi – bəli, ertəsi gün o, Lüksemburq bağında heç kəsi görmədi. Bu daha onu təəccübləndirmirdi. Qaş qaralanda həmin evin qabağına getdi. Pəncərələrdən işıq gəlmirdi; jalüzlər salınmışdı; bütün üçüncü mərtəbə zülmət içində idi.

Marius darvazanı döydü. İçəri girib, qapıçıdan soruşdu:

– Üçüncü mərtəbədə yaşayan cənab evdədirmi?

Qapıçı dedi:

– O, buradan köçüb gedib.

– Haçan?

– Dünən.

– İndi o, harada yaşayır?

– Bilmirəm.

– Təzə evinin yerini sizə demədimi?

– Xeyr.

Qapıçı başını lovğa-lovğa qaldırıb baxdı, Mariusu tanıdı:

– Hə, sizsiniz? Deməli, siz, doğrudan da, casussunuz?

*Yeddinci kitab***XORUZ BANI***Birinci fəsil***MƏDƏNLƏR VƏ QAZMAÇILAR**

Hər bir cəmiyyətdə elə şey var ki, teatrda buna üçüncü, ya da *aşağı trüm*¹ deyirlər. Bütün ictimai zəmin eninə-uzununa qazılmışdır; bəzən bu, yaxşılıq, bəzən də pislik üçün edilmişdir. Bu qazıntılar bir-birinin altındadır. Burada həm dayaz, həm dərin şaxtalar, bu qaranlıq yeraltı mağaranın həm üst, həm də alt tərəfi var; bəzən bu mağara mədəniyyətin təziqi altında uçub-tökülür, biz də onu çox laqeydliklə və qayğısızlıqla ayaqlayırıq. Keçən əsrdə “Ensiklopediya” açıq lağım yolları idi. İbtidai xristianlıq aləmini yaradan qalın zülmət təbəqələri ancaq onu gözləyirdi ki, sezarlar dövründə parçalansınlar, insan nəslini parlaq işığa qərç etsinlər. Çünki müqəddəs qaranlıqda gizli işıq olur. Vulkanların ağızı alova çevrilməyə hazır olan dumanla doludur. Lava əvvəlcə gecə kimi qaranlıq olur. Xristianların ilk ibadət etdikləri yeraltı mağaralar ancaq Romanın deyil, həm də dünyanın mağaraları idi.

Memarlıq ecazkarlığından və xarabalıqlardan ibarət olan insan cəmiyyəti binası altında yeraltı boşluqlar vardır. Orada din mədəni, fəlsəfə mədəni, siyasət mədəni, iqtisadiyyat mədəni, inqilab mədəni vardır. Kimi özünə ideya ilə, kimi dəqiq hesablama ilə, kimi də qəzəblə yol açır. Adamlar bir-birini səsleyir, bir mağaradan o biri mağaraya danışirlar. Baş tutmayan xəyallar bu yeraltı mağaraların yan yollarında ağır-ağır dolaşır. Onlar hər tərəfə ayrılır, qol-budaq atır. Bəzən bir-birinə rast gəlir, bərk dostlaşırlar. Jan-Jak külüngü Diogene verir, bunun əvəzində ondan fənər alır. Hərdən orada vuruşma da

¹ *Trüm* – teatrda səhnəalti

olur. Kalvin Sodzinini saçından tutur. Lakin heç bir şey bu qüvvələrin məqsədə doğru gərgin irəliləyişinə, onların eyni vaxtda davam edən coşqun fəaliyyətinə mane ola bilmir, bunun arasını kəsə bilmir: bu hərəkət zülmət içində həm geriye və irəliyə, həm yuxarıya və aşağıya doğru davam edir, aşağıda olanlar yuxarıdakını, içəridə olanlar bayırdakını yavaş-yavaş dəyişir – bu, gözə görünməyən nəhəng bir hərəkətdir. Cəmiyyətin, yəqin ki, bu qazma işindən xəbəri olmur: bu iş onun üzərində iz buraxmadan iç tərəfini alt-üst edir. Nə qədər ki yeraltı təbəqə var, bir o qədər də müxtəlif iş və müxtəlif mədən var. Bu dərin mədən ocaqlarından nə çıxarırlar? Gələcək!

Mədənlər dərin olduqca qazmaçılar da bir o qədər əsrarəngiz olurlar. Onların əməyi ictimai fəlsəfə ilə müəyyən edilə bilən səviyyəyə qədər faydalıdır; bu səviyyədən kənara çıxdıqda çəkilən bu əməyin fayda gətirməsi şübhəli olur, o heç fayda da gətirmir; daha aşağıda bu, təhlükəli olur. Müəyyən dərinlikdə bu gizli boşluqlara daha mədəniyyət ruhu nüfuz etmir; insan nəfəs ala biləcəyi hüdud aşılışdır; buradan yırtıcılar aləmi başlayır.

Pilləkən əcaib pillələrlə aşağı enir, hər meydança yeni pilləyə uyğun olur; burada fəlsəfə əsaslına bilər; burada biz fəlsəfə əməkçilərindən birinə rast gəlirik. Bunlar bəzən yüksək, bəzən də iyrenc mənəviyyətli adamlar olur. Yan Qusdan bir pillə aşağıda Lüterdir; Lüterin altında Dekart, Dekartın altında Volter; Volterin altında Kondorse; Kondorsenin altında Robespyer; Robespyerin altında Marat; Maratın altında Baböf. Bu qayda ilə davam edir. Daha aşağıda, aydın olmayanları gözə görünməyənlərdən ayıran nöqtədə başqa dumanlı şeylər tutqun halda nəzərə çarpır: bunlar, bəlkə də, hələ doğulmamış adamlardır. Keçmişin kölgələri teyflərdir, gələcəyin kölgələri sürfələr. Bizim fikrimiz hələ onları aydın görə bilmir. Gələcəyin embrioloji inkişafı – filosofun gözüne görünən xəyallardan biridir.

Bütün aləm toxumluq, rüşeym şəklindədir – nə qəribə surətlərdir! Sen-Simon, Ouen, Furye – onlar da yan yollardandırlar!

Gələcəyin bütün bu yeraltı kəşfiyyatçıları özlərini tək hesab etsələr də, əslində, belə deyil; onları özlərinə məlum olmayan, gözə görünməyən qəribə bir zəncir bir-birinə bağlayır, lakin onların əməyi, heç şübhəsiz, çox müxtəlifdir: onlardan bəzisi zəif işıqla, bəzisi alovlanma-alovlanma yanır, bu zəif işıq alovla kəskin ziddiyyət

təşkil edir. Onların içərisində cənnət kimi işıqlı olanlar da, faciəli bir tutqunluğa tutulmuş olanlar da var! Lakin bu fərq nə şəkildə olsa da, bütün bu zəhmətkeşlərin ən böyüyündən tutmuş ən kiçiyinə kimi, ən ağıllısından tutmuş ən ağılsızına kimi ümumi bir cəhət vardır, o da öz mənfəətlərini güdməkdir. Marat da İsa kimi öz-özünü unudur. Onlar özlərinə etinasızlıq edirlər, özlərindən uzaqlaşır, özləri haqqında düşünmürlər. Onlar özlərindən xaricdə olan nəşə bir şey görürlər. Onların gözləri açıqdır, bu gözlər həqiqət axtarır. Onlardan bəzisinin gözündə bütün göyün işığı əks olunur; bəzisinin baxışı əcaib olsa da, bu baxışın dərinliyində sonsuzluğun işığı sayır. Kimdə ki belə bir xüsusiyyət var, kimin ki baxışı ulduz baxışdır, nə etmiş olsa da, qarşısında diz çökün.

Zülmət dolu baxışda ayrı xüsusiyyət var.

Şər ondan başlayır. Kimin ki baxışlarında boşluq gördünüz, fikirləşin, ondan qorxun. İctimai quruluşun şərli qazmaçıları da vardır.

Bir hüddud var, bu hüduddan sonra aşağı enmək dəfn olunmaqdır, orada işıq sönür.

Bütün bu sadaladığımız şaxtalardan, bütün bu yeraltı qalereyalardan, tərəqqinin və utopiyanın bütün bu hədsiz-hesabsız qan dövranı sistemindən çox-çox aşağıda, torpaqda, Maratdan aşağıda, çox-çox aşağıda, sonuncu bir lağım yolu var, buradan yuxarı laylara rabitə yolu yoxdur. Bura dəhşətli yerdir. Bu, həmin yerdir ki, biz ona “aşağı trüm” demişdik. Bu, qəbir zülmətidir. Bu, korlar mağarasıdır. *İnferi*¹.

Bundan sonra uçurum başlayır.

İkinci fəsil

CƏMİYYƏTİN LAP DİBİ

Burada öz xeyrini güdməyə son qoyulur. Burada İblisin surəti tutqun şəkildə görünməyə başlayır. Burada hər kəs özü üçün çalışır. Gözsüz “mənlilik” nəriləyir, axtarır, əli ilə yoxlayır, gəmirir. İctimai quruluşun Uqolinosu bu uçuruma salınmışdır.

¹ Cəhənnəm (*lat.*)

Vəhşi heyvana, teyfə bənzəyən yırtıcı şeylər bu mağarada avara-
avara dolaşır; dünyanın tərəqqisi onları maraqlandırmır; belə bir
məfhum, belə bir söz onlara məlum deyil; onlar öz qarınlarının
qayğısına qalırlar. Bunlar ağılsız məxluqdur. Onların daxilində
üzüntülü bir boşluq var. Onların iki anası var, ikisi də ögey anadır:
bunun biri – cəhalət, biri – səfalətdir. Onların öz cilovdarı var – bu,
ehtiyacdır, bütün arzuların əvəzində bircə arzuları var – doyunca
yemək arzusu! Onlar heyvancasına qarınquludurlar, yəni yırtıcıdır-
lar; lakin bu yırtıcılıq ütəlgi quşun yırtıcılığı deyil, pələng yırtıcılığıdır.
İztirab bu qaniçən vəhşiləri cinayətə sövq edir. Zülmətin məşum,
sarsıdıcı nəticəsi, məntiqi belədir. Aşağı trümdə sürünənlərin hay-
küyü zülm edilən ruhun etirazı deyil; bu – cismin qiyamıdır. Burada
insan dönüb əjdaha olur. Acılıqdan, susuzluqdan üzülmək, əzab çək-
mək – başlanğıc nöqtə bax budur! Zülmətin Knyazı olmaq – son
nöqtə də bax budur. Belə zirzəmilərdən Lasnerlər çıxar.

Oxucular bu yaxında, dördüncü kitabda üst mədənin şöbələrini-
dən biri ilə – onun nəhəng siyasət, inqilab, fəlsəfə saxtaları ilə tanış
olmuşlar. Orada, necə ki biz demişdik, hər şey yüksəkdir, təmizdir,
ləyaqətlidir, düzdür. Söz yox, orada da səhv ola bilər; səhv olur da;
lakin orada ən böyük yanlışlıqlar da nəcibənədir, çünki bu yanlışlıq-
larda qəhrəmanlıq var. Orada görülən bütün işlərin ümumi bir adı
var: bu ad – tərəqqidir.

İndi ayrı dərinliklərə baxmaq vaxtı gəlmişdir: bu dərinlik rəzalet
dərinliyidir.

Biz deyirik: nə qədər ki cəmiyyətin altında, çox-çox dərinlikdə
Şərin böyük mağarası var, o vaxta qədər nadanlıq zülməti dağılma-
yacaq!

Bu mağara o biri mağaralardan dərinədir, bütün mağaralara
düşməndir. Burada yalnız amansız nifrət hökmfərmədir. Burada
filosofa rast gəlmək olmaz. Burada bıçaq heç vaxt qələm ucunu
yonmamışdır. Burada qaralığa nəcib mürəkkəb qaralığına bənzəmir.
Bu qübbə altında əsəbi halda bükülən cinayətkar barmaqlar heç
vaxt kitab vərəqləməmiş, qəzet açmamış. Kartuşun nəzərində Baböf
istismarçıdır; Şinderhannesin nəzərində Marat aristokratdır. Bu
mağaranın bircə məqsədi var: hər şeyi viran etmək!

Hər şeyi! O cümlədən onun nifrət etdiyi yuxarı mədənləri də!
Bu mağara öz iyirənc hərəkətləriylə nəinki müasir ictimai quruluşu

sarsıdır; o, fəlsəfəni də sarsıdır, elmi də sarsıdır, hüququ da sarsıdır, insan fikrini də sarsıdır; o, mədəniyyətə, inqilaba, tərəqqiyə ziyan yetirir. Onun adı nədir? Onun adı oğurluqdur, fahişəlikdir, cinayətdir, adam öldürməkdir. O, qaranlıqdır, o, hərc-mərclik arzusundadır. Onun sütunları nadanlığa əsaslanır.

Bütün yuxarı təbəqələrin də bircə arzusu var – aşağı təbəqəni məhv etmək! Fəlsəfə və mədəniyyət də bütün qüvvəsi ilə, bütün vasitələrlə həm hal-hazırkı həyatı yaxşılaşdırmaq, həm də ideya üzərində düşünmək yolu ilə bu məqsədə doğru hərəkət edir. Nadanlıq zağasını dağıdın, bununla siz porsuğu – Cinayəti məhv edərsiniz!

Söylədiklərimizə qısaca yekun vuraq. Yeganə ictimai təhlükə – Zülmətdir.

Bəşəriyyət – eyniyyətdir. Bütün insanlar eyni torpaqdan yaranmışdır. Hamının taleyi, hər halda, burada – Yer üzündə birdir. Doğulan kimi hamı eyni zülmət içində olur, həyata gəldikdən sonra hamının bədəni pozulur, öləndən sonra da hamı torpaq olur. Lakin insan palçıqına qarışdırılmış nadanlıq bu palçıqı qaraldır. Bu silinməyən qara insanın daxilinə nüfuz edir, orada Şər olur.

Üçüncü fəsil

BABET, TÜFEYLİ, GECƏQUŞU, MONPARNAS

1830-cu ildən 1835-ci ilə kimi Parisin “aşağı trüm”ünü – Gecəquşu, Tüfeyli, Babet və Monparnas adlı dörd quldur idarə edirdi.

Tüfeyli, cəmiyyətin tör-töküntüsü, Herkulesi idi. Arş-Marion əxlaqsızlar yuvası onun zağası idi. Onun altı fut boyu, daş kimi köks qəfəsi, dəmir kimi bazusu vardı; nəfəs alması dərə küləyi, bədəni azman bədəni, başı – quş başı kimi idi. Elə bil ki, o, zolaqlı şalvar, məxmər köynək geymiş Farnezli Herkulesdi: bədəninin quruluşu ilə bu heykəli xatırladırdı; baxanda deyərdin ki, əjdahaları məhv edə bilər; o özü də bu əjdahalardan biri olmağı daha münasib görmüşdü. Onun alnı dar, yanaq sümüyü enli, saçı sərt və qısa idi; yaş qırxdan az olsa da, gözlərinin ətrafında qırışlar əmələ gəlmişdi; üzünü tük basmışdı, deyərdin, bu, saqqal deyil, donuz tüküdür – onun siması belə idi. Onun əzələləri işləmək arzusunda idi, lakin küt beyni

işləmək istəmirdi. Bu adam boş-boşuna itib-gedən nəhəng bir qüvvə idi. O, işsizlikdən qatil olmuşdu. Belə hesab edirdilər ki, o, mələzdir. Marşal Brünün öldürülməsində, bəlkə, o da iştirak etmişdi, çünki o, 1815-ci ildə Avinyonda hamballıq edirdi. Belə bir təcrübədən sonra o, quldur oldu.

Yüngül bədənli Babet bu nəhəng bədənli Tüfeylinin tamamilə əksini təşkil edirdi. Babet arıqdı, ağıllı idi. Şəffafdı, amma daxilinə nüfuz etmək olmurdu. Bədəni elə idi ki, deyərdin, bu tərəfindən baxsan o tərəfi görünər, amma göz bəbəkləri fikrini gizləyirdi. Özü-nü “kimyaçı” adlandırırdı. Vaxtilə o, Bobeş canbaxanasının carçısı Bobinonun yanında kloun olmuşdu. Sen-Migeldə məzhəki pyeslərdə iştirak etmişdi. Əlindən hər iş gəlirdi. Çoxdanışandı. Öz təbəssümünə, əl-qol hərəkətinə məna verməyi bacarırdı. Meydanlarda “dövlət başçılarının” gips büstlərini, şəkillərini satmaqla, həm də diş çəkməklə məşğul olmuşdu. Elə bir vaxt da olmuşdu ki, yarmarkalarda cürbəcür eybəcər adamları göstərib pul yığmışdı, furqon sahibi olmuşdu; furqonda onun qulaqbatırıcı borusu və elanı vardı; elanda bu sözlər yazılmışdı: “Babet mahir diş həkimidir, elmlər akademiyasının üzvüdür, metal və metalloidlər üzərində təcrübə aparır, həm də diş çəkir, başqa peşəkarlar tərəfindən buraxılmış diş kötüklərini də çıxarır. Qiyməti: bir diş – bir frank əlli santim; iki diş – iki frank; üç diş – iki frank əlli santim. Fürsətdən istifadə edin” (bu “fürsətdən istifadə edin” sözünün mənası bu idi – mümkün qədər çoxlu diş çıxartdırmağa tələsin). Bir zamanlar o evlənmiş, çoxlu uşaq da əkib-törətmişdi. Ancaq bu arvadla uşaqlar necə olmuşdu, onların başına nə gəlmişdi – qətiyyəən xəbəri yox idi. Ailəsini bir burun yaylığı kimi haradasa itirmişdi. Babet qəzet oxuyurdu. Onu əhatə edən nadanlıq aləmində bu, müstəsna bir şeydir. Vaxtilə o, öz ailəsi ilə furqonda köçəri həyat keçirərkən “*Xəbərçi*”də bir məqalədə oxumuşdu ki, bir arvad buzov sifətli uşaq doğmuşdur, uşaq da tamamilə sağ-salamatdır, yaşayır. O, həyəcanla demişdi: “Xoşbəxtliyə baxırsanmı?! Mənim də arvadım bax belə bir uşaq doğsaydı, nə olardı!”

Sonralar o, “Parisi ələ almaq” üçün bütün bu peşələri atdı. “Parisi ələ almaq” sözü onun öz ifadəsidir.

O “Gecəquşu” deyilən kim idi? Gecənin özü idi. Meydana çıxmaq üçün o, zülmətin göyü qaraltmasını gözləyirdi. Axşam o, öz zağasından çıxar, səhər açılana yaxın yenə ora girərdi. Onun bu

zağası hara idi? Heç kəs bunu bilmirdi. Hətta lap qaranlıq olanda da o, öz yoldaşları ilə danışanda arxasını onlara çevirirdi. Onun adı, doğrudanmı, “Gecəquşu” idi? Xeyr. Özü demişdi: “Mənim adım Heçnədir”. Onun yanında kibrit yandırsaydılar, o, maskasını üzünə taxardı. Hələ üstəlik də qarnında danışardı. Babet deyirdi: “O, iki-səsli Gecəquşudur”. Gecəquşu əsrarəngiz, ələkeçməz, dəhşətli bir adamdı. Heç kəs onun əsl adı olub-olmadığını qəti deyə bilməzdi! Gecəquşu onun ləqəbi idi; heç kəs onun səsi olduğunu da deyə bilməzdi: o, çox vaxt ağzı ilə deyil, qarnı ilə danışardı; hətta heç kəs onun üzünü olduğunu da qəti deyə bilməzdi: onun üzünü ancaq maskada görmək olardı. O, birdən yox olurdu, sanki, havada əriyirdi; birdən də görünürdü, sanki, yerdən çıxırdı.

Bunların içində Monparnas, doğrudan da, ən məşum sima idi. O hələ lap uşaqdı, heç iyirmi yaşı da tamam olmamışdı. Üzü qəşəngdi; dodaqları albalı kimi idi; saçı qara və gözəldi; gözlərində bahar cilvələniydi. Lakin o, özündə bütün qəbahətləri təcəssüm etdirirdi, hər cür cinayət işlətməyə qabili. Pislilik onun daxilində həzm olaraq onda daha pis şeylərə həvəs oyadırdı. O, qamenlikdən başlamışdı, böyüyüb küçələrdə haramzadəlik etmişdi, bundan da ötüb quldur olmuşdu. Bu xoşsifətli, bu qız kimi zərif, incə, şux hərəkətli, xumarbaxışlı, qüvvətli, amansız gəncin peşəsi talan etmək, adam öldürməkdə. Birçəyi görünsün deyə, şlyapası 1829-cu il dəbi ilə sol tərəfdən qatlanmışdı. O, lap təzə olmasa da, çox gözəl biçimli redinqot geymişdi. Monparnas dəbdə olan səyyar şəkildi, ancaq bu şəkil səfalətdən çıxma bilmirdi, adam öldürməklə məşğuldu. Onu cinayətə sövq edən yeganə şey dəblə geyinmək həvəsi idi. İlk dəfə Monparnasa: “Nə gözəl oğlandır!” – deyib söz atan yüngül əxlaqlı bir qız onun qəlbinə lənət damğası vurmuş, bu Qabili döndərib Habil etmişdi. O, özünü gözəl hesab edərək, şıq geyinmək arzusuna da düşmüşdü. Şıqlığın da birinci tələbi işləməmək, boş-boş gəzməkdir; yoxsulun işləməməsi, boş-boş gəzməsi cinayətə doğru gedən yoldur. Monparnas kimi camaatı dəhşətə salan quldur çox az tapılar. Hələ on səkkiz yaşı olanda bir neçə adam öldürmüşdü. Bu alçağın qaranlıq yolunda qan gölməçəsi içində əl-qolunu ataraq üzü üstə sərilib qalan adam az olmamışdı. Saçını burduran, başına pomada sürtən, ustalıqla qalstuk bağlayan, kastetini cibində gəzdirən, ilgəyinə gül taxan, həmişə bulvar

qızlarının pıçılşaaraq heyrətlə bir-birinə göstərdikləri bu incəbel quldur, yeraltı dünyasının bu “modabazı” belə bir adamdı.

Dördüncü fəsil

QULDUR DƏSTƏSİNİN TƏRKİBİ

Bu dörd quldur bir növ Proteyə bənzəyirdi: onlar “alov, ağac, su şəklini alaraq”, bir-birindən ləqəb və hiylə öyrənərək, öz kölgələrində gizlənərək, bir-birinə gizlin və daldalanacaq yer verərək, maskaradda qoyma burun necə asanca götürülürsə, elə də asanlıqla öz şəxsiyyətlərindən azad olaraq, gah vahid bir şey şəklində görülə biləcək dərəcədə kiçilərək, gah da Koko-Lakurun belə gözüne böyük dəstə şəklində görünə biləcək dərəcədə böyüyərək, polis işçilərinin əlindən sivişir, Vidkonun həyasız nəzərindən yayınmağa çalışırdılar.

Bu dördlüyü dörd adamdan ibarət bir dəstə hesab etmək olmazdı: bu, Parisdə cəsarətlə əməliyyat aparən dördbaşı əsrarəngiz quldurdu, bu, insan cəmiyyəti binası altında qazılmış sərdabədə yerləşən nəhəng şər polipi idi.

Babet, Tüfeyli, Gecəquşu və Monparnas qurduqları geniş yeraltı rabitələrdən istifadə edirdilər, Sena departamentində baş verən bütün cinayətlər onların əlindən gəlib-keçirdi. Onlar, sanki, birdən yer altından çıxaraq, yoldan keçənlərə divan tuturdular. Bu sahədə yeniliklər ixtira edənələr, cinayət işləmək istəyən adamlar öz niyyətlərini yerinə yetirmək üçün onlara müraciət edirdilər. Bu dörd yaramaza plan vermək kifayətədi, “Tamaşa verməyi” onlar öz üzərinə götürürdülər. Faciənin ssenarisini özləri hazırlayırdılar. Necə cinayət olur-olsun, bunu yerinə yetirmək üçün köməyə ehtiyac görünsə, məsələ lazımınca faydalı olsa, onlar kifayət qədər, həm də işəyaran adam tapmaqda çətinlik çəkmirdilər. Cinayəti hazırlarkən adam çatışmayan yerdə öz yoldaşlarını işə cəlb edirdilər. Onlar quldurlar yuvasında düzəldilmiş faciələrdə bütün rolları yerinə yetirmək üçün zülmət aktyorları truppası saxlayırdılar.

Onlar, adətən, qaranlıq düşəndə (meydana çıxdıqları vaxt da bu zaman olardı) Salpetriyer xəstəxanasına yaxın boş bir yerdə yığışardılar. Orada məsləhətləşərdilər. Onların ixtiyarında on iki saat

qaranlıq vardı. Bu qaranlıqdan daha səmərəli istifadə etməyi müzakirə edərdilər.

Bu dörd quldurun işgüzar yoldaşlığı yeraltı dünyasında “Xoruz banı” adı ilə məşhur idi. Get-gedə unudulmaqda olan köhnə, gözəl, canlı xalq dilində “canavarın it hesab edildiyi vaxt” deyərkən aləqəranlıq nəzərdə tutulduğu kimi, “Xoruz banı” deyərkən səhərə yaxın bir vaxt nəzərdə tutulur. “Xoruz banı” ləqəbi, görünür, quldurların gecə işləri qurtardığı vaxtdan meydana gəlmişdir, çünki səhər açılanda teyflər yox olur, talançılar da qaçıb dağılır. Onları bu ləqəblə tanıyırdılar. Bir gün məhkəmə sədri həbsxanaya gəlir, Lasneri baş verən bir cinayət haqqında sorğu-sual edir: Lasner cinayət işlədiyini boynuna almaq istəmişdir. Sədr: “Bəs bunu kim etmişdir?” – soruşanda Lasner ona – məhkəmə sədrinə qəribə görünən, lakin hər polis işçisi üçün aydın olan belə bir cavab verir: “Bəlkə, “Xoruz banı” etmişdir”.

Pyesin mündəricəsini bəzən orada iştirak edənlərlə təyin etmək olar; bu qayda ilə də quldurlar dəstəsi haqqında orada iştirak edənlərin adını çəkməklə düzgün təsəvvür əldə etmək mümkündür. “Xoruz banı” quldur dəstəsində iştirak edənlərin başlıcalarına belə ləqəblər verilmişdi – bu ləqəblər xüsusi siyahılarda qalmışdır:

Qarmaq, ona Bahari də deyərdilər, Həşərat da.

Deyingən (bütün bir deyینگənlər sülaləsi vardı,
biz yenə də onlardan bəhs edəcəyik).

Kəlmə, daş yolu fəhləsi, romanda biz ona əvvəllər
rast gəlmişik.

Dul arvad.

Finister¹.

Homer Ögü, zənci.

Vaxt-ver.

Məlumat.

Fauntleroy, ona Güllüstan da deyərdilər.

¹ *Finister* – 1790-cı il inqilabından sonra yaradılmış ilk departamentlərdən biri. Latınca “Dünyanın o başı” mənasını verir.

Özünüöyən, cəzasını çəkmiş katorqa dustağı.
Yolağacı, ona cənab Düpon da deyərdilər.
Cənub səddi.
Qaratoyuq.
Karmanyolaçı.
Sələmçi, ona Bizarro da deyərdilər.
Krujevaçı.
Kəlləmayallaq.
Yarım Liard, ona İki Milyard da deyərdilər.
Və s. və i.a.

Biz o birilərinin adını çəkmirik, lakin onlar heç də bu birilərdən geri qalmırlar. Bu adamların öz siması var. Bunlar ayrı-ayrı şəxsləri deyil, tipləri göstərir. Bu ləqəblərdən hər biri mədəniyyət mağarasına suvaşan iyrenc yosunların müxtəlif şəkillərindən birinə uyğundur.

Əsl simalarında görünmək istəməyən bu adamlar küçədə rast gəldiyimiz adamlardan deyil. Onlar gecə gördükləri qanlı işdən sonra hava işıqlananda gah əhəng yandırılan çuxurlarda, gah Monmartr, ya Monruj adlı vaxtilə daş karxanası olan yerlərdə, gah da çirkab kanallarında yatıb yuxularını alırdılar. Yerın altına soxulurdular.

Bu adamlar necə oldu? Onlar indi də yaşayır. Onlar həmişə yaşamışlar. Hələ Horatsi onlardan bəhs etmişdir. "*Ambubaiarum collegia, pharmacopolae mendici mimae*"¹. Nə qədər ki cəmiyyət belədir, onlar indi olduğu kimi də qalacaqlar. Onlar həmişə öz zirzəmilərinin qaranlıq qübbəsi altında ora sızan ictimai çirkabdən meydana gəlirlər. Bu teyflər həmişə eyni mahiyyətdə, ancaq yeni adda, yeni dəridə geri qayıdırlar.

Onlar ayrılıqda məhv edilsə də, nəsil qalır.

Onlar hamısı eyni xassəyə malikdir. Onlar, dilənçidən tutmuş quldura kimi, öz cinslərinin təmizliyini mühafizə edirlər. Onlar cibdə pul kisəsi, jiletə saat olduğunu duyur, sanki, iy bilirlər. Onlar qızilla

¹ Tütəkçilər, dilənçilər, mimlər, təlxəklər, türkcəarəçilər (*lat.*). Horatsi. Satiralar.

gümüşün qoxusunu bir-birindən ayırırlar. Yolla gedən adamların içərisində elə sadə görünüşlü şəxslər olur ki, deyirsən, onları soy-mamaq günah olardı. Belə adamları onlar səbirlə güdürlər. Lakin əcnəbilərə, ya əyalətdən gələn adamlara rast gəldikdə hörümçək kimi diksinirlər.

Kim onlara gecəyarısı boş bulvarda təsadüfən rast gəlsə, ya onları bir balaca görsə, qorxuya düşür, onların zəhmi basır. Adama elə gəlir ki, onlar insan deyil, canlanmış insan şəklini almış duman-dır. Elə güman etmək olar ki, onlar gecə ilə bir vəhdət təşkil edirlər, onun ayrılmaz hissəsidirlər; onların ruhu zülmətdir, başqa ruhları yoxdur, ancaq bir anlığa, bir neçə dəqiqə keçirdikləri dəhşətli həyat üçün zülmətdən ayrılmışlar.

Bu yırtıcıları məhv etmək üçün nə lazımdır? İşıq. İşıq axını! Heç bir yarasa səhər şafəqinə dözə bilmir. Elə isə ictimai mağaranı işıqla doldurun, işıqla!

Səkkizinci kitab

HİYLƏGƏR YOXSUL

Birinci fəsil

MARIUS ŞLYAPALI QIZI AX TARARKƏN FURAJKALI KİŞİYƏ RAST GƏLİR

Yay keçdi, payız getdi, qış girdi. Nə “Cənab Ağ”, nə də qız bircə dəfə də olsa Lüksemburq bağına gəlmədilər. İndi Mariusu ancaq bir fikir məşğul etmişdi: məftun olduğu o gözəl qızı bir də necə görsün! O vaxtdan bəri qızı axtarırdı, hər yerdə axtarırdı, ancaq tapa bilmirdi. İndi o daha əvvəlki vəcdli-həyəcanlı xəyalpərəst, əyilməz, odlu, qəti hərəkətli Marius deyildi; o Marius ki taleyə qarşı cəsərlə meydan oxuyardı, o Marius ki plan üstədən plan qurardı; o Marius ki fikri cürbəcür məsələlərlə, layihələrlə, vüqarlı düşüncələrlə, ideyalarla, arzularla dolu olardı; indi o, yiyəsini itirmiş itə oxşayırdı. Onu ağır kədər bürümüşdü. Hər şey bitmişdi; iş onun zəhləsini tökmüşdü, gəzintilər yormuşdu, təklük usandırmışdı. Əvəllər cürbəcür şəkillərlə, rənglərlə, səslərlə, hakimanə məsləhətlərlə, nəsihətlərlə, adamı cəzb edən üfüqlərlə, ənginliklərlə dolu olan ucsuz-bucaqsız təbiət indi onun nəzərində bomboşdu. Ona elə gəlirdi ki, hər şey məhv olmuşdur.

O, yenə də əvvəlki kimi düşüncəyə dalırdı, çünki buna adət etmişdi; ancaq düşüncə ona daha fərəh vermirdi. Fikirlər ara vermədən ona nələr pıçıldasa da, o, tutqun halda bu pıçılıtlara belə cavab verirdi: “Bu axı nəyə lazımdır?”

O, özünü bol-bol danlayırdı: “Mən axı niyə onu ötürmək fikrinə düşdüm? Bircə elə onu görməklə mən nə qədər xoşbəxt idim! O, mənə baxırdı; bundan da böyük səadət olardımı? O, elə bil ki, mənə sevirdi. Bundan da böyük bir şey arzu oluna bilərdimi? Mənə daha nə lazımdı? Axı bundan artıq bir şey ola da bilməzdi. Mən mənasız iş

tutdum. Bu, mənim təqsirimdir...” Bu cür o, çox şeylər düşünürdü. Marius Kurfeyraka heç bir şey söyləmirdi, onun xasiyyəti belə idi; amma Kurfeyrak bəzi şeyləri duyurdu – bu da ona xas olan bir şeydi; o, əvvəl öz dostunu qıza vurulduğu üçün tərifləyirdi, eyni zamanda, buna heyrət edirdi. Lakin Mariusun çox qəm-qüssə içində olduğunu görüb, nəhayət, ona dedi: “Hər şey aydındır, sən özünü beyinsiz heyvan kimi idarə eləmişən. Bircə gəl Şomyerə gedək!”

Bir gün o, günəşli sentyabr gününə arxayın olaraq, Kurfeyrakla Bossüeyə və Qranterə icazə verdi ki, onu Soya bala aparsınlar: o ümid edirdi ki – adamın ağılına hər şey gəlmiş – bəlkə də, qıza rast gəldi. Məlum şeydir ki, Marius axtardığını orada tapmadı. Qranter dodaqaltı donquldanaraq deyirdi: “İtirilmiş arvadları burada tapmayanda, daha harada tapmaq olar?”

Marius dostlarını balda qoyub, yorğun və acıqlı halda, təkbaşına, piyada evinə qayıtdı. Ağına kimi adam dolu “şanapipiklər” qulaqbatırıcı bir gurultu ilə, toz qopara-qopara onun yanından ötüb-keçir, şənlikdən qayıdan camaat şən nəğmələr oxuyurdu. Amma Marius dərin məyusluq içində idi; o, intizar dolu kədərli baxışlarla qaranlığa baxır, yol qırağında bitən fındıq ağaclarının tünd-acı qoxusunu özünə gəlmək üçün acgözlüklə sinəsinə çəkirdi.

Marius yenə də tək yaşamağa, get-gedə daha çox qapalı həyat keçirməyə başladı. O, özünü itirmişdi, qəm-qüssə onu bürümüşdü, bütün qəlbi sevgi iztirabı ilə qovrulurdu, bu vəziyyəti ilə o, tələyə düşmüş qurd kimi dərd içində çırpınırdı; sevgidən kütləşərək, hər yerdə ancaq itirdiyini axtarırdı.

Bir gün təsadüf ona çox qəribə təsir bağışladı. Əlillər bulvarına çıxan kiçik küçələrdən birində, uzun günlüklü furajka qoymuş, fəhlə paltar geymiş bir kişiyə rast gəldi: onun qar kimi ağ saçı furajkasının altından çıxmışdı. Bu ağ saçın gözəlliyi Mariusu heyrətə saldı, o, diqqətlə bu adama baxdı. Ağsaçlı adam yolla ağır-ağır gedirdi, sanki, o, dərin fikrə dalmışdı. Nə qədər qəribə də görünsə, ona elə gəldi ki, qarşısındakı “Cənab Ağ”dır. Saçı eynən onun saçı idi, furajkasının altından üzünü nə qədər görmək mümkündürsə, deyirdin, eynən onun üzüdür, yerisi də eynən onun yerisi, ancaq bu yerisdə daha artıq yorğunluq duyulurdu. Bəs o, fəhlə paltar niyə geymişdi? Bu nə deməkdir? Paltarını dəyişməkdə onun məqsədi nə idi? Marius buna çox təəccüb etdi. Düşüncəsindən ayrılanda onun ilk arzusu

bu oldu ki, bu naməlum adamın ardınca getsin: kim bilir, bəlkə, o, uzun axtarışlardan sonra, nəhayət, onların əsl izinə düşmüşdü... hər halda, bu adama yaxından baxmaq, məsələni aydınlaşdırmaq lazımdı. Lakin bu fikir onun ağına çox gec gəldi: o adam gözdən itmişdi, yan küçələrdən birinə getmişdi, Marius onu tapa bilmədi. Bu təsadüf Mariusu bir neçə gün məşğul etdi, sonra hafizəsindən silinib getdi. O, öz-özünə deyirdi: “Yəqin, bu, adi bənzəyişdi”.

İkinci fəsil

TAPILAN MƏKTUB

Marius yenə də Qorbonun daxmasında yaşayırdı. Orada heç kəs onun diqqətini cəlb etmirdi.

Burası da var ki, Qorbonun daxmasında ondan və vaxtilə mənzil kirayəsini verdiyi Jondretlərdən başqa ayrı bir kirayənişin qalmamışdı. Marius hələ macal tapıb nə Jondretin özü ilə, nə arvadı ilə, nə də qızları ilə tanış ola bilməmişdi. Evdə yaşayan başqa kirayənişinlər ya köçüb getmişdilər, ya ölmüşdülər, ya da mənzil kirayəsini vermədikləri üçün evdən çıxarılmışdılar.

Bir dəfə, elə həmin qışda, günortadan sonra bir anlığa gün çıxdı; onda fevralın ikisi, *Sretenye*¹ bayramı günü idi; altıhəftəlik soyuqlar olacağını xəbər verən bu hiyləgər günəş Matye Lensberqə ilham vermiş, ona aşağıdakı beyti yazdırmışdı, bu beyt sonralar lap klassik bir şey olmuşdu:

Qoy günəş parləsın, nurunu saçsın, –
Ayı mağaraya sürünsün, qaçsın.

Marius zağasından yenicə çıxırdı. Qaş qaralırdı. Nahar vaxtı idi, əfsus ki, ən ideal sevgilərin də çatışmayan cəhəti var – bəli, yenə də nahar eləmək lazımdı.

Marius öz otağından çıxdı. Deyingən qarı elə bu zaman lap onun qapısı qabağında yer süpürə-süpürə bu mühüm sözləri söyləyirdi:

¹ *Sretenye* – Praesentatio Domini (*lat.*), “tamaşa” mənasını verir, pravoslav, katolisizm, lüteranlığda qeyd edilən xristian bayramı, Əhdi-Ətiqlə Əhdi-Cədidin qovuşması

– İndi ucuz olan nədir? Hər şey bahadır. Təkcə dərd ucuzdur. Bax bu dərdi lap havayınca alarsan!

Marius ağır-ağır bulvarla yuxarı, qarovulxanaya sarı qalxır, Sen-Jak küçəsinə tərəf gedir, başını aşağı salaraq düşünürdü.

Birdən ala qaranlıq içində kiminsə onu itələdiyini hiss etdi. Dönüb baxanda cındır geyimli iki qız gördü: onlardan biri ucaboy, arıq, o birisi balacaboy idi; qızlar yüyürə-yüyürə, təngnəfəs onun yanından ötüb-keçdilər, elə bil ki, qorxa-qorxa qaçırdılar; onlar Mariusu görmədikləri üçün ona toxunmuşdular. Qaş qaralsa da, Marius qızların göyə çalan solğun üzünü, açılıb tökülmüş qarışıq saçını, əyilmiş ləçəyini, cırlımış yubkasını, yalın ayağını gördü. Onlar yüyürə-yüyürə bir-birilə danışirdilər. Ucaboylu qız boğuş səslə deyirdi:

– Tulalar gəldi. Az qalmışdı ki, məni tutsunlar.

O biri qız:

– Mən onları gördüm, – dedi, – elə götürüldüm! Elə götürüldüm!

Marius bu məşum küçə danışığından bildi ki, jandarmılar, ya polis nəfəri qızları, az qala, tutacaqmış, qızlar güclə qaçıb canlarını qurtarmışlar.

Qızlar Mariusun arxa tərəfində, bulvar ağaclarının altında, bir parça ağ ləkə kimi nəzərə çarparaq bir anda gözdən itdilər.

Marius bir anlığa dayandı.

Sonra getmək istəyəndə ayaqları altında boz rəngli, balaca bir zərf gördü. Əyilib zərfi götürdü. Bu, konvertə oxşayırdı, görünür, içində kağız vardı.

Düşünərək öz-özünə dedi: “Görünür, o bədbəxt qızlardan düşüb!”

Qayıdıb qızları çağırdı, cavab verən olmadı; bu qərara gəldi ki, yəqin, onlar uzaqlaşmışlar; zərfi cibinə qoyub, nahar etməyə getdi.

Yolda, Muftar küçəsinin dar bir yerində, qara örtük altında bir uşaq tabutu gördü; tabut üç stul üstünə qoyulmuşdu, üstündə də bir şam yanırdı. Ala qaranlıqda qarşısına çıxan iki qız onun yadına düşdü.

“Yazıq analar! – deyər düşündü, – sizin üçün öz balalarınızın ölümünü görməkdən daha kədərli şeylər var: bu da onları pis yolda görməkdir!”

Onun qəmgin düşüncələrini pozan bu kölgələr hafizəsindən silindi, o, yenə də adət etdiyi kədərinə daldı. O, yenə də açıq havada, parlaq günəş altında, Lüksemburq bağının gözəl ağacları arasında altaylıq sevgini və xoşbəxt günlərini xatırladı.

O, öz-özünə deyirdi:

– Gör mən nə günlərə qaldım! İndi də mənim qabağıma qız çıxır, ancaq əvvəllər mənə mələklər rast gəlirdi, indi ifritələr rast gəlir.

Üçüncü fəsil

DÖRDÜZLÜ

Marius axşam soyunub yatanda bulvardan tapdığı zərf sürtükünün cibində əlinə toxundu. Zərf onun lap yadından çıxmışdı. O, belə qərara gəldi ki, zərfi açıb oxusun: əgər zərf, doğrudan da, qızlarınsa, bəlkə, ünvanları kağızda yazılmış oldu; hər halda, sahibinə qaytarmaq üçün orada məlumat olar.

Marius zərfi açdı.

Zərfin ağzı yapışdırılmamışdı, içindəki məktubların da ağzı açıqdı. Burada dörd məktub vardı.

Hər məktubun üstündə kimə çatacağı yazılmışdı.

Məktubun dördündən də pis tütün qoxusu gəlirdi.

Birinci məktubun üstündə belə bir ünvan yazılmışdı: “Hörmətli və ismətli xanım de markiz Qrüşerə, deputatlar palatası qabağındakı meydanda ev №...”

Marius düşündü ki, bəlkə, məktubda mənə lazım olan məlumat tapdım, bir də ki məktubun ağzı yapışdırılmamışdı, bunu oxumaq qəbahət hesab edilməz.

“Hörmətli xanım, markıza!

Şəfqət və mərhəmət xeyirxahlığı o xeyirxahlıqdır ki, cəmiyyəti başqa hər bir xeyirxahlıqdan daha möhkəm birləşdirir. Xristian hissləri ilə qəlbinizi doldurun, sədaqətin və müqəddəs *ligitimizm*¹ işinin qurbanı olan fəlakətzadə ispaniyalıya rəhmedici nəzər salın: həmin ligitimizm üstündə o, öz qanını tökmüş, bütün var-yoxunu və başqa hər şeyini vermiş ki, bu işi müdafiə etsin, indi isə o, dəhşətli yoxsulluq içindədir. O, şübhə etmir ki, Siz cənabları ona kömək etməkdən çəkinməzsiz, təhsil və

¹ *Ligitimizm* – monarxiyaya sevgi və sədaqət

tərbiyə görmüş, bədənində çox-çox yara yeri olan nəcib bir hərbi adam üçün son dərəcə ağır olan güzəranı yüngülləşdirməyi arzu edərsiniz. İnsanpərvərliyin Sizi ruhlandıracağını, həm də Sizin hüsn-rəğbət göstərəcəyinizi qabaqcadan nəzərdə tuturam, zira xanım markiza belə bədbəxt camaata həmişə hüsn-rəğbət göstərir.

Əminəm ki, bizim xahişimiz yerdə qalmayacaq və bizim minnətdarlığımız xanım markiza haqqında ən xoş xatirələri mühafizə edəcəkdir.

Hörmətli xanım, göstərdiyim hörmətin səmimi olduğuna əmin ola bilərsiniz.

İspaniyalı kabaleri kapitanı, Fransada sığınacaq tapan royalisti, hal-hazırda Vətəninə qayıdan, lakin pulu olmadığından yoluna davam edə bilməyən Don Alvares”.

Məktubda ünvan yox idi. Marius ünvan tapmaq ümidiylə o biri məktubu götürdü: zərfin üstündə bu sözlər yazılmışdı: “Hörmətli və izzətli xanım qrafinya de Monvernə, Kaset küçəsi, ev №9”.

Marius məktubda bu sözləri oxudu:

“Hörmətli və izzətli xanım qrafinya!

Sizə bədbəxt bir ailənin, altı uşağın anası müraciət edir, bu uşaqlardan ən kiçiyinin səkkiz ayı təzəcə tamam olmuşdur. Axırncı uşaqdan sonra mən həmişə xəstə oluram. Beş aydır ki, ərim məni atıb getmişdir. Yaşamaq üçün heç bir şeyim yoxdur, güzəranım çox ağırdır...

Hörmətli xanım, Siz Əlahəzrətə pənah gətirən və Sizə dərinədən hörmət bəsləyən

Balizar xala”.

Marius üçüncü məktubu açdı; bu da o birilər kimi xahişnamədən ibarətdi; məktubda bu sözləri oxumaq olardı:

“Sen-Deni və O-Fer küçələri tinində dükanı olan, toxucu məmulatla topdansatış alveri edən, seçici cənab Paburjoja.

Cəsərət edib bu məktubla Sizə müraciət edirəm, məqsədim də budur ki, öz qiymətli meylinizlə məni xoşbəxt etməyinizi Sizdən xahiş edəm və Sizi bir edəbiyyatçının taleyi ilə maraqlandıraram, o edəbiyyatçı bu yaxında komediya teatrına dram göndərmişdi. Dramın mündəricəsi tarixdən götürülmüşdür. Hadisənin vəqə olduğu yer də İmperiya dövründə Overndir. Üslubu sadədir, yığcamdır və elə zənn edirəm ki, bəzi məziyyətlərdən məhrum deyil. Dörd yerdə oxumaq üçün kuplet verilir. Əsərdə məzhəki, ciddi və gözlənilməz vəziyyətlər xarakterlərin rəngarəngliyi ilə, həm də bütün intriqaya rəvnəq verən yüngül romantik hallarla birləşdirilmişdir, bu intriqa isə dolaşlıq bir yol keçdikdən sonra, bir sıra sarsıdıcı vəziyyətlərdən və gözlənilməz parlaq səhnələrdən sonra gətirib nəticəyə çıxarır.

Mənim başlıca vəzifəm müasir insanın get-gedə artan tələbinə, başqa sözlə desək, hər külək əsəndə öz istiqamətini dəyişən dəbə, bu şıltaq, bu qəşəng fırfıraya yarımaqdır.

Bütün bu məziyyətlərə baxmayaraq, mənim bir şeydən qorxmağa əsasım var: qorxuram ki, imtiyazlı müəlliflərin həsədi və xudpəsəndliyi nəticəsində mən teatrdan kənar edilmiş olum, zira yeni yazanın qismətinə nə qədər acılıqlar düşdüyü mənə məlumdur.

Cənab Pabırjo, Sizin edəbiyyatçıları maarifpərvər surətdə himayə etmək sahəsində qazandığınız halal şöhrət mənə öz qızımı sizin yanınıza göndərmək qətiyyətini təlqin edir; o, sizə bizim düşdüyümüz fəlakətli vəziyyəti, qışın ortasında bir parça çörəksiz və yanacaqsız qalmağımızı təsvir edər. Sizə müraciət edərək acizənə rica edirəm, icazə versəniz, bu dramı, həmçinin bütün gələcək əsərlərimi Sizə ithaf edirəm, bununla mən göstərmək istəyirəm ki, Sizin himayəniz altında olmaq və Sizin adınızla əsərlərimi zینətləndirmək mənim üçün çox qiymətlidir. Əgər siz iltifat buyurub lap təvazökarcasına bir hədiyyə ilə mənə hörmət əta etmiş olsanız, dərhal şeir qoşmağa girişərəm, bununla da öz minnətdarlıq borcumu vermiş olaram. Mən çalışıram

bu şəri imkan daxilində ən mükəmməl dərəcəyə qaldıram və onu Sizə dramdan qabaq, çap olunana qədər, həm də səhnədən söylənilənə qədər göndərim.

Cənaba və xanım Paburjoya ən həqiranə hörmətimi ifadə edirəm.

Janflo, edəbiyyatçı.

P.S. Heç olmasa, 40 su.

Bağışlayın ki, özüm şəxsən gəlmirəm, qızımı göndərirəm, zira tualetimin kədərli vəziyyəti, əfsus ki, mənə evdən çıxmağa imkan vermir...”

Nəhayət, Marius dördüncü məktubu açdı. Məktubun üstündə belə bir ünvan vardı: “Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsinin vəlineməti olan cənaba”. Bu məktubda aşağıdakı sözlər yazılmışdı:

“Vəlinemət!

Əgər Siz iltifat buyurub mənim qızımın ardınca gəlsəniz, onda müsibət içində keçən həyatın şahidi olarsınız və mən öz sənədlərimi Sizə təqdim edərəm.

Bu kağızlarla tanış olduqda Sizin nəcib qəlbiniz qızgın rəğbətlə dolacaq, zira hər bir həqiqi filosofa qüvvətli ruhi ehtiraslar məlumdur.

Siz dərdə şərik olan adamsınız, Siz başa düşərsiniz ki, yalnız ən ağır ehtiyac və bu ehtiyacı azacıq yüngülləşdirmək zərurəti adamı, nə qədər əzablı olsa da, öz yoxsulluğunu təsdiq etmək üçün hakimiyyət sahibi olan adamlara müraciətə vadar edər; sanki, bizə kömək gələnə kimi bunun intizarında əldən düşərək iztirab çəkməyə və ölməyə icazə verilməmişdir. Tale bəzilərinə bu qədər mərhəmətsiz olduğu qədər başqalarına bir o qədər səxavətli və lütfkardır.

Sizin gəlməyinizi, ya da yardım edəcəyinizi gözləməklə – əgər Siz belə bir yardım etmək fikrində olsanız – acizənə rica edirəm, mənim şərəf hesab edib Sizə bəslədiyim dərin hörmətə əmin olasınız və bunu qəbul edəsiniz,

*Əsl alicənab bir ər, acizənə və həqiranə qulunuz olan
P.Fabantu, dram aktyoru”*

Marius bu dörd məktubu oxuduqdan sonra yenə də heç bir məlumat əldə edə bilmədi.

Əvvəla, məktubların altında qol qoyan adamlardan heç biri öz ünvanını göstərmirdi.

İkincisi, məktublar elə bil dörd ayrı-ayrı adam – don Alvares, Balizar xala, şair Janflo və dram aktyoru Fabantu tərəfindən göndərilirdi, lakin onlar hamısı eyni xətt ilə yazılmışdı, bu çox qəribə idi.

Bundan necə bir nəticə çıxıb bilərdi? Ancaq o nəticə çıxardı ki, bütün məktubları bir adam yazmışdır.

Məsələni tamamlamaq üçün bir şeyi də qeyd etməliyik, bu işə yürüdülmən mülahizənin dəqiq olduğuna daha artıq ehtimal yaradır: məktubların dördü də eyni kobud, saralmış kağızda yazılmışdı, hamısından da eyni tütün iyi gəlirdi; aydın görünürdü ki, məktubları yazan adam öz üslubuna müxtəlif şəkillər verməyə çalışmışdır, bununla belə, məktubların hamısında eyni imla səhvləri kəmalidə ədəblə təkrar olunurdu, ədəbiyyatçı Janflo ispaniyalı kapitandan heç də az səhvlər buraxmırdı.

Bu sirrin üstünü açmaq üçün əlləşmək nahaqdı. Məktublar təsadüfi olaraq tapılmasaydı, bunu qəsdən çaşdırma zənn etmək olardı. Lakin Marius çox qəmgin idi, onun hətta belə bir təsadüfi zarafata cavab verməyə, bu oyunda iştirak etməyə halı yox idi: görünür, döşəmə yol onunla belə zarafata girişmək istəmişdi. Mariusa elə gəlirdi ki, onun gözlərini bir şeylə bağlamışlar, bu dörd məktub onunla “gözbağlayıcı oyunu” oynayır, onu cinləndirir.

Ancaq heç bir şey göstərmirdi ki, məktublar Mariusun bulvarda rast gəldiyi qızlarındır. Yəqin, bunlar gərəksiz kağızlarıdır.

Marius kağızları yenə də zərfə qoydu, onu küncə atıb yerinə girdi.

Səhər saat yeddiyə az qalmışdı, o hələ yatağından durub çörək yeməmişdi, işə başlamamışdı ki, qapı yavaşca döyüldü.

Mariusun heç bir qiymətli şeyi yox idi; o ancaq təcili işi olanda, evdə oturarkən qapını kilidlərdi, bu da çox nadir hallarda olurdu. Hətta evdən gedəndə də açarı qıfılın üstündən götürməzdi. Deyingən qarı ona deyirdi: “Sizin şeylərinizi, yəqin, oğurlayacaqlar!” Marius da ona belə cavab verərdi: “Mənim oğurlanası nəyim var ki?” Lakin bir gün onun bir cüt köhnə, uzunboğaz çəkməsini oğurladılar. Deyingən qarı bunu eşidəndə yaman sevindi.

Qapı yenə də bayaqkı kimi yavaşca döyüldü.

Marius:

– Gəlin! – dedi.

Qapı açıldı.

Marius qabağında, masa üstündə olan kitablardan və əlyazmalarından gözünü ayırmayaraq soruşdu:

– Deyingən qarı, nə istəyirsiniz?

Deyingən qarının deyil, başqa bir adamın səsi eşidildi:

– Bağışlayın, cənab!

Bu, spirtli içki içməkdən səsi tutulan köhnə bir əyyaşın boğuc, titrək, batıq, xırıltılı səsi idi.

Marius tez dönüb baxdı, bir qız gördü.

Dördüncü fəsil

QIZILGÜL SƏFALƏT İÇİNDƏ

Yarıaçılmış qapı ağzında hələ lap cavanca bir qız durmuşdu. Otağın qapı ilə üzbəüz olan pəncərəsindən onun üstünə solğun işıq düşmüşdü. O, arıq, üzgün, yazıq görünüşlü bir qız idi, onun əynində ancaq köynək, yubka vardı; belinə toqqa yerinə ciyə, saçına da ciyə bağlamışdı; soyuqdan tir-tir əsirdi. Köynəyin altından onun arıq çiyinləri nəzərə çarpırdı; solğun üzündə zərrə qədər də qırmızılıq yox idi; bədəni torpaq rəngində idi; əlləri qırmızı, ağız açıqdı, dişlərindən töküləni də var idi; sönük gözlərindən cəsəret və biclik yağırdı; onun bədəni hələ lazımı şəkklə düşməmişdi, lakin baxışları əqləqsız qarı baxışları idi: əlli yaşla on beş yaş onun simasında birləşmişdi. Xülasə, bu, elə zəif, eyni zamanda, elə qorxunc məxluqdu ki, öz görünüşü ilə adamı dəhşətə salmasa da, ağılada bilərdi.

Marius yerindən qalxaraq donub qaldı; bu qız adamın yuxusuna girən dumanlı surətləri xatırladırdı.

Onun, əslində, heç də eybəcər olmaması daha ağır təsir bağışlayırdı. Yəqin, o, uşaqlıq çağında qəşəng qızmış. Gənclik cazibədarlığı indi də onun simasında əqləqsızlıq və ehtiyac nəticəsində vaxtından əvvəl baş verən qocalıqla mübarizə edirdi. Üstünü qara buludlar alan solğun günəş qışın axşam şəfəqində sönən kimi, bu on altı yaşlı qızın da üzündə gözəllik şüaları sönürdü.

Demək olmazdı ki, onun üzü Mariusa heç tanış deyil. Mariusa elə gəlirdi ki, onu haradasa görmüşdür.

O, qızdan soruşdu:

– Sizə nə lazımdır, xanım?

Qız yenə də sərxoş katorqa dustağı səsi ilə cavab verdi:

– Cənab Marius, sizə məktub gətirmişəm.

O, Mariusun adını söyləyirdi, bu qayda ilə Mariusun şübhəsi qalmırdı: qıza elə o lazımmiş. “Yaxşı, bu qız axı kimdi? O, haradan mənim adımı bilir?”

Qız dəvət ediləcəyini gözləmədən otağa girdi. O, elə bir qətiyyətlə, elə açıq-saçıq əda ilə içəri girdi ki, bundan adamın ürəyi sıxılırdı, içəri girən kimi də hər şeyə, hətta Mariusun yığışdırılmamış yatağına da baxmağa başladı. Onun ayağı yalındı. Yubkasının iri-iri deşiklərindən uzun qıçları, arıq dizləri görünürdü. Soyuqdan bütün bədəni əsirdi.

Onun əlində, doğrudan da, bir məktub vardı, məktubu Mariusa verdi.

Marius məktubu açanda gördü ki, zərfə yapışdırılan iri, enli kağız hələ qurumamışdı. Deməli, məktub uzaqdan gəlmirdi. Məktubda bu sözlər yazılmışdı:

“Cavan oğlan, mənim sevimli qonşum!

Sizin mənə olan mərhəmətinizi ondan bildim ki, altı ay bundan əvvəl mənzil borcumu vermişdiniz. Bunun üçün sizə xeyir-dua edirəm, cavan oğlan. Mənim böyük qızım sizə danışar: iki gündü ki, dördümüz də bir parça çörəksiz qalmışıq, arvadım xəstədir. Mən güman edirəm ki, səhv etmərəm, əgər belə bir ümidlə özümə ürək verəm ki, sizin alicənab qəlbiniz bunun nəticəsində mərhəmətə gələr, mənim köməyimə çatmaq arzusunu və öz səxavətinizdən, lap azca da olsa, bizə əta etmək fikrini təlqin edər.

Sizə səmimi hörmət bəsləyən – necə ki insan nəslinin vəlinəmlərinə belə hörmət etmək lazımdır –

Jondret

P.S. Mənim qızım sizin sərəncamınızı gözləyəcək, əzizim cənab Marius”.

Bu məktub Mariusu dünəndən bəri məşğul edən o qəribə hadisəni aydınlaşdırmaq məsələsində qaranlıq zirzəmidə yandırılan şam rolunu oynadı. Hər şey birdən aydın oldu.

O biri məktubları kim yazmışdusa, bunu da o adam yazmışdı: eyni xətt, eyni üslub, eyni imla, eyni kağız, eyni tütün qoxusu!

Burada beş məktub, beş yazı, beş ad, beş də imza vardı, amma yazan bir adamdı. Bu dörd adamın – ispaniyalı kapitan don Alvarsin, uşaqları olan bədbəxt Balizarın, dram şairi Janflonun, sabiq aktyor Fabantunun bir adı vardı – bu da Jondret idi; lakin bu Jondret deyilən adamın adı, doğrudan da, Jondret idimi – bu özü də şübhəli idi.

Marius xeyli vardı ki, Qorbonun daxmasında yaşayırdı, lakin, yuxarıda deyildiyi kimi, çox nadir hallarda öz zavallı qonşularını görürdü. Onun fikri çox-çox uzaqlarda idi: bizim fikrimiz haradasa – gözlərimiz də oradadır. Yəqin, o, dəhlizdə və pilləkəndə jondretlərə – bir neçə dəfə rast gəlmişdi, lakin bu adamlar ona ancaq kölgə kimi görünmüşdü. Marius onlara o qədər az diqqət yetirirdi ki, dünən axşam bulvarda Jondretin qızlarına rast gələndə – bu qızlar, heç şübhəsiz, Jondretin qızları idi – onları tanımadı; indi otağa girən qız da Mariusa, mərhəmət və nifrət aşılamaqla bərabər, çox tutqun şəkildə, çox çətinliklə bu qızı əvvəllər haradasa gördüyünü xatırlatmışdı.

İndi hər şey aydın oldu. Marius bildi ki, onun qonşusu Jondret, ən ağır yoxsulluq dərəcəsinə çataraq, yaxşı və şəfqətli adamların mərhəmətindən sui-istifadə etməyə başlamış, peşəkar dilənçi olmuşdur, başqalarının ünvanını öyrənərək, varlı və dərdbilən adam hesab etdiyi şəxslərə uydurma ad altında məktub yazır, qızları da bu məktubları baş verə biləcək hər təhlükəyə dözərək, aparıb sahiblərinə verirdi. Lakin qızların belə bir təhlükəyə rast gələcəyi Jondreti qətiyyənlə düşündürmürdü. O, tale ilə oyuna başlamış, qızlarını da bu oyuna cəlb etmişdi. Marius dünən onların qaçmasından, qorxmasından, tövşüyə-tövşüyə nəfəs almasından, qulağına çatan “oğrular” ifadəsindən duyurdu ki, o bədbəxtlər, yəqin, başqa pis iş də görürlərmiş. Marius başa düşdü ki, insan cəmiyyətinin indiki vəziyyətində bütün şərait bu iki səfil məxluqu – nə qız, nə qız uşağı, nə arvad olan, həm qəbahətli, həm də günahsız olan, yoxsulluğun törətdiyi bu iki eybəcər məxluqu – meydana gətirməyə bilməzdi.

Onlar nə adı, nə yaşı, nə cinsiyyəti olan, eyni dərəcədə həm xeyrə, həm də şərə laqeyd qalan, beşikdən çıxan kimi hər şeyi – sərbəstliyi, xeyirxahlığı, vəzifə hissini itirən zavallı məxluqlardı. Onların

qəlbi dünən açılan, bu gün solan, yola düşərək palçıq içində xar olan, nəhayət, araba altında əzilən çiçəyə bənzəyirdi.

Marius heyrət və kədər dolu nəzərlə qıza baxırdı: qız onun man-sardında saymazayana xəyal kimi gəzişirdi. O, cəld hərəkət edir, öz geyimindən zərrə qədər də utanmırdı: onun yaxası düymələnmişdi, cırıq köynəyi tez-tez enir, az qalırdı ki, lap qurşağına düşsün. O, stulları tərpedir, dolab üstündəki tualet şeylərinin yerini dəyişir, səliqəsiz hala salırdı, Mariusun paltarına toxunur, bütün künc-bucağı əli ilə yoxlayırdı.

Birdən o, ucadan dedi:

– Gör ha, burada güzgü var!

Otaqda tək imiş kimi vodevillərdən oynaq kupletlər və parçalar oxumağa başladı; o, xırıltılı, boğuc bir səsle oxuduğundan bu nəğmələr qəmgin çıxırdı. Lakin onun hərəkətlərində həyasızlıqla bərabər, bir gərginlik, narahatlıq və qorxu duyulurdu. Həyasızlıq bəzən həyanın üstünü örtür.

Otaqda belə şənlik edə-edə çırpınan bu qız kimi adama kədər verən başqa bir şey təsəvvür etmək çətindi: o, öz hərəkətləri ilə, gün işığından ürkərək yerindən qalxan, ya da qanadı qırılan quşu yada salırdı. Hiss olunurdu ki, bu qız başqa cür tərbiyə olunsaydı, başqa bir şəraitə düşsəydi, onun adama qarşı olan canlı, çevik, sərbəst ədasında xoş və cazibədar bir şey ola bilərdi. Heyvanlar aləmində göyərçin yaranan məxluq dönüb dəniz qartalına olmur. Belə bir şeyi ancaq insanlar arasında görmək olar.

Marius düşüncəyə dalaraq, ona mane olmurdu.

Qız masaya yaxınlaşıb dedi:

– Ah, kitablara bax!

Onun sönlük gözləri parıldadı. Sonra əlavə etdi:

– Mən də oxuya bilirəm, – onun səsində sevinc duyulurdu, o da bir şeylə fəxr edə bilmişdi, bu, hər kəsə xas olan hissdir.

Masa üstündəki açıq kitabı cəld götürüb, çox sürətlə oxumağa başladı:

“General Bodüen öz briqadasında olan beş batalyonla Vaterloo çölü ortasında olan Hüqomon qəsri tutmaq əmrini aldı...”

Qız bunu oxuyaraq dayandı:

– Hə, Vaterloo! Bu, mənə tanışdır. Çox-çox bundan əvvəl belə bir vuruşma olub. Atam o vuruşmada iştirak edib. Atam imperator

ordusunda qulluq etmişdir. Biz hamımız çox qəddar bonapartçıyıq, bizimlə zarafat eləmə! Vaterloo – orada ingilislərlə vuruşmuşuq.

Qız kitabı yerinə qoyub, qələmi götürdü, yenə ucadan dedi:

– Mən yaza da bilirəm!

Sonra qələmi mürəkkəbə batırdı, Mariusa sən dönərək soruşdu:

– Baxmaq istəyirsinizmi? Mən bir şey yazım.

Marius cavab verənə kimi qız masanın üstündə olan ağ vərəqə bu sözləri yazdı: “Tulalar gəldi”.

Qələmi ataraq dedi:

– Səhv yoxdur. Yoxlaya bilərsiniz. Məni bacımla bir yerdə oxudublar. Biz həmişə indiki kimi olmamışıq. Bizi onun üçün hazırlamırdılar ki, biz gedib...

Qız susdu, parlıtsı sönən nəzərlə Mariusa baxdı, sonra qəhqəhə ilə gülərək dedi:

– E-eh! – onun bu ifadəsində həyasızlıqla boğulan böyük müsibət duyulurdu.

Elə o saat da şən bir nəşə havası ilə oxumağa başladı:

Biz acmışıq, ay ata,
Evdə çörək də yoxdur.

Üşüyürük, ay ana,
Lütük, axı soyuqdur.

Titrə,
Nanetta.
Hönkür,
Janetta!

Kupleti oxuyub qurtaran kimi yenə də dedi:

– Cənab Marius, siz heç teatra gedirsinizmi? Mən gedirəm. Mənim bir qardaşım var, o, aktyorlarla dostluq eləyir, hərdən də mənə bilet gətirir. Amma mən qalereyanı xoşlamıram, ora darısqaldır, adam narahat olur. Ora qara camaat gedir, hərdən eləsi də gedir ki, onlardan pis iy gəlir.

Sonra diqqətlə Mariusa baxdı, onun gözlərində qəribə ifadə vardı:

– Cənab Marius, heç bilirsinizmi, siz çox qəşəng oğlansınız!

Elə o anda onların fikirlərindən eyni şey keçdi: Marius bundan qızardı, qız gülümsədi.

Qız sözüne davam edərək dedi:

– Siz mənə heç fikir vermirsiniz, mən, cənab Marius, sizi tanıyıram. Mən burada, pilləkəndə, sonra da Austerlits kəndi yaxınlığında sizə rast gəlmişəm, bir neçə dəfə sizin orada yaşayan Maböf adlı qocanın yanına getdiyinizi də görmüşəm. Amma pırtlaşq saç sizə çox yaraşır.

O çalışırdı ki, öz səsinə çox mehriban bir ifadə versin, ancaq pıçıltıdan başqa bir şey çıxmırdı. Sözlərdən bəzisi klavişi çatışmayan klaviaturada itən səs kimi qırtlaqla dodaq arasında itib gedirdi.

Marius yavaşca geri çəkildi.

Özünə xas olan soyuq ifadə ilə dedi:

– Məndə bir paket var. Elə güman edirəm ki, o sizindir, xanım. İcazə verin, onu sizə qaytarım.

Marius içində dörd məktub olan paketi ona verdi. Qız əlini-əlinə çırparaq ucadan dedi:

– Bunu axtarmadığımız yer qalmayıb! – Sonra tez paketi qarıb açdı: – İlahi! Bacımla mən bunu nə qədər axtarmışıq! Deməli, bunu siz tapıbsınız? Özü də, yəqin, bulvarda, eləmi? Ayrı yerdə ola bilməz. Bilirsinizmi, qaçanda qoltuğumuzdan düşüb. Özü də bacımın axmaqlığından! Qayıdıb axtardıq, tapa bilmədik. Sonra daha istəmədik ki, evdə bizi kötəkləsinlər, axı niyə kötəklənək, niyə kötəklənək? Evdəkilərə dedim ki, məktubları aparıb verdik, hər yerdə bizə dirsək göstərdilər! Budur onlar, mənim əziz məktublarım! Siz nədən bildiniz ki, onlar mənimdir? Məlum şeydir nədən bildisiniz – xətdən! Deməli, dünən qaçanda biz sənə toxunmuşuq? Elə qaranlıqda heç bir şey görmək mümkün deyildi! Mən bacımdan soruşdum: “O kim idi, kişi idi?” Bacım da dedi: “Elə bil, kişi idi”.

Qız bu arada paketdən “Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsi vəlinemətlərindən olan cənaba” xahişnaməsini çıxartdı.

– Hə, bu kağız günorta ibadətinə gələn qocaya yazılıb! Lap yerinə düşdü. Aparıb verim, bəlkə, səhər yeməyinə bizə bir şey verdi.

Sonra yenə gülərək izah etdi:

– Bu gün biz səhər yeməyi yesək, bilirsinizmi, bu nə deməkdir? Bu, o deməkdir ki, bu gün səhər biz srağagünkü səhər yeməyini, srağagünkü naharı, dünənki səhər yeməyini, hamısını da bir oturnuma! Bax belə! Görürsünüz də! Bu da azlıq eləsə, onda gəbərin, köpəklər!

Bu sözlər Mariusa bu bədbəxt qızın nə üçün gəldiyini xatırlatdı. O, jiletinin ciblərini axtardı, bir şey tapmadı.

Amma qız susmurdu, elə bil, Mariusun burada olması tamam yadından çıxmışdı.

– Mən hərdən axşamlar evdən çıxıb gedirəm. Hərdən heç səhərə kimi qayıtmıram. Keçən qış, bura köçməmişdən əvvəl, bir körpü altında yaşayırdıq. Elə olurdu ki, soyuqdan donmamaq üçün bir-birimizə sıxılırdıq. Bacım ağlayırdı. Ah, o su! Adama elə qəm-qüssə gətirirdi! İstəyirsən özünü suya atıb boğasan, öz-özünə deyirsən: “Yox, su soyuqdur!” Mən nə vaxt ağılıma gəldi, lap tək gedirəm. Hərdən gecəni qanovda qalırım. Bilirsinizmi, gecə bulvarla gedəndə adama elə gəlir ki, ağacların yaba kimi buynuzu var, evlər də Notrdam kilsəsi kimi qaradır, böyükdür, ağ divarlar, elə bil ki, çaydır, öz-özünə deyirsən: “Ora bax, orada su var!” Ulduzlar çıraqban camları kimi, elə bil ki, tüstüləyir, külək də onları söndürür; özün də elə gedirsən, elə bil, gicləmişən, qulaqlarına da, elə bil, ara vermədən at fıxırtısı gəlir; gecə də olsa, gah orqan səsi, gah əyirmə maşın gurultusu, gah da cürbəcür səslər gəlir. Adama elə gəlir ki, sənə daş atırlar, gücün yetdikcə qaçırısan, gözünün də qabağında hər şey hərlənir. Adam çox ac qalanda elə qəribə olur ki!..

Qız dalğın nəzərlə Mariusa baxdı.

Marius ciblərini yaxşıca axtardıqdan sonra, axırda beş frank on altı su pul tapdı. Onun bütün varı-yoxu bu idi. Düşünərək öz-özünə dedi: “Hər halda, bu gün mənim naharıma çatar, sabah görək nə olar”. On altı sunu özü üçün saxladı, beş frankı qıza verdi.

Qız pulu qapıb aldı, həyəcanla dedi:

– Belə ha! Budur, bizim də günəşimiz çıxdı!

Sanki, bu günəşdə onun beynində olan “oğrular” ifadəsinin qar yığığını aritmək xassəsi vardı: o ara vermədən tez-tez danışmağa başladı:

– Beş frank! Kürənciyəz! Kəllə! Özü də belə bir deşikdə! Əntiqədir! Əmiri uşaqsınız! Adamın eşqi dombalır! Əhsən lotulara! İki gün ötür, tıxa, qızarmış ət, bişmiş ət! Ye, dur deyincə ye, iç!

Qız köynəyinin çiyinlərini çəkdi, ikiqat olub Mariusa təzim etdi, dostcasına əlini yelləyərək, qapıya sarı yönəldi:

– Sağlıqla qal, cənab! Bu da olsa, yenə qocalarımın yanına gedəcəyəm.

Dolabın yanından keçəndə orada toz içində qalmış, kif atmış bir parça quru çörək gördü; böyük acgözlüklə çörəyi qapıb gəmir-məyə başladı:

– Nə ləzzətlidir! Nə bərkdir! Adamın bütün dişini qırır!
Sonra çıxıb getdi.

Beşinci fəsil

QƏZA-QƏDƏRİN GÖSTƏRDİYİ GİZLİ PƏNCƏRƏ

Marius beş il yoxsulluq, məhrumiyyət, ehtiyac içində yaşamışdı, lakin indi əmin oldu ki, əsl yoxsulluğu görməmişdir. Əsl yoxsulluğu indi görürdü. Bu yoxsulluğun kabusu onun gözləri önündən ötüb-keçmişdi. Doğrudan da, kim ki ancaq kişini yoxsulluq içində görmüşdür – o heç şey görməmişdir; qadını yoxsulluq içində görmək lazımdır; kim ki ancaq qadını yoxsulluq içində görmüşdür – o heç şey görməmişdir; uşağı yoxsulluq içində görmək lazımdır!

Kişi yoxsulluğun son pilləsinə çatanda daha ağına-bozuna baxmır, hər vasitəyə əl atır. Amma vay onu əhatə edən zəif məxluqların halına! O adamın daha nə işi var, nə zəhməthaqqı, nə çörəyi, nə yanacağı, nə gümrəhliyi, nə iradəsi, nə də sərbəstliyi! O, hər şeydən məhrum olur. Onun xaricində, elə bil ki, gün işığı, daxilində əxlaq məşəli sönür. Bu zülmət içində onun əlinə iki zəif məxluq düşür – bir arvad, bir uşaq; o, hiddətlə bunları biabırçılığa sövq edir.

Onda hər cür dəhşət ola bilər. Yalnız nazik bir hasar ümitsizliyi qəbahətdən, ya cinayətdən ayırır.

Sağlamlıq, gənclik, namus, cavan bədənin müqəddəs, ciddi isməti, qəlb, bakirəlik, ruhun bəşəriyyəti olan həya burada, qurtuluş vasitəsi axtararkən amansızca tapdanır; bu vasitə namussuzluq olursa, o da qəbul edilir. Atalar, analar, uşaqlar, qardaşlar, bacılar, kişilər, arvadlar, qızlar – cinslərin, yaşların, qohumluğun, əxlaqsızlığın, məsumluğun bu qaranlıq qarşılığı içində vahid bir kütlə təşkil edirlər, bu kütlə öz kəşfiyyəti ilə bir mədəni xatırladır. Tale onları bir daxmaya atır, onlar bu balaca daxmada dal-dala verərək, sıxlıq içində çöməltmə oturur, aradır gizlin-gizlin bir-birinə qəmgin nəzər

salırlar. Ah, bədbəxtlər! Gör onların bənizi necə solğundur, gör onlar soyuqdan necə titrəyirlər! Elə güman etmək olar ki, onlar başqa bir planetdədirlər, günəşdən bizə görə çox-çox uzaqdadırlar.

Bu qız Marius üçün, sanki, qaranlıq mücəssəməsi idi.

O, Mariusa gecənin yeni, iyrənc bir səhifəsini açdı.

Marius bir şey üçün özünü müqəssir hesab etməyə hazırdı: o, həddən artıq xülya və sevgi ilə məşğul olmuşdu, bu, ona öz qonşularına diqqət yetirməyə imkan verməmişdi. Əgər o, qonşusunun ev kirayəsini vermişdisə də, bu ancaq qeyri-şüuri bir coşqunluq nəticəsində olmuşdu, başqaları da onun yerində olsaydı, bu coşqunluğa qapılırdı. Lakin ondan çox şey tələb olunurdu. Bir bax da! İnsan cəmiyyəti xaricində yaşayan, gecənin qaranlığında əlləri ilə yan-yörəsini yoxlaya-yoxlaya öz daxmasına gələn bu zavallı insanları ondan yalnız divar ayırırdı; bu adamlarla o, yan-yana yaşayırdı; onları qalan dünya ilə bağlayan zəncirin son halqası o idi, bəli, o idi! Bu adamların nəfəs almasını, daha doğrusu, xorultusunu eşidirdi, amma onları görmürdü! O, hər gün, hər dəqiqə divar arxasından onların yerişini, gəlişini, gedişini, danışğını eşidirdi, lakin bunlara laqeyd qalırdı. Onların sözlərində inilti səslənirdi, lakin bu iniltiyə o heç əhəmiyyət vermirdi. Onun fikri ancaq şirin-şirin xəyallar, baş tutmayan xülyalarla, vüsali mümkün olmayan sevgilərlə, divanəliklə məşğuldu, lakin insanlar, onun xristian qardaşları, onun xalqından olan qardaşları lap yanında ölürdü! Özü də nahaq yerə ölürdü! Onların bədbəxtliyinə bir cəhətdən və müəyyən dərəcədə o səbəb olmuşdu, bədbəxtliyini artırmışdı. Çünki qonşusu onun kimi xəyal-pərəst deyil, diqqətli, sadə, dərdəqalan bir adam olsaydı, məlum şeydir ki, onların yoxsulluğunu duyardı, onları təhdid edən təhlükə meydana çıxardı, onlara, yəqin ki, lap çoxdan sığınacaq və yemək-icmək verərdi, xilas edərdilər! Hərçənd onlar pozğun, əxlaqsız, kobud, hətta iyrənc, rəzil adam təsiri bağışlayırdılar, burası da var ki, dilənçi vəziyyətinə düşən, lakin pozulmayan adam çox az olur; bir də ki müəyyən hüddud var, bu hüddud xaricində bədbəxt adamlar namussuz adam arasında olan fərq silinib gedir. Həm bədbəxt, həm də namussuz adamları bir sözlə adlandırmaq olar: bu məşum söz “səfil”dir. Bunun üçün kimi müqəssir etməli? Məgər insanın enməsi, pozulması daha dəhşətli olan yerdə şəfqət və mərhəmət özünü daha böyük qüvvətlə göstərməməlidir mi?

Elə olurdu ki, Marius da əsl namuslu adamtək bəzən özünə qarşı mürebbi kimi hərəkət edər, öz-özünü hətta layiq olduğundan da artıq danlardı; o, özünə belə əxlaq dərsi verə-verə, mərhəmət dolu nəzərini Jondretlərlə onun arasında olan divardan ayırmırdı, sanki, baxışı ilə divarın o üzünə nüfuz etmək, o bədbəxtləri isindir-mək istəyirdi. Divar tirlərdən və yuxa taxtadan düzəldilmişdi, üzünə də nazik suvaq çəkilmişdi; əvvəllər dediyimiz kimi, divarın o tərəfindən söylənilən hər söz, əmələ gələn hər səs bu tərəfdə eşidilirdi. Bu sözləri və səsləri eşitməmək üçün Marius kimi xəyalpərəst olmaq lazımdı. Divarın nə o üzünə, nə bu üzünə kağız çəkilmişdi; divarın bütün kələ-kötürlüyü görünürdü, Marius bunu nəzərə almayaraq diqqətlə divara baxırdı; xəyala dalarkən də bəzən tədqiq etmək, müşahidə etmək, öyrənmək olar, bu heç də düşünə-düşünə tədqiq etməkdən, müşahidə etməkdən, öyrənməkdən pis olmur. Birdən o, yerindən qalxdı. Lap tavanın dibində, üç yuxa taxta arasında üçbucaq deşik gördü. Deşiyi tutan suvaq tökülmüşdü, dolabın üstünə çıxıb, bu deşikdən Jondretlərin otağına baxmaq olardı. Bəzi hallarda mərhəmət hissi nəinki maraq oyada bilər, hətta oyatmalıdır da. Bu deşik gizli pəncərə məqamında idi. Bir adama kömək etmək istəyirsənsə, onun bədbəxtliyini gizləncə müşahidə etməkdən pis şey yoxdur. Marius düşünərək dedi: “Bu adamlar kimdir, orada nələr olur – bunu bilmək lazımdır”.

Dolabın üstünə qalxdı, gözünü deşiyə dayayıb baxmağa başladı.

Altıncı fəsil

YIRTICI ÖZ ZAĞASINDA

Şəhərlərdə, meşələrdə olduğu kimi cəngəlliklər var; ən hiyləgər, ən dəhşətli şeylər burada gizlənir. Lakin şəhərdə gizlənenlər amansızdır, rəzildir, alçaqdır, başqa sözlə, çirkindir; meşələrdə gizlənilənlər – amansızdır, vəhşidir, əzəmətlidir, başqa sözlə, gözəldir. Şəhərlərdə də, meşələrdə də zağa var, lakin heyvan zağası insan zağasından üstün tutulmağa layiqdir. Mağaralar fahişəxanadan yaxşıdır.

Marius da burada fahişəxana gördü.

Marius kasıbdı, otağı da kasıbca bir otaqdı, lakin onun kasıblığı nəcibanə kasıblıqdı; mansardı da özünə layiq halda idi: təmizdi, səliqəli idi. Amma onun baxdığı yer iyrenc vəziyyətdə idi: üfunətli idi, çirkdi, bulaşıqdı, qaranlıqdı, murdardı. Otağın bütün müxəlləfatı – həsir stuldan, sınıq-salxaq masadan, bir neçə qırıq şüşədən, küncdə qoyulan iki hədsiz dərəcədə çirkli yataqdan ibarətdi. Otaq ancaq hörümçək toru basmış, dörd xırdaca şüşəsi olan dam pəncərəsindən işıqlanırdı. Pəncərədən də ancaq insan üzünü vahiməli bir xəyal üzünə oxşadacaq dərəcədə işıq düşürdü. Divarlar, elə bil ki, yaralı-xoralı idi: dəhşətli xəstəliklə eybəcərləşmiş insan sifəti kimi başdan-başa parça-parça qartmaq bağlamışdı, çapıq-çapıqdı. Rütubət çirk kimi divarlardan süzülüb tökülürdü. Hər tərəfdə kömürlə çəkilmiş nalayiq şəkillər görünürdü.

Mariusun kirayə etdiyi otağın pis də olsa, kərpic döşəməsi vardı; amma burada nə daş, nə taxta döşəmə vardı; çardağın gillə suvanmış, ayaq altında qaralmış köhnə örtüsü üstündə gəzirdilər.

Bu qalın toz basmış, heç süpürgə dəyməyən kələ-kötür yerdə köhnə ayaqqabılar, ev tufliləri, çirkli cır-cındır şeylər qəribə bürclər kimi ora-bura səpələnmişdi; amma otaqda buxarı vardı, buna görə də onun illik kirayəsi qırx frank idi. Buxarıda hər nə desən vardı: manqal da, qab-qacaq da, sındırılmış taxta da, mıxdan asılmış cır-cındır da, quş qəfəsi də, gül də, yavaş-yavaş işıldayan alov da. İki kösöv ağır-ağır tüstüləyirdi.

Bu çardaq çox böyük olduğu üçün daha dəhşətli görünürdü. Onun hər yerində girinti-çixıntı, künc-bucaq, qaranlıq çökək, ağac çatı, körfəzə oxşar yerlər nəzərə çarpırdı; künc-bucaqda dəhşətli, dərin çuxurlar vardı; adama elə gəlirdi ki, bu çuxurlarda yumruq boyda hörümçəklər, ayaq boyda məryəmquurları, bəlkə də, lap insanabənzər əjdahalar gizlənir.

Bir çarpayı qapının, biri də pəncərənin yanında idi, hər ikisi də elə qoyulmuşdu ki, bir tərəfi buxarının divarına dəyirdi. İkisi də Mariusun otağı ilə üzbəüzdü.

Küncdə, Mariusun baxdığı deşikdən bir az kənarında, divarda qara rəngli, taxta çərçivəli rəngli qravüra asılmışdı, qravüranın altında iri hərfələrlə “yuxu” sözü yazılmışdı. Qravürada yatan qadın və onun dizləri üstə yuxulayan körpə uşaq təsvir olunurdu; onların başı üstündə, buludlar arasında bir qartal uçurdu; qartalın caynaq-

larında tac vardı; qadın yuxulu-yuxulu tacı uşağın başından kənara itələyirdi; qravüranın arxa tərəfində Napoleon işıq içində, sarı kapi-telli mavi sütuna söykənərək ayaq üstə durmuşdu; sütunda bu sözlər yazılmışdı:

Morenço
Austerlits
İena
Vağram
Elou

Qravüranın altında, yerdə, divara, taxta pannoya oxşar enli bir taxta söykədilmişdi. O, tərsinə qoyulmuş bir şəkllə, o biri üzünə cızma-qara şəkil çəkilmiş kətanlı taxtaya, divardan götürülmüş bir aynaya bənzəyirdi, elə bil, onu yenə də divardan asmağa macal tapmırdılar.

Masanın üstünə qələm, mürəkkəb və kağız qoyulmuşdu; masanın arxasında altmışyaşlı, qısaboylu, arıq, qaşqabaqlı, solğun üzvlü bir adam oturmuşdu; onun hiyləgər, sərt baxışında təşviş və həyəcan görünürdü; üzdən o ən alçaq adama oxşayırdı.

Lafater bu adamı görsəydi, onu məhkəmə davakarı ilə *qrifin*¹ qarışığından əmələ gələn bir şey hesab edərdi; yırtıcı quşla hiyləgər adam bir-birini tamamlayaraq öz çirkinliklərini artırır: hiyləgər adamın xüsusiyyətləri yırtıcı quşa alçaqcasına sifət, yırtıcı quşun xüsusiyyətləri hiyləgər adama dəhşətli sima verir.

Masa arxasında oturan adamın uzun, ağ saqqalı vardı. O, qadın köynəyi geymişdi. Onun bayırda qalmış ağ, cod tük basmış döşü və qolları, köynəyinin altından çirkli şalvarı, yırtıq uzunboğaz çəkməsi görünürdü; barmaqları çəkməsinin yırtığından bayıra çıxmışdı.

Ağzında çubuq vardı; o, çubuq çəkirdi. Zağada çörək yox idi, amma tütün hələ vardı.

O, nəşə yazırdı, yəqin ki, Mariusun oxuduğu məktublardan yazırdı.

Masanın kənarında qırmızı cildli, dağılmış, köhnə kitab vardı; kitabın mətbəə vərəqinin onikidəbir hissəsi həcmində olan qədim formatı göstərirdi ki, bu, romandır. Cildin üstündə iri, baş hərflərlə kitabın adı yazılmışdı: "ALLAH, KRAL, NAMUS və XANIMLAR, DÜKREDÜMİNİLİN ƏSƏRİ. 1814-cü il".

¹ *Qrif* – mifoloji varlıq, əjdaha; zoologiyada keçəl kərkək

Qoca öz-özüylə danışa-danışa yazırdı, Marius onun dediyi sözləri eşidirdi. O deyirdi:

– Bir görün ki, öləndən sonra da bərabərlik yoxdur! Gedin bir Per-Laşezə! Əyanlar, dövlətlilər təpənin üstündə, daş döşənmiş və yasəmən ağacları əkilmiş xiyabanda dəfn edilir. Onları ora cənazə arabasında gətirirlər. Xırda-xuruşları, lütleri, uğursuzları – onların qeydinə qalan kimdir! – palçıq dizə kimi olan dərənin dibində, balaca çuxurda, lehmə içində basdırırlar. Orada basdırırlar ki, tez çürüsünlər! Onların yanına gedənə kimi yüz dəfə kəlləmayallaq olub çuxura düşürsən.

O, səsinə kəsib yumruğunu masaya vurdu, dişlərini qıcırdaraq əlavə etdi.

– Hamısının boğazını dişimlə gəmirərdim!

Buxarının yanında yalın ayaqlarını altına yığaraq kök arvad oturmuşdu, üzdən ona həm qırx, həm də yüz yaş vermək olardı.

Onun da əynində köynək vardı; köhnə mahudla yamanmış yubka geymişdi. Yubkanın yarısını kobud kətandan tikilmiş döşlük örtürdü. Bu qadın büzüşsə də, ikiqat olub əylsə də, çox hündür-boylu olduğu görünürdü. Ərinin yanında azmana oxşayırdı. Onun dən düşmüş sarı-kürən, iyrenc saçı vardı, tez-tez də yastı dırnaqlı, ışıldayan, kök barmaqlarını saçına soxurdu.

Masa üstündəki kitab həcmində açıq bir kitab onun yanında atılıb qalmışdı – bu, yəqin, romanın ardı idi.

Marius yataqlardan birində rəngi meyit kimi ağarmış yançıllaq, uzundraz qız gördü; o, qıçlarını aşağı sallayaraq oturmuşdu, özü də, elə bil ki, nə görür, nə eşidir, nə də nəfəs alırdı.

O, heç şübhəsiz, Mariusun yanına gələn qızın kiçik bacısı idi.

İlk baxışda ona on bir-on iki yaş vermək olardı. Lakin diqqətlə baxdıqda siz görərdiniz ki, yaşı on dördədən az deyil. Bu, həmin qızdı ki, dünən axşam bulvarda deyirdi: “Mən elə əkildim! Elə əkil-dim ki!”

O, xeyli vaxt inkişaf etməyən, sonra birdən böyüyən cılız qızlardan idi. Belə zavallı, miskin insan çöhrəsi yetişdirən şitillik də yoxsulluqdur. Bu cür insanların nə uşaqlığı, nə də ilk gəncliyi olur. Onlar on beş yaşında ikən – on doqquz, on altı yaşında isə – iyirmi yaşında qıza oxşayırlar. Onlar bu gün qız, sabah arvaddırlar. Onlar, sanki, həyatı tez başa vurmaq üçün qəsdən yüyürə-yüyürə gedirlər.

İndi bu qız, elə bil ki, körpə uşağıdı.

Otaqda heç şey burada iş getdiyini göstərmirdi: orada nə dəzgah, nə cəhrə, nə də alət vardı. Bucaqda dəmir lom atılıb qalmışdı, bu, şübhəli görünürdü. Burada ümitsizlik əlaməti və ölüm xəbərçisi olan ağır tənbellik hökmfərma idi.

Marius bir neçə dəqiqə bu otağı nəzərdən keçirdi, ora qəbirdən də dəhşətli idi, çünki hiss olunurdu ki, burada hələ insan qəlbi tit-rəyir, hələ həyat çırpınır...

Çardağ, zirzəmi, mağara, o yerdə ki ictimai ehramın ən aşağı hissəsində yoxsullar qaynaşır – bu, hələ sərdabə deyil, sərdabənin başlanğıcıdır; dövlətlilər öz kaşanələrinə girilən yeri böyük bir calalla bəzədiyi kimi, həmişə yoxsulluqla yan-yana duran ölüm də ən ağır ehtiyacları öz qapısının ağzına qalaq-qalaq yığır.

Qoca susdu, arvad bircə kəlmə də söz demədi, qız, elə bil ki, nəfəs almırdı. Ancaq qələmin xırçılısı eşidilirdi.

Qoca yaza-yaza yenə də deyirdi:

– Əclaf! Əclaf! Hamı əclafdır!

Qadın Süleyman kəlamına oxşar bu sözü eşidəndə ah çəkdi:

– Sakit ol, dostum. Dərd çəkmə, əzizim. Bütün bu rəzil adamlar sən onlara yazmağına heç layiq deyillər, mənim istəklərim!

İnsanlar soyuqda bir-birinə necə sıxılırlarsa, yoxsulluqda da bir-birinə elə sıxılırlar, lakin onların qəlbi bir-birindən uzaqlaşır. Aydın görünürdü ki, bu qadın bir zamanlar öz ərini sevməyə nə qədər qabil imişsə, bir o qədər sevirmiş. Amma bu sevgi, görünür, onların bir-birinə qarşı gündəlik məzəmmətlərində, ailəni əzən ağır güzəran altında sönüb getmişdi, onun ancaq külü qalmışdı. Çox vaxt elə olur ki, mehribanlıq ifadə edən sözlər sevgi hissindən çox yaşayır. Onun ağzı “Əzizim, dostum, mənim istəklərim” – desə də, qəlbi susurdu.

Qoca yenə də yazmağa başladı.

Yeddinci fəsil

STRATEGİYA VƏ TAKTİKA

Marius iztirab dolu qəlb ilə öz müşahidə məntəqəsindən düşməyə hazırlaşdı ki, bir səs onun diqqətini cəlb etdi: bu, onu öz yerində saxladı.

Çardağın qapısı birdən taybatay açıldı.

Qocanın böyük qızı qapı ağzında göründü.

O, kobud kişi çəkməsi geymişdi; çəkmə palçığa batmışdı, topuğa qədər bulaşmışdı; qız soyuqdan qıpqırmızı qızarmışdı; əynindəki yırtıq plaşa bərk-bərk bürünmüşdü; Marius bir saat bundan əvvəl həmin plaşı onun əynində görməmişdi; görünür, onda plaşı çıxarıb bayırda qoyubmuş ki, Mariusun ona daha artıq yazığı gəlsin, yəqin, otaqdan çıxanda yenə də geyibmiş. Qız içəri girib, qapını şappıltı ilə örtüdü, dayandı ki nəfəsini dərsin, çünki o, bərk tövşüyürdü; nəfəsini dərdikdən sonra qalibiyyətlə və sevinclə çığırdı:

– Gəlir!

Atası gözlərini yazıdan qaldırdı, anası başını qaldırdı, bacısı heç qımıldanmadı da. Atası soruşdu:

– Kim gəlir?

– O cənab.

– Xeyriyyəçi?

– Hə.

– Sen-Jak kilsəsindən?

– Hə.

– Həmin o qoca?

– Hə.

– O gələcək?

– Bu saat gələcək. Mənim ardımca.

– Lap dəqiq bilirsən?

– Yəqin.

– Doğrudan da gələcək?

– Kırayə etdiyi karetda gəlir.

– Karetda! Bu ki xalis Rotşildir!

Jondret yerindən qalxdı.

– Sən haradan bunu dəqiq bilirsən? Əgər o, karetda gəliрсə, bəs sən niyə ondan tez gəldin? Barı ünvanını verdin ona? Dedin ki, bizim qapı dəhlizin lap axırında, sağ tərəfdəki qapıdır? Allah elə eləyə ki, dolaşığı salmaya! Deməli, sən onu kilsədə gördün? O, mənim məktubumu oxudu? Sənə nə dedi?

– Ta-ta-ta! Tələsmə, qoca! Qulaq as. Gedib girdim kilsəyə; gördüm ki, o vəlinəmət öz yerində oturub; qabağında reverans elədim, sonra da məktubu verdim. O, məktubu oxuyub soruşdu: “Qızım, siz harada yaşayırsınız?” Dedim: “Cənab, mən sizi apararam”. O dedi: “Yox, siz ünvanınızı verin, qızım bəzi şeylər almalıdır, mən kareta tutaram, sizinlə bir vaxta gəlib çıxaram”. Ünvanımızı ona verdim. Evin yerini deyəndə o, elə bil ki, bir şeyə təəccüb elədi, elə bil ki, tərəddüd elədi; sonra dedi: “Hər halda, gələrəm!” Dua qurtardı, mən onun öz qızı ilə kilsədən çıxdığını, faytona mindiyini gördüm; mən, əlbəttə, yadımdan çıxartmadım, dedim ki, bizim qapımız koridorda axırıncıdır, sağ tərəfdədir.

– Sən haradan bildin ki, o gələcək?

– Mən bu saat fiakrı gördüm, o, Kiçik Bankir küçəsindən döndü. Mən də yüyürə-yüyürə gəldim.

– Kim sənə dedi ki, bu, həmin faytondur?

– Nömrəsini görmüşdüm.

– Yaxşı, nömrəsi neçədir?

– Dörd yüz qırx.

– Belə. Qız, sən axmaq deyilsən.

Qız dikbaşılıqla atasına baxdı, ayaqqabısını göstərərək dedi:

– Bəlkə də, axmaq deyiləm, ancaq bundan sonra bu yırtıq çəkməni geyməyəcəyəm; neynirəm bunları! Birincisi, bunlarda adam soyuqlaya bilər, sonra da palçıq lap məni təngə gətirib! Çəkmənin ki islanmış altı yolda şappıldayır – şap-şap-şap! – adamın lap zəhləsini tökür! Bundansa ayaqyalın gəzsəm yaxşıdır.

Jondret qızının kobud ifadəsi qarşısında mülayim səslə dedi:

– Doğrudur, ancaq səni ayaqyalın kilsəyə buraxmazlar. Kasıbların da ayaqqabısı olmalıdır, – sonra acı-acı əlavə etdi, – Allah-taalanın yanına ayaqyalın getmək qadağandır, – sonra yenə də onu maraqlandıran məsələyə qayıdaraq soruşdu, – sən lap dəqiq bilirsən ki, o gələcək, hə?

Qız dedi:

– O, mənim ardımca gəlirdi!

Qoca qəddini düzəltdi. Onun üzünə, sanki, işıq çökdü.

– Eşidirsən, arvad? – çığırdı, – bizim xeyriyyəçi bu saat gələcək.
İşığı söndür.

Qadın özünü itirərək yerindən tərpənmədi.

Jondret gözbağlayıcı cəldliyi ilə buxarının üstündəki sınıq boğazlı bardağı tapıb kösövlərin üstünə su çilədi.

Sonra böyük qızına dönərək əmr etdi:

– Stulun həsirini qopart!

Qız onun sözünü başa düşmədi.

Jondret stulu qapıb özünə sarı çəkdi, çəkməsinin dabanı ilə onun həsir oturacağını vurub deşdi. Ayağı deşikdən o tərəfə keçdi.

Sonra ayağını stulun deşiyindən çıxara-çıxara qızından soruşdu:

– Bayır soyuqdur?

– Yaman soyuqdur, qar yağır.

Jondret pəncərə qabağında, çarpayıda oturan kiçik qızına sarı dönüb bağırdı:

– Tez! Düş çarpayıdan, tənbel! Səndən heç bir xeyir yoxdur!
Şüşəni sındır!

Qız titrəyə-titrəyə çarpayıdan yerə atıldı.

Jondret təkrar etdi:

– Şüşəni sındır!

Qız heyrət içində donub qaldı.

Atası yenə də çığırdı:

– Eşidirsən, nə deyirəm?! Şüşəni sındır.

Qız qorxa-qorxa, itaətkarlıqla pəncəsi üstə qalxıb yumruğunu şüşəyə vurdu. Pəncərə şüşəsi çilik-çilik olub yerə töküldü.

Jondret:

– Yaxşı, – dedi.

Onun fikri və diqqəti məsələ ətrafında toplanmışdı, o, qəti hərəkət etməyə hazırdı. O, iti nəzərlə çardağın bütün künc-bucağını gözdən keçirdi.

Bu saat o, eynən vuruşmadan qabaq son əmrləri verən sərkərdə idi.

Qadın isə bu vaxta qədər heç səsinə də çıxartmırdı; o, yerindən qalxdı, boğuş bir səslə, ağır-ağır, sözləri uzada-uzada soruşdu:

– Əzizim, nə etmək istəyirsən? – o, elə danışırdı ki, sanki, sözlər boğazında ilişib qalırdı.

Əri ona belə cavab verdi:

– Uzan çarpayıda!

Bu söz etiraz qəbul etməyən ifadə ilə söylənilmişdi. Jondretin arvadı əmrə itaət edərək özünü ağır-ağır çarpayığa yıxdı.

Bu zaman küncdə kiminsə ağladığı eşidildi.

Jondret çığırdı:

– Yenə nə olub?

Jondretin kiçik qızı buxarı yanındakı bucaqdan çıxmayaraq, qana bulaşmış əlini göstərdi: pəncərə şüşəsini sındıranda şüşə əlini kəsibmiş. Astadan ağlaya-ağlaya anasının çarpayısına yaxınlaşdı.

İndi onun növbəsi çatmışdı. O, cəld yerindən qalxaraq çığırdı:

– Bir bax da! Bunun hamısı sənin gicliyindəndir! Sənin ucba-tından onun əlini şüşə kəsib!

Jondret dedi:

– Daha yaxşı! Bunu nəzərə almışdım.

Qadın çığırdı:

– Necə? Daha yaxşı?

– Sus! Mən söz azadlığını ləğv edirəm!

Sonra əynindəki qadın köynəyindən bir parça cırıb tez-tələsik qızın qan axan əlini sarıdı.

Bunu qurtardıqdan sonra geydiyi cırıq köynəyə məmnuniyyətlə baxdı.

– Köynək də lazımı qaydadadır! Hər şey lap yaxşı düzəlib.

Buz kimi soyuq külək pəncərədən vıyıldaır, otağa soxulurdu. İçəriyə duman dolub, hər yeri bürüdü: elə bil ki, gözə görünməyən bir əl hiss olunmadan otağı ağımtıl pambığa tuturdu. Pəncərənin sınıq şüşəsindən bayırda qar yağdığı görünürdü. Dünən Sretenye günəsinin xəbər verdiyi soyuq, doğrudan da, düşmüşdü.

Qoca ətrafına baxdı, sanki, o, gözdən qaçan bir şeyin olub-olmadığını dəqiqləşdirmək istəyirdi. Köhnə dəmir kürəyi götürüb, su səpdiyi kösövlərin üstünə kül tökdü ki, onlar heç görünməsin. Sonra bədənini dikəltdi, kürəyini buxarıya söykəyərək dedi:

– İndi xeyriyyəçini qəbul edə bilərik.

Səkkizinci fəsil

OĞRULAR YUVASINDA İŞIQ

Böyük qız atasına yaxınlaşdı, əlindən tutub dedi:

– Gör necə üşüyürəm!

Atası:

– Çox böyük şey olub! – dedi. – Mən səndən də bərk üşüyürəm!

Qızın anası acıqlı-acıqlı çığırdı:

– Bəli də, sənin halın həmişə hamınınkindən pis olur!

Əri:

– Yum ağzını! – dedi.

Arvadına elə baxdı ki, o, dərhal səsinə kəsdi.

Bir anlığa sakitlik oldu. Böyük qız plaşının ətəyinə sıçramış palçığı soyuqqanlıqla təmizləyirdi, kiçik qız yenə də içini çəkə-çəkə ağlayırdı; anası onun başını qucaqlayaraq, öpə-öpə astadan deyirdi:

– Ağlama, mənim gülüm, səndən xahiş eləyirəm, tez sağalacaq, ağlama, sonra atan acıqlanar.

Atası çığırdı:

– Onun sözüne baxma: ağla, ağla! Belə də lazımdır!

Sonra böyük qızına sarı döndü:

– Belə də haramzadəlik olar, gəlib çıxmadı! Birdən o, bizə heç təşrif gətirmədi, onda necə?! Görünür, onda nahaq yerə odu söndürmüşəm, stulun həsirini deşmişəm, köynəyi cırmışam, şüşəni sındırmışam?!

Qızın anası pıçıldadı:

– Qızın da əlini yaralamısan!

Jondret sözüne davam etdi:

– Bizim bu xaraba çardağın necə soyuq olduğu sizə məlumdurmu? Yaxşı, birdən o vücut gəlmədi? Hə, onun nə fikirdə olduğunu bilirəm! O istəyir ki, biz onu gözləyək! Belə fikirləşir: “Gözləyərlər! Onlar elə buna görə də yaşayırlar!” Ah, mənim onlardan zəhləm gedir! Bütün dövlətliləri lap sevinclə, şadyanalıqla, fərəhlə, lap məmnuniyyətlə boğazlardım! Bütün bu dövlətliləri! Bütün bu xeyriyyəçiləri, şirindilli riyakarları! O xeyriyyəçilər, o riyakarlar ki kilsəyə ibadətə gedirlər, keşişlərin pis-pis ədalətini götürürlər,

keşişlərin göstərişi ilə iş görürlər, keşiş əfsanələri danışirlar, elə güman edirlər ki, onlar əla cinsdən olan insanlardır. Onlar bizə bizi alçaltmaq üçün gəlirlər! Bizə paltar bağışlamaq üçün gəlirlər! Onların fikrincə, heç dörd suya da dəyməyən bu köhnə şeylər paltardır! Bizə çörək verməyə gəlirlər! Ay əclaflar, mənə bunlar lazım deyil! Pul verin, pul! Amma bu pulu onlardan görməzsən! Ona görə pul vermirlər ki, aparıb bunu içərik, ona görə vermirlər ki, əyyaşlıq, tənbəlik, işləyən deyilik! Bəs özləri necədir?! Özləri axı necə adamdır? Əvvəllər özləri kim olub? Oğru! Oğru olmasaydılar, varlanmazdılar! Bir şey heç pis olmazdı: bütün insan cəmiyyətini süfrə kimi dörd ucundan tutub yaxşıca silkələyəydin! Orada nə varsa, yəqin, hamısı sınıb dağılardı, heç kəsin heç bir şeyi qalmazdı, qazanc da elə bunda olardı! Sənin bu cənab xeyriyyəçin harada itib-batdı, idbar sifətin biri, idbar sifət! Bəlkə, ünvanımız yadından çıxıb bu heyvanın?! Lap mərc gələrəm ki, bu kaftar...

Bu zaman qarı yavaşca döyüldü. Jondret cumub qarını taybatay açdı, ikiqat olub baş əyərək, yaltaqcasına gülümsəyərək, həyəcanla dedi:

– Buyurun, cənab! Mənim böyük hörmət etdiyim vəlinemətim və sizin gözəl xanım qızınız təşrif buyursunlar!

Qarı ağzında yetkin kişi və cavan qız göründü.

Marius öz müşahidə məntəqəsindən baxırdı. Bu anda onun hiss etdiyini insan dili ilə söyləmək mümkün deyildi.

Həmin qız o idi.

Kimi ki sevmişdir; bu qısaca “O” sözünün şəfəq kimi gözəl mənası ona məlumdur.

Bu, doğrudan da, o qızıdır. Marius birdən gözünü bürüyən duman arasından onu çox çətinliklə görürdü. Altı ay ona işıq saçan o ulduz, onun itirdiyi o zərif məxluq indi gözləri önündə idi. Bu, onun gözləri, onun alını, onun ağızı, onun üzü idi, bunları itirməklə bütün varlıq Mariusun nəzərində qaranlığa qərç olmuşdu. O xəyal itmişdi, budur, yenə də peyda oldu!

Özü də harada – qaranlıqda, çardaqda, iyrenc oğrular yuvasında, bu dəhşətlər içində!

Mariusun bütün bədəni əsirdi. Necə?! Bu, doğrudanmı, odur?! Ürək çırpıntısından onun gözləri qaranlıq gətirirdi. O hiss edirdi ki, bu saat, lap bu saat hönkürtü ilə ağlayacaqdır. Necə! Bu qədər

axtarışdan sonra, nəhayət, onu görürdü?! Mariusa elə gəlirdi ki, itirdiyi qəlbini yenə tapmışdı.

Qız heç dəyişməmişdi, ancaq, elə bil ki, bənizi bir balaca solmuşdu. Bənövşəyi məxmər şlyapa onun zərif üzünü, sanki, çərçivəyə almışdı, qara atlas paltosu bədəninin quruluşunu gizlətməmişdi. Uzun yubkası altından qısa qunclu ipək çəkmə geymiş xırdaca ayaqları görünürdü.

“Cənab Ağ”, həmişəki kimi, qızın yanında idi.

Qız bir neçə addım ataraq, masa üstünə böyük bir bağlama qoydu.

Jondretin böyük qızı qapı arxasında gizlənib, qaşqabağını tökərək qızın məxmər şlyapasına, atlas xəz paltosuna, ürəkəçən füsunkar, zərif üzünə baxırdı.

Doqquzuncu fəsil

JONDRET AZ QALIR Kİ, AĞLASIN

Daxma elə qaranlıqdı ki, bayırdan gələn adam, sanki, zirzəmiyə düşdüyünü hiss edirdi. Buna görə də “Cənab Ağ” ilə qızı orada olan adamları güclə seçə-seçə irəliləyirdi, çardaqda yaşayanlar isə bu alaqqaranlığa öyrəşdiklərindən, təzə gələn adamları çox aydın görürdülər. “Cənab Ağ” Jondretə yaxınlaşdı, kədər və mehribanlıq ifadə olunan nəzərlə ona baxıb dedi:

– Cənab, bu bağlamada təzə əyin paltar, corab və yun adyal var.

Jondret yerə qədər əyilərək təzim etdi:

– Allah göndərib sizi, ey xeyirxah insan! – sonra, nə qədər ki “Cənab Ağ” ilə yanındakı qız bu miskin daxmanı gözdən keçirirdi, Jondret əyilərək, böyük qızının qulağına tələsə-tələsə pıçıldadı: – Gördün? Mən nə deyirdim? Köhnə paltar! Bəs pul hanı? Bu cənablar hamısı bir-birinin burnundan düşüb! Yaxşı, bu qoca axmağa yazdığım məktub necə imzalanmışdı?

Qızı:

– Fabantu, – cavab verdi.

– Dram aktyoru, çox gözəl.

Jondret lap vaxtında bunu xəbər almışdı, çünki elə o anda “Cənab Ağ” Jondretə sarı dönüb soruşdu:

– Görürəm ki, siz çox pis vəziyyətdəsiniz, cənab...

Bunu o, elə ifadə ilə dedi ki, söhbət etdiyi şəxsin familiyasını yadına salmağa çalışarkən adamın üzündə belə ifadə olur.

Jondret o saat bu ifadəni başa düşərək dedi:

– Fabantu.

– Cənab Fabantu, bəli, elədir... Yadıma düşdü.

– Cənab, bir zamanlar böyük şöhrət qazanmış olan dram aktyoru!

Görünür, Jondret “xeyriyyəçi”yə təzyiq göstərməyin ən əlverişli vaxtı gəlib çatdığını qət etmişdi. O, həyəcanla dedi:

– Cənab, mən Talmanın şagirdiyəm, – onun səsinə həm yarmarka hoqqabazlığı, həm də yol üstündə duran dilənçinin öz-özünü alçaltması hiss olunurdu – Talmanın şagirdi! Tale bir zamanlar mənim də üzümə gülmüşdü. Lakin, əfsus! Mənim üçün də fəlakət dəmi gəlib çatdı. Özünüz görürsünüz, ey xeyirxah insan, mənim nə çörəyim var, nə odum-ocağım! Yazıq balalarını qızdırmağa bir şeyim yoxdur. Var-yox bircə dənə stulum var ki, o da sınıqdır! Belə havada pəncərənin də şüşəsi sınıb! Zövcəm yatağa düşüb! Xəstədir!

“Cənab Ağ” dedi:

– Zavallı!

Jondret əlavə etdi:

– Bu axmaq qız da əlini yaralayıb!

Təzə gələn adamlar kiçik qızın da diqqətini cəlb etmişdi: onun gözü “xanım qızda” qalmışdı, daha ağlamırdı. Jondret yavaşca ona:

– Ağla! Bağır! – dedi və onun şüşə kəsən əlini çimdiklədi. Bu şeyləri o, xalis cibgir cəldliyi ilə edirdi.

Qız bərkdən ağladı.

Mariusun öz ürəyində “Mənim Ursulam” adlandırdığı qız tez onun yanına gəlib dedi:

– Yazıq bala!

Jondret sözünə davam edərək deyirdi:

– Bir baxın, sevimli xanım qız! Onun bütün biləyi qan içindədir! Bədbəxt hadisə üz verir: əli maşına düşüb, bu maşında o, günü altı suya işləyir. Yəqin, bütün əli kəsiləcək!

Qoca həyəcanla:

– Bütün əli kəsiləcək? – soruşdu.

Qız atasının sözünü doğru söz hesab edərək, daha bərkdən ağlamağa başladı.

Jondret:

– Əfsus ki, bu belədir, xeyirxah insan! – cavab verdi.

Bir neçə saniyə idi ki, Jondret qərribə ifadə ilə və diqqətlə “filantropa” baxırdı. Danışığını kəsməyərək o, elə bil ki, diqqətlə “filantropun” simasını gözdən keçirir, sanki, nəşə xatırlamağa çalışırdı. Gələnlər ürək yanğısı ilə qızdan əlinin nə halda olduğunu soruşarkən, Jondret vəziyyətdən istifadə edərək, çarpayıda yatan və üzündə tənbəlcəsinə kədər ifadə olunan arvadına yaxınlaşıb tələsə-tələsə pıçıldadı:

– Ona bir yaxşı bax!

Sonra yenə “Cənab Ağ”a sarı döndü, yenə ağlar səslə şikayətlənməyə başladı:

– Bir baxın, cənab: mənim bütün geyimim arvadımın bu köynəyidir. Özü də ki cırıqdır! Havalər da belə soyuq! Geyinib bayıra getməyə paltarım yoxdur. Pis də olsa, heç olmasa, kostyumum olsaydı, geyinib madmazel Marsın yanına gedərdim: o, məni tanıyır, mənə çox inayət göstərir. Deyəsən, o, axı yenə də Tur-de-Dam küçəsində yaşayır? Bilirsinizmi, cənab, bir yerdə əyalətlərdə oynardıq, biz böyük şöhrət qazanmışdıq. Selimena mənim köməyimə gələrdi, cənab! Elmira Velizariyaya sədəqə verərdi! Amma heç bir şeyim yoxdur! Evdə də bircə su pulumuz yoxdur! Zövcəm xəstədir – bircə su da pul yoxdur! Qızım yaralanmışdır, özü də bu, təhlükəli yaradır – bircə su da pul yoxdur! Arvadımın ürəkgetməsi var, boğulur. Yaşı çoxdur, bir də ki əsəbləri xarab olub. Ona müalicə lazımdır, qızıma da! Həkim lazımdır! Dərman lazımdır! Onlara pulu haradan verəsən?! Bircə liar da yoxdur! Cənab, mən on su pulun qabağında diz çökməyə hazırım!

İncəsənət belə düşkün vəziyyətdədir! Qoy sizə məlum olsun ki, gözəl xanım qız, qəlbi xeyirxah və mərhəmətlə dolu olan alicənab hamim, mənim də yazıq qızım zinəti siz olduğunuz məbədə dua eləməyə gedir və hər gün sizi görür... Zira, cənab, mən öz uşaqlarımı möminlik ruhunda tərbiyə edirəm. İstəmədim ki, onlar səhnəyə getsin. Yadinızda saxlayın ha, utanmazlar! Hünəriniz var, yolunuzdan çıxın! Mənimlə zarafat eləyənin axırı pis olar! Mən həmişə onlara namusdan, əlaqdan, xeyirxahlıqdan danışırım, beynlərini

doldururam. Bir onlardan soruşun! Qoy düz yolla getsinlər. Onların atası var, onlar o bədbəxt qızlardan deyillər ki, soysuz yaşamağa başlayırlar, sonra da onunla qurtarırlar ki, bütün dünya ilə qohumlaşırlar, görürsən ki, “mamzel heçkəsin” dönüb olur “madam hərkəsin”. And olsun Allaha ki Fabantunun ailəsində belə şey olmayacaq! Mən əminəm ki, onları xeyirxah insan kimi tərbiyə edəcəyəm, qoy onlar namuslu olsun, yaxşı olsun, Allaha inanan olsun! Bəli, cənab, çox hörmətli olan xeyirxah insan, siz bilirsiniz ki, sabahki gün mənim üçün nə hazırlayır? Sabah fevralın dördüdür, məşum gündür, ev yiyəsinin mənə möhlət verdiyi axırıncı gündür, bu axşam onun ev kirayəsini verməsəm, sabah böyük qızım, mən özüm, xəstə zövcəm, əli yaralanmış balam – bizim hamımız, dördümüz də bu sığınacaqdan məhrum olacağıq, bizi küçəyə atacaqlar, bulvara, yağışın altına, qarın altına atacaqlar! Bəli, cənab! Mən dörd kvartalın – bütün ilin pulunu verməmişəm. Yəni altmış frank borcluyam.

Jondret yalan deyirdi. İllik kirayə haqqı qırx frank idi; bir də ki o, dörd kvartalın pulunu borclu ola bilməzdi: Marius iki kvartalın pulunu vermişdi, bundan heç yarım il də keçməmişdi. “Cənab Ağ” cibindən beş frank çıxarıb masanın üstünə qoydu. Jondret mırıldanaraq, böyük qızının qulağına pıçıldadı: “Alçaq! Onun beş frankı mənim nəyimə lazımdır?! Bu beş franka nə təzədən stul, nə də pəncərə şüşəsi almaq olar. İndi belə şeydən sonra sən gəl xərc çək!” Elə bu zaman “Cənab Ağ” sürməyi redinqotun üstündən geydiyi mixəyi redinqotu çıxarıb, stulun arxa söykənəcəyinə atdı.

– Cənab Fabantu, – dedi, – yanımda ancaq beş frank pulum var; qızımı evə aparıb, axşam yenə də sizin yanınıza gələcəyəm; ev kirayəsini siz axı bu axşam verməlisiniz, elə deyilmi?..

Jondretin gözlərində ani olaraq qəribə ifadə göründü. O, tez cavab verdi:

– Bəli, böyük hörmət etdiyim hamim! Saat səkkizdə ev sahibinin yanında olmalıyam.

– Mən saat altıda gələcəyəm, altmış frank da pul gətirəcəyəm. Jondret fərəhlə bağırdı:

– Xeyirxah insan!

Sonra güclə eşidiləcək səsle əlavə etdi:

– Arvad, ona bir yaxşı bax!

“Cənab Ağ” yenə də gözəl qızın qoluna girib qarıya sarı yönəldi:

– Sağ olun, mənim dostlarım!

Jondret bir də soruşdu:

– Saat altıda?

– Düz saat altıda.

Bu zaman, stulun arxa söykənəcəyindəki sürtük böyük qızın diqqətini cəlb etdi:

– Cənab, – dedi, – redinqotunuz yadınızdan çıxdı.

Jondret təhdidedici nəzərlə qızına baxıb, hiddətlə çiyinlərini çəkdi.

“Cənab Ağ” dönərək, gülümsəyə-gülümsəyə dedi:

– Yadımdan çıxmayıb, özüm qoymuşam.

Jondret:

– Ey mənim hamim, – dedi, – ey böyük hörmətli xeyirxah insan, mən göz yaşımı saxlaya bilmirəm! İcazə verin, sizi faytona qədər otürüm.

“Cənab Ağ” cavab əvəzinə dedi:

– Əgər çıxmaq istəyirsinizsə, onda bu sürtuku geyin. Bayır çox soyuqdur.

Jondret ikinci dəfə xahiş olunmasını gözləmədi: mixəyi redinqotu tez əyninə geydi.

Onlar üçü də otaqdan çıxdı: Jondret irəlində, “Cənab Ağ” ilə qızı arxada gedirdi.

Onuncu fəsil

KABRİOLETİN MİNİK QIYMƏTİ SAATDA İKİ FRANKDIR

Bu şeylərin hamısı Mariusun gözləri önündə baş versə də, əslində, o, çox az şey görürdü. Onun gözləri cavan qıza zillənib qalmışdı, qəlbi isə, elə bil, onu qamarlayıb tutmuşdu, sanki, qız Jondretin daxmasına ayaq basan kimi Marius onu bütünlüklə öz qəlbinə almışdı. Marius elə bir vəziyyətdə idi ki, adam bu vaxt xarici aləmdə baş verən hadisələri dərk etmir, bütünlüklə bir məsələ üzərində toplayıb durur. O, qızı deyil, atlaz xəz palto geymiş, məxmər şlyapa qoymuş

işıq görürdü. Lap Sirius özü də göyləri tərk edib bu otağa ensəydi, Mariusun gözləri bu qədər qamaşmazdı.

Qız nə qədər ki bağlamarı açır, şeyləri və adyalı masanın üstünə qoyurdu, ürək yanğısı ilə xəstə arvadın halını soruşurdu, əli yaralanmış qızla mehribanca danışır, Marius onun heç bir hərəkətini gözdən qaçırmır, səsinə eşitməyə çalışır. Marius onun gözlərini, alnını, qədd-qamətini, yerişini, bütün gözəlliyini görmüşdü, ancaq səsinə eşitməmişdi, səsinin necə olduğunu bilmirdi. Bir dəfə Lüksemburq bağında o, elə bil ki, qızın bir neçə sözünü eşitmişdi, amma buna tamamilə əmin deyildi. Onun səsinə eşitmək, səsinin musiqisini qəlbinə həkk etmək üçün ömrünün lap on ilini verərdi! Lakin Jondretin iniltili yalvarışları, təmtəraqlı ibarələri qızın səsinə batırır, onu eşitməyə qoymurdu. Buna görə Mariusun fərəhinə hiddət də qarışmışdı. Marius gözünü ondan çəkmirdi. O, mələk kimi məxluqu belə murdar yerdə, belə insan tör-töküntüsü içərisində tapmasına inana bilmirdi. O, elə bil ki, kolibri quşunu bir yığın qurbağa arasında görürdü.

Qız otaqdan çıxanda Mariusun qəlbində ancaq bir arzu oyandı: onun ardınca getsin, harada yaşadığını bilməyincə gözdən buraxmasın, bir də itirməsin, axı indi onu tapmasını möcüzə hesab etmək olardı! Dolabdan yerə atılıb şlyapasını götürdü. Qapının dəstəyindən yapışib bayıra çıxmaq istəyirdi ki, bir fikir onu saxladı. Dəhliz uzundu, pilləkən çox dikdi, Jondret boşboğazın biridir, olsun ki, “Cənab Ağ” hələ faytona minə bilməmişdir; o, koridorda, ya pilləkəndə dönüb geri baxsa, Mariusu görəəcək, məlum şeydir ki, bundan təşvişə düşəcək, özünü yayındırmaq üçün yenə bir yol tapacaqdır, onda hər şey bitmiş olacaq. O, indi nə etsin? Bir az gözləsinmi? O, burada durub gözləyincə fayton çıxıb gedər... Marius tərəddüd içində idi. Nəhayət, o, “hər nə olar-olsun”, – deyib otaqdan çıxdı.

Dəhlizdə daha heç kəs yox idi. Pilləkənə yüyürdü. Pilləkəndə də heç kəs yox idi. Tez aşağı enib, bulvara çıxdı: elə bu anda ekipaj Kiçik Bankir küçəsinin tinindən burulub, yenə də Parisə yol aldı.

Marius o tərəfə yüyürdü. Bulvarın tininə çatanda yenə də faytonu gördü: ekipaj Muftar küçəsi ilə üzüaşağı gədirdi. O, indi çox uzaqda idi, yüyürsəydi də, ona çata bilməyəcəkdi. İndi o nə etsin? Onun ardınca yüyürsünmü? Bu mümkün deyildi. Bir də ki var gücü ilə yüyürən bir adamı, heç şübhəsiz, faytondan görmək olardı, qızın

atası onu tanıya bilərdi... Elə bu anda heç ağlagəlməz təsadüf üz verdi: Marius bulvarla gedən boş kabriolet gördü. Bircə yol qalırdı. Kabrioletə minib faytonun arxasınca getsin! Daha bundan yaxşı, bundan düzgün, bundan təhlükəsiz şey tapmaq olmazdı.

Marius əli ilə işarə edib kabrioleti saxlatdırdı, çıxıb dedi:

– Saathesabı!

Marius qalstukunu bağlamamışdı; bir neçə düyməsi qırılmış köhnə sürtükünü geymişdi; köynəyinin manışkası bir yerdən cırlmışdı.

Sürücü ekipajı saxladı, göz vuraraq, sol əlini Mariusa sarı uzadıb, baş barmağını şəhadət barmağına sürtdü.

Marius:

– Nə var ki? – soruşdu.

Sürücü dedi:

– Pulu qabaqcadan!

Marius ancaq on altı su pulu olduğunu xatırladı:

– Nə qədər lazımdır?

– Qırx su.

– Çatanda verərəm.

Sürücü cavab yerinə “La Palis” nəğməsini fitlə çalıb, atı qamçıladi.

Marius uzaqlaşmaqda olan kabrioletin ardınca çaşqın halda baxıb qaldı. Onun iyirmi dörd su pulu çatmırdı; bu iyirmi dörd su pulun ucbatından o, öz sevincini, öz səadətini, sevgisini itirirdi! O, yenə də qaranlığa qərç oldu. Onun gözüne işıq gəlmişdi, indi yenə də bu işıqdan məhrum oldu. Düzünü desək, səhərçağı Jondretin zavallı qızına verdiyi beş frank haqqında təəssüflə düşündü. Bu beş frank indi cibində olsaydı, xilas olardı, yenidən dirilərdi, qıl körpüsündən keçərdi, cəhənnəmdən, tənhalıqdan çıxardı, kədərli, ruhi subaylıqdan canını qurtarardı; o, yenə də öz taleyinin qara telini gözəl, qızıl tellə bağlardı: bu tel indi bir anlığa onun gözlərinə görünürdü, yenə də qırıldı. Marius tam ümitsizlik içində öz daxmasına qayıtdı.

O, özünə ancaq bir şeylə təsəlli verə bilirdi: “Cənab Ağ” axşam yenə gələcəyini vəd etmişdi; bu dəfə işə yaxşı girişmək, onu gözədən buraxmamaq lazımdı, lakin bayaq onun bütün fikri qızda olduğundan bir şey eşidə bilməmişdi.

Marius pilləkənlə yuxarı qalxmaq istəyəndə bulvarın o biri tərəfində, Qobelenlər qarovulxanası küçəsindəki divarın tinində Jondreti

gördü: “xeyirxah insanın” verdiyi redinqot onun əynində idi. O, elə adamla söhbət edirdi ki, belə sifət adamı təşvişə salır, adətən, bunlara “qarovulxana sahibləri” deyirlər. Belə adamların zahiri görünüşü ikimənaldır, danışqları şübhəlidir, sanki, onların pis bir niyyəti var; belə adamlar gündüz yatırlar, bu işə onların gecələr işlədiyini düşünməyə hər cür əsas verir.

Lopa-lopa yağan qar altında durub söhbət edən bu adamlar, yəqin ki, polis işçilərinin diqqətini cəlb edə bilərdi. Marius onlara ancaq ötəri nəzər saldı.

Marius nə qədər fikirli və dilxor olsa da, qeyri-ixtiyari belə düşündü: Jondretin söhbət etdiyi bu “qarovulxana sahibi” bir dəfə Kurfeyrakın ona göstərdiyi Qarmaq, Bahari, eyni zamanda, Həşərat ləqəbini daşıyan, həm də məhlədə xatakar gecə əyyaşı şöhrətini qazanan adama oxşayır. Əvvəlki kitabda onun adı çəkilmişdir. Bu Qarmaq, həm Bahari, həm də Həşərat ləqəbli adamın sonralar cinayət üstündə bir neçə mühakimədə adı çəkilmişdi, o, fırıldaqçı şöhrəti qazanmışdı. Bu hadisəni təsvir etdiyimiz vaxtda o, hələ mahir fırıldaqçı idi. İndi də quldurlar, soyğunçular onu xatırlayırlar. Axırıncı padşahlığın sonunda o, bütöv məktəb yaratmışdı.

Axşamlar, qaş qaralanda, adamlar toplaşib pıçıladaşanda onun haqqında Fors həbsxanasının Aslan xəndəyində danışdılar. Bu həbsxanada müşahidə yolu altından çirkab kanalı keçir, bu çirkab kanalından 1843-cü ildə, günün günorta çağında heç eşidilməmiş bir şəkildə otuz iki dustaq qaçmışdı; kanalın ağzına qoyulan sal daş üstündə hətta “Qarmaq” sözünü oxumaq olardı. Bir dəfə də o qaçanda bu müşahidə yolunun lap yanında cəsarətlə divara həmin adı yazmışdı. 1832-ci ildə polis idarəsi onu təqib edirdi, lakin o, hələ heç bir ciddi işdə özünü göstərməmişdi.

On birinci fəsil

SƏFALƏT DƏRDƏ ÖZ KÖMƏYİNİ TƏKLİF EDİR

Marius pilləkənlə ağır-ağır yuxarı qalxırdı. Öz otağına girmək istəyirdi ki, birdən koridorla Jondretin böyük qızının onun ardınca gəldiyini gördü. Marius bu qızı görmək istəmirdi: axı onun beş frankı

bu qızın əlinə keçmişdi, indi onu geri istəmək daha gecdi: kabriolet çıxıb getmişdi, faytonun heç izi-tozu da qalmamışdı. Lap elə istəşəydi də, qız o pulu heç geri qaytarmazdı. Bir də ki onlara gələn qoca ilə qızın harada yaşadığını ondan soruşmaq da faydasızdır, yaqın ki, heç o özü bilmirdi, çünki Fabantu adı ilə imzalanmış məktub “Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsinin vəlinəməti olan cənaba” yazılmışdı, başqa ünvan da göstərilməmişdi.

Marius otağa girib qapını bərk örtüdü.

Lakin qapı kip örtülmədi; dönüb baxanda gördü ki, qapını kim isə əli ilə tutub saxlayır.

– Nə var? Oradakı kimdir? – o soruşdu.

Bu zaman Jondretin qızını gördü.

Marius bir az kobudcasına əlavə etdi:

– Sizsiniz? Yenə gəlmisiniz? Siz məndən nə istəyirsiniz?

Lakin qız, elə bil ki, bir şey haqqında düşünürdü, Mariusa baxmırdı. İndi onda əvvəlki qətiyyət yox idi. Qız otağa girmədi, qaranlıq dəhlizdə dayanıb durdu: Marius onu kip örtülməmiş qapının arasından görürdü. Marius həyəcanla:

– Di cavab verin də! Siz məndən nə istəyirsiniz?

Qız donuq nəzərlə Mariusa baxdı: qızın gözlərində, sanki, zəif işıq parıldadı:

– Cənab Marius, sizin üzünüzdə elə qəmginlik var ki... Sizə nə olub?

– Mənə?

– Bəli, sizə.

– Heç bir şey.

– Hər halda, bir şey var!

– Heç şey yoxdur.

– Mən deyirəm ki, var.

– Məni narahat eləməyin!

Marius yenə də qapını itələdi, lakin qız yenə də qapını buraxmadı:

– Qulaq asın, siz nahaq yerə belə edirsiniz. Siz varlı deyilsiniz, amma bu gün səhər necə mərhəmətli idiniz, yenə də elə olun. Siz mənə yemək-içmək üçün pul verdiniz; deyin axı görüm, sizə nə olub? Qəmginsiniz, bunu baxan kimi görmək olur. Amma istəmirəm ki, qəmgin olasınız. Bu işdə sizə kömək edə bilərəmmi? Bəlkə, bir işiniz yaradım? Mənə arxayın ola bilərsiniz. Sizin sirrinizi bilmək

fikrində deyiləm, sizdən xahiş eləmirəm ki, bunları açıb mənə deyəsini, amma, hər necə olsa, məndən sizə xeyir dəyə bilər. Mən sizin də işinizə yaraya bilərəm, atamın işinə yaramırammı? Bir yerə məktub göndərmək, evləri qapı-qapı gəzmək, ünvan axtarmaq, bir adamı güdmək lazım olsa, mənə göndərin. Mənə hər bərədə inana bilərsiniz, məktubu aparıb kimə lazımdırsa, verə bilərəm. Hərdən görürsən ki, lazımı adamla danışdın, hər şey də düzəldi getdi, mən sizin qulluğunuzda hazırım.

Mariusun fikrindən bir şey keçdi. Adam yıxılacağını hiss edəndə ən xırdaca budağa da əl atır!

Marius Jondretin qızına yaxınlaşdı.

– Qulaq as... – dedi.

Qız onun sözünü kəsdi, qızın gözləri sevincə parıldadı.

– Hə, hə, mənə “sən” deyin, bu, daha çox xoşuma gəlir.

Marius sözünə davam etdi:

– Yaxşı, qoca ilə qızını bura sən gətirmişdin?

– Hə.

– Sən onların ünvanını bilirsənmi?

– Yox.

– Ünvanı öyrən.

Bayaq qızın gözlərindən tutqunluq çəkilməmiş, onun yerini sevinc tutmuşdu, indi bu sevincin yerini kədər tutdu:

– Sizə elə bu lazımdır? – soruşdu.

Bəli.

– Siz onlarla tanışsınız?

– Xeyr.

Qız cəld onun sözünü kəsdi:

– Deməli, siz o qızla tanış deyilsiniz, amma tanış olmaq istəyirsiniz...

“Onlarla” sözünün “o qızla” sözü ilə əvəz edilməsində çoxmənalı, acı bir şey hiss olunurdu.

Marius soruşdu:

– Hə, bunu bacara bilərsənmi?

– Mən o gözəl xanım qızın ünvanını öyrənib, sizə deyərəm.

“Gözəl xanım qız” sözü elə ifadə ilə söylənmişdi ki, bu, yenə də Mariusa toxundu:

– Əhəmiyyəti yoxdur! Atasının və qızın ünvanı. Hər ikisinin ünvanı.

Qız diqqətlə Mariusa baxdı:

– Siz bunun üçün mənə nə verərsiniz?

– Nə istəsən!

– Nə istəsəm?

– Bəli.

– Ünvani sizə yetirərəm.

Qız başını aşağı saldı, sonra sərt hərəkətlə qapını örtüdü.

Marius tək qaldı.

Özünü stula yxıb, dirsəklərini çarpayıya dayadı, əlləriylə başını qamarlayaraq, dumanlı fikirlər burulğanına düşdü; o, bayğınlığa yaxın vəziyyətdə idi. Mələk kimi bir məxluqun gəlməsi, sonra da yox olması, indicə bu qızdan eşitdiyi sözlər, böyük məyusluq içində parıldayan ümid onun beynində dumanlı halda sürətlə hərlənirdi.

Birdən Mariusun düşüncəsini kobudcasına qırdılar.

Jondret uca və kəskin səslə Mariusu son dərəcə maraqlandıran qəribə sözlər dedi:

– Sənə deyirəm ki, buna əminəm. Mən onu tanıdım.

Söhbət kimin haqqında gedirdi? Jondret kimi tanıyırdı? “Cənab Ağ”ımı? Mariusun Ursulasının atasınımi? Bu mümkün olan şeydir-mi? Yoxsa Jondret onunla tanış imiş? Yoxsa Mariusu maraqlandıran bir məsələnin üstü heç gözlənilmədiyi halda açılacaq, elə bir məsələ ki, bunsuz Mariusun həyatına qaranlıq çökmüşdü... Yoxsa elə an gəlmişdir ki, bu adamları bürüyən qalın duman qalxacaq, bu sirlə örtük parçalanacaq? Ah, pərvədigara!

Marius dolabın üstünə çıxdı, daha doğrusu, sıçrayıb qalxdı, yenə divardakı gizli “pəncərənin” qabağında dayandı. Yenə də Jondretin zağasının içini gördü.

On ikinci fəsil

“CƏNAB AĞ”IN VERDİYİ BEŞ FRANK NƏYƏ XƏRCLƏNMİŞDİ

Üzdən Jondretin ailəsində heç şey dəyişməmişdi; ancaq Jondretin arvadı və qızları “Cənab Ağ”ın gətirdiyi bağlamanı açmış, oradakı yun corabları, koftaları geymişdilər; yeni adyallar çarpayıların üstünə salınmışdı.

Görünür, Jondret yenice gəlmişdi, çünki hələ nəfəsini dərməmişdi. Qızlar buxarının qabağında, yerdə oturmuşdular; böyük qız kiçik qızın əlini bağlayırdı. Jondretin arvadı, sanki, buxarının yanında qoyulan çarpayıda batmışdı; onun üzündə təəccüb ifadə olunurdu. Jondret iri addımlarla otaqda obaş-bubaşa gedirdi. Onun gözlərində qeyri-adi bir ifadə vardı. Görünür, Jondretin arvadı böyük heyrət içində idi, həm də ərindən qorxurdu; nəhayət, o cəsarət edib soruşdu:

– Doğrudan belədir? Sən buna əminsən?

– Əlbəttə, əminəm! Səkkiz il keçib. Amma yenə onu tanıdım. Gəlsənə hələ bir tanımayım da! O saat tanıdım! Yoxsa sənin gözü-nə heç şey dəymədi?

– Yox!

– Axı sənə dedim ki, diqqətlə bax! Boyu həmin boy, üzü həmin üz, özü də çox az qocalıb; elə adamlar var ki, onlar heç qocalmır da, bilmirəm necə eləyirlər ki, qocalmırlar; səsi də heç dəyişməyib. Bircə burası var ki, ondakından yaxşı geyinib, vəssalam! Hə, özünə başqa sima verən qoca kaftar, keçdin ələ! İndi gör sənin başına nə oyun açacağam!

Dayandı, qızlarının üstünə bağırdı:

– İtilin buradan! – sonra arvadına sarı dönərək əlavə etdi, – sənin gözü-nə dəyməməsi lap qəribədir!

Qızlar itaətkarlıqla ayağa qalxdılar.

Jondretin arvadı mızıldandı:

– Yaralı əllə o, hara getsin?

Jondret onun sözünü kəsdi:

– Hava ona xeyirdir. İtilin!

Görünür, o, etiraz qəbul etməyən adamlardandı. Qızlar otaqdan çıxdılar.

Onlar qapıya çatanda Jondret böyük qızının qolundan tutub mənəli ifadə ilə dedi:

– Düz saat beşdə burada olun. İkiniz də mənə lazım olacaqsınız.

Marius bu sözü eşidəndə daha diqqətlə qulaq asmağa başladı.

Jondret arvadı ilə tək qaldıqdan sonra yenə otaqda gəzişməyə başladı, iki-üç dəfə otaqda kirmişcə obaş-bubaşa getdi. Sonra əynindəki arvad köynəyinin ətəyini bir neçə dəqiqə şalvarının toq-qasına keçirərək düzəltdi.

Birdən o, arvadına sarı döndü, əllərini döşündə çarpazlayaraq, ucadan dedi:

– İstəyirsənmi, sənə ayrı şeylər də deyim? O qız...

Arvadı maraqlandı:

– Sonra? O qız nə?

Əlbəttə, söhbət “o qız” haqqında gedirdi; Mariusun buna heç şübhəsi yox idi. O, iztirab dolu həyəcanla qulaq asırdı. O, bütün varlığı ilə qulaq asırdı.

Lakin Jondret arvadına sarı əyilərək astadan nəsə dedi. Sonra bədənini dikəldib ucadan əlavə etdi:

– Həmin qızıdır ki var!

Arvadı:

– Bu gələn qız? – soruşdu.

Jondret onun sözünü təsdiq etdi:

– Bu gələn qız!

Qadının “bu gələn qız” sözünü necə ifadə etdiyini təsvir etmək çətindir. Təəccüb, qəzəb, nifrət, ədavət bir-birinə qarışaraq məşum ifadə şəklini aldı. Bu yuxulu kök arvadı canlandırmaq, onun iyrenc sifətinə qorxunc ifadə vermək üçün ərinin söylədiyi bir neçə cümlə, yaqın ki, bir neçə adam adı kifayətədi.

Qadın çıxıraraq:

– Ola bilməz! – dedi. – Bir işə bax ki, mənim qızlarım çıl-çılpaq gəzir, əyinlərinə geyməyə paltarları yoxdur, amma bu?! Atlaz xəz paltoda, başında məxmər şlyapa, ayağında yarımboğaz çəkmə – başdan-ayağa geyinib! Geydiyi paltarın iki yüz frankdan artıq qiyməti var! Xaliscə xanım olub! Yox, sən səhv eləyirsən! Bir də ki o qız eybəcərin biri idi, amma bu qəşəngdir! Çox qəşəngdir! Ola bilməz: bu qız o deyil!

– Mən deyirəm ki, odur. Özün görərsən!

Belə qəti sözdən sonra Jondretin arvadı iri, kərpic kimi qırmızı sifətini yuxarı qaldırdı, iyrenc ifadə ilə gözlərini tavana zillədi. Bu anda o, Mariusa Jondretin özündən təhlükəli göründü. Bu, dişi pələng gözlü donuz idi.

Qadın pıçıldayaraq əlavə etdi:

– Belə de! Deməli, mənim qızlarıma elə mərhəmətlə baxan o bərli-bəzəkli qız həmin o dilənçi qızıdır? Ba, bunu bilsəydim, onun qarnını cırıb, bağırsaqlarını çölə tökərdim! Tapdayıb öldürərdim!

Yatağından yerə atıldı, bir anlığa dayanıb durdu: onun saçları dağınıqdı, burun pərələri körüklənirdi, ağız bir qədər açıqdı. Yumruqlarını sıxaraq, yuxarı qaldırmışdı, sanki, bu saat kimi isə vuracaqdı. Sonra birdən çirkli yatağına yığıldı. Jondret otaqda obaş-bubaşa gəzir, arvadına heç fikir vermirdi.

Bir neçə dəqiqə susduqdan sonra o, yenə də arvadına yaxınlaşdı, yenə də əllərini döşündə çarpazlayaraq, onun qabağında dayandı.

– İstəyirsənmi, sənə yenə də bəzi şeylər deyim?

Arvadı soruşdu:

– Nə?

Jondret nəfəsi tutula-tutula astadan dedi:

– Onu ki, indi mən daha varlıyam.

Arvadı gözlərini ona zillədi, bu gözlər, sanki, deyirdi: “Yoxsa dəli olmusan?”

Jondret sözünə davam etdi:

– Məlunlar! Çoxdandı mən: “Əgərçi – tıxmağa şey var – öl soyuqdan, əgərçi – odun var – öl acından” təşkilatındayam! Dilənçi olduğum daha bəsdir! Özümün, özgələrinin yükünü daşdığım daha bəsdir! Mənimki daha gülüşdən keçib, burada daha gülməli heç bir şey yoxdur, mənimlə əyləndiyin daha bəsdir, ey mərhəmətli Allah! Sənin zarafatların olmasa da, dolannıq, ey əbədi ata! Mən bolluca yemək, doyunca içmək istəyirəm! Tıxmaq istəyirəm! Yatıb köpmək istəyirəm! Veyllənmək istəyirəm! İstəyirəm ki, mənim də növbəm gəlsin, mənim də, mən bunu istəyirəm! Hələ nə qədər ki gəbərməmişəm! İstəyirəm ki, bir az da milyoner olub yaşayam!

O, öz otağında gəzişərək əlavə etdi:

– O birilərindən pis yaşamayım!

Arvadı soruşdu:

– Sən bununla nə demək istəyirsən?

Jondret başını silkələdi, göz vurdu, fiziki təcrübələr göstərməyə başlayan səyyar mühazirəçi kimi səsini ucaldaraq dedi:

– Mən nə demək istəyirəm? Qulaq as!

Jondretin arvadı donquldandı:

– Asta... yavaş! Əgər söhbət iş barəsində gedirsə, bunu kənar adamın eşitməsi nə lazım?!

– Danışdı da! Kim bunu eşidəcək? Qonşu? O, evdən çıxıb getdi, indicə özüm gördüm. Bir də axı o gicin biri gic bundan nə başa düşəcək? Sonrası da, ağzımda dedim ki, o çıxıb gedib.

Bununla belə, Jondret instinktiv olaraq səsinə endirdi; lakin Marius onun danışığını yenə də eşidirdi. Bundan başqa, xoşbəxtlikdən, bayırda qar yağır, bulvardan gedən faytonların səsinə batırırdı, bu isə Mariusa Jondretlə arvadının danışığını yaxşı eşitməyə imkan verirdi.

Marius bu sözləri eşitdi.

– Başa düşürsənmi, bu dövlətli adam keçib mənim əlimə. İndidən demək olar ki, onun işi bitmişdir! Hər iş görülüb! Nə lazımsa edilib. Mən öz adamlarımızı görmüşəm. Axşam saat altıda o gələcək. Bu alçaq adam altmış frank gətirəcək! Heç bilirsənmi, ona nə doğrayıb tökdüm? Görürdün? Altmış frank haqqında da, ev yiyəsi haqqında da, fevralın dördü haqqında da! Axı bu gün evin kirayə vaxtı haradan oldu? Allahın maymaq bəndəsi! Deməli, o, saat altıda gələcək! Bu zaman qonşu nahar eləməyə gedir. Bürqon qar da şəhərə qab yumağa gedir. Evdə heç kəs olmur. Qonşu saat on birdən tez qayıtmır. Qızlar keşikdə olacaq. Sən də bizə kömək edərsən. O, bizimlə haqq-hesabı çürüdür.

Jondretin arvadı soruşdu:

– Birdən çürütmədi?

Jondret təhdidedici hərəkətlə:

– Onda biz onunla haqq-hesabı çürüdürük, – deyib güldü.

Marius birinci dəfə idi ki, onun gülüşünə eşidirdi; bu, soyuq və asta bir gülüşdü; bu gülüşdən adamın bədəni gizildəyirdi.

Jondret buxarı yanındakı divar şkaflını açıb oradan köhnə bir furajka götürdü, köynəyinin qolu ilə təmizləyib başına qoydu.

– Mən gedirəm, – dedi. – Mən hələ gərək yaxşı adamlardan bəzisini görüm. Görərsən, bizim işimiz necə yaxşı gedəcək. Çalışacağam ki, tez qayıdım. Bu, elə bir oyundur ki, zəhmətinə dəyər. Evdən göz-qulaq ol.

Əllərini şalvarının cibinə soxaraq, bir anlığa dayanıb fikirləşdi, sonra ucadan dedi:

– Amma, hər halda, yaxşı oldu ki, o, məni tanımadı! Tanısaydı, bir də bizə gəlməzdi! Sürüşüb əlimdən çıxardı. Saqqal dadıma çatdı. Mənim saqqalım romantik saqqaldır! Mənim əziz romantik saqqalım!

O, yenə də güldü.

Pəncərəyə yaxınlaşdı. Boz göydən hələ də qar yağırı.

– Belə də murdar hava olar?!

Sonra redinqotunun yaxasını örtərək əlavə etdi:

– Bu dəri bir az gendir. Eybi yoxdur, keçər; amma o qoca dələduz lap yerində bunu mənə verdi! Yoxsa bayıra çıxmağa heç nəyim yox idi. Paltar üzündən iş yenə baş tutmayacaqdı. Hərdən görürsən elə boş bir şey adamın qabağını kəsir ki!

Furajkanı gözünün üstünə basıb otaqdan çıxdı.

Bir neçə addım getmişdi ki, qapı yenə açıldı, onun yırtıcı və ağıllı sifəti yenə qapı arasından göründü.

– Bir şey lap yadımdan çıxıb, – dedi. – Manqalı hazırla.

“Filantropun” verdiyi beş frankı arvadının döşlüyünə atdı.

Arvadı yenə soruşdu:

– Manqalı hazırlayım?

– Hə.

– Nə qədər kömür alım?

– İki qab.

– Bu eləyəcək otuz su. Qalanına da nahar üçün bir şey alaram.

– Cəhənnəm olsun nahar!

– Niyə?

– Pulun hamısının dalından dəymə!

– Niyə?

– Çünki mən də bəzi şeylər alacağam.

– Nə alacaqsan?

– Belə də, bəzi şeylər.

– Bunun üçün sənə nə qədər lazımdır?

– Bizə yaxın olan dəmir xırdavatçı dükanı haradadır?

– Muftar küçəsində.

– Hə, tində. İndi bildim.

– Axı bir de görüm, şey-şüy almaq üçün sənə nə qədər pul lazım olacaq?

– Əlli su, bəlkə də, lap üç frank.

– Nahar üçün çox az pul qalır.

– Bu gün tıxmaq günü deyil. Daha mühüm şeylər var.

– Necə istəyirsən, elə olsun, mənim əzizim.

Jondretin arvadı bu sözləri deyərək, yenə də qapını örtüdü; bu dəfə Marius Jondretin dəhlizlə tələsə-tələsə getdiyini eşitdi;

bu ayaq səsləri get-gedə yavaş-yavaş, pilləkənin aşağısında artıq eşidilməz oldu.

Bu zaman Sen-Medar kilsəsində saat biri vurdu.

On üçüncü fəsil

SOLUS CUM SOLA İN LOCO REMOTO,
NON COGITABUNTUR ORARE
“PATER NOSTER”¹

Marius xəyalpərəst olsa da, yuxarıda dediyimiz kimi, qəti və fəal adamdı. Fikrini bir məsələ ətrafında toplayaraq düşünmək vərdişi onda insanların dərdinə qalmaq hissini inkişaf etdirirsə də, acıqlanıb özündən çıxmaq qabiliyyətini zəiflətməmişdi, lakin nifrət etmək qabiliyyətinə toxunmamışdı. Onda həm brahman xeyirxahlığı, həm də hakim amansızlığı vardı; onun qurbağaya yazdığı gələ bilirdi, lakin o heç düşünmədən güzəni basıb əzərdi. İndi o, güzələrə yuvasını görürdü; onun gözləri önündəki əjdahalar kahası idi.

Marius düşündü: “Bu alçaqları məhv etmək lazımdır!”

O nə qədər ümid etsə də, ona əzab verən sirlərdən heç biri aydınlaşmadı, əksinə, o sirlər üzərinə çökən zülmət, sanki, daha da qatılaşdı: nə Lüksemburq bağında gördüyü o gözəl qız, nə də “Cənab Ağ” dediyi o adam haqqında yeni bir şey öyrənə bilmədi; ancaq bunu bildi ki, Jondret əvvəldən onları tanıyırmış. Jondretin eyhamlı sözlərindən o ancaq bir şey bildi: bildi ki, burada nəşə kələk var, bu, anlaşılmaz, lakin dəhşətli kələkdir; onların hər ikisi böyük təhlükə qarşısındadır, qız yəqin olmasa da, qocanın təhlükə qarşısında olmasına heç şübhə yoxdur; buna görə də onları xilas etmək, Jondretin alçaqcasına niyyətini pozmaq, bu hörümçəklərin qurduğu toru dağıtmaq lazımdır.

Marius Jondretin arvadına baxdı. Bucaqdan o, köhnə tənəkə peç çıxarıb, dəmir parçaları içində nəşə axtarırdı.

Marius üsulluca dolabın üstündən düşdü, o çox çalışırdı ki, səs salmasın.

¹ İki adam tənha bir yerdə üz-üzə gəlsə, çox çətin ki, onlar *pater noster* duasını oxusun. (*lat.*)

Mariusun qəlbi hazırlanmaqda olan işin qorxusu və Jondretlərə qarşı duyduğu nifrətlə dolu idi; o, eyni zamanda, bir şeyə sevinirdi; bəlkə də, sevdiyi qıza kömək etməyi tale onun üzərinə qoymuşdu...

Bəs onda nə etməli? Təhlükə qarşısında olan adamlara xəbərdarlıqı etmək? Onları haradan tapmaq olar? Axı Marius ünvanı bilmirdi. Onlar bir anlığa Mariusun gözlərinə görünmüş, yenə də Parisin ucsuz-bucaqsız dərinliklərində qeyb olmuşdular. “Cənab Ağ”ı axşam saat altıda qapı ağzında gözləməkmi, gələn kimi ona məsələni xəbər verməkmi? Lakin Jondret və yoldaşları Mariusun kimi isə gözlədiyini görə bilər; bu yerlər tənha yerlərdi, onların adamı çoxdur, Mariusu tuta bilər, öhdəsindən gələ bilərlər, onda Mariusun xilas etmək istədiyi adam məhv olar... İndicə saat biri vurdu; quldurasına hücum saat altıda olmalıdır. Mariusun sərəncamında hələ beş saat vaxt vardı.

Bircə yol qalırdı.

Marius hələ də təzə olan sürtükünü geydi, şərfi boynuna doladı, şlyapasını götürüb otaqdan elə səssizcə çıxdı ki, elə bil, yalın ayaqla yosun üstü ilə yeriyirdi.

Bir də ki Jondretin arvadı hələ köhnə dəmir şeyləri eşələyir, səsküy salırdı.

Marius evdən çıxıb, Kiçik Bankir küçəsi ilə getməyə başladı.

Küçəni yarıya qədər getmişdi ki, bir möhrə gördü; möhrə boş yerin ətrafında çəkilməmişdi, özü də elə alçaqdı ki, bəzi yerindən lap adlayıb keçmək olardı. O, fikrə daldığından ağır-ağır gedirdi, qardan ayaqlarının səsi eşidilmirdi. Birdən adam səsi eşitdi; səs lap yaxından gəlirdi. Dönüb ətrafına baxdı: küçə bomboşdu, bir adam görünmürdü; lakin adam səsini o lap aydınca eşidirdi.

Mariusun ağılına gəldi ki, möhrənin o üzünə baxsın.

Doğrudan da, iki adam orada qarın üstündə oturub, möhrəyə söykənərək astadan danışdı.

Marius onları tanımırdı. Onlardan biri bluz geymiş, saqqallı, o birisi, pırtlaşıq saçlı, cındır paltarlı adamdı. Saqqallının başında qəşəng yunan şapkası vardı; söhbət etdiyi adamın açıq başı qardan ağarmışdı.

Marius möhrənin üstündən əylərək, onların söhbətini eşidirdi.

Uzunsaçlı adam dirsəyini saqqallı adama vura-vura deyirdi:

– “Xoruz banı” dostları ki bu işə girişib, bu daha boşa çıxmaz...

Saqqallı dedi:

– Yəqinmi?

Pırtlaşmış saçlı ona belə cavab verdi:

– İş baş tutsa, hərəməz beş yüz çırpışdırırıq, yox, bəd gətirsə, adama beş il, altı il, uzaqbaşı on il verəcəklər, bundan artıq yox!

Saqqallının soyuqdan diş-dişinə dəyirdi, o, bir az tərəddüdlə dedi:

– Yəqin ki, elə belə də olacaq! Bu işdən yaxa qurtarmaq olmayacaq!

Pırtlaşmış saçlı adam ona etiraz etdi:

– Mən sənə deyirəm ki, heç şey olmayacaq. Familiyasız atanın arabası hazır durub.

Sonra onlar dünən Gete teatrında gördükləri melodramdan bəhs etməyə başladılar.

Marius yoluna düzəldi.

Ona elə gəldi ki, möhrənin arxasında, xəlvət yerdə, qar üstündə belə şübhəli halda oturan bu iki adamın söhbəti, bəlkə də, Jondretin alçaqcasına niyyəti ilə əlaqədardır. Yəqin, bu iş həmin işdir.

O, Sen-Marso tərəfə getdi, ilk rast gəldiyi dükandan soruşdu ki, polis müdirini haradan tapmaq olar.

Ona dedilər ki, polis müdiri Pontuaz küçəsində, 14 nömrəli evdə olur.

Marius ora getdi.

Bulka dükanı qabağından keçəndə iki suluq çörək alıb yedi, o görürdü ki, nahar edə bilməyəcək.

Yolla gedə-gedə düşünür, Allaha şükürlər edirdi: axı səhər o, Jondretin qızına beş frank verməsəydi, “Cənab Ağ”ın ardınca gedəcəkdi, bu qayda ilə heç şeydən xəbəri olmayacaqdı. Onda heç bir qüvvə Jondretin qurduğu hiyləyə mane ola bilməyəcəkdi, “Cənab Ağ” da, heç şübhəsiz, onun qızı da məhv olacaqdı.

On dördüncü fəsil

POLİS İŞÇİSİ VƏKİLƏ İKİ CİB TAPANÇASI VERİR

Marius Pontuaz küçəsinə, 14 nömrəli evə gəlib ikinci mərtəbəyə qalxdı, polis müdirini soruşdu.

Mirzələrdən biri ona dedi:

– Cənab polis müdiri burada yoxdur, onu polis nəzarətçisi əvəz edir. Bəlkə, onunla danışsınız? Sizin işiniz təcili işdir?

Marius:

– Bəli, – cavab verdi.

Mirzə onu polis müdirinin otağına apardı. Barmaqlığın o biri tərəfində ucaboylu bir adam sobaya söykənərək durmuşdu; o, eynindəki üç yaxalılı enli *karrikin*¹ ətəklərini arxasına qoyduğu əlləri ilə yuxarı qaldırmışdı. Onun dördkünc üzü, bir-birinə sıxılmış nazik dodaqları, dən düşmüş və çox amansız görkəmi olan sıx bakenbardları, adamın ürəyinə soxulan baxışları vardı. Bu baxışlar yalnız ürəyə soxulmurdu, o, eyni zamanda, adamın üst-başını axtarırdı.

Üzdən bu adam Jondret kimi yırtıcı, onun kimi təhlükəli adama oxşayırdı. İtə rast gəlmək, bəzən canavara rast gəlməkdən az qorxulu olmur.

O, başqasına müraciət edilərkən söylənilən “cənab” sözünü buraxaraq soruşdu:

– Sizə nə lazımdır?

– Cənab polis müdiri sizsinizmi?

– O, burada yoxdur. Mən onu əvəz edirəm.

– Mən çox məxfi iş üçün gəlmişəm.

– Deyin görüm, nədir.

– Həm də çox təcili iş üçün...

– Di onda tez deyın.

Bu sakit və kobud görünüşlü polis məmuru adamı həm qorxudur, həm də ürək verirdi. O həm adamı vahiməyə salır, həm də özünə qarşı etibar doğururdu. Marius nə olmuşdusa, hamısını açıb danışdı. Dedi ki, bir adam var, onu ancaq üzdən tanıyıram, istəyirlər ki, bu axşam tovlayıb tələyə salsınlar; mən özüm Marius Ponmersiyəm, vəkiləm, tutduğum otağın qonşuluğunda quldurlar yuvası var, bu barədə danışılan sözləri divar arxasından eşitmişəm; bu tələni quran alçağın adı Jondretdir; yoldaşları da var, çox yəqin ki, “qarovulxana sahibləri”ndəndir; onların içərisində “Bahari”, həm də “Həşərat” ləqəbli “Qarmaq” deyilən birisi də var; Jondret qızlarına tapşırılmışdır ki, keşikdə dursunlar; təhlükə qarşısında olan adama xəbərdarlıq etmək də mümkün deyil, hətta onun adı da məlum

¹ *Karrik* – İrlandiyanın Karrik şəhərinin adı ilə bağlı olan qısq paltosu

deyil; bu şeylər hamısı axşam saat altıda, özü də Xəstəxana bulvarının ən ucqar və tənha yerində, 50/52 nömrəli evdə olacaq.

Marius evin nömrəsini söyləyəndə polis nəzarətçisi başını qaldırıb laqeyd halda soruşdu:

– Dəhlizin başında olan otaqda?

Marius:

– Bəli, – deyərək onun sözünü təsdiq etdi, – siz o evi tanıyırsınız mı?

Polis nəzarətçisi susdu, sonra ayağını qızdırmaq üçün uzunboğaz çəkməsinin dabanını yanan sobanın qapağına dayayaraq cavab verdi:

– Görünür, tanıyıram.

O, sözüne davam edərək, Mariusdan artıq öz qalstukuna müraçət edirmiş kimi, yenə astadan və etinasız halda dedi:

– Yəqin, “Xoruz banı”nın da burada əli var.

Onun sözləri Mariusu çox təəccübləndirdi.

– “Xoruz banı”... Mən bu sözləri eşitmişəm.

Marius, Kiçik Bankir küçəsində, möhrə arxasında, qar üstündə pırtlaşq saçlı bir adamla saqqallı adamın söhbətini də polis nəzarətçisinə danışdı.

Polis nəzarətçisi mızıldandı:

– Pırtlaşq saçlı, yəqin, Brüjondur, saqqalı isə Yarım Liarddır, onun bir adı da İki Milyarddır.

Polis nəzarətçisi yenə də başını aşağı salıb fikrə getdi. Sonra əlavə etdi:

– Bəs Familiasız ata haqqında necə? Elədir ki var, *karrikimi* yandırdım. Axı onlar bu zəhrimara qalmış sobaları niyə həmişə belə qalayrlar?! Əlli-əlli iki nömrə. Əvvəllər Qorbonun evi olmuşdur.

Sonra Mariusa baxdı:

– Siz ancaq saqqallı ilə pırtlaşq saçlını gördünüz?

– Bir də Qarmağlı.

– O şıq geyinmiş cavan oğlanı necə?

– Onu görməmişəm.

– Heyvanxana bağındakı filə oxşayan o enlikürəkli yekəpəri necə?

– Onu da görməmişəm.

– Üzdən təlxəyə oxşayan o bic-haramzadəni necə?

– Yox.

– O ki qaldı dördüncüyə, o, ümumiyyətlə, gözəgörünməz şeydir, heç köməkçiləri də, yardım göstərənlər də, əlaltıları da onu görə bilmirlər. Sizin də görməməyiniz təəccüblü deyil.

– Doğrudan da, görməmişəm. Axı bu adamlar kimdir?

Polis nəzarətçisi cavab vermək əvəzinə dedi:

– Heç onların vaxtı deyil...

Yenə susdu, sonra sözə başladı:

– Əlli-əlli iki. Mən bu anbara bələdəm. Bizim üçün orada gizlənməyə yer yoxdur, artistlər bizi o saat görər. İşin içindən belə çıxarlar ki, bu vodevili başqa vaxta keçirərlər. Onlar çox təvazökar adamlardır. Camaatdan utanırlar. Yox, belə olmaz, belə olmaz. İstəyirəm ki, onların oxumasını eşidəm, sonra da oynamağa məcbur edəm.

Polis nəzarətçisi sözünü qurtardıqdan sonra Mariusa sarı döndü, düz onun üzünə baxaraq soruşdu:

– Qorxursunuzmu?

– Kimdən?

– O adamlardan.

Marius, nəhayət, polis xəfiyyəsinin bircə dəfə də olsa ona “cənab” demədiyini görüb, tutqun halda sərt dedi:

– Sizdən qorxduğumdan artıq qorxmuram.

– Siz cəsarətli, namuslu adam kimi danışırınsız. Cəsarətli adam cinayətdən, namuslu adam hökumətdən qorxmaz.

Marius onun sözünü kəsdi:

– Bunlar hamısı öz yerində, axı siz nə etmək fikrindəsiniz?

Polis nəzarətçisi belə bir cavabla kifayətləndi:

– Əlli-əlli iki nömrəli evin bütün kirayənişinlərində bayır qapısının açarı var. Hər kəs gecə mənzilinə qayıdanda bu açardan istifadə edir. Sizde də açar varmı?

Marius:

– Var, – dedi.

– Yanınızdadır?

– Yanımdadır.

– Onu verin mənə.

Marius jilet cibindən açarı çıxarıb, polis nəzarətçisinə verəndə bu sözləri də əlavə etdi:

– Mənim sözümə baxın, keşikçi ilə gəlin.

Polis nəzarətçisi Mariusa elə baxdı ki, əyalət akademiki Volterə qafiyə öyrətmək istəsəydi, Volter də ona elə baxardı. Sonra iri, pəncə kimi yekə əllərini cəld karrikinin dərin ciblərinə saldı, “cib tapançası” deyilən iki balaca polad tapança çıxartdı. Onları Mariusa sarı uzadıb, qısa cümlələrlə tez-tez dedi:

– Alın. Gedin evinizə. Öz otağınızda gizlənin. Qoy elə bilsinlər ki, getmisiniz. Tapançalar doludur. Hərəsində iki güllə var. Baxın. Mənə demişdiniz ki, divarda deşik var. Qoy yığışsınlar. Əvvəlcə mane olmayın. Gördünüz ki, vaxt çatıb, işi qurtarmaq lazımdır, bir güllə atın. Ancaq tələsməyin. İşin qalan hissəsini mənim öhdəmə buraxın. Tapançanı havaya atın, tavana atın – hara olsa atın. Ancaq tələsməyin: əsas məsələ budur! Gözləyin. Qoy onlar işə başlasınlar, siz vəkilsiniz, siz bilirsiniz, bu, necə mühümdür.

Marius tapançaları alıb sürtükünün yan ciblərinə qoydu.

Polis nəzarətçisi:

– Çox qabarıq durur, o saat gözə çarpır, – dedi, – yaxşısı budur ki, jiletin ciblərinə qoyun.

Marius tapançaları jiletinin cibinə qoydu. Polis nəzarətçisi sözü-nə davam etdi:

– İndi biz bircə dəqiqə də vaxt itirə bilmərik. Görək saat neçədir? Üçün yansı. Yeddidə yığışacaqlar?

Marius:

– Altıda, – deyə cavab verdi.

Polis nəzarətçisi:

– Mənim vaxtım var, amma hələ heç şey hazır deyil. Sizə dediklərimdən bircə kəlməni də yadınızdan çıxarmayın. Part! Bir güllə!

Marius:

– Arxayın olun, – dedi.

Marius qapının dəstəyindən yapışıb otaqdan çıxmaq istəyəndə polis nəzarətçisi çığırdı:

– Bir şey deyim, əgər mən altıdan tez sizə lazım olsam, bura gəlin, ya da bura adam göndərin. Gələndə polis nəzarətçisi Javeri soruşun.

JONDRET ŞEY-ŞÜY ALIR

Kurfeyrak saat üç radələrində Bossüe ilə bərabər təsadüfən Muf-tar küçəsindən keçirdi. Qar daha bərk yağırı, hər tərəfi bürüyürdü.

Bossüe Kurfeyraka sarı dönərək dedi:

– Bu quşbaşı qara baxanda adama elə gəlir ki, göydə ağ kəpə-nəklərə taun xəstəliyi düşmüşdür... – birdən Mariusu gördü. Marius küçə ilə yuxarı, qarovulxanaya sarı qalxırdı, özünün də çox qəribə görünüşü vardı.

Bossüe həyəcanla:

– Bir ora bax! – dedi, – Marius!

Kurfeyrak:

– Görürəm, – dedi, – ancaq onunla danışmaq lazım deyil.

– Niyə?

– O məşğuldur.

– Nə ilə?

– Görmürsən, üzündə necə ifadə var?!

– Necə ifadə var?

– Elə bil ki, kimisə güdür.

Bossüe onunla razılaşdı:

– Doğrudur.

Kurfeyrak:

– Gör gözlərini necə elədi, bir əməlli bax! – dedi.

– O axı kimi güdür?

– Bir nəfər nərmə-nazik qönçəcik, güllü ləçəkçik! O vurulub!

– Ancaq mən küçədə nə nərmə-nazik görürəm, nə qönçəcik, nə güllü bir ləçəkçik! Müxtəsər, bircə qız da görmürəm!

Kurfeyrak baxıb, həyəcanla dedi:

– O, bir kişini güdür!

Doğrudan da, Mariusdan iyirmi addım qabaqda başı furajkalı kişi gedirdi. Onlar bu adamın ancaq kürəyini görürdülər, amma yandan baxılısaydı, onun çal saqqalı nəzərə çarpardı.

O, boyuna görə çox böyük, lakin təzə redinqot, palçıqdan bozarmış çox köhnə, yırtıq şalvar geymişdi.

Bossüe qəhqəhə ilə güldü:

– Bu necə tipdir, hə?

Kurfeyrak:

– Şairdir, – dedi. – Heç şübhəsiz, şairdir! Onlar həm dovşan dərisi satan alverçilər, həm də Fransa perləri redinqotu geyib eyni dərəcədə özlərini çəkirlər!

Bossüe təklif etdi:

– Gəl baxaq görək, Marius hara gedəcək, o adam hara gedəcək. Onları güdək. Yaxşımı?

Kurfeyrak ucadan:

– Ey Bossüe! Ey Molu qartal! Başqasını güdən adamı güdmək? Siz xalis eşşəksiniz!

Onlar geri döndülər.

Doğrudan da, Marius Jondreti Muftar küçəsində görüb, onu güdməyə başlamışdı.

Jondret qabaqda gedirdi, nişana alındığını bilmirdi.

O, Muftar küçəsindən yana dönürdü; Marius onun Qrasöz küçəsində ən köhnə evlərdən birinə girdiyini gördü: Jondret on beş dəqiqəyə qədər orada qaldıqdan sonra yenə Muftar küçəsinə qayıtdı. Sonra dəmir şeylər satılan dükana girdi; bu dükən o vaxtlar Pyer-Lombar küçəsinin tinində idi. Marius bir neçə dəqiqə sonra Jondretin dükandan çıxdığını gördü: onun əlində ağac dəstəkli yekə iskenə vardı, elə o saat da iskenəni redinqotunun altına soxdu. Jondret Pti-Jantilya küçəsinə çatanda sola buruldu, az sonra Kiçik Bankir küçəsinə çatdı. İkinci vaxtı idi; bir anlığa dayanan qar yağmağa başladı. Marius həmişə boş olan Kiçik Bankir küçəsinin tinində pusquda oturdu, daha Jondretin ardınca getmədi. Elə yaxşı da elədi. Çünki Jondret alçaq möhrəli yerə çatdıqdan sonra dönüb geri baxdı, ardınca bir adamın gəlmədiyinə, heç kəsin onu güdmədiyinə əmin olduqdan sonra möhrəni aşıb gözdən itdi. Bu həmin möhrə idi ki, Marius burada pirtlaşıq saçlı adamla saqqallı adamın söhbətini eşitmişdi.

Ətrafına möhrə çəkilməmiş boş yerin bir tərəfi gedib bir evin arxa tərəfinə çatırdı; evin sahibi əvvəllər kareta ustası imiş, indi pis ad çıxarmışdı. Bir vaxtlar o, kirayə bir neçə fayton verərdi, sonra müflis olmuşdu. İndi də onun çardağı altında bir neçə köhnə tarantas vardı.

Marius belə düşündü: ən ağıllı iş bu olar ki, Jondret hələ evə qayıtmamış, mən öz otağıma gedim. Bir də ki qaş qaralırdı; Bürqon

qarı həmişə axşamlar səhərə qab yumağa gedəndə bayır qapını bağlayırdı, hava qaralanda bayır qapı həmişə bağlı olurdu. Marius öz açarını polis nəzarətçisinə vermişdi, buna görə də tələsmək lazım idi.

Axşam olur, qaranlıq düşürdü; üfəqdə və bütün ucsuz-bucaqsız göylərdə günəşlə işıqlanan bircə nöqtə qalmışdı ki, o da ay idi. Ay qırmızı boşqab kimi Salpetriyer xəstəxanasının alçaq qübbəsi altından yavaş-yavaş çıxırdı.

Marius yeyin-yeyin 50/52 nömrəli evə sarı getdi. Evə çatanda gördü ki, qapı hələ açıqdır. Pəncəsi üstə pilləkənlə yuxarı qalxdı, özünü divara verə-verə dəhlizdən keçib öz otağına girdi. Dəhlizin hər iki tərəfində, oxucuların bildiyi kimi, xırda-xırda otaqlar vardı; onda bu otaqlar hələ boşdu, hələ kirayəyə verilməmişdi. Bürqon qarı da həmin otaqların qapısını həmişə taybatay açıq qoyurdu. Marius bu otaqlardan birinin qabağından keçəndə, elə bil ki, içəridə sakitcə durmuş dörd adamın başını gördü: çardağ pəncərəsindən onların üstünə sönməkdə olan tutqun axşam işığı düşmüşdü. Marius özünü göstərməmək üçün o adamlara diqqətlə baxmaq istəmədi. O, səssizcə öz otağına girdi, heç kəs də onu görmədi. O, lap vaxtında gəlmişdi. Bir dəqiqədən sonra Bürqon qarının getdiyini, bayır qapının bağlandığını eşitdi.

On altıncı fəsil

OXUCULAR BU FƏSİLDƏ 1832-ci İLDƏ DƏBDƏ OLAN İNGİLİS HAVASINDA OXUNAN BİR NƏĞMƏ EŞİDƏCƏKLƏR

Marius çarpayının üstündə oturdu. Saat altının yarısı olardı. Baş verəcək hadisə ilə onun arasında yarımca saat vaxt qalmışdı. O, öz damarlarında qanın vurduğunu eşidirdi – saat tıqqıltısı qaranlıqda belə eşidilir. Bu anda qaranlıq içərisində iki hücum hazırlanırdı – Marius bu barədə düşünürdü: bir tərəfdən cinayətkarlıq, o biri tərəfdən ədalət hücum edirdi. Marius qorxmurdu, ancaq o elə bu saat baş verəcək hadisə haqqında sakitcə düşünə bilmirdi. Ona elə gəlirdi ki, bütün günü yuxu görür, fəvqəladə bir hadisə ilə qəfildən üz-üzə

gələndə vəziyyət həmişə adama belə görünür – yalnız jiletinin cibində olan polad tapançaların soyuqluğunu hiss etməklə o, bunların yuxu dəhşətləri olmadığına inanırdı.

Qar daha yağmırdı. Duman içərisindən çıxan ayın parıltısı get-gedə artırdı, onun işığı qarın gümüşü parıltısına qarışaraq axşam dumanı kimi otağa yayılırdı.

Jondretgilin otağında işıq yanırdı. Divardakı deşikdən tünd-qırmızı işıq gəlirdi: Mariusa elə gəlirdi ki, bu, qanlı işıqdı.

Bunun şam işığı olmadığı aydın görünürdü. Lakin Jondretin otağından heç səs-səmir gəlmirdi, bircə kəlmə danışan da yox idi: ora ürək donduran ağır sükut çökmüşdü; bu işıq olmasaydı, oranın sərdabə olduğu zənn edilərdi.

Marius yavaşca çəkməsini çıxarıb, çarpayının altına qoydu.

Bir neçə dəqiqə keçdi. Birdən aşağıda qapı cırlıdadı. Marius ağır addım səsi eşitdi: kim isə tələsə-tələsə pilləkanlə qaxdı, yüyürə-yüyürə dəhlizdən keçdi; qapı cəftəsi şaqqıltı ilə qalxdı. Gələn Jondret idi.

Elə o saat bir neçə adamın səsi eşidildi. Sən demə, Jondretin bütün ailəsi otaqda imiş: canavar öz zağasında olmadıqda balaları susan kimi, Jondret də otaqdan getdiyi üçün onlar susurmuş.

Jondret dedi:

– Bu da mən!

Qızlar çığıışıdı:

– Axşamın xeyir, atacan!

Jondretin arvadı soruşdu:

– Nə oldu?

Jondret:

– Yavaş-yavaş düzəlir, – dedi. – Mən lap it kimi üşüdüm, ayaqlarım dondu. Hə, paltarını dəyişmişən?! Yaxşı eləmişən! Gərək elə olsun ki, sir-sifətdən etibarlı adama oxşayasan!

– Mən hazırım, gedə bilərəm.

– Sənə dediklərimdən heç bir şey yadımdan çıxmaz ki? Onun hamısını lazımınca eləyərənmi?

– Arxayın ol.

Jondret dedi:

– Məsələ burasındadır ki... – lakin o, sözünü qurtarmadı. Marius onun masa üstünə ağır bir şey qoyduğunu eşitdi: yəqin, bu şey aldığı iskenə idi.

Jondret soruşdu:

– Siz yemək yemisinizmi?

Arvadı:

– Hə, yemişik, – cavab verdi, – mənim üç böyük kartofum vardı, duzum da vardı. Bişirib yedim, sağ ol, od hələ var.

Jondret:

– Çox gözəl, – dedi, – sabah sizin hamınızı nahar eləməyə aparacağam. Tapşırıq ki, ördək qızartsınlar. Ayrı şeylər də öz qaydası ilə! Kral kimi nahar eləyərsiniz, lap X Karl kimi! İş lap yaxşı gedir.

Sonra səsinə alçaldaraq əlavə etdi:

– Tələ qurulub. Pişiklər hazır durub.

Sonra daha yavaşdan dedi:

– Bunu odun içinə sox.

Marius odlü közün çatırdadığını eşitdi, kim isə buxarı maşası, ya başqa bir dəmir alətlə onları qarışdırırdı; Jondret sözünə davam edərək deyirdi:

– Qarı rəzələrini yağlamışan ki, cııldamasın?

Arvadı:

– Hə, yağlamışam, – dedi.

– Saat neçədir?

– Altıya az qalıb. Bir az əvvəl Sen-Medard altının yarısını vurdu.

Jondret:

– Baxırsanmı! – dedi. – Vaxtdır, qızlar gərək keşik çəkməyə getsin. Ay qızlar, bura gəlin, qulaq asın!

Onlar pıçıldıxdılar.

Sonra yenə də Jondretin gur səsi eşidildi:

– Bürqon qarı gedib?

Jondretin arvadı:

– Gedib, – dedi.

– Sən lap arxayınsan ki, qonşu evdə yoxdur?

– O, səhərdən gedəndi, hələ qayıtmayıb. Sən özün də çox yaxşı bilirsən ki, bu vaxt o nahar eləyir.

– Sən buna arxayınsan?

– Arxayınam!

– Hər halda, gedib baxmaq pis olmaz, – dedi, – ay qız, şamı götür, get bir gəzə-gəzə ora bax.

Marius iməkləyə-iməkləyə astaca çarpayının altına girdi. O, çarpayının altında təzəcə büzüşmüşdü ki, qapının çatlağından işıq göründü.

Dəhlizdə qızın səsi eşidildi:

– Ata, evdə yoxdur!

Bu, Jondretin böyük qızı idi, Marius onu səsindən tanıdı.

Atası soruşdu:

– Otağa girib baxdın?

Qız:

– Yox, – dedi, – açar ki qapıdadır, deməli, o çıxıb gedib.

Atası çıxırdı:

– Hər halda, gir, bax.

Qapı açıldı, Marius Jondretin böyük qızını gördü; onun əlində şam vardı. O, indi də səhərki kimi idi, lakin şam işığında daha dəhşətli görünürdü.

Qız birbaşa çarpayıya sarı getdi; Marius bu zaman böyük qorxu və həyəcan keçirirdi. Çarpayının üstündə, divardan güzgü asılmışdı, qız həmin güzgülə baxmaq üçün gedirdi. O, pəncəsi üstünə qalxıb güzgülə baxdı. Yan otaqda oyan-buyana aparılan dəmir şeylərin cingiltisi eşidildi.

Qız əli ilə saçına sığal verdi; güzgüdə öz-özünə baxaraq, gülüm-səyə-gülümsəyə qəbri yada salan xırıltılı səslə bu sözləri oxudu:

Yeddi-səkkiz gün belə yandı könlümün odu,
Daim gərək yanaydı, yanaydı daim közü!
Həmişəlik olaydı, kaş, məhəbbət, gərək bu!
Amma bəxt üzə bir an gülüb, tərkdib bizi.

Marius qorxudan titrəyirdi. Ona elə gəlirdi ki, qız onun nəfəs aldığıni eşitməyə bilməz.

Qız pəncərəyə yaxınlaşdı, o, həmişəki kimi indi də bir az divanəyə oxşayırdı; küçəni gözdən keçirərək ucadan dedi:

– Paris ağ köynəyini geydi, eybəcər oldu!

O, yenə də güzgülə yaxınlaşdı, özünə gah qabaqdan, gah yandan baxa-baxa yenə ağız-burnunu əyməyə başladı.

Atası çıxırdı:

– Nə oldu, harada itib-batdın?

Qız saçlarını bura-bura:

– Bu saat gəlirəm! – dedi. – Çarpayının, o biri mebelin altına baxıram. Heç kəs yoxdur.

Atası bağırdı:

– Axmaq qız, bu saat gəl! Vaxt itirməyin mənası yoxdur.

Qız:

– Gəlirəm! Gəlirəm! Onlar həmişə tələsirlər! – deyərək oxumağa başladı:

Siz məni tərk etdiniz, şan-şöhrətə uydunuz,
Amma harda olsanız məhzun könlüm ordadır.

Güzgüyə son dəfə nəzər salaraq, otaqdan çıxdı, qapını ardınca örtüdü.

Marius bir dəqiqədən sonra dəhlizdə yalın ayaqların tappılısını və Jondretin səsinə eşitdi. Jondret qızların ardınca çıxaraq deyirdi:

– Yaxşı baxın! Biriniz qarovulxananın, o biriniz də Kiçik Bankir küçəsinin tinində durun! Bircə dəqiqə də olsa, evin qapısını gözdən qoymayın; elə ki bir şey gördünüz, o saat gəlin! Güllə kimi! Bayır qapının açarı sizdədirmi?

Böyük qız narazı halda deyindi:

– Hünərin var, yalın ayaqla qanın üstə dur, görüm necə durursan!

Jondret:

– Sabah sizin ayağınıza qəhvəyi, ipək çəkmə alacağam, – dedi.

Qızlar pilləkəndən düşürdü; bir neçə saniyədən sonra bayır qapı örtüldü: bu, onların getdiyini bildirirdi.

Evdə ancaq Marius, Jondretlə arvadı, bir də ki, yəqin, Mariusun boş otaqda, alaqaranlıqda gördüyü o şübhəli adamlar qaldı.

On yeddinci fəsil

MARIUSUN BEŞ FRANK PULU NƏYƏ XƏRCLƏNMİŞDİ

Marius qət etdi ki, müşahidə məntəqəsinə qayıtmaq vaxtıdır. O, yaşına xas olan cəldliklə bir anda divardakı deşiyin yanına qalxdı.

Dayanıb içəri baxdı.

Jondretin mənzili qəribə şəkildə idi, Marius bunu görəndə deşikdən nə üçün elə bir işıq gəldiyini başa düşdü. Orada çəng atmış mis şamdana şam yanırdı, lakin çardağı işıqlandıran bu şam deyildi. Bütün bu zağa böyük manqalın odu ilə işıqlanmışdı. Manqal buxarının içinə qoyulmuşdu, köz ilə dolu idi. Bu həmin manqaldı ki, Jondretin arvadı onu səhər tapıb çıxartmışdı. Manqaldakı köz qıpqırmızı idi, manqal özü də pul kimi qızarmışdı. Jondretin səhər Pyer-Lombar küçəsindən aldığı iskanəni bu közün içinə qoymuşdular, iskanənin ətrafında yaşıl alov titrəyirdi; iskanə qıpqırmızı qızarmışdı. Bucaqda, qapının yanında iki yığın şey görünürdü, yəqin, bu şeylər bura boş yerə qoyulmamışdı: onlardan biri kəndir, o biri də dəmir parçaları yığınınə bənəyirdi.

Burada nələr ediləcəyindən xəbəri olmayan bir adam bu vəziyyəti görsəydi, tərəddüd içində qalardı: o, elə zənn edərdi ki, burada ən alçaqcasına, ya da heç kəsə zərər verməyən ən adi bir iş görüləcəkdir. Bu cür işıqlanan otaq, hər şeydən əvvəl, cəhənnəm küresini deyil, dəmirçi dükanını xatırladırdı. Jondret belə işıqda dəmirçidən çox iblisə oxşayırdı.

Manqaldan elə isti qalxırdı ki, masa üstündəki şamın manqala olan tərəfi əriyib tökülürdü. Buxarının üstündə köhnə, məxfi işıqlı mis fənər vardı, bu Kartuşa doğru çevrilən Diogenə layiq fənərdir.

Manqal buxarının lap içinə, közə rən kösövlərin arasına qoyulduğundan kömürün dəmi buxarının bacasından çıxırdı, otaqda onun qoxusu duyulmurdu.

Ayın solğun işığı pəncərə şüşələrindən süzülərək, tünd-qırmızı rəngə boyanmış zağaya düşmüşdü; bu isə iş görüləcək yerdə də xəyalpərəst olub qalan Mariusun şairanə təsəvvüründə çirkin yer, yuxularına uçub gələn səmavi xülya kimi görünürdü.

Külək də pəncərənin sınıq şüşəsindən içəri soxularaq, kömür dəmini dağıdır, burada manqal olduğunu gizlədir.

Jondretin zağası – Qorbonun daxması haqqında dediyimiz sözləri oxucular xatırlarsa – alçaq, qanlı işlər üçün çox gözəl meydan, cinayəti gizlətmək üçün ən yaxşı yerdə. Bu, Parisin tənha bulvarında, ən ucqar evdə dib otaqdı. Dünyada pusqu deyilən şey olmasaydı, o, burada icad oluna bilərdi.

Divarlar və bir çox boş mənzillər bu otağı bulvardan ayırırdı; onun bircə pəncərəsi vardı ki, o da ətrafında sal divar və möhrə olan yerə çıxırdı.

Jondret çubuğunu yandırdı, ortasını deşdiyi stulda oturub tüstü-
lətməyə başladı. Arvadı pıçıldaya-pıçıldaya onunla nəsə danışırdı.

Marius Kurfeyrak kimi hər şeyə gülən adamlar zümrəsinə daxil olsaydı, Jondretin arvadını görəndə qəhqəhə ilə gülərdi. Onun başında lələkli qara şlyapa vardı, bu şlyapa X Karlın tacqoyma mərasimində carçıların qoyduğu şlyapaları yada salırdı; çiyinə dama-dama enli bir şal salmışdı; toxunma yubka və kişi çəkmələri geymişdi – bu, həmin çəkmə idi ki, səhər qızı onu palçığa bula-
mışdı. Yəqin, bu geyim Jondreti aşağıdakı sözləri deməyə vadar etmişdi: “Hə, paltarını dəyişmişən?! Yaxşı eləmişən! Gərək elə olsun ki, sir-sifətdən etibarlı adama oxşayasan!”

Jondret özü isə, “Cənab Ağ”ın bağışladığı təzə, ona çox gen gələn redinqotu geymişdi; onun paltarında yenə də redinqotla şal-
varınının bir-birinə uyğun gəlməməsi diqqəti cəlb edirdi: bu, Kurfey-
rakın fikrincə, şairlərin ürəyinə yatan bir şeydi.

Jondret birdən səsini qaldırdı:

– Yadıma bir şey düşdü. Gör nə deyirəm. Belə havada o, yəqin ki, fiakrda gələcək. Fənəri götür, yandır, aşağı en. Gedib qapının arxasında dur. Karetanın gəldiyini eşidən kimi tez qapını aç. O, yuxarı qalxana kimi sən pilləkəni, sonra da dəhlizi işıqlandırarsan; otağa gətirdinmi, yenə çaparaq aşağı en, sürücünün pulunu verib, yola sal.

Arvadı soruşdu:

– Pul hanı?

Jondret şalvarının ciblərini axtardı, beş frank pul çıxarıb arva-
dına verdi.

Arvadı həyəcanla dedi:

– Bu haradandır?

Jondret təmkinlə dedi:

– Səhər qonşu verəndir, – sonra əlavə etdi, – bilirsən nə var, bura iki stul gətirmək lazımdır.

– Niyə?

– Oturmaq üçün.

– Yaxşı da! Gedim qonşudan gətirim.

Arvadın bu sözlərini eşidəndə Mariusun bütün bədəni gizlədi.

Jondretin arvadı tez qapını açıb, dəhlizə çıxdı.

Marius heç dolabın üstündən enməyə, çarpayının altında gizlənməyə macal tapmadı.

Jondret arvadının ardınca çıxırdı:

– Şamı götür!

Arvadı:

– Lazım deyil, – dedi, – mane olar, mən axı iki stul gətirəcəyəm.

Ay işığı düşüb, bəsdir.

Arvadı iri əllərilə qaranlıqda qapı açarını axtard, – Marius bunu eşidirdi. Sonra qapı taybatay açıldı. Marius donub qaldı, sanki, bu gözlənilməz hadisə və qorxu onu daşa döndərmişdi.

Jondretin arvadı otağa girdi.

Çardaq pəncərəsindən düşən ensiz ay işığı, sanki, qaranlığı ortasından yanib iki yerə bölmüşdü. Bu parçalardan biri iri, qara pərdə kimi Mariusun sığındığı divanı tamamilə örtmüşdü. Marius görünmürdü.

Jondretin arvadı başını qaldırdı, ancaq Mariusu görmədi; Mariusun yeganə mebeli olan iki stulunu götürüb, bayıra çıxdı, qapını da partıltı ilə örtüdü.

Öz otağına qayıdaraq dedi:

– Bu da stullar!

Əri də ona dedi:

– Bu da fənər. Aşağı en, tez!

Arvadı tələsə-tələsə otaqdan çıxdı, Jondret tək qaldı; stulları götürüb, masanın ətrafına qoydu, iskanəni közün içində çevirdi, köhnə arakəsməni buxarıya tərəf çəkdi, bununla da manqalın qabağını tutdu; sonra kəndir yığını olan bucağa getdi, kəndirə sarı əyilərək, diqqətlə nəyəsə baxdı.

Mariusun qatma-qarışıq zirzibil yığını hesab etdiyi şey, heç demə, ağac pillələri və iki qarmağı olan, səliqə ilə qatlanmış kəndir nərdivanmış.

Səhər Jondretin evində nə bu kəndir nərdivan, nə bu dəmir linglərə oxşayan və qapı arxasındakı dəmir yığını üstünə əlavə edilən ağır alətlər vardı, görünür, Jondret bunları gündüz, Marius evdə olmayanda gətirmişdi.

Marius: “Bunlar dəmirçi alətidir”, – düşündü.

Belə şeylərdən Mariusun bir az başı çıxsaydı, bilərdi ki, dəmirçi ləvazimatı hesab etdiyi şeylər qifil açmaq, ya qapı sındırmaq üçün

xüsusi hacətlər, həm də deşən və kəsən alətlərdir: bu iki məşum alət oğrular arasında “tikan” və “sancı” adı ilə məşhurdur.

Buxarı və yanına iki stul qoyulmuş masa Mariusun düz qabağında idi. Manqalın qabağını şirma tutmuşdu; otaq ancaq şam ilə işıqlanmışdı; masaya buxarı üstünə atılıb qalan saxsı qırığından uzun-uzun kölgələr düşürdü; boğazı sınımış bardağın kölgəsi divarın yarısını bürümüşdü. Yatağa dəhşətli və məşum sükut çökmüşdü. Havada qorxunc intizar duyulurdu.

Jondret çubuğunun sönməsinə imkan verdi, bu göstərdi ki, o, nəyinsə fikrini çəkirdi; sonra yenə də masanın yanında oturdu. Şam işığında onun sifətinin sərt və yırtıcı ifadəsi aydın görünürdü. Hərdən o, qaşlarını çatır, sağ əlini bərk yellədi, sanki, qaranlıq qəlbindən qalxan səsin son dəlillərinə etiraz edirdi. Öz-özünə qarşı edilən belə sərt etirazlardan birində o, cəld masanın siyirtməsinə çəkdi, orada gizlədilmiş uzun mətbəx bıçağını çıxarıb onun itiliyini dirnağında yoxladı, sonra bıçağı yenə də masanın gözünə qoyub, siyirtməni yerinə itələdi.

Marius da əlini jiletinin sağ cibindəki tapançaya vurdu, tapançanı çıxarıb çaxmağı üst ayağa çəkdi.

Bu zaman aydınca şıqqıltı eşidildi.

Jondret diksinib stuldan qalxdı.

– Kimdir? – o çıxırdı.

Marius nəfəsini tıxadı. Jondret bir az qulaq asdı, sonra gülərək, öz-özünə dedi:

– Mən lap gicəm! Bu şıqqıldayan ara divarıdır.

Marius tapançanı əlində sıxdı.

On səkkizinci fəsil

MARIUSUN İKİ STULU QABAQ-QƏNŞƏR QOYULUR

Birdən pəncərə şüşələri məyusluq duyulan zəng səmindən cingildədi – uzaqda, Sen-Medar zəng qülləsində saat altını vururdu.

Zəng hər dəfə vuranda Jondret başını tərpedirdi. Saat altını vuran sonra o, barmaqları ilə şam fitilinin qarasını qopardı.

Sonra otaqda var-gəl eləməyə başladı, dəhlizə baxdı, qulaq asdı, sonra yenə gəzindi, yenə dayanıb qulaq asdı. Yerinə qayıdaraq öz-özünə mızıldadı: “Aldatmasa, yaxşıdır!”

Yenicə oturmuşdu ki, qapı açıldı.

Jondretin arvadı qapını taybatay açdı, iyrenc yaltaqlıqla dişlərini ağardaraq, dəhlizdə dayandı; sirli işıqlı fənərin dəşiyindən düşən işıq onun sifətindəki bu murdar ifadəni daha aydın göstərirdi.

– Buyurun, ağa, – deyərək gələn adamı içəri dəvət etdi.

Jondret cəld yerindən qalxaraq, onun sözüünə qüvvət verdi:

– Buyurun, ey bizim vəlinəmətimiz!

“Cənab Ağ” içəri girdi.

Onun üzündə aydınca sakitlik vardı, bu isə qeyri-ixtiyari olaraq adamda ona qarşı hörmət hissi oyadırdı.

“Cənab Ağ” masa üstünə dörd qızıl pul qoydu.

– Cənab Fabantu, – dedi, – bunu sizə mənzil kirayəsi və başqa ən zəruri xərclər üçün verirəm. Sonrasına baxarıq.

Jondret həyəcanla:

– Göstərdiyiniz səxavət üçün Allah sizə əcr versin, ey xeyirxah insan! – dedi və tez arvadına yaxınlaşaraq pıçıldadı:

– Faytonu yola sal!

Jondret “Cənab Ağ”a təzim edənə kimi, altına stul çəkənə kimi, onun arvadı yavaşca aradan çıxdı. Bir dəqiqədən sonra qayıdaraq, ərinin qulağına pıçıldadı:

– Yola saldım!

Qar ara vermədən səhərdən bəri yağırı. Yeri elə örtmüşdü ki, nə fiakrın gəldiyi, nə də getdiyi eşidildi.

“Cənab Ağ” stulda əyləşdi.

Jondret o biri stulda, onunla qabaq-qənşər oturdu.

İndi nələr baş verəcəyini yaxşı təsəvvür etmək üçün qoy oxucu şaxtali bir gecəni, Salpetriyer xəstəxanasının qar basmış, ay işığında iri kəfən kimi ağaran xali yerlərini, orada-burada yanan, qəmgin görünüşlü bulvarı, qara kölgə kimi uzanıb gedən qarağac sıralarına qırmızı işıq salan küçə fənərlərini, bəlkə də, milin dördüdəbiri qədər ətrafa yayılan tənhalığı və səssizliyi, axşamın dərin sükutunda, tükürpərdən qaranlığında Qorbonun daxmasını, zülmət və tənhalıq içində itib-batan bu daxmada Jondretin bircə şamla zəifcə işıqlanan zağasını, bu zağada masa arxasında oturan iki adamı; öz təmkin-

liyini mühafizə edən “Cənab Ağ”ı, qımışmaqda olan qorxunc təbiətli Jondreti, bucaqda, Jondretin arvadı deyilən qoca, qancıq qurdu, divarın o üzündə birçə sözü, birçə hərəkəti gözdən qaçırmayan, qulaqlarını şəkəylərək diqqətlə qulaq asan, əlində tapança tutan Mariusu təsəvvüründə canlandırırsın.

Marius qətiyyənlə qorxmurdu. O ancaq bütünlə varlığı ilə nifrət edirdi. O, tapançanın dəstəyini əlində sıxır, özünü möhkəm hiss edirdi. “Vaxt çatanda mən bu alçağı tutacağam”, – düşünürdü.

O bilirdi ki, polis işçiləri bura yaxın bir yerdə pusquda durub, canini tutmaq üçün şərti işarə olan tapança səsinə gözləyirlər.

Bir də ki o, bir şeyə çox ümid edirdi: “Cənab Ağ” ilə Jondretin bu faciəyə mübarizəsi onun üçün çox mühüm məsələni az da olsa aydınlaşdırır.

On doqquzuncu fəsil

QARANLIQ BUCAQLARDAN ÖZÜNÜZÜ QORUYUN

“Cənab Ağ” oturan kimi indi daha heç kəsin yatmadığı çarpyaları gözdən keçirərək soruşdu:

– O yaralanmış yazıq qız özünü necə hiss edir?

Jondret acı-acı, həm də minnətdarlıqla gülümsəyərək dedi:

– Pis, çox pis, cənab! Böyük bacısı onu yarasını sarıtmaq üçün Burb xəstəxanasına apardı. Siz onları görəcəksiniz, onlar bu saat gələcəklər.

Sonra “Cənab Ağ” Jondretin arvadının qəribə geyiminə baxaraq sözünə davam etdi:

– Deyəsən, xanım Fabantu özünü yaxşı hiss edir?

Jondretin arvadı qapının qabağında durub, təhdidedici, davacıl bir nəzərlə ona baxırdı, sanki, o, indidən qapının keşiyində durmuşdu.

Jondret:

– O, ölümcül xəstələnib. Ancaq nə edəsən, cənab?! Onda, o yazıqda o qədər mərdlik var ki! Bu, arvad deyil, öküzdür!

Bu kompliment arvadın çox xoşuna gəldi, o, qarşısında yaltaqlıq edilən əjdaha nazıyla ucadan dedi:

– Sən mənə çox nəzakət göstərirsən, əzizim Jondret!
– Jondret? – “Cənab Ağ” bu ada təəccüb etdi, – mən elə bilir-
dim ki, sizin adınız Fabantudur!

Jondret tez buna cavab taparaq dedi:

– Bəli, Fabantudur, səhnə adı Jondretdir. Artist təxəllüsüdür.
Arvadına baxaraq çiyinlərini çəkdi, ancaq elə elədi ki, “Cənab
Ağ” bunu görməsin, sonra süni mehribanlıqla dedi:

– Həmişə bu yazıq arvadcıqla canbır qəlbə yaşamışıq!
Bu təsəlli də olmasaydı, bilmirəm, nə edərdik! Biz çox bədbəxtik,
cənab! Əllərimiz var, amma iş yoxdur. Qəlbimiz alışıb-yanır, amma
məşğul olmağa şey yoxdur. Mən bilmirəm, hökumət nə fikirləşir,
ancaq vallah, cənab, mən nə yakobinçiyəm, nə boğazını yırtan bir
respublikaçıyam; mən hökumət əleyhinə deyiləm, amma siz məni
nazirlərin yerində qoysaydınız, namusuma and içirəm, hər şey ayrı
cür gedərdi. Məsələn, bax qızlarımı kartonçuluq peşəsini öyrən-
məyə göndərmişəm. Siz deyərsiniz: “Necə, peşə?” Bəli, peşə,
kobud peşə, bir parça çörək qazanmaq üçün! Görürsünüzmü,
mənim vəlinemətim, biz nə günə qalmışıq?! Nə qədər alçalmışıq!
Əvvəllər nə idik, indi gör nə hala düşmüşük! Heyhat, gözəl güzə-
ranımızdan heç bir şey qalmamışdır! Heç bir şey! Ancaq birçə
şeydən başqa: bu da şəkildir. Amma bu şəkil mənim üçün nə qədər
qiymətli olsa da, onu satmaq məcburiyyətindəyəm, axı yaşamaq
lazımdır! Hər necə olsa, yaşamaq lazımdır.

Jondret qəsdən rabitəsiz halda danışır, gəvəzəlik edirdi, bu heç
də onun üzündəki ifadəyə uyğun gəlmirdi. Bu ifadə göstərirdi ki,
o, nəyinsə intizarındadır, nəşə düşünür. O danışanda Marius başını
qaldırdı, otağın küncündə bir adam gördü: bu adam hələ onun
gözünə sataşmamışdı. Görünür, o təzə gəlmişdi – özü də elə sakitcə
gəlmişdi ki, hətta qapı rəzəsinin cırıltısı da eşidilməmişdi. O, toxun-
ma bənövşəyi köynək, köhnə, yırtıq, cırıq, çirkli, hər yeri deşik-deşik,
gen, plis şalvar, qalın corab geymişdi; köynəksizdi; boynu açıqdi;
çırmanmış qollarında döymə şəkil vardı; üzünə his sürtmüşdü.
O, əllərini döşündə çarpazlayaraq, dinməz-söyləməz, yaxında olan
çarpayıda, arvadın arxa tərəfində oturdu. O, çox az görünürdü.

Marius o bucağa baxanda “Cənab Ağ” da qeyri-ixtiyari olaraq
baxışımızı ifadə edən daxili maqnit qüvvəsinin təsiri ilə ona bax-
mışdı. “Cənab Ağ” o adamı görəndə özünü saxlaya bilməyərək

təəccüb ifadə olunan hərəkət etmişdi, Jondret də dərhal onun bu hərəkətini görmüşdü.

Jondret yaxasını düymələyərək çox nəzakətlə dedi:

– Hə, başa düşürəm, siz iltifat buyurub, verdiyiniz redinqota baxırsınız? Mənə yaraşır! Vallah çox yaraşır!

“Cənab Ağ” soruşdu:

– O adam kimdir?

Jondret uzada-uzada dedi:

– O?.. Elə-belə gəlib, qonşudur. Fikir verməyin.

Bu “qonşu”nun qəribə sir-sifəti vardı. Sen-Marsoda bir neçə kimya zavodu var. Fabrik fəhlələrinin çoxunun üzü qara olur. Lakin “Cənab Ağ”ın bütün zahiri görünüşü göstərirdi ki, o, Jondretə tamamilə etibar edir, onun simasında zərrə qədər də qorxu əlaməti yox idi.

– Bağışlayın, cənab Fabantu, siz nədən danışırıdınız?

Jondret masaya dirsəklənərək, bir az boa ilanının baxışını xatırladan, durğun və mehribanca nəzərlə “Cənab Ağ”a baxdı, gözlərini ona zilləyərək dedi:

– Ondan danışardım ki, mənim əziz vəlinmətim, mən ondan danışardım ki, mənim satlıq şəklim var.

Qapı azca cırıldı. Bir adam da içəri girib, arvadın arxa tərəfində, çarpayıda oturdu. Onun da, o biri kişi kimi, qolları çırmamışdı, üzü də hisdən, ya mürəkkəbdən qaralmışdı.

Bu adam otağa sezilməyəcək dərəcədə cəld və yavaşca girsə də, “Cənab Ağ” onu da gördü.

Jondret sözünə davam edərək:

– Narahat olmayın, – dedi, – bunlar bu evdə yaşayırlar. Bəli, bayaq dedim ki, mənim çox qiymətli şəklim qalmışdır... Budur, cənab, buyurun, baxın.

Jondret yerindən qalxıb divara yaxınlaşdı: orada döşəmənin üstündə bir şəkil vardı; biz bu barədə əvvəllər bəhs etmişdik; şəklın üst tərəfini qabağa çevirib, onu yenə də divara söykədi. Zəif şam işığında bu, doğrudan da, şəklə bənzəyirdi, amma həmin şəkildə nəyin təsvir edildiyini Marius seçə bilmədi, çünki Jondret şəklın qabağını tutmuşdu. Marius ancaq kobudcasına qaralama lövhə, ön planda isə adamaoxşar bir şey gördü. Bütün şəkil məzhəkə pərdəsi, ya bəbə teatrı arakəsməsi zövqündə, gözəgırən parlaq rənglərlə çəkilmişdi.

“Cənab Ağ” soruşdu:

– Bu nədir?

Jondret iftixarla:

– Vəlinemət, bu, bir sənətkarın çox böyük qiyməti olan əsəridir.

Mən bu şəkli qızlarımdan az istəmirəm, o, bir çox şeyləri mənim yadıma salır! Sizə dedim, yenə də deyirəm: ehtiyac məni məcbur eləyir ki, bunu satım.

“Cənab Ağ” şəklə baxarkən, təsadüfimi olaraq, ya bir şeydən narahat olduğu üçünmü, yenə də otağın dib tərəfinə nəzər saldı. İndi orada dörd adam vardı: üçü çarpayıda oturmuşdu, biri qapının ağzında durmuşdu; hamısının da qolları çırmamışdı, üzləri mürək-kəbli idi; heç biri tərپənmirdi. Çarpayıda oturanlardan biri divara sıxılaraq, gözünü örtmüşdü, elə zənn etmək olardı ki, o yatıb. O, qoca bir adamdı; onun qara sifəti və ağsaçlı başı dəhşətli təsir bağışlayırdı. Qalan iki nəfər də cavan görünürdü. Biri saqqallı, biri də pırtlaşıq saçlı idi. Heç biri də ayaqqabı geyməmişdi: kimisinin ayağında corab vardı, kimisi də ayaqyalın idi.

Jondret gördü ki, “Cənab Ağ” bu adamlardan gözünü çəkmir.

Jondret dedi:

– Bunlar mənim dostlarımdır, qonşuluqda yaşayırlar. Onlar ona görə qaradır ki, həmişə his içində əlləşirlər. Hamısı bacatəmizləyəndir. Vəlinemət, onlara baxmağın mənası yoxdur, yaxşısı budur ki, siz mənim şəklimi alın. Yoxsulluğuma rəhminiz gəlsin. Bunu sizə baha vermərəm, siz ona neçə qiymət qoyarsınız?

“Cənab Ağ” diqqətlə Jondretin gözlərinə baxaraq, bir şey duymuş kimi şübhə ilə dedi:

– Bu axı meyxana lövhəsidir, üç frankdan artıqə dəyməz.

Jondret hiyləgərliklə:

– Pul kisəniz yanınızdadır? – dedi, – mənə min ekü də bəsdir.

“Cənab Ağ” dik ayağa qalxdı, divara söykənərək, otağı cəld göz-dən keçirdi. Sol tərəfində, onunla pəncərə arasında Jondret, sağ tərəfində, özüylə qapı arasında Jondretin arvadı və dörd kişi oturmuşdu. Bunlardan heç biri tərپənmirdi, sanki, heç onu görmürdülər. Jondret yenə də ağlar səslə yazıq-yazıq danışmağa, dalğın nəzərlə “Cənab Ağ”a baxmağa başladı. “Cənab Ağ” elə zənn edə bilərdi ki, gördüyü yoxsulluq, doğrudan da, bu adamın ağılını çaşdırmışdır.

Jondret sızıldaya-sızıldaya sözünə davam etdi:

– Mənim əziz vəlinəm, siz bu şəkli almasanız, işim lap bitəcək; onda mənim üçün bircə yol qalır, gərək, özümü suya atam! Axı mən arzu edirdim ki, qızlarıma bədii kartonçuluq işini, Yeni il hədiyyələri üçün xırda qutular düzəltməyi öyrədim. Mənim bu arzum baş tutmadı! Heç demə, bundan ötrü, şüşələrin yerə düşməməsi üçün yanlı dəzgah lazımdır, xüsusi bir soba düzəltməyə lazımdır, ayrı-ayrı yapışqan üçün üçgözlü iri qab lazımdır, taxta üçün qatı kağız, ya parça üçün bir az duru yapışqan, karton hazırlamaq üçün qamaltı, kartonu qoyub kəsmək üçün qəlib, dəmir bərkitmələr üçün çəkiç, hələ bundan başqa, bir neçə fırça lazımdır, daha cürbəcür həngamə... mən nə bilim, daha nələr, nələr! Bunlar da hamısı ondan ötrüdür ki, gündə dörd su pul qazanasan! Ancaq bunun üstündə gərək on dörd saat əlləşəsən! Hər xırda qutunu on üç dəfə ələ götürməli olacaqsan! Hələ gərək kağızı da islədəsən, heç yerinə ləkə salmayasan, yapışqan da qızdırasan... xülasə, adamı çərlədən işdir! Bunun da qabağında – gündə dördcə su! Heç bununla yaşamaq olar?!

Jondret “Cənab Ağ”a baxmadan öz halından şikayətlənirdi, “Cənab Ağ” isə diqqətlə onu nəzərdən keçirirdi. “Cənab Ağ”ın gözləri Jondretə, Jondretin gözləri qapıya zillənmişdi. Marius onların hər ikisini çox diqqətlə müşahidə edirdi. “Cənab Ağ”, sanki, öz-özündən soruşurdu: “Bu dəli olmayıb ki?” Jondret bir neçə dəfə müxtəlif ahəngdə, sözünü uzada-uzada, yalvara-yalvara təkrar etdi: “Onda mənim üçün bircə yol qalır. Gərək özümü suya atam. Bu yaxında mən Austerlits körpüsündə üç pillə enmişdim!”

Birdən onun bulanıq gözlərində iyrənc parıltı göründü. Bu alçaqboylu adam bədənini dikəldərək, qorxunc şəklə düşdü, “Cənab Ağ”ın üstünə yeriyərək bağırırdı:

– Bu dediklərim boş sözdür, məsələ bunda deyil! Siz məni tanıdınız mı?

İyirminci fəsil

TƏLƏ

Zağanın qapısı birdən taybatay açıldı, içəri qara kağız maska taxmış, göy kətan köynək geymiş üç kişi girdi. Onlardan biri çox

arıqdı, əlində dəmirə tutulmuş uzun bir dəyənək vardı; o birisi yekəpər bir şeydi, əlində başıaşağı balta tutmuşdu, öküz kəsəndə bu cür baltadan istifadə edirlər; üçüncüsü nə birinci qədər arıq, nə də ikinci qədər dolğundu, enlikürək adamdı, o, iri açarı əlində sıxıb durmuşdu, bu, yaqın, dustaqxanadan oğurlanmış, dustaqxana qapılarından birinin açarı idi.

Jondret, görünür, elə bu adamları gözləyirmiş.

O, dərhal tələsə-tələsə əlidəyənəkli adamla danışmağa başladı.

– Hər şey hazırdır?

– Hər şey.

– Monparnas hanı?

– Birinci məşuq, sanki, qızınla danışmaq üçün dayandı.

– Hansı ilə?

– Böyüklə.

– Fayton aşağıdadır?

– Aşağıdadır.

– Araba qoşulub?

– Qoşulub.

– Yaxşı atlar qoşulub?

– Lap əlası.

– Onlar mən deyən yerdə durublar?

– Hə.

– Yaxşı da.

“Cənab Ağ”ın rəngi ağappaq ağarmışdı, o, hara düşdüyünü anlayan bir adam ifadəsi ilə diqqətlə, həm də sakitcə ətrafına baxır, başını yavaş-yavaş və təəccüblə çevirərək, orada olan adamları bir-bir gözdən keçirirdi. Lakin üzündə zərrə qədər də qorxu əlaməti yox idi. O, masanın arxasında durub, bundan çəpər kimi istifadə edirdi. Bir az əvvəl yalnız xoştəbiətli qoca kimi nəzərə çarpan bu adam birdən-birə pəhləvan oldu. O, iri yumruğunu masanın üstünə qoydu, bu zaman hərəkətində təhdid və heç gözlənilməyən qüvvət hiss olunurdu.

Elə adamlar var ki, onlar üçün igid olmaq da rəhmdil olmaq kimi təbii və adi şeydir. Belə təhlükə qarşısında bu cür mətanət və mərdliklə dayanan bu qoca da, görünür, belə adamlardandı. Biz sevdiyimiz qızın atasına heç vaxt tamamilə yad adam kimi baxmırıq. Marius bu tanımadığı adamla fəxr edirdi.

Jondretin: “Bunlar bacatəmizləyəndir”, – dediyi qoluçirməkli üç kişi dəmir yığını içindən üç şey götürdü: bunlardan biri metalkəsən böyük bıçaqdı, biri ağır lingdi, biri də çəkicdi; bu üç adam, bir söz söyləmədən, gedib qapının qabağında durdu. Çarpayıda mürgüləyən qoca yerindən tərənəmədi, ancaq gözlərini açdı. Jondretin arvadı onun yanında oturdu.

Marius bu qərara gəldi ki, işə qarışmaq vaxtı gəlib çatmışdır: tapançanı yuxarı qaldıraraq, dəhlizə tərəf atəş açmağa hazırlaşdı.

Jondret əlidəyənəkli adamla söhbəti qurtardıqdan sonra yenə də “Cənab Ağ”a sarı döndü, məşum səslə, həm də astadan və azca gülərək, bayaqkı suallarını təkrar etdi:

– Deməli, siz məni tanımadınız?

“Cənab Ağ” düz onun gözlərinə baxaraq dedi:

– Yox!

Jondret lap masaya yaxınlaşdı. Əlini döşündə çarpazlayaraq və şamın üstünə sarı əyilərək, öz dördkunc, yırtıcı çənəsini mümkün qədər “Cənab Ağ”ın sakit ifadəli üzünə yaxınlaşdırdı, bu zaman “Cənab Ağ” heç qımıldanmadı da. Jondret bu vəziyyətində, qapmağa hazırlaşan vəhşi heyvan kimi duraraq çığırdı:

– Mən Fabantu deyiləm, Jondret deyiləm, mən Tenardiyeyəm! Mən Monfermeyldəki aşxanaçıyam! Eşidirsinizmi? Tenardye! İndi məni tanıdınız mı?

“Cənab Ağ”ın üzü azca qızardı, lakin o, əvvəlki sakitliyini mühafizə etdi, səsini qətiyyənlə qaldırmadan və səsi zərrə qədər də titrəmədən dedi:

– Bayaqkından çox tanımadım.

Marius onun cavabını eşitmədi. Qaranlıq olmasaydı, bu zaman Mariusun nə qədər özünü itirdiyini, nə qədər çaşdığını və heyrətə düşdüyünü görmək olardı. Jondret: “Mən Tenardiyeyəm!” – deyəndə bütün bədəni titrədi, o elə bir halda divara söykəndi ki, elə bil, onun ürəyinə qılinc soxdular. Sonra atəş açmaq istədiyi sağ əli yavaş-yavaş aşağı endi, Jondret: “Eşidirsinizmi? Tenardye!” – təkrar edəndə, az qaldı ki, tapança zəifləmiş barmaqları arasından yerə düşsün. Jondret kim olduğunu açıb deməklə, “Cənab Ağ”ı qətiyyənlə narahat etmədi, lakin Mariusun bütün varlığını sarsıtdı. Görünür, “Cənab Ağ” Tenardye adını eşitməmişdi, lakin Marius bu ada yaxşıca bələddi. Bu adın onun üçün nə demək olduğunu yadınıza

salın. Marius atasının vəsiyyətnaməsində yazılan bu adı öz qəlbində saxlayırdı, müqəddəs tapşırığın həkk olmuş sətirlərini öz fikrində, qəlbinin dərinliklərində mühafizə edirdi; bu tapşırıqda yazılmışdı: “Tenardye adlı bir adam məni ölümdən xilas etdi. Mənim oğlum ona rast gəlsə, qoy əlindən gələn yaxşılığı etsin!”

Bu ad Mariusun müqəddəs saydığı şeylərdəndi, həmin, yəqin, oxucuların yadındadır. Bu ada o, atasının adı ilə eyni qədər pərəstiş edirdi. Doğrudanmı, bu, Mariusun çoxdan bəri və çox səy ilə axtardığı Tenardyedir, həmin Monfermeyl aşxanaçısıdır? Budur, nəhayət, onu tapdı! Nə olsun ki? Heç demə, atasını xilas edən adam quldurmuş! Bu adama o, öz sədaqətini sübut etmək arzusu ilə alışıb-yanırdı, heç demə, bu adam əjdaha imiş! Polkovnik Ponmersini xilas edən adam dəhşətli cinayət etməyə hazırlayırdı: bu cinayət nədən ibarətdi – Marius bunu düzgün müəyyən etməyə çətinlik çəkirdi, lakin onun gördüyü şeylər adam öldürmək məsələsinə oxşayırdı! Özü də gör kimi öldürmək istəyirdilər, aman Allah! Nə məşum təsadüf! Taleyin ən acı istehzası! Atası ona qəbirdən Tenardiyəyə əlindən gələn qədər yaxşılıq etməyi əmr eləyirdi; Marius dörd il ərzində bir fikirlə yaşayırdı: atasının borcunu necə versin, onun tapşırığını necə yerinə yetirsin; budur, quldurun cinayət işlədiyi yerdə tutulması üçün ədalətə kömək etmək istədiyi anda tale çıxıraraq ona deyir: “Bu, Tenardyedir!” Deməli, Vaterloo ətrafında gedən qəhrəmanca vuruşmada, yağış kimi yağan güllə altında atasını ölümdən xilas edən adama əlindən gələn yaxşılığı edə bilər. Lakin nə ilə? Edam kürsüsü ilə?! O, özünə söz vermişdi ki, Tenardiyəyə rast gəlsə, əgər bu təsadüf ona qismət olsa, həmin adamın ayaqlarına yıxılacaq. Budur, Tenardiyəyə rast gəldi, amma ona görə rast gəldi ki, onu cəlladın əlinə versin! Atası deyirdi: “Tenardiyəyə kömək et!” Amma o, pərəstiş etdiyi, müqəddəs adamın tələbinə cavab olaraq Tenardiyeni məhv edəcək! Qoy atası qəbirdən tamaşa etsin, görsün ki, həyatını təhlükəyə ataraq, onu ölüm pəncəsindən xilas edən adamı Mariusun – o Mariusun ki, ona Tenardiyenin qayğısına qalması tapşırılmışdı – mərhəməti üzündən Sen-Jak meydanında edam edirlər! Məgər atasının öz əli ilə yazdığı son tələbi uzun zaman ona görə saxlamışdı ki, bir gün həqarətlə əleyhinə çıxsın?! Məgər bu, öz-özünü ələ salması deyildimi? Lakin cinayət edildiyini görmək, ona mane olmamaq mümkünmü? Göz görə-görə adamın

öldürülməsinə yol vermək, qatili müdafiə etmək olarmı? Belə bir alçağın qarşısında adam özünü borclu hesab edib, ona öz min-nətdarlığını göstərə bilərmı? Bu gözlənilməz zərbə Mariusun dörd ildən bəri yaşatdığı fikirlərini alt-üst etdi. Onu dəhşət бүürüdü. İndi hər şey ancaq ondan asılı idi! Gözləri qarşısında vurnuxan, lakin heç bir şeydən xəbəri olmayan bu adamların taleyi onun əlində idi. O atəş açsa, “Cənab Ağ”ı xilas edəcək, lakin Tenardiyeni məhv edəcək; atəş açmasa, “Cənab Ağ” məhv olacaq, Tenardye, bəlkə də, bəlkə də, qaçıb əldən çıxacaq. Bunlardan birini uçuruma itələməkmi, o birisinin enməsinə mane olmaqmi? Onun vicdanı bu tədbirlərdən hər ikisinin əleyhinə çıxırdı. Bəs onda nə etmək? Nə qərara gəlmək lazımdır? Ən yüksək xatirəyə, üzərinə götürdüüyü ən böyük təəhhüdə, ən müqəddəs vəzifəyə, ən pak, ən əziz bir yazıya xəyanətmi etmək? Atasının vəsiyyətinə xəyanətmi etmək, ya cinayətin baş tutmasına yolmu vermək? Mariusa elə gəlirdi ki, o, bir tərəfdən atası üçün yalvaran “öz Ursulasının”, bir tərəfdən də Tenardiyeni ona tapşırən polkovnikin səsini eşidir. O hiss edirdi ki, dəli olur. Qıçları бүkүlürdü; gözləri qarşısında baş verən hadisə elə sürətlə davam edirdi ki, düşünməyə vaxt qalmırdı. Hadisələr qasırga kimi onu öz tufanına almışdı, halbuki, əvvəlcə güman etmişdi ki, bu hadisələrə hökm edəcəkdir. O, az qalırdı, şüurunun itirsin.

Lakin Tenardye – bundan sonra onu daha başqa cür adlandırmaq – özündən çıxaraq, masanın yanında, coşqun bir şadyanalıq içində var-gəl edirdi.

O, beş barmağının beşini də açaraq bütün əli ilə şamı tapıb elə qüvvətlə buxarının üstünə qoydu ki, şam, az qaldı, sönsün, şamın ərimiş piyi divara sıçradı.

Sonra təhdidedici bir halda “Cənab Ağ”a sarı dönərək nərildədi:

– Uduzdunuz, var-yoxunuzu xərclədiniz, alverdə müflis oldunuz! Lüt qaldınız!

Sonra yenə də dəli kimi çığıra-çığıra gəzinməyə başladı:

– Hə, axır ki, mənim əlimə düşdünüz, cənab xeyriyyəçi! Cənab dilənçi milyonçu! Bəbə bağışlayan cənab! Maymaq qoca! Deməli, məni tanımadınız? Deməli, səkkiz il bundan qabaq min səkkiz yüz iyirmi üçüncü ildə, *Soçelnik*¹ bayramında, Monfermeyl aşxanasına, mənim yanıma gələn siz deyildiniz? Deməli, Fantinanın qızını,

¹ *Soçelnik* – Milad bayramı ərəfəsi, 24 dekabr, pravoslavlıqda isə 6 yanvar

Torağayı siz götürüb aparmadınız? Deməli, onda siz sarı redinqot geyməmişdiniz? Deyəcəksiniz, yox? Bu gün səhər bura gəldiyiniz kimi əlinizdə cır-cındır dolu bağlama yox idimi? Sən bir buna bax, arvad! Görünür, bunun belə bir səfehliyi var: evlərə yun corab dolu bağlamalar daşıyır! Gör necə hamı tapılıb! Cənab milyonçu, olma-ya, siz corab alveri edirsiniz? Deməli, siz dükanınızda olan bütün malları yoxsullara paylayırsınız, ay riyakar mömin?! Ay təlxəyin biri, təlxək! Deməli, siz məni tanımadınız? Amma mən sizi tanıdım! Siz o murdar sifətinizi bura soxan kimi sizi tanıdım! Nəhayət, indi siz görəcəksiniz ki, aşxana bəhanəsi ilə abırlı evlərə girmək, köhnə pal-paltar geyib, özünü dilənçi sifətinə salıb – belə sir-sifətlə ancaq qəpik-quruş yığırlar – abırlı adamların başını tovlamaq, özünü səxavətli göstərmək, adamın qazancını əlindən almaq, hələ bir sonra onu meşədə də qorxutmaq həmişə boş-boşuna keçib-getmir! Siz görəcəksiniz ki, adamı müflis elədikdən sonra bu işdən əynindəki redinqotu, bir də iki vecsiz xəstəxana adyalı verməklə yaxa qurtarmaq olmaz! U-u, uşaq oğurlayan qoca sərsəri!

Tenardye bir anlığa dayandı, sanki, o, öz-özünə nəmə mızıldanırdı. Onun hiddəti birdən dar dərədə itib-batan Ronanın coşqun axınına xatırladırdı; Tenardye, sanki, öz-özü ilə olan söhbətini qurtararaq, yumruğunu masaya çırpıb, həyəcanla dedi:

– Hələ özünü günahsız adam kimi göstərməyə çalışır!

Yenə də “Cənab Ağ”a sarı dönüb dedi:

– Bir vaxt vardı ki, siz mənə gülürdünüz, sizi görüm yox olarsınız! Mənim bütün bədbəxtliyimə səbəb siz oldunuz! Yanımda olan qızı siz min beş yüz franka aldınız, yəqin ki, o, dövlətli ailədənmiş! Mən o qızın vasitəsilə əməllicə pul qazanmışdım, hələ o qədər də qazana bilərdim ki, ömrümün axırına kimi mənə çatsın! O qız, adibatmış aşxanada çəkdiyim bütün ziyanları ödəyə bilərdi; o elə bir aşxana idi ki, orada pul qazanmaq çətin idi, bunun üçün mən axmaq bütün var-yoxumu qoydum. Eh, lap ürəkdən istəyirəm ki, oradakı çaxır onu içən adamlar üçün dönüb zəhər olaydı! Məsələ onda deyil! Boynunuza alın, siz Torağayı götürüb gedəndə sizə çox gülünc görüldüm, eləmi?! Meşədə əlinizdə dəyənək vardı. Onda güc sizin tərəfinizdə idi. İndi növbə mənimdir. İndi güc məndədir! Qoca, işiniz fıırıqdır! Sizə baxanda, doğrudan da, gülməyim gəlir! Sarsaq! Mən bunu yalandan dedim ki, guya, aktyoram, adım da Fabantudur,

guya, madmazel Mars ilə, gör ha, madmazel Pıçıldayanın özü ilə komediyalarda oynamışam, guya, ev yiyəsi sabah, fevralın dördündə məndən mənzil kirayəsini istəyir, daha bu gic başa düşür ki, ev kirayəsi, fevralın dördündə deyil, yanvarın səkkizində verilir! Gör mənə nə gətirib – dörd murdar pul, alçaq! Yüz frank verməyə də ürəyi gəlməyib! Qulaqlarını sallayıb söylədiyim cəfəngiyata qulaq asırdı! Belə də gülməli şey olardı?! Danışdıqca mən öz-özümə fikirləşirdim, deyirdim: “Sən mənim əlimdən qaçıb qurtara bilməyəcəksən, ay maymaq! İndi səhərdir, sənin pəncələrinə yaladığıma baxma. Axşam olacaq, sənin ürəyini parçalayacağam!”

Tenardye susdu. O tövşüyüdü. Onun cılız, dar döşü dəmirçi körüyü kimi qalxıb-düşürdü. Onun gözlərində, nəhayət, qorxduğu bir adamı hədələməkdən, yaltaqlandığı adamı təhqir etməkdən sevinən, zəif, zalım, alçaq məxluqun rəzalət dolu xoşbəxtliyi parıldayırdı. Qoliasın başını tovlaya bilən cırtıdan xoşbəxtliyi, artıq özünü müdafiə etməyi bacarmayan, lakin hələ də əzab çəkən ölümcül öküzü parçalaya bilən çaqqal xoşbəxtliyi parıldayırdı.

“Cənab Ağ” Tenardyenin sözünü kəsmirdi. Tenardye susanda o dedi:

– Mən başa düşürəm, siz nə demək istəyirsiniz. Yanılırsınız. Mən milyon haradan oldum, mən çox kasıb adamam. Mən sizi tanımıram. Siz məni başqa adamla qarışdırırsınız.

Tenardye xırıltılı səslə dedi:

– Hə! Bu çağırılmış bayatıdır! Elə belə də davam edin! Lap çərnələyirsiniz, qoca! Deməli, siz məni başa düşürsünüz? Siz görmürsünüz, mən kiməm?

– Üzr istəyirəm, cənab, mən görürəm ki, siz quldursunuz, – “Cənab Ağ” bu sözü nəzakətlə söylədi, lakin həmin nəzakət belə bir anda çox qəribə, çox təsirli görünürdü.

Ən rəzil adamların da özünə görə heysiyyəti var, bunu hamı görmüşdür; əjdaha da hissdən məhrum deyil. Tenardyenin arvadı “quldur” sözünü eşidəndə cəld çarpayıdan qalxdı, Tenardye özü isə stulu elə qarıb götürdü ki, sanki, onu parçalayıb çilik-çilik eləmək istəyirdi. O, arvadının üstünə çıxıraraq dedi: “Sən özünü ortaya atma!” Sonra “Cənab Ağ”a sarı dönüb, guruldaya-guruldaya bu sözləri dedi:

– Quldur! Bəli, mən bilirəm ki, sizlər, siz cənab dövlətlilər bizə belə ad verirsiniz. Buna nə demək olar, doğrudur! Mən ki müflis

olmuşam, var-yoxum əlimdən çıxıb, qaçıb gizlənmişəm, yeməyə bir parça çörək tapmıram, bir quruş pulum yoxdur, deməli, qulduram! Üç gündür ki, dilimə bir tikə çörək dəyməyib. Əlbəttə, mən qulduram! Amma sizin hamınızın isti ayaqqabınız, hamınızın Sakoss çəkməsi var, əyninizə arxiepiskop kimi pambıqlı redinqot geymisiniz; siz birinci qatlarda mənzil tutursunuz, qapıçı olan evlərdə yaşayırınsınız, şokolad yeyirsiniz, yanvar ayında qulançar çərəziniz olur, o zaman ki bu qulançarın dəstəsi qırx franka satılır, hələ bir göy paxla da ötürürsünüz, bayırda soyuq olub-olmadığını bilmək üçün qəzetlərə baxırsınız, bilmək istəyirsiniz ki, görək mühəndis Şevalyenin termometri nə göstərir! Amma biz öz-özümüzün termometriyik. Neçə dərəcə şaxta olduğunu bilmək üçün Sahil küçəsindəki Saat qülləsinə baxmağa getmirik, buna bizim ehtiyacımız yoxdur; biz qanımızın damarımızda donduğunu, ürəyimizin buz bağladığını hiss edirik, deyirik: “Allah yoxdur!” Amma iltifat buyurub bizim bu xarabalığa, bəli, bu xarabalığa gəlirsiniz, bizə “quldur” deyirsiniz! Amma sizi, siz cənabları, yeyəcəyik, udacağıq! Bunu bilin ki, cənab milyonçu, mən də vaxtilə adam olmuşam, mənim də patentim olub, mən də seçkidə iştirak etmişəm, mən burjuayam! Amma siz kimsiniz, bu, hələ məlum deyil.

Tenardye bunu deyib, qapı qabağında duran adamlara yaxınlaşdı, acığından əsə-əsə əlavə etdi:

– Bir baxın da! O, cəsərət edib mənimlə elə danışdı ki, elə bil, onun qabağındakı sarsağın biridir!

Sonra “Cənab Ağ”a müraciətlə, daha böyük bir çılğınlıqla sözü-nə davam etdi:

– Cənab xeyriyyəçi, bunu da yadınızda saxlayın ki, mən şübhəli şəxsiyyət, yurdsuz-yuvasız adam deyiləm! Mən evlərə gedib, uşaq aparmıram! Mən, mən köhnə fransız əsgəriyəm, məni ordenlə təltif edəcəkdilər! Mən Vaterloo ətrafında vuruşmuşam, bəli, bəli! Bu vuruşmada bir generalı, bir qrafı xilas etmişəm, indi onun adı yadımda deyil. O, öz familiyasını mənə dedi, ancaq səsi yaman zəifləmişdi, dediyini eşitmədim. Ancaq *mersi*¹ sözünü başa düşdüm. Amma mənə onun “mersi”sindən artıq adını bilmək lazım idi. Bu ad mənə onu axtarıb tapmağa kömək edərdi. Bilirsinizmi, Brüsseldə, Davidin çəkdiyi şəkildə təsvir edilən kimdir? Mənəm! David bu

¹ Sağ ol. (*fr.*)

əsgəri qəhrəmanlığı əbədiləşdirmək istəyirdi. Mən generalı belimə alıb top saçması altından aparıram... Məsələ belə olmuşdu. Bu general heç ömründə mənə bir yaxşılıq etməmişdi, heç o birilərdən yaxşı da deyildi! Bununla belə, öz həyatımı təhlükəyə ataraq onu ölümdən xilas etdim, ciblərim bunu sübut edən kağızlarla doludur! Mən Vaterloo əsgəriyəm, bildinmi?! İndi mən ki sizə mərhəmət edib bütün bu əhvalatı danışdım, gəlin daha məsələni qurtaraq. Mənə pul lazımdır, çox, lap çox lazımdır! Verməsəniz, sizi məhv edəcəyəm, bax, yalan deyirəmsə, lap elə buradaca bəlaya gəlirəm.

Mariusun həyəcanı bir qədər yatmışdı, o, Tenardyenin sözlərini eşidirdi. Şübhə üçün daha bir əsas qalmırdı. Onun qarşısındakı atasının vəsiyyətnaməsində adı çəkilən Tenardye idi. Marius atası haqqında söylənilən töhməti eşidəndə titrədi: axı o, az qalmışdı ki, bu töhmətə haqq qazandırsın, özü də belə məsum bir şəkildə! Bu, onu daha artıq qorxuya saldı. Burası da var ki, Tenardyenin bütün sözlərində, ifadəsində, hərəkətlərində, hər sözbaşı alov püs-kürən baxışlarında, əl-qol açmış alçaq təbiətli adamın hiddətində, lovğalıqla həqarətin, qürurla alçaqlığın, qəzəblə kütlüylün, həqiqi həqarətlə süni hissələrin qarışığında, zorakılıqdan həzz alan cinayətkarın sırtıqlığında, murdar qəlbin həyasızcasına çılpıqlığında, bir-birilə birləşən insan iztirabı ilə insan nifrətinin coşqunluğunda həm şər in özü qədər iyrenc, həm də həqiqətin özü qədər əzabverici bir şey vardı.

Oxucular, yəqin, hiss edir ki, Tenardyenin “Cənab Ağ” a məşhur rəssam Davidin əsəri kimi təklif etdiyi şəkil onun öz aşxanasının lövhəsi idi; bu lövhəni o özü çəkmişdi, Monfermeyl fəlakətindən sonra sağ-salamat qalan yeganə şey də bu idi.

Tenardye indi daha elə durmuşdu ki, Mariusun qabağını kəsmirdi. Marius bu şəkllə diqqətlə baxa bilərdi. Həmin cızma-qarada, doğrudan da, üstü-dumanın içərisində gedən vuruşma, öz küreyində yaralı aparən bir adam təsvir edilirdi. Bu iki adam Tenardye ilə Ponmersini – xilas edən serjantla xilas olan polkovniki əks etdirməli idi. Marius sərxoş adam kimi baxırdı; o şəkil, sanki, onun atasını göz-ləri önündə canlandırırdı, indi o daha Monfermeyl aşxanası lövhəsini deyil, dirilən adamı, yarıya qədər üstü açılan qəbri, tabutdan qalxan xəyalı görürdü. Mariusun gicgahlarında qan şiddətlə vururdu, qulağında Vaterloo topları uğuldayırdı; atasının qanı getməkdən

üzülmüş, bu kətan üzərində tutqun şəkildə çəkilmiş surəti onu qorxudurdu, ona elə gəlirdi ki, atası diqqətlə ona baxır.

Tenardye nəfəsini dərdikdən sonra qan dolmuş gözlərini “Cənab Ağ”a zilləyərək, astadan və qırıq-qırıq danışaraq soruşurdu:

– Axırınıc qonaqlıq düzələnə kimi bir şey demək istəyirsinizmi?

“Cənab Ağ” susurdu. Ətrafa çökən sükut içərisində dəhlizdə kim isə xırıltılı səsle soruşdu:

– Kimə odun yarmaq lazımdır? Mən hazır!

Bu zarafatı edən əlibaltalı adamdı.

Elə o saat qapıda iyrənc şəkildə gülən, qıl basmış, torpaq rəngli adamın iri sifəti göründü; güldükcə onun dişləri ağarırdı, lakin bu dişlər insan dişi deyil, yırtıcı heyvan dişi idi.

Bu sifət əlibaltalı adamındı.

Tenardye qəzəblə onun üstünə çığırdı:

– Sən niyə maskanı götürmüşsən?

O adam:

– Gülmək üçün, – cavab verdi.

Bir neçə dəqiqə idi ki, “Cənab Ağ” Tenardyenin hər hərəkətini diqqətlə izləyirdi. Tenardye son dərəcə hirsələndiyindən bunu duymurdu; o, öz zağasında var-gəl edirdi, tamamilə arxayın idi ki, qapıda keşikçi var, silahlı olduğu halda, qarşısındakı adam silahsızdır, Tenardye xala yalnız bir kişi hesab edilsə, onlar doqquz nəfər olurlar, əllərinə düşən adam isə təkdir. Tenardye arxasını “Cənab Ağ”a çevirərək, əlibaltalı adamı danlayırdı.

“Cənab Ağ” bundan istifadə edərək ayağı ilə stulu, yumruğu ilə masanı itələdi, Tenardye ona sarı dönənə kimi o, böyük cəldliklə pəncərənin qabağına sıçradı. Bir anda pəncərəni açdı, pəncərənin içinə atılıb ayaqlarını bayıra aşırıdı.

O, yarıya qədər bayıra çıxmışdı ki, birdən altı iri, möhkəm əl onu qamarlayıb, qüvvətli təkənla geri dartdı. Bunu edən “Cənab Ağ”ın üstünə cuman üç “bacatəmizləyən” idi. Tenardyenin arvadı elə o saat əllərini “Cənab Ağ”ın saçına ilişdirdi.

Səsə dəhlizdə olan o biri quldurlar da yüyürüb gəldilər. Yataqda uzanan o kefli qoca da çarpayından düşdü, bənnə çəkicini götürüb, səndələyə-səndələyə onlara yaxınlaşdı.

Şam işığı “bacatəmizləyənlərdən” birinin üzünə düşdü; Marius onu sifətinə his sürtsə də, tanıdı: o, həm “Bahari”, həm “İyrənc”

ləqəbini daşıyan Qarmaq idi; o, hər iki başı qurğuşuna tutulmuş, qədim dava toppuzunu xatırladan dəmir dəyənəyi “Cənab Ağ”ın üstünə qaldırdı.

Marius daha buna tab gətirə bilmədi. Ürəyində “Ata, bağışla məni” deyərək barmağını tapançanın çaxmağına dayadı. Elə bu anda, tapança hələ açılmamışdı ki, Tenardyenin çığırtısı eşidildi.

– Dəyməyin ona!

“Cənab Ağ”ın qaçıb xilas olmaq cəhdi Tenardiyəyə başqa cür təsir bağışladı: o acıqlanmaq əvəzinə sakitləşdi. Tenardyenin varlığında iki adam yaşayırdı: bunlardan biri zalım, o biri haqq-hesabını güdən adamdı. Bu ana qədər onun əlinə düşən adamın acizliyi və sakitliyi qarşısında duyduğu qalibyyət nəşəsində birinci adam üstünlük edirdi; indi isə bu adam müqavimət göstərməyə başladıqda, mübarizə etmək istədiyini bürüzə verdikdə onun daxilində haqq-hesabını güdən adam baş qaldırdı və üstün gəldi.

Tenardye sözünü təkrar etdi:

– Dəyməyin ona!

Bu sözü söyləməklə o, dərhal, heç özü də bilmədən müvəffəqiyyət qazanmışdı: bununla həm atəş açılmasının qabağını almışdı, həm də Mariusun fikrini dəyişmişdi: Marius bu qərara gəldi ki, belə vəziyyətdə hələ gözləmək olar. Kim bilir, bəlkə də, xoş təsadüf ona əzab verən məsələnin – Ürsulanın atasınınmı, ya polkovniki xilas edən adamınınmı məhv olmasına imkan verməsi məsələsinin həllindən onun canını qurtardı.

Bu zaman qızğın mübarizə başlandı. “Cənab Ağ” endirdiyi yumruqla qocanı otağın ortasına ataraq yerə sərdi; sonra hücum edən başqa iki adamı da iki zərbə ilə yıxıb dizləri altına aldı, bu alçaqlar onun dizi altında, dəyirman daşı altına düşmüş kimi xırıldadılar; qalan dörd nəfər bu dəhşətli qocanın qollarından tutaraq, boynunu qamarladı, yerə sərilən “bacatəmizləyənlərin” üstünə yıxdı. “Cənab Ağ” iki nəfəri dəf etsə də, dörd nəfərin öhdəsindən gələ bilmədi; o, öz ağırlığı ilə altında olanları əzsə də, üstünə yıxılanların ağırlığı altında tövşüyə-tövşüyə ona güc gələn düşməndən canını qurtarmağa çalışırdı, o, ulaşan köpək sürüsü altına düşən qaban kimi bir yığın iyrenc qatillərin altında gözdən itdi.

Nəhayət, quldurlar onu pəncərənin yanındakı çarpayının üstünə yıxdılar: “Cənab Ağ” çarpayının üstündə uzanıb qaldı, quldurlar onu

yeni hücum qorxusu altında saxladılar. Amma Tenardyenin arvadı yenə də onun saçını əlindən buraxmırdı.

Tenardye çıxıraraq, ona dedi:

– Sən bu işə qarışma, çəkil! Ara yerdə şalın cınılar.

Qancıq qurd erkək qurda mırıldanaraq tabe olan kimi, o da mırıldana-mırıldana ərinin hökmünə tabe oldu.

Tenardye əmr etdi:

– Uşaqlar, onun ciblərini axtarın!

Görünür, “Cənab Ağ” daha müqavimət göstərməmək qərarına gəlmişdi. Onun üst-başını axtardılar: ciblərində meşin pul kisəsin-dən, burun yaylığından başqa ayrı bir şey tapmadılar, kisədə altı frank pul vardı.

Tenardye yaylığı öz cibinə qoydu:

– Pul kisəsi yoxdur?

“Bacatəmizləyənlər”dən biri cavab verdi:

– Nə pul kisəsi var, nə saat.

Əlində iri açar tutan, dodaqları tərپənmədən danışan maskalı adam mızıldandı:

– Eybi yoxdur, yamanca ipəyatmayan qocadır!

Tenardye qarıya yaxınlaşdı, küncdən bir yığın kəndir götürüb quldurların üstünə atdı:

– Onun ayaqlarını çarpayıya bağlayın, – əmr etdi. “Cənab Ağ”ın zərbəsilə otağın ortasında sərilib qalan qocanı görüb soruşdu:

– Bu nədir, Kəllə ölüb?

Həşərat:

– Yox, – dedi, – keflidir.

Tenardye:

– Onu bucağa sürüyün, – sərəncam verdi.

“Bacatəmizləyənlər”dən ikisi sərxoşu ayaqları ilə dəmir yığını tərəfə itələdilər.

Tenardye əlidəyənəkli adamdan yavaşca soruşdu:

– Babet, bu qədər adamı niyə gətirmisən? Bu axı lazım deyildi.

Əlidəyənəkli adam dedi:

– Əl çəkirlər ki?! Hamısı gəlmək istədi. Zəmanə pis olub, ələ bir şey keçmir.

Quldurların “Cənab Ağ”ı yıxdıqları çarpayı ağac ayaqları yonulmuş, xəstəxana çarpayısına oxşar bir şeydi. “Cənab Ağ” quldurlara

müqavimət göstərmirdi. Onlar “Cənab Ağ”ı yerə qoyub, pəncərədən kənarda, buxarıya yaxın olan çarpayının arxasına bərk-bərk sarıldılar.

Son dünyin vurulduqdan sonra Tenardye stulunu götürüb, “Cənab Ağ”ın qarşısında oturdu. İndi Tenardye özünə oxşamırdı: üzündəki vəhşicəsinə hiddət bir anda silinmiş, bu hiddətin yerini sakit, mülayim, bic ifadə tutmuşdu. İndi sifətində başqalarına qulluq göstərməyə çalışan məmur təbəssümü vardı, azca əvvəl yırtıcı ağız qəzəbindən köpüklənirdi, Marius onu bu halında güclə tanıdı. Bu fantastik və şübhəli dəyişməyə o, heyrətlə baxırdı: zorakılıq edən adamın birdən başqasına nəzakətlə kömək edən adama çevrilməsini görə şəxs nələr hiss edə bilərsə, Marius da bunu hiss edirdi.

Tenardye sözə başladı:

– Cənab!

Lakin elə o saat da dayandı, hələ də “Cənab Ağ”ı əldən buraxmayan quldurlara kənara çəkilmələrini işarə ilə bildirdi.

– Bir az geri çəkilin, – dedi. – Qoyun cənabla söhbət edim.

Quldurların hamısı qapıya sarı getdi. Tenardye yenə də sözə başladı:

– Cənab, siz nahaq yerə pəncərədən atılmaq istəyirsiniz. Adamın qıçı sına bilər. Gəlin indi, əgər etiraz etməirsinizsə, sakitcə söhbət edək. Hər şeydən əvvəl, öz müşahidələrimdən birini sizə söyləmək istəyirəm. O da bundan ibarətdir ki, siz hələ bircə dəfə də çığırmamısınız.

Tenardye haqlı idi. Bu, doğrudan da, belə idi; lakin Marius həyəcan içində olduğundan onun çığırmadığını duymamışdı. “Cənab Ağ” bura gələndən səsini qaldırmadan bir neçə kəlmə söz söyləmişdi. Hətta pəncərə qabağında altı quldurla vuruşarkən yenə də susmuş, heç cıncırını da çıxarmamışdı, bu çox qəribə idi. Tenardye sözüənə davam etdi:

– Əgər siz çığırıb desəydiniz ki, məsələn, “Məni soyurlar, öldürürlər!” – heç bunu yersiz hesab etməzdim. Belə hallarda, adətən, “ay haray, köməyə gəlin!” – çığıırırlar, sizi əmin edirəm ki, mən buna pis mənə verməzdim. Adam çox da etibarlı olmayan şəxslərin arasına düşəndə bir az hay-küy sala bilər. Sizə heç kəs mane olmazdı. Heç ağızınızı da yummadılar. Niyə? Bu saat izah edim. Məsələn burasındadır ki, bu otaqdan səs çox az çıxır. Elə bircə yaxşı

cəhəti də budur, bunu inkar etmək olmaz. Xalis zirzəmidir. Burada bomba partlasa, qonşu qarovulxanada elə biləcəklər ki, əyyaş xoruldayır. Top atılsa kənarda ancaq bircə “bum” səsi, göy guruldasa “tak!” səsi eşidiləcək. Çox əlverişli otaqdır. Ancaq siz çıxırmadınız – bu cəhətdən sizi təbrik edirəm. Bu yaxşıdır. Bundan necə nəticə çıxarıram, icazə verin, bunu sizə məlum edim. Deyin görüm, əzizim, köməyə çağıranda kim gələr? Polis işçiləri, elə deyilmi? Polis işçilərindən sonra? Ədliyyə qanunları. Amma siz köməyə adam çağırmadınız, deməli, polis işçiləri, ədliyyə qanunları ilə üzləşməyə nə siz çox həvəs göstərsiniz, nə də biz. Deməli, bəzi şeyləri gizlətmək sizə vacibdir, mən bunu çoxdan duymuşam. Belə bir şey bizə də vacibdir, onda razılığa gələ bilərik.

Tenardye bu sözləri deyəndə gözlərini “Cənab Ağ”dan çəkmirdi, sanki, öz baxışları ilə əsirinin qəlbinə, qəlbinin lal dərinliyinə nüfuz etmək istəyirdi. Bununla belə, onun sözlərində gizli, bürüzə verilməyən həyasızlıq hiss olunsa da, ehtiyatla, həm də nəzakətlə danışırdı. Bir az əvvəl ancaq quldur olan bu əclafın varlığında indi “keşşiliyə hazırlaşan” adamın siması hiss olunurdu.

Bunu da demək lazımdır ki, əsirin öz həyatına etinasızlıq edərək fövqəladə ehtiyatkarlıqla susması, başqalarını köməyə çağırmaq kimi ilk və təbii arzusunu bürüzə verməyərək inad göstərməsi, Mariusa çox pis təsir bağışlamış, onun qəlbində əzabverici təəccüb hissi oyatmışdı.

Tenardyenin tamamilə əsaslandığı sözlər Kurfeyrakin “Cənab Ağ” ləqəbi verdiyi bu ciddi və qəribə adamı bürüyən əsrarəngiz zülməti daha da qatılaşdırdı. Bununla belə, hər necə olsa da, kəndirlə bağlanan, cəlladlarla əhatə edilən, yarıya qədər qəbirdə olan, get-gedə daha artıq qəbrə enən, Tenardyenin gah hiddətinə, gah da bic-bic hərəkətlərinə məruz qalan bu adam öz soyuqqanlılığını itirməmişdi; o, üzündə ifadə olunan kədər və qüruru mühafizə edirdi. Marius həmin ifadəni görür, bununla fəxr etməyə bilmirdi.

Heç şübhəsiz, “Cənab Ağ” qorxunun, şəşqınlığın nə olduğunu bilməyən adamdı. O, ən ağır vəziyyətlərdə özünü idarə etməyi bacaran adamlardan idi; nə qədər təhlükəli, fəlakətin üz verəcəyi nə qədər labüd, nə qədər qorxulu olsa da, burada heç şey suda batan adamın can çəkişməsinə, su altında bərələn gözlərindəki dəhşəti xətilətmirdi.

Tenardye sakitcə yerindən qalxıb buxarıya yaxınlaşdı, şirmanı geri çəkib orada olan çarpayuya söykəndi, qızarmış közlə dolu manqal göründü. “Cənab Ağ” közün içərisində pul kimi qızarmış, üzərinə tünd-qırmızı qılgılcım səpələnmiş iskenəni aydınca gördü.

Sonra Tenardye yenə də “Cənab Ağ”ın qabağında oturdu:

– Bəli, sözümlüzə davam edək. Biz razılığa gələ bilərik. Gəlin məsələni xoşluqla qurtaraq. Mən təqsirkaram, boynuma alıram, çox acıqlanmışdım, özümdən çıxmışdım, bilmirəm, ağılim hara qaçmışdı, ağzıma gələn cəfəngiyatı dedim. O əsasa görə ki, siz milyonçusunuz, sizə dedim ki, pul istəyirəm, çox pul istəyirəm, lap çox... Bu düz deyil. Siz dövlətli də olsanız, özünüzə görə xərciniz var. İlahi, axı kimin xərci olmur?! Mən heç də sizi müflis etmək istəmirəm, soyğunçu-zad deyiləm ki! Mən o adamlardan deyiləm ki, öz vəziyyətinin əlverişli olmasından həddindən artıq sui-istifadə edirlər, axırda da axmaq vəziyyətə düşürlər. Qulaq asın, görün nə deyirəm, mən razılığa gəlməyə hazırım, güzəştə getməyə hazırım. Mənə ancaq iki yüz min frank pul lazımdır.

“Cənab Ağ” bircə kəlmə də söz demədi. Tenardye sözünə davam etdi:

– Özünüz görürsünüz ki, çox istəmirəm. Mən sizin sərmayənin qədərini bilmirəm, amma onu bilirəm ki, pul sizin üçün heç şeydir. Sizin kimi xeyriyyəçi adamın əlində bədbəxt bir ailənin başçısına iki yüz min frank vermək nədir axı?! Siz özünüz qanan adamsınız. Mən ki bu işə bu qədər əmək sərf eləmişəm, bu ağaların da fikrincə, bunu çox əla düzəltmişəm, siz elə güman etməyin ki, bunu ancaq ona görə eləmişəm ki, sizdən özümə bir şüşə qırmızı şərab, bir yeyimlik bozartma üçün pul xahiş eləyim, gedib Denuayda bircə kərə axşam yeməyi yeyim. Mənim qiymətim iki yüz min frankdır. Bu lap mənasız şeydir. Elə ki pullar sizin cibinizdən çıxdı, söz verirəm ki, məsələ də bununla qurtaracaq. Heç kəs sizə barmağını da toxundurmayacaq. Siz deyə bilərsiniz: “İltifat buyurun, axı mənim yanımda iki yüz min frank yoxdur!” Ba, mən heç yerinə yetirilməsi mümkün olmayan bir şərt qoyarammı?! Bu heç lazım da deyil! Mən sizdən ancaq bir şey xahiş edirəm: sizə deyiləcək sözü yazmaq iltifatından boyun qaçırmayın.

Tenardye bu yerdə sözünü kəsdi, bir az susduqdan sonra hər sözü qəsdən nəzərə çatdıraraq, mənalı-mənalı gülümsəyərək, manqala baxa-baxa əlavə etdi:

– Qabaqcadan xəbərdarlıq edirəm: “savadsızam” deyib məsələdən boyun qaçırmaq istəsəniz, bunu qətiyyənlə qəbul etməyəcəyəm.

Böyük inkvizitor özü bu istehzaya həsəd apara bilirdi.

Tenardye masanı lap “Cənab Ağ”ın yanına çəkdi. Masanın siyirtməsindən mürəkkəb, qələm, bir vərəq kağız çıxartdı, siyirtməni açıq qoydu – orada bıçağın uzun tiyəsi parıldayırdı.

Vərəqi “Cənab Ağ”ın qabağına qoydu:

– Yazın, – dedi.

Nəhayət, əsir də dilə gəldi:

– Mən axı necə yazı bilərəm: qollarım bağlıdır.

Tenardye:

– Tamamilə doğrudur, siz haqlısınız. Bağışlayın!

Həm “Bahari”, həm də “Həşərat” adlanan Qarmağa sarı dönüb əmr etdi:

– Cənabın sağ qolunu açın.

Həm “Bahari”, həm də “Həşərat” adlanan Qarmaq Tenardye-nin əmrini yerinə yetirdi. Əsirin sağ qolu açıldıqdan sonra Tenardye qələmi mürəkkəbə batırıb ona verdi:

– Cənab, bir şeyi yaxşı yadınızda saxlamağı sizə məsləhət görürəm, – dedi, – bunu bilin ki, siz tamamilə hökmümüz altındasınız, tamamilə ixtiyarımızdasınız, heç bir insan qüvvəsi sizi buradan xilas edə bilməz, əgər bizi adamın xoşuna gəlməyən son tədbirlərə əl atmağa məcbur etsələr, doğrudan da, bundan çox dilxor olacağıq. Mən nə adınızı bilirəm, nə yaşadığınız yeri, amma sizə xəbərdarlıq edirəm: bu məktubu aparan adam geri qayıtmayınca sizin əl-qolunuzu açmayacaqlar. İndi isə iltifat buyurub yazın.

Əsir soruşdu:

– Nə yazmalıyam?

– Mən deyəcəyəm.

“Cənab Ağ” qələmi götürdü.

Tenardye onun yazacağı sözləri deməyə başladı:

– “Mənim qızım...”

Əsir diksinib Tenardyeyə baxdı.

Tenardye sözünə davam etdi:

– Yazın: “Mənim əziz qızım”...

“Cənab Ağ” onun əmrini yerinə yetirdi.

– “... durmayıb gəl...”

Tenardye sözünü kəsdi.

– Siz ki ona “sən” deyirsiniz, elə deyilmi?

“Cənab Ağ” soruşdu:

– Kimə?

– O qıza da, Torağaya, nə bilim kimə?!

Cənab Ağ zərrə qədər də həyəcanlanmadan dedi:

– Mən başa düşürəm, siz nə demək istəyirsiniz...

Tenardye onun sözünü kəsdi:

– Yazın, yazın! – Sonra yenə də sözünə davam etdi:

– “Durmayıb gəl. Sən mənə çox lazımsan. Bu kağızı aparın adama tapşırılmışdır ki, səni mənim yanıma gətirsin. Səni gözləyirəm. Fikirləşmə, gəl”.

“Cənab Ağ” ona deyilən sözlərin hamısını yazdı. Lakin Tenardye sakit olmadı.

– Yox, “fikirləşmə, gəl” sözünü poz, o şübhələnə bilər ki, burada nəşə var, elə şey var ki, bu barədə fikirləşmək lazımdır.

“Cənab Ağ” bu iki sözün üstündən qələm çəkdi.

– İndi qol qoyun. Sizin adınız nədir?

Əsir qələmi masanın üstünə qoyub soruşdu:

– Bu məktub kimə yazılıb?

– Siz özünüz bunu çox gözəl bilirsiniz. Qıza. Bu, bayaq sizə deyildi.

Aydın görünürdü ki, Tenardye bu qızın adını söyləməyə çəkinir. O, “Torağay”, “qız” deyirdi, lakin adını demirdi. Bu, öz yoldaşlarından sirrini gizlətmək istəyən dələduzun adı ehtiyatkarlığı idi. Qızın adını söyləmək – bütün “məsələnin” üstünü açmaq, məsələ haqqında onlara lazım olandan artıq məlumat vermək deməkdi.

Tenardye sözünü təkrar etdi:

– Qol qoyun, sizin adınız nədir?

Əsir:

– Ürben Fabr, – cavab verdi.

Tenardye pişikcəsinə hərəkətlə tez əlini cibinə salıb, “Cənab Ağ”dan alınan burun yaylığını çıxartdı. Yaylığın üstünə tikilmiş yazını tapıb şam işığına tutdu.

– Ü.F. Elədir, düz gəlir. Ürben Fabr. Yaxşı da, məktubun altında “Ü.F.” imzası yazın.

Əsir bunu da yazdı.

Tenardye:

– Bir əllə kağızı bükmək olmaz, – dedi, – verin mən büküm. İndi mənzilinizin ünvanını yazın, “madmazel Fabr”ın üstünə. Bilirəm ki, siz bu arada, Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsinin yaxınlığında yaşayırsınız, çünki hər gün günorta ibadətində ora gedirsiniz, ancaq hansı küçədə yaşadığınızı bilmirəm. Görürəm ki, siz necə vəziyyətdə olduğunuzu başa düşürsünüz. Bir də əsl adınızı ki gizlətmədiniz, belə güman etmək olar ki, ünvanınızı da gizlətməyəcəksiniz. Ünvanınızı özünü yazın.

Əsir bir anlığa düşündü, sonra qələmi götürüb yazdı: “Madmazel Fabr cənab Urben Fabrın yanına, Sen-Dominik-d’Anfer küçəsində, № 17”.

Tenardye, dərin həyəcan keçirən adam kimi, tez məktubu onun əlindən qapdı:

– Arvad!

Arvadı tələsə-tələsə gəldi.

– Bu məktub. Özün bilirən, bunu neyləmək lazımdır. Fayton aşağıda hazırdır. Bu saat min get, tez də geri qayıt.

Sonra əlibaltalı adama sarı dönüb belə sərəncam verdi:

– Əgər bu geyimdə olmaq istəmirsənsə, onda ev sahibəsini ötür. Faytonun arxa tərəfində oturarsan. Arabanı harada qoyduğun yaxşı yadımdadırmı?

O da:

– Yadımdadır, – cavab verdi.

Baltanı küncə qoyub Tenardye xalanın ardınca getdi.

Onlar otaqdan yenicə çıxmışdılar ki, Tenardye başını qapının arasından çıxarıb ucadan dedi:

– Bax məktubu itirmə ha! Yadından çıxartma ki, iki yüz min frank pul aparırsan!

Arvadı xırıltılı səslə:

– Arxayın ol! – dedi. – Onu qoynuma qoymuşam.

Həç bir dəqiqə də keçməmişdi ki, qamçı səsi eşidildi, səs get-gedə yavaşdı və az sonra tamam itib getdi.

Tenardye mızıldandı:

– Çox gözəl. Yaman qovurlar. Atları belə dördnala çapsalar arvad qırx beş dəqiqəyə qayıdıb gələr.

Tenardye stulunu buxarıya sarı çəkib oturdu, əllərini döşündə çarpazlayaraq, çirkli çəkməsinin altını manqala yaxınlaşdırıb dedi:

– Ayaqlarım lap dondu.

İndi Tenardyedən və əsirdən başqa otaqda ancaq beş quldur qalmışdı. Bu quldurlardan bəziləri maska taxsa da, bəziləri də üz vuracaqları qorxunun dərəcəsinə görə üzlərinə qara yapışqan sürtərək kömürçüyə, zənciyə, ya şeytana oxşasalar da, qaşqabaqlı və yuxulu görünürdülər. Hiss olunurdu ki, onlar bu cinayəti daşdıqları vəzifəyə görə heç bir ədavət və mərhəmət duymadan, tələsmədən, könülsüz edirlər. Onlar heyvan kimi küncə toplaşmış və sakitləşmişdilər. Tenardye ayaqlarını qızdırırdı. Əsir yenə də sükuta dalmışdı. Bir az əvvəl vəhşicəsinə hay-küylə dolan zağanı indi sükut bürümüşdü.

Yanan şam bu böyük, çirkli otağı güclə işıqlandırır; manqaldakı göz qaralır; quldurların eybəcər başlarından divarlara, tavana qorxunc kölgələr düşürdü.

Yalnız küncdə yatan sərxoş qocanın fısıltısı eşidilirdi.

Marius intizar çində idi, onun təşvişi get-gedə artırdı. Bu müəmma indi daha anlaşılmaz şəkil almışdı. Tenardyenin “Torağay” adlandırdığı “o qız” kimdir? Olmaya, bu, onun “Ürsulasıdır”? Əsir “Torağay” sözünü eşidərkən, elə bil, özünü qətiyyənlə itirmədi, lap adicə cavab verdi: “Mən başa düşmürəm, siz nə demək istəyirsiniz!” Eyni zamanda, “U” və “F” hərflərinin mənası aydınlaşdı, onlar “Ürben Fabr” deməkdi; Ürsula da indi daha əvvəlki Ürsula deyildi. Mariusun şüuruna, xüsusilə bu çox aydınca həkk olundu. Sanki, dəhşətli sehr onu bütün hadisəni müşahidə etmək üçün durduğu yerə mıxladı. Onun lap yaxınlığında baş verən bu alçaqlıq, sanki, onu məhv etmişdi, o, sanki, tərpnmək və düşünmək qabiliyyətini itirmişdi. O, nəyəsə ümid edərək gözləyirdi, ancaq nəyə ümid etdiyini heç özü də bilmirdi, fikirlərini bir yerə toplamaq, bir qərara gəlmək iqtidarında deyildi.

Marius düşünərək öz-özünə deyirdi: “Hər halda, əgər “Torağay” o qızırsa, mən, əlbəttə, onu görəcəyəm, çünki Tenardyenin arvadı onu bura gətirəcək. Onda məsələ qət olunacaq. Lazım olsa, nə canımı əsirgəyəcəyəm, nə qanımlı, onu xilas edəcəyəm! Heç şeydən çəkinməyəcəyəm!”

Yarım saat keçdi. Tenardye, sanki, ağır düşüncəyə dalmışdı. Əsir tərpnmirdi, necə vardı – elə də uzanıb qalmışdı. Amma Marius bir neçə dəqiqə idi ki, arabir əsir olan yerdən yüngül bir səs gəldiyini eşidirdi.

Birdən Tenardye dönərək əsirə dedi:

– Cənab Fabr, bir söz deyəcəyəm, yaxşı yadınızda saxlayın.

Bu qısa cümlə bir məsələnin başlanğıcına oxşayırdı. Marius diqqətini topladı.

Tenardye sözünə davam etdi:

– Bir az səbir edin. Arvadım bu saat qayıdıb gələcək. Elə güman edirəm ki, Torağay, doğrudan da, sizin qızınızdır, sizin yanınızda onun qalmasını da düzgün hesab edirəm. Ancaq belə bir məsələ var. Arvadım sizin məktubunuzu götürüb, onun dalınca getdi. Arvadıma tapşırıdım, elə geyinib-kecinsin ki, xanım qız heç bir qorxuya düşməsin, onunla gəlsin. Bunu siz gördünüz. Onlar faytona minəcək, dostum da faytonun dal pilləkənində duracaq. Qarovulxananın arxasında bir cüt yaxşı at qoşulmuş araba onları gözləyir. Sizin xanım qızı ora aparacaqlar. Orada o, faytondan çıxacaq. Dostum onu arabaya mindirəcək, özü də minəcək, arvadım bura qayıdacaq, xəbər verəcək ki, bütün işlər görülüb. O ki qaldı sizin xanım qızınıza, ona heç bir pislik edilməyəcək, araba qızı elə bir yerə aparacaq ki, orada onun üçün rahatlıq olacaq, elə ki siz bu başibəlalı iki yüz mini verdiniz, qaytarıb sizin yanınıza gətirəcəklər. Əgər sizin mərhəmətiniz üzündən məni tutsalar, onda dostum “Torağay”ı məhv edəcək. Vəssalam.

Əsir bircə kəlmə də demədi. Tenardye bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Görürsünüz də, bu çox adi məsələdir. Özünüz istəməsəniz, heç bir pislik olmayacaq. Buna görə də bu şeyləri sizə deyirəm. İşin nə yerdə olduğu haqda sizə xəbərdarlıq edirəm.

Tenardye sözünü kəsdi, lakin əsir dinmədi; Tenardye yenə sözbəşlədi:

– Elə ki arvadım gəlib, “Torağay yoldadır”, – dedi, sizi buraxacaq, siz də evinizə gedəcəksiniz, heç kəs mane olmayacaq. Özünüz görürsünüz ki, bizim pis niyyətimiz yoxdur.

Mariusun təsəvvüründə dəhşətli şeylər canlandı. Necə?! Yoxsa onlar oğurladıqları qızı bura gətirməyəcəklər? Bu quldurlardan biri onu gecənin qaranlığında naməlum bir yerə aparacaq? Hara aparacaq?.. Birdən bu qız Ursula oldu? Onun Ursula olduğundan Marius şübhələnmişdi. Marius ürəyinin dayandığını hiss edirdi. Nə etmək lazımdır? Atəsmi açmaq? Bu alçaqların hamısını ədalət məhkəmə-

sinin əlinəmi vermək? Lakin bununla qızı aparana o əlibaltalı dəhşətli adamı ələ keçirmək mümkün olmayacaq. Marius Tenardyenin dediyi sözləri xatırladı, bu sözlərin qanlı mənası ona aydın oldu. O demişdi: *“Əgər mərhəmətiniz üzündən məni tutsalar – onda dostum Toragayı məhv edəcək”*.

Marius hiss edirdi ki, indi yalnız polkovnikin vəsiyyəti deyil, həm də sevgi, sevdiyi qızın üstünü alan təhlükə onun əlini saxlayır.

Bu dəhşətli vəziyyət bir saatdan çox idi ki, davam edirdi, baş verən hadisəni tez-tez onun təsəvvüründə yeni bir şəkildə canlandırır. Mariusda, baş verə biləcək ən qorxulu halları ardıcıl surətdə düşünüb təhlil etmək cəsarəti vardı. O, bir yol axtarırdı, lakin bu yolu tapa bilmirdi.

Onun fikirlərində əmələ gələn coşqunluq bu quldurlar yuvasının qəbir sükutu ilə kəskin ziddiyyət təşkil edirdi.

Bayır qapının açılması, sonra da şaqqıltı ilə örtülməsi bu sükutu pozdu.

Kəndlirlə çarpayıya bağlanmış əsir qımıldandı.

Tenardye dedi:

– Budur, arvad da gəldi!

O, sözünü təzəcə deyib qurtarmışdı ki, doğrudan da, Tenardyenin arvadı içəri girdi: o, qıpqırmızı qızarmışdı, tövşüyürdü, nəfəsi tutulurdu, gözləri od kimi yanırdı. O, kök əllərini yanbızlarına vura-raraq çıxırdı:

– Evin yerini düz verməyib.

Arvadin yanınca gedən quldur da onun ardınca içəri girib, dərhal baltanı götürdü.

Tenardye:

– Evin yerini düz verməyib? – deyərək arvadının sözünü təkrar etdi.

– Orada heç kəs yoxdur! Sen-Dominik küçəsində, on yeddi nömrəli evdə heç bir cənab Urben Fabr-filan yaşamır! Orada heç kəs belə adamı tanımır da! Nəfəsini dərmək üçün səsini kəsd, lakin elə o saat yenə sözə başladı:

– Ay sənə nə deyim, cənab Tenardye! Bu qoca səni ələ saldı, barmağına doladı! Sən həddən artıq ürəyiyumşaq adamsan! Sənin yerinə mən olsaydım, hər şeydən əvvəl, gözünün odunu almaq üçün ağız-burnunu yaxşıca əzişdirərdim, inad eləşəydi, diri-diri yandırardım!

Onu məcbur eləmək lazımdır ki, ağzını açsın, desin görək, qız haradadır, öz yosmasını harada gizlədib! Bu iş mənə tapşırılsaydı, belə elərdim. Havayı yerə demirlər ki, kişi arvaddan çox-çox axmaqdır! On yeddi nömrəli evdə heç kəs yoxdur! Bu, böyük darvazalı evdir. Sen-Dominik küçəsində heç bir cənab Fabr-filan yaşamır! Mən də durub atları dəli kimi dördnala çapdırıram, faytonçuya araç üçün pul verirəm!.. Gedib qarçıdan da, qarçı arvadından da soruşuram, o çox ağıllı arvaddır, heç onun sorağını da eşitməyiblər!

Marius rahatca köksünü ötürdü! O qız, Ursulamı, ya Torağaymı – Marius indi onun adını heç söyləyə də bilməzdi – xilas olmuşdur.

Arvad dəlicəsinə bağırarkən Tenardye masanın yanında oturdu. O, sallanan sağ ayağını yelləyə-yelləyə, bir neçə dəqiqə dinib-danışmadan, acıqlı-acıqlı, fikirli halda manqala baxdı.

Nəhayət, əsirə sarı dönüb ağır-ağır soruşdu:

– Evin yeri düz verilməyib! Axı bununla sən nəyə ümid edirdin?

– O danışanda, sanki, səsi boğazında kin və ədavətlə qaynayırdı.

Əsir çığıraraq dedi:

– Mən istəyirdim, vaxt keçsin! – Elə o saat da kəndirləri üstündən atdı – kəndir kəsilmişdi. İndi əsirin ancaq bir ayağı yatağa bağlı qalmışdı.

Quldurlar göz açıb “Cənab Ağ”ın üstünə atılana kimi, o, buxarıya sarı əyildi, əlini manqala uzadıb, yenə dikəldi. Tenardye də, arvadı da, quldurlar da onun kəndirdən azad olaraq, qorxunc şəkildə ayağa qalxdığını, od kimi qızaran, məşum işıqsaçan iskenəni başı üstündə yuxarı qaldırdığını görüb, cəld zağanın dib tərəfinə çəkil-dilər, dəhşətdən donub qaldılar.

Qorbonun daxmasında baş verən cinayət sonralar məhkəmə tərəfindən tədqiq edilərkən, polis basqını zamanı mansardda iki su pul tapıldığı da müəyyən edilmişdi; bu pul xüsusi şəkildə girdəlmə ortasından kəsilmiş, iki yerə bölünmüşdü. Bu, katorqada çox ustalıqla düzəldilmiş, katorqanın zülmət içində və zülmət üçün olan səbrindən meydana gəlmiş, oradan qaçmaq üçün işlədilən əcaib şeylərdən biri idi. Əntiqə sənət məmulatı olan mənfur, həm də çox incə düzəldilmiş bu şeylər – poeziyada oğru dili metaforaları necə yer tutursa, zərgərlik işində elə yer tutur. Dilin öz Vilyonu olduğu kimi, katorqanın da eynən bu cür öz Benvenuto Çellini var. Katorqadan azad olmaq arzusu ilə yaşayan bədbəxt məhbus, baxırsan ki, bəzən

alətsiz-filansız, ancaq balaca bıçaqla, ya köhnə çilingər iskanəsile bu pulu kəsir, nazikcə lövhə şəklində iki yerə bölür, sikkəyə zərər yetirmədən bunların içini ovur, sonra iki lövhəni yenə də ağız-ağıza qoyub bitişdirmək üçün onların qırağında bir neçə yiv düzəldir. Bu pul istənilən zaman açılır və bağlanır. Bu, xırdaca qutudur. Bunun içində saat yayı gizlədirlər; bacarıqlı adam həmin yayla nə yoğunluqda olur olsun, hər zənciri, dəmir barmaqlığı kəsə bilir. Belə zavallı məhbusa baxdıqda biz elə güman edirik ki, bircə su pulu var. Bu, qətiyyənlə belə deyil: onun sahib olduğu bir su deyil, azadlıqdır. Sonrakı polis axtarışlarında iki su qiymətində olan belə pul Tenardyenin zağasından tapılmışdı; pulun hər iki lövhəsi bir-birindən açılmış halda, pəncərə yanındakı çarpayının altına düşübmiş. Eyni zamanda, pulun içərisinə yerləşən mavi rəngli, xırdaca polad bir mişar da tapılmışdı. Quldurlar əsirin üst-başını axtaranda, görünür, o imkan tapıb pulu əlində gizlədibmiş. Onun sağ qolunu kəndirdən azad edən kimi o, dərhal pulu açmış, mişarı oradan çıxarmışdır, bu mişarla da kəndirləri kəsmişdir.

Mariusun eşitdiyi yüngülcə səs və güclə sezilən hərəkət də bununla izah edilir.

Əsir əyilərək sirrini bürüzə verməkdən qorxduğu üçün sol ayağının ipini kəsə bilməmişdi.

Quldurlar qorxaraq geri çəkilsələr də, tez özlərinə gəldilər.

Nəhayət, Həşərat Tenardiyə sarı dönərək dedi:

– Narahat olma, onun hələ bir ayağı bağlıdır, əlimizdən qaçıb qurtara bilməyəcək. Mən buna söz verə bilərəm. Onun ayağını özüm bağlamışam.

Bu yerdə əsirin səsi ucaldı:

– Siz alçaq adamsınız, ancaq mənim həyatım bu qədər mübarizə edilməsinə dəyməz. Əgər elə güman edirsinizsə ki, məni demək istəmədiyimi deməyə, yazmaq istəmədiyimi yazmağa məcbur etmək olar, onda...

Əsir sol qolunu çırmayıb, əlavə etdi:

– Budur, baxın!

Bunu deyərək, sağ əlini qabağa uzatdı, ağac dəstəyindən tutduğu, od kimi parıldayan iskanəni çılpaq qolunun üstünə qoydu.

Yanan ətin çatırtısı eşidildi, çardaq işgəncə kamerası qoxusu ilə doldu. Dəhşətdən aqlını itirən Mariusun qiçları büküldü, hətta

quldurlar da sarsıldılar. Lakin bu qəribə qocanın üzündə zərrə qədər də dəyişiklik görünmədi. Pul kimi qızarmış dəmir onun tüstü çıxan əlini yandıra-yandıra daha dərinə gedirdi. O, kinsiz, aydın nəzərlə sakit-sakit, həm də əzəmətlə Tenardiyə baxdı: onun çəkdiyi əzab bu baxışın yüksək aydınlığında əriyib gedirdi.

Qüvvətli təbiətə malik olan nəcib şəxslər cismani ağrının qurbanı olarkən, bədənin və hissini qiyamı onların ruhunu açılmağa, özünü əzab çəkən bu adamın alnında bürüzə verməyə təhrik edir; əsgər qiyamı da bu qayda ilə komandiri meydana çıxmağa məcbur edir.

Əsir:

– Bədbəxtlər, – dedi, – mən sizdən qorxmuram, siz də məndən qorxmayın.

O, sərt bir hərəkətlə iskanəni qolunun yanan ətindən çıxartdı, hələ də açıq qalan pəncərədən bayıra atdı. Bu dəhşətli, odlu alət gecənin qaranlığında fırlana-fırlana gözdən itdi və haradasa qara düşərək söndü.

Əsir sözünə davam edərək:

– İndi nə istəyirsiniz, eləyin, – dedi.

İndi onun əlində heç şey yox idi.

Tenardye çıxırdı:

– Tutun onu!

Quldurların ikisi əsirini çiyinlərindən yapışdı, dodaqlarını tərپət-mədən danışan maskalı adam onun qabağında durdu: əsir bir balaca tərپənsəydi, açarla kəlləsini dağıdacaqdı.

Elə bu anda Marius aşağıda, divarın o üzündə iki adamın astadan danışdığını eşitdi. Bu adamlar divara o qədər yaxındı ki, Marius onları görə bilmədi. Onlar deyirdilər:

– Bircə yol qalır.

– Vurub öldürmək?

– Əlbəttə.

Danışan Tenardye ilə arvadı idi.

Tenardye ağır-ağır masaya yaxınlaşdı, masanın siyirtməsindən bıçaq çıxartdı.

Marius həyəcan içində tapançanın dəstəyini sıxırdı. Bu, əfvədiməz tərəddüd idi! Budur, bir saatdı ki onun qəlbindən iki səs gəlirdi: bu səsdən biri onu atasının vəsiyyətinə hörmət etməyə çağırır,

o birisi əsirə yardım göstərməyi tələb edirdi. Ardi-arası kəsilməyən bu səslər mübarizəsi ona olmazın əzab verirdi. Bu vaxta qədər o ümid edirdi ki, bu iki vəzifəni bir-birilə uyğunlaşdırmağa imkan tapacaqdır, lakin belə imkan görünmürdü. Əksinə, təhlükə get-gedə yaxınlaşırdı, gözləməyə vaxt qalmırdı.

Tenardye əlində bıçaq əsirdən bir neçə addım kənarda duraraq, nəşə fikirləşirdi.

Marius şaşqın halda ətrafına baxırdı: insan ümitsiz hala düşəndə qeyri-şüuri olaraq buna, bu son vasitəyə əl atır.

Birdən o diksindi.

Lap onun ayağı altında, masanın üstündə, bədirlənmiş ayın parlaq işığı bir vərəq kağızın üstünə düşmüşdü, sanki, onu Mariusa göstərirdi. Mariusun gözüne iki kəlmə söz sataşdı:

Tulalar gəldi

Bu sözləri bu gün səhər Tenardyenin böyük qızı iri hərflərlə həmin kağıza yazmışdı.

Mariusun ağına qəfildən bir fikir gəldi: o, bayaqdan bəri ona əzab verən dəhşətli məsələni, həm qatilə aman vermək, həm də əsiri xilas etmək məsələsini həll etmək üçün axtardığı vasitəni tapmışdı. Dolabın üstündən düşməyərək, diz çökdü, əlini uzadıb kağızı masanın üstündən götürdü, üsulca divarın suvağından bir parça qopartdı, kağızı suvağa büküb divarın deşiyindən zağanın ortasına atdı.

Bu da lap vaxtına düşdü: Tenardye sonuncu qorxu və şübhəsinə qalib gələrək, əsirə sarı gedirdi.

Tenardyenin arvadı çıxıraraq dedi:

– Nəşə düşdü!

Tenardye soruşdu:

– Nə oldu?

Arvadı tez-cumub kağıza bükülmüş suvağı götürdü, ərinə verdi.

Tenardye buna təəccüb etdi:

– Bu, haradan bura düşdü?

Arvadı izah etdi:

– Qəribə adamsan, sənəcə, bu, haradan düşə bilər? Əlbəttə, pəncərədən.

Həşərat:

– Mən onun içəri düşdüyünü gördüm, – dedi.

Tenardye tez vərəqi açıb şam işığına tutdu.

– Eponinanın xəttidir. Məlunlar!

Arvadını işarə ilə yanına çağırdı, arvadı tələsə-tələsə onun yanına gəldi; Tenardye kağızda yazılan sözləri göstərdi. Sonra boğuc səsle əlavə etdi:

– Cəld olun! Nərdivan! Yem tələdə qalır, özümüz əkilirik!

Tenardyenin arvadı soruşdu:

– Bunu öldürməyib gedək?

– İndi bununla məşğul olmağa vaxt yoxdur.

Həşərat soruşdu:

– Buradan necə gedəcəyik?

Tenardye:

– Pəncərədən çıxacağıq! – cavab verdi. – Eponina ki pəncərədən daş atıb, deməli, ev bu tərəfdən mühasirəyə alınmayıb.

Maskalı adam əlindəki iri açarı yerə qoydu, əllərini yuxarı qaldırıb yumruğunu üç dəfə açıb бүkdü. Bununla, sanki, gəmi komandasına fəlakət üz verdiyini xəbər verirdi. Əsiri tutan quldurlar dərhal onu buraxdılar, kəndir nərdivanı bir anda pəncərədən sallayıb, onun iki dəmir qarmağını pəncərə qırağına keçirdilər.

Əsir bu şeylərə heç fikir vermirdi; o, sanki, nəsə düşünür, ya da dua edirdi.

Nərdivan hazır olan kimi Tenardye çıxırdı:

– Arvad, gedək! – deyib, özünü pəncərəyə verdi.

Ayağını pəncərədən aşırıan kimi Həşərat kobudca onun yaxasından yapışdı.

– Elə zarafat yoxdur, qoca tülkü! Bizdən sonra!

Quldurlar çıxırdı:

– Bizdən sonra!

Tenardye onlara öyüd verməyə başladı:

– Uşaqlıq eləməyin! Vaxtımız gedir! Fironlar indi haqlar bizi!

Quldurlardan biri təklif etdi:

– Gəlin püşk ataq, görək, kim əvvəl düşsün.

Tenardye bağırdı:

– Siz nə edirsiniz, başınıza hava gəlib-nədi? Dəli olmamısınız ki? Belə də gic adamlar olar? Vaxt itirmək! Püşk atmaq! Necə buyursunuz, yaş barmaqla? Saman çöpü ilə? Ya, bəlkə, adımızı yazaq? Kağızları papağımıza qoyaq?

Kim isə astanadan çığırdı:

– Bəlkə, mənim şlyapam sizə yaradı?

Hamı dönüb baxdı. Bu sözü deyən Javerdi.

O, əlində tutduğu şlyapasını gülümsəyə-gülümsəyə quldurlara sarı uzadırdı.

İyirmi birinci fəsil

HƏMİŞƏ ZƏRƏRÇƏKƏN ADAMI TUTMAQLA İŞƏ BAŞLAMAQ LAZIMDIR

Hava qaralan kimi Javer adamlarını lazımı yerlərə qoydu, özü isə bulvarın o biri tərəfində, Qobelenlər qarovulxanası küçəsində, ağac-ların arxasında, Qorbo daxması ilə üzbəüz bir yerdə gizləndi. O, hər şeydən əvvəl, qızları “torbaya salmaq” istəyirdi. Zağaya gələn yolların keşiyini çəkmək onlara tapşırılmışdı. Lakin ancaq Azelmanı “yaxalaya” bildi. O ki qaldı Eponinaya, o, öz yerində yox idi, qaçıb getmişdi, onu tuta bilmədi. Javer bu işi qurtardıqdan sonra daha pusqudan çıxmadı, tapança səsini gözləməyə başladı. Faytonun getməsi, sonra da qayıdıb gəlməsi onu çox təşvişə saldı. Axırda səbri tükəndi; o, evə girən quldurlardan bəzisini tanımışdı, bundan da belə nəticə çıxarmışdı ki, düz “yuva”nın üstünə gəlib çıxıb, “bəxti gətirib”; bu qərara gəldi ki, güllə atılmasını gözləməsin, yuxarı qalxsın.

Marius bayır qapının açarını ona vermişdi, bu, əlbəttə, oxucuların yadındadır.

Javer lap vaxtında gəlmişdi.

Quldurlar bayaq qaçmaq istəyəndə hərəsi silahını bir tərəfə atmışdı, indi isə Javeri görüb qorxmuş, yenə hər kəs öz silahına əl atmışdı. Bir az sonra bu dəhşətli adamlar, bu yeddi quldurun yeddisi də artıq müdafiə vəziyyətində durmuşdu: birinin əlində balta, birində açar, birində dəyənək vardı, o birilər də kimi maşa, kimi kəlbətin, kimi çəkic götürmüşdü; Tenardye bıçağın dəstəyini əlində sıxırdı. Arvadı isə bucaqda atılıb qalan böyük daşı götürüb əlində tutmuşdu – onun qızları bu daşın üstündə bir oturacaq kimi oturardı.

Javer yenə də şlyapasını başına qoydu, əlağacını qoltuğunun altına alaraq, qollarını döşündə çarpazladı, qılıncını qınından çıxarmadan iki addım qabağa yeridi.

Çığıraraq dedi:

– Durun, yerinizdən tərpənməyin! Pəncərədən çıxmaq olmaz. Qapıdan çıxın. Bu, daha yaxşı olar. Siz yeddi nəfərsiniz, biz on beş. Nahaq yerə dava-dalaş salmayın, gəlin işi yaxşılıqla qurtaraq.

Həşərat qoynunda gizlətdiyi tapançanı çıxarıb Tenardiyə verərək, qulağına pıçıldadı:

– Bu, Javerdir. Buna cəsarət edib güllə ata bilmərəm. Sən necə? Tenardye:

– O nə itdi ki?! – cavab verdi.

– Onda sən vur!

Tenardye tapançanı alıb Javerin üstünə qaldırdı.

Javer ondan üç addım kənarda idi; o, diqqətlə Tenardiyə baxıb, ancaq bu sözləri dedi:

– Atma. Atsan da tapança açılmayacaq.

Tenardye çaxmağı çəkdi. Tapança açılmadı.

Javer ona dedi:

– Mən axı sənə dedim, açılmayacaq.

Həşərat öz dəyənəyini Javerin ayağı altına atdı.

– Görünür, sən iblissən! Təslim oluram!

Javer o biri quldurlara sarı dönüb soruşdu:

– Siz necə?

– Biz də!

Javer sakitcə əlavə etdi.

– Bax buna varam, iş belə olar. Mən axı sizə dedim ki, işi yaxşılıqla qurtarmaq lazımdır.

Həşərat yenə danışdı:

– Sizdən ancaq bir şey xahiş eləyirəm: nə qədər ki biradamlıq damda oturacağam, məni papiros çəkməkdən məhrum eləməsinlər.

Javer:

– Yaxşı, – deyib döndü, üzünü qapıya sarı tutaraq çığırıldı.

– Vaxtdır, gəlin!

Əllərində sıyrılmış qılınc tutan bir dəstə qarovulxana keşikçisi, beşbarmaqla və gödək dəyənəklə silahlanmış polis nəfərləri Javerin çağırışı ilə içəri girdi. Quldurların əl-qolunu bağladılar. Tenardyenin

bir şamla işıqlanan zağası bu qədər adamın toplaşmasından lap qaranlıqlaşdı.

Javer:

– Hamısının əllərini qandallayın! – sərəncam verdi.

Birdən kiminsə səsi eşidildi, bu nə kişi, nə də arvad səsi idi:

– Hünəriniz var, yaxın gəlin!

Bu, pəncərənin yanında, bucaqda duran Tenardye xalanın nəriktisi idi.

Polis işçiləri və qarovulxana keşikçiləri geri çəkildi.

Tenardyenin arvadı şalı çiyindən atmışdı, lakin, şlyapası başında idi. Əri onun arxasında büzüüb durmuşdu, arvadının şalı altında lap azca görünürdü. Arvadı öz bədəni ilə onun qabağını kəşmişdi; o, qayanı qoparıb atmaq istəyən azman kimi, daşı yuxarı qaldırıb yellədir.

Çığıraraq dedi:

– Özünüzü gözləyin!

Hamı qapıya sarı gerilədi. Çardağın ortası dərhal boşaldı.

Tenardye xala əl-qolunun bağlanmasına yol verən quldurlara baxıb, xırıltılı, boğuc səslə mızıldadı:

– Ay qorxaqlar!

Javer gülümsəyərək, düz otağın boşalmış hissəsinə getdi, otağın bu hissəsi Tenardye xalanın ciddi müşahidəsi altında idi.

Arvad bağıraraq dedi:

– Yaxın gəlmə! Çəkil! Yoxsa başını əzərəm!

Javer:

– Bu nə yekəpər şeydir, – dedi, – anacan, sənin kişi saqqalın varsa, mənim də arvad dırnağı kimi dırnağım var.

Javer yenə də qabağa gedirdi.

Tenardye xalanın saçları dağılmış, qorxunc şəklə düşmüşdü; o, qıçlarını aralı qoyaraq, özünü geri verdi, var qüvvəsilə daşı Javerin üstünə atdı. Javer aşağı əyildi. Daş onun üstündən keçib, dal divara dəydi, divardan iri parça suvaq qopardıb geri sıçradı, indi boş olan otağın içindən keçib Javerin yanına düşdü.

Javer bir anda özünü Tenardye ilə arvadına yetirdi. Onun iri əllərindən biri arvadın çiyinə, biri də Tenardyenin başına dəydi.

Çığıraraq dedi:

– Əl qandallarını gətirin!

Polis işçiləri dəstə ilə yenə otağa girdi, bir anda Javerin əmri yerinə yetirildi.

Bu, Tenardye xalanın vüqarını sarsıtdı. O həm öz əlinə, həm də ərinin əlinə vurulan qandala baxıb döşəməyə yıxıldı, hönkürtü ilə ağlaya-ağlaya çıxırdı:

– Mənim qızlarım, mənim qızlarım hanı?!

Javer:

– Onlar damdadırlar, – cavab verdi.

Bu arada polis işçiləri qapının yanında yatan sərxoşu görüb, itələyə-itələyə oyatdılar.

Sərxoş yuxulu-yuxulu mızıldadı:

– Jondret, işi qurtardınımı?

Javer:

– Hə, qurtarmışıq, – dedi.

İndi əliqandallı altı quldur ayaq üstə durmuşdu, onlar hələ də gözəgörünən teyfa bənzəyirdilər, hələ də üçünün üzü qaralı, üçü də maskada idi.

Javer əmr etdi:

– Maskaları çıxartmayın!

Sonra eynən Potsdam rəsm-keçidində əsgər hissələrini gözdən keçirən II Fridrix kimi bu bir dəstə adama nəzər saldı, üç nəfər “bacatəmizləyəne” dönüb dedi:

– Xoş gördük, Həşərat! Xoş gördük, Kəllə! Xoş gördük, İki Mil-yard!

Bundan sonra da maska taxmış adamlara dönərək, əvvəl baltalı adamı, sonra dəyənəkli adamı, daha sonra qarnında danışanı salamladı:

– Xoş gördük, Tüfeyli!

– Xoş gördük, Babet!

– Salam, Gecəquşu!

Javer bu zaman əsiri gördü: polis işçiləri bura gələndə o, birce kəlmə də söz söyləməmiş, başını aşağı salıb durmuşdu.

Javer əmr etdi:

– Bu cənabın ayağını açın! Heç kəs getməsin!

Sonra vüqarla masanın arxasında oturdu; şam ilə mürəkkəb-qabı hələ də masanın üstündə idi; cibindən bir vərəq gerbli kağız çıxarıb, sorğu-suala başladı.

Həmişə eyni şərti ifadələrlə başlanan ilk sətirləri qeyd edərək, başını qaldırdı.

– Bu cənabların bağladığı cənabı gətirin, – dedi.

Polis işçiləri yan-yörəsinə baxdı.

Javer soruşdu:

– Nə olub? O hanı?

Quldurların əsiri olan “Cənab Ağ”, cənab Urben Fabr, Ursulanın, ya da Torağayın atası yox idi.

Qarı qorunurdu, amma pəncərə yaddan çıxmışdı, əsir özünü sərbəst hiss edən kimi, oradakı səs-küydən, qarına-qarışıqdan, basabasdan, qalıqdan, diqqətin bir anlığa ondan yayınmasından, Javerin protokolla məşğul olmasından istifadə edərək, pəncərədən atılıb qaçmışdı.

Polis işçilərindən biri yüyürüb, küçəyə baxdı, heç kəsi görmədi. Kəndir nərdivan hələ də yellənirdi.

Javer narazı halda dedi:

– Belə də iş olar?! Görünür, o, bunların hamısından betərmiş!

İyirmi ikinci fəsil

KİTABIMIZIN İKİNCİ HİSSƏSİNDƏ AĞLAYAN UŞAQ

Xəstəxana bulvarındakı evdə baş verən və təsvir etdiyimiz hadisənin ertəsi günü bir uşaq bulvarın sağ tərəfindəki xiyabanla yuxarı qalxırdı, görünür, o, Austerlits körpüsündən Fonteneblo qarovulxanasına sarı gedirdi.

Hava qaralmışdı. Cındır paltarlı, solğun bənizli, arıq uşaqdı. Fevral ayı idi, amma o, kətan şalvar geymişdi. Uşaq səsi yetdikcə nəğmə oxuya-oxuya gedirdi.

Kiçik Bankir küçəsinin tinində bir qarı əyilərək, fənər işığında zibil yığırını eşləyirdi; uşaq oradan keçəndə qarını itələdi, elə o saat da çıxıraraq geri atıldı:

– Gör ha! Mən elə bildim ki, bu iri, çox iri itdir!

Bu “çox iri” sözünü daha artıq istehza ilə söylədi; bunu mənaya daha yaxın olaraq, baş hərflərlə “ÇOX İRİ” şəklində ifadə etmək olar.

Qarı bərk acıqlandı, bədənini bir az dikəldərək, deyinə-deyinə dedi:

– Ay səni görüm dara çəkilsən! Əvvəlki gücüm indi olsaydı, mən bilərdim sənə neylərdim!

Lakin uşaq indi ondan xeyli kənarıda idi.

O:

– Tut, tut! – deyib qarıyla öcəşməyə başladı. – Sən ki belə deyirsən, onda yanılmamışam!

Qarı acığından boğula-boğula bədənini lap dikəltdi; bu zaman fənərin qırmızıya çalan işığı düz onun üzünə düşdü: üzü arıqdı, solğundu, ağzının bucaqlarına qədər qırışmışdı, bu qırışlar qaz ayağını xatırladırdı. Qaranlıq onu hər tərəfdən bürümüşdü, bircə başı görünürdü. Elə zənn etmək olardı ki, qocalığın qorxunc surəti işıqla hərəkətə gələrək, gecənin zülmətindən baş qaldırmışdı. Uşaq ona diqqətlə baxaraq dedi:

– Xanım, sizin gözəlliyiniz mənim xoşuma gələn gözəllikdən deyil.

Yenə də aşağıdakı nəğməni oxuya-oxuya yoluna düzəldi:

Bizim kral-uzundraz,
Qırma-barıt aldı bir az.
Qalxıb ağac ayağına,
Getdi sağsağan ovuna.

Bunu oxuyub susdu. Bu anda o, 50/52 nömrəli evə gəlib çatmışdı; qapını bağlı görüb, ayaqları ilə döyməyə başladı. Ətrafa boğuc bir uğultu yayıldı: əslində, bu səsi salan onun kiçik ayaqları deyil, geydiyi uzunboğaz kişi çəkməsi idi.

Kiçik Bankir küçəsi tinində rast gəldiyi qarı da fəryad edə-edə, qəzəblə əl-qolunu yelləyə-yelləyə, bağıra-bağıra onun ardınca gəlirdi:

– Nə olub? Nə olub? Pərvərdigara! Qapını sındırırlar! Evi dağıdırlar!

Qarıya vurulan zərbələrin arası kəsilmirdi.

Qarı boğuzunu yırtırdı:

– Heç indiki evlər belə zərbələrə davam gətirə bilər?

Qarı birdən susdu. O, qaməni tanımışdı.

– Bu ki bizim balaca şeytandır!

Uşaq da dedi:

– Hə! Bu ki bizim qarındır! Xoş gördük, Deyingənciyəz! Mən öz əcdadımı görməyə gəlmişəm.

Qarı hiddəti bədahətən gözəl şəkildə əks etdirdi, bununla da çirkinliyi və qocalığı bürüzə verərək, üz-gözünü pis-pis qırırdı, ancaq çox təəssüf ki, onun bu məharəti qaranlıqda itib-batdı.

Qarı dedi:

– Evdə heç kəs yoxdur, ay üzünün həyası tökülmüş!

Uşaq həyəcanla:

– Belə də şey olar?! – dedi. – Bəs atam hanı?

– Fərs dustaqqanasında.

– Gör ha! Bəs anam?

– Sen-Lazarda.

– Belə de! Bəs bacılarım?

– Madlonetdə.

Uşaq qulağının ardını qaşdı, Deyingən qarıya baxıb, ah çəkdi:

– Eh... eh!..

Sonra dabanları üstə döndü; bir az sonra hələ də qapı ağzında duran qarı onun qaranlıqda, qış küləyi ilə əsən qarağacların altı ilə gedə-gedə təmiz uşaq səsi ilə bu nəğməni oxuduğunu eşitdi:

Bizim kral-uzundraz,
Qırma-barıt aldı bir az,
Qalxıb ağac ayağına,
Getdi sağsağan ovuna.
Kimi gözü yolda qaldı,
Ondan iki su pul aldı.

Viktor Hüqo

DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSİKLƏRİ

Səfillər

IV hissə

PLÜME KÜÇƏSİNİN
İDİLLİYASI
VƏ
SEN-DENİ KÜÇƏSİNİN
EPOPEYASI

Viktor Hüqo

DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSİKLƏRİ

Birinci kitab

TARİXİN BİR NEÇƏ SƏHİFƏSİ

Birinci fəsil

YAXŞI BİÇİLİB

İyul inqilabına bilavasitə bağlı olan 1831 və 1832-ci illər tarixin ən qəribə, ən orijinal səhifələrindən birini təşkil edir. Bu iki il həm özündən əvvəlki, həm də sonrakı illər arasında iki dağ silsiləsi kimi nəzərə çarpır. Bu illərdə inqilabi əzəmət duyulur, uçurumlar görünür. Xalq kütlələri, mədəniyyətin əsasları, bir-biri üstə çökən və bir-biri ilə bitişən mənafeələrin qalın təbəqəsi, qədim fransız formasiyasının əsrlər boyu davam edən xüsusiyyətləri hər an sistemlərin, ehtirasların, nəzəriyyələrin tufanlı buludları altında gah meydana çıxır, gah da yox olur. Bu meydana çıxan və yox olan vəziyyətlər “müqavimət” və “iğtişaş” adlandırılmışdır. Bunlar insan qəlbinin işığı olan həqiqət işığı ilə ara-sıra işıqlanır.

Bu qəribə dövr dar çərçivə içərisində olduğundan və bizdən xeyli uzaqlaşdığından indi onun əsas cəhətlərini görə bilmək asan deyil.

Bunu izah etməyə çalışaq.

Restavrasiya çətin müəyyən edilən elə bir aralıq dövrlərdən idi ki, orada yorğunluq, qarışıq, uğultu, narazılıq, yuxu, təşviş olduğu aydınca nəzərə çarpırdı, başqa sözlə desək, bu, böyük millətin dayanıb istirahət etməsindən başqa şey deyildi. Belə dövrlər xüsusi dövrlərdir; bu dövrlər onlardan faydalanmaq istəyən siyasətçiləri aldadır. Millət əvvəlcə ancaq istirahət tələb edir; hamı bir şeyin həsrətini çəkir ki, o da sülhdür; hamının bir arzusu olur ki, o da kiçilmək arzusudur. Bu, rahat yaşamaq deməkdir. Böyük hadisələr,

böyük təsadüflər, böyük təşəbbüslər, böyük adamlar deyirsiniz – acizənə təşəkkürlər edirik – bunlardan çox gördük, bəsdir daha, cana gəldik. Bu, elə bir dövr idi ki, insanlar Sezarı Prüzi ilə, Napoleonu kral İveto ilə əvəz etməyə hazır şəkildə deyirdilər: “Bu kral İveto nə yaxşı, nə təvazökar kralmış!” Lap səhər açıldandan yol gedilir, indi uzun və ağır gün qurtarmış, axşam olmuşdur; ilk mənzil Mirabo ilə gedildi, ikinci mənzil Robespyerlə, üçüncü mənzil Bonapartla; hamı əldən düşmüşdür, hamı yataq istəyir.

Yorulmuş mücahidlik, qocalmış qəhrəmanlıq, doymuş şöhrət-pərəstlik, qazanılmış dövlət bir şey axtarır, bir şey tələb edir, bir şey üçün yalvarır, bir şey uğrunda əlləşir – o şey nədir? Sığınaacaq yer! Onlar bunu tapırlar. Onlar sülhü, istirahəti, asayışı əlavə etməyə çalışırlar. Onlar bundan razıdırlar.

Eyni zamanda, bəzi faktlar meydana çıxır; bu faktlar öz tələbini irəli sürür, həm də qapını döyürlər. Bu faktları inqilablar, müharibələr yaratmışdır; bu faktlar var, bu faktlar mövcuddur, cəmiyyətdə onların öz yerini tutmağa haqqı var, onlar öz yerini tuturlar. Faktlar çox vaxt prinsiplər üçün ancaq mənzil hazırlayan qoşun mənzilçisi və tədarükçüsü hökmündə olurlar.

Onda siyasi mütəfəkkirlər qarşısında belə bir vəziyyət əmələ gəlir.

Yorulmuş insanlar istirahət tələb etdiyi zamanda baş vermiş faktlar təminat istəyir. İnsanlara istirahət necə lazımdısa, faktlara da təminat elə lazımdır.

Bu, həmin şeydir ki, İngiltərə protektoratdan sonra Stüartlardan tələb edirdi; bu, həmin şeydir ki, Fransa imperiyadan sonra Burbonlardan tələb edirdi.

Bu təminatlar zamanın tələbidir. İstəsən də, istəməsən də bunlarla razılaşmaq lazımdır. Krallar o təminatları “bəxş edirlər”, əslində, bunları verən vəziyyətin hökmüdür. Həqiqət böyük və faydalı şeydir, lakin bunun belə olduğunu Stüartlar 1660-cı ildə heç güman etmirdilər, hətta bu, 1814-cü ildə Burbonların da ağılına gəlmədi.

Napoleonun süqutundan sonra Fransaya qayıdan və məhvi olmağa məruz qalan sülalə bir şeyə inanırdı, bu, onu fəlakətə sürükləyən sadələvhlükdü: onlar inanırdı ki, təminatı onlar bəxş edirlər, onlar da geri götürə bilərlər; onlar inanırdı ki, Burbonlar sülaləsi müqəddəs hüquqa malikdir, Fransanın heç bir hüququ yoxdur,

XVIII Lüdovikin əta etdiyi siyasi hüquqlar Burbonlar sülaləsi tərəfindən qırılmış, xalqa mərhəmətlə bəxş edilmiş müqəddəs hüququn ancaq bir budağıdır, kral nə vaxt istəsə bunu geri ala bilər. Lakin bu bəxşiş narazılığa səbəb oldu, Burbonlar bircə elə bundan hiss etməli idilər ki, həmin bəxşisi onlar verməmişlər.

Burbonlar XIX əsrdə qaşqabaqlı idilər. Millətin hər bir yeni yüksəlişində onlar mısmırıklarını sallayırdılar. Onlar özlərini “tox tuturdular” – bu çox işlənən ifadədən, yəni çox dürüst olan xalq ifadəsindən biz də istifadə edək. Xalq bunu görürdü.

Burbonlar sülaləsi elə bilirdi ki, qüvvətlidir, çünki İmperiya onun qarşısından teatr dekorasiyası kimi yox olmuşdu. Lakin özünün də bu şəkildə meydana gəldiyini hiss etmirdi. O da Napoleonu meydandan çıxaran əllərdə idi, lakin o, bunu görmürdü.

O, elə zənn edirdi ki, kökü var, çünki keçmişi var. Lakin o yanılırdı: o, keçmişin ancaq bir hissəsi idi; keçmiş – Fransa idi. Fransa cəmiyyətinin kökü Burbonlarda deyil, millətdə idi. Gözəgörməyən və yaşamağa çox qabil olan bu köklər bir ailənin malı deyildi, bu, xalqın tarixi idi. Bu köklər hər yerə gedirdi, ancaq taxtın altına getmirdi.

Burbonlar xanədanı Fransa üçün Fransa tarixinin möhtəşəm və qanlı mərkəzi idi; lakin o artıq Fransa taleyinin nə mühüm ünsürü, nə də Fransa siyasətinin zəruri əsası idi. Burbonlarsız da keçinmək olardı; iyirmi iki il onlarsız keçindilər; burada bir nöqsan vardı, belə nöqsanın olacağını onlar heç güman etmirdilər. Bir də ki bunu onlar haradan güman edə bilərdi: onlar elə zənn edirdi ki, XVII Lüdovik 9 termidorda, XVIII Lüdovik Marenço ətrafında gedən vuruşma günü hökmdarlıq etmişdir. Tarixin lap ilk günündən hökmdarlar hadisələr qarşısında, həm də bu hadisələrin daxilində olan və onların elan etdiyi ilahi hakimiyyət məsələləri qarşısında bu qədər kor olmamışlar! Hələ indiyə qədər “kralların haqqı” deyilən çürük dünyanın tələbləri ali hüququ bu dərəcədə inkar etməmişdi.

Burbonların belə mühüm səhvi o yerə gətirib çıxartdı ki, onlar 1814-cü ildə “bəxş etdiyi” təminatla, onların dediyi “güzəştə” yenə də əl qatmalı oldular. Təəssüfə layiq bir hadisə! O şeyi ki onlar “güzəşt” hesab edirdilər, o, bizim fütuhatımız idi; o şeyə ki onlar “qanunsuz qəsb” deyirdilər, o, bizim qanuni haqqımız idi.

Onların fikrincə, vaxt gəlib çatmışdı: Restavrasiya Napoleonu məğlub etdiyini, ölkədə lazımınca əsaslandığını təsəvvür edərək, yəni öz gücünə və möhkəmliyinə inanaraq, qəfildən qərar qəbul etdi, zərbə endirmək üçün cürətləndi. Bir səhərçağı Fransa ilə üz-üzə durdu, səsini qaldıraraq, xalq hüququnu və şəxsiyyət hüququnu – millətin baş rəhbərliyini, vətəndaşın azadlığını inkar etməyə başladı, başqa sözlə desək, millətdən – milləti millət edən şeyi, vətəndaşdan – vətəndaşı vətəndaş edən şeyi almaq istədi.

“İyul fərmanları” deyilən məşhur qərarların mahiyyəti bundan ibarətdir.

Restavrasiya süqut etdi.

Onun süqut etməsi də lap yerində oldu. Bununla belə, bir şeyi etiraf etmək lazımdır: o, tərəqqinin bütün şəkillərinə tamamilə düşmənin deyildi. Onunla yanaşı böyük hadisələr də az olmamışdır.

Restavrasiya dövründə millət mübahisə ilə sakitliyi, əzəmətlə sülhü bir araya yerləşdirməyə adət etmişdi, lakin bunlardan birincisi Respublika dövründə, ikincisi İmperiya dövründə olmamışdır. Qüvvətli və azad Fransa Avropanın başqa xalqları üçün ürək verən nümunə olmuşdur. Robespyerin dövründə inqilab, Bonapartın dövründə toplar, XVIII Lüdovikin, X Karlıın dövründə təfəkkür söz aldı. Külək sakitləşdi, məşəl yenidən yandı. Buludsuz zirvələrdə idrakin saf işığı parladi. Bu çox gözəl, çox ibrətli, cazibədar mənzərə idi. On beş il ərzində asayiş və dinclik içərisində, mütəfəkkirlər üçün köhnə olduğu qədər siyasi xadimlər üçün yeni olan böyük prinsiplər tamamilə açıq şəkildə həyata tətbiq edildi; bu prinsiplər nə idi? Bu prinsiplər qanun qarşısında bərabər olmaqdı, vicdan azadlığı idi, söz azadlığı idi, mətbuat azadlığı idi, bütün qabiliyyətli adamların hər vəzifəyə girə bilməsi imkanı idi!.. Bu vəziyyət 1830-cu ilə kimi davam etdi. Burbonlar qəza-qədərin əlində sınıan mədəniyyət aləti idi.

Burbonların süqutu əzəmətlə dolu idi, bu əzəməti onlar deyil, millət göstərmişdi. Onlar taxtı ədəb və vüqarla, amma heç bir təsir buraxmadan tərək etdilər; onlar zülmətə gedərək yox oldular; lakin onların yox olması tarixdə insanı həyəcanlandıran, ağır iz buraxan təntənəli yoxolmalardan deyildi; bu nə I Karlıın axirət dünyasına xas olan sakitliyi, nə də Napoleonun qartal səsi idi. Onlar eləcə çıxıb getdilər, vəssalam. Onlar tacı başlarından götürdülər, öz şöhrətlərini qorumadılar. Onlar bunu ləyaqətlə etdilər, lakin şahənə etmədilər.

Onlar başlarına gələn müsibətin əzəmətindən bir qədər aşağıda qaldılar. X Karl Şerburqa gedərkən yolda sərəncam vermişdi ki, girdə masadan dördbucaqlı masa hazırlasınlar; elə zənn etmək olardı ki, saray ədəb-ərkan qaydalarının təhlükə qarşısında qalması onu mütləqiyyətin məhv olmasından daha artıq narahat etmişdir. Onun təbiətində olan bu xırdaçılıq kral ailəsini sevən, krala sədaqətli olan adamları, həm də kral nəslinə hörmət bəsləyən müsbət şəxsləri kədərləndirdi. Lakin xalq iftixar olunmağa layiqdi. Bir gün səhərçağı hücumə məruz qalan millət özündə elə qüvvə hiss etdi ki, bu bir növ müsəlləh kral qiyamından heç açıqlanmadı da. Bu hücumu dəf etdi, lakin təkminlilik göstərdi, hər şeyi öz yerinə qoydu, ölkənin qanun daxilində idarə edilməsini bərpa etdi, Burbonları ölkədən qovdu, çox təəssüf ki, bununla da kifayətləndi. Örtüyün altından XIV Lüdoviki ovsunlayan qoca kral X Karlı çıxarıb, üsulluca yerə qoydu. Kral sülaləsi üzvlərinə təəssüflə və ehtiyatla yanaşdı. Bir adam, ya bir neçə adam deyil, Fransa – qalib gələn və öz qalibiyyəti ilə məst olan bütün Fransa, sanki, Gilyom dü Verin barrikada günündən sonra söylədiyi bu gözəl sözləri xatırladı və bütün dünya qarşısında yerinə yetirdi: “Böyük adamların mərhəmətindən istifadə etməyə, budaqdan-budağa atılan quş kimi dərd çəkənlərdən uzaqlaşub işi yaxşı gətirənlərə yaxınlaşmağı adət edən şəxslər çox asanlıqla öz padşahlarına qarşı da – onlar ağır müsibətə düşəndə – ədəbsizlik edə bilirlər; lakin mən həmişə öz krallarına, xüsusilə müsibətə düşən krallarına hörmət edəcəyəm”.

Burbonlar özləri ilə Fransanın təəssüfünü deyil, hörmətini apardılar. Yuxarıda dediyimiz kimi, onlar başlarına gələn müsibət qarşısında xırdaçılıq etdilər. Onlar üfüqdən silinib getdilər.

İyul inqilabı elə o saat bütün dünyada həm dost, həm də düşmən qazandı. Hərə öz təbiətinə görə – bəziləri sevinc və məftunluqla onu alqışladı, bəziləri də ondan üz döndərdi. Avropa hökmdarlarının səhər işığına düşən bayquş kimi ilk anda gözləri qamaşdı, onlar özlərini itirdilər, gözlərini yumdular, sonra da ancaq hədə-qorxu gəlmək üçün gözlərini açdılar. Onların qorxuya düşməsinin səbəbi aydındır, qəzəblərinin də səbəblərini tamamilə izah etmək olar. Bu qaribə inqilab elə sarsıntıya səbəb olmadı, o hətta məğlub olmuş Burbonlara düşmən kimi yanaşmadı, onların qanını tökmədi, tökmüş olsaydı, Burbonlar üçün bu, şərəf olardı. Müstəbid hökumətlər

həmişə istər ki, azadlıq öz-özünü ləkələsin, lakin İyul inqilabı onlar üçün müdhiş bir şey olduğu halda, yumşaqlıq göstərdi, bu cəhətdən İyul inqilabı onların nəzərində müqəssirdi. Bu inqilab haqqında heç kəs pis niyyətdə olmadı, ya pis tədbir görmədi. Ən çox qorxuya düşənlər də, ən çox narazı olanlar da, ən çox acığı tutanlar da onu alqışladılar. Elə hadisələr var ki, bu hadisələrdə insana bəxş edilən səviyyədən daha yüksək sahədə iş görən şəxsin iştirakı hiss olunur: biz nə qədər xudbin və kinli olsaq da, belə hadisələr bizdə özünə qarşı sirli hörmət oyadır.

İyul inqilabı kobud faktı məhv edən haqqın təntənəsidir, əzəmət dolu hadisədir.

Kobud faktı məhv edən haqq! 1830-cu il inqilabının əzəməti də, güzəşti də bundadır. Qalib gəlmiş haqqın zorakılığa əl atmağa ehtiyacı yoxdur.

Nə qədər həqiqi və ədalətli şey varsa, onun hamısı haqddır.

Haqqın əbədi bir xüsusiyyəti var – o da həmişə gözəl və təmiz olmaqdır. Əgər fakt ancaq bir fakt kimi mövcud isə, əgər onun buna çox az haqqı varsa, ya heç haqqı yoxsa, o ən zəruri şey kimi görünə bilər, hətta öz dövründə yaxşı şey kimi qəbul edilsə də, sonralar mütləq eybəcər, iyrənc, bəlkə də lap dəhşətli bir şey olacaqdır. Bir adam faktın əsrlər boyu nə dərəcədə eybəcər şəkil alacağını yəqin etmək istəyirsə, qoy o, Makiavelliyə nəzər salsın. Makiavelli nə şər pərisi, nə iblis, nə də mənfur və miskin yazıçı olmuşdur; o ancaq faktdır. Bu fakt ancaq İtaliya üçün deyil, həm də Avropa üçün, bütün on altıncı əsr üçün səciyyəvi faktdır. O, iyrənc şey kimi görünür, bu, doğrudan da, on doqquzuncu əsrin əxlaqi ideyaları nöqtəyi-nəzərindən belə idi.

Haqq ilə fakt arasında olan bu mübarizə cəmiyyət meydana gələndən bəri davam edir. Filosofların işi bu mübarizəni bitirmək, təmiz ideyanı insan həyatı ilə qaynadıb qarışdırmaq, haqqı sülh yolu ilə faktın sahəsinə, faktı da haqqın sahəsinə yeritməkdir.

İkinci fəsil
PİS TİKİLİB

Lakin filosofların işi başqa, mahir adamların işi isə başqadır.
1830-cu il inqilabı tez qurtardı.

İnqilab fəlakətə uğrayan kimi mahir adamlar saya oturmuş
gəmini dağıdıb aparırlar.

Dövrümüzün mahir adamları özlərini “dövlət ərləri” adlandırırlar;
“dövlət ərləri” sözü indi, az qala, bir arqo şəklini almışdır. Doğrudan
da, bir şeyi unutmamaq lazımdır: o yerdə ki mahirlikdən başqa bir
şey yoxdur, orada həmişə orta səviyyəli vəziyyət olur. “Mahir adam”
– “adi adam” deməkdir, bunların heç fərqi yoxdur.

Bir şey də eynən belədir: “dövlət əri” demək – bəzən elə “xain”
deməkdir.

Bu qayda ilə, əgər mahir adamların sözünə inansaq, İyul inqilabı
kimi inqilablar kəsilmiş şah damarından başqa şey deyil, onları
dərhal bağlamaq lazımdır. Çox ucadan elan edilən haqq təşviş
oyadır. Buna görə də, madam ki haqq təsdiq edilmişdir, onda
dövləti möhkəmlətmək lazımdır. Madam ki azadlıq təmin edilmişdir,
hakimiyyət haqqında düşünmək lazımdır.

Hələ ki filosoflar özlərini mahir adamlardan ayırmırlar, lakin onlara
inanmamağa başlayırlar. Yaxşı da, hakimiyyət olsun. Lakin birincisi
budur ki, hakimiyyət nə deməkdir? İkincisi də, o, haradan
meydana gəlir?

Mahir adamlar, sanki, boğucq etirazları eşitmirlər, öz işlərini
davam etdirirlər.

Özləri üçün əlverişli olan yalanı çox biciklə zərurət maskası altında
gizlədən həmin siyasətçilərin fikrincə, inqilabdan sonra xalqın
birinci ehtiyacı, əgər bu xalq mütləqiyyət quruluşu olan Avropanın
bir hissəsini təşkil edirsə, özü üçün sülalə tapmaqdır. Onlar deyir ki,
bu qayda ilə inqilabdan sonra sülh, yəni öz yaralarını sağaltmaq, öz
evini təmir etmək üçün vaxt əldə etmək olar. Sülalə taxta-şalbanın
üstünü örtür, hərbi xəstəxanaların qabağını pərdələyir.

Lakin sülalə tapmaq həmişə o qədər də asan olmur.

Əslində, ilk istedadlı şəxs, ya bəxti gətirən təsadüfi adam kral
ola bilər. Birinci halda bu Bonapartdır, ikinci halda – İturbidedir.

Lakin təsadüfi soyad sülalə yarada bilməz. Nəslin qədim olması zəruridir, əsrlər əlaməti isə qəfildən yaranmır.

“Dövlət ərləri”nin nöqtəyi-nəzərini fikirdə tutulan bütün qeyd-şərtləri ilə qəbul etsək, onda belə sual meydana çıxır: inqilabdan sonra gələn yeni kral necə adam olmalıdır? O, inqilabçı ola bilər, hətta onun inqilabçı olması faydalıdır, başqa sözlə, o, özünü şübhə altına salacağından, ya şöhrət qazanacağından, inqilabın baltası-namı əl atacağından, ya qılıncları iş görəcəyindən asılı olmayaraq, inqilabda şəxsən iştirak edə bilər.

Sülalə necə keyfiyyətə malik olmalıdır? O, millətin qəbul edəcəyi şəkildə olmalıdır, yəni o, öz işi ilə deyil, qəbul etdiyi ideyalara görə uzaqdan inqilabçı görünməlidir. Onun keçmişi və gələcəyi olmalıdır, o, tarixi olmalı və xalqın rəğbətini qazanmalıdır.

Niyə birinci inqilablar Kromvel, ya Napoleon kimi adamları tapmaqla kifayətlənirlər və niyə ikinci inqilablar, hər necə olsa, Braunşveyq, ya Orlean sülaləsi kimi adlar tapmağa çalışırlar, bunlar hamısı yuxarıda söylədiyimizlə izah olunur.

Kral xanədanı Hindistanda bitən fiqa ağacına bənzəyir; həmin ağacın hər budağı yerə qədər əylərək kök buraxır, özü də ağac olur. Kral xanədanının hər budağı, xalqa doğru əylmək şərti ilə, sülalə ola bilər.

Mahir adamların nəzəriyyəsi belədir.

Müvəffəqiyyət hay-küyündə fəlakətin səslənməsinə, bu müvəffəqiyyətin meyvəsindən istifadə edənlərin eyni zamanda onun qarşısında tir-tir əsməsinə nail olmaq, baş vermiş hadisə qarşısında qorxu oyatmaq, keçilən yolun ayrıliyini tərəqqini ləngitmək dərəcəsinə qədər artırmaq, bu səhər şəfəqini soldurmaq, ruh yüksəkliyinin və coşqunluğun ifrat dərəcəsini ifşa etmək, rədd etmək, məsələlərin kəskinliyini kütləşdirmək, caynaqları kəsmək, qalibyyət təntənəsini pambığa tutmaq, haqqı bərk-bərk bürümək, azman xalqı flanelə büküb tez yatağa uzatmaq, həddindən artıq sağlam xalqı pəhrizdə saxlamaq, Herkulesə sağalmaq üzrə olan xəstə kimi baxmaq, mühüm məsələləri hərgünkü xırda işlər içərisində əritmək, dərman qatılmış bu abi-həyatı ideal həsrətini çəkən adamlara təklif etmək, çox böyük müvəffəqiyyətlərə qarşı tədbir görmək, inqilabın üzərinə abajur salmaq, heç demə, ən böyük ustalıq bu şeyləri yerinə yetirmək imiş!

1688-ci ildə İngiltərədə tətbiq olunan bu nəzəriyyədən 1830-cu il istifadə etdi.

1830-cu il – yarıyolda dayanmış inqilabdır. Tərəqqinin yarısıdır, haqqa oxşar şeydir. Günəş şam işığını hiss etmədiyi kimi, məntiq də yarımçıq şeyi qəbul etmir.

İnqilabı yarıyolda kim saxlayır? Burjuaziya. Niyə?

Çünki burjuaziya – təmin olunmuş şiddətli arzu və ehtirasdır. Dünən yemək arzu edilirdi, bu gün o toxdur, sabah həddindən artıq toxluq əmələ gələcək.

1814-cü ildə Napoleondan sonra baş verən hadisə – 1830-cu ildə X Karldan sonra təkrar olundu.

Burjuaziyanı nahaq yerə sinif etmək istəyirdilər. Burjuaziya xalqın təmin olunmuş hissəsidir, başqa şey deyil. Burjuaziya indi oturmağa vaxtı olan adamdır. Kreslo heç də kasta deyil.

Lakin çox tez oturmağı arzu etməklə insanlığın irəliyə olan hərəkətini dayandırmaq olar. Burjuaziyanın tez-tez belə səhvi olmuşdur.

Buraxılmış səhv sinif təşkil etməyə səbəb ola bilməz. Xudbinlik – ictimai qayda-qanunun şöbələrindən biri deyil.

Xudbinliyə qarşı da ədalətli olmaq lazımdır: hər halda, 1830-cu il sarsıntısından sonra xalqın “burjuaziya” adlanan hissəsinin arxalandığı vəziyyəti – laqeydlikdən, tənbəllikdən əmələ gələn, içərisində az da olsa həya saxlayan fəaliyyətsizlik adlandırmaq olmaz; bu, ani bir unutqanlıq kimi güman edilən və yuxuya aid olan mürgü də deyildi; bu, yol gedən adamın mənzil salıb dincəlməsi idi.

Bu mənzil salıb dincəlmənin, az qala, bir-birinə zidd olan iki xüsusi mənası vardır: hərbi hissə yürüşdədir, yəni hərəkətdədir; hərbi hissə dayanır, yəni istirahət edir.

Mənzil salıb dincəlmək əvvəlki qüvvəni əhya etməkdir, bu – meydana gələn, keşikçi qoyan, qulağı səsdə olan faktdır. Bu, ehtiyatkarlıq və ayrılıq içində olan istirahətdir: mənzil salıb dincəlmək – dünənki vuruşmanı və sabahkı vuruşmanı ifadə edir.

Həmin bu 1830-cu illə 1848-ci il arasında olan fasilədir.

Burada bizim “vuruşma” dediyimiz şeyə tərəqqi də demək olar.

Bu qayda ilə burjuaziyaya, həm də dövlət ərlərinə “mənzil salıb dincəlmək” məfhumunu təcəssüm etdirən adam lazım idi, elə adam ki, ona lakin – zira demək olsun. Həm inqilabı, həm də sabitliyi əks etdirən, başqa sözlə, hal-hazır təsdiq edən, keçmiş gələcəklə

bir araya sıxışdırmağın əyani nümunəsi olan mürəkkəb bir şəxsiyyət!

Heç demə, həmin adam elə burada imiş. Onun adı Orlean tayfasından olan Lüi-Filipp idi.

İki yüz iyirmi bir adamın səsi Lüi-Filippi kral elədi. Lafayet onu *miro*¹ ilə yağlayaraq, təqdis etmək zəhmətini öz üzərinə götürdü. O, Lüi-Filippi “respublikaçıların ən yaxşısı” adlandırdı. Paris Bələdiyyə İdarəsi Reyms kilsəsini əvəz etdi.

Bu bütöv taxtı yarım taxt ilə əvəz etmək “1830-cu ilin işi idi”.

Mahir adamlar öz məqsədlərinə çatandan sonra onların həll etdiyi məsələdə çox böyük qüsurlar meydana çıxdı. Bu şeylərin hamısı mütləq haqdan kənarada edilmişdi. Mütləq haqq çıxıraraq dedi: “Mən etiraz edirəm!” Sonra yenə kölgədə gözdən itdi – bu, qorxunc əlamət idi.

Üçüncü fəsil

LÜİ-FİLİPP

İnqilabın əli ağır, duyğusu düzgün, zərbəsi bərk və sərrast olur. Hətta 1830-cu il inqilabı kimi məzəmmət edilən, kiçik qardaş vəziyyətinə endirilən, natamam, zəif inqilabın da vaxtında meydana gəlməsi üçün kifayət qədər irəlini görməyə iqtidarı vardı. İnqilabın küsufu heç də onun öz məqsədindən əl çəkməsi deyil.

Bununla bərabər, çox da özümüzə güvənməyə; hətta inqilab da, hətta inqilabın özü də yanılır, onda böyük xətalər meydana çıxır.

1830-cu ilə qayıdaq. 1830-cu il yolundan çıxsa da, uğurlu oldu. Qanad-quyruğu yolunmuş inqilabdan sonra “qayda-qanun” adlandırılan vəziyyətdə hökmdar mütləqiyyətdən daha mühüm yer tutur. Lüi-Filipp nadir adamdı.

Tarix onun atasının öz dövründə vəziyyəti yumşaltmasını etiraf edir; lakin atası məzəmmətə nə qədər layiqdise, bu, o qədər hörmətə layiqdi; Lüi-Filippdə qeyri-rəsmi adamın malik olduğu bütün fəzilətlər və ictimai xadimin bəzi fəzilətləri var idi; o, öz səhhətinin, öz varının, öz şəxsiyyətinin, öz işlərinin qeydinə qalırdı; o, bir dəqiqənin

¹ *Miro* – kilsə ayinlərində işlədilən ətirli maddə

qiymətini bilsə də, bəzən bir ilin qiymətini bilməzdi; o, sakit, təmkinli, səbirli, dinclik sevən şəxs idi; xoştəbiətli adam, mərhəmətli hökmdar idi; arvadına sədaqətli idi; sarayında bir neçə xidmətçi saxladı: bu xidmətçilərin vəzifəsi – ər-arvada aid olan yatağını burjualara göstərməkdə. Abırlı ailə həyatı ilə lovğalanmaq indi faydalı olmuşdu, çünki əvvəlki nəsil xəttində qeyri-qanuni əlaqələri xüsusi olaraq nəzərə çarpdırardılar. O, bütün Avropa dillərini və daha nadir olan şeyi – bütün mənafeələrin dilini bilirdi, bu dildə danışmağı bacarırdı; “orta təbəqə”nin füsunkar nümayəndəsi idi, lakin bu təbəqədən hər barədə üstün olduğu üçün ondan yüksəkdə dururdu; öz əqli ilə fərqlənməklə və öz şəcərəsinin qədir-qiymətini bilməklə bərabər, hər şeydən əvvəl, öz daxili keyfiyyətini qiymətləndirirdi, hətta mənsəyi haqqında qəribə mövqə tutaraq, özünü “Burbon” deyil, “Orlean” adlandırmışdı; o ancaq “həşəmətli” olanda özünü nəslin birinci şahzadəsi kimi tuturdu, lakin “Əlahəzrət” olan gündən xalis burjua oldu; camaat içində çox, yaxın adamları arasında az danışdı; hamı onun xəsis olduğunu deyirdi, ancaq bu sübut olunmamışdı. Əslində, o, elə qənaətcil adamlardan idi ki, belə adamlar iş şıltaqlığa, ya öz vəzifəsini yerinə yetirməyə çatanda bədxərc olurlar; o, çox kitab oxumuşdu, lakin ədəbiyyatı az hiss etmişdi; dvoryan idi, lakin cəngavər deyildi; sadə, sakit və qüvvətli idi; ailəsi və xidmətçiləri pərəstiş edəcək dərəcədə onu çox istərdi; öz söhbəti ilə adamı valeh edirdi; daxilən laqeyd, həmişə ancaq ən vacib, ən zəruri şeyləri düşünən, həmişə ancaq bu günü nəzərə alan, kin bəsləməyən, minnətdarlıq etməyən, ayıq dövlət xadimi idi; məşhur adamlardan hədsiz dərəcədə istifadə edir, adi adamları sakit buraxırdı, çox bicliklə parlamentdə olan çoxluğun köməyi ilə təqsiri ondan narazı olan, boğuş-boğuş uğuldayan gizlin birləşmələrin üzərinə yıxa bilirdi; fikrini açıq söylərdi, bəzən bu məsələdə ehtiyatsızlıq edirdi, lakin belə ehtiyatsızlığında çox məharət göstərirdi; vəsitə, süni bir sima, maska seçməkdə tükənməz bacarığa malikdi; Fransanı Avropa ilə, Avropanı Fransa ilə qorxudurdu; Vətənini sevməsinə şübhə ola bilməzdi, lakin ailəsini daha çox sevirdi; hakimiyyəti nüfuzdan, nüfuzu ləyaqətdən üstün tuturdu; bu, pis meyil idi; o mənada pis idi ki, həmin meyil hər şeyi müvəffəqiyyətə tabe etməklə hiyləgərliyə yol verir, alçaqlığı həmişə inkar etmir; lakin bu meyildə bir üstünlük var ki, siyasəti sərt təkənlərdən, dövləti dağılmaqdan, cəmiyyəti

fəlakətdən qoruyur. Lüi-Filipp nəzakətli, ayıq, diqqətli, arif, yorulmaq bilməyən, hərdən öz-özünə zidd gedən, sözünü geri götürən xırdaçı adamdı; o, Ankonada Avstriyaya qarşı cəsarətli, İspaniyada İngiltərəyə qarşı inadkar olur. Antverpeni topa tutur, Pritçarda pul verirdi; “Marselyeza”nı ürəkdən oxuyurdu; məyusluğun, yorğunluğun, gözəlliyə və ideala vurulmağın, ağılsızca alicənablıq etməyin, utopiyanın, xülyanın, hiddətin, şöhrətpərəstliyin, qorxunun nə olduğunu bilmirdi; şəxsi cəsarətin hər növünə malikdi; Valmi vuruşmasında general, Jemap vuruşmasında əsgərdi. Səkkiz dəfə ona sui-qəsd edilmiş, öldürmək istəmişlər, lakin o, həmişə gülümsəmişdi; qrenadyor kimi cəsarətli, mütəfəkkir kimi ürəkli idi; o ancaq Avropa dövlətləri əsasının sarsıla biləcəyindən qorxurdu, böyük siyasi avantürələr etməyə qabil deyildi; öz işini yox, öz həyatını həmişə təhlükəyə verməyə hazırıdı. Öz hakimiyyətini təsirli şəkildə bürüzə verir, ona kral kimi deyil, ağıllı adam kimi tabe olunmağı üstün tuturdu; irəlini görmək deyil, müşahidə etmək qabiliyyətinə malikdi; ruhlarla az maraqlanırdı, lakin adamları çox yaxşı tanıyırdı, başqa sözlə, ancaq gördükləri haqqında mühakimə yürüdə bilirdi; sağlam düşüncəyə, hadisələri dərinləndirən canlı, təcürbi əqlə, danışmaq qabiliyyətinə, böyük hafizəyə malikdi; həmişə də hafizəsindəki şeylərdən istifadə edirdi, o ancaq bu cəhətdən Sezara, Aleksandra, Napoleona oxşayırdı; faktları, ayrı-ayrı təfərrüatları, hadisələrin tarixini, adam və şey adlarını bilsə də, məqsədin, ehtirasın, çoxcəhətli kütlə mənəviyyatının, gizli ümidlərin, qəlbin məxfi və məchul çırpıntılarının, bir sözlə, “şüurun yeraltı cərəyanları” adlandırmaq mümkün olan şeylərin nə olduğunu bilmirdi; o, Fransanın yuxarı təbəqələri tərəfindən tanınsa da, aşağı təbəqələrlə az əlaqədar idi, çətinlikdən hiylə ilə çıxırdı; idarəçiliklə həddindən artıq məşğul olur, lakin kifayət qədər hökmdarlıq etmədi; öz-özünün birinci naziri idi; xırda şeylərdən böyük ideyalara çox ustalıqla əngəl törədə bilirdi; tərəqqiyə, qayda-qanuna, təşkilati işlərə kömək etməyi çox bacarıqla formalizm və maneələrlə birləşdirirdi; onda həm Böyük Karl, həm də minnətçi sifəti vardı, o, sülalənin həm banisi, həm də vəkili idi; ümumiyyətlə, görkəmli və orijinal şəxsiyyətdi: Fransanın təşvişinə baxmayaraq, hakimiyyəti möhkəmləndirdi, Avropanın bədxahlığına baxmayaraq, qüdrətini artırdı; Lüi-Filipp öz dövrünün tanınmış adamları sırasına daxil ediləcəkdir; şöhrəti bir az çox xoşlasaydı, faydalı olmaq hissi

qədər də böyüklük hissinə malik olsaydı, tarixdə ən məşhur hökmdarlar sırasında yer tutardı.

Lüi-Filipp gəncliyində qəşəngdi, qocalığında da cazibədarlığını itirməmişdi, millətin mərhəmətini bəzən qazanmasa da, kütlə həmişə ona hüsn-rəğbət göstərərdi. Onda başqalarının xoşuna gəlmək qabiliyyəti vardı, ancaq əzəmət çatışmırdı; kral da olsa, başına tac qoymurdu, qoca da olsa, ağ saçını uzatmırdı. Ədaları – köhnə ədəb-ərkan ədaları, vərdişləri isə yeni idi: bu, 1830-cu ilə uyğun olan dvoryanla burjuanın qarışmasından əmələ gələn şeydi; Lüi-Filipp, elə bil ki, padşahlıq edən keçid dövrü idi; o, köhnə tələffüzü, köhnə imlanı işlədir, müasir nöqteyi-nəzəri onlarla ifadə edirdi; Polşanı və Macarıstanı sevirdi, lakin *Polonois* yazır və *hongrais*¹ deyirdi. X Karl kimi milli qvardiya mundiri geyir, Napoleon kimi fəxri legion lenti taxırdı.

Çox az-az günorta ibadətinə gedirdi; ova çıxmırdı, operaya getmirdi; keşişlərlə, itəbaxanlarla, rəqqasələrlə arası yox idi, bu, onun burjua arasında şöhrət qazanmasının səbəblərindən biri idi. Heç saray həyəti yox idi. Çətirini qoltuğuna vurub küçəyə çıxardı; bu çətir uzun zaman kralın şöhrətini yayan vasitə oldu. O, bir az mason, bir az bağban, bir az da həkimdi. Bir dəfə atdan yıxılan foreytorun qolundan qan almışdı; III Henrix xəncərsiz bayıra çıxmıdığı kimi, Lüi-Filipp də o gündən neştərsiz bayıra çıxmazdı. Royalistlər bu gülməli kraldan, adam sağaltmaq məqsədi ilə qan tökən həmin ilk kraldan danışıb gülərdilər.

Lakin tarixin Lüi-Filippdən şikayətlənməsi məsələsinə gəldikdə, bunlardan bəzilərinə rədd etmək lazımdır; o ittihamlardan bəzisi mütləqiyyətin, bəzisi Lüi-Filippin padşahlığı, bəziləri də kralın üzərinə düşür; ittihamlar, hər birinin öz yekunu olan üç sütundur. Demokratik hüquqların ləğv edilməsi, tərəqqinin arxa plana çəkilməsi, kütlə çıxışlarının amansızca yatırılması, üsyançıların güllələnməsi, qiyamın silahla susdurulması, Transnonen küçəsi, hərbi məhkəmələr, həqiqətən var olan ölkənin – qanunla tanınan ölkə tərəfindən tutulması, ölkənin üç yüz min imtiyazlı şəxs tərəfindən kompaniya əsasında idarə edilməsi – bunlara mütləqiyyət cavab verməlidir; Belçikadan üz döndərilməsi, Əlcəzairin çox çətinliklə, həm də ingilislər Hindistanı istila edən kimi, mədəniyyət gətirən

¹ Yeni imla ilə: Polonais (polyaklar) və hongrois (macarlar) yazılır.

şəxslər kimi deyil, vəhşi üsullarla, həm də çox çətinliklə istila edilməsi, Əbdülqadirə verilən vədin xaincəsinə pozulması, Bley, rüşvətlə satın alınan Deys, pul verilən Pritçard məsələsi – bunlara Lüi-Filippin padşahlıq etdiyi dövr cavab verməlidir; aparılan siyasətin milli olmaqdan artıq ailə siyasəti olması – buna kral cavab verir.

Görürsünüz ki, haqq-hesaba vurmaqla kralın təqsirini azaltmaq olar.

O, Fransa naminə təvazökar idi, başlıca səhvi də bundan ibarətdi.

Bu səhvin kökü haradadır?

İndi bundan danışaq.

Kral Lüi-Filippdə atalıq hissi çox qüvvətli idi; ailənin başına dolanmaq – bu ailədən sülalə çıxmalı idi! – hər şey qarşısında duyduğu qorxu, həm də təşviş keçirməmək arzusu ilə əlaqədardı; həddindən artıq qorxu da buradan meydana gəlirdi, həmin qorxu xalq üçün dözülməz şeydi; bu xalqın vətəndaşlıq ənənələrində – 14 iyul, hərbi ənənələrində – Austerlits vardı.

Əslində, birinci sırada duran ictimai vəzifələr sərf-nəzər edilsə, Lüi-Filippin öz ailəsinə çox mehribanlıq göstərməsi heç də əsassız deyildi; ailəsi buna tamamilə layiqdi. Bu çox gözəl ailə idi. Bu ailədə həm fəzilət, həm istedad vardı. Lüi-Filippin qızlarından biri olan Mariya Orlean nəslini rəssamlar arasında, Şarl Orlean şairlər arasında şöhrətləndirmişdi. Mariya “Janna d’Ark” adlandırdığı mərmər heykəldə öz ruhunu təcəssüm etdirmişdi. Lüi-Filippin iki oğlu Metternixdən belə deməqoqcasına tərif ala bilmişdi. Metternix demişdi: “Bunlar elə cavan oğlanlardır ki, belələrinə rast gəlmək olmaz, elə şahzadələrdir ki, belələri görünməyib”.

Lüi-Filipp haqqında həqiqət budur, biz buna heç şey artırmırıq və heç bir şey əskiltmirik.

Lüi-Filippin 1830-cu ildəki müvəffəqiyyətinin səbəbi “Bərabərlik şahzadəsi” olmasında, Restavrasiya ilə İnqilab arasındakı ziddiyyəti əks etdirməsində, inqilabçıların başqalarını təşvişə salan, hökmdarda isə sakitləşdirici şəkil alan meyillərinə malik olmasında idi; hələ indiyə qədər adamın hadisəyə belə tam şəkildə uyğunlaşması olmamışdır; onun biri o birinə daxil olmuş, bundan 1830-cu il təcəssüm etmişdir. Lüi-Filipp – insan olmuş 1830-cu ildir. Üstəlik, sürgün də – bu irəli-cədən taxta təyin olunmaq kimi böyük məsələ də onun xeyrinə oldu.

Onun haqqında hökm verilmişdi, yoxsuldu, sərgərdan dolaşırdı. O, öz zəhməti ilə yaşayırdı. Fransada ən dövlətli kral malikanəsinin varisi olduğu halda, yaşamaq üçün İsveçrədə qoca atını satmışdı. Reyhe-nauda riyaziyyatdan dərs vermişdi, bacısı Adelaida corab toxuyar, paltar tikərdi, kralın şəxsiyyəti ilə əlaqədar olan belə xatirələr burjuani valeh edirdi. O, XI Lüdovikin təsis etdiyi, XV Lüdovikin istifadə etdiyi Mon-Sen-Mişeldəki son dəmir qəfəsi öz əli ilə dağıtmışdı.

O, Dyumuryenin silahdaşı, Lafayetin dostu, yakobinçilər klubunun üzvü olmuşdu, Mirabo əlini onun çiyinə vuraraq tərifləmişdi; Danton ona: “Cavan oğlan”, – deyə müraciət etmişdi. Çox yerində haqlı olaraq “bu zavallı zülmkar” deyilən XVI Lüdovikin mühakiməsində o da Konventin zalında, kiçik, qaranlıq lojanın dib tərəfində oturmuşdu, onda 93-cü il idi, cəmi iyirmi dörd yaşı vardı, ona hələ “cənab de Şartr” deyirdilər. O, hər şeyi görmüşdü, bütün başgicəlləndirən dəyişiklikləri, gələcəkdən kor-koranə xəbər verən inqilabı müşahidə etmişdi: o inqilab ki, mütləqiyyəti hökmdarın şəxsiyyətində, hökmdarı mütləqiyyətlə bir yerdə ləğv etmişdi, eyni zamanda, ideyaların amansızca məhv edildiyi dövrdə həmin adamı, bəlkə də, sezməmişdi; o, inqilab məhkəməsində xalq qəzəbinin əzəmətli fırtınasını, sorğu-sual edilərkən nə söyləyəcəyini bilməyən Kapetin mühakiməsini, bu fırtınanın tutqun nəfəsi altında hökmdar başının adamı dəhşətə gətirən mənasızlıqla yırgalandığını, bu fəlakətdə iştirak edən bütün adamların – həm mühakimə edən, həm də mühakimə edilən şəxslərin nisbətən müqəssir olmadığını görmüşdü; o, Konvent məhkəməsi qarşısında duran əsrləri görmüşdü; o, bütün məsuliyyətin yükü üzərinə düşən XVI Lüdovikin həmin uğursuz adamın arxasında, zülmət içində mütləqiyyətin – bu başlıca müqəssirin təcəssüm etdiyini görmüşdü, onun qəlbi Allahın ədalət məhkəməsi qədər simasız olan əzəmətli xalq məhkəməsi qarşısında hörmət və qorxu ilə dolmuşdu.

İnqilabın onun üzərində buraxdığı iz – silinməz iz idi. Onun hafizəsi, sanki, bu böyük illərin dəqiqəbədəqiqə həkk olunduğu canlı vərəqdi. Bir dəfə o, bir şahidin qarşısında (o şahidə inanmamaq olmaz) Müəssislər məclisinin familiyaları “A” hərfi ilə başlanan bütün üzvlərinin siyahısını əzbərdən söyləmişdi.

Lüi-Filipp aydın gün işığında hökmdarlıq edən kraldı. Onun hökmrənliyi dövründə mətbuat azad idi, tribuna azad idi, söz və

vicdan azad idi. Sentyabr qanunlarında işıq vardı. Lüi-Filipp işığın imtiyazlara dağıdıcı təsir etdiyini bilirdi, bununla belə, öz taxtını işıqdan məhrum etməmişdi. Tarix onun bu gözəl hərəkətini nəzərə alacaq.

Lüi-Filipp meydandan çıxan bütün tarixi simalar kimi bu gün insan vicdanı məhkəməsi qarşısında durmuşdur. Onun işi indi məhkəmənin ancaq birinci mərhələsindən keçir.

Tarixin azad və əzəmətli səslə söyləyəcəyi sözün, bu kral haqqında verəcəyi son hökmün vaxtı hələ gəlib çatmamışdır; çox ciddi və məşhur tarixçi olan Lüi-Blan onun haqqında verdiyi əvvəlki hökmünü bu yaxında yumşaltmışdır; iki yüz iyirmi bir çoxluğu və 1830-cu il Lüi-Filippi vaxtından əvvəl meydana gətirmiş, yəni Lüi-Filipp onlar tərəfindən – yarımçıq parlament, yarımçıq inqilab tərəfindən seçilmişdir; hər halda, biz burada onu filosofların duracağı mövqedən, yəni üzgövrənlik etmədən, yuxarıda dediyimizə əsaslanaraq, ancaq müəyyən qeyd-şərt ilə, absolyut demokratik prinsiplər naminə mühakimə edə bilərik. Absolyut nöqtəyi-nəzərdən, insan hüququndan və xalq hüququndan başqa, hər bir hüquq qeyri-qanuni qəsbdir. Hal-hazırda bu qeyd-şərti söylədikdən, bütün vəziyyətləri ölçüb-biçdikdən sonra deyə bilərik ki, Lüi-Filipp, onun haqqında nə deyilsə də, öz-özlüyündə xoştəbiətli insan olduğundan, qədim tarix dili ilə söyləsək, bu vaxta qədər taxta çıxan hökmdarların ən yaxşılardan biri olub qalacaq.

Bəs onun əleyhinə olan nədir? Elə həmin taxtın özü! Lüi-Filippi krallıq rütbəsindən ayırın – o, insan kimi qalacaq. Özü də xoştəbiətli, yaxşı bir insan! Hətta heyrət ediləcək qədər yaxşı insan! Çox vaxt o ən ağır qayğılardan, Avropa diplomatiyasına qarşı apardığı mübarizədən sonra axşam öz otağına qayıdır, yorulub əldən düşsə də, yatmaq istəsə də nə edirdi? Məhkəmə işini götürür, bütün gecəni yatmayaraq, mühakimə edilən adamın işini gözdən keçirirdi: o güman edirdi ki, Avropanı dəf etmək mühüm məsələdir, lakin bir adamı cəllad əlindən qurtarmaq daha mühümdür. O, öz ədliyyə nazirinə etiraz edirdi; o, “ədalət məhkəməsinin boşboğaz vəkilləri” adlandırdığı prokurorlardan gilyotinin qəsb etdiyi haqqı addım-addım geri alardı. Bəzən masanın üstü yığın-yığın məhkəmə işləri ilə dolu olurdu; o, bütün bu işləri gözdən keçirirdi; başları kəsilməyə məhkum edilən həmin bədbəxt adamların taleyi ona ağır əzab verirdi.

Bir dəfə yuxarıda istinad etdiyimiz şahidə deyibmiş: “Bu gecə mən yeddisini qurtardım”. Onun padşahlığının ilk illərində ölüm cəzası ləğv edilmişdi; ölüm kürsüsünün yenidən qurulması kralın iradəsinə qarşı zorakılıqdı. Burbonların əvvəlki nəslə ilə bərabər Qrev meydanı da yox olub getmişdi, lakin onun yerinə burjuaziyanın Qrev meydanı – Sen-Jak qarovulxanası meydana gəldi; “işgüzar adamlar”, heç olmasa, zahirən qanuniləşdirilmiş bir gilyotinin lazım olduğunu hiss edirdilər; onlar bunun düzəlməsinə müvəffəq oldular; bu, Kazimir Peryenin Lüi-Filipp üzərində olan qələbələrindən biri idi: Kazimir Perye ancaq öz xeyrini güdən burjuaziyanın mənafeyini, Lüi-Filipp isə onun liberal cəhətlərini ifadə edirdi. Lüi-Filipp öz əli ilə Bekkarinin kitabının kənarında qeydlər etmişdir. Fiyeskin “cəhənnəm maşını” partladıqda o demişdi: “Çox təəssüf ki, mən yaralanmadım! Yaralansaydım, mən onu əfv edə bilərdim!” Bir dəfə də öz nazirlərinin göstərdiyi müqavimətə işarə edərək, dövrümüzün ən nəcib şəxslərindən olan, lakin qiyabi cəhətdən məhkum edilən bir adam haqqında bu sözləri yazmışdı: “O əfv edilmişdir, indi mən gərək bunu yerinə yetirəm”. Lüi-Filipp IX Lüdivik kimi yumşaq, IV Henrix kimi xoştəbiətli adamdı.

Bilirik ki, xoştəbiətli olmaq tarixdə çox az təsadüf edilən incidir; bizcə, xoştəbiətli adam böyük adamdan yüksəkdə durur.

Lüi-Filippi bəziləri çox kəskin, bəziləri, bəlkə də, çox amansızca mühakimə etmişdir; buna görə də Lüi-Filippi tanıyan, özü də bu gün özü kimi xəyal olan adamın tarix qarşısında onu müdafiə etməsi tamamilə aydın məsələdir; onu müdafiə edən adam, həmin müdafiə nə şəkildə olsa da, heç şübhəsiz və hər şeydən əvvəl, öz mənfəətini güdmədən edir; özlər üçün yazılan kitabə səmimi olur; bir teyf o biri teyfə təsəlli verə bilər – buna yol verilir; eyni zülmət içində yaşamaq teyfi mədh etmək haqqını verir; sürgün edilmiş iki adamın qəbri haqqında bir zaman “Burada sakin olanlardan biri o birinə yaltaqlanmışdır” sözlərinin deyiləcəyindən qorxmaq lazımdır?!
?

Dördüncü fəsil

BÜNÖVRƏ ALTINDA ƏMƏLƏ GƏLƏN ÇATLAR

Bu kitabda nəql etdiyimiz faciə Lüi-Filipp hökmranlığının başlanğıc dövrünü bürüyən qara buludlardan birinə nüfuz edəcəyi vaxtda biz sözüümüzü yarımqıç qoya bilməzdik, kralın şəxsiyyətini mütləq izah etməli idik.

Lüi-Filipp zorakılıq etmədən, öz tərəfindən bilavasitə təsir göstərmədən, inqilabi dönüş nəticəsində taxta çıxmışdı, lakin bu inqilabi dönüş, heç şübhəsiz, həqiqi inqilabi məqsəddən çox uzaq idi, amma Orlean hersoqu həmin inqilabi dönüşdə heç bir şəxsi təşəbbüs göstərməmişdi. O, prins kimi anadan olmuşdu və özünü kral olmağa haqlı hesab etmişdi. Bu səlahiyyəti o, öz-özünə verməmişdi, bunu mənimsəməmişdi; həmin səlahiyyəti ona təklif etmişdilər, o da qəbul etmişdi; bəlkə də, səhv etmişdi, lakin tamamilə əmindir ki, bu təklif malik olduğu haqqa, bunu qəbul etməyə razılıq verməsi isə vəzifəsinə uyğundur. Hakimiyyətin qanuni olmasına inanması da bunun nəticəsi idi. Bəli, biz bunu təmiz vicdanla təsdiq edirik, Lüi-Filipp öz hakimiyyətinin qanuni olmasına inanırdı, demokratiya da onunla mübarizə etməyin qanuni olmasına inanırdı, buna görə də ictimai vuruşmaların doğurduğu dəhşətli halların təqsiri nə kralın, nə də demokratiyanın üzərinə düşür. Prinsiplərin bir-biri ilə toqquşması təbiət qüvvələrinin bir-biri ilə toqquşmasına bənzər. Okean – suyu müdafiə edir, qasırga – havanı; kral – kral hakimiyyətini müdafiə edir, demokratiya – xalqı; nisbi, yəni mütləqiyyət – mütləqə, yəni respublikaya müqavimət göstərir; bu mübarizədə cəmiyyətin bəlbəq qanı tökülür; lakin indi ona əzab verən şey sonralar nicat verəcəkdir. Hər halda, bu bir-biri ilə mübarizə edən tərəfləri məzəmmət etmək lazım deyil: onlardan biri mütləq yanılır; haqq, nəhəng Rodos heykəli kimi, eyni zamanda bir ayağını respublikaya, o biri ayağını mütləqiyyətə qoyaraq iki sahildə durmur; haqq bölünməz, o mübarizə edənlərdən birinin tərəfində olur; lakin yanılan öz işinin haqq olduğuna inanaraq yanılır; vandeyalı quldur olmadığı kimi, kor da canı deyil. Gəlin dəhşətli toqquşmaları məşum vəziyyətin üzərinə qoyaq. Bu tufanlar necə olsa da, insanlar bunun üçün məsul deyil.

Şərhimizi bitirək.

1830-cu il hökuməti elə o saat çox çətinliyə düşdü. O, dünən doğulmuşdu, bu gün vuruşmalı idi.

O, öz yerində əsaslanan kimi hələ lap yenicə yaranan, hələ heç möhkəmlənməyən İyul sistemi üsul-idarəsinə qarşı elə o saat hər tərəfdən yönəldilən qüvvələrin təsirini tutqun şəkildə hiss etdi.

Müqavimət lap elə ertəsi gün başlandı; bu, bəlkə də, elə bir gün əvvəl meydana gəlmişdi.

Düşməncilik aydan-aya artdı və nəhayət, gizli deyil, aydın şəkildə özünü göstərdi.

İyul inqilabı, yuxarıda dediyimiz kimi, Fransanın xaricində krallar tərəfindən pis qarşılanmışdı, Fransanın özündə müxtəlif şəkildə şərh edilmişdi.

Allah öz iradəsini insanlara hadisələrdə açıb göstərir – bu, sirlilə dillə yazılmış qaranlıq məndir. İnsanlar bunu dərhal tərcümə edirlər: bu, tələm-tələsik tərcümə edilir, düzgün olmur, səhvlərlə, buraxılışlarla, təhriflərlə dolu olur. Tanrının dilini çox az adam başa düşür. Gələcəyi daha artıq görən sakit, dərin adamlar onu yavaş-yavaş oxuyub dərk edirlər, lakin onlar öz mətni ilə meydana çıxanda aydın olur ki, meydana iyirmi tərcümə var. Hər tərcümədən partiya, hər təhrifdən fraksiya ortaya çıxır; hər partiya elə zənn edir ki, düzgün mətn ancaq onun mətnidir, hər fraksiya da elə zənn edir ki, həqiqət ancaq onun malıdır.

Çox vaxt hakimiyyət özü də fraksiya olur.

Bütün inqilablarda axına qarşı üzən üzgüçülər olur – onlar köhnə partiyalardır.

Yalnız Allahın inayəti ilə verilən irsi hakimiyyəti tanıyan köhnə partiyaların fikrincə, əgər inqilab əsasən üsyan haqqı ilə meydana gəlirsə, onda həmin haqqa əsasən də onun əleyhinə üsyan etmək olar. Bu fikir səhvdir. Çünki inqilab zamanı qiyam qaldıran xalq deyil, kral olur. İnqilab qiyamın əksidir. Təbii olaraq başa gələn hər inqilabın daxilində öz qanuniliyi var, bəzən bunu yalançı inqilabçılar ləkələyirlər; lakin inqilab bununla ləkələnsə də, möhkəm durur, hətta qana bulansa da yaşayır. İnqilab təsadüfi hal deyil, zərurətdir. İnqilab sünilikdən təbiiyyə qayıtmaqdır. İnqilab onun üçün baş verir ki, o olmalıdır.

Bununla belə, mütləqiyyətpərəst partiyalar 1830-cu il inqilabına şiddətlə hücum edirdilər: bu, onların yanlış nöqtəyi-nəzərindən

meydana gəlirdi. Yanılmaq çox gözəl mərmidir. Mütləqiyyətperəst partiyalar inqilabın zirehindən məhrum diş batan, yəni məntiqin çatışmadığı yeri məharətlə vururdular; onlar kral simasında təzahür edən inqilaba hücum edirdilər. Onlar çıxıraraq bu inqilaba deyirdilər: “İnqilab, niyə axı sənin kralın var?” Köhnə partiyalar – sərrast nişan alan korlardır.

Respublikaçılar da çıxıraraq həmin sözü deyirdilər. Lakin onlar bunu ardıcıl surətdə edirdilər. O şey ki mütləqiyyətperəstlər üçün korluq idi – demokratlar üçün gələcəyi görməkdi. 1830-cu il xalqın nəzərində iflasa uğradı. Qəzəblənmiş demokratiya bu cəhətdən onu məzəmmət edirdi.

İyul üsul-idarəsi keçmişin və gələcəyin hücumlarını əks etdirdi. Sanki, onda həm mütləqiyyət əsrləri, həm də əbədi haqq ilə döyüşə girişən bir an təcəssüm olunurdu.

Bundan əlavə, 1830-cu il inqilablıqdan çıxdıqdan, mütləqiyyətə çevrildikdən sonra Fransa xaricində Avropa ilə bir sırada getməyə borclu idi. Sülhü mühafizə etmək – vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirmək deməkdi. Sağlam düşüncənin əksinə olaraq qazanılan ahəngdarlıq çox vaxt müharibədən də ağır olur. Həmişə burun-taqla saxlanılan, həmişə də mır-mır mırıldayan belə boğuş toq-quşmalardan müsəlləh dünya meydana gəlir ki, bu da öz-özünə etimadsızlıq təlqin edən mədəniyyətin dağıdıcı siyasətidir. İyul mütləqiyyəti necə mahiyyətdə olsa da, Avropa hökumətlərinin qoş-qusunda şahə qalxırdı. Metternix lap məmnuniyyətlə onun cilovunu əlinə alardı. Fransada tərəqqi ilə irəli qovulan İyul mütləqiyyəti, eyni zamanda, Avropa hökmdarlarını – bu ərinçək meymunları irəli qovurdu. O özü yedəyə götürüldüyü halda, başqalarını öz yedəyində aparırdı.

Bu zaman ölkənin daxilində yoxsullaşma, proletariat, zəhmət-haqqı, tərbiyə, cəza tədbirləri sistemi, fahişəlik, qadın vəziyyəti, sər-vət, kasıblıq, istehsal, istehlak, məhsul bölgüsü, valyuta, kredit, kapital hüququ, əmək hüququ kimi məsələlər get-gedə artır, cəmiyyətin üzərini qara bulud kimi alırdı.

Siyasi partiyalar xaricində başqa hərəkət da meydana çıxmışdı. Demokratik narazılıqla fəlsəfi narazılıq səs-səsə verirdi. Fikircə daha çox inkişaf etmiş adamlar da kütlə kimi özünü, başqa cürə olsa da, eyni dərəcədə təşviş içində hiss edirdi.

Mütəfəkkirlər düşünür, inqilabi cərəyanlarla qazıq-qazıq edilmiş zəmin isə, yəni xalq bu zaman epilepsiya xəstəliyinə tutulmuş kim, onların ayağı altında titrəyirdi. Həmin xəyalpərəstlərdən bəziləri təkbaşına, bəziləri də cəmiyyətə bənzər şəkildə birləşərək, ictimai məsələləri dinc halda, lakin dərinləndən tədqiq edirdilər; bu sakitcə çalışan qazmaçılar vulkanın dərinliyində yavaş-yavaş özlərinə yol açır, ayrı-ayrı təkanlardan və arabit qalxan alovdan çox da narahat olmurdular.

Belə sakitlik o coşqun dövrün gözəl mənzərələri sırasında əsas yerlərdən birini tuturdu. Bu adamlar hüquq məsələlərini siyasi partiyaların ixtiyarına buraxmışdı, özləri isə insan səadəti məsələləri ilə məşğul idilər.

Cəmiyyətin dərinliyindən onların çıxarmaq istədiyi şey insan rifahı idi. Onlar maddi məsələləri, əkinçilik, sənaye, ticarət məsələlərini, az qala, din yüksəkliyinə qaldırmışdılar. Qismən Allah və daha çox insan tərəfindən yaranan mədəni cəmiyyətdə insanların mənafeyi bir-birinə sınıraaq, bir-biri ilə birləşərək, qarışaraq, hərəkət qanununa əsasən xalis qaya əmələ gətirir, bu qaya siyasət geo-loqları olan iqtisadçılar tərəfindən səbirlə öyrənilir.

Müxtəlif ad altında birləşən, ümumiyyətlə, sosialist adı verilə bilən bu adamlar insan səadətinin dirilik çeşməsi vursun deyə, qayanı deşmək istəyirdilər.

Yazdıqları əsərlər – ölüm cəzasından tutmuş müharibəyə kimi – bütün məsələləri əhatə edirdi. Fransa inqilabının elan etdiyi insan hüququna onlar qadın hüququ və uşaq hüququnu da əlavə etdilər.

Bəzi mülahizələrə görə, burada sosialistlərin toxunduğu məsələləri nəzəri cəhətdən əsaslı surətdə müzakirə etmirik – qoy buna təəccüb etməsinlər. Biz ancaq onların adını çəkməklə kifayətlənilirik.

Sosialistlərin irəli sürdüyü bütün problemləri kosmoqoniyaya aid səfsəfələri, xülya və mistisizmi kənar etməklə iki əsas problem üzrə yekunlaşdırmaq olar.

Birinci problem – maddi sərvət yaratmaqdır.

İkinci problem – bu sərvəti bölüşdürməkdir.

Birinci problem əmək, ikinci problem əməkhaqqı məsələsini əhatə edir.

Birinci problemdə istehsal qüvvələrinin tətbiqindən, ikinci problemdə həyat nemətlərini bölüşdürməkdən söhbət gedir.

İctimai qüdrət – istehsal qüvvələrinin düzgün tətbiqi, şəxsiyyət xoşbəxtliyi – həyat nemətlərinin düzgün bölüşdürülməsi nəticəsidir.

Düzgün bölüşdürmək məsələsini tən bölüşdürmə kimi deyil, ədalətli bölüşdürmə kimi başa düşmək lazımdır. Bərabərliyin əsası ədalətdir.

Bu iki şeyin – ictimai qüdrətlə şəxsi xoşbəxtliyin birləşməsindən ictimai inkişaf əmələ gəlir.

İctimai inkişaf – xoşbəxt insan, azad vətəndaş, böyük millət deməkdir.

İngiltərə bu iki problemdən birincisini həll etdi. Maddi sərvəti çox gözəl yaradır, ancaq bunu pis bölüşdürür. Məsələnin birtərəfli həll olunması onu fəlakətli bir yola sürükləyərək, iki ifrata gətirib çıxarır: bunlardan biri hədsiz dərəcədə sərvət, biri də hədsiz dərəcədə ehtiyacdır. Bütün həyat nemətləri birinin, bütün məhrumyyətlər o birinin olur, yəni xalqın öhdəsinə düşür; həm də imtiyazlar, müstəsnaqlıq, inhisarlar, feodallar hakimiyyəti əmək quruluşunun özündən meydana gəlir. Bu, yanlış və təhlükəli vəziyyətdir, çünki ictimai qüdrət burada fərdi adamların yoxsulluğuna, dövlət əzəməti isə ayrı-ayrı şəxslərin çəkdiyi iztiraba əsaslanır. Bu, pis yaranmış əzəmətdir: bunun bütün maddi əsasları burada birləşir, lakin birçə mənəvi cəhət də bura daxil olmamışdır.

Kommunizm və aqrar qanunu ikinci problemi həll etməyi nəzərdə tutur. Onlar yanılırlar. Belə bölgü istehsalatı öldürür. Tən bölgü yarışı və nəticə etibarilə, əməyi məhv edir. Qəssab bölmək istədiyi şeyi həmin qayda ilə öldürür. Deməli, məsələnin bu cür həll edilməsinin doğru olduğu iddiası üzərində dayanmaq olmaz. Sərvəti məhv etmək onu bölüşdürmək demək deyil.

Bu iki problemi yaxşı həll etmək üçün onları bir yerdə götürmək, onları birləşdirmək, bir problem etmək lazımdır.

Bu iki problemdən yalnız birincini həll etsəniz, onda siz Venesiya olarsınız, İngiltərə olarsınız. Onda siz Venesiya kimi süni surətdə yaradılmış qüdrətə, ya İngiltərə kimi maddi əzəmətə malik olarsınız; siz ədalətsiz bir dövlətli olarsınız. Siz ya Venesiya kimi zorla, ya da bir gün süqut edəcək İngiltərə kimi iflasa uğrayıb məhv olarsınız. Həyat da sizə məhv olmağa, yaxud süqut etməyə imkan verər, çünki həyat hər xudbinliyin, insan övladına bir xeyirxahlıq göstərməyən, ideya gətirməyən hər şeyin süqut etməsinə, məhv olmasına imkan verir.

Öz-özliyyündə aydındır ki, Venesiya, İngiltərə sözlərini deməklə burada xalqı deyil, müəyyən ictimai quruluşu, millətlərin özünü deyil, millətlər üzərində duran oliqarxiyanı nəzərdə tuturuq. Biz həmişə xalqlara hörmət bəsləmişik və hüsn-rəğbət göstərmişik. Venesiya xalq kimi yenidən doğulacaqdır; İngiltərə aristokratiya kimi süqut edəcəkdir, lakin İngiltərə xalq kimi əbədidir. Bunu qeyd edib, sözü müzə davam edirik.

Hər iki problemi həll edin: dövlətliləri həvəsləndirin, kasıbları himayə edin, yoxsulluğu aradan qaldırın, güclülərin gücsüzləri ədalətsizcəsinə istismar etməsinə son qoyun, yarıyolda olanların məqsədinə çatanlara haqsız yerə göstərdiyi həsədin qarşısını alın, görülən işə görə əməkhaqqını qardaşcasına, düzgün təyin edin, uşaqlara pulsuz və məcburi təlim verin, biliyi yetkinlik üçün əsas edin, əllərə iş verməklə əqli də inkişaf etdirin, həm qüdrətli xalq, həm də xoşbəxt insanlar ailəsi olun, xüsusi mülkiyyəti ləğv etməyərək demokratlaşdırın, onu hamı üçün əlverişli edin, elə edin ki, hər bir vətəndaşın, müstəsnasız olaraq, xüsusi mülkiyyəti olsun – bu işə təsəvvür edildiyindən asan şeydir; sözün qıyası, həm sərvət yaratmağı, həm də sərvəti bölüşdürməyi bacarın; onda siz həm maddi əzəmətə, həm də mənəvi əzəmətə malik olacaqsınız; onda özünüzə “Fransa” deməyə layiq olacaqsınız.

Bax sosializm səhv buraxan bəzi sektalara etina etməyərək, onların səviyyəsindən qat-qat yüksələrək bunu deyirdi, faktlarda bunu axtarırdı, fikirlərdə bunu hazırlayırdı!

İftixara layiq səydir! Müqəddəs coşqunluqdur!

Bu təlimlər, bu nəzəriyyələr, bu müqavimət heç gözlənilmədiyi halda, dövlət adamı üçün filosoflarla hesablaşmaq zərurəti, tutqun bir şəkildə nəzərə çarpan yeni həqiqətlər, köhnə quruluşa uyan, inqilabi ideyalara çox da zidd olmayan yeni siyasət yaratmaq təşəbbüsü, Polinyakı müdafiə etmək üçün Lafayetin xidmətindən istifadə etmək vəziyyəti, qiyam içərisində işıq saçan tərəqqi duyğusu, deputatlar palatası və küçə, onun ətrafında qızıqan ehtirasları sabitləşdirmək zərurəti, inqilaba inanmaq, bəlkə də, sonralar taxtdan əl çəkməyi qabaqcadan görmək məsələsi (bu da Tanrıya, inkaredilməz bir haqqa itaətkarlıqdan əmələ gələn hiss idi), düzgün adam olmaq, öz nəslinə sədaqətli qalmaq arzusu, ailəpərəstlik ruhu, xalqa ürək-dən hörmət bəsləmək – bu şeylər Lüi-Filippin bütün fikrini məşğul

edir, əzab verirdi, bəzən də nə qədər möhkəm və mərd adam olsa da, onu sıxırdı, kral olmağın çətinliyini hiss etdirirdi.

O hiss edirdi ki, ayağı altındaki zəmin qorxunc parçalanma vəziyyətindədir, lakin bu, tam dağılma deyildi, çünki Fransa əvvəlkilərdən daha artıq Fransa olub qalırdı.

Bir-biri üstə qalaqlanan qara buludlar üfüqləri bürüyürdü. Qərribə bir kölgə get-gedə yaxınlaşır, yavaş-yavaş insanların, əşyaların, ideyaların üzərinə yayılırdı: bu, münəqişələr və sistemlər kölgəsi idi. Tez-tələsik susdurulan şeylər yenə də canlanır, hərəkətə gəlirdi. Sofizmin həqiqətə qarışdığı yerdə elə zərərli hallar əmələ gəlmişdi ki, bəzən düz adamın da nəfəsi tutulurdu. Cəmiyyəti bürüyən bu təşviş içində düşüncəli insanlar yaxınlaşmaqda olan tufan qarşısında titrəyən yarpaq kimi tir-tir əsirdi. Ətrafda o qədər enerji toplaşmışdı ki, bəzən hələ bu vaxta qədər heç kəsin tanımadığı adam bir anlığa işıq yarada bilirdi. Sonra yenə də axşam qaranlığı çökürdü. Arabir uzaqdan gələn boğuc göy gurultulan o buludların necə tufanlı buludlar olduğunu göstərirdi.

İyul inqilabından ancaq iyirmi ay keçmişdi ki, 1832-ci il məşum və tutqun simada özünü yetirdi. Xalqın yoxsulluğu, əməkçilərin çöreksiz qalması, son Konde şahzadəsinin zülmətdə yox olması, Paris Burbonlar sülaləsini qovduğu kimi Brüsselin Nassau sülaləsini qovması, Belçikanın özünü Fransa şahzadəsinə təklif etməsi, lakin İngiltərə şahzadəsinə verilməsi, rus imperatoru Nikolayın nifrət və ədavəti, arxamızda iki cənub iblisinin – ispaniyalı Ferdinandın və portuqaliyalı Migelin olması, İtaliyada zəlzələ, Metternixin Bolonyaya əl uzatması, Fransanın Ankonda Avstriyanı təhqir etməsi, şimalda Polşanın yenə də tabuta qoyulması, tabutun ağzını mıxlayan məşum çəkiç səsi, bütün Avropanın Fransanı acıqlı baxışlarla güdməsi, İngiltərənin – bu şübhəli müttəfiqin tərəddüd edəni itələməyə, yıxılmanın üstünə atılmağa hazır olması, Bekkarinin arxasında gizlənərək, qanuni hökmdən dörd adamı xilas etmək üçün düzələn perlər məhkəməsi, kralın karetasından zanbaq şəklinin silinməsi, Notrdam kilsəsindən xaçın qoparılması, Lafayetin alçaldılması, Lafitin iflası, Benjamen Konstanın yoxsulluq içində ölməsi, Kazimir Peryenin bütün nüfuzunu itirərək vəfat etməsi, krallığın hər iki paytaxtında – biri fikirlər şəhərində, biri də əmək şəhərində – eyni zamanda siyasi xəstəliklə ictimai xəstəliyin əmələ gəlməsi, Parisdə vətəndaş müha-

ribəsi, Lionda fəhlələr müharibəsi, şiddətlə coşan alovun hər iki şəhərdə eyni şəkildə parıldaması, püskürən vulkanın tünd-qırmızı işığının xalqın alınına düşməsi, Cənubun özündən çıxması, Qərbin həyəcanlanması, Berriya hersoginyasının Vandeyanı alması, sui-qəsdlər, pis niyyətli hərəkətlər, üsyanlar, vəba xəstəliyi – bütün bu şeylər ideyaların qarışıq uğultusuna, hadisələrin qarışıq hərc-mərcliyinə əlavə olunurdu.

Beşinci fəsil

TARİXİ YARADAN, LAKİN TARİXİN QƏBUL ETMƏDİYİ HADİSƏLƏR

Aprelin sonlarında hər şey mürəkkəbləşdi. Narazılıq son dərəcə artdı. 1830-cu ildən sonra gah orada, gah burada, kiçik qiyamlar oldu; bunlar tez yatırılsa da, yenə təzədən baş verdi, bu, genişlənən gizli yanğının əlaməti idi. Dəhşətli bir şey olacağı gözlənilirdi. Baş verə biləcək inqilabın hələ lazımcına sezilməyən və pis işıqlanan cəhətləri meydana çıxırdı. Fransa Parisə, Paris Sent-Antuan civarına baxırdı.

Gizlicə hərəkətə gətirilən Sent-Antuan civarı dalğalanmağa başlayırdı.

Şaron küçəsində olan meyxanalar ciddi və qorxunc şəkil aldı; o iki sifətin meyxanaya verilməsi nə qədər qərribə görünsə də, bu, doğrudan da, belə idi.

Hökumət orada açıqca şübhə altına alınmışdı. Vuruşmaq, ya da sakit durmaq məsələsi aydınca müzakirə edilirdi. Bəzi meyxanaların arxa otağında fəhlələrə and içdirirdilər ki, onlar həyəcan olan kimi küçəyə çıxacaq, düşmənin sayına baxmayaraq vuruşacaqlar. Fəhlələr bu işi boyunlarına götürən kimi meyxananın dib tərəfində oturan adam “səsini qaldıraraq” deyirdi: “Sən razılıq vermişən! Sən bu barədə and içmişən!” Bəzən ikinci mərtəbəyə qalxıb, bağlı otağa girərdilər; orada mason ayinini xatırladan şeylər olardı: sirrə vaqif edilən adam and içərdi: “Uşaq öz atasına necə qulluq edirsə, mən də bu işə elə qulluq edəcəyəm”. Onların and içməsi bu şəkildə idi.

Ümumi zallarda “qiyamçı” kitabları oxunardı. O vaxtın dövlət idarələrinə verilən məxfi məlumat göstərir ki, onlar hökuməti pisləyir, biabır edirmişlər.

Orada belə sözlər eşidilirdi: “Başçıların adı mənə məlum deyil. Bizə gəlincə, təyin edilən günü ancaq iki saat əvvəl biləcəyik”. Bir fəhlə dedi: “Biz üç yüz adamıq, hərəməz on su verdik, bu da barıt və güllə üçün yüz əlli frank pul!” Bir başqası dedi: “Mənə altı ay lazım deyil, heç iki ay da lazım deyil. İki həftə keçməyəcək ki, biz hökumətlə bərabərləşəcəyik. İyirmi beş min adam yığsaq, vuruşa girişə bilərik”. Bir ayrısı da dedi: “Mən heç yatmıram, bütün gecəni patron düzəldirəm”. Arabir “yaxşı geyinmiş, üzdən burjuaya oxşayan” adamlar da gəlirdi, “təşviş oyadırdılar”, onlar özlərini “sərəncamçı” kimi tutur, lap başçının əlini sıxır, sonra çıxıb gedirdilər. Onlar on dəqiqədən artıq qalmazdılar. Səslərini endirərək, mənalı-mənalı deyərdilər: “Qiyam yetişib. Məsələ hazırdır”. Orada iştirak edənlərdən biri belə dedi: “Orada olanların hamısı bunu dönə-dönə təkrar edirlər”. Həyəcan o dərəcəyə gəlib çatmışdı ki, bir gün ağzına kimi dolu olan meyhanada bir fəhlə çıxıraraq dedi: “Bizim silahımız yoxdur!” Yoldaşlarından biri ona belə cavab verdi: “Əsgərlərin silahı var!” Bununla o heç özü də bilmədən Bonapartın italyan ordusuna olan müraciətini yamsılamışdı. Verilən məlumatların birində bu da əlavə edilirdi: “Məsələ daha mühüm sirrə aid olanda bunu onlar orada bir-birinə söyləməkdilər”. O şeyi ki onlar deyirdilər, bundan artıq daha nəyi gizlədə bilərdilər – bu məlum deyildi.

Çox vaxt belə yığıncaqlar tamamilə müntəzəm şəkil alırdı. Bunlarda səkkizdən, ondan artıq adam olmazdı, həmişə də eyni adamlar iştirak edərdi. O birilərinə kim istəsə gedə bilərdi, zal elə dolardı ki, adamlar ayaq üstə durardı. Kimisi böyük ruh yüksəkliyi duyduğu üçün, kimisi də işə gedəndə yolları buradan düşdüyü üçün ora gedərdi. Bu yığıncaqlara, 1789-cu il inqilabında olduğu kimi, vətənpərvər qadınlar da gedərdi, onlar yeni gələnləri öpüşlə qarşılardılar.

Başqa faktlar da məlum oldu.

Birisi meyhanaya girib içər və: “Əmican, sənin pulunu inqilab verəcəkdir”, – sözlərini deyib gedərdi.

Şaron küçəsi ilə üz bəüz olan meyhanada inqilab müvəkkillərini ayırırdılar. Seçki siyahılarını furajkalara yığardılar.

Fəhlələr Kott küçəsindəki qılınc təlimçisinin yanına yığışardılar: o adam hücum etmək üsullarını öyrədərdi. Orada çoxlu taxta espadron, əsa, ağac və rapira vardı. Elə bir gün gəldi ki, rapiraların düymələrini çıxartdılar. Bir fəhlə dedi: “Biz iyirmi beş adamıq, ancaq mən hesabda deyiləm, çünki məni əfəl sayırlar”. Sonralar həmin bu “əfəl” deyilən adamın Kenisse olduğu meydana çıxdı.

Camaat bəzi məsələlərdən yavaş-yavaş xəbər tutdu – bunun necə olduğu məlum deyildi. Evinin qabağını süpürən bir arvad başqa arvada dedi: çoxdandı hər yerdə patron düzəldirlər. Küçələrdə departamentlərin milli qvardiyalarına yazılmış intibahnamələri açıqca oxuyurdular. Bu intibahnamələrdən birinin altında “Borto, çaxırsatan” imzası vardı.

Bir gün Lenuar bazarında, araq satılan dükanın qabağında saqqallı bir adam dik yerə çıxaraq, sanki, gizli hökumət tərəfindən göndərilmiş əlyazmasını italyan şivəsi ilə ucadan oxuyurdu. Onun başına bir dəstə adam yığışmışdı, ona əl çalırdılar. Bu namənin adamları daha çox həyəcana gətirən bəzi ifadələri toplanılmış və yazılmışdır. Bu ifadələr belədir: “...Bizim təlimimizə mane olurlar, bizim müraciətnamələri məhv edirlər, bizim adamları güdürlər, dustaqqanaya...” “Manufakturalarda baş verən intizamsızlıqlar mötədil adamları bizim tərəfimizə cəlb etdi”. “...Xalqın gələcəyi bizim heç kəsə məlum olmayan sıralarımızda yaranır”. “...İki şeydən ancaq biri seçilməlidir: ya hərəkət, ya əks-hərəkət, ya inqilab, ya əks-inqilab. Çünki bizim dövrümüzdə daha nə fəaliyyətsizliyə, nə ətalətə inanırlar. Xalqlamı, ya xalqın əleyhinəmi olmaq – məsələ bax bundadır”. “...O gün ki biz daha sizin işinizə yaramayacağıq – onda bizi dəyişdirin, lakin o vaxta qədər qabağa getməyimizə kömək edin”. Bütün bu sözlər günün günorta çağında deyilirdi.

Lakin bundan da cəsarətli çıxışlar olurdu: bu çıxışlar belə cəsarətli olduğu üçün xalqa şübhəli görünürdü. 1832-ci il, aprelin 4-də yoldan ötən bir adam, Müqəddəs Marqarita küçəsi tinində kötük üstə qalxıb çığırdı: “Mən baböfçüyəm!” Lakin camaat özünü “baböfçü” adlandıran bu adamın Jiske olduğunu duydu.

Yoldanötən adam bunu da dedi:

– Rədd olsun xüsusi mülkiyyət! Sol müxalifətçilər qorxaq və satqın adamlardır. Onlar sağlam ağıl sahibi olduqlarını sübut etmək istəyəndə inqilabı təbliğ edirlər. Onlar döyülməmək üçün özlərini

“demokrat”, dalaşmamaq üçün “royalist” adlandırılırlar, respublikaçılar miskin adamlardır. Vətəndaş əməkçilər, respublikaçılara inanmayın!

Bir fəhlə onun üstünə çığırdı:

– Sus, vətəndaş casus!

Bu çığırtı ilə də o səsini kəsdi.

Sirli təsadüflər də olurdu.

Bir gün axşamçağı bir fəhlə xəndək yanında “yaxşı geyinmiş cənaba” rast gəldi. “Yaxşı geyinmiş cənab” ondan soruşdu: “Vətəndaş, hara gedirsən?” Fəhlə ona belə cavab verdi: “Cənab, mən sizi tanımaq şərəfinə nail olmamışam”. O adam dedi: “Amma mən səni yaxşı tanıyıram, – sonra da əlavə etdi, – qorxma. Mən komitet müvəkkiliyəm. Səndən şübhələnirlər, deyirlər ki, çox da etibarlı adam deyilsən. Bax ağzından bir şey qaçırsan, bizə məlum olacaq, səni güdürlər, bunu bil!” Sonra da fəhlənin əlini sıxdı, “tezliklə görüşəcəyik”, – deyib getdi.

Danışıqlara gizləncə qulaq asan polis işçiləri yalnız meyxanalarda deyil, küçələrdə də qəribə söhbətlər eşidirdilər.

Bir toxucu qiymətli mebel düzəldənə deyirdi:

– Tez ol, al!

– Niyə?

– Bir az atmaq lazım gələcək.

Yolla gedən iki cındır paltarlı adam diqqətəlayiq şəkildə danışdı; onların danışığından aydınca Jakeri üsyanı qoxusu duyulurdu:

– Bizi idarə eləyən kimdir?

– Cənab Filipp.

– Yox, burjuaziya.

“Jakeri” sözünü pis mənada işlətdiyimizi zənn edənlər yanılırlar. Jakeri üsyanında iştirak edən yoxsullardı.

Başqa vaxtda yolla gedən adamın o birinə bu sözləri dediyini eşidirdilər: “Bizim gözəl hücum planımız var”.

Taxt qarovulxanası qabağındakı girdə meydanın xəndəyində oturan dörd kişinin gizli söhbətindən ancaq bu sözləri eşitmək mümkün oldu: “Onun bir daha Parisdə gəznməməsi üçün mümkün olan hər şeyi edəcəklər”.

Bu “onun” deyilən kim idi? Təhdid dolu məchuliyət!

“Başçılar” özlərini kənarda tuturdular (bu adamlara civarda “başçı” deyirdilər). Elə güman edirdilər ki, onlar öz işlərini bir-biri ilə

uyğunlaşdırmaq üçün Sent-Estaş kilsəsi yanındakı meyxanaya toplaşirlar. Mondetur küçəsi dərzilərinin qarşılıqlı yardım cəmiyyətinin sədri – “Oq” ləqəbli bir adam bu başçılarla Sent-Antuan civarı arasında əsas rabitəçi hesab olunurdu. Bununla belə, başçılar həmişə kənar da durur, gözdən yayınırdılar; sonralar perlər məhkəməsində ittihamçının verdiyi “Sizin başçınız kimdir” sualına, müttəhim belə cavab vermişdi:

– Mən bunu bilmirdim, onun kim olduğunu heç öyrənmədim də.

Bu təkzibedilməz əsas dəlil də bu cavabın möhkəmliyini sarsıda bilməmişdi.

Lakin bunlar hələ ancaq mənaca aydın, lakin qeyri-müəyyən sözlər, bəzən də boş mülahizələr, şayiələr və dedi-qodular idi. Amma başqa əlamətlər də meydana çıxmağa başladı.

Bir dülgər Rey küçəsində tikilən evin ətrafına çəkilən hasara taxta vurarkən elə orada bir parça cırılmış məktub tapmışdı; bu kağız parçasındakı sözləri oxumaq olardı: “...Komitə bəzi cəmiyyətlərin bölmələrinə adam yığılmasına mane olmaq üçün mütləq tədbir görməlidir...”

Sonra da əlavə olunmuşdu: “Biz bildik ki, Fobur – Puasonyer küçəsində 5(6) nömrəli evdə, silahçının həyətinə beş, ya altı min ədəd tüfəng vardır. Amma bölmələrin heç tüfəngi yoxdur”.

Dülgər təşvişə düşərək, tapdığı kağız parçasını yoldaşlarına göstərdi; o, bir az kənar da yenə cırılmış bir kağız tapmışdı, bu, əvvəlkindən daha əhəmiyyətli idi. Bu qəribə sənədin tarixi cəhətdən maraqlı olduğunu nəzərə alaraq, biz burada onun şəklini eynən verirək.

K	S	D	K	<p><i>Bu vərəqi əzbər öyrənin. Sonra cırın. Siz əmri başqalarına ötürdükdən sonra qoy işə vəqif olanlar da elə etsinlər. Salam və qardaşlıq.</i></p> <p style="text-align: right;">L.</p> <p>Yu oq a = 1 fe</p>
---	---	---	---	---

Onda bu sirlı kağıza bələd olanlar ancaq sonralar o dörd baş hərfin mənasını başa düşdülər: onlar – *kvinturionlar, senturionlar, dekurionlar, kəşfiyyatçılar* deməkdi; *yu oq a = 1 fe* isə: 15 aprel 1832-ci il tarixini göstərirdi. Hər baş hərfin altında ad, adın da yanında

çox diqqətəşayan qeydlər vardı: “K – *Banerel*. 8 tüfəng, 83 patron. Etibarlı adamdır. S – *Bubyer*. 1 tapança, 40 patron; D – *Role*. 1 rapira, 1 tapança, 1 funt barıt; K – *Teysye*. 1 qılınc, 1 patrondaş. Düzdür; *Terror*. 8 tüfəng. İgiddir və sairə.

Nəhayət, elə həmin dülgər elə bu hasarın içərisində bir kağız da tapdı: bu çox aydın şəkildə karandaşla yazılmış qəribə siyahı idi.

Birlik. Blanşar. Arbr-Sek, 6.

Barra. Suaz. Hesablama palatası.

Kostyuşko. Obri-Qəssab?

J.J.R.

Kay Qrakx

Yoxlama ixtiyarı. Düfon. Fur.

Jirondistlərin süqutu. Derbak. Mobüe.

Vaşinqton. Alacəhrə quşu. 1 tap. 86 pat.

Marselyeza.

Xalqın başç. Mişel. Kenkampua. Qılınc.

Hoş.

Marso. Platon. Arbr-Sek.

Varşava. Tilli, “Popüler” qəzeti satan.

Bu kağız hörmətli bir burjuanın əlinə keçəndə o, bunun mənasını başa düşdü. Görünür, bu siyahıda İnsan Hüququ Cəmiyyətinin dördüncü dairəsində olan bölmələr, bu bölmə başçılarının adı və ünvanı qeyd olunmuşdu. Bu vaxta qədər məchul qalan o faktlar ancaq tarixə aid məsələdir, indi onları elan etmək olar.

Ancaq bir şeyi əlavə etmək lazımdır: İnsan Hüququ Cəmiyyətinin qurulması, elə bil ki, kağız tapılan vaxtdan sonra olmuşdu. Bəlkə də, bu, ilk qeydlərmiş.

Lakin işarələr, eyhamlar, sözlər yazılan kağızlar ardında əsl işlər meydana çıxmağa başladı.

Popenkur küçəsində, polis işçiləri köhnə şey-şüy alveri edən bir adamın evini axtaranda dolabın siyirtməsindən eyni qayda ilə əvvəl iki, sonra da dörd yerə qatlanmış yeddi vərəq şey bükülən kağız tapırlar; bu vərəqlərin altında iyirmi altı dənə patron üçün dördqat bükülmüş kağız və bir kartoçka gizlədilmişdi; bu kağız da şey bükülən kağızdandı; kartoçkada bunlar yazılmışdı:

Şora	12 unsiya
Kükürd	2 unsiya
Kömür	2 yarım unsiya
Su	2 unsiya

Axtarış protokolunda komodun siyirtməsindən çox bərk bant qoxusu gəldiyi də qeyd olunurdu.

Bir bəndənin işdən qayıdanda Austerlits körpüsü yanında, oturaçağın üstündə balaca bir düyünçəsi yadından çıxıb qalır. Düyünçəni qarovulxanaya aparıb açırlar; onun içindən çap olunmuş “Lotyer” imzası, iki dialoq, “Fəhlələr, birləşin!” sərlövhəli nəğmə, patron dolu tənəkə bir qab varmış.

Bir fəhlə öz dostu ilə içirmiş, istiləndiyini sübut etmək istəyir, dostuna deyir ki, inanmırsan, əlini bədənimə vur; o da əlini vuranda görür ki, gödəkçəsinin altında tapançası var.

Uşaqlar Per-Laşəzlə taxt qarovulxanası arasında, bulvarın lap ucqar yerində oynayanda, xəndəyin içindən yonqar və zibil yığını altından torba, torbanın da içindən güllə tökmək üçün qəlib, patron düzəltmək üçün ağac kötük, ovçu bantı töküntüsü olan ağac cam, bir də balaca çuqun qazan tapırlar – qazançada ərimiş qurşun izi aydınca görünürmüş.

Polis işçiləri səhər saat beşdə qəfildən Pardon adlı bir adamın evinə girirlər, görürlər ki, o, yatağının qabağında durub, patron düzəltməklə məşğuldur, əlində də patron var. Həmin adam sonralar Merri-Barrikadası bölməsinin üzvü olur və 1834-cü ildə aprel üsyanında öldürülür.

Fəhlələr nahar vaxtı dincələndə Pikipüslə Şaranton qarovulxanası arasında, ensiz keşikçilər yolunda, iki divar arasında, adətən Siam keqlisi oynanılan meyxananın yanında iki adam görürlər. Onlardan biri köynəyinin altından tapança çıxarıb o birisinə verir. Bu vaxt o, tərlı döşündə tapançadakı bantın bir az nəm çəkdiyini hiss edir, tapançanı yoxlayıb, bantı taxtın üstünə tökür. Sonra ayrılıb gedirlər.

Qall adlı biri lovğalana-lovğalana deyirmiş ki, mənim yeddi yüz patronum, iyirmi dörd də tufəngə qoyulan çaxmaqdaşım var. Bu adam sonralar aprel hadisələrində Bobur küçəsində öldürülmüşdür.

Bir gün hökumətə xəbər verirlər ki, şəhər ucqarlarında camaata çoxlu silah, iki yüz min də patron paylanmışdır. Bir həftə sonra otuz min də patron paylanır. Qərribə burasıdır ki, həmin patronlardan bircəciyi də polis işçilərinin əlinə düşməmişdi. Ələ keçən məktubda yazılırdı: “Gecə saat dördü vuran kimi səksən min vətənpərvərin silaha sarılacağı gün uzaqda deyil”.

Bütün bu işlər açıqca və bəlkə də, lap sakitcə edilirdi. Yetişməkdə olan üsyan hökumətin gözü önündə tufan hazırlayırdı. Bu gizlin, lakin artıq hiss edilməkdə olan böhranın bütün xüsusiyyətləri meydanda idi. Qarşıda duran məsələlər haqqında burjua fəhlələrlə sakitcə danışır, hal-əhval tuturdu: “Üsyan nə vəziyyətdədir?” Onlar bu sualı “Zövcənizin kefi necədir” sualı kimi ifadə edirdilər.

Moro küçəsindəki mebelçi soruşurdu: “Bəs nə vaxt başlayacaqsınız?”

Başqa bir dükançı deyirdi: “Bu yaxında işə başlanacaqdır, mən bunu bilirəm. Bir ay əvvəl siz on beş min nəfərdiniz, indi iyirmi beş min nəfərsiniz”. O, öz tüfəngini, qonşusu isə balaca tapança təklif edirdi, bu tapançaya yeddi frank pul istəyirdi.

İnqilabi qızgınlıq get-gedə artırdı. Parisin, Fransanın hər yerində bu belə idi. Hər yerdə onun nəbzinin vurduğu hiss olunurdu. İnsan bədəninin iltihablaşan hissələri ətrafında qışa əmələ gəlmiş kimi, gizlin cəmiyyətlər də ölkənin hər yerinə yayılmağa başladı. Eyni zamanda həm açıq, həm də gizlin cəmiyyət olan “Xalq dostları” cəmiyyətindən “İnsan hüququ” cəmiyyəti meydana gəldi; öz sərəncamlarından birinə o, *Plüvioz*¹, *respublika erasının 40-cı ili tarixini* qoymuşdu. Bu cəmiyyətə, hətta cinayət məhkəməsinin onun ləğv edilməsi haqqında çıxardığı qərardan sonra da yaşamaq nəsb olmuşdu, həm də o heç tərəddüd etmədən öz bölmələrinə bu mənalı adları vermişdi:

Nizələr.

Zəng səsi.

İşarə topu.

Frigiya qalpağı.

Yanvarın 21-i

Dilənçilər.

¹ *Plüvioz* – pluviose (fr.), pluviosus (lat.) “yağışlı” deməkdir, Fransa respublika təqviminin 5-ci ayıdır (20-21 yanvar – 18-19 fevral)

Sərsərilər.
Robespyer.
Nivelir.
Bir gün olacaq.

“İnsan hüququ” cəmiyyətindən “Hərəkət” cəmiyyəti yarandı. Bunu cəmiyyətdən ayrılan səbirsiz və qabağa qaçan adamlar təşkil etdilər. Başqa ittifaqlardakı adamların sayı böyük və əsas cəmiyyətlərdə olan həmfikir şəxslərin hesabına artırdı. Bölmələrin üzvləri şikayətlənirdi ki, onları bir neçə tərəfə çəkib aparırlar. Bu qayda ilə “Qall ittifaqı” və “Şəhər bələdiyyə idarələrinin təşkilat komitəsi” meydana gəldi; Mətbuat azadlığı, Şəxsiyyət azadlığı, Xalq maarifi, “Qeyri-müstəqim vergilərlə mübarizə” ittifaqları, sonra da “Bərabərliyi müdafiə edən fəhlələr” cəmiyyəti təşkil olundu. Bu da “bərabərliyi müdafiə edənlər”, “kommunistlər”, “islahatçılar” adı altında üç bölməyə bölündü. Bundan sonra da hərbi qayda ilə təşkil olunmuş, *koqortayabənzər*¹ Bastiliya ordusu düzəldi: hər dörd adama kapral, hər on adama serjant, iyirmi adama kiçik leytenant, qırx adama leytenant komanda edirdi; burada ən çoxu beş adam bir-birini tanıya bilirdi. Ehtiyatlılıqla cəsarətin birləşdiyi bu məsələdə, sanki, Venesiya dühasının əli vardı. Başda duran Mərkəzi Komitənin iki əli vardı: bunlardan biri “Hərəkət” cəmiyyəti, biri də Bastiliya ordusu idi. “Sədaqət cəngavərlərinin legitimçi ittifaqı” bu respublika cəmiyyətləri arasına qarışıqlıq salırdı. Bu ittifaq ifşa edilərək dağıldı.

Paris cəmiyyətləri əsas şəhərlərdə yerləşirdi. Lionun, Nantın, Lillin, Marselin “İnsan hüququ”, “Karbonarlar”, “Azad insan” cəmiyyətləri vardı. Eksdə Kuqurda adlı inqilabi cəmiyyət vardı. Biz yuxarıda bundan bəhs etmişik.

Parisin Sen-Marso civarı Sent-Antuan civarından az hərəkətə gəlməmişdi, məktəblər də bu civarlardan az həyəcanlanmamışdı. Sent-İasent küçəsindəki kafe və Matüren-Sen Jak küçəsindəki “Yeddi bilyard” meyhanası tələbələrin topladığı yer idi. Anjerdəki və Kuqurdadakı qarşılıqlı yardım cəmiyyətləri ilə sıx surətdə əlaqədar olan “Əlifba dostları” cəmiyyəti, məlum olduğu kimi, Eksdə, “Müzen” kafesində yığıncaq düzəldirdilər. Bu gənclər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Mondötür küçəsi yaxınlığında, “Korinf” meyhanasında da

¹ *Koqorta* – Qədim Roma ordusunda 600 nəfərlik dəstə, legionun onda biri

bir-biri ilə görüşürdülər. Bu yığıncaqlar gizlin keçirilirdi. Başqa yığıncaqlar, vəziyyət nə qədər imkan verirdisə, o dərəcə açıq olurdu; bu yığıncaqların meydanoxuyucu, cəsəətli şəkildə olduğunu sonrakı məhkəmələrdən bilmək olar; bu məhkəmələrin birində belə bir sorğu-sual olmuşdu: “Yığıncaq harada olurdu? – Sülh küçəsində. – Kimin evində? – Küçədə. – Orada hansı bölmələr vardır? – Bir seksiya vardı. – Hansı bölmə? – “Manüel” bölməsi. – Onun rəhbəri kim idi? – Mən! – Hökumətlə mübarizəyə girişmək kimi təhlükəli bir qərarı siz müstəqil surətdə qəbul edə bilməzdiniz, bunun üçün siz hələ çox cavansınız. Siz haradan göstəriş alırdınız? – Mərkəzi komitədən”.

Ordu da xalq kimi həyəcana gəlmişdi. Sonralar Belforda, Lünevildə, Epinalda baş verən iğtişaslar bunu sübut etdi. Qıyamçılar əlli ikinci alay, beşinci, səkkizinci, otuz yeddinci və iyirminci süvari alaylarına ümid bəsləyirdilər. Burqundiyada və cənub şəhərlərində yerə “azadlıq ağacı”, yəni başına qırmızı qalpaq keçirilmiş paya sancmışdılar.

Vəziyyət belə idi.

Bu vəziyyət, lap başlanğıcda dediyimiz kimi, özünü, xüsusilə, Sent-Antuan civarında daha böyük qüvvə və şiddətlə hiss etdirdi. Həyəcanın mərkəzi də ora idi.

Parisin qarışqa yuvasına və bal arısı pətəyinə bənzəyən, qarışqa kimi çoxlu adam yaşayan, bal arısı kimi çalışqan, cəsəətli, acıqlı adamları olan bu qədim civarı böyük səbirsizliklə üsyanın başlanmasını gözləyirdi. Burada hamı həyəcan içində idi, lakin bu, işə mane olmurdu. Heç şey bu civarın canlı və tutqun siması haqqında təsəvvür verə bilməz. Buradakı mansardların taxtapuşları altında dəhşətli səfalət olduğu kimi, çox nadir hallarda təsadüf edilən ağıllı və coşqun düşüncəli adamlar da tapmaq olardı. Səfalət ilə ağıl – iki ifrat dərəcənin ən qorxunc şəkildə birləşməsidir.

Sent-Antuanda baş verən iğtişasa ayrı səbəblər də vardı: böyük siyasi sarsıntılardan ayrılmayan ticarət böhranları, iflasa uğramaq, tətillər, işsizlik də həmişə bu iğtişaslara öz təsirini göstərir. İnqilab vaxtında ehtiyac həm səbəb, həm də nəticədir. İnqilabın endirdiyi zərbə onun özünə də təsir edir. Bu civarın, böyük qəlb coşqunluğunu özündə gizlədə bilən, silaha sarılmağa həmişə hazır olan, çox asanlıqla hərəkətə gələn, öz niyyətini gizli tutan, üsyana hazır edilən

acıqlanmış, qorxmaz, mərd əhalisi, elə bil ki, ancaq qığılıcımlar görünəndə Sent-Antuan civarında – Parisin qapısı ağızında bu iztirabların və fikirlərin barıtqabını yerləşdirən qorxunc təsadüfü düşünməmək olmazdı.

Kitabın əvvəlki xülasəsində dəfələrlə adıçəkilən bu “Antuan civarı” meyxanaları tarixdə məşhurdur. İqtişaş vaxtında burada şərəbdən artıq sözdən keflənirdilər. Burada qəlbləri dolduran, ruh-lara əzəmət verən qüvvə – irəlini görən ruhun, yenilik gətirəcək gələcəyin təsiri hiss olunurdu. “Antuan civarı” meyxanaları Sivill mağarası üzərində tikilən Aventin aşxanalarına bənzəyirdi: mağaranın dərinliyindən əsən müqəddəs meh bu aşxanalara daxil olardı; oradakı masalar uçayağa oxşardı; orada Enninin “Sivill şərəbi” adlandırdığı içki içərdilər.

Sent-Antuan civarı xalqın ehtiyat anbarıdır. İnqilabi sarsıntılar onda çatlar əmələ gətirir: xalqın baş hakimiyyəti bu çatlardan keçib gəlir. Bu baş hakimiyyət pis iş tuta bilər, onun da başqa hakimiyyətlər kimi səhvi ola bilər, lakin o səhv etsə də, böyüklüyünü itirmir. Onun da haqqında təpəgöz haqqında deyilən *İngens*¹ sözünü işlətmək olar.

93-cü ildə, fikirlərə hakim olan ideyanın yaxşılığından, ya pisliliyindən, həmin gün bu fikirlərdə fanatizmin, ya nəcib ruh yüksəkliyinin özünü göstərib-göstərməməsindən asılı olaraq, Sent-Antuan civarından vəhşilər legionu, ya da qəhrəmanlar dəstəsi çıxardı.

Vəhşilər deyirik. Bu ifadə haqqında izahat verək. Yaradıcı inqilab hərc-mərcliyi günlərində dəyənəklərini əllərində hazır tutaraq, nizələrini qaldıraraq, kökündən sarsılan köhnə Parisə şiddətlə hücum edən bu cındır paltarlı, bu qəzəbli, nər-nər nərildəyən amansız insanlar nə istəyirdilər? Onlar zülmə, əsarətə, müharibələrə son qoymaq istəyirdilər. Onlar böyüklər üçün iş, uşaqlar üçün savad, qadınlar üçün ictimai qayğı, hamı üçün azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq, çörək, bütün dünyanı cənnətə döndərmək istəyirdilər. Onlar tərəqqi istəyirdilər. Ən ağır vəziyyətə gətirilib çıxarılan bu qorxunc və yarıçılpaq insanlar, böyük həyəcan içində, əllərində dəyənək, dillərində lənət bu müqəddəs, bu gözəl, dinc tərəqqini tələb edirdilər. Bəli, onlar vəhşi idilər, lakin mədəniyyət vəhşiləri idilər.

¹ Qüdrətli (*lat.*)

Onlar amansız bir qəzəblə insan hüququ uğrunda mübarizə edirdilər; qoy onların bu mübarizəsi qorxunc və dəhşətli olsun; onlar insan övladını cənnətdə yaşamağa məcbur etmək istəyirdilər. Onlar vəhşi görünsələr də, əslində, xilaskar idilər. Onlar zülmət maskası altında gizlənsələr də, işıq tələb edirdilər.

Bu qəzəbli və qorxunc insanlar, doğrudan da, qəzəbli və qorxunc idilər, biz bunu etiraf edirik, lakin onlar yaxşılıq naminə qəzəbli və qorxunc idilər; bəli, bu qəzəbli və qorxunc insanlarla bərabər, başqa adamlar da vardı: onlar zərli paltar, ipək corab, sarı əlcək, lak tufillər geyər, lentlər, ulduzlar taxar, şlyapalarına ağ lələklər sancardılar; onların üzü gülümsərdir; onlar mərmər buxarı qarşısında məxmər üzli masaya dirsəklənərək, mülayim bir ifadə ilə danışar, keçmişin, orta əsrlər qayda-qanununun, müqəddəs hüququn, fanatizmin, nadanlığın, köləliyin, ölüm cəzasının, müharibənin saxlanması və buna kömək edilməsini lazım görər, astadan və nəzakətlə qılınca, tonqalı, ölüm kürsüsünü tərifləyərlər. Bizə gəlcə, əgər biz mədəniyyət vəhşiləri ilə mədəni vəhşilərdən birini seçmək məcburiyyəti qarşısında qalsaq, onda birinciləri seçərdik.

Şükür olsun Allaha ki, başqa bir yol da mümkündür. Nə keçmişin, nə də gələcəyin xətrinə girdaba yuvarlanmaq zəruri deyil. Nə istibdad, nə terror! Biz tərəqqiyə yüngül enişli bir cığırla getmək istəyirik.

Allah bu barədə binagüzarlıq edər. Allahın bütün siyasəti də yolların kələ-kötürlüyünü hamarlamaqdan ibarətdir.

Altıncı fəsil

ANJOLRAS VƏ ONUN KÖMƏKÇİLƏRİ

Bu vaxta az qalmışdı ki, Anjolras bir hadisə baş verəcəyini qabaqcadan duyaraq, gizli yoxlamaya bənzər iş düzəltdi.

Hamı “Müzen” kafesindəki gizlin iclasda idi.

Anjolras öz nitqində bir neçə qəribə, lakin çoxmənalı məcaz işlədərək dedi:

– Bizim nəyimiz var, kimə ümid ola bilərik – bunu bilmək pis olmazdı. Kim ki istəyir döyüşçüsü olsun, gərək bu döyüşçüləri hazır-

lasın. Nə ilə vuruşmaq lazımdır – bunu gərək əldə eləsin. Bu, iş zərər yetirməz. Yolda öküz olan vaxt yoldan keçənlər həmin öküzün buynuzu altına düşməsinə daha çox ehtimal edə bilər, lakin öküz olmadıqda belə ehtimal daha az olar. Səyahət görə, təxminən, bizim sürüməzdə nə var, biz neçə nəfərik. Bu işi sabaha qoymaq olmaz. İnkilabçılar həmişə tələsməlidirlər; tərəqqinin vaxtı azdır. Gəlin göz-lənməyən bir şeyə inanmayaq. Qoymayaq ki, nəgahən vəziyyət üstümüzü alsın. Gərək bütün gördüyümüz işləri bir-bir göz-dən keçirək, onların möhkəm olub-olmadığını yoxlayaq. İş axıra yetirək, özü də elə bu gün. Kurfeyrak, sən politexniklərə baxmağa get. Bu gün çərşənbədir, onların istirahət günüdür. Feyi, siz gedin, Qlasyerdə olanlara baxın, elə deyilmi? Kombefer Pikpüsə gedəcə-yini mənə vəd edib. Orada yaman hərəkət var. Baorel Estrapaya baş çəkər. Prüver, masonlar soyuyurlar, sən bizə Qrenel-Sent-Onore küçəsindəki masonlar təşkilatından xəbər gətirərsən. Joli Düpüit-rendəki klinikaya gedər, həm də tibb məktəbinin nəbzini yoxlar. Bossüə məhkəmə palatasına dəyər, təzə işə başlayan hüquqşü-naslarla söhbət elər. Mən özüm Kuqurda ilə məşğul olaram.

Kurfeyrak dedi:

- Bununla da iş bitib gedər.
- Yox, bununla iş bitmir.
- Daha nə var?
- Çox mühüm bir iş.

Kurfeyrak:

- Necə iş? – soruşdu.

Anjolras ona belə cavab verdi:

- Mən qarovulxanasının məsələsi.

O düşünürmüş kimi, bir az susdu, sonra yenə sözə başladı:

– Mən qarovulxanası tərəfdə mərmərçilər, rəssamlar, heykəl-tərəşlərin şagirdləri yaşayır. Onlar odlu uşaqlardır, ancaq soyumağa meyil edirlər. Xeyli vaxtdır aralarında nəşə olur, ancaq nə olduğunu bilmirəm. Onlar başqa bir şey haqqında düşünürlər. Coşqunluq zəifləyir, vaxtlarını dominoya sərf edirlər. Onlarla az, ancaq möh-kəm danışmaq gərəkdir – bu, mütləq lazımdır. Onlar Rişfeyə topl-aşır. Saat on iki ilə bir arasında həmin adamları orada görmək olar. Bu kül basmış közü üfürüb qızartmaq lazımdır. Mən bu işi o yaddaşsız Mariusa tapşırmaq istəyirdim, o, ümumiyyətlə, yaxşı

oğlandır, ancaq buralara gəlmir. Men qarovulxanası üçün mənə bir adam gərəkdir. Ancaq adamım yoxdur.

Qranter dedi:

– Bəs mən? Mən ki buradayam.

– Sən?

– Mən.

– Respublikaçılara sən ağıllı öyrədəcəksən?! Soyumuş ürəklərdə prinsip naminə sən alov yaradacaqsan?!

– Niyə yaratmıram?

– Sən, yəni, bir işə yaraya bilərsən?

– Hər halda, yaramağa çalışaram.

– Sən axı heç şeyə inanmırsan.

– Sənə inanıram.

– Qranter, mənə kömək etmək istəyirsən?

– Hər necə kömək desən, hazırım! Lap çəkmələrini də silə bilərəm.

– Yaxşı, onda işimizə qarışma. Öz yovşan arağını iç.

– Anjolaras, sən nanəcibsən.

– Deyirsən, yəni sən Men qarovulxanasına gedə bilərsən? Səndə buna qabiliyyət var?

– Mən Qre küçəsi ilə enərəm, Sen-Mişel meydanını keçərəm, Şahzadə küçəsi ilə gəlib Vojirar küçəsinə çıxaram, Karmelitlərin yanından ötərəm, Assas küçəsinə dönərəm, özümü Şerş-Midi küçəsinə yetirərəm. Hərbi şuranı arxada buraxaram, Köhnə Türlrini adlarım, bulvardan ötüb gedərəm, nəhayət, Men daş yolu ilə irəliləyib qarovulxanadan keçərəm, gəlib düz Rişfeyə çataram. Məndə buna qabiliyyət var. Uzunboğaz çəkmələrimin də buna qabiliyyəti var.

– Rişfedəki yoldaşları sən heç az da olsa tanıyırsanmı?

– Çox da elə tanımıram. Ancaq danışıqda onlara “sən” deyirəm.

– Gedib onlara nə deyəcəksən?

– Mən nə bilim?! Onlarla Robespyerdən, Dantondan, prinsiplərdən danışaram.

– Sən?!

– Mən. Qədrimi bilmirlər. Amma elə ki işə girişdim, onda gör nələr edirəm! Mən Prüdomu oxumuşam, “İctimai müqavilə” mənə məlumdur: İkinci il konstitusiyasını əzbər bilirəm! “Bir vətəndaşın

azadlığı başqa bir vətəndaşın azadlığının başlandığı yerdə qurtarır”. Yoxsa, sən elə bilirsən, mən nadanam? Mənim yazı masamda köhnə əsginas var. İnsan hüququ, xalqın baş hakimiyyəti – sən məni necə bilirsən?! Hətta bir az *ebertistəm*¹ də. Mən əlimdə saat, ən qəribə şeylərdən bir-birinin ardınca altı saat danışı bilərəm.

Anjolras:

– Bir az ciddi ol, – dedi.

– Bundan da ciddi?!

Anjolras bir az düşündü, sonra müəyyən qərara gəlmiş adam kimi başını qaldırıb mənalı halda dedi:

– Qranter, səni sınaqdan keçirməyə razıyam. Mən qarovulxanasına get!

Qranter “Müzen” kafesi ilə yan-yana, mebelli otaqlarda yaşayırdı. O, evinə getdi, beş dəqiqədən sonra qayıdıb gəldi. O, Robespyer dövrünün zövqünə uyğun olan jilet geyməyə getmişdi.

İçəri girəndə Anjolrasa diqqətlə baxaraq dedi:

– Qırmızı.

Sonra əlini döşünə, jiletinin tünd-qırmızı yaxasına bərkdən vurdu.

Anjolrasa yaxınlaşaraq qulağına dedi:

– Narahat olma.

Sonra da şlyapasını qəti hərəkətlə başına basıb otaqdan çıxdı.

On beş dəqiqədən sonra “Müzen” kafesinin dal otağı boşaldı. “Əlifba dostları”nın hamısı öz işinin dalınca getdi. Kuqurdanı öz üzərinə götürən Anjolras hamıdan sonra otaqdan çıxdı.

Kuqurdanın Eksdən gələn və Parisdə olan üzvləri onda İss dərəsində, tərk edilmiş daş karxanalarının birində toplaşdı – Senanın bu tərəfində belə karxanalar çox idi.

Anjolras görüş yerinə gedərkən, yolda vəziyyəti düşünürdü. Baş verən hadisələrin ciddiliyi aydındı. Gizli bir ictimai xəstəliyin olduğunu qabaqcadan xəbər verən hadisələr ağır-ağır inkişaf etdikdə xır-daca çətinlik bu inkişafın qarşısını alır, onu dayandırır və dolaşdırır. İşin dağılmasının, həm də yenidən meydana gəlməsinin səbəbi bundadır. Anjolras parlaq üsyanı gələcəyin qaranlıq pərdəsi altında görürdü. Kim bilir, bəlkə də, bu an yaxınlaşırdı. Budur, xalq yenə də öz hüququnu fəth edir! Nə gözəl tamaşadır! İnqilab yenə əzəmətlə

¹ *Evertist* – sol yakobinçi, Fransa inqilabı zamanı J.Eberin tərəfdarı

Fransanı ələ alır, “Mabədi sabah”, – deyər dünyaya xəbər verir. Anjolras işin gedişindən razı idi. Ocaqdan alov saçılırdı. Bu anda Anjolrasın ardınca uzun barıtlı bir yol uzanıb gedirdi – bu, onun bütün Parisə yayılmış dostları idi. Fikrində o, Kombeferin fəlsəfi, səmimi, mənalı natiqliyini dünya vətəndaşı olan Feynin məftunluğu ilə, Kurfeyrakın coşqunluğu ilə, Baorelin gülüşü ilə, Jan Prüverin kədəri ilə, Jolinin alimliyi ilə, Bossüenin acı istehzası ilə birləşdirirdi; bunlar hamısı bir yerdə elektrik çatırtısına bənzər bir şey əmələ gətirirdi, bu da hər yerdə və eyni zamanda qığılcımlar saçırı. Hamı iş üstədir, bunun nəticəsi, heç şübhəsiz, sərf edilən əməyə layiq olacaq. Bu yaxşıdır. Anjolros bu anda Qranteri xatırlayaraq, öz-özünə dedi: “Əslinə qalanda, Mən qarovulxanası yolumun üstündədir. Gəlsənə bir Rişfeyə baş çəkim? Gedim görüm Qranter neyləyir, indiyə kimi nə eləyə bilmişdir”.

Anjolras Rişfenin papiros çəkilən zalına çatanda Vojirar zəng qülləsində saat biri vurdu. İçəri girib qapını buraxdı, qapı şappıltı ilə onun kürəyinə dəydi; o, əllərini döşündə çarpazlayaraq zalı göz-dən keçirdi; zal masayla, adamlarla, papiros tüstüsü ilə dolu idi.

Bu dumanın içində kiminsə səsi guruldayırdı, bir adam bu səsi səbirsizliklə kəssə də, bu səs yenə də kəsilmirdi. Bu danışan öz rəqibi ilə mübahisə edən Qranter idi.

Qranter bir adamlarla üstünə kəpək tökülmiş, domino daşları düzülmiş xal-xal mərmər masanın arxasında oturub, yumruğunu masaya çırpırdı; Anjolras bu zaman aşağıdakı sözləri eşitdi:

- Qoşa altı.
- Dördlük.
- Donuz! Məndə belə daşlar yoxdur.
- Sənin işin bitdi. İkilik.
- Altılıq.
- Üçlük.
- Bir.
- Mən oynayacağam.
- Dörd təklik.
- Boş şeydir.
- Sən oynayacaqsan.
- Mən çox pis oynadım.
- Sən düz oynadın.

- On beş.
- Bir də yeddi.
- İndi mənimki oldu iyirmi iki (fikirli). İyirmi iki.
- Sən qoşa altı olacağını gözləmirdin. Mən bunu oyunun lap başlanğıcında qoysaydım, oyun tamam dəyişəcəkdi.
- Yenə ikilik.
- Bir!
- Bir? Al, bu da beşlik.
- Məndə yoxdur.
- Sən beşliyi, deyəsən, qoymusan?
- Hə.
- Heçlər.
- Sənin əlin yaman gətirir! Bəli... Sənin əlin gətirdi! (Xeyli fikrə gedir.) İkilik.
- Bir!
- Nə beşlik var, nə bir. Bu, sənin çox da xoşuna gəlməyəcək.
- Buna domino deyərlər!
- Ay səni öküz vursun!

İkinci kitab
EPOİNNA

Birinci fəsil
TORAĞAY ÇÖLÜ

Marius Javeri quldurlar yuvasının izinə salmış, özü də qurulan tələdə hadisənin heç gözlənilmədiyi halda nə ilə nəticələndiyini görmüşdü. Lakin Javer öz əsirlərini üç fiakra doldurub daxmadan gedən kimi, Marius da evdən yavaşca əkilmişdi. Axşam saat doqquz idi. Marius Kurfeyrakın yanına getdi. Kurfeyrak indi daha Latın məhəlləsinin köhnə sakini deyildi: indi o, “siyasi mülahizəyə” görə, Şüşəçilər küçəsində yaşayırdı; bu məhəllə o zaman üsyanın lap məmnuniyyətlə özünə sığınacaq tapdığı yerlərdən idi. Marius Kurfeyraka dedi: “Gəlmişəm, gecəni sənin yanında qalam”. Kurfeyrak da çarpayısında olan iki döşəkdən birini götürdü, yerə salıb dedi: “Hazır”.

Marius ertəsi gün səhər saat yeddidə Qorbonun daxmasına getdi, otaq kirayəsini və Deyingən qarına nə çatacaqdısa, hamısını verdi, kitablarını, yorğan-döşəyini, masasını, komodunu, iki də stulunu əl arabasına yığıb getdi, hara getdiyini də heç kəsə demədi; belə ki, Javer dünənki hadisə haqqında onu sorğu-sual etməyə gələndə ancaq Deyingən qarını orada gördü; qarı onun sualına belə cavab verdi: “Çıxıb getdi!”

Deyingən qarı bu fikrə gəlmişdi ki, Marius da dünən axşam tutulan oğrularla müəyyən dərəcədə əlbir imiş. O, qonşu evlərin dalandarları ilə söhbət edərkən həyəcanla deyirdi: “Heç ağıla gələn şeydir?! Belə başısağrı cavanca oğlan, elə bil, lap qız idi, belə iş tutsun?!”

Mariusun öz yaşayış yerini belə tez dəyişməsində iki əsası vardı. Bunlardan biri – bu ev haqqında düşünərkən duyduğu dəhşət idi:

burada o, ictimai pozğunluğu bütün dərinliyi, bütün çirkinliyi və bütün çılpəqlığı ilə lap yaxından görmüşdü; o, bəlkə də, cinayətkar dövlətlidən daha qorxunc bir şeyin şahidi olmuşdu: cinayətkar yoxsulu görmüşdü. İkinci də bu idi ki, o heç bir məhkəmə işində iştirak etmək, şahid kimi Tenardyenin əleyhinə çıxmaq istəmirdi, belə məhkəmə, yəqin ki, olacaqdı və bu labüd idi.

Javer düşünürdü ki, adını unutduğu cavan oğlan ya qorxub qaçmış, ya da bəlkə, heç pusqu qoyulan vaxta qədər otağına qayıtmamışdır; o, belə düşünsə də, Mariusu axtarıb tapmaq istəyirdi, ancaq onun axtarışı nəticə vermədi.

Bir ay keçdi, iki ay keçdi. Marius hələ də Kurfeyrakın yanında yaşayırdı. O, yeni iş başlayan, həmişə də məhkəmədə iştirak edən tanış bir vəkildən bildi ki, Tenardye biradamlıq kamerada saxlayırlar. O, hər bazar ertəsi günü Fors həbsxanası dəftərxanasına Tenardye üçün beş frank pul verir.

Mariusun daha pulu yox idi, bu beş frankı o, Kurfeyrakdan alırdı. Ömründə birinci dəfə idi ki, borc alırdı. Müntəzəm surətdə alınan o beş frank həm bu pulu verən Kurfeyrak üçün, həm də pulu alan Tenardye üçün sirr olub qaldı. Kurfeyrak düşünürdü: “Bunu kimdən ötrü ala bilər?” Tenardye də öz-özündən soruşurdu: “Bunu kim göndərə bilər?”

Lakin Marius ağır ızdırab çəkirdi. Sanki, hər şey yenə də qaçıb gizlənmişdi. İrəlidə daha heç şey görmürdü; onun həyatı yenə də sirlərə qərç olmuşdu: bu sirlər aləmində kor adam kimi hərəkət edirdi. Bu zülmət içərisində bir anlığa lap onun yanından, gözləri önündən cavan qız, bir də qoca ötüb-keçdi: bu qızı o sevirdi, bu qoca, elə bil ki, onun atası idi; onun həyatının mənasını yalnız həmin tanımadığı adamlar təşkil edirdi; bu dünyada ümidi yalnız bunlar idi; o, bunları əldə etmək ümidində ikən qəribə bir külək bu kölgələri alıb apardı. Hətta belə dəhşətli zərbə nəticəsində qəlbində nə bir parça həqiqət işığı, nə də inam qığılcımı parıldadı. Heç bir təsəvvür oyanmadı. Hətta indi onların adını da bilmirdi, amma əvvəllər elə zənn edirdi ki, bilir. Bir şey lap qəti idi: onun adı Ursula deyildi. “Torağay” ancaq ləqəbi idi. Qoca haqqında nə düşünmək olar? O, doğrudanmı, polis işçilərindən yayınırdı? Marius əlillər evi yaxınlığında ağsaçlı bir fəhləyə rast gəldiyini xatırladı. Bu fəhlə ilə “Cənab Ağ”ın eyni adam olması ehtimalı indi ona düzgün bir şey

kimi görünürdü. Deməli, o, paltarını dəyişibmiş? Bu adamda nəşə qəhrəmanlıq və ikimənəli hal duyulurdu. Niyə o, köməyə adam çağırmadı? Niyə qaçdı? O, cavan qızın atası idimi? Tenardyenin düşündüyü adam, doğrudan da, o idimi? Tenardye yanla bilməzdimi? Gör nə qədər müəmmalı məsələ var! Lakin bunlar Lüksemburq bağındakı cavan qızın mələkcəsinə füsunkarlığını heç də azaltmırdı. Ağır bir kədər Mariusun qəlbini gəmirirdi, ehtiras ürəyini yandırırdı, onun gözlərinə qaranlıq çökmüşdü. Bir şey onu eyni zamanda həm özündən geri itələyir, həm də özünə çəkirdi, o, yerindən tərpənə bilmirdi. Sevgidən başqa hər şey yox olmuşdu. Sevgi instinkti özü ona xəyanət etmişdi – sevginin qəfildən parıldayan işıqları yox olmuşdu. Adətən bizi yandıran alov eyni zamanda kənara titrək işıq saçır, bizə yol göstərir. Lakin Marius ehtirasın bu gizlin məsləhətlərini daha eşitmirdi. Daha o, öz-özünə demirdi: “Filan yerə getməyimmi? Filan şeyi sınaqdan keçirməyimmi?” Onun daha “Ürsula” deyə bilmədiyi qız indi, yəqin ki, haradasa yaşayırdı, ancaq onu harada axtarmaq lazımdı – heç şey bunu Mariusa hiss etdirmirdi, ona xəbər vermirdi. İndi bütün həyatını bir neçə sözlə ifadə etmək olardı – qalın duman içərisində tam inamsızlıq, tərəddüd! O qızı, o qızı görmək! O, həmişə bunu arzu edirdi, buna can atırdı, lakin daha heç şeyə ümid etmirdi.

Bundan başqa, ehtiyac da özünü yenə hiss etdirməyə başladı. Marius onun buz kimi soyuq nəfəsini lap yaxından duyurdu. Keçirdiyi bu ağır həyəcanlar içində o, çoxdandı öz işini də atmışdı: arası kəsilmiş əməkdən də təhlükəli şey ola bilməz; bu, əldən çıxan vərdəsidir. Vərdəsi asanlıqla itirmək, lakin çox çətinliklə əhya etmək olar.

Bir qədər xəyalpərəst olmaq müəyyən miqdarda verilən narkoz kimi yaxşıdır. Bu, fəaliyyət göstərən aqlın çox vaxt amansız şəkildə olan həyəcan və təşvişini sakitləşdirir, orada aydın fikrin son dərəcə kəskin cəhətlərini yumşaldan mülayim, sərin duman əmələ gətirir, boşluqları doldurur, qüsurları düzəldir, ayrı-ayrı ideya qruplarını bir-birilə əlaqələndirir, onların arasında olan kəskinliyi azaldır. Lakin xəyalpərəstlik həddindən artıq olanda sel kimi hər şeyi basıb bürüyür, öz içərisində qərç edir. Vay o adamın halına ki, fikrin yüksək zirvələrini buraxaraq, özünü tamamilə xəyala həsr edir! O, elə zənn edir ki, bu vəziyyətdən asanlıqla canını qurtaracaq; özünü inandırır ki, nəticə etibarilə bunlar eyni şeydir. O yanılır!

Təfəkkür zehnin işidir, xəyalpərəstlik onun zövqüdür. Fikri xəyalla əvəz etmək yemək yerinə zəhər qəbul etmək deməkdir.

Oxucuların yadındadır: Marius da işə bununla başlamışdı. Qəfil-dən cismini bürüyən ehtiras, nəhayət, onu gətirib ucsuz-bucaqsız, boş aləmə – xəyallar aləminə yuvarlatdı. Belə hallarda evdən ancaq xəyala dalmaq üçün çıxırlar. Tənbəlcəsinə yaşamaq təşəbbüsü! Həm coşqun, həm də durğun girdab! Lakin iş azaldıqca ehtiyac artırdı. Bu qanundur. Xəyalpərəst adam, təbii ki, bədxərc və zəif iradəli olur. Vaxtını xəyalla keçirən adam təvazökar və qənaətlə yaşamağa qabil deyil. Belə həyat tərzində pis cəhətlə bərabər, yaxşı cəhətlər də var, çünki süstlük fəlakətli olsa da, alicənablıq sağlam və təqdirəlayiq şeydir. Lakin yoxsul, səxavətli, nəcib, həm də işləməyən adam məhv olur. Pul get-gedə qurtarır, tələb artır.

Bu, fəlakətli vəziyyətdir: ən düz və səbatlı, həm də ən zəif və qəbahətli adamlar bu vəziyyətə düşə bilər; bu vəziyyət iki uçurumdan birinə – ya özünü öldürməyə, ya da cinayətə gətirib çıxarır.

Əgər adamda xəyala dalmaq üçün evdən çıxmaq vərdişi əmələ gəlirsə, elə gün gələcək ki, o, evdən özünü suya atmaq üçün çıxacaq.

Xəyalpərəstliyin artıqlığı eskuslar və Ebralar yaradır.

Marius da gözlərini daha görmədiyi qızın xəyalına zilləyərək, yavaş-yavaş belə vəziyyətə düşürdü. Bizim söylədiyimiz şey qərribə görünə bilər, lakin görünsə də bu belədir. Göz önündə olmayan adamın xatirəsi qəlbin qaranlıq, dərin guşəsində alışıb-yanır; o adamın bir daha qayıdıb gəlməsinə ümid nə qədər azdırsa, xatirəsi də bir o qədər çox işıqlanır. Ümidsizliyə tutulan, zülmət içində boğulan qəlb həmin işığı öz üfükündə görür: bu, onun gecəsinin ulduzudur. Yalnız o, yalnız o qız Mariusun bütün fikrini bürümüşdü. Marius başqa heç şey haqqında düşünmürdü; o, tutqun şəkildə hiss edirdi ki, əynindəki köhnə frak lap xarab olmuşdur, təzə frakı köhnəlir, köynəyi, şlyapası, uzunboğaz çəkməsi lap korlanmışdır. Həyatı tükənmişdir; o, dönə-dönə öz-özünə deyirdi: “Ölməzdən qabaq onu görə biləydim!”

Mariusda ancaq xoş fikir qalmışdı, bu fikir də o idi ki, “Ürsula” dediyi qız onu sevir; qızın gözləri bunu söyləmişdi; qoy o qız Mariusun adını bilməsin, adını bilməsə də, qəlbini bilirdi; indi o qız harada olsa da, o yer nə qədər əsrarəngiz yer olsa da, bəlkə, hələ də

Mariusu sevir. Görəsən, Marius onun haqqında düşündüyü kimi, o da Marius haqqında düşünürmü? O, bəzən, izahı mümkün olmayan, lakin hər sevən qəlbə tanış olan vaxtlarda, ancaq kədərlənəcəyi halda yenə də tutqun sevinc duyaraq öz-özünə deyirdi: “Onun düşüncələridir, gəlib məni tapdı!” Sonra əlavə edirdi: “Bəlkə, mənim də düşüncələrim gedib onu tapır”.

Bu, xəyal idi; bir an sonra o, özünə gəlir, başını yelləyirdi; bununla belə, xəyal qəlbinə işıq saçmış olurdu; bəzən bu işıq ümidə bənzəyirdi. Arabir də, xüsusilə axşamçağı – o zaman ki, xəyalpərəstlər kədərlənməyə daha çox meyil edirlər – məhəbbətin onun beyninə doldurduğu xülyaların ən təmizini, ən safını, ən şəffafını, ən idealını öz dəftərinə qeyd edirdi; həmin dəftəri ancaq bu məqsəd üçün ayırmışdı. Buna “onun haqqında yazmaq” deyirdi.

Lakin elə düşünülməsin ki, ağılı sarsılmışdı. Əksinə. O işləmək, inadla müəyyən məqsədə doğru getmək qabiliyyətini itirmişdi, amma əvvəlkilərdən daha artıq arif, düz və açıqürəkli olmuşdu. Gözləri önündə baş verən hər şeyə, hətta əvvəllər ona daha çox əhəmiyyətsiz görünən hadisələrə, ya insanlara, qərribə şəkildə olsa da, sakit və düzgün baxırdı; o, hər şey haqqında düzgün, lakin gizlədilməyən məyusluq, açıqca ifadə olunan laqeydliklə mühakimə yürüdü. Onun idrakı, bəlkə də, bütün ümidini itirərək, əlirisməz yüksəklikdə uçurdu.

Ağlın belə bir vəziyyətində heç şey onun gözündən yayınmırdı, heç bir şey onu aldada bilmirdi, o, hər anda həyatın mahiyyətini, insanlığı, taleyi dərk edirdi. Xoşbəxt o adamdır ki, Allah ona, qəmginlik içində olsa da, məhəbbətə və bədbəxtliyə layiq qəlb vermişdir; kim ki dünyanın hadisələrini və insan qəlbini bu iki cəhətdən görməmişdir, o heç həqiqi şey görməmişdir, heç şey bilmir.

Sevən və izzətə çəkən qəlb – ülvidir.

Günlər bir-birinin ardınca gəlib-keçirdi, yeni heç şey yox idi. Mariusa ancaq elə gəlirdi ki, keçdiyi qaranlıq yolun qalan hissəsi hər anda qısalır. O hiss edirdi ki, bu ucsuz-bucaqsız enişin kənarını aydınca görür.

O, dönə-dönə öz-özünə deyirdi:

– Necə?! Bundan qabaq mən onu görməyəcəyəm?!

Qarovulxananı kənardə buraxaraq, Sen-Jak küçəsi ilə yuxarı qalxsan, əvvəlki daxili bulvarın sol tərəfi ilə bir qədər getsən, gəlib

Sante küçəsinə, sonra da Qlasyerə çıxarsan, sonra da Hobelen çayına bir az qalmış çöləoxşar yer görərsən; bura bir-birinə bənzər uzun Paris bulvarları sahəsində yeganə yerdir ki, Reysdal burada dincəlməyə həvəs göstərərdi.

Burada hər şey gözəldir; bu gözəlliyin mənbəyi anlaşılmaz sirdir; burada obaş-bubaşa kəndir çəkilməmiş balaca, yaşıl çəmən vardı; kəndlərdən cürbəcür köhnə paltar asılmışdır, külək bu paltarları qurudur; yenə burada XIII Lüdovikin vaxtında tikilmiş hündür, taxtapuşlu, qəşəng mansardlı, bostanla əhatə olunan ferma, ora-burası dağılmış çəpər, qovaq ağacları arasında pırıldayan su, həm də qadınlar görünür, gülüş səsi, həy-küy eşidilir; üfüqdə Panteon, lalkarlar məktəbi yanında ağac, qara yastıyapalaq, qəribə, gülməli, gözəl Val-de-Qras kilsəsi, uzaqda isə Notrdam kilsəsinin dördbucaq qüllələri nəzərə çarpır.

Bu, tamaşa edilməyə layiq yerdir, elə buna görə də heç kəs bura gəlmir. Çox yox, on beş dəqiqədən bir buradan ya kiçik, ya ağır yük arabası gəlib-gedir.

Bir gün Marius təkbaşına gəzərkən gəlib çay qırağında olan bu kiçik çəmənə çıxdı. Bulvardan bir adam gedirdi, bu çox nadir şeydi. Bu hücrə yerin gözəlliyi Mariusu özünə məftun etdi. Bulvardan keçən adamdan soruşdu: “Bu yerin adı nədir?”

O adam da “Torağay çölü”, – deyər cavab verdi.

Sonra da əlavə etdi: “Ulbaş burada İvrli çoban qızını öldürmüşdür”.

Lakin Marius “Torağay” sözündən başqa söz eşitmədi. Bəzən elə olur ki, xəyala dalmış adam birdən donub qalır – bunun üçün bircə kəlmə söz də kifayətdir. Fikir dərhal bir surətin ətrafında toplanır, adam daha ayrı şey dərk etmir. “Torağay” elə söz idi ki, Marius dərin malxulya içində “Ürsula” adını bu sözlə əvəz etmişdi. O, səbəbsiz yerə təəccüblənmiş kimi öz-özünə dedi: “Ah, bu, onun çölüdür. Onun harada yaşadığını mən buradan öyrənə bilərəm”.

Bu, mənasız, lakin rədd edilməsi mümkün olmayan fikirdi.

Bundan sonra o, hər gün Torağay çölünə gəlirdi.

İkinci fəsil

HƏBSXANADA CİNAYƏTİN RÜŞEYMI

Qorbonun daxmasında Javerin əldə etdiyi müvəffəqiyyət tamam görünsə də, əslində, belə deyildi. Hər şeydən əvvəl, o, quldurların əsirini öz əsiri edə bilməmişdi – onu düşündürən başlıca məsələ də bu idi. Qatilin əlinə düşən adam qaçıb gizlənirsə, onda o, qatilin özündən şübhəli adamdır; canilər üçün çox qiymətli olan bu şəxs, yəqin ki, hökumət üçün də qiymətli qənimət olardı.

Bundan başqa, Monparnas da Javerin əlindən çıxmışdı.

Bu “şıq geyimli İblisi” tutmaq üçün başqa fürsətin ələ düşməsinə gözləmək lazımdı. Monparnas bulvar ağacları altında qarovul çəkən Eponinaya rast gələndə – qız ilə Nemorin olmağı Şinderhannes ilə atası olmaqdan üstün tutmuş, qızı götürüb aparmışdı. O, işin yaxşı cəhətini seçmişdi. Bununla da, həbsxanaya düşməmişdi. Lakin Javer Eponinanı yenə də “məngirləyə” bilmişdi. Ancaq bu, onun üçün zəif təsəlli idi. Eponinanı Madlonetdə Azelmanın yanına salmışdılar.

Bir də ki dustaqları Qorbo daxmasından Fors həbsxanasına aparanda baş canilərdən biri olan Gecəquşu yox olmuşdu. Bunun necə olduğunu heç kəs bilmirdi, agentlər, serjantlar “heç şey başa düşmürdülər”, o, sanki, dönüb buxar olmuşdu, əllərini dəmir buxovdan çıxarmışdı, karetanın çatlarından – karetanın belə çatları var idi – sivişib qaçmışdı; ancaq həbsxanaya çatanda gördülər ki, Gecəquşu yoxdur. Bu ya sehrbazlıq, ya da polis işçilərinin işi idi. Gecəquşu qar dənələri suda əriyən kimi, qaranlıqda ərimədi ki... Ya da bəlkə, agentlərin bu məsələdə iştirakı vardı, boyunlarına almırdılar! Bəlkə, bu adam ikiqat müəmma ilə – həm qanunsuzluqla, həm də qanunla əlaqədar idi. Elə bəlkə də, o həm təqsirin, həm də cəzanın mücəssəməsi idi? Ya bəlkə, bu məxluq qabaq pəncəni cinayət, dal pəncələrini hökumət üzərinə qoyaraq, onlara əsaslanmışdı! Javer bu şeylərin heç birini qəbul etmirdi, belə şey ağına gəlsəydi, bundan bərk acıqlanardı... Lakin onun şöbəsində başqa nəzarətçilər də vardı; onlar Javerə tabe olsa da, prefekturanın sirlərinə ondan yaxşı bələddirlər: Gecəquşu elə cani idi ki, ondan çox

yaxşı agent də olardı. Gecənin zülmətilə belə yaxından təmasda olmaq, hamının diqqətindən yayınıb gözdən itmək həm quldurlar üçün faydalı, həm də polis işçiləri üçün əlverişli şeydir. Bu cür iki-süfəli dələduzlar var. Məsələ hər necə olsa da, aradan çıxmış Gecəquşunu tapa bilmədilər. Gecəquşunun itməsi, elə bil ki, Javeri təəccübləndirməkdən artıq acıqlandırmışdı.

Javer, yəqin, qorxuya düşən o sarsaq vəkilə elə bir əhəmiyyət verməmişdi, həm də onun adını unutmuşdu. Bir də o vəkildi, deməli, onu həmişə tapmaq olar. Lakin o ancaq vəkildimi?

İstintaq başlandı.

Məhkəmə müstəntiqi “Xoruz banı” quldurlarından birini həbsxanada biradamlıq dama salmamağı faydalı gördü. Belə düşündü ki, bəlkə, o, ağzından bəzi şeylər qaçırtdı. Bu, Kiçik Bankir küçəsindən olan, pırtlaşıq saçlı Brüjon idi. Onu Şarleman həbsxanasının həyətinə buraxdılar: keşikçilər çox diqqətlə ona göz yetirirdilər.

Brüjon adı Fors həbsxanasında unudulmayan adlardan biridir. Həbsxananın Yeni bina adlanan yerində mənhus həyət var; həbsxana işçiləri ona Sen-Bernar həyəti, oğrular isə Aslan xəndəyi deyirdilər; həyətin sol tərəfində üstünü mamır, yosun və kif basmış, taxtapuşa qədər yüksələn divar görünür. Burada əvvəllər Forsun hersoq sarayındakı zəng qülləsinə açılan köhnə, paslı dəmir qapı nəzərə çarpır; sonralar o zəng qülləsi canilərin yataqxanası olmuşdur. Həmin dəmir qapıya yaxın yerdə bu divar daşına hələ on iki il bundan qabaq mismarla kobudca cızılmış, qalayaoxşar şəkil var, şəklin altında bu sözləri oxumaq olar:

BRÜJON, 1811

1811-ci il Brüjonu 1832-ci il Brüjonunun atası idi.

Qorbo daxmasında pusquya düşən və ancaq öteri gördüyümüz bu 1832-ci il Brüjonu çox bic, çox cəld, lakin özünü dalğın və miskin göstərən cavan oğlandı. Elə hakim də Brüjonun bu miskinliyinə görə ona bir az sərbəstlik vermişdi, elə güman etmişdi ki, o, Şarleman həyətinə buraxılırsa, biradamlıq damda saxlanılmaqdan daha faydalı olar.

Oğrular məhkəmə əlinə düşsə də, öz işlərini davam etdirirlər. Belə boş şey onların işini çətinləşdirmir. Cinayət üstündə həbsxanaya düşmək heç də onların başqa cinayəti hazırlamasına mane

olmur. Rəssam da öz şəklini Salonda sərgiyə qoymaqla, yenə öz emalatxanasında yeni əsərlər yaratmaq üzərində işləyir.

Brüjon həbsxanada, sanki, sərsəmlədi. O, Şarleman həyətinə, bufetçinin pəncərəsi qabağında gic adam kimi saatlarla durar, bu həbsxana dükançısının “sarımsaq – 62 santim” sözləri ilə başlanan, “siqaret – 5 santim” sözləri ilə qurtaran zəhlətökən qiymət cədvəlinə baxardı, ya da titrəyə-titrəyə, dişləri dişlərinə dəyə-dəyə isitmə xəstəliyinə tutulduğundan şikayətlənər, soruşardı ki, xəstəxanada isitməliyə üçün olan otaqda iyirmi səkkiz çarpayıdan heç boşalanı varmı?

Birdən 1832-ci ildə, fevral ayının ikinci yarısında məlum oldu ki, Brüjon, bu sısqə adam həbsxananın üç nəfər kağız aparana üç dost adından üç müxtəlif tapşırıq vermiş və bu tapşırıq ona əlli suya oturmuşdur: bu, elə məbləğdi ki, həbsxana keşikçilərinin diqqətini cəlb etmişdi.

Bunu bildikdən və həbsxananın qəbul otağında asılmış tapşırıqlar tarifinə baxdıqdan sonra belə nəticəyə gəldilər, əlli su bu qayda ilə bölüşdürülmüşdür: tapşırıqlardan biri Panteona imiş – buna on su, o birisi Val-de-Qrasa imiş – buna on beş su, üçüncüsü də Qrenel qarovulxanasına imiş – buna da iyirmi beş su verilibmiş. Qrenel qarovulxanasına olan tapşırıq tarifə əsasən daha baha başa gəlmişdir. Panteonun, Val-de-Qrasın, Qrenel qarovulxanasının yaxınlığında üç nəfər çox təhlükəli gecə sərsərisinin daldalandığı yer varmış; sərsərilərdən birinə “Sələmçi qadın”, ya “Bisarro”, birinə “Lovğa”, birinə də “Şlaqbaum” deyirlərmiş; “Lovğa” deyilən kürək cəzasını çəkib qurtarmış məhbus idi. Bu hadisə polis işçilərinin diqqətini onlara cəlb etdi. Elə güman edilirdi ki, onlar “Xoruz banı” quldurları ilə əlaqədardı. “Xoruz banı”nın iki başçısı isə – Babetlə Tüfeyli – tutulub həbsxanaya salınmışdır. Brüjonun göndərdiyi kağızlarda cinayətkar niyyətin olduğundan şübhələnirdilər: bu kağızlar müəyyən evlərə göndərilməmişdi, küçədə durub gözləyən adamlara verilmişdi. Həmin kağızlarda pis şey hazırlandığı qeyd olunurdu. Bunun üçün başqa səbəblər də vardı. Üç sərsərinə tutub arxayınlaşdılar, bu qərara gəldilər ki, Brüjonun kələyi daha baş tutmaz.

Bu tədbir görüldüyündən, təxminən, bir həftə sonra, gecə yeni binanın aşağı yataqxanasına nəzarət edən keşikçi öz jetonunu qutuya atmağa hazırlaşdı (bütün nəzarətçilərin öz vəzifəsini düzgün yerinə yetirib-yetirməməsi bu qayda ilə yoxlanılırdı: nəzarətçilər

yataqxanaların qapısına vurulan qutuya hər saatdan bir jeton salardılar), bu zaman qapıdakı deşikdən gördü ki, Brüjon öz çarpayısında oturub, gecə çırağının işığında nə isə yazır. Keşikçi içəri girir; Brüjonu bir ay karsərə salırlar, ancaq onun yazdığı kağızı tapmırlar. Polis işçiləri də bir şey öyrənə bilmir.

Yalnız bir şey müəyyəndi: ertəsi gün həbsxana həyətinin ortasında olan beşmərtəbəli binanın üstündən, Şarleməndən Aslan xəndəyinə “poçtalyon” atılır.

Dustaqlar çox məharətlə çörəyi yumrulayıb, “İrlandiya”ya göndərilirlər, başqa sözlə, həbsxana binasının damı üstündən, bir həyətdən o biri həyətə atardılar, “poçtalyon” da bu atılan çörək yumrusuna deyərdilər. “İrlandiya” sözü isə İngiltərədə, bir sahildən o biri sahilə, yəni İrlandiyaya keçmək məfhumunu ifadə edirdi. Atılan çörək yumrusu həyətə düşərdi. Bunu götürən adam çörək yumrusunu aralar, içindən kağız tapardı: kağız bu həyətdə olan dustaqlardan birinə yazılmış olardı. Çörək yumrusu dustaqlardan birinin əlinə düşsə, kağızı aparıb sahibinə verərdilər, keşikçinin, ya da pulla saxlanılan dustağın əlinə düşsə, həbsxana idarəsinə aparar, polis işçilərinə çatdırardılar; həbsxanada belə gizli iş görənlərə dustaqlara “qırt toyuq”, katorqada isə “tülkü” deyərdilər.

Bu dəfə “poçtalyon” öz sahibinə çatdırılmışdı, onun biradamlıq damda olması buna mane ola bilməmişdi. Bu adam “Xoruz banı” quldur dəstəsinin dörd başçısından biri olan Babet imiş.

“Poçtalyon” bir parça bükülmüş kağızdan ibarətdir; kağızda cəmi iki sətir söz yazılmışdı:

“Babetə. Plüme küçəsində iş düzəltmək
olar. Barmaqlıq ardındaki bağ”.

Brüjonun gecə yazdığı kağız bu idi.

Kişi və qadın nəzarətçilərinin olmasına baxmayaraq, Babet həmin kağızı Forsdan Salpetriyerə bir “qadın dostuna” ötürə bilmişdi; Salpetriyerdə dustaq olan bu qadın həmin kağızı Manyon adlı yaxın dostuna vermişdi; Manyon polis nəzarəti altında idi, lakin hələ tutulmamışdı. Oxucular əsərdə bu ada rast gəlmişlər; Manyon Tenardye ailəsi ilə çox yaxın idi, onların əlaqəsi haqqında sonralar müfəssəl danışılacaq; həmin qadın Eponinaya rast gəlməklə, Salpetriyer ilə Madlonet arasında körpü ola bilmişdi.

Elə bu zaman Tenardyenin qızları Eponina ilə Azelma həbsdən azad edilmişdi, çünki işi yoxlarkən onların cinayətdə iştirak etməsi haqqında lazımi sübut tapılmamışdı.

Eponina həbsxanadan çıxanda Manyon Madlonetin qapısı qabağında durub onu gözləyirmiş. Brüjonun Babetə yazdığı məktubu Eponinaya verir. “İşi aydınlaşdırmağı” ona tapşırır.

Eponina Plüme küçəsinə gedir, barmaqlığı və bağı tapır, evi gözdən keçirir, kimisə izləyir, güdür, bir neçə gündən sonra Kloşpers küçəsində yaşayan Manyona suxarı aparır, Manyon da onu Babetin Salpetriyerdə olan məşuqəsinə çatdırır. Suxarı simvolik həbsxana dilində “görməli iş yoxdur” deməkdir.

Heç bir həftə keçmədi ki, Babetlə Brüjon Fors həbsxanasının keşikçilər cığırında bir-birinə rast gəldi; onlardan biri “istintaqa” gedir, o biri istintaqdan qayıdırdı. Brüjon Babetdən soruşdu: “P. küçəsi nə oldu?” Babet də ona belə cavab verdi: “Suxarı”.

Bu qayda ilə Brüjonun Fors həbsxanasında başladığı cinayət boşa çıxdı.

Lakin bunun bəzi nəticələri oldusa da, bu nəticələr Brüjonun planından tamamilə fərqlənirdi. Oxucular vaxtı gələndə bunu biləcəkdir.

Çox vaxt adam bir iş tutmaq istərkən başqa iş alınır.

Üçüncü fəsil

MABÖF BABANIN GÖZÜNƏ GÖRÜNƏN XƏYAL

Marius daha heç kəsin yanına getmirdi. Ancaq arabir Maböf babaya rast gəlirdi.

Marius qaranlıq pillələrlə ağır-ağır aşağı enirdi: qatı zülmətə doğru enən bu pilləkəni mağara pilləkəni adlandırmaq olardı; burada adam başı üstündə xoşbəxt insanların ayaq səsinə eşidir; elə bu vaxt Maböf də ora enirdi.

“Kotere bitkiləri”ni daha alan yox idi. Austerlits bağında, kiçik, əlverişsiz yerdə *indigo*¹ üzərində aparılan təcrübələr müvəffəqiyyət

¹ *Indigo* – tropik boyaq bitkisi

yətsizliklə nəticələndi. Cənab Maböf orada rütubət və kölgə xoşlayan bir neçə nadir bitki yetişdirə bildi. Lakin o, ruhdan düşmürdü. O çalışaraq, indiçə sahəsində “öz hesabına” təcrübə aparmaq üçün Nəbatat bağında bir parça yaxşı torpaq əldə etdi. Bunun üçün “Kotere bitkiləri”nin mis klişələrini aparıb lombarda qoydu. İndi o, səhər yeməyində iki yumurta ilə kifayətlənirdi, bunun da birini xidmətçi qadına saxlayırdı: cənab Maböf on beş ay idi ki, onun maaşını vermirdi. Çox vaxt da o, bütün günü bu səhər yeməyinin üstündə qalırdı. O daha uşaq kimi gülmürdü, qonaq qəbul etmirdi, özü də qaşqabaqlı olmuşdu. Marius daha onun yanına getməməkdə düzgün hərəkət edirdi. Lakin cənab Maböf Nəbatat bağına gedəndə Marius hərdən ona Xəstəxana bulvarında rast gəlirdi. Dayanıb söhbət etmirdilər, amma bir-birinə qəmgin-qəmgin baş əyirdilər. Elə vaxt gəlir ki, yoxsulluq adamları bir-birindən ayırır, nə dəhşətli haldır! Onlar əvvəl dost idilər, indi bir-biri üçün yoldan keçən adi adamlardı.

Kitabsatan Ruayol öldü. İndi Maböf ancaq öz kitabları, bağı, indiçosu ilə məşğuldur; xoşbəxtlik, zövq və ümid onun üçün bu üç şeydən ibarətdi. Yaşamaq üçün bu, ona kifayət idi. O, öz-özünə deyirdi: “Mən göy kürəcikləri hazırlayanda varlanacağam, lombardan mis klişələri geri alacağam, sonra gurultulu reklamlar, qəzet elanları ilə öz “Kotere bitkiləri”mə asanlıqla müvəffəqiyyətlər yadacağam, Pyer de Medinin “Naviqasiya sənəti” əsərinin 1559-cu il çapını, ağac qravürləri ilə birlikdə alacağam, özü də bilirəm, bunu haradan almaq lazımdır”. Ancaq hələlik o, bütün günü indiçə ləkləri üzərində işləyirdi, axşam evinə qayıdırdı, bağını sulayırdı, kitab oxuyurdu. Bu zaman səksən yaşına çatmağa az qalırdı.

Bir gün axşam onun gözüünə qəribə xəyal görünür.

Evinə qayıdanda hava hələ lap işıqdı. Plutarx xalanın səhhəti pozulduğundan xəstələnib yatmışdı. O, nahar əvəzinə üstündə azca ət qalmış balaca sümüyü gəmirərək, mətbəx masası üstündən tapdığı bir parça çörəyi yedi, sonra böyrü üstə düşmüş daş tumbanın üstündə oturdu; bu onun bağında oturacağı əvəz edirdi.

Bu oturacağı yanında taxtadan və dirəkdən düzəldilmiş anbara oxşar, iri, köhnə bir şey vardı; onun aşağı hissəsində adadovşanı, yuxarı hissəsində meyvə saxlardılar. İndi orada daha adadovşanı yox idi, yuxarı hissəsində hələ bir neçə alma vardı: bunlar qış ehtiyatından qalmışdı.

Cənab Maböf gözlüyünü taxaraq iki kitabı vərəqləməyə, gözdən keçirməyə başladı; bu kitablar onu olduqca həyəcanlandırır, hətta son dərəcə məşğul edirdi – belə maraqlı bu yaşda adam üçün daha artıq diqqətəlayiq şeydi. Təbiətən cəsətsiz olması onu bir qədər mövhumatçı etmişdi. Bu kitablardan biri prezident Delankrın “İblislərin siması haqqında” məşhur elmi əsəri, o birisi də Mütör de la Rübodiyerin “Vöver şeytanları və böevr əcinnələri haqqında” *in quarto*¹ idi. İkinci kitab cənab Maböfün ona görə çox maraqlandırır ki, qədim zamanda onun başına əcinnələr gəlmiş. Qaralmaqda olan hava səmanı solğun, yeri qara rənglərə boyayırdı. Maböf baba əlində tutaraq oxuduğu kitabın üstündən öz bitkilərinə, o cümlədən, onun təsəllisi olan gözəl şitilliyə baxırdı. Dörd gün idi ki, hava bərk isti idi, külək əsirdi, günəş yaxıb-yandırdı, bircə damla da yağış yağmırdı, bitkilər, qönçələr, yarpaqlar solub başını əymişdi, bunlar hamısı gərək sulanaydı. Xüsusilə şitilliyin kədərli görünüşü vardı. Maböf baba bitkilərin də ruhu olduğunu hiss edən adamlar dandı. O, bütün günü indi qəfətdə işləmiş, yorulub əldən düşmüşdü; bununla belə, ayağa qalxdı, kitabları oturağın üstünə qoyub, ayağı ayağına dolaşa-dolaşa, beli lap əyilə-əyilə quyuya sarı getdi, zəncirdən yapışb dardı. Lakin onu qarmaqdan çıxarana qədər də darta bilmədi. İztirab və kədər dolu gözlərini qaldırıb göyə baxdı: ulduzlar göydə par-par parıldayırdı.

Axşam havasına sakit aydınlıq çökmüşdü; bu, kədərli və əbədi sevinclə insan qəlbinin iztirabını yüngülləşdirən aydınlıq idi. Görünür, gecə də gündüz kimi isti olacaqdı.

Qoca düşünərək öz-özünə deyirdi: “Bütün göy ulduzlarla doludur! Bircə parça bulud görünür! Bircə damla yağış yoxdur!”

O, yenə də başını aşağı saldı.

Sonra yenə göyə baxıb pıçıldadı:

– Heç olmasa, bircə damla şəh düşəydi! Bircə damla mərhəmət enəydi.

O, yenə də istədi zənciri qarmaqdan çıxarsın, çıxara bilmədi.

Birdən bir səs eşitdi:

– Maböf baba, istəyirsiniz, sizin bağınızı sulayım?

Elə bu zaman çəpər tərəfdən şıqqıltı gəldi, sanki, vəhşi heyvan çəpərin üstündən aşırırdı; kolun arxasından uzun, anıq bir qız çıxdı,

¹ *İn quarto (it.)* – formatın dördüdə biri, kiçik ölçülü kitab

gəlib qocanın qabağında dayandı, cəsərlə onun gözlərinə baxdı... Elə bil ki, bu, insan deyildi, qaranlıqdan doğan xəyaldı.

Biz yuxarıda demişdik ki, Maböf baba hər şeydən özünü itirər və qorxardı; indi də özünü itirmiş və qorxmuşdu; o, özünə gəlib səsini çıxarana kimi qız zənciri qarmaqdan ayırıb quyuya saldı, vedrədə su çıxartdı, susəpələyəni doldurdu; onun hərəkətlərində qəribə sərtlik və coşqunluq görünürdü; sonra mərhəmətli qoca, köhnə, balaca bir yubka geymiş bu ayaqyalın xəyalın ləklər arasında oyan-buyana qaçdığını, ətrafına həyat saçdığını gördü. Yarpaqların üstünə tökülən suyun şırıltısı Maböf babanın qəlbini fərəhlə doldururdu. Ona elə gəlirdi ki, şitillik indi xoşbəxtidir.

Qız bu suyu ləklərə səpdikdən sonra yenə bir neçə vedrə su çıxartdı. Bütün bağı suladı.

O, uzun, arıq əllərini yelləyə-yelləyə, qaça-qaça bağı sulayanda başındakı cırıq ləçəyin ucları yellənirdi, yandan o, yarasaya oxşayırdı.

Qız bu işi qurtaran kimi, Maböf baba gözləri yaşla dolmuş halda, ona yaxınlaşıb əlini başına qoydu:

– Allah sizə kömək olsun, – dedi, – siz mələksiniz, çünki siz güllərin qeydinə qalırınsız.

Qız:

– Yox, – dedi, – mən iblisəm, hər nə olsam – iblis də, mələk də – bunun məndən ötrü fərqi yoxdur.

Qoca onun söylədiyini eşitmədi, həm də cavabını gözləməyərək dedi:

– Çox təəssüf ki, belə bədbəxtəm, belə kasıbam, sizə heç nə ilə kömək edə bilmərəm.

– Siz bir şeydə mənə kömək edə bilərsiniz.

– Nədə?

– Cənab Mariusun yerini göstərməklə...

Qoca əvvəl onun dediyini başa düşmədi.

– Hansı cənab Marius?

Qoca başını qaldırdı, o, sanki, öz sönük gözləri ilə çox-çox uzaqda olan bir şeyə baxırdı.

– O cavan oğlan qabaqlar sizin yanınıza gələrdi.

Cənab Maböf hafizəsini araşdıraraq onun kim olduğunu yadına salmağa çalışırdı.

Birdən o çıxıraraq dedi:

– Hə, bildim... sizin sözlünüzü başa düşdüm... Dayanın, cənab Marius... baron Marius Ponmersi... İndi bildim! O, bilirsiniz, harada yaşayır... ya da, daha doğrusu, daha orada yaşamır... Ah, yox, bil-mirəm...

Cənab Maböf onunla danışa-danışa əyildi ki, şitillikdə budağını düzəltsin:

– Dayanın, indi yadıma düşdü. O, çox tez-tez bulvarla Qlasyerə sarı, Krulbarb küçəsinə, Torağay çölünə gedir. Ora gedin, orada onu asanlıqla taparsınız.

Cənab Maböf qalxanda heç kəsi görmədi – qız yox olmuşdu.

Məlum şeydir ki, o, bir az qorxmışdı.

Qoca Maböf düşünərək, öz-özünə dedi: “Mənim bağım sultanmasaydı, elə bilərdim ki, bu gələn ruhdur”.

Bir saat sonra yerinə girəndə onun ağılına başqa fikir də gəldi. Adamı yuxu aparanda fikir yuxunun içərisindən keçib getmək üçün dənizi keçərkən balığa çevrilən əfsanəvi quş kimi yavaş-yavaş rəya şəklini alır, cənab Maböfün də gözünə yuxu gedəndə mızıldayaraq öz-özünə dedi:

– Doğrudan da, bu, Rübödyerin əcinnələr haqqında yazdığına çox oxşayır. Bəlkə də, bu elə əcinnə imiş?!

Dördüncü fəsil

MARIUSUN GÖZÜNƏ GÖRÜNƏN XƏYAL

“Ruh”un Maböf babanın yanına gəlməsindən bir neçə gün keçmişdi. Marius adəti üzrə bazar ertəsi Tenardeyə vermək üçün Kurfeyrakdan yüz su pul alardı; yenə həmin gün, səhərçağı Kurfeyrakdan yüz su alıb, cibinə qoydu, dustaqxanaya getməmişdən əvvəl “bir az gəzmək” istədi; bu ümidlə gəzməyə gedirdi ki, qayıdandan sonra, bəlkə, yaxşı işləyə bildi. Bunu hər gün edərdi. Səhər yuxudan duran kimi kitab və kağız qoyulmuş masanın yanında oturur, bir şey tərcümə etmək istərdi. Bu zaman Hansla Savinyi arasında gedən məşhur alman mübahisəsini fransızcaya tərcümə etmək fikrində idi. Savinyinin də, Hansın da kitabını açar, dörd sətir oxuyardı, çalışardı

ki, bircə sətir də olsa, tərcümə eləsin, lakin bu vaxt vərəqlə onun arasında ulduz parıldar, o heç nə edə bilməzdi, ayağa qalxıb deyərdi: “Bir az gəzmək lazımdır, bu, mənə qüvvət verir”.

O, Torağay çölünə gedərdi.

Ulduz orada, onun gözləri qarşısında daha bərk parıldar, Savinyi ilə Hans daha sönük görünərdi.

Evinə qayıdar, yenə işə girişərdi, ancaq bunun nəticəsi olmazdı, fikrini bir yerə toplaya bilməzdi. Onda öz-özünə deyərdi: “Sabah evdən bayıra çıxmıyacağam. Bu, mənə mane olur”. Amma hər gün də evdən çıxıb gedərdi.

O, Kurfeyrakin mənzilindən daha çox Torağay çölündə yaşayardı. Onun əsl ünvanı belə idi: Sante bulvarı, Krulbarb küçəsindən yeddinci ağac.

Bu gün səhər yeddinci ağacı tərək edib, kiçik Qobelen çayı qırağındakı sürahidə oturdu. Günəşin ürəkaçan şüaları tərəvətli, parlaq, yaşıl yarpaqlar arasından süzülürdü.

Marius “o qız” haqqında düşünürdü. O, düşüncələrində öz-özünü məzəmmət edirdi; öz tənbelliyini, qəlbinin fəaliyyətdən düşərək, sanki, iflic olmasını, ətrafında get-gedə qatılacaq zülməti dərdli-dərdli düşünürdü; bu zülmət o dərəcəyə çatmışdı ki, daha günəşi də görmürdü.

Onun hətta ruhdan düşməyə, ümitsiz olmağa da gücü qalmamışdı. Lakin bu dərdli düşüncələr, sel kimi axıb gələn, ona əzab verən dumanlı fikirlər içərisində, yenə də xarici aləmin təsirini hiss edirdi; Mariusun iş görmək qabiliyyəti o qədər zəifləmişdi ki, bu sel kimi axıb gələn dumanlı fikirlər heç monoloq da deyildi. O, arxa tərəfdə, aşağıda, çayın hər iki sahilində paltaryuyan arvadların ağaclarla paltar döyəclədiyini, başı üstündə qarağacın yaşıl budaqları arasında quşların civildədiyini, nəğmə oxuduğunu eşidirdi. Bir tərəfdə qayğısız xoşbəxt həyatın azadlıq səsi, bir tərəfdə də iş səsi... Bu ürəkaçan şən səsləri eşitdikcə xülyaya dalır, bu xülya onu dərin düşüncələrə qerq edirdi.

Belə vəziyyətdə tanış səs eşitdi.

– Bu da o!

Marius başını qaldırdı, bu, bir gün səhər onun yanına gələn o bədbəxt qızdı. Tenardyenin böyük qızı Eponina idi. Marius indi onun adını bilirdi. Qəribədir, qızın geyimi daha da yoxsullaşmışdı,

amma özü yaxşılaşmışdı; bu, elə bir dəyişiklikdi ki, əvvəllər onun yaxşılaşacağını heç təsəvvür etmək olmazdı. O həm işığa, həm də ehtiyaca doğru irəliləmişdi. Ayağı yalındı, paltarları köhnə idi; ilk dəfə cəsarət edib Mariusun otağına gələndə də belə idi. Ancaq bu iki ayda paltarları daha da köhnəlmişdi, yırtıqları böyümüşdü, daha iyrenc olmuşdu. Səsi yenə də xırıldayırdı, solğun alnında yenə də qırıqlar görünürdü, baxışlarında yenə də həm zirəklik, həm də tərəddüd və çaşqınlıq ifadə olunurdu. Onun sifətində elə bir qeyri-müəyyən qorxu və miskin ifadə vardı ki, bu, yoxsulluğun həbsxana ilə tanış olduğunu göstərirdi, həmin qorxaqlıq və miskinlik əvvəlkindən daha artıq nəzərə çarpırdı.

Saçında saman çöpü, ot qırıntıları ilişib qalmışdı, ancaq bunun səbəbi başqa idi, Ofeliyanın kimi deyildi. Ağılsız Hamletin ağılsızlığı ona sirayət etməmişdi, gecəni haradasa, ot anbarında keçirmişdi.

Bununla belə, o, qəşəngdi. Ey gənclik, sənın varlığında hansı ulduz parıldayır?!

Qız gəlib, Mariusun qabağında dayandı; solğun üzündə həm xırdaca sevinc işığı, həm də təbəssüməbənzər bir şey görünürdü.

O, bir qədər susub durdu, sanki, danışmağa iqtidarı yox idi.

Nəhayət, dedi:

– Axır ki, sizi tapdım! Maböf baba bu bulvarı düz nişan veribmiş! Heç bilirsiniz, sizi nə qədər axtarmışam? Məni tutmuşdular, bilirsinizmi? İki həftə saxladılar! Sonra buraxdılar! Çünki dəlil tapmadılar, bir də ki yaşım azdı. İki ay çatışmırdı. Sizi nə qədər axtarmışam! Düz altı həftə! Deməli, indi orada yaşamırsınız?

Marius:

– Yox, – dedi.

– Hə! Başa düşürəm. O işdən ötrü? Bu polis basqınları nə pis şeydir! Deməli, başqa yerə köçmüşünüz? Niyə belə köhnə şlyapa qoyursunuz? Sizin kimi cavan oğlan gərək yaxşı geyinsin. Cənab Marius, bilirsinizmi, Maböf baba sizə “baron Marius” deyir; o, bir şey də dedi, ancaq yadımda qalmayıb. Siz ki baron deyilsiniz? Baronlar qoca olur; onlar Lüksemburq bağında, sarayın qabağında, günəş çox olan yerdə gəzirlər, “Gündəlik” oxuyurlar, bunun da hər nömrəsi bir sudur. Bir dəfə mən belə baronlardan birinə məktub aparmalı oldum. Onun yaşı yüzdən çox idi. Yaxşı, deyin görüm, indi harada yaşayırsınız?

Marius cavab vermədi.

Qız sözüne davam edərək dedi:

– Ah, köynəyiniz cırılib! Mən tikərəm.

Sonra da qəmgin halda əlavə etdi:

– Siz, deyəsən, məni gördüyünüzə sevinmirsiniz?

Marius susurdu. Qız da bir az susduqdan sonra ucadan dedi:

– İstəsəm, siz çox sevinərsiniz!

Marius soruşdu:

– Necə? Siz bununla nə demək istəyirsiniz?

– Ah, əvvəllər mənə “sən” deyirdiniz!

– Yaxşı, sən nə demək istəyirsən?

Eponina dodağını dişlədi, sanki, o, öz-özü ilə mübarizə edir. Buna görə də tərəddüd edirdi. Görünür, axırda müəyyən qərara gəlmişdi.

– Bu daha pis olacaq, ancaq fərqi yoxdur. Siz fikir çəkirsiniz, mən istəyirəm ki, ürəyiniz açılsın. Ancaq söz verin ki, güləcəksiniz. İstəyirəm görüm, necə gülürsünüz. Onda deyəcəksiniz: “Hə, bax bu yaxşıdır!” Yazıq cənab Marius! Yadınızdadırmı, siz demişdiniz ki, nə istəsən sənə verəcəyəm...

– Hə, hə! De də!

Eponina Mariusun düz gözlərinin içinə baxdı:

– Mən ünvanı bilirəm.

Mariusun rəngi ağardı. Bütün qanı ürəyinə vurmuşdu.

– Hansı ünvanı?!

– Sizin istədiyiniz ünvanı!

Sonra, sanki, güclə əlavə etdi:

– Ünvan... Bunu ki özünüz bilirsiniz...

Marius dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Hə.

– O xanım qızın ünvanını!

Eponina bu sözü söylədikdən sonra dərinədən ah çəkdi.

Marius oturduğu sürəhidən cəld qalxıb, çılgın halda qızın əlinədən tutdu.

– Ah, məni apar ora! De! Nə istəyirsən məndən istə! Haradır?

– Gedək mənimlə. Küçənin adını, evin nömrəsini düzgün bil-mirəm. Bu, o biri tərəfdədir. Ancaq ev yaxşı yadımdadır, sizi aparam.

Eponina əlini onun əlindən çəkdi:

– Ah, necə sevindiniz! – Bu sözü o, elə bir ifadə ilə dedi ki, bu, kənar adamı da dərinədən mütəəssir edə bilərdi, lakin sevincindən məst olmuş, həyəcana tutulmuş Mariusa heç təsir etmədi.

Mariusun üzünü tutuldu. O, Eponinanın əlindən tutdu.

– Bir şeydə mənə and iç!

– And içim? Bu nə sözdür? Ah! İstəyirsiniz ki, and içim?

Eponina güldü.

– Sənin atan!.. Eponina, mənə söz ver! And iç ki, bu ünvanı atana deməyəcəksən.

Eponina heyrətində ona sən döndü.

– Eponina? Haradan bilirsiniz ki, adım Eponinadır?

– Söz ver ki, xahişimi yerinə yetirəcəksən.

Eponina, sanki, onun dediyini eşitmirdi.

– Bu nə yaxşıdır! Siz mənə Eponina dediniz!

Marius onun əllərindən tutdu.

– Di cavab ver! Sən Allah! Diqqətlə qulaq as, gör sənə nə deyirəm, and iç ki, bu ünvanı atana deməyəcəksən!

Eponina:

– Atama? – deyərək təkrar soruşdu. – Ah, hə, atama... Arxayın olun! O, dustaqlıqda biradamlıq dama salınıb. O, nəyimə gərəkdir.

Marius həyəcanla dedi:

– Mənə söz vermirsən?!

Eponina güldü:

– Di buraxın məni! Gör necə silkələyirsiniz! Yaxşı! Yaxşı! Söz verirəm! And içirəm! Mənim üçün nə fərqi var! Ünvanı atama deməyirəm! Yaxşımı? Bütün məsələ bundadır?

– Ayı heç kimə də?

– Heç kimə.

Marius:

– İndi məni apar, – dedi.

– İndi?

– İndi.

– Gedək. Ah, gör nə sevinir!.. – Eponina ah çəkdi. Bir neçə addım getdikdən sonra dayandı.

– Cənab Marius, siz mənimlə lap yan-yana gedirsiniz. Qoy irəlində gedim, siz də arxadan gəlin, elə bil ki, məni heç tanımırınsınız.

Sizin kimi abırlı, cavan oğlanın mənim kimi arvadla getməsinə qoy görməsinlər, yaxşı olmaz.

Bu qızın söylədiyi “arvad” sözündə necə mənə vardı – bunu heç bir sözlə izah etmək olmaz.

Beş-on addım getdikdən sonra o, yenə dayandı. Marius gəlib ona çatdı. Eponina ona sarı dönmədən, başqa bir adama söyləyirmiş kimi dedi:

– Yeri gəlmişkən, bir söz deyim, axı mənə nə isə vəd etmişdiniz?

Marius ciblərini axtardı, onun cəmisi beş frank pulu var idi, bunu da Tenardye üçün hazırlamışdı. Pulu çıxarıb, Eponinanın ovcuna qoydu.

Eponina əlini açdı, pul yerə düşdü, o, tutqun halda baxaraq dedi:

– Sizin pulunuz mənə lazım deyil!

*Üçüncü kitab*PLÜME KÜÇƏSİNDƏKİ
EV*Birinci fəsil*

SİRLİ EV

Keçən əsrin ortalarında Paris məhkəməsi palatasının sədri Sen-Jermen civarında, indi Plüme deyilən Blome küçəsində, “Heyvanlar döyüşü” adlanan yerdən bir az kənarda özünə “şəhərkənarı” ev tikdirmişdi. Onun adamlardan gizli saxladığı məşuqəsi vardı; o vaxtlar kübar ağalar məşuqəsi olduğunu heç kəsdən gizlətməzdi, amma burjua gizlədərdi.

Bu ikimərtəbəli evdi – birinci mərtəbədə iki zal, yuxarı mərtəbədə iki otaq, aşağısında mətbəx, yuxarisında *buduar*¹, taxtapuşu altında çardaq, evin qabağında küçəyə baxan enli barmaqıqlı bağ vardı. Bağ, təxminən, bir *arpan*² yer tuturdu. Yoldan keçənlərin görə bildiyi ancaq bu bağ idi. Evin arxa tərəfində balaca, dar həyət, həyətin də dib tərəfində ikiotaqlı, zirzəmi, alçaq *fligel*³ vardı; sanki, bu fligel, lazım gələrsə, uşaqla onu əmizdirən dayəni gizlətmək üçün tikilmişdi. Fligelin arxa tərəfindən, gizli həyət qapısından – iki hündür divar arasından burula-burula gedən daş döşəməli, taxtapuşsuz, uzun, dar dəhlizə çıxmaq olurdu. Çox ustalıqla gizlədilmiş bu yol bağların, bostanların hasarı arasında itib-batır, hasarların döngələrində gözdən itirdi; yol gedib başqa gizli həyət qapısına çıxırdı; bu isə bağdan milin dördədbiri qədər kənardə, başqa məhəllədə, Babil küçəsinin sonunda, boş yerdə idi.

¹ *Buduar* – varlı xanımların qəbul otağı

² *Arpan* – 58,52 m-yə bərabər qədim fransız ölçü vahidi

³ *Fligel* – əsas binanın yanında tikilmiş əlavə bina

Cənab sədr bu yoldan istifadə edirdi: belə ki, bir adam onu addım-addım izləsəydi də, hər gün hara getdiyini bilsəydi də, yenə də başa düşməzdi ki, Babil küçəsinə getmək Blome küçəsinə getmək deməkdir. Bu hiyləgər hakim çox ustalılıqla torpaq sahələri almış, həmin sahələrdə öz evinə gizli yol düzəltmişdi, bununla da, təqib edilməkdən qorxmaya bilərdi. Sonralar o, dəhlizin hər iki tərəfində olan torpağı kiçik sahələrlə bağ salmaq, bostan əkmək üçün satmışdı; torpaq sahibləri elə zənn edirdilər ki, bu divar sahələr hüdudunu ayıran adicə divardır, bu iki divar arasında, ləklər, meyvə bağları içərisində burula-burula gedən uzun, daşlı çıxırın olduğunu heç güman da etmirdilər. Yalnız quşlar o maraqlı şeyi görə bilirdi. Yəqin ki, keçən əsrdə birəbitdən quşu ilə arı quşları cənab sədr haqqında az qeybət etməmişdilər...

Daş ev Mansar üsulu ilə tikilmişdi; iç tərəfdən Vatto-rokayl, bayır tərəfdən *rokoko*¹ – zövqündə düzəldilmişdi, mebeli də vatto – rokayl zövqündə idi; ev üç sıra güllü-çiçəkli çəpərlə əhatə olunmuşdu; adam orada məxfilik, işvəkarlıq, həm də vüqar duyurdu – sevgi və məhkəmə dəftərxanası şıltaqlığına bu, tamamilə uyurdu.

Bu ev, iki divar arasından keçən yol on beş il bundan əvvələcən dururdu. İndi onlar yoxdur. 93-cü ildə bir misgər bu evi sökmək üçün almışdı, lakin pulunu vaxtında verə bilmədiyindən müflis olmuşdu. Bu qayda ilə sökülmək üçün satılmış ev misgərin özünü söküb-dağıtmışdı. O vaxtdan bəri evdə heç kəs yaşamırdı: ev insan əli dəyməyən bütün binalar kimi get-gedə köhnəlmişdi. Onun bütün köhnə mebelləri dururdu, yenə də satılır, ya da icarəyə verilirdi; 1810-cu ildən bağın barmaqlığında asılıb qalan, rəngi solmuş, güclə oxunan elan bunu bir ildə Plüme küçəsindən keçən on-on iki adama bildirirdi.

Restavrsiyanın sonunda həmin o adamlar burada yeni bir şey görə bilərdilər: elan götürülmüşdü, hətta birinci mərtəbənin pəncərə qapıları da açılmışdı. Evdə adam olurdu. Pəncərələrdən qəşəng pərdə asılmışdı, bu göstərirdi ki, orada qadın yaşayır.

1829-cu ilin oktyabr ayında ahıl bir adam gəlib, arxa həyətdəki fligel də, Babil küçəsinə çıxan divarlı yol da daxil olmaqla, bütün evi icarəyə götürmüşdü. O, dəhlizin iki gizli qapısını əvvəlki şəklinə saldırdı. Yuxarıda dediyimiz kimi, cənab sədrin köhnə mebeli otaqlarda dururdu. Təzə gələn adam bəzi şeyləri təzələdi, çatışmayan

¹ *Rokayl* və *rokoko* – dövrün geniş yayılmış memarlıq üslubları

şeyləri əlavə etdi, həyatın ora-burasını döşətdirdi, divarların kərpic düşən yerlərini, pilləkənin sılan pillələrini, parketin qopan taxtalarını, pəncərələrin düşən şüşələrini düzəltirdi, sonra da cavan bir qızla, qoca bir xidmətçi qadınla, açıq-açığına öz evinə köçən adam kimi deyil, gizləncə, heç kəsə hiss etdirmədən ora köçdü; qonşular da bu barədə söz-söhbət açmadı, çünki onun qonşusu yox idi.

Bu təvazökar adam – Jan Valjan, cavan qız da – Kozetta idi. Tüsen adlı xidmətçi qadını Jan Valjan xəstəxanadan və yoxsulluqdan xilas etmişdi; o həm əyalətdən gəlmişdi, həm qarımış qızdı, həm də dili pəltəkdi. Jan Valjan onun bu üç keyfiyyətini nəzərə alıb, öz yanına aparmışdı. Evi o, cənab Foşlevan adı ilə, rentaçı kimi tutmuşdu. Oxucular, heç şübhəsiz, Tenardyedən daha tez bu adamın Jan Valjan olduğunu tanımışdı, çünki əvvəllər onun haqqında danışılmışdı.

Jan Valjan niyə Kiçik Pikpüs monastırından çıxmışdı? Ona nə olmuşdu?

Ona heç şey olmamışdı.

Jan Valjan monastırda xoşbəxt yaşayırdı, bu, oxucuların yadındadır; özü də elə xoşbəxt yaşayırdı ki, axırda vicdanı onu narahat etməyə başladı. Kozettanı hər gün görürdü, qəlbində atalıq duyğusunun get-gedə artdığını, möhkəmləndiyini hiss edirdi; uşağı əzizləyir, ona ümid bəsləyirdi; öz-özünə deyirdi: “O mənimdir; heç kəs onu mənim əlimdən ala bilməz; bu, həmişə də belə olub qalacaq; o, yəqin, rahibə olacaq, çünki hər gün bunu ona nəzakətlə təşviq edirlər; bu qayda ilə monastır həm onun, həm də mənim üçün bir kainat olacaq; mən burada qocalacağam; o böyüyəcək, sonra o da qocalacaq, mən öləcəyəm; biz heç vaxt bir-birimizdən ayrılmayacağıq...” Ey qəlbi məftun edən füsunkar ümidlər! Jan Valjan bu barədə düşünerkən ürəyində şübhə oyandı. Öz-özünü sorğu-suala tutdu. Öz-özündən soruşdu: “Belə xoşbəxt olmağa mənim haqqım varmı, bu xoşbəxtlik mənim sevdiyim və gizlətdiyim uşağın – başqa adamın xoşbəxtliyindən əmələ gəlməmişdirmi? Bu, oğurluq deyilməmi?” Jan Valjan öz-özünə deyirdi: “Bu uşağın həyatdan üz döndərənə qədər həyata bələd olmağa haqqı vardı; bu uşağın razılığı olmadan, onu bütün sınaqlardan xilas etmək bəhanəsi ilə bütün sevincini, fərəhini əlindən almaq, onda süni surətdə başqa həyat meyli tərbiyə etmək üçün onun təcrübəsizliyindən, təkliyindən istifadə etmək – insan varlığını şikəst eləmək, Allaha yalan deməkdir.

Kim bilir, bəlkə, bir gün gələcək Kozetta bütün bu şeyləri başa düşəcək, rahibə olmasına təəssüf edəcək, mənə nifrət eləyəcək?!” Sonuncu fikirdə əvvəlki fikirlərdən daha az fədakarlıq ifadə olunurdu, bu, bəlkə də, xudbincəsinə fikirdi; o daha buna dözə bilmədi. Monastırı tərk etmək qərarına gəldi.

O, “belə etmək lazımdır”, – deyərək, böyük kədər içində bu qərara gəldi. Ona mane olacaq bir şey yox idi. Qaçıb gözdən itəndən bəri beş il idi ki monastırın dörd divarı arasında yaşayırdı, bu, bütün qorxusunu ləğv etməli, ya da dağıtmalı idi. İnsanlar arasına sakitcə çıxıb bilərdi. O qocalmışdı, hər şey dəyişmişdi. İndi onu kim tanıyardı? Bir də ki lap bəd ayaqda təhlükə baş versəydi də, bu ancaq ona aid olacaqdı: özü katorqa cəzasına məhkum edilmişdir deyə, Kozettanı monastıra məhkum etməyə haqqı yox idi. Bir də axı vəzifə qarşısında təhlükə nə şeydir ki! Bundan başqa, heç kəs ona ehtiyatlı tərpənməyə, özünü qorumaq üçün lazımı tədbir görməyə mane olmurdu.

Bu vaxtlar Kozettanın təlim və tərbiyəsi tamamilə qurtarmaq üzrə idi.

Jan Valjan bu qərara gəldikdən sonra fürsət gözləməyə başladı; çox keçmədi ki, belə fürsət onun əlinə düşdü. Qoca Foşlevan öldü.

Jan Valjan xahiş edərək, hörmətli monastır başçısının yanına getdi; ona dedi: “Qardaşım öləndən sonra mənə bir qədər miras qalmışdı, bu, bundan sonra işləmədən yaşamağa imkan verir; buna görə də monastırdakı qulluğumu buraxıram, qızımı götürüb aparıram; ancaq bir şey var: bir qızın rahibəliyi qəbul etmədən uzun zaman monastırda pulsuz tərbiyə olunması düzgün deyil; buna görə də hörmətli monastır başçısından acizənə xahiş edirəm, bunun əvəzində beş min frank verməyim üçün öz razılığını bildirsin: bu pulu Kozettanın beş il yaşadığı monastıra təqdim edirəm”.

Bu qayda ilə Jan Valjan Daimi səcdə monastırından çıxıb getdi.

Monastırdan gedəndə kiçik çamadanı özü apardı, etibar edib hambala vermədi; çamadanın açarı həmişə cibində olurdu. Çamadan Kozettanı maraqlandırdı, çünki ondan balzam iyi gəlirdi.

Bunu da qeyd edək ki, həmin gündən Jan Valjan bu çamandan ayrılmaı, onu həmişə öz otağında saxladı. Bir yerdən başqa yerə köçəndə özü ilə apardığı birinci, bəzən də yeganə şey

bu çamadan olurdu. Kozetta buna gülür, çamadanı “ayrılmaz dost” adlandıraraq deyirdi: “Mən onu sizə qısqanıram”.

Lakin Jan Valjan yenə də sərbəst həyata böyük qorxu və həyəcan içində qədəm qoymuşdu.

O, Plüme küçəsində ev tutdu, “Ültim Foşlevan” adı altında orada gizli yaşamağa başladı.

Eyni zamanda, Parisdə iki başqa mənzil də tutdu; bu mənzilləri ona görə tutmuşdu ki, həmişə bir küçədə yaşamaqla başqalarının diqqətini cəlb etməsin, lazımı vaxtda, xırdaca təhlükə üz verərsə, qaçıb gizlənə bilsin, xülasə, ondakı kimi qəfildən ələ keçməsin: onda Javerin əlindən qaçıb qurtarması möcüzə idi! Bu mənzillər xaricdən çox köhnə olsa da, hərəsi bir məhəllədə, bir-birindən də xeyli uzaqda idi: biri Qərb küçəsində, biri də Silahlı adam küçəsində idi.

O, bəzən Kozettanı götürüb gah Silahlı adam küçəsinə, gah da Qərb küçəsinə gedər, orada bir ay, ayyarım qalardı; Tüseni özləri ilə aparmazdılar. Orada dalandarların xidmətindən istifadə edər, özünü Paris civarında yaşayan, lakin şəhərdə də evi olan, renta ilə dolanan adam kimi qələmə verərdi. Belə xeyirxah adamın Parisdə, polis işçilərinin gözündən yayınmaq üçün üç mənzili vardı.

İkinci fəsil

JAN VALJAN – MİLLİ QVARDIYAÇI

Lakin onun əsas yaşadığı yer Plüme küçəsindəki ev idi; burada o, öz həyatını aşağıdakı qayda ilə qurmuşdu:

Kozetta xidmətçi qadınla bütün evi tutmuşdu; onun böyük yataq otağı, buduarı, bir də qonaq otağı vardı; yataq otağının pəncərələri arasında divara naxışlı şəkillər çəkilmişdi, buduarın divarlarına zərli baketlər, qonaq otağının divarlarına xalça çeşidli kağız vurulmuşdu; otağa enli kreslolar qoyulmuşdu; vaxtilə bura sədrin qonaq otağı idi. Kozetta bağın da sahibi idi. Jan Valjan Kozettanın yataq otağına üstüörtülü çarpayı qoydurmuşdu, yerə gözəl qədim İran xalçaları döşətmişdi; çarpayının örtüyü üçrəngli qədim parçadandı. Xalçaları isə o Fiqye-Sen-Pol küçəsində Hoşe adlı qarından

almışdı, qədim, lakin gözəl mebellərin bağışladığı ağır təsiri yüngül-
ləşdirmək üçün otaqlara cavan qıza yaraşan yüngül, zərif şeylər də
qoydurmuşdu; bunlar da: taxça, kitab şkaflı, zərli kitablar, yazı dəm-
dəsgahı idi, *büvar*¹, sədəfə tutulmuş balaca iş masası idi, qızıl
suyuna çəkilməmiş gümüş tualet qutusu idi, yapon farforundan hazırlanmış
tualet şeyləri idi. İkinci mərtəbənin pəncərələrindən – yataq
üzərindəki üçrəngli ştofdan qırmızı naxışlı uzun pərdələr asılmışdı.
Birinci mərtəbənin pəncərələrində naxışlı pərdələr vardı. Kozettanın
bu kiçik evində bütün qışı sobalar yanırdı, Jan Valjan özü arxa
həyətdə, keşikçi damına oxşar fligeldə yaşayırdı. Burada döşəkli
qatlama çarpayı, rənglənməmiş masa, iki həsir stul, çini bardaq,
rəfdə bir neçə köhnə kitab, bucaqda isə onun çox qiymətli çama-
danı vardı. Fligeldə soba yandırılmazdı; Jan Valjan Kozetta ilə bir
yerdə nahar edərdi; burada onun qabağına çovdar çörəyi qoyardılar.
Tüsen bu evə gələndə Jan Valjan ona dedi: “Buranın sahibi
xanım qızdır”. Tüsen heyretlə soruşdu: “Bəs siz, cənab?” “Mən ev
sahibindən daha böyüyəm: atayam!”

Monastırda Kozettanı təsərrüfat işlərini idarə etməyə hazırlamışdılar; xərclər onun əlindən gəlib-gedirdi, xərc də çox az olardı.
Jan Valjan hər gün Kozettanın qoluna girib gəzməyə gedirdi. Onu
Lüksemburq bağına, lap adam az olan xiyabana aparırdı. Hər bazar
günü də Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsinə günorta ibadətində gedərdilər.
Bu kilsə onların evindən çox uzaqda idi, elə buna görə də Jan
Valjan ora gedərdi. Kilsə olan məhəllə çox kasıb məhəllə idi, Jan
Valjan orada çox səxavətlə sədəqə verər, dilənçilər kilsədə başına
yığışardı. Tenardyenin “Cənab Sen-Jak-dü-O-Pa kilsəsindəki vəli-
nemətə” məktub göndərməsinə də Jan Valjanın belə səxavətlə
sədəqə verməsi səbəb olmuşdu. Jan Valjan yoxsullara, xəstələrə
dəyməyə gedəndə Kozettanı da məmnuniyyətlə özü ilə aparardı.
Plüme küçəsindəki evə kənar adam buraxılmazdı. Tüsen yeyinti
şeyləri alar, Jan Valjan isə lap yaxında, bulvarda olan krandan su
gətirərdi. Odun və şərab qoymaq üçün mağarayabənzər, döşəmə-
sinə balıqqulağı döşənmiş zirzəmidən istifadə edərdilər; bu mağara
Babil küçəsinə çıxan həyət qapısının yaxınlığında idi; vaxtilə cənab
sədr üçün bu, süni kaha vəzifəsini görərdi – “şəhərkənarı evlər”,
“xoş ehtiraslar yurdu” dövründə kahəsiz sevgi olmazdı.

¹ *Büvar* – kağız, zərf qoymaq üçün masaüstü qovluq

Babil küçəsinə çıxan həyət qapısına məktub və qəzet salmaq üçün qutu vurulmuşdu; lakin Plüme küçəsindəki evdə yaşayan üç adam nə məktub, nə də qəzet alardı. Vaxtilə bu qutu qadın həvəskarı olan məhkəmə sədrinin sevgi şiltaqlıqları üçün vasitəçi, nədim rolunu oynardı, bu qutunun ancaq bir faydası vardı: vergiyığanın çağırış vərəqələri, milli qvardiyaçıya gələn bildirişlər bu qutuya salınardı, çünki rentaçı olan cənab Foşlevan milli qvardiyaçı sırasına daxil idi, o, 1831-ci ildə çox diqqətlə aparılan hesabalaşma siyahısından yayına bilməmişdi. Kiçik Pikrüs monastırı – bu, nüfuz edilməyən müqəddəs buludaoxşar şey də o dövrdə tətbiq edilən bələdiyyə siyahısına düşmüşdü, Jan Valjan monastırdan çıxmaqla bələdiyyə rəisinin nəzərində xüsusi hörmət sahibi olmuşdu, nəticə etibarilə də, milli qvardiyaya girməyə layiq görülmüşdü.

Jan Valjan ildə üç-dörd dəfə mundirini geyər, qarovula gedərdi, özü də vəzifəsini çox həvəslə yerinə yetirərdi, bu, onu həm başqa adamlarla əlaqələndirər, həm də ayrıca qalmasına imkan verərdi. Jan Valjanın yaşı altmışdan ötmüşdü: o, qanunla hərbi xidmətdən azad olunmalı idi; lakin ona əllidən artıq yaş vermək olmazdı; bir də ki baş serjant rütbəsindən ayrılmaq, qraf Lobonu narahat eləmək istəmirdi. Onun ictimai mövqeyi yox idi. Öz adını da, əsl simasını da, yaşını da – hər şeyini gizlədirdi, ancaq, indicə yuxarıda dediyimiz kimi, öz xoşu ilə milli qvardiyaçı olmuşdu. Onun bütün həvəsi, ehtirası dövlət qarşısında öz vəzifəsini yerinə yetirən adamlara oxşamaqdan ibarətdi. Bu adamın mənəvi ideali mələkdə, lakin üzdən burjuaya bənzəməyə çalışırdı.

Onun bir xüsusiyyətini də qeyd etmək lazımdır. O, həmişə Kozetta ilə evdən çıxanda elə geyinərdi ki, bütün görkəmi ilə istifadə etmiş hərbi adamı xatırladırdı. Lakin evdən tək çıxanda – bu da, adətən, axşamlar olardı – fəhlə gödəkçəsi, şalvarı geyər, başına kartuz qoyardı, kartuzun günlüyü onun üzünü gizlədərdi. Bu nə deməkdi: ehtiyatkarlıqdımı, ya təvazökarlıqdımı? Bu həm ehtiyatkarlıq, həm də təvazökarlıqdı. Kozetta həyatında çoxlu sirli hallar olduğuna adət etmişdi, buna görə də atasının qəribəliklərini çox az duyurdu. Tüsen isə Jan Valjana çox böyük hörmət bəslər, onun tutduğu bütün işləri yaxşı hesab edərdi. Jan Valjana rast gələn qəssab bir gün Tüsenə demişdi: “O, qəribə adamdır”. Tüsen də ona belə cavab vermişdi: “O, müqəddəs adamdır”.

Jan Valjan da, Kozetta da, Tüsen də ancaq Babil küçəsindəki həyət qapısından gedib-gələrdi. Dəmir barmaqlıq arasından görməsən, onların Plüme küçəsində yaşadıklarını bilmək mümkün deyildi. Bu dəmir barmaqlıqlı qapı həmişə qıfıllı olardı. Jan Valjan bağı başlı-başına buraxmışdı ki, adamların diqqətini cəlb etməsin.

O, bəlkə də, bu barədə yanılırdı.

Üçüncü fəsil

FOLIIS AC FRONDIBUS¹

Yarım əsrdən bəri başlı-başına buraxılan bağ gözəlləşmiş, qəribə bir şəkllə düşmüşdü. Qırx il bundan əvvəl yoldan keçən adamlar küçədə dayanar, heyran-heyran bağa baxardı, lakin bu tərəvətli, sıx yaşıllıq içərisində baş verən sirlərdən onların xəbəri olmazdı. O zaman bir çox xəyalpərəst, iki göyərmiş, yosun basmış sütun arasında əyilən, anlaşılmaz arabesklə bəzədilmiş, qəribə otağı olan qıfıllı qapının laxlamış, köhnə barmaqlığı arasından həm baxışları, həm də öz fikirləri ilə dəfələrlə içəri nüfuz etmək istəmişdilər.

Bağın bir tərəfində daş oturacaq, yosun basmış bir-iki heykəl, bir neçə də qopub-tökülmüş, çürüməkdə olan çardaq vardı; xiyanların və qazonların heç izi də qalmamışdı; hara baxırdınsa, ayrı-otlu görürdün. Bağban buradan getmiş, təbiət yenə də öz yerinə qayıtmışdı. Hər yanı alaquotu basmışdı: bir parça miskin torpaq üçün bu, qəribə müvəffəqiyyətdi. Burada mixəkotu çox qəşəng gül açmışdı. Bu bağda heç nə həyata can atan varlığa mane olmurdu; bura böyük hörmətlə qarşılanan bitkilər səltənəti idi. Ağaclar çaqqalgavalısına sarı əyilmişdi. Çaqqalgavalısı ağaclara sarı uzanırdı, bitkilər yuxarı dırmaşırdı, budaqlar başını aşağı əymişdi, o şey ki yerə sərilmişdi – havada çiçək açan bitkilərə rast gəlirdi, o şey ki küləkdə titrəyirdi – yosunlara can atırdı; gövdələr, budaqlar, yarpaqlar, zoğlar, pöhrənlər, tikanlar bir-birinə qarışmışdı, bir-birinə dolaşmışdı, bir-birinə sarılmışdı, bir-birinə bitişmişdi; bitkilər bir-birini səmimiyyətlə bərk-bərk qucaqlayaraq, xalığın lütfkar nəzəri altında, bu üç yüz kvadrat fut böyüklükdə bir parça məhdud yerdə

¹ Yarpaqlar və budaqlar (*lat.*)

öz müqəddəs qardaşlıq ayinini ucaldır, yerinə yetirirdi, bu isə insan qardaşlığının rəmzidir. Bu, indi daha bağ deyildi. O, nəhəng kolluğa çevrilmişdi, yəni məbəd kimi tutqun, yuva kimi yalqız, meşə kimi nüfuzedilməz bir şey olmuşdu, onun şəhər kimi əhalisi vardı, gül dəstəsi kimi ətir saçırdı, qəbir kimi tənha, izdiham kimi canlı idi.

Öz barmaqılığı ardında, dörd divar arasında sərbəst olan bu iri pöhrəlik avqust ayında kainatın səssizcə baş verən törəyib-artmaq işinə ehtirasla qədəm qoyurdu; gün çıxanda kosmik məhəbbətin mehilə nəfəs alan, damarlarında aprel şirəsinin axdığını, qaynadığını hiss edən bir heyvan kimi diksinib titrəyirdi; o son dərəcə gözəl yaşıl yalını küləkdə əsdirərək, nəm torpağa, ora-burası çatlamış heykəllərə, evin köhnə artırmasına, hətta boş küçənin daş yoluna ulduz kimi çiçəklər, inci kimi şəh damcıları, bərəkət, gözəllik, həyat, sevinc və ətir saçırdı. Günorta vaxtı ora çoxlu ağ kəpənək uçub gəlirdi; bu parça-parça yağan yay qarı qasırgaya tutulmuş kimi kölgədə uçuşur, adamı özünə valeh edirdi. Ürəkaçan yaşıllığın toranlığı içindən quşların məsum səsləri gəlirdi, bu səslər könülə mehribanca nəsə deyirdi; quşların unuduğunu böcəklər öz vızılısı ilə tamamlayırdı. Axşam bağdan, sanki, xoş xəyallar buxarı qalxır, bağın hər yerinə yayılırdı; bağ ilahi, sakit kədər dumanına bürünürdü; hər tərəfdən xanıməli və küsküt çiçəyinin məstedici ətri ən incə, ən zərif zəhər kimi axıb gəlirdi; budaqda yuxuya gedən sitta və yöndəquşunun son çağırışları eşidilirdi; orada quşlarla ağacların müqəddəs yaxınlığı hiss olunurdu: gündüz qanadlar yarpaqları canlandırır, gecələr yarpaqlar bu qanadları mühafizə edirdi.

Qışda bu iri pöhrəlik çıllaqlaşır, qaralır, nəmlənirdi, soyuqdan titrəyirdi; onun arasından evi görmək olurdu. Budaqdakı güllərin, gül üzərindəki şəh damlalarının əvəzində soyuq, qalın xalça kimi yerə sərilən sarı yarpaqlar üzərində ilbizlərin gümüşü, uzun izləri görünürdü; ətrafına divar çəkilmiş bu bağ necə olsa da, ilin hər fəslində – yazda, qışda, yayda, payızda necə görünsə də, orada həmişə malxulyalıq, dalğınlıq, tənhalıq, sərbəstlik, insan yoxluğu, Allahın varlığı hiss olunurdu; pas atmış köhnə dəmir barmaqıq da, sanki, deyirdi: “Bu bağ mənimdir”.

Qoy lap bu yerin ətrafında Paris küçələri olsun, iki addımlıqda Varenn küçəsinin gözəl, klassik villaları olsun, lap böyründə əlillər evinin qübbəsi olsun, bir az kənarda deputatlar palatası olsun, qon-

şuluğunda – Burqundiya və Sen-Dominik küçələrində qəşəng karetarlar işləsin, lap yaxındakı yolayrıcından sarı, ağ, mixəyi, qırmızı omnibuslar gedib-gəlsin, Plüme küçəsi boş idi ki, boş idi! Köhnə sahibkarın ölməsi, inqilabın keçib-getməsi, keçmiş cah-calalın dağılması, məchuliyyət, unutkanlıq, qırx il yiyəsizlik və sərbəstlik kifayətədi ki, bu aristokratlara məxsus yerdə əyri-tiotu, padşahəsası, subaldırğanı, yabanı qarabaşaq, hündür otlar, açıq-yaşıl mahuda oxşayan enliyarpaqlı, naxışlı iri bitkilər, kərtənkələlər, qara qurdlar, ora-bura qaçısan böcəklər özünə yurd salsın; yenə də əsrarəngiz, vəhşi, təklik sevən əzəmət yerin dərinliyindən qalxıb, bu dörd divar arasında görünsün; insanların rəzil hiyləgərliyini pozan, həmişə də hər yerdə – istər qarışqa, istərsə qartal yuvası olsun – özünü tamamilə büruzə verən təbiət burada da, bu xırdaca, miskin Paris bağında da, Yeni dünyanın insan əli dəyməmiş meşələri kimi başlıbaşına, əzəmətlə qol-qanad açsın.

Doğrudan da, təbiətdə əhəmiyyətsiz heç bir şey yoxdur – təbiətə dərinədən nüfuz edənlər bunu bilir. Fəlsəfəyə səbəbi nöqtə-bənöqtə müəyyənləşdirmək, nəticənin hüdudunu göstərmək imkanı verilmədiyi kimi, öz işlə tamamilə kifayətlənmək imkanı da verilməmişdir. Bununla belə, təbiəti düşünə-düşünə seyrə dalan adam qüvvənin vəhdətlə qurtaran parçalanmasını gördükdə buna valeh olur. Hər şey hər şey üçün işləyir.

Cəbri buludlara tətbiq etmək olar; ulduzların saçdığı işıq qızılgülə fayda verir; heç bir mütəfəkkir cəsərət edib deməz ki, yemişanın ətri bürclər üçün faydalı deyil. Molekulların yolunu kim ölçə bilər? Dünyaların yaranmasına, bəlkə də, xırdaca qum zərrəsinin düşməsi səbəb olmuşdur, bu, kimə məlumdur? Hədsiz dərəcədə böyük və hədsiz dərəcədə kiçik şeylərin bir-birinə nüfuz etməsindən, ayrı-ayrı varlıqların girdabında xilqətin axınında ilk səbəbin əks-sədasından kimin xəbəri var? Gənə özü də mühüm şeydir; kiçik böyükdür, böyük kiçikdir; hər şey zərurətlə müvazinətləşdirilir; xəyal idrakı qorxu altına alır! Canlı varlıqlarla cansız maddələr arasında ecazkar əlaqə vardır; günəşdən tutmuş cücəyə kimi, bu tükənməz külldə bir-birinə nifrət yoxdur; birinin o birisinə ehtiyacı var. Yerin ətrini lacivərd göylərə aparən işıq nə etdiyini bilir; gecə yatmış çiçəklərə ulduzların cövhərini bəxş edir; hər uçan quş namütənahiliyin sapını öz caynağında tutur. Doğuluş həm meteorun əmələ gəlməsi ilə, həm də qaranquş

balasının yumurtadan çıxmaq üçün dimdik vurması ilə mürəkkəbləşir; bu doğuluş nəticəsində eyni dərəcədə həm soxulcan yaranır, həm Sokrat meydana gəlir. O yerdə ki teleskop öz işini qurtarır, mikroskop işə başlayır. Onlardan hansının görüş dairəsi böyükdür? Bunu özünüz təyin edin. Kif – çiçəklər zümrəsidir; səhəbiyyə – ulduzlar yuvasıdır. İdrak hadisələri ilə maddə vəziyyətləri arasında da belə bir sıx yaxınlıq, bəlkə, bundan da artıq yaxınlıq vardır. Varlığın stixiyaları və qanunları bir-birinə qarışır, bir-biri ilə birləşir, izdivac edir, bir-birindən törəyib artır, nəticə etibarlı ilə maddi və mənəvi aləmi eyni aydınlığa gətirib çıxarır. Təbiətin hadisələri ardı-arası kəsilmədən öz-özünü təkrar edir. Geniş kosmik mütəqabil dəyişmələrdə kainatın həyatı hər şeyi məchul yaradılış misteriyasında hərləyərək, hər şeydən – şirin xəyalları, rüyaları belə itirmədən istifadə edərək, bir yerdə *infuzoriya*¹ törədərək, başqa yerdə ulduzu hissələrə bölərək, titrəyətitrəyə, qıvrıla-qıvrıla işıqdan qüvvət, fikirdən hər yerə yayılan və bölünməyən məkan yaradaraq, “mən” deyilən həndəsi nöqtədən başqa hər şeyi əridərək, hər şeyi ruha, yəni atoma gətirib çıxararaq, hər şeyi Allahın varlığında açaraq, bu başgicəlləndirən mexanizmin zülmətində – ən yüksək şeylərdən tutmuş ən alçaq şeylərə qədər – bütün fəal başlanğıcları bir-birinə qarışdıraraq, cücünün uçmasını yerin hərəkətinə bağlayaraq, göy qübbəsində kometaların hərəkətini, kim bilir, bəlkə də, ancaq qanunun eyniyyətinə görə, bir damla suda infuzoriyaların hərlənməsinə tabe edərək, təsəvvürə sığmayan həcmdə irəliyə və geriyyə hərəkət edir. Bu, idrakla yaranan mexanizmdir. Bu, dişli çarxların nəhəng sistemidir: bunun birinci mühərriki – ağcaqanad, sonuncu çarxı – zodiakdır.

Dördüncü fəsil

BİRİNCİ BARMAQLIQDAN SONRA İKİNCİ BARMAQLIQ

Vaxtilə eşqbazlıq sirrini gizlətmək üçün yaranan bu bağ, sanki, dəyişmiş, bakirəlik sirrini gizlətməyə layiq olmuşdu. İndi orada nə köşk vardı, nə çəmənlər, nə qaranlıq xiyabanlar, nə mağaralar; indi ora

¹ *İnfuzoriya* – ancaq mikroskopla görünən birhüceyrəli canlı

gözəl bir alaqaranlıq çökmüşdü: bu alaqaranlıq bəzi yerdə qatılaşır, bürüncək kimi hər yerdən enirdi. Pafos yenə də Edemə çevrilmişdi. Kiminsə tövbəsi, sanki, bu xəlvət yeri təmizləmişdi. O çiçəksatan qız indi öz güllərini qəlbə təklif edirdi. Vaxtilə şübhəli ada malik olan işvəkar bağ yenə də bakir və ismətli olmuşdu. Vaxtilə sədr bağbanın köməyi ilə – bu səfeh bağbanlardan biri özünü Lamuanyonun şagirdi, o birisi Lenotrun sənətini davam etdirən bir adam hesab edirdi – bəli, vaxtilə sədr bağbanın köməyi ilə bağı eybəcər şəklə salmışdı, ora-burasını kəsib tökmüşdü, ona sığal vermişdi, onu, guya, qəşəngləşdirmiş, nəzakətli sərgüzəştlər üçün uyğunlaşdırmışdı, lakin təbiət yenə də onu zəbt etmişdi, onu kölgələrlə doldurmuş, sevgi üçün hazırlamışdı.

İndi sevməyə hazır olan qəlb bu hücrə yerdə özünə məskən salmışdı. Lakin sevgi hələ meydana gəlməmişdi, burada sevgi üçün yaşıl ağaclardan, otlardan, yosundan, quşların iniltisindən, xoş alaqaranlıqdan, əsən budaqlardan məbəd hazırlanmışdı, eyni zamanda, burada zəriflikdən, mehribanlıqdan, inamdan, təmizlikdən, ümiddən, coşqunluqdan, xam xəyallardan yaranmış qəlb vardı.

Kozetta monastırdan çıxanda hələ uşaqdı: onun on dörd yaşı hələ təzəcə tamam olmuşdu, “yaşın nankorluq dövrünə” qədəm qoymuşdu, gözləri nəzərə alınmasaydı, ona gözəl deyil, bəlkə, lap eybəcər demək olardı – bunu əvvəllər də qeyd etmişik; onda xoşa gəlməyən heç şey yox idi; ancaq adama elə gəlirdi ki, biçimsiz və anıqdır, eyni zamanda, həm utancaq, həm də cəsəretlidir – bir sözlə, o, yeniyetmə qız idi.

Onun təlim və tərbiyəsi qurtarmış hesab olunurdu: o, şəriət dərşini, xüsusilə dindarlıq qaydalarını, sonra da “tarix” dərşini keçmişdi; monastırda “tarix” sözü altında coğrafiya, sərf, Fransa krallarının adlarını öyrənmək, bir az da musiqi, əşyanın yandan şəklini çəkmək və sairə nəzərdə tutulurdu, ümumiyyətlə, o heç bir şey bilmirdi – cazibədarlıq və təhlükə də elə bundadır. Cavan qızın qəlbini qaranlıqda qoymamalı, sonralar onun qəlbində qaranlıq otaqda olduğu kimi daha kəskin, daha parlaq ilğim əmələ gəlir. Onun qəlbindəki qaranlıq bilavasitə yönəldilən sərt işıqla deyil, həyatın əks etdirdiyi parıltı ilə mülayim bir halda, yavaş-yavaş dağıdılmalıdır. Həm faydalı, həm də cəzbedici sərtliyə malik olan bu parıltı uşaqlıq qorxularını dağıdır, qızın pozulmasına mane olur. Ancaq analıq

instinktləri bu parıltını yarada bilir; analıq instinkti qızlıq xatirələri və qadınlıq təcrübəsi ilə birləşmiş gözəl fitri hissdır. Bu instinkti heç bir şey əvəz edə bilməz. Cavan qızın mənəviyyatını tərbiyə etmək məsələsinə gəlincə, bütün dünyada olan rahibə qadınlar birəcə ananı əvəz edə bilməz.

Kozettanın anası yox idi. Onun ancaq rahibə qadınlardan anaları olmuşdu; bu “analar” isə “ana” sözünün cəmindən başqa bir şey deyildi.

Jan Valjana gəlincə, bütün gözəl atalıq hissləri, atalıq qayğıları onun qəlbində təcəssüm etsə də, o ancaq qoca olub qalırdı, bu məsələdən onun qətiyyəyən başı çıxmırdı.

Doğrudan da, bakirlik deyilən bu böyük məchul məsələ uğruna mübarizə aparmaq üçün – ağır tərbiyə işində, qızı həyata hazır layan mühüm məsələdə gör nə qədər bilik lazımdır!

Monastır kimi heç şey cavan qızı ehtirasa meyil etdirmir. Monastır qızın fikrini ona məlum olmayan cəhətlərə yönəldir. Fikrini ancaq öz üzərində cəmləşdirən qız, qəlbini açıb söyləmək imkanından məhrum olur, buna görə də əzab çəkir, o həm də inkişaf etmək imkanından məhrum olur, buna görə qəlbi qapanıb qalır. Bunun nəticəsində xülyalar, mülahizələr, düşüncələr, uyduurulmuş sevgilər, macərəçılıq arzuları, idrakın daxili zülmətində yarıdılan sehrlı, fantastik kaşanələr, qaranlıq, sirli məskənlər meydana gəlir; monastırın arxada qalan dəmir barmaqlığı bu qaranlıq, sirli məskənlərə yol açan kimi, ehtiraslar orada özünə sığınacaq yeri tapır. Monastır zülmüdür; bu zülm insan qəlbi üzərində qələbə çalmaq üçün insanın bütün ömrü boyu davam etməlidir.

Kozetta monastırını tərk etdikdən sonra Plüme küçəsindəki evdən daha xoş, daha təhlükəli bir şey tapa bilməzdi. Bu, təkliyin davamı, lakin sərbəstliyin başlanğıcı idi; bura hər tərəfdən qapalı bağıdı, eyni zamanda, gözəl, zəngin, ehtiraslı, ətirli təbiətdi; burada da o, monastırdakı kimi yuxular görürdü, lakin arabir cavan oğlanlar da gözü-nə çarpırdı; burada da dəmir barmaqlıq vardı, ancaq bu barmaqlıq küçəyə baxırdı.

Təkrar edirik, Kozetta bura gələndə hələ uşaqdı. Jan Valjan çoxdan əl dəyməyən bu bağı onun ixtiyarına verərək dedi: “Burada nə istəyirsən, elə!” Bu bağ onu əyləndirirdi; kolları yoxlayırdı, daşları yerindən qaldırıb çevirirdi, daşların altından “xırdaca heyvanlar”

axtarırdı. Bağda o xəyala dalmaq vaxtı gələnə qədər oynadı. Onun bağdan ayaqları altında, otlar arasında tapdığı cücülərə görə xoşu gəlirdi; nəhayət, elə gün gəldi ki, bağı o, başı üstündə, budaqlar arasından gördüyü ulduzlara görə sevməyə başladı.

Bundan başqa, atasını da, yəni Jan Valjanı da bütün qəlbi ilə məsumanə qızlıq ehtirası ilə sevirdi, eyni zamanda, bu qocanın simasında arzu etdiyi yaxşı yoldaş görürdü. Cənab Madlen çox kitab oxumuşdu – bu, oxucuların yadındadır, Jan Valjan yenə də kitab oxuyurdu; oxuduqlarını, gördüklərini o çox gözəl danışa bilirdi; o, hər şeyi bilmək istəyən zəngin, lakin mülayim ağıla, natiqlik qabiliyyətinə malikdi. Jan Valjanda onun yaxşı bir adam olduğunu kölgədə saxlayacaq qədər sərtlik qalmışdı; o çox ciddi bir ağıla, mehriban qəlbə malikdi. Lüksemburq bağında qızı ilə oturub danışanda, oxuduğu kitablardan, başına gələn hadisələrdən istifadə edərək, ona hər şey haqqında ətraflı məlumat verirdi. Kozetta dalğın və xəyali nəzərlə ona qulaq asırdı.

Bu yabanılaşmış bağ Kozettanın gözlərini təmin etdiyi kimi, sadə adam da onun fikrini təmin edirdi. O, kəpənək ardınca qaçmaqdan yorulduqda, tövşüyə-tövşüyə atasının yanına gələrək deyirdi: “Ah, yüyürməkdən yorulдум!” Jan Valjan da onun alınından öpürdü.

Kozetta bu xoştəbiətli qocanı çox istəyirdi. Onun yanından əl çəkirdi. Jan Valjan olan yerdə böyük fərəh duyurdu. Jan Valjan nə bağda, nə də Kozetta olduğu yerdə yaşayırdı; Kozetta da buna görə dəş döşənmiş balaca arxa həyəti öz güllü-çiçəkli guşəsindən, həsir stullu kiçik otağı isə divarına xalçaşəkili kağız çəkilməmiş, yumşaq kreslolu böyük qonaq otağından üstün tuturdu. Bəzən Kozetta Jan Valjanı təngə gətirsə də, o, bundan incimirdi, ancaq gülümsəyərək deyirdi: “Yaxşı da, get öz otağına! Qoy mən tək qalım!”

Kozetta füsunkar, həm də mehribanca ifadə ilə astadan deyirdi:

– Ata, sizin otağınızda mən yaman üşüyürəm, niyə siz bura xalça salmırsınız, soba qoymursunuz? – Qızın belə ifadə ilə öz atasına söylədiyi sözlər daha şirin, daha füsunkar olur.

– Əziz bala, dünyada məndən də yaxşı adamlar var, onların heç evi də yoxdur.

– Onda bəs niyə mənim otağım istidir, otaqda hər şeyim var?

– Ona görə ki, sən qızsan, həm də uşaqsan.

– Nə olsun ki?! Deməli, gərək kişilər soyuqdan donsunlar, pis yaşasınlar?

– Bəzi kişilər.

– Yaxşı da! Onda bura tez-tez gələcəyəm ki, siz də axırda istər-istəməz soba yandırarsınız!

Sonra o, atasına dedi:

– Ata, niyə siz belə pis çörək yeyirsiniz?

– Elə də lazımdır... mənim qızım.

– Eləmi? Onda mən də belə çörək yeyəcəyəm.

Kozetta qara çörək yeməsin deyər, Jan Valjan da o gündən ağ çörək yeməyə başladı.

Kozetta çox tutqun halda öz uşaqlığını xatırlayırdı. O, öz anasını görməmişdi, lakin səhər-axşam anası üçün Allaha dua edirdi. Tenardye ilə arvadı dəhşətli yuxuda gördüyü iki mənfur şey kimi yadında qalmışdı. “Bir dəfə gecə” su gətirmək üçün meşəyə getdiyi hələ də yadında idi. O, elə bilirdi ki, bu yer Parisdən çox-çox uzaqdadır. Guya, həyatı uçurumdan başlanmışdır, Jan Valjan onu bu uçurumdan çıxarmışdır. Öz ətrafında ancaq qırxayaq, hörümçək və ilan görəndə uşaqlığını xatırlayırdı. O, Jan Valjanın qızı olduğuna, Jan Valjanın da onun atası olduğuna qəti surətdə əmin deyildi, buna görə də axşamlar yatmamışdan qabaq xəyala dalarkən, belə şey təsəvvür edirdi: guya, anasının ruhu bu xoştəbiətli qocaya keçib, Kozetta ilə yanaşı yaşayır.

Jan Valjan onun yanında oturanda Kozetta üzünü onun ağ saçlarına qoyar: “Bəlkə də, bu, anamdır!” – düşünərək səssizcə gözü yaşlı tökərdi.

Analıq elə məfhumdur ki, bakirə qız bunun nə demək olduğunu qətiyyənlə dərk edə bilməz; qərribə burasıdır ki, Kozetta qız kimi belə şeylərdən başı çıxmıdığı halda, nəhayət, öz-özünə dedi: “Görünür, mənim heç anam olmayıb”. Hətta anasının adını da bilmirdi. Həmişə də fürsət tapıb bunu Jan Valjandan soruşanda Jan Valjan susardı. Kozetta sualını təkrar etsəydi, Jan Valjan gülümsərdi. Bir gün Kozetta sualında israr edib durdu, onda Jan Valjan daha gülümsəmədi, onun gözləri yaşla doldu.

Jan Valjanın susması Fantinani qatı qaranlığa bürüyürdü. Onun bu hərəkətində ehtiyatkarlıqımı ifadə olunurdu? Ya hörmətim? Ya da adını etibar edib başqasına söyləməklə təsadüfün ixtiyarına verməkdən qorxurdu.

Nə qədər ki Kozetta balaca idi, Jan Valjan qızın anası haqqında onunla məmnuniyyətlə danışır; lakin Kozetta cavan qız olduğundan sonra bu daha mümkün olmadı. Jan Valjan elə güman edirdi ki, buna daha haqqı yoxdur. Kim buna səbəb olmuşdu: Kozettanı, ya Fantinamı? Bu, aydın deyildi. Bu kölgəni Kozettanın qəlbinə salmaq, ölmüş qadını onların taleyinə şərik etmək fikri onu dəhşətə gətirirdi. Bu dəhşət özü fəvqəladə dəhşətdi. Bu kölgə Jan Valjan üçün get-gedə daha müqəddəs olurdu, müqəddəs olduğca da ona daha qorxunc görünürdü. O, Fantinanı düşünür, susmağın bütün ağırlığını hiss edirdi. Zülmət içində tutqun şəkildə nəşə görürdü, bu, dodağa qoyulan barmağa oxşayırdı. Fantina hələ sağkən öz ismətindən zorla məhrum edilmişdi; öləndən sonra, bəlkə də, onun isməti geri qayıdaraq, nifrət və təhdidlə nəşin üzərinə qanad salmışdı, istirahətini qəbirdə qoruyurdu... Jan Valjan öz üzərində onun təsirini hiss etmədimi? Biz ölümə inanmaqla bu mistik izahı rədd etmək istəyənlərdən deyilik. Elə buna görə də Jan Valjan həтта Kozettanın qarşısında da Fantinanın adını çəkə bilmirdi.

Bir gün Kozetta ona dedi:

– Ata, bu gün anamı yuxuda gördüm. Onun iki böyük qanadı vardı. Yəqin, mənim anam sağlığında müqəddəs olmağa layiq görülmüşdür.

Jan Valjan:

– Bəli, əzabla ölənlər müqəddəsdir, – cavab verdi. Bununla belə, Jan Valjan xoşbəxtti.

Evdən çıxanda Kozetta onun qoluna girər, bütün varlığını bürüyən qürur və xoşbəxtlik duyardı. Kozetta həmişə belə fəvqəladə mehribanlıq göstərəndə, bu mehribanlıq ancaq Jan Valjana aid olanda Jan Valjan qəlbinin xoşbəxtlik içində qərq olduğunu hiss edər; zavallı səmavi sevinc içində tir-tir əsərdi, o, böyük fərəhlə dönə-dönə təkrar edər: “Bu, həmişə belə olacaq!” Ürəyində “mən belə füsunkar xoşbəxtliyə layiq olmaq üçün lazımı qədər əzab çəkməmişəm” – deyər, qəlbinin dərinliklərində Allaha həmd-səna edər, çünki Allah belə məsum məxluqun onun kimi səfil adamı sevməsinə icazə vermişdi.

*Beşinci fəsil***QIZILGÜL MÜHARİBƏ ALƏTİ OLDUĞUNU
GÖRÜR**

Bir gün Kozetta təsadüfən güzgüdə özünə baxaraq heyrət etdi. Ona elə gəldi ki, qəşəngdir. O, qəribə həyəcan duydu. Bu vaxta qədər o, özünə heç fikir verməmişdi. Güzgüyə baxardı, amma özünü görməzdi. Bir də ki ona tez-tez deyərtilər: “Sən qəşəng deyilsən”. Ancaq Jan Valjan mülayim səslə təkrar edərdi: “Yox, sən qəşəngsən!” Lakin Kozetta özünü qəşəng hesab etməzdi; o, asanlıqla bir uşaq kimi bu fikrə alışmış, bu fikirlə də böyümüşdü. Budur, indi güzgü də birdən ona, Jan Valjan kimi dedi: “Yox, sən qəşəngsən!” O, bütün gecəni yatmadı. “Bəlkə də, mən elə, doğrudan da, qəşəngəm? Bu nə qəribə olardı: birdən məlum olaydı ki, qəşəngəm!” O, monastırdakı gözəl qız yoldaşlarını xatırlayaraq, öz-özünə təkrar etdi: “Yoxsa mən də filan madmazel kimi olacağam?!”

Ertəsi gün qəsdən yenə güzgüyə baxaraq sakitləşdi: “Bu boş fikir haradan ağıma gəldi? Yox, qəşəng deyiləm!” Məsələ burasındadır ki, o, pis yatmışdı, bənizi solmuşdu, gözlərinin altı qaralmışdı. Dünən qəşəng olduğuna inansa da, buna çox da sevinməmişdi, lakin indi qəşəng olmadığını fikirləşəndə kefi pozuldu. Daha güzgüyə baxmadı; iki həftə arxasını güzgüyə çevirərək saçını daradı.

Axşam nahardan sonra, adəti üzrə, qonaq otağında oturub parça üstündə naxış salar, ya da monastırda öyrəndiyi işlə məşğul olardı. Jan Valjan onun yanında oturub kitab oxuyardı. Bu gün o, başını qaldıranda gördü ki, atası gözlərini zilləyərək ona baxır: baxışlardakı narahatlıq onu çox təəccübləndirdi.

Bir gün də küçə ilə gedəndə kiminsə arxadan bu sözləri dediyini eşitdi: “Gözəl qızıdır, ancaq pis geyinmişdir!” Kozetta düşünərək, öz-özünə dedi: “Əlbəttə, bu, mənə aid deyil, mən yaxşı geyinmişəm, özüm də gözəl deyiləm”. Onun başında məxmər şapka, əynində köhnə merinos paltar var idi.

Nəhayət, bir gün də bağda olanda Tüsen qarının bu sözlərini eşitdi: “Cənab, siz hiss edirsinizmi, bizim xanım qız get-gedə necə qəşəngləşir?” Kozetta atasının ona nə dediyini eşitmədi, Tüsenin söz-

ləri onun üçün qəribə bir kəşf idi. Qaç-a-qaça bağdan getdi, öz otağına qalxıb aynanın qabağına yüyürdü, özünə baxaraq, həyəcanla çığırdı, üç ay idi ki, güzgüyə baxmırdı. O, öz-özünə valeh olmuşdu.

Kozetta qəşəngdi, gözəldi; Tüsen və güzgü ilə razılaşmaya bilməzdi. Onun boy-buxunu düzəlmişdi, dərisi ağarmışdı, saçı işləyirdi, mavi gözlərində anlaşılmaz işıq parıldayırdı. Öz gözəlliyini dərk etmək şüuru birdən parıldayan işıq kimi bir anda əmələ gəlmişdi; lakin başqaları da onun gözəl olduğunu hiss etmişdi, Tüsen də bunu demişdi, yolla gedən adam da, görünür, bunu deyirmiş, daha şübhəli bir şey qalmamışdı. O, çaşqın halda, böyük sevincində, böyük bir iftixarla başa qayıtdı; o, özünü kraliça kimi hiss edirdi; qış fəslə idi, lakin ona elə gəlirdi ki, quşlar oxuyur, göy par-par parıldayır, günəş yarpaqlar arasından işıq saçır, kollar çiçək açır.

Jan Valjan böyük qorxu və təşvişində idi.

Doğrudan da, xeyli vardı ki, o, Kozettanın zərif üzündə gün-gündən daha artıq parıldayan gözəlliyə dəhşətlə baxırdı. Şəfəq qızarmış, səhər açılmışdı, bu, hamını özünə məftun edirdi, lakin Jan Valjan üçün bu məşum səhərdi.

Kozetta öz gözəlliyini hiss edəndən çox-çox əvvəl gözəlləşmişdi. Lakin yavaş-yavaş parıldayan, tədricən gənc qızın üzərinə yayılan bu gözəlilməz işıq lap ilk gündən Jan Valjanın kədərlə dolu nəzərini yaralamışdı. Bunu o özü xoşbəxt həyatında dəyişiklik kimi hiss edirdi: o elə xoşbəxt idi ki, həmin xoşbəxtlikdə nəyisə pozacağından qorxaraq, heç qımıldanmaq da istəmirdi; başına hər cür müsibət gələndə, taleyin açdığı yaralardan hələ də qan sızan, əvvəllər, az qala, cinayətəkar olan, sonra, az qala, müqəddəslər sırasına keçən, katorqa zəncirindən sonra gizli biabırçılığın gözə görünməyən ağır zəncirini daşıyan, qanun tərəfindən hələ azad edilməyən, hər anda tutularaq xeyirxahlığın zindanından ictimai biabırçılığın parlaq işığına çıxarıla bilən bu adam hər şeyi qəbul edirdi, hər şeyi əfv edirdi, hər şeyə haqq qazandırır, hər şeyə xeyir-dua verirdi, hər şeylə razılaşırdı; lakin Tanrıdan, insanlardan, qanundan, cəmiyyətdən, təbiətdən, kainatdan ancaq bir şey diləyirdi; o da Kozettanın məhəbbəti idi.

O ancaq bir şey istəyirdi: Kozetta öz məhəbbətindən onu məhrum etməsin! Tanrı bu uşaq qəlbinin ona meyil etməsinə, həmişəlik onun olmasına mane olmasın! Kozettanın məhəbbəti onun sınıq qəlbinə şəfa verdi, onu sakitləşdirdi, mülayimləşdirdi, təmin etdi,

mükafatlandırdı, yüksəltdi. Kozettanın məhəbbəti ilə xoşbəxt idi! O, bundan artıq heç şey istəmirdi!

Ondan soruşsaydılar ki, bundan artıq xoşbəxt olmaq istəyirsənmi, o, belə cavab verərdi: “Yox”. Əgər Allah ondan soruşsaydı: “Sən cənnətə getmək istəyirsənmi?” O, belə cavab verərdi: “Mən bu vəziyyətdə qalmaq istəyirdim!”

Onların həyatını az da olsa poza biləcək hər şey baş verə biləcək dəyişikliyin başlanğıcı kimi onu dəhşətə gətirirdi. Qadın gözəlliyinin nə demək olduğunu çox da yaxşı bilmirdi, lakin instinkt ona deyirdi ki, bu, dəhşətli şeydir.

O, düşdüyü bədbəxtliyin, səfalətin, əsarətin, yaramazlığın və qocalığın dərinliyindən bu uşağın məsum, eyni zamanda, gizli təhdid ifadə olunan üzündə get-gedə daha qalibiyətlə, daha əzəmətlə çiçəklənən gözəlliyə çaşqın-çaşqın baxırdı.

Marius öz-özünə deyirdi: “O çox gözəldir! İndi mənim başıma nə gələcəkdir?”

Onun mehribanlığı ilə ana mehribanlığı arasında olan fərq də bunda idi. Onu təşvişə salan şey ana üçün sevinc olardı.

Çox keçmədi ki, dəyişikliyin ilk əlamətləri görünməyə başladı.

Kozetta həyəcanla “Əlbəttə, mən qəşəngəm!” sözlərini söylədiyi günün səhəri öz geyiminə, bəzək-düzəyinə diqqət yetirdi. Yolla gedən adamın “Gözəldir, ancaq pis geyinmişdir” sözlərini xatırladı. Kozettanın yanından ötüb-keçən və sanki, qeybdən gələn bu sözlər onun qəlbinə iki toxumdan birini atmışdı: bu toxum sonralar inkişaf edərək, qadının bütün həyatını doldurur; bu, işvə toxumudur. İkinci toxum sevgidir.

Kozetta gözəl olduğuna inanan kimi onun bütün qadınlıq mahiyyəti meydana çıxdı. Merinos paltarına, məxmər şlyapasına qarşı onda nifrət əmələ gəlirdi. Atası heç bir şeydə onun xahişini yerə salmırdı. O, dərhal geyinmək sənətinə, şlyapaların, paltarların, bürüncəklərin, ayaqqabıların, manjetlərin, parça malların sirlinə, ona yaraşib-yaraşmamasına bələd oldu – Paris qadınlarını bu qədər füsunkar, bu qədər əsrarəngiz və bu qədər təhlükəli edən də həmin sənətdir! “Cazibədar qadın” ifadəsi də Paris qadınları üçün deyilmişdir.

Heç bir ay keçmədi ki, bu xırdaca qız Babil küçəsi deyilən çöllükdə nəinki Parisin ən gözəl qadınlarından biri oldu – bu özü az şey deyildi – o, eyni zamanda, Parisin ən “yaxşı geyinən” qadınlarından

biri oldu. Bu daha mühüm məsələ idi. O, indi istəyirdi ki, həmin o yoldan keçən adama rast gəlsin, onun fikrini bilsin, onun bir yaxşı “haqq-hesabını versin”. Doğrudan da, çox gözəldi, özü də Jerarın şlyapasını Erbonun şlyapasından çox gözəl ayıra bilirdi.

Jan Valjan bu dağıdıcı yeniliyə təşvişlə baxırdı. Sürünmə, ən çoxu yerimək imkanı verilən adam Kozettanın qanadları çıxdığını görürdü.

Lakin hansı qadın olur-olsun, əgər o, Kozettanın geyiminə, bəzək-düzəyinə baxsaydı, o saat bilərdi ki, qızın anası yoxdur. O, cüzi də olsa, bəzi ədəb-ərkan qaydalarına, bəzi şərti şeylərə riayət etmirdi. Məsələn, anası olsaydı, ona deyərdi ki, cavan qızlar ağır ipəkdən paltar geyməzlər.

O, ilk dəfə qara ipək paltarda, ipək bürüncəkdə, ağ *krep*¹ şlyapada evdən çıxanda qürur və iftixarla Jan Valjanın qoluna girib soruşdu: “Ata, mənə necə görürsünüz?” Bu zaman onun çəhrayı üzü gülürdü, o, öz gözəlliyi ilə adamı valeh edirdi. Jan Valjan elə ifadə ilə cavab verdi ki, sanki, bu ifadədə iztirab dolu həsəd var idi; o ancaq bunu dedi: “Bu gün çox gözəlsən”. Gəzinti zamanı Jan Valjan əvvəlki vəziyyətini dəyişmədi. Evə qayıdandan sonra Kozettadan soruşdu:

– Sən o əvvəlki paltarını daha heç geyməyəcəksən? Əvvəlki şlyapanı heç qoymayacaqsan?

Bu söhbət Kozettanın otağında oldu. Kozetta paltar şkaflına sarı döndü – onun gözündən düşmüş monastır paltarı şkafta paltarasandan asılmışdı.

Kozetta həyəcanla:

– Bu, maskarad paltarındır! – dedi. – O, mənim nəyimə lazımdır? Yox, bir də bu pis şeyləri geyməyəcəyəm! O şeyi başıma qoyanda uyuğa oxşayıram.

Jan Valjan dərindən ah çəkdi.

O gündən sonra Jan Valjan belə bir şey gördü: Kozetta əvvəllər ondan həmişə evdə qalmasını xahiş edərdi, deyərdi: “Ata, sizinlə burada olmaq mənə hər şeydən xoşdur!” Lakin indi həmişə ondan xahiş edir ki, gəzməyə gedək. Doğrudan da, adam ki qəşəng üzünü, gözəl geyimini göstərməyəcəkmiş, daha bunlar nəyə lazımmiş?

Bir şey də Jan Valjanın gözündən yayınmırdı: Kozetta indi daha arxa həyəti əvvəlki kimi xoşlamırdı. İndi o daha həvəslə başa gedir,

¹ *Krep* – nazik ipək parça

dəmir barmaqlığın qabağında məmnuniyyətlə gəzişirdi. Jan Valjan öz otağında qapanıb qalmışdı, bağa gəlmirdi. O, keşik çəkən köpək kimi arxa həyəti tərk etmirdi.

Kozetta gözəl olduğunu başa düşməklə öz gözəlliyindən xəbərdar olmamaq məlahətini itirdi; bu, incə məlahətdir, çünki məsumluqla birləşən gözəllik ifadə olunmaz şeydir; işıqsız məsumluqdan əziz şey yoxdur; bu məsumluq, heç özü də bilmədən, cənnətin açarını əlində tutaraq, təntənə ilə irəliləyir. Lakin Kozetta məsumluq gözəlliyini itirməklə dalğınlıq və ciddilik füsunkarlığını qazandı. Onun qəlbi gənclik, məsumluq, gözəllik fərəhi ilə dolu idi, lakin bütün simasında cazibədar kədər ifadə olunurdu.

Marius da onu bu zaman, altı aydan sonra yenə də Lüksemburq bağında görmüşdü.

Altıncı fəsil

VURUŞMA BAŞLANIR

Kozetta Marius kimi öz sakitliyi içərisində, sevgini qəbul etməyə hazırı. Tale ona xas olan məşum və əsrarəngiz səbirlə bu iki gənci yavaş-yavaş bir-birinə yaxınlaşdırırdı: onlar, sanki, elektrikləşmişdi, yaxınlaşmaqda olan ehtirasın ildırımları, göy gurultuları onları xumarlandırmışdı.

Məhəbbətlə dolu olan bu iki qəlb tufanla bulud kimi bir-biri ilə toqquşmalı idi. İldırım çaxanda buludlar birləşdiyi kimi, onlar da bir-birinin baxışında birləşməli idi.

Sevgi romanlarında baxışın gücündən o qədər sui-istifadə etmişlər ki, indi daha onların gücünə inanan yoxdur. İndi adam güclə cəsarət edib deyir ki, oğlanla qızın baxışları bir-birinə rast gəldiyi üçün onlar bir-birini sevdilər. Sevgi elə belə də başlanır! Ancaq belə başlanı! Başqa şeylər ancaq başqa şey olub qalır, özü də sonralar meydana gəlir. Baxışlarla bir-birinə qıgılıcı saçan iki qəlbin bir-birində əmələ gətirdiyi bu dərin sarsıntıdan real şey yoxdur.

Kozetta qeyri-şüuru olaraq Mariusa baxanda baxışı ilə onu həyəcana gətirmişdi, Marius da bu zaman öz baxışı ilə Kozettanı həyəcana gətirdiyinə şübhə etmirdi.

Marius da ona onun etdiyi kimi pislik və yaxşılıq etmişdi.

Qızlar başqa tərəfə baxsa da, görmək istədikləri adamı görür və onu müşahidə edirlər: Kozetta da bu qayda ilə çoxdandı Mariusu həm görür, həm də müşahidə edirdi. O zaman ki Kozetta Mariusa gözəl oğlan kimi baxırdı, onda Marius Kozettanı hələ eybəcər qız hesab edirdi, ona əhəmiyyət vermirdi, o da bu cavan oğlana laqeyd qalırdı.

Hər halda, Kozetta bir şeyi etiraf etməyə bilməzdi: Mariusun gözəl saçı, gözəl gözləri, gözəl dişi, xoş səsi – bunu o, Marius öz yoldaşları ilə danışanda eşitmişdi – yerışı, lap elə biçimsiz də olsa, özünəməxsus zərifliyi var, o heç də axmaq adam kimi nəzərə çarpmır, onun bütün simasında nəciblik, yumşaqılıq, saflıq, qürur ifadə olunur, o, zahirən kasıb da görünərsə, öz ləyaqətini tamamilə mühafizə edə bilir.

O gün ki onların baxışları qəfildən bir-birinə rast gəldi və nəhayət, bu baxışlar tutqun bir şəkildə ifadə etdikləri qaranlıq və məchul sözləri bir-birinə söylədi – Kozetta əvvəl heç şey başa düşmədi, dalğın halda Qərb küçəsində olan evlərinə qayıtdı. Jan Valjan öz adəti üzrə ayyarımlığa bu küçəyə köçmüşdü. Kozetta ertəsi gün yuxudan duranda tanımadığı bu cavan oğlan haqqında düşündü: gör nə vaxtdandır bu adam ona qarşı laqeyd və soyuq idi, indi, elə bil ki, ona diqqət yetirmişdi, lakin Kozettaya elə gəlirdi ki, onun yetirdiyi bu diqqətdə xoşagələn bir şey yoxdur. Əslində, bu qəşəng, məğrur adama bir az acığı tutmuşdu. Kozettanın qəlbində dalaşqanlıqabənzər hiss əmələ gəldi. O, elə güman etdi ki, gec-tez bunun qisasını alacaq; bu fikir Kozettanın ağına gələndə hələ də uşaq sevincinə bənzər sevinc duydu.

O, gözəl olduğunu dərk etməklə tutqun bir şəkildə də olsa, hiss etdi ki, əlində silah vardır. Uşaqlar bıçaqla oynadıqları kimi, qadınlar da öz gözəllikləri ilə oynayırlar. Elə də olur ki, onlar öz-özlərini yaralayırırlar.

Mariusun tərəddüd etdiyi, qorxduğu oxucuların yadındadır. O, yenə də öz oturacağında oturmuşdu, Kozettaya yaxınlaşmırdı. Bu, Kozettanın acığına gəldi. Bir gün o, Jan Valjana dedi: “Ata, gedək o tərəfdə gəzək”. Kozetta Mariusun ona sarı gəlmədiyini görüb, özü Mariusa sarı getdi. Belə hallarda hər bir qadın Məhəmmədə oxşayır. Bir də ki, bu nə qədər qəribə görünsə də, cavan oğlanın həqiqətən sevdiyini göstərən ilk əlamət qorxaqlıqdır, cavan qızın

isə cəsərət! Bu, təəccüblü şeydir, eyni zamanda, bundan adi şey yoxdur. Bir-birinə yaxınlaşmaq istəyən qızla oğlan çatışmayan cəhətləri bir-birindən qəbul edirlər.

Həmin bu gün Kozettanın baxışı Mariusu dəli-divanə etdi, Mariusun baxışı isə Kozettanı titrətdi. Onlar bağdan gedəndə Mariusun qəlbində ümid, Kozettanın qəlbində narahatlıq vardı. Elə bu gündən də onlar bir-birinə pərəstiş etməyə başladılar.

Kozettanın duyduğu ilk şey tutqun və dərin kədərdir. Ona elə gəldi ki, bir gün içərisində qəlbinə qaranlıq çökdü. O daha özünü tanımırdı. Qız qəlbinin soyuqluqdan və sevincdən əmələ gələn təmizliyi qara bənzəyir. Bu təmizlik sevgi günəşi altında əriyir.

Kozetta sevginin nə olduğunu bilmirdi. O hələ indiyə qədər bu sözün maddi mənada söyləndiyini eşitməmişdi. Monastırda olan kübar musiqisi dəftərlərində “məhəbbət” sözü “ülfət” və ya “əziyyət” sözü ilə əvəz edilmişdi. Bu sözlər Kozettadan yaşlı qızların təsəvvüründə qəribə şeylər oyadırdı; məsələn, onlar deyirdi: “Ah, ülfət nə yaxşı şeydir!” və ya “Əziyyət nə xoşdur!” Kozetta monastırdan çıxanda hələ çox cavandı, “Əziyyət” məsələsi çox da onu maraqlandıra bilməzdi. Buna görə də indi duyduğu şeyə necə ad verəcəyini bilmirdi. Adam öz xəstəliyinin adını bilməyəndə bundan onun xəstəliyi yüngül olmur ki!

O, sevginin nə olduğunu bilmədiyi üçün daha ehtirasla sevirdi. O, bunun yaxşı, ya pis, faydalı, ya təhlükəli, əbədi və ya keçici, xeyirxah, ya öldürücü bir şey olduğunu bilmirdi; bilmirdi ki, buna yol verilirmi, ya bu, yasaqı edilmişdir; o ancaq sevirdi. Ona desəydilər ki, “Siz yatmırsınız? Axı belə olmaz! Siz daha yemək yemirsiniz? Bu çox pis şeydir! Siz öz sinənizdə bir ağırlıq hiss edirsiniz, sizin ürəyiniz döyünür? Bu nə deməkdir, belə də şey olar! Qara kostyumlu adam o yaşıl xiyabanın başında görünəndə siz gah qızarırsınız, gah ağarırsınız?! Bu dəhşətdir!” – desəydilər, bu sözlərə o çox təəccüb edərdi. O heç bir şey başa düşməzdi, o ancaq belə cavab verərdi: “Bir şeydə ki mən sərbəst deyiləm, onu başa düşmürəm, bunda necə müqəssir ola bilərəm?”

Təsədüf elə gətirmişdi ki, onun qəlbində doğan sevgi hər şeydən artıq onun ruhi vəziyyətinə uyğun idi. Bu, tanımadığı adama uzaqdan-uzağa valeh olmaq, onu dinib-danışmadan seyr etmək, ona pərəstiş etməkdə. Bu, gəncliyə xas olan şeydi: sevgiyə çevri-

lən, eyni zamanda xülya olub qalan gecə xülyası idi, hələ heç bir adı, heç təqsiri, heç ləkəsi, heç tələbi, heç nöqsanı olmayan, nəhayət, təcəssüm edən, intizarı çəkilən arzu idi, bir sözlə, ideal aləmdə yaşayan, uzaqdan-uzağa sevilən, müəyyən şəkil alan xəyalı. Belə təsadüf daha müəyyən və daha yaxından olsaydı, Kozettanı ürkdə bilirdi, çünki bu zaman o, yarıya qədər monastır həyatının alaqaranlığı içində idi, bu, maddi həyatın təhlükəli olduğunu şişirdib böyüdüdü. Bütün uşaqlıq və rahibəlik qorxuları qəlbində bir-birinə qarışmışdı. Beş il müddətində qəlbinə girən monastır ruhu ətrafında hər şeyi yanlış göstərirdi, hələ də onda bu ruhun təsiri görünürdü. İndi də qıza nə sevgili, nə də onu sevən adam lazımdı: ona ancaq xəyal lazımdı. Mariusa o, füsunkar, işıqsaçan, əlçatmaz bir şey kimi pərəstiş edirdi.

İfrat sadələşmə ifrat işvəkarlıqla həmhüduddur. Buna görə də Kozetta Mariusa baxaraq, heç çəkinmədən gülümsəyirdi.

O, hər gün gəzinti vaxtını səbirsizliklə gözləyirdi. Mariusa rast gəlirdi, özünü hədsiz dərəcədə xoşbəxt hiss edirdi, elə güman edirdi ki, Jan Valjana: “Bu Lüksemburq bağı nə qədər gözəldir!” deməklə bütün fikrini təmiz ürəklə ifadə edir.

Mariusla Kozetta bir-biri üçün qaranlıqda yaşayırdı. Onlar bir-biri ilə danışmırdı, salamlamırdı; onlar bir-biri ilə tanış deyildi; onlar bir-birindən milyon millərlə uzaq olan ulduz kimi bir-birini görürdü, bir-birini seyr etməklə yaşayırdı.

Bu qayda ilə Kozetta yavaş-yavaş öz gözəlliyini dərk edən, lakin öz sevgisindən xəbəri olmayan, gözəl, sevən, bundan əlavə, öz məsumluğu üzündən işvəkar qız olurdu.

Yeddinci fəsil

DƏRD ÜSTÜNDƏN DAHA BÖYÜK BİR DƏRD

Nə kimi vəziyyət olursa olsun, insanda həmişə xüsusi instinkt ayıq qalır. Qoca və əbədi bir ana olan təbiət Mariusun meydana çıxdığını çox tutqun şəkildə Jan Valjana xəbər verdi. Jan Valjan bunu qəlbinin ən qaranlıq, ən dərin guşəsində duyaraq sarsıldı. O heç bir şey görmürdü, heç bir şey bilmirdi, lakin onu əhatə edən

zülmetə diqqətlə və inadla baxırdı, sanki, ona yaxın bir yerdə nəyinsə əmələ gəldiyini, nəyinsə uçub-dağıldığını hiss edirdi. Bu ana təbiət Mariusa da xəbərdarlıq etmişdi, ilahi qanunun hikməti də bundadır – o da qızın “atasına” görünməmək üçün əlindən gələn hər şeyi edirdi. Lakin elə olurdu ki, Jan Valjan hərdən onu görürdü. Mariusun hərəkəti çox da təbii deyildi.

O elə ehtiyatlı tərpnəirdi ki, bu özü şübhə doğururdu, cəsərətli hərəkəti kobud çıxırdı. O daha əvvəlki kimi çox da yaxına gəlmirdi; kənarda oturur, sanki, fikrə dalırdı; özü ilə kitab gətirirdi, özünü elə göstərirdi ki, guya, kitab oxuyur. O, niyə hiylə işlədirdi? Əvvəllər o, köhnə frakında gəlirdi, indi təzəsini geyirdi; qəti inamla demək olmazdı ki, saçını burdurmur; onun qəribə gözləri var; o, indi əlcək də taxırdı. Sözüün qızası, Jan Valjanın bu cavan oğlandan lap zəhləsi gedirdi.

Kozetta elə iş tutmurdu ki, şübhə oyatsın. O, qəlbində nələr baş verdiyini bütün dəqiqliyi ilə başa düşmürdü, eyni zamanda, yeni bir şey olduğunu hiss edirdi: bunu gizlətmək lazımdı.

Kozettada bəzənmək həvəsinin əmələ gəlməsi ilə bu naməlum adamın təzə frak geyməsi arasında əlaqə vardı. Jan Valjan bunu düşünür, bu fikir onu son dərəcə narahat edirdi. Bəlkə də, bu, təsadüfi şeydi, bu, yəqin ki, belə idi, lap şübhəsiz ki, belə idi, ancaq təhlükəli təsadüfdü.

Jan Valjan bu naməlum adam haqqında Kozettaya bircə kəlmə də söz demirdi. Lakin bir dəfə o, özünü saxlaya bilmədi, tutqun məyusluq içində – elə məyusluq ki, adamı, heç gözlənilmədiyi halda, öz yarasına zond salmağa təhrik edir – Kozettaya dedi: “Bu cavan oğlan yaman təşəxxüs satır!”

Kozetta bir il əvvəl, bir qız laqeydliyi ilə ona belə cavab verərdi: “Təşəxxüs-zad satmır, çox sevimli oğlandır!” On il sonra, qəlbində Mariusa olan məhəbbətlə belə deyərdi: “Siz haqlısınız, elə təşəxxüs satır ki, adamın lap zəhləsi gedir!” Amma həyatının və sevgisinin indiki dövründə sakitcə dedi:

– Kim? O cavan oğlan? – sanki, onu birinci dəfə idi görürdü.

Jan Valjan düşünərək öz-özünə dedi: “Mən nə axmaq adamam! Qız ona heç fikir də verməyib. Mən özüm onu qızın yadına saldım!”

Ey qocaların sadəliyi! Ey uşaqların hikməti!

Qızın, ya oğlanın bu dövrdə olan iztirab və qayğısının, ilk sevginin ilk manəə ilə tək-təkinə gedən qızgın mübarizəsinin qanunu belədir: qız qurulan tələlərdən heç birinə düşmür, oğlan hər tələyə düşür. Jan Valjan Mariusla gizlin mübarizəyə başladı; amma Marius yaşına, ehtirasına xas olan müqəddəs bir düşüncəsizliklə bunu heç duymurdu da. Jan Valjan ona bir çox kələklər qurdu – gəzinti vaxtlarını dəyişdi, başqa oturmaqlarda oturdu, öz yaylığını oturmaqda “yaddan çıxardı”, bağa tək gəldi, Marius heç düşünmədən bütün bu tələlərə düşdü, Jan Valjanın onun yolunda qurduğu bütün sual işarələrinə sadələvhəsinə: “Bəli!” – deyə cavab verdi. Lakin Kozetta özünü elə qayğısız, elə sakit göstərir, sirrini elə gizlədə bilirdi ki, Jan Valjan axırda belə nəticəyə gəldi: “Bu səfeh, Kozettadan ötrü dəli-divanədir, amma Kozetta heç onu görmür də!”

Bununla belə, ağır iztirab çəkirdi. Kozettanın onu sevməsi hər an baş verə bilərdi. Hər şey laqeydlikdən başlanmırmı?

Bir gün Kozetta səhv buraxdı, bununla da Jan Valjanı qorxutdu. Üç saat oturmaqda oturduqdan sonra Jan Valjan ayağa qalxanda Kozetta həyəcanla dedi: “Gedirik?”

Jan Valjan Lüksemburq bağında olan gəzintisini kəsmədi: o, qəti tədbir görmək istəmirdi, xüsusilə Kozettada şübhə doğurmaqdan qorxurdu. Kozetta Mariusa baxıb gülümsəyəndə, Marius da bu gülüşdən məst olaraq, pərəstiş etdiyi qızın şəfəq kimi işıqsaçan gözəl üzünü görəndə, iki sevən qəlb üçün bu qədər şirin olan dəqiqələrdə Jan Valjan par-par parıldayan qorxunc gözlərini Mariusdan çəkmirdi. O daha öz qəlbində pis hissən əmələ gələcəyinə inanmırdı; lakin Mariusu görəndə bəzən ona elə gəlirdi ki, o, yenə də vəhşi, yırtıcı heyvan olur, vaxtilə qəlbinin dərinliklərində olan kin yenidən bu cavan oğlana qarşı baş qaldırır. Elə bil ki, naməlum və çoxdan sönən vulkanlar hərəkətə gəlir.

“Necə?! O cavan oğlan buradadır? Niyə gəlib? Gəlib ki, burada gəzib-dolaşsın, ora-burayı yoxlasın, baxıb görsün ki, nə var, nə yox, bir təşəbbüs göstərsin! O, belə fikirləşir: “Niyə də təşəbbüs göstərməyim?” O, mənim xoşbəxtliyimin ətrafında hərlənir, istəyir ki, onu tutub aparsın!”

Jan Valjan düşüncəsində davam edərək öz-özünə deyirdi: “Bəli, bu belədir! O nə axtarır? Sərgüzəşt! Nə istəyir? Sevgi macərəsi! Bəli, sevgi macərəsi! Bəs mən? Necə? Onda heç lazımımı ki,

bütün insanların ən həqiri, sonra da ən bədbəxti olum, həyatımın altmış ilini dizi üstə durum, olmazın əzab-əziyyət çəkim, cavanlığın heç üzünü görmədən qocalım, ailəsiz, ata-anasız, qohum-əqrəbasız, dostsuz, arvadsız, uşaqsız yaşayım, bütün daşlar, bütün tikanlar üzərində, bütün yollar uzun, bütün divarlar boyu qanımdan iz salım, mənə qarşı amansız olsalar da, mən mülayim olum, mənə pislik etsələr də, mən yaxşı olum, bütün bu müsibətləri gördüyüm halda yenə də düz adam olum, pis işlər tutduğuma peşman olum, mənə edilən pisləkləri əfv edirəm; indi bu şeylərin mükafatını almışam; çəkdiyim müsibətlər qurtarıb, öz məqsədime çatmışam, istədiyim hər şeyi əldə etmişəm, buna da haqqım var, bunun əcrini vermişəm, buna layiqəm, bu müsibətlərə ona görə dözməmişəm ki, çəkdiyim zəhmətlər batıb getsin, hər şey məhv olsun! Kozetta əldən getsin, həyatdan, sevincdən, qəlbdən məhrum olum, ona görə məhrum olum ki, uzundraz avaranın biri Lüksemburq bağında veyllənmək fikrinə düşmüşdür!”

Bu zaman onun gözlərində məşum və qeyri-adi işıq parıladı. Bu zaman daha başqa adama baxan adam deyildi; bu zaman daha öz düşməninə baxan düşmən deyildi. Bu zaman oğru görmüş qapı köpəyi kimi idi.

Yerdə qalan oxuculara məlumdur. Marius yenə də divanəlik edirdi. Bir dəfə o, Kozettanı Qərb küçəsinə qədər ötürdü. Bir gün də dalandarla söhbət etdi. Dalandar da bu əhvalatı Jan Valjana danışdı. “Cənab, – dedi, – bir cavan oğlan sizinlə maraqlanırdı, sizi soruşurdu, o kimdir?” Ertəsi gün Jan Valjan Mariusa elə baxdı ki, nəhayət, o, məsələni başa düşdü. Bir həftə sonra Jan Valjan oradan köçüb getdi. O, özünə söz verdi ki, bir daha nə Lüksemburq bağına, nə də Qərb küçəsinə ayaq basmayacaqdır. O, Plüme küçəsinə qayıtdı.

Kozetta şikayətlənmirdi, heç şey demirdi, sual vermirdi, heç şey öyrənmək istəmirdi; o, elə yaşa çatmışdı ki, qızlar bu yaşda sirlərinin başa düşüləcəyindən, öz-özlərini ifşa etməkdən qorxurlar. Jan Valjanın belə bədbəxtlikdən qətiyyənlə başı çıxmazdı, çünki ancaq belə bədbəxtlikdə füsunkarlıq var, o ancaq belə bədbəxtlik görməmişdi; buna görə də Kozettanın dinib-danışmamasının bütün mənasını anlaya bilmədi. O ancaq Kozettanın qəmgin olduğunu gördü, özünü də qəmgin oldu. Bu, onların mübarizədə təcrübəsiz olduqlarını göstərdi.

Bir gün Jan Valjan yoxlamaq məqsədi ilə Kozettadan soruşdu: – Lüksemburq bağına getmək istəyirsən?

Kozettanın solğun üzünə, sanki, şəfəq düşdü:

– Bəli, – dedi.

Onlar Lüksemburq bağına getdilər. Üç ay idi ki, onlar bu bağa heç ayaq basmırdılar... Marius da ora gəlmirdi. İndi də Marius orada yox idi.

Ertəsi gün Jan Valjan yenə də Kozettadan soruşdu:

– Lüksemburq bağına getmək istəyirsən?

Kozetta qəmgin halda, həm də məsumca dedi:

– Xeyr.

Kozettanın bu qəmginliyi və məsumluğu Jan Valjanı təhqir etdi. Belə gənc, lakin özünü belə qapalı tutan bu qızın fikrində nələr olurdu? Orada nə kimi qərarlar hazırlanırdı? Kozettanın qəlbində nələr baş verirdi? Jan Valjan bəzən yatmaq əvəzinə başını əlləri içərisinə alaraq, bütün gecəni öz yoxsul yatağının qabağında otururdu. O, öz-özünə “Kozettanın fikrindəki nədir” sualını verir, Kozettanın nə barədə düşünə biləcəyini təsəvvür etməyə çalışırdı.

Ah, bu zaman o, uzaqdan-uzağa monastıra, o başı qarlı zirvəyə, o mələklər məskəninə, xeyirxahlığın o əriməz buzlağına necə kədər dolu nəzər salırdı! Necə ümitsizliklə, həm də iftixarla görülməmiş gül-çiçəklə dolu olan, bakirəliyin zindana salındığı, bütün ətirlərin, bütün ruhların birbaş göyə yüksəldiyi o monastır bağını təsəvvüründə canlandırır! Həmişəlik onun üzünə bağlanan bu cənnəti o necə xoşlardı! Oradan o, öz könlü ilə getdi, ağılsızlıq edərək, o yüksəkliyi tərk etdi! Vəzifəyə sədaqətli olmaq üzündən özünü fəda edən, özünü məhv edən bu zavallı qəhrəman monastırdan üz döndərdiyinə, belə ağılsız iş tutduğuna çox-çox təəssüf edirdi: bu ağılsızlıq onu Kozettanı monastırdan çıxartmağa təhrik etdi! Neçə dəfə o, öz-özünə demişdi: “Bu nə iş idi, mən tutdum!”

Lakin o nə ovqattəlxlik göstərir, nə də sərt hərəkət edirdi, bununla da öz düşüncələrini Kozettadan gizlədə bilirdi. Onun üzündə həmişəki kimi aydın, xoş ifadə olardı. İndi o, Kozettaya daha artıq mehribanlıq edirdi, onun rəftarında daha artıq atalıq hissəri duyulurdu. Bir şey onun kədərini hiss etdirə bilsəydi də, bu, ancaq onun daha artıq mülayim olması idi.

Kozetta da iztirab çəkirdi. Mariusu görəndə o necə sevinirdisə, onu görməyəndə də elə əzab çəkirdi, bunun da səbəbini aydın bilmirdi. Jan Valjan onu gəzməyə aparmayanda, qızlıq duyğusu

qəlbinin dərinliyində ona tutqun şəkildə pıçıldadı ki, Lüksemburq bağına marağ göstərmə, bu bağa laqeydlik göstərsən, onda atan yenə də səni ora aparar. Lakin günlər, həftələr, aylar keçdi, Jan Valjan onu bağa aparmadı. O, Kozettanın susmasına susmaqla cavab verdi. Kozetta susmasına təəssüf etdi. Artıq gec idi. O, yenə də Lüksemburq bağına gələndə Mariusu orada görmədi. Yəqin, Marius daha buralara gəlmirdi. İş bitmişdi; indi nə etmək lazımdı? Kozetta bir də onu tapacaqmı? O, öz qəlbində bir sıxıntı duydu; bu sıxıntı keçib-gətmədi, günü-gündən daha da artdı. O daha bilmirdi indi qışdımı, yazdımı, günümü çıxmışdı, yağışımı yağmışdı, quşlarını oxuyurdu, georgin güllərini açılmışdı, ya marqarita güllərini, Lüksemburq bağımı yaxşıdır, ya Tüilri bulvarlarını, camaşırçı qadının gətirdiyi paltar çoxmu, ya azmı kraxmallanmışdır, Tüsen ərzağı ucuzmu almışdı, ya bahamı – o daha bu şeylərlə maraqlanmırdı; o, həmişə ağır fikirlər içində idi, o, öz-özünə qapanıb qalmışdı, o ancaq bir məsələ ətrafında düşünürdü, gözlərini zilləyərək hər şeyə mənasız nəzərlə baxırdı: bu vəziyyətlə o, diqqətlə qaranlığa baxan bir adama oxşayırdı, sanki, o qaranlıqda xəyal qeyb olmuşdu.

Kozetta Jan Valjana, rənginin solğunluğundan başqa, heç şey hiss etdirmirdi. Jan Valjan, yenə əvvəlki kimi, məsumluq ifadə olunan zərif üz görürdü.

Kozettanın üzündə olan bu solğunluq Jan Valjanı təşvişə salmaq üçün kifayət idi. Hərdən o, Kozettadan soruşurdu:

– Sənə nə olub?

Kozetta da:

– Heç bir şey, – cavab verirdi.

Kozetta da onun dərd çəkdiyini başa düşürdü; buna görə bir az susduqdan sonra deyirdi:

– Ata, bəs sənə, sizə nə olub?

– Mənə? Heç bir şey.

Bir-biri ilə belə nadir, belə riqqətli məhəbbətlə bağlı olan, uzun zaman bir-biri üçün yaşayan bu iki insan indi bir-birinin yanında, bir-birindən ötrü dinib-danışmadan, şikayətlənmədən, gülümsəyə-gülümsəyə əzab çəkirdi.

BUXOVLU İNSANLAR

Jan Valjan Kozettadan bədbəxt idi. Cavanlıq həтта kədər içində də özündə işiq saxlaya bilir.

Bəzən Jan Valjan elə dərd çəkirdi ki, elə bil, bunun nəticəsində dönüb uşaq olurdu. İztirab yaşlı adamlarda uşaqılıq hissi oyadır. Ağır bir hiss Jan Valjanın bütün varlığını bürümüşdü, ona elə gəlirdi ki, Kozetta əldən çıxır. Buna görə də onda mübarizə etmək, Kozettanı əldən verməmək, zahiri, həm də gözəl bir şeylə onu heyrətə salmaq fikri oyandı. Yuxarıda dediyimiz kimi, bu fikir həm uşaqçasına, həm də qocalığa aid fikirdi, bu özü sadəlövhçəsinə təsəvvür olduğu üçün Jan Valjanda bəzək-düzəyin cavan qıza təsir edə biləcəyi fikrini oyatdı, əslində, bu çox düzgün fikirdi. Bir gün o, küçədə, tam rəsmi paltarda bir generalın at üstündə getdiyini gördü, bu, Parisin komendantı qraf Qutar idi. O, zər içində olan həmin adama həsədlə baxdı, fikirləşdi ki, belə mundir geymək nə xoşbəxtlik olardı, heç kəs bunun təsirindən canını qurtara bilməzdi, Kozetta onu bu mundirdə görsə, heyrətdən donub qalardı; əgər o, Kozettanın qoluna girib Tüilri qapısından keçsə, keşikçi ona təzim etsə, Kozetta cavan oğlanlara heç baxmaz da!

Bu kədərli fikirlərə heç gözlənilmədiyi halda sarsıntı əlavə olundu.

Jan Valjanla Kozetta Plüme küçəsinə köçdükdən sonra yalnız həyat keçirirdilər, bu yalqızlıq içərisində onlar yeni bir şeyə vərdiş etmişdilər. Arabir günün çıxmasına tamaşa etməyə gedirdilər; bu həm həyata qədəm qoyan, həm də həyatdan gedən adamlara sakit bir fərəh gətirir.

Təkliyi sevən adamlar üçün səhər gəzintisi axşam gəzintisi kimi bir şeydir; fərq yalnız burasındadır ki, səhərçağı təbiət daha şən olur. Küçələr bomboş olur, quşlar oxuyur, Kozetta özü quş kimi səhər tezdən həvəslə yuxudan dururdu. Səhər gəzintisinə onlar bir gün qabaqdan hazırlaşırıldı. Jan Valjan öz təklifini söyləyirdi, Kozetta onunla razılaşırdı. Onlar, sanki, sui-qəsd düzəldirdilər: hələ səhər açılmamış evdən çıxırıldı, bu, Kozettanın kiçik bir əyləncəsi idi. Belə adi qəribəliklər cavanların xoşuna gəlir. Biz bilirik ki, Jan Valjan

az adam görünən, yalquzaq, xali yerlərə getməyi xoşlardı. O zamanlar Parisin qarovlxanaları yaxınlığında az məhsul verən əkin yerləri vardı; bu yerlərin bir ucu az qalırdı şəhərlə birləşsin, yay fəslində burada cılız, seyrək buğda bitərdi; payızda, taxıl yığılandan sonra, adama elə gəlirdi ki, o zəmilərin taxılı biçilməyib, toyuq tükü kimi didilib, Jan Valjan bu yerləri daha artıq xoşlardı. Kozetta da orada darıxmazdı. Jan Valjan üçün bura yalqızlıq, Kozetta üçün sərbəstlik idi. Kozetta orada yenə dönüb balaca qız olurdu; o, burada oyan-buyana qaça bilirdi, sevinirdi; şlyapasını çıxarıb Jan Valjanın dizləri üstünə qoyur, çiçək dəirdi. Güllər üstə qonan kəpənəklərə baxırdı, ancaq onları tutmurdu; insanın qəlbində sevgi ilə bərabər mərhəmət və mülayimlik hissi də doğur; zərif və titrək xəyalla yaşayan cavan qızın kəpənəyin qanadına heyfi gəlir. Kozetta lələdən çələng toxuyur, başına qoyurdu, gün işığı əmmiş, gün işığı ilə dolu olan, od kimi alışıb-yanan bu al çiçəklər Kozettanın başında alovdan düzəldilmiş bir tac kimi parıldayırdı, onun tərəvətli, çəhrayı, zərif üzünü daha gözəl göstərirdi.

Jan Valjanla Kozettanın həyatına kədər çökdükdən sonra da onlar səhər gəzintisində çıxır, bu vərdişi tərgitmirdilər.

1831-ci ilin oktyabr ayı idi; Jan Valjanla Kozetta payız səhərinin aydınlığından və sakitliyindən həvəsə gələrək evdən çıxdılar. Səhər açılanda onlar Men qarovlxanasına çatdılar. Dan yeri ağarırdı, üfüq hələ qızarmamışdı, təbiətin füsunkar, eyni zamanda sərt anı idi. Göyün solğun, mavi lacivərdliyi içərisində tək-tək ulduz sayırırdı, torpaq hələ qapqara idi, otlar tərpeşirdi, hər yerdə alqaranlığın sirlili titrəyişi duyulurdu. Bir torağay əlçatmaz yüksəklikdə oxuyurdu, o, sanki, ulduzlar arasında itib-batmışdı, sanki, hədsiz dərəcədə kiçik şey hədsiz dərəcədə böyük şeyi öz nəğməsi ilə mədh edirdi, bu nəğmə ilə əngin fəzalara dinclik saçırdu. Valde-Qras kilsəsi şərq tərəfdə, polad rəngli buludsuz üfüqdə nəhəng qara şey kimi gözə çarpırdı; parlaq işıqlı dan ulduzu onun qübbəsi ardından çıxırdı, o, sanki, qaranlıq zindandan qaçan ruh idi.

Hər yerdə sakitlik və dinclik idi; yolda heç kəs yox idi; aşağı tərəflərdə işə gedən fəhlələrin qaraltısı güclə seçilirdi.

Jan Valjan kiçik, yan xiyabanda, taxta-şalban anbarının qapısı qabağına tökülən dirəklərin üstündə oturdu. Onun üzü yola, arxası işığa sarı idi; o, doğan günəşi unutmuşdu, dərin düşüncəyə dal-

mışdı: bu, adamın bütün fikrini bürüyən, adamı görməyə qoymayan, sanki, onu dörd divar arasına alan düşüncə idi. Elə düşüncələr var ki, onları “şaqlı düşüncə” adlandırmaq olar, bu düşüncələr adamı elə dərinliklərə aparır ki, oradan yer üzünə çıxmaq üçün xeyli vaxt tələb olunur. Jan Valjan belə düşüncəyə dalmışdı. O, Kozetta barəsində, onların arasına girən olmasa, mümkün ola biləcək xoşbəxtlik barəsində, işıq barəsində düşünürdü: Kozetta həmin işıqla onun həyatını doldurmuşdu, bu elə işıqdı ki, onun ruhu bununla nəfəs alırdı. Bu xəyala dalmaqla o, az qala, özünü xoşbəxt hesab edirdi. Kozetta onun yanında durub qızaran buludlara baxırdı.

Birdən Kozetta çığırdı: “Ata, bax oradan, elə bil, gələn var!” Jan Valjan başını qaldırdı.

Kozetta düz deyirdi.

Əvvəlki Men qarovulxanasına gedən yol, məlum olduğu kimi, Sevr küçəsinin ardıdır, bulvar düzbucaq şəklində bu yolu kəsib keçir. Bulvarın bu yola dönən yerindən hay-küy gəlirdi, həm də tutqun şəkildə iri bir şey görünürdü. Belə vaxtda hay-küyün qopmasını izah etmək çətinidir. Qatma-qarışq bir şey bulvar tərəfdən yola çıxırdı.

Bu qatma-qarışq şey get-gedə aydınlaşır, sakitcə irəliləyirdi; o, eyni zamanda, pırpızlaşmış, yırgalanan bir şeyə, həm də yük arabasına oxşayırdı, ancaq onun apardığı yükün nədən ibarət olduğu bilinmirdi. Tutqun bir şəkildə bir neçə at, araba çarxları da gözə çarpırdı; şallaq şaqqıltısı, çığırtı səsi eşidilirdi. Bu hərəkət edən şey hələ çən içində olsa da, get-gedə daha aydın görünürdü. Doğrudan da, bu, bulvardan yola dönən, qarovulxanaya doğru gedən araba idi. Jan Valjan həmin qarovulxananın qabağında oturmuşdu. Bu arabanın ardınca ikinci, üçüncü, dördüncü araba göründü; cəmisi yeddi araba idi; atların başı özündən qabaq gedən arabanın arxasına toxunurdu. Arabalarda kölgə kimi qaraltılar tərپəşirdi, sıyrılmış qılınca oxşar şeylər ala qararınlıqda parıldayırdı, zəncir səsi kimi səslər gəlirdi; adamların hay-küyü get-gedə artırdı, bütün bu kütlə ancaq rəya mağaralarında meydana gələn yuxu kimi dəhşətli idi.

Arabalar yaxınlaşdıqca müəyyən şəklə girir, ağacların arxasından xəyal kimi meydana çıxırdı; bütün bu kütlə, sanki, ağarmışdı; hava işıqlandıqca həm axirət dünyasından gəlmiş kimi görünən, həm də diri olan bu insan yığınağının üzərinə solğun işıq düşürdü, qaraltıların başı dönüb meyit üzü olurdu. Bu hərəkət edən şey nə idi?!

Yol ilə bir-birinin ardınca yeddi araba gedirdi. Bu arabalardan altısının quruluşu başqa cür idi: bunlar çəlləkçi arabasına oxşayırdı, bu arabalar iki çarx üstünə qoyulmuş, qabaq tərəfdən yan dişlə şəklini alan uzun nərdivan kimi şeydi. Hər arabanı, daha düzünü desək, hər nərdivanı bir-birinin ardınca qoşulmuş dörd at aparırdı. Nərdivanlar qəribə şəkildə oturmuş adamlarla dolu idi. Səhərin zəif işığında bu adamları aydın görmək hələ mümkün deyildi, lakin onların varlığı duyulurdu, hər arabada iyirmi dörd adam vardı; arabanın hər tərəfində dal-dala, üzləri camaata sarı, ayaqlarını sallayaraq on iki adam oturmuşdu, onlar bu qayda ilə öz yoluna davam edirdi. Onların arxa tərəfində nəsə xırçıldaya-xırçıldaya səslənirdi: – zəncir idi; boyunlarında nəsə pərıldayırdı – dəmir xalta idi. Dəmir xaltalar ayrı idi, amma zəncir ümumi idi. Bu iyirmi dörd adam arabadan düşüb getsəydi, mütləq buğumayaqlı məxluqa oxşayacaqdı: onun fəqərə sütununu zəncir əvəz edəcəkdə, özü də qırxayaq kimi yeriyəcəkdə. Hər arabanın arxa və qabaq tərəfində tütəngli iki adam durmuşdu, onlar ayağı ilə zəncirin ucunu saxlamışdı. Dəmir xaltalar dördbucaq şəklində idi. Yeddinci araba altı at qoşulmuş, yanlarına taxta vurulmuş, dördçarxlı, üstüaçıq araba idi; onda bir neçə dəmir qazan, çuqun küpə, manqal və zəncir danq-danq danqıldayırdı; arabada bundan başqa, qol-qıçı bağlı bir neçə adam uzanmışdı; üzdən onlar xəstəyə oxşayırdılar. Araba hər tərəfdən dəlik-deşikdi, onun yanlarında sınıq barmaqlıqlar var idi; bu barmaqlıqlar, sanki, keçmişin biabırçı cəza alətləri olmaqla, öz işini görüb qurtarmışdı.

Arabalar yolun ortası ilə, onların da hər iki tərəfi ilə iki sıradar sifətli keşikçi əsgər gedirdi; keşikçilər direktoriya əsgərləri kimi qatlanan üçbucaq şapka qoymuşdu; onlar çirklidilər, iyrencdilər, paltarları cıncıdı; geydikləri də boz-mavi, cır-cındır əlillər mundiri, məşəlçilər şalvarı idi; qırmızı epoletləri, sarı sarğıları vardı; silahları da gödək qılıncdan, tütəngdən və ağacdan ibarətdi: bunlar xalis dustaq arabaları əsgəri idi. Bu əsgərlərin sir-sifətində həm dilənçi alçaqlığı, həm də cəllad hakimliyi ifadə olunurdu. Rəisəoxşar adamın əlində çapar qırmancı vardı. Alaqaranlıqla örtülən bütün bu şeylər hava işıqlandıqca aydın görünürdü. Arabaların qabağında və arxasında siyirməqılınc atlı jandarmırlar tətənə ilə gedirdi.

Bu tətənəli mərasim o qədər uzun idi ki, birinci araba qarovulxanaya çatanda sonuncu ancaq bulvardan çıxırdı.

Yolun hər iki tərəfi tamaşaçılarla dolmuşdu; bu adamların hardan çıxdığı məlum deyildi; onlar bir anda toplaşmışdılar. Parisdə çox vaxt belə olur. Qonşu küçələrdən bir-birini səsləyən adamların hay-küyü, tamaşaya gələn bostançıların taxta başmaqlarının səsi eşidilirdi.

Arabalar dustaqları silkələyirdi, buna onlar kırımışca dözürdülər. Onlar səhərin soyuğundan göyərmişdilər. Onlar kətan şalvar, yalın ayaqlarına taxta ayaqqabı geymişdilər. Qalan paltarları ən ağır yoxsulluq dərəcəsinə göstərirdi. Geyimləri müxtəlifdi, lakin bu müxtəlifliyin özündə bir iyrenclik vardı; təlxəyin geydiyi cır-cındırdan da pis şey yoxdur. Burada təpəsi deşilmiş şlyapa da, dama-dama furajka da, çox pis yun qalpaq da, bununla bərabər, bluz da, dir-səyi yırtılmış qara frak da görmək olardı; bəziləri qadın şlyapası, bəziləri də həsir papaq qoymuşdu; arabir paltarlarının cırığı arasından tüklü sinələr bədənələrinə döyülmüş yazı və şəkillər, sevgi məbədi, yanan ürək, sevgi allahı yanında dəmrov və pis xəstəlik əlaməti olan qırmızı ləkələr gözə çarpırdı. Dustaqlardan ikisi-üçü arabanın yan ağacından bəlimdən toxunma, üzəngiyəoxşar şeylər asmışdı, ayaqlarını buna qoymuşdular. Onlardan biri əlində qara, daşabənzər bir şey tutmuşdu, onu ağızına apararaq, elə bil ki, gəmirirdi: bu, onun yediyi çörəkdi. Həmin adamların gözlərində soyuq ifadə vardı, bəzilərininkində sönük, bəzilərininkində kinli işıq parıldaıyrdı, mühafizə əsgərləri onları söyürdü. Zəncirli adamlardan səs çıxmırdı; arabir adam başına, ya adam kürəyinə vurulan ağac zərbəsinin səsi eşidilirdi; bu adamlardan bəzisi əsnəyirdi; onların əynindəki cır-cındır adamı dəhşətə gətirirdi; onların qıçları yellənir, çiyinləri tərənirdi, başları bir-birinə dəyirdi, gözləri vəhşicəsinə işildayırdı; bəzisinin əli sıxılaraq yumruqlanmışdı, bəzisinininki ölü əli kimi sallanırdı; zəncirlər səslənirdi; arabaların ardınca gələn uşaqlar qəhqəhə ilə gülürdü.

Bir-birinin ardınca gedən bu arabalar adamda dərdli fikirlər oyadırdı. Belə bir şey güman etmək olardı: bu gün də olmasa, sabah bərk yağış yağacaq, sonra yenə də, yenə də yağacaq, o adamların cır-cındır paltarı tamam islanacaq, islandıqdan sonra daha qurumayacaq, adamlar üşüdükdən sonra daha qızışmayacaq, onların islanmış kətan şalvarı qıçlarına yapışacaq, ayaqqabıları su ilə dolacaq, şallaq zərbələri dişlərinin bir-birinə dəyməsinə mane olmayacaq,

zəncirlər yenə də boyunlarını tutub duracaq, ayaqları yenə də asıla-asıla qalacaq... Ağac kimi, daş kimi yağışların, soyuq küləklərin, şiddətli tufanların ixtiyarına verilən, soyuq payız buludları altında aciz qalan bu zəncirli adamlara baxanda sarsılmamaq olmurdu.

Hətta yeddinci arabada zibil torbası kimi yıxılıb qalan qol-qıçı bağlı xəstələri də ağacla vururdular.

Birdən gün çıxdı, şərq tərəfdən bir parça işıq düşərək, bütün bu qorxunc başları, sanki, alovlandırdı. Dillər açıldı, istehza, lənət və nəğmə coşqun sel kimi ətrafa yayıldı. Şərqdən düşən üfqi işıq şöləsi bir-birinin ardınca gedən arabaları iki yerə böldü: başlar və bədənlər işıqlandı, qıçlar və çarxlar qaranlıqda qaldı. Üzlərdə düşüncə ifadə olundu; bu, dəhşətli andı: elə bil ki, üzə taxılan maskalar düşdü, iblis sifəti göründü, ya da qəzəbli ürəklər çılpıqlaşdı. İşıq da düşsə, bu insan yığırı qaranlıq görünürdü. Kefi açılan dustaqlardan bəzisi lələkdən düzəldilmiş borucuqlara cücü qoyub tamaşaya yığışan adamların üstünə üfürürdü, çalışırdılar ki, bu cücülər qadınların üstünə düşsün. Gün işığı yandan düşərək, onların miskin üzünü bir tərəfdən bərk işıqlandırır, o biri tərəfdən qara kölgələrə bürüyürdü; yoxsulluq onların üzünü eybəcər şəklə salmışdı; bu o qədər dəhşətli idi ki, elə bil, gün işığı onların üzünə düşməklə solğun ildırım işığına çevrilərək tutqunlaşırdı. Birinci arabada olan dustaqlar səsləri yetdikcə o zaman Dezojyenin məşhur “Bakirə qız” əsərindən popurrini vəhşi oynaqlıqla, iyrenc səslə oxumağa başladılar. Ağacların yarpağı qəmgin-qəmgin xışıldayırdı. Xeyalların ifa etdiyi bu zarafatyana nəğməyə burjua yan xiyabanda axmaqcasına həmin keflə qulaq asırdı.

Bu hərəkət edən kütlədə, əzəli kaosda olduğu kimi, bütün insan müsibətləri bir-birinə qarışmışdı. Həmin kütlə içərisində bütün heyvanların sifətini görmək olardı; burada qoca da vardı, cavan da, daz kəllə də, ağsaqqal da, dəhşətli həyasızlıq da, qaşqabaqlı itaətkarlıq da, vəhşicəsinə ağaran dişlər də, axmaqcasına oturuşlar da, furajkalı donuz sifətləri də, gicgahlarına burma saçlar sallanan qız başı kimi başlar da, uşaqqasına, buna görə də dəhşətli çöhrələr də, yalnız ölüm çatışmayan, skelet kimi arıq üzler də... Birinci arabada zənci vardı, əvvəllər o, bəlkə də, qul imiş: o, öz əvvəlki zəncirini indiki zənciri ilə müqayisə edə bilərdi. Aşağı təbəqələrlə bərabər-ləşdirilən biabırçılıq onların hamısının üzündə iz salmışdı; süqutun

bu pilləsində ictimai həyatın ən ağır səfaləti içində olan bu adamlar son dəyişmələrini keçirirdilər: indi onlarda kütlüyə keçən nadanlıq məyusluğa keçən idrakla bərabərleşirdi. Çirkabın ən qatı yeri kimi nəzərə çarpan bu adamlardan heç birini o birindən seçmək mümkün deyildi. Aydın görünürdü ki, bu iyrenc axına təsadüfən başçılıq edən adam onları qruplara bölməmişdir. Onlar, yəqin ki, necə gəldi, ya əlifba sırası hökmü ilə birləşdirilmiş, əl-qolu bağlanmışdı, necə gəldi arabalara yerləşdirilmişdi. Lakin bir yerə toplanan dəhşətlər, nəhayət, öz ümumi təsirini büruzə verir; bədbəxt adamların nə şəkildə olur-olsun, bir yerə toplanması özünə görə yekun verir; hər zəncirin ümumi qəlbə, hər arabanın öz siması vardı. Bir arabada olan dustaqlar oxuyur, onun ardınca gələnlər arabada bağınırdılar; üçüncü arabada sədəqə istəyirdilər, dördüncüdə dişlərini qıcaırdılar; beşincidə yoldan keçən adamları qorxudurdular; altıncıda bidət söyləyirdilər; axırıncı arabaya qəbir sükutu çökmüşdü – Dante bunu gör-səydi, “Cəhənnəmin yeddi qatını hərəkətdə görürəm”, – deyirdi.

Bu, katorqaya məhkum edilmiş adamların cəza yerinə olan məşum yürüşü idi; lakin həmin yürüş Məhşər gününün dəhşətli odlu arabasında deyil, biabırçı dustaqxana arabalarında baş verirdi ki, bu daha pis idi.

Mühafizə əsgərlərindən birinin əlində ucu qarmaqlı ağac vardı; o, arabir həmin ağacla bu insan tör-töküntüsünü qurdalamaq niyyətində olduğunu göstərirdi. Camaat içində duran bir qarın barmağı ilə dustaqları beş yaşlı uşağa göstərərək deyirdi: “Bu, sənə dərs olsun, yaramaz!”

Dustaqların oxuması və söyüşü get-gedə artdığından, mühafizə komandiri deyilən adam əlindəki şallağı şaqıldatdı; elə o saat bu işarə üzrə yeddi arabanın yeddisinə də dəhşətli ağac zərbələri dolu kimi yağdırılırdı: əsgərlər əllərindəki ağacı dustaqların harasına gəldi çırpırdılar; dustaqlar böyürdülər, acıqlanırdılar, bu isə bir yığın milçək kimi o irinli yaranın üstünə tökülüşən küçə uşaqlarını daha da güldürürdü.

Jan Valjanın gözlərinə dəhşətli ifadə çökdü. İndi bunlar daha göz deyildi; bunlar bəzi bədbəxtlərin bəbəyini əvəz edən, əsl həqiqəti əks etdirməyən, sanki, dəhşət və fəlakətlər işığı yanan nüfuz-edilməz şüşə idi. Jan Valjan qarşısındakı bu şeyləri görmürdü; onun gözləri önündə dəhşətli xəyal canlanmışdı. O ayağa qalxmaq,

qaçmaq, yox olmaq istəyirdi, lakin heç barmağını da tərpedə bil-mirdi. Bəzən adamın gördüyü bir şey, sanki, onu qamarlayıb tutur, buraxmır. O oturduğu yerdə donub qalmışdı, sanki, daşa dönmüşdü; o, ifadəedilməz, ağır təşviş içində özü-özündən soruşurdu: “Dünyadan gələn, məni təqib edən bu şey nədir, bu nə deməkdir, mənə qarşı çıxan bu iblislər yığını haradan gəldi?!” Birdən o, əlini alınına sarı qaldırdı – yaddaşı birdən yerinə gələn adamlar belə hərəkət edirlər – onun yadına belə bir şey düşmüşdü: dustaqları həmişə bu yolla aparılırdılar, krala rast gəlməmək üçün arabaları həmişə bu yola döndəridilər, çünki Fontenebloya gedən yolda həmişə krala rast gəlmək olardı, otuz beş il bundan əvvəl o özü də dustaq arabalarında bu qarovulxanadan keçib-getmişdi...

Kozetta Jan Valjandan az təşvişə düşməmişdi, ancaq onun təşvişi başqa təşviş idi. O heç şey başa düşmürdü, nəfəsi tutulurdu; ona elə gəlirdi ki, gördüyü bu şeylər mümkün olan şey deyil.

Nəhayət, həyəcanla dedi:

– Ata, o arabadakılar nədir?

Jan Valjan:

– Dustaqdır, – dedi.

– Onlar hara gedirlər?

– Katorqaya.

Bu zaman mühafizə əsgərləri ağac zərbələri endirməkdə daha artıq səxavət göstərdilər, qılıncyanı zərbələr də buna əlavə olundu; elə bil ki, ağaclar, şallaqlar qəzəblənib özündən çıxmışdı. Dustaqlar zərbə altında qıvrılırdı, büzüşürdü. Onlar susdu, sakitləşdi, bu, iyrənc bir itaətkarlıqdı; onlar basqına tutulan canavarlar kimi ətrafa baxırdılar.

Kozetta tərpedən-dırnağa kimi titrəyirdi; o, yenə də soruşdu:

– Ata, bunlar hamısı insandır?

Bədbəxt Jan Valjan:

– Bəziləri, – cavab verdi.

Bu dustaq arabaları hələ səhər açılmamışdan Bisetrdən yola düşmüşdü, Fonteneblonu kənarında buraxaraq, Mana gədirdi: kral onda Fontenebloda idi. Fonteneblonu kənarında buraxmaq bu ağır yolu üç-dörd gün uzadacaqdı: lakin əlahəzrət kralın bu dəhşətli şeyləri görməməsi üçün, məlum şeydir ki, dustaqlara verilən əzabı bir neçə gün də uzatmaq olardı.

Jan Valjan çox pis halda evinə qayıtdı. Belə bir şeyə rast gəlmək adama vurulan zərbəyə bərabərdir, bunun buraxdığı xatirə sarsıntıya oxşayırdı.

Jan Valjan Kozetta ilə Babil küçəsinə qayıtdıqdan sonra gördükləri şey haqqında Kozettanın daha sual verdiyini eşitmədi, bəlkə də, o, həddən artıq düşüncəyə daldığından, halı pis olduğundan Kozetta sual versə də başa düşməmişdi. Ancaq axşam Kozetta yatmağa gedəndə Jan Valjan belə bir şey eşitdi – Kozetta öz-özü ilə danışmış kimi astadan deyirdi: “Ah, ilahi, mənə elə gəlir ki, bu adamlardan birinə rast gələydim, elə onu yaxından gördüyüm üçün bağrım çatlardı!”

Xoşbəxtlikdən, bu məşum günün səhəri Parisdə, rəsmi təntənə münasibətilə şənlik təşkil edildi. Mars çölündə parad, Senada qayıqçılardan kürəklə qılınclaşma oyunu, Yelisey çölündə tamaşa, Ulduz meydanında atəşfəşanlıq, hər yerdə cıraqbanlıq oldu. Jan Valjan Kozettanın fikrindən dünənki xatirələri dağıtmaq, onun gözləri önündə canlanan o dəhşətli şeyləri bütün Parisi bürüyən şənlik keşməkeşi ilə pərdələmək üçün qızı adətinin əksinə olaraq bu şənliyə apardı.

Şənliyə rəvnəq verən parad, təbii ki, mundirləri yerindən oynatdı, Jan Valjan da milli qvardiya mundirini geydi: bu zaman o, tutqun şəkildə, təhlükədən qaçıb gizlənən adam duyğusunu keçirirdi. Hər necə olsa, gəzinti üçün qoyduğu məqsədə o, deyəsən, çatmışdı. Kozetta atasının sözündən çıxmadığı özü üçün qanun hesab edirdi: o, gəncliyə xas olan yüngül və təbii sevinclə bu təklifə razı oldu; bunu da qeyd etmək lazımdır ki, Kozetta üçün hər tamaşa yeni bir şeydi: o, “xalq gəzintisi” deyilən bu ümumi şənliyə çox da etinasızlıq göstərmədi. Bu qayda ilə Jan Valjan təsəvvür edə bilirdi ki, o, öz məqsədinə çatmışdır, Kozettanın hafizəsində dünənki rəzalətin heç izi də qalmamışdır.

Onlar bir neçə gündən sonra, səhərçağı bağa baxan artırmaya çıxdılar; günün parlaq işığı ətrafa yayılmışdı; artırmaya çıxmaqla Jan Valjan özü üçün qoyduğu qayda-qanunu, Kozetta isə öz otağında oturmaq vərdişini yenə də pozmuşdu; Kozettaya bu vərdişi duyduğu kədər aşılamışdı. Kozetta bir parça seyrək buludla örtülmüş ulduz kimi penüara, səhər geyiminə bürünərək, qocanın qabağında durmuşdu, marqarita çiçəyinin yarpaqlarını qoparıb atırdı; yuxudan

durduqdan sonra onun üzü çəhrayı idi; üstünə gün işığı düşmüşdü; bu geyimində o, füsunkar görünürdü; Jan Valjan rıqqətli nəzərlə ona baxırdı, Kozetta çiçəklə “sevir, sevmir” fəlinə baxmağı bilmirdi, axı bunu ona kim öyrədə bilərdi? O, çiçəyin yarpaqlarını məsumcasına, qeyri-şüuru olaraq qoparırdı; o bilmirdi ki, marqaritanın yarpaqlarını qopartmaq ürəyini açıb göstərmək deməkdir. Malxulya adlanan, həm də gülümsəyən dördüncü gözəl olsaydı, Kozetta bu gözələ bənzərdi. Çiçəyin yarpaqlarını qoparan zərif, ağ barmaqlar Jan Valjanı sehləmişdi; qızı bürüyən halə içində əriyərək, o, hər şeyi unutmuşdu. Onların yanında, kolluqda birəbitdən quşu cikkildəyirdi. Xırdaca ağ buludlar göy üzündə elə həvəslə süzürdü ki, elə bil, azadlığa indicə çıxmışdılar. Kozetta fikrini bir nöqtəyə toplayaraq hələ də çiçəyin yarpaqlarını qoparırdı; sanki, o nəyinsə arzusu ilə xəyala dalmışdı, yəqin ki, onun xəyalı füsunkar xəyaldı. Birdən o, qu quşu zərifliyi ilə başını ağır-ağır çevirərək soruşdu: “Ata, bu katorqa deyilən şey nədir?”

Dördüncü kitab

AŞAĞIDAN GƏLƏN KÖMƏK YUXARIDAN GƏLƏN KÖMƏK OLA BİLƏR

Birinci fəsil

YARA BAYIRDA, SAĞALMA İÇƏRİDƏ

Bu qayda ilə onların həyatına günü-gündən qaranlıq çökürdü.

İndi onların bircə əyləncəsi qalmışdı: bu da aclara çörək, soyuqdan əziyyət çəkənlərə paltar verməkdi; vaxtilə onlar üçün bu, xoşbəxtlikdi. Jan Valjanla Kozetta, yoxsullara dəyərəkən öz qəlblərində keçmişdə olan səmimi yaxınlıqdan nəyinsə yenidən canlandığını hiss edirdilər. Bəzən hava yaxşı olanda, onlar əziyyət çəkən bir çox adamın vəziyyətini yüngülləşdirəndə, bir çox uşağa paltar verəndə, onları sevindirəndə Kozetta o axşam bir qədər şən olurdu. Jondretin də otağına onlar həyatlarının bu dövründə getmişdilər.

Jan Valjan Jondretin otağına gedən günün səhəri, öz evinə, həmişəki kimi, sakit qayıtdı; ancaq onun sol qolunda böyük bir yara vardı; yara bərk qızarıb şişmişdi, elə bil ki, qolunun o yeri yanmışdı. Jan Valjan bunun səbəbini aydın söyləmədi. Bu yaradan o, bir ay titrəyib qızdırdı, evdən çıxmadı. Həkimə də getmək istəmirdi. Kozetta çox təkid edəndə o deyirdi: “Mal həkimini çağır”.

Kozetta onun yarasını səhər-axşam açıb-bağlayırdı, bunu o, elə bir ilahi məsumluqla edirdi, atasına kömək edə bildiyindən onun üzündə elə mələkcəsinə xoşbəxtlik ifadə olunurdu ki, Jan Valjan öz qəlbində yenə də əvvəlki fərəhin doğduğunu, qorxu və təşvişinin dağılıb getdiyini hiss edirdi. Kozettaya baxaraq dönə-dönə deyirdi: “Ey könül sağaldan yara! Ey könül sağaldan xəstəlik!”

Jan Valjan xəstə olanda Kozetta öz evini tərk etdi, yenə də kiçik fligel, arxa həyəət xoşuna gəldi. O, az qala, bütün günü Jan Valjanın yanında olurdu, onun seçdiyi və çoxu da səyahətə aid olan kitabları ona oxuyurdu. Jan Valjanın xoşbəxtliyi yenidən qol-qanad açaraq, gözəl bir işıq saçırdı. İndi daha Lüksemburq bağı, naməlum cavan sərsəri, Kozettanın soyuması – bütün bu buludlar onun qəlbini bürümürdü. O hətta öz-özünə dedi: “Bu şeyləri özümdən uydurmuşam. Mən qoca sərsəməm!”

Jan Valjan elə xoşbəxt idi ki, heç gözlənilmədiyi halda Jondretin daxmasında Tenardyenin ailəsinə rast gəlməsi, bu dəhşətli təsadüf, bəlkə də, onu heç narahat etməyirdi. O sivişib aradan çıxıb bilməmişdi, onun izini tapa bilməzdilər. Başqaları onun nəyinə gərəkdi! O, bədbəxtləri xatırlasa da, onlara ancaq yazığı gəldiyi üçün xatırlayırdı. Jan Valjan düşünərək, öz-özünə deyirdi: “İndi onlar dustaqxanadadırlar, mənə daha ziyan yetirə bilməzlər, ancaq bu ailə nə miskin, nə bədbəxt ailədir!”

Mən qarovulxanasında gördükləri o mənfur xəyallara gəlincə – Kozetta daha o barədə söhbət salmırdı.

Monastırda Mextilda adlı rahiyyə qadın Kozettaya musiqi öyrədirdi. Kozettanın səsi birəbitdən quşunun səsinə oxşayırdı, ancaq bu səsə ruh verilmişdi. Kozetta arabir axşamlar yarasının otağında qəmgin nəğmələr oxuyardı. Bu nəğmələr Jan Valjanın ürəyini açardı.

Yaz girdi. İlin bu vaxtında onların bağı çox gözəl olurdu. Bir gün Jan Valjan Kozettaya dedi: “Sən heç gedib bağda gəzmirsən, get göz”. Kozetta da dedi: “Yaxşı, ata, gedib gəzəyəm”.

Kozetta onun arzusuna əməl edərək, yenə də bağda gəzməyə başladı; çox vaxt da tək olardı, çünki Jan Valjan bağa getməzdi, yəqin, barmaqlıq arasından görünə biləcəyindən qorxurdu.

Jan Valjanın yarası həm onun özünün, həm də Kozettanın fikrinə başqa istiqamət verdi.

Kozetta atasının get-gedə yaxşılaşdığını, yarasının sağaldığını, özünü xoşbəxt hiss etdiyini görür, ürəyi sakitləşirdi, lakin bu sakitlik elə təbii, elə gizlin şəkildə əmələ gəlirdi ki, o, özü bunu duymurdu. Bir də ki mart ayı idi, günlər get-gedə uzanırdı, qış gəldirdi; qış da gedəndə həmişə özü ilə bizim dərdimizdən, kədərimizdən bir şey aparır. Sonra yazın ən gözəl ayı olan aprel ayı girdi: o, səhər şəfəqi

kimi tərəvətli, uşaqlıq çağı kimi şən, yeni doğulan çağa kimi bəzən bir az ağlağan olur. Təbiət aprel ayında füsunkar, titrək işıqla dolu olur: göydən, buludlardan, ağaclardan, çəmənlərdən, güllərdən saçılan bu işıq birbaşa insan qəlbinə axır.

Kozetta hələ çox cavan olduğundan bu ayın fərəhini duymaya bilməzdi: aprel özü ona oxşayırdı. Kozettaya qəm-qüssə gətirən fikirlər yox olub getdi, bunun necə yox olduğunu o özü də heç duymadı. Zirzəmi parlaq günorta günəşi ilə işıqlandığı kimi, kədər çökmüş ürəklər də yazda elə işıqlanır. Kozetta daha əvvəlki kimi qəmgin olmurdu; bu, aydın görünürdü, lakin o, buna əhəmiyyət vermirdi. Səhər saat doqquz radələrində, yeməkdən sonra atasını on beş dəqiqəliyə bağa apara bilirdi: Jan Valjanın yaralı qolundan tutaraq, artırmanın qabağında günün altında gəzişirdilər; bu zaman o heç özü duymadan, tez-tez gülər, özünü xoşbəxt hiss edərdi.

Jan Valjan böyük fərəhlə Kozettaya baxar, onun yenə də tərəvətləndiyini, yanaqlarının qızardığını görüb, ürəyi sakit olardı.

O, dönə-dönə astadan deyərdi:

– Ey könül sağaldan yara!

Öz ürəyində Tenardiyə təşəkkür edərdi.

Qolunun yarası sağalan kimi o, yenə də təkbaşına axşam gəzintilərinə başladı.

Lakin axşamlar adam Parisin az əhali yaşayan civarında yalnız gəzə, onun başına bir hadisə gəlməyə – bu heç ağlasığan şey deyil.

İkinci fəsil

PLUTARX XALA ÇƏTİNLİK ÇƏKMƏDƏN BİR HADİSƏNİ İZAH EDİR

Axşam olurdu; Qavroşun yeməyə heç şeyi yox idi; yadına düşdü ki, dünən də nahar etməmişdir; bu onun heç xoşuna gəlmədi. Bu qərara gəldi ki, gedib özünə yemək tapsın, buna görə də Salpetriyerdən o tərəfdə, boş yerlərə getdi, ancaq orada bir şey tapmağa ümid yeri vardı. O yerdə ki heç kəs yoxdur, orada bir şey tapmaq olur. O gəlib qəsəbəyə çatdı: ona elə gəldi ki, bu, Austerlits kəndidir.

Bir gün o, burada gəzəndə köhnə bir bağ, bağda da bir qoca ilə bir qarın, bir də babat bir alma ağacı görmüşdü. Ağacın yanında meyvə saxlamaq üçün qutuyaoxşar iri bir şey vardı, ağzı da kip örtülməmişdi, oradan alma çıxartmaq olardı. Alma axşam yeməyi idi, alma həyatdı. Alma Adəmi məhv etmişdi, amma Qavroşu xilas edə bilərdi. Xırdaca, boş, döşəməsiz küçənin ayağı gəlib bağa çıxırdı, ev olmadığından küçənin bu yerini kol basmışdı, bağı küçədən hasar ayırırdı.

Qavroş bu bağa sarı getdi, balaca küçəni tapdı, alma ağacını tanıdı, arxayın oldu ki, meyvə qutusu yerindədir, hasarı diqqətlə gözdən keçirdi; hasar onun əlində nə idi ki, bir anda üstündən aşardı. Qaş qaralırdı, küçədə heç kəs yox idi, çox münasib vaxtdı. Qavroş hücumu keçmək istəyirdi ki, birdən dayandı. Bağda danışan vardı. Qavroş hasarın dəşiyindən bağa baxdı.

Hasarın o tərəfində, ondan iki addım kənarda, hasarı keçmək istədiyi yerin lap qabağında oturacağı əvəz edən daş vardı. Daşın üstündə bağın sahibi – qoca kişi oturmuşdu, onun da qabağında bir qarın durmuşdu, qarın acıqlı-acıqlı deyiniirdi. Qavroş qulaq asmağa başladı; o, belə şeyin yaxşı olmadığını nəzərə almazdı.

Qarın dedi:

– Cənab Maböf!

Qavroş: “Maböf! – deyə fikirləşdi. – Bu lap gülməlidir!”

Qoca tərpənmədi. Qarın təkrar etdi:

– Cənab Maböf!

Qoca başını qaldırmadan soruşdu:

– Plutarx xala, nə sözlünüz var?

Qavroş: “Plutarx xala! – düşündü. – Bu lap gülməli oldu!”

Plutarx xala danışmağa başladı, qoca onunla söhbət eləməyə məcbur oldu.

– Ev yiyəsi narazıdır.

– Niyə?

– Biz ona doqquz ayın kirayəsini borcluyuq.

– Üç aydan sonra biz ona on iki ayın kirayəsini borclu olacağıq.

– O deyir ki, sizi evdən çıxardaram.

– Çıxartsın da.

– Tərəvəzçi pulunu istəyir. Bundan başqa, bircə qucaq da odun qalmayıb. Qışda nə yandıracaqsınız? Odunumuz heç yoxdur.

– Günəş ki var.

- Qəssab daha nisyə ət vermir.
- Bu lap yerinə düşüb. Əti yaxşı həzm eləyə bilmirəm. Ət mənə çox ağırlıq eləyir.
- Nahara bəs süfrəyə nə gətirim?
- Çörək.
- Çörəkçi haqq-hesabını istəyir, deyir ki, pulunuz yoxdur, onda çörək də olmayacaq.
- Olmasın da.
- Onda bəs nə yeyəcəksiniz?
- Almamız var.
- Ağa, axı pulsuz yaşamaq olmaz.
- Mənim pulum yoxdur.

Qarı getdi, qoca tək qaldı. O fikrə getdi. Qavroş da fikirləşirdi. Hava lap qaralırdı.

Qavroş hasarı aşıb bağa keçmək əvəzinə hasarın dibində oturdu, onun fikrə getməsinin birinci nəticəsi bu oldu. Kolun budaqları aşağı tərəfində bir az seyrək idi.

Qavroş birdən öz-özünə dedi: “Bir bax, bura lap xalis yataqdır ki!” Özünü kolun dibinə verərək, büzüşüb oturdu. Onun kürəyi az qalırdı ki, Maböf babanın oturacağına toxunsun. O, qocanın nəfəs aldığı eşidirdi.

Sonra nahar eləmək əvəzinə yatmaq istədi.

Pişik ayıq yatır. Qavroş mürgülyə-mürgülyə də keşik çəkirdi.

Alaçaranlığa bürünən boz göydən yerə ağ işıq düşmüşdü, küçə iki sıra qara kollar arasında bozuntul zolaq kimi görünürdü.

Birdən bu bozuntul zolaq içində iki adamın qaraltısı göründü. Onlardan biri qabaqda gedirdi, o birisi bir az arxadan gəlirdi.

Qavroş astadan dedi:

– Budur, iki adam da gəlir.

Birinci qaraltı qoca, donqar, fikirli burjuaya oxşayırdı; o, çox sadə geyinmişdi, qoca adamlar kimi yavaş-yavaş yeriyirdi; görünür, o, ulduzlu göy altında gəzməyə çıxmışdı.

O birisi qəşəng, biçimli, nazik, yığcam adamdı. O öz addımını birincinin addımlarına uydura-uydura qəsdən yavaş gedirdi; lakin onun bu asta yerində çeviklik və cəldlik hiss olunurdu. Onda yırtıcılıq və adamı narahat edən bir şey vardı, eyni zamanda, bütün siması, o zamanın ifadəsincə, “modaçı” adam olduğunu göstərirdi.

O, gözəl şlyapa qoymuşdu; belinə mütənasib qara sürtük geymişdi; sürtük həm yaxşı, həm də, yəqin ki, gözəl mahuddan tikilmişdi. Başını elə tutmuşdu ki, bunda qüvvət və zəriflik duyulurdu; alaqqaranlıqda yandan onun solğun üzü görünürdü: bu çox cavan adam üzü idi; ağızında qızılgül tutmuşdu. Qavroş ikinci qaraltını yaxşı tanıyırdı: o, Monparnas idi.

Birinci qaraltıya gəlincə, onun haqqında ancaq bir şey demək olardı: sir-sifətdən xoştəbiətli, qoca adama oxşayırdı.

Qavroş elə o saat gözlərini onlara zillədi.

Bu iki adamdan birinin o birisi haqqında, görünür, başqa niyyəti vardı. Qavroş sonra nələrlə olacağını lap yaxşı görə bilirdi. Onun yatağı bunun üçün çox əlverişli idi, heç kəs də onu görmürdü.

Monparnas belə vaxtda, belə yerdə ova çıxmışdı: bundan heç də yaxşı bir şey gözləmək olmazdı. Qavroşun qocaya yazığı gəldi.

O nə etsin? İşə qarışsınmı? Bu, bir gücsüzün başqa gücsüzə kömək etməsi idi! Monparnas buna ancaq gülərdi! Qavroş lap yaxşı bilirdi ki, bu on səkkiz yaşlı yırtıcı, quldur bir anda həm qocanın, həm də onun öhdəsindən gələ bilər.

Qavroş hələ də fikirləşirdi ki, hücum baş verdi: bu, həm qəfil-dən, həm də alçaqcasına hücum idi. Pələngin marala, hörümçəyin milçəyə olan hücumu kimi bir hücum! Monparnas birdən ağızındaki gülü atıb qocanın üstünə atıldı, onun yaxasından tutub sıxdı. Qavroş çığırmaqdan özünü güclə saxlaya bildi. Bir an sonra bu iki adamdan biri o birinin altında göründü; altda qalan adam xırılda-yırdı, çırpınırdı, üstdəki adam daş kimi dizi ilə onun sinəsindən basırdı. Ancaq məsələ Qavroşun gözlədiyi kimi olmadı: yerə basılan Monparnas idi, qalib gələn qoca idi. Bu hadisə Qavroşun olduğu yerdən bir neçə addım kənardə baş verirdi.

Monparnas hücum edəndə qoca özünü ayaq üstə saxlaya bildi, endirilən zərbəyə elə dəhşətli zərbələrlə cavab verdi ki, hücum edənlə hücum edilən bir anda rollarını dəyişdi.

Qavroş öz-özünə dedi: “Bərəkallah, qoca!”

Özünü saxlaya bilməyib əl çaldı. Ancaq onun alqış səsi eşidilmədi. Bu səs başları mübarizəyə qarışan, tövsüyə-tövsüyə nəfəs alan, bir-birinə ağır zərbələr endirən iki adamın qulağına çatmadı.

Nəhayət, sakitlik oldu. Monparnas daha müqavimət göstərmirdi. Qavroş fikirləşdi: “Yoxsa qoca onun işini bitirdi?!”

Qoca bircə kəlmə də danışmadı, bir dəfə də çığırmadı. Sonra o, bədəninə dikəldib Monparnasa dedi:

– Qalx!

Qavroş bu sözü eşitdi.

Monparnas ayağa qalxdı, lakin qoca onu əldən buraxmadı. Monparnasın sifəti quduz canavar kimi, miskin və acıqlı idi.

Qavroş diqqətlə baxır, diqqətlə qulaq asırdı. O lap ürəkdən əylənirdi.

Bu qayda ilə o, doğrudan da, narahat olan tamaşaçı kimi öz mükafatını almışdı. O belə danışq eşitdi: qaranlıqda bu danışq faciənə halda səslənirdi. Qoca soruşur, Monparnas cavab verirdi.

– Neçə yaşın var?

– On doqquz.

– Sən güclüsən, sağlamsan. Niyə işləmirsən?

– İşləmək darıxdırıcı şeydir.

– Bəs nə ilə məşğulsan?

– Avaraçılıqla.

– Ciddi danış. Sənin üçün bir iş düzəltmək olarmı? Nə olmaq istədin?

– Oğru.

Onlar susdu. Elə bil ki, qoca dərin fikrə getdi. O tərpənmirdi, ancaq Monparnası da əlindən buraxmırdı.

Bu cavan quldur həm qüvvətli, həm də diribaşdı, o, tələyə düşmüş heyvan kimi arabir cəld hərəkətlər edirdi; çırpınırdı, badalaq vururdu, bütün bədəni ilə çilğınca qıvrılırdı, qocanın əlindən çıxmaq istəyirdi. Qoca, sanki, bu şeyləri görmürdü, amiranə sakitliklə, yenilməz qüvvəylə onun iki əlini bir əlində tutub durmuşdu.

O, bir neçə dəqiqə fikirləşdi, sonra Monparnasa diqqətlə baxdı, onları bürüyən qaranlıq içində, təntənəli nitq söyləyirmiş kimi, səsinə bir az ucaldaraq, sözbə başladı; Qavroş Monparnasa deyilən sözlərə axıra kimi qulaq asdı, bunun bircə kəlməsini də buraxmadı.

Qoca deyirdi:

– Bala, sən öz tənbelliyin üzündən ən ağır həyata qədəm qoyursan. Sən özünə “avara” deyirsən? İşləməyə hazır ol! Dəhşətli bir məşin var, sən onu görmüsənmi? Ona prokat dəzgahı deyirlər. Adam gərək ondan özünü gözləsin: qanıçən və hiyləgərdir. O məşin adamın ətəyindən bir balaca tutdumu, adamı tamam çəkib aparır.

Avaraçılıq da buna oxşar bir şeydir. Nə qədər ki hələ vaxt var, dayan, özünü xilas et! Yoxsa işin bitdi! Gözünü açıb-yumunca bir də görəcəksən, maşının dişlərinə düşmüşsən. Elə ki ətəyin maşının ağızına düşdü, daha hər şeydən ümidini kəs. İşə başla, tənbel! Dincəldiyin bəsdir! Əməyin dəmir əli səni tutmuşdur. Sən istəmirsən ki, dolanmaq üçün pul qazanasan, öz işini görəsən, öz vəzifəni yerinə yetirəsən? Başqaları kimi yaşamaq səni darıxdırır? Məsələ belədir! Sən başqa cür yaşayacaqsan! İş qanundur; kim ki ona darıxdırıcı bir şey kimi baxır, ondan qaçır, sonra iş onun üçün ağır cəza olacaq. Sən zəhmətkeş olmaq istəmirsən, onda qul olacaqsan. Zəhmət bizi əldən buraxırsa da, ancaq ona görə buraxır ki, sonra yenə də tutsun, ancaq bu dəfə başqa cür tutsun; sən onun dostu olmaq istəmirsən, onda qulu olacaqsan. Sən düzgünlüklə işləyib yorulmaq istəmirsən, onda cəhənnəmdəki günahkar bəndə kimi tər tökəcəksən! Başqaları oxuyanda, xırldayacaqsan. Sən uzaqdan, aşağıdan baxıb başqalarının işlədiyini görəcəksən, amma sənə elə gələcək ki, onlar dincəlirlər. Əkinçi, biçinçi, matros, dəmirçi sənə cənnətdə xoş günlər keçirən xoşbəxt adam kimi işıq içində görünəcək. Zindən gör necə işıq saçır! Kotanın dəstəyindən tutmaq, yer əkmək, dərz bağlamaq nə fərəhli işdir! Çay gəmisinin külək altında sərbəst olması onun üçün bayramdır! Amma sən, tənbel, külüng vur, əlləş, hərəkət elə! Öz boyunduruğunda sürün, çünki sən artıq ən ağır qoşquda yüklü heyvan olmusan! Heç bir iş görməmək – bu, sənin məqsədinmi? Belə şey olar?! Gərək yorğunluq hiss olunmadan bircə həftə də, bircə gün də, bircə saat da keçməsin! Sonra bir şey qaldırmaq sənin üçün əzab olacaq. Hər dəqiqə əzələlərini sarsıdacaq. O şey ki başqaları üçün quş tükü kimi yüngül olacaq, sənin üçün qaya parçası kimi ağır olacaq. Ən adi şeylər sənə dik yoxuş kim görünəcək. Həyat sənin üçün dəhşətli bir şey olacaq. Gəzmək, hərəkət etmək, nəfəs almaq nə ağır iş imiş! Sənə elə gələcək ki, ciyərlərin yüz girvənkədir. Buradanmı keçmək, ya oradanmı – bu, sənin üçün çətin həll edilən məsələ olacaq. Hər bir adam evdən çıxmaq istəyəndə qapını açır, küçəyə çıxır. Amma sənin üçün evdən çıxmaq divarı deşmək deməkdir. Küçəyə çıxmaq üçün, adətən, nə edirlər? Pilləkənlə enirlər; amma sən döşəkağıllarını şüləkləyəcəksən, şüləkənləri bir-birinə düyünləyib kəndir edəcəksən, sonra pəncərədən çıxacaqsan, bu kəndirlə dərin uçurum kimi

hündür bir yerdən enəcəksən, özü də bu necə olacaq, yağışda, tufanda, şiddətli küləkdə olacaq; kəndir çox qısa olsa, enmək üçün sənin ancaq bir imkanın qalacaq: özünü aşağı atmaq! Özünü necə gəldi aşağı atacaqsan, ya da yanmaq təhlükəsi altında bacadan çıxmalı olacaqsan, yainki batmaq təhlükəsi altında ayaqyolu kanallarının içi ilə sürünəcəksən. Mən hələ deşikləri, daşları, suvaqları demirəm: bu deşikləri gərək gizlədəsən, daşları gərək gündə iyirmi dəfə çıxarasan, sonra yenə də yerinə qoyasan, suvaqları gərək öz döşəyində gizlədəsən. Tutaq ki, sən qabağında qıfıl var. Şəhər adamının qıfıl açmaq üçün açarı olur, bunu usta düzəldir. Amma sən qıfılın yoxdur. Sən qıfılı açmaq istəsən, məcbur olacaqsan ki, dəhşətli, həm də qəribə bir şey düzəldəsən. İki su pulu götürüb ortasından kəsəcəksən, iki lövhə edəcəksən. Hansı alətlə? Bunu özün ixtira edəcəksən, bu, sən öz işindir. Sonra lövhələrin içini ovacaqsan, ancaq çalışacaqsan onların bayır tərəfi xarab olmasın. Sonra lövhələri vintlə elə düzəldəcəksən ki, onları, qutu ilə qapağı kimi, ağız-ağıza qoyub bağlayanda kip olsun. Bu qayda ilə bu pulu ayrı puldan ayırmaq mümkün olmayacaq. Nəzarətçilər üçün bu, ancaq iki su puldur, axı onlar həmişə sənə göz qoyacaqlar – amma sən üçün balaca qutudur. Sən onda nə gizlədəcəksən? Xırdaca polad parçası; saat yayı; bu yayı sən diş-diş eləyəcəksən. O da mişar olacaq. Sancaq uzunluqda olan, sən pulunun içində gizlədilən bu xırdaca mişarla sən kilid dilini, çəftəni, qapıya vurulan qıfılı, pəncərədəki dəmiri, ayağındakı dəmir halqanı mişarlayacaqsan. Bu qəribə, əntiqə aləti hazırladıqdan, sənət aləmində belə möcüzə, belə diribaşlıq, bacarıq, səbir göstərdikdən sonra sən ixtira etdiyən şeyin üstü açılırsa, bunun qabağında mükafatın nə olacaq? Karser! Bax bu, sən gələcəyin. Tənbəllik, kef – bu ki dərin girdabdır! Heç bir iş görməmək – bu, insanı uçuruma aparan qərardır, sən bunu bilirsənmi? İşsiz-peşəsiz, cəmiyyətin hesabına yaşamaq! Heç bir xeyir verməmək, yəni zərərli olmaq! Bu ki birbaşa yoxsulluq girdabına aparır! Vay o adamın halına ki, müftəxor olmaq istəyir! Belə adam iyrenc qurd olur. Hə, sən işləməyi xoşlamırsan? Sən ancaq bir fikrin var: yaxşı yemək, yaxşı içmək, yaxşı yatmaq, eləmi? Belə olduqda sən ancaq su içəcəksən, qara çörək yeyəcəksən, quru taxta üstündə, qol-qıçına vurulan dəmir zəncirlərlə bir yerdə yatacaqsan, gecələr bu zəncirlərin soyuğunu hiss edəcəksən! Sən bu zəncirləri

qıracaqsan, qaçacaqsan? Çox gözəl. Sən qarnı üstündə kollar arasında sürünəcəksən, meşə heyvanları kimi ot-alaf yeyəcəksən. Sonra səni tutacaqlar. Səni yeraltı həbsxanaya salacaqlar, sən illərlə orada qalacaqsan, səni divara zəncirləyəcəklər, su içmək üçün qaranlıqda əlinlə su qabını axtaracaqsan, çox pis həbsxana çörəyi gəmirəcəksən, elə çörək ki, heç nə də ona yaxın durmaz; paxla yeyəcəksən, elə paxla ki, səndən qabaq onu qurd yemişdir. Zirzəmidə yaşayan məryəmquurdu olacaqsan. Ay bədbəxt bala, özünə yazığın gəlsin; axı hələ cavansan; ana qucağında yatdığından heç iyirmi il də keçməmişdir, yəqin, hələ anan da sağdır! Sənə and verirəm, mənim sözümə qulaq as! Sən istəyirsən ki, zərif qara mahuddan paltar geyəsən, ayağında lak tuflı olsun, saçın burmalanmış olsun, sən istəyirsən ki, saçına ətirli yağ vurasan, qadınların xoşuna gələsən, qəşəng olasan, eləmi? Amma sənin saçını təmiz qırxaçaqlar, əyninə qırmızı gödəkçə, ayağına taxta ayaqqabı geydirəcəklər. Sən istəyirsən üzük taxasan, amma sənin boynuna dəmir buxov vuracaqlar. Arvada baxsan, səni kötəkləyəcəklər. Həbsxanaya sən iyirmi yaşında cavan girəcəksən, amma oradan əlli yaşında qoca çıxacaqsan. Sən ora girəndə qırmızı yanaqlı, tərəvətli, parlaq gözlü, qəşəng dişli, gözəl saçlı gənc olacaqsan, amma oradan çıxanda beli bükülmüş, üzü qırışmış, dişi tökülmüş, saçı ağarmış, taqətdən düşmüş, dəhşətli qoca olacaqsan! Ey mənim yazıq balam, sən pis yoldasan, avaraçılıq sənə pis məsləhətlər verir! Ən ağır iş oğurluqdur! İnan mənə, tənbellik deyilən bu əzablı işi öz üzərinə götürmə! Dələduz olmaq asan iş deyil. Düz adam olmaq ondan çox-çox asandır. İndi get, mənim dediklərim haqqında fikirləş! Yaxşı, sən məndən nə istəyirsən? Mənim pul kisəm sənə lazımdır? Al, götür.

Qoca Monparnası buraxdı, pul kisəsini onun əlinə qoydu. Monparnas elə o saat kisənin ağırlığını əlində yoxladı, adət etdiyi ehtiyatkarlıqla onu oğurlanmış kimi astaca sürtükünün arxa cibinə qoydu.

Qoca kisəni ona verdikdən sonra döndü, yenə də sakit-sakit gəzməyə başladı.

Monparnas mızıldayaraq dedi:

– Axmaq!

Bu xoştəbiətli qoca kim idi?

Oxucular, heç şübhəsiz, onun kim olduğunu başa düşmüşlər.

Monparnas qocanın get-gedə qaranlıqda gözdən itdiyinə dilxor halda baxırdı. Bu iş dəqiqələri onun üçün uğursuz dəqiqələr oldu.

Qoca uzaqlaşdıqca Qavroş yaxınlaşırdı.

Qavroş çəp-çəp hasara baxaraq, gördü ki, Maböf baba, görünür, yuxuya getmiş, hələ də oturacaqda oturmuşdur. Kolun arasından çıxıb, sürünə-sürünə, yavaş-yavaş Monparnasa sarı getdi. Monparnas arxası ona sarı durmuşdu. Qavroş qaranlıqda görünmürdü; o, səssizcə Monparnasa yaxınlaşdı, əlini üsulluca onun zərif, qara sürtükünün dal cibinə salıb pul kisəsini çıxartdı, sonra qaranlıqda sürünən koramal kimi yenə də sürünə-sürünə geri qayıtdı. Monparnasın ehtiyatlı olmağa heç bir əsası yox idi, həm də ömründə birinci dəfə idi ki, fikrə getmişdi, buna görə də heç bir şey duymadı. Qavroş Maböf baba oturan yerə gəldi, pul kisəsini çəpərin üstündən bağa atıb var gücü ilə qaçmağa başladı.

Pul kisəsi Maböf babanın ayağı üstünə düşdü. Bu, onu yuxudan oyatdı. O əyilib düşən şeyi götürdü, heç bir şey başa düşmədi, onu açdı. Bu, ikigözlü kisə idi: kisənin bir gözündə bir az xırda pul, o biri gözündə altı qızıl var idi.

Cənab Maböf lap özünü itirdi, kisəni Plutarx xalanın yanına apardı.

Plutarx xala dedi:

– Bu, göydən düşüb.

Beşinci kitab

SONU ƏVVƏLİ İLƏ DÜZ GƏLMİR

Birinci fəsil

QIŞLA ƏLAQƏDAR OLAN TƏKLİK

Kozettanın dərdi dörd-beş ay bundan əvvəl çox ağır, çox şiddətli olduğu halda, indi heç özü də səbəbini bilmədən yavaş-yavaş yüngülləşirdi. Təbiət, bahar, gənclik, ata məhəbbəti, quşların, çiçəklərin şənliyi bu gənc, bu məsum qəlbə unutqanlıqabənzər bir şeyin günü-gündən, yavaş-yavaş, damla-damla nüfuz etməsinə səbəb oldu. Onun qəlbindəki od, doğrudanmı, söniürdü, ya o, külləmi örtülürdü? Hər halda, əvvəllər onu yandıran, ona əzab verən şeyi o çox az duyurdu.

Bir gün Marius onun yadına düşdü, o, öz-özünə dedi: “Nə qəribədir, mən daha onu düşünürəm”.

Elə o həftə, bağın dəmir barmaqlığı yanından keçəndə çox qəşəng mundirli, arı kimi incəbelli, qız yanaqlı, fabra ilə boyalı bıqlı, sarı-şınsaqlı, mavi, dəmbərəgözlü, boşluq və həyasızlıq ifadə olunan gözəl girdəüzlü, əla kiverli cavan ulan zabiti gördü; onun belində qılinc, ağızında siqar var idi; o qətiyyətlə Mariusa oxşamırdı. Kozetta elə güman etdi ki, bu, yəqin, Babil küçəsindəki qışlada yerləşən polkun zabitlərindəndir.

Ertəsi gün Kozetta onu yenə də gördü. Zabitin nə vaxt gəldiyini yadında saxladı.

Bu gündən etibarən Kozetta hər gün onun buradan keçib-gətdiyini görürdü – bu ancaq təsadüfdümü?

Zabitin yoldaşları belə bir şey görmüşdü: bu “sahibsiz” bağda, rokoko üslubunda olan paslı barmaqlıqlar ardında, o qəşəng leyte-

nant buradan keçəndə həmişə çox sevimli bir qız olur. Bu leytenant oxucuların tanıdığı Teodül Jilnorman idi.

Onlar leytenantı deyirdilər:

– Bura bax, burada körpə bir qız var, sənə çox həsrətlə baxır, ona diqqət yetir!

Ulan da onlara belə cavab verirdi:

– Elə bir bu qalib! Mənə baxan qızların hamısına durub mən diqqət yetirəcəyəmmiş!

Bu, elə vaxta təsadüf edirdi ki, Marius bu zaman, doğrudan da, məhv olmağa yaxınlaşırdı; o, dönə-dönə öz-özünə deyirdi: “Ölməmişdən əvvəl onu bircə dəfə də görədim!” Onun arzusu yerinə yetməydi və o, Kozettanı ulana baxan görsəydi, heç bir söz söyləmədən bağı çatlardı.

Burada müqəssir kimdi? Heç kəs.

Marius o adamlardan idi ki, dərdə batanda daha içindən çıxıb bilmir, amma Kozetta dərdə batsa da, üzüb kənara çıxan adamlardan idi.

Bundan başqa, Kozetta xəyal aləminə dalan, başlı-başına buraxılan qızın keçirdiyi təhlükəli dövrü, faciə ilə qurtara bilən vəziyyəti keçirirdi: bu zaman tək yaşayan cavan qızın qəlbi təsadüfdən asılı olaraq ya mərmər sütunların başlığına, ya da meyxana dirəyinə sarmaşan tənək zoğlarına oxşayır. Bu tez ötüb-keçən həlledici dövr bütün yetim qızlar üçün – istər kasıb olsun, istər dövlətli – təhlükəlidir, çünki var-dövlət qızın özü üçün pis adam seçməsinə mane olmur: ali cəmiyyətdə də qız özünə tay olmayan adama ərə gedir; evlənmək işində qızla oğlanın bir-birinə tay olmaması məsələsi, əslində, ürəklərin bir-birinə tay olmaması məsələsidir. Adı-sanı, şan-şöhrəti, varı-dövləti olmayan cavan oğlan böyük hisslər, böyük ideallar məbədini öz üzərində saxlayan mərmər sütun ola bilər, lakin dövlətli, xudbin, təmizlənmiş çəkmələri, bəzəkli sözləri ilə fəxr edən kübar bir adam – əgər onun zahirinə deyil, daxilinə baxılırsa, onun daxilinə də ancaq arvadı baxa bilər – aydın olar ki, o, azgınlıq, alçaqlıq, sərxoşluq ehtiraslarına tutulmuş tamamilə boş, rəzil bir şəxsiyyətdir, xalis meyxana dirəyidir.

Kozettanın qəlbində nələr gizlənmişdi? Sakitləşmiş, ya yuxuya dalmış ehtirası, qanadlanan sevgimi, şəffaf, parlaq, lakin müəyyən dərinlikdə dumanlanmış qaranlıq bir şeymi? Bu qəlbin səthində

qəşəng zabitin surəti əks olunurdu. Lakin bu qəlbin dərinliyində, lap dərinliyində xatirə vardı mı? Bəlkə də, vardı. Kozetta bunu bilmirdi.

Birdən qəribə hadisə baş verdi.

İkinci fəsil

KOZETTANIN QORXULARI

Aprelin birinci yarısında Jan Valjan harasa getdi. Onun bəzən evdən getdiyi oxuculara məlumdur. O ən çoxu birgünlüyə, ya iki günlüyə gedirdi. O, hara gedirdi? Bunu heç kəs, hətta Kozetta da bilmirdi. Ancaq bir dəfə Kozetta Jan Valjanın mindiyi faytonda onu boş dalana qədər ötürdü; dalanın tinində “Odun dalanı” sözləri yazılmışdı. Jan Valjan orada fiakrdan düşdü, Kozetta elə həmin faytonda Babil küçəsinə, öz evlərinə qayıtdı. Jan Valjan, adətən, evdə pul olmayanda belə kiçik səyahətlərə çıxardı.

Deməli, Jan Valjan evdə yox idi. O gedəndə demişdi: “Mən üç gündən sonra qayıdacağam”.

Kozetta axşam qonaq otağında tək idi. Əylənmək üçün fisqarmoniyanı açdı, çala-çala oxumağa başladı. O, “Evriant” dan “Ovçular meşədə azdı!” xorunu oxuyurdu; bu, bəlkə də, bütün musiqi əsərlərinin ən yaxşısı idi. Oxuyub qurtarandan sonra fikrə getdi.

Birdən bağda kiminsə ayaq səsi eşidildi.

Bağdakı onun atası ola bilməzdi, o, burada deyildi. Tüsen də ola bilməzdi, yatmışdı. Axşam saat on idi. Kozetta qonaq otağının pəncərəsinə yaxınlaşdı, qulağını pəncərənin iç tərəfdən örtülən taxta qapısına qoydu.

Ona elə gəldi ki, bu, kişi addımlarının səsidir – o adam kim isə, çox ehtiyatla gəzirdi.

O, tez ikinci mərtəbəyə qalxıb, öz otağına girdi, pəncərə qapısındakı nəfəsliliyi açıb bağa baxdı. Bədirlənmiş ay görünürdü. Hava elə işıqlı idi ki, deyirdin lap gündüzdür.

Bağda heç kəs yox idi.

Kozetta pəncərəni açdı. Bağdan səs gəlmirdi. Küçəyə baxdı, küçə həmişəki kimi bomboşdu.

Kozetta elə zənn etdi ki, yanılmışdır, görünür, onun qulağına səs gəlmişdi. Bu, Veberin gözəl və qəmgin xorunun yaratdığı hallüsinasiya idi; həmin xor insanın gözləri önündə dərin, həm də qorxunc, sirli girdablar açır, adamın qarşısında, küləkdən əsən qalın meşə kimi titrəyir, o xorda əlaqaranlıqda tələsə-tələsə yerişən, göz-dən itən ovçuların ayağı altında quru budaqların xışıltısı eşidilir. Kozetta daha bu barədə düşünmədi.

Bunu da demək lazımdır ki, Kozetta öz təbiəti etibarilə qorxaq deyildi. Onun damarlarında qara camaata mənsub olan, sərgüzəşt axtaran ayaqyalın qadının qanı vardı. Unutmamalı ki, o, göyərçindən daha artıq, torağaya oxşayırdı. Onun xasiyyətinin əsasını adamayovuşmazlıq və cəsarət təşkil edirdi.

Ertəsi gün qaş qaralanda o, bağda gəzirdi, dumanlı fikirlər onu məşğul etmişdi; lakin hərdən ona elə gəlirdi ki, elə bil, dünənki kimi lap aydınca səs eşidir, elə bil, ondan azca kənarında, ağacların altında, qaranlıqda adam gəzirdi. Ancaq o düşünərək, belə nəticəyə gəldi: yırğalana-yırğalana bir-birinə dəyən iki budağın xışıltısı kimi heç şey ot üstündə yerişən adamın ayaq səsini xatırlatmır, buna görə də qorxmadı. Burası da var ki, o heç şey görmürdü.

Kozetta pöhrəliyin içindən çıxdı; artırmaya çatmaq üçün o ancaq xırdaca, yaşıl bir çəməndən keçməli idi. Evə sarı gedəndə ay arxa tərəfdə olduğu üçün onun kölgəsi bu yaşıl çəmənə düşdü.

Kozetta diksinərək dayandı.

Otun üstündə onun kölgəsi ilə yanaşı ay işığında başqa kölgə də vardı – bu lap aydın görünürdü; bu girdə şlyapalı kölgə onu daha artıq qorxutmuş, dəhşətə gətirmişdi.

Elə bil ki, o kolun qırağında, Kozettadan iki-üç addım kənarında duran bir adamın kölgəsi idi.

Bir neçə an o nə danışa bildi, nə çığıra bildi, nə adam çağıra bildi, nə qımıldana bildi, nə də başını çevirə bildi.

Nəhayət, o, özünü ələ aldı, qəti hərəkətlə geri baxdı.

Heç kəs yox idi.

Yerə baxdı. Kölgə yox olmuşdu.

Yenə də kola sarı qayıtdı, bütün künc-bucağı cəsarətlə gözdən keçirtdi, dəmir barmaqlığa kimi getdi, heç şey tapmadı.

Onun bütün bədəni buzladı. Yoxsa bu da hallüsinasiyadır? Bu ola bilərmi? İki gün dalbadal? Bir dəfə olsaydı, yenə dərd yarı

idi, bu ikinci nə deməkdi? Xüsusilə onu təşvişə salan bir şey idi – bu kölgə, heç şübhəsiz, xəyal deyil. Gözə görünən xəyallar heç də başına şlyapa qoymur.

Ertəsi gün Jan Valjan qayıtdı. Kozetta qulağına səs gəldiyini, gözünə kölgə göründüyünü ona danışdı. O gözləyirdi ki, atası onu sakitləşdirəcək, çiyinlərini sıxaraq deyəcəkdir: “Sən xırdaca səfeh qızsan!”

Lakin o fikrə getdi. “Burada nəşə var”, – dedi.

O, bir bəhanə ilə Kozettanı otaqda qoyub, başa getdi. Bu zaman Kozetta gördü ki, Jan Valjan çox diqqətlə barmaqlığa baxır.

Kozetta gecə yuxudan ayıldı; bu dəfə o, artırmanın qabağında, onun pəncərəsi altında kiminsə gəzdiyini lap aydınca eşitdi. Yüyürüb pəncərənin nəfəsliyini açdı. Doğrudan da, bağda bir adam gəzirdi, əlində də iri ağac vardı. Çağırmaq istəyirdi ki, birdən ay bu adamın üzünü yandan işıqlandırdı. O, Kozettanın atası idi.

Kozetta yenə də yatağına girdi, fikirləşərək öz-özünə dedi: “O, yaman təşvişə düşüb!”

Jan Valjan o gecəni bağda keçirdi, sonra iki gecə də bağda oldu. Kozetta pəncərə qapısının taxtaları arasından onu gördü.

Yarımqıç ay üçüncü gecə gec çıxdı, bəlkə də, saat bir olardı ki, Kozetta atasının birdən qəhqəhə ilə güldüyünü eşitdi. Jan Valjan onu çağırırdı:

– Kozetta!

Kozetta cəld yatağından qalxdı. Kapotunu geyib pəncərəni açdı. Onun atası aşağıda, çəmənin ortasında durmuşdu.

– Mən səni oyatdım ki, sakit olasan. Bir bax! Budur sənin gördüyün girdə şlyapalı xəyal!

Jan Valjan bunu deyib, ot üstünə düşən uzun kölgəni göstərdi: bu, doğrudan da, girdə şlyapalı adam qaraltısına çox oxşayırdı. Bu, qonşu evin taxtapuşu üstündən yüksələn üstü papaqlı dəmir soba borusunun kölgəsi idi.

Kozetta da güldü, onun bütün qorxulu təsəvvürləri dağıldı. O, ertəsi gün atası ilə səhər yeməyi yeyərkən soba bacası xəyallarının gəzdiyi bu məşum bağı məsxərə edərək gülürdü.

Jan Valjan yenə də sakitləşdi. Kozettaya gəlincə, o, hələ bir şeyi yaxşı ayırd etməmişdi: çəməndə kölgə gördüyü, ya belə bir kölgənin varlığını zənn etdiyi yerə soba bacasının kölgəsi düşə bilərdimi,

onda ay bu kölgəni sala biləcək yüksəklikdə idi mi? O, öz-özünə soba bacasının belə qərribə şəkildə hərəkət etməsi barəsində sual verməmişdi: bu soba bacası cinayət etdiyi yerdə ələ keçəcəyindən qorxmışdu, kölgəsinə baxılan kimi qaçıb gizlənmişdi, çünki Kozetta dönüb baxan kimi kölgə yox olmuşdu – Kozetta buna əmindir. Buna baxmayaraq, o, tamamilə sakitləşdi. Atasının göstərdiyi dəlil ona lap düzgün göründü, nəticə etibarilə, axşam, ya gecə kiminsə bağda gəzməsi fikri onun başından çıxdı.

Lakin bir neçə gündən sonra yenə bir hadisə oldu.

Üçüncü fəsil

TÜSENİN İZAHATI İLƏ ZƏNGİNLƏŞMİŞDİR

Bağda, küçəyə baxan dəmir barmaqlığın yanında daş bir oturmaq vardı; vələs ağacının budaqları bu oturacağı bağa baxmağa maraqlı göstərən adamların nəzərindən gizləndirdi; lakin yoldan keçən adam barmaqlıqlar və budaqlar arasından əlini uzatsaydı, onun əli daş oturacağına çatarı.

Bir gün axşam, elə həmin aprel ayında, Jan Valjan evdə olmayan-da, Kozetta gün batandan sonra gəlib bu oturacaqda oturdu. Əsən sərin külək budaqlar arasında səslənirdi. Kozetta fikrə getdi. Heç bir səbəb olmadan onu kədər bürüdü; bu, axşamların gətirdiyi, bəlkə də, axirət sirrinin bu zaman hiss etdirdiyi qeyri-müəyyən kədərdir.

Kim bilir, bəlkə, Fantina burada idi, bu axşam qaranlığında gizlənmişdi.

Kozetta yerindən qalxdı, şəhli ot üstündə gəzə-gəzə bağı yavaş-yavaş dolaşdı. O, oyaqkən malxulya yuxusuna dalsa da, öz-özünə dedi: “Bu vaxt bağda gəzmək üçün mütləq taxta ayaqqabı geymək lazımdır. Yoxsa adam soyuqlaya bilər”.

O yenə də oturacağına sarı qayıtdı.

Oturmaq istəyəndə bayaqkı yerində böyük daş gördü – bu daş, heç şübhəsiz, bir az əvvəl burada yox idi.

Kozetta daşa baxaraq, öz-özündən soruşdu: “Bu nə olan şeydir?” Birdən onun ağına bir fikir gəldi, bu fikir onu qorxutdu: o daş öz-özünə bura gəlməmişdir, bunu kim isə gətirib bura qoymuşdur,

kiminsə əli barmaqlığın dəmir çubuqları arasından bura uzanmışdır. Bu dəfə onun qorxmasına əsas var – daş göz qabağında idi. Burada daha şübhəyə yer qalmırdı. Kozetta daşa heç əlini də toxundurmadı, qaçıb getdi, heç dönüb geriye də baxmadı, evə girən kimi qapını kilidlədi, həyəət çıxan şüşə qapısının cəftəsini vurdu, pəncərə taxtasını örtdü.

Sonra Tüsendən soruşdu:

– Atam gəlib?

– Xanım qız, hələ gəlməyib.

(Biz əvvəllər Tüsenin danışanda kəkələdiyini söyləmişdik. Qoy oxucular bizə icazə versin, bunu bir daha göstərməyə. Fitri nöqsanı eynən təqlid etmək bizi iyrəndirir).

Jan Valjan düşünməyə meyil etdiyindən, axşam gəzintilərini xoşlardı, çox vaxt evə xeyli gec qayırdardı.

Kozetta sözüne davam edərək dedi:

– Tüsen, siz, heç olmasa, bağa baxan pəncərə taxtalarının boltlarını yaxşı bərkidirsinizmi? Pəncərələrə dəmir cüyləri taxırsınızmi?

– Əlbəttə, xanım qız, arxayın olun!

Tüsen öz işini vicdanla yerinə yetirirdi. Kozetta bunu yaxşı bilsə də, aşağıdakı sözləri əlavə etməyə bilməzdi:

– Axı bu ətrafda heç adam olmur!

Tüsen onun sözüne qüvvət verdi:

– Xanım qız, bunu lap doğru dediniz! Adamı öldürərlər, heç kəsin xəbəri də olmaz! Bizim ağa da ki gecələri evdə qalmır. Xanım qız, siz heç şeydən qorxmayın, mən bütün pəncərələri lap qala qapıları kimi bağlayıram. Evdəkilər də ki ancaq arvad xeyləğidir. Burada adam tir-tir əsməyib neyləsin?! Bir özün fikirləş! Birdən gecə vaxtı kişilər adamın otağına soxulub əmr eləyir: “Sus!” Sonra da başlayıb adamın başını kəsələr. Adam ölümdən çox da qorxmur, hamı ölür, buna əlac yoxdur, gec-tez hamı ölüb gedəcək, ancaq bu kişilərin adama əl atmasını duymaq pisdir. Bir də ki, yəqin, onların bıçağı küt olur! Ah, ilahi!

Kozetta:

– Daha bəsdir! – dedi, – hər yeri yaxşıca bərkidin.

Kozetta Tüsenin uydurduğu bu dəhşətli şeylərdən daha artıq qorxduğundanmi, ya keçən həftə gördüyü xəyalın yadına düşməsindənmi daha cəsarət edib heç bu sözləri də deyə bilmədi: “Gedin

bir ora baxın, orada kim isə oturacağıın üstünə daş qoymuşdur!” O, bağa çıxan qapını açmağa qorxurdu; qorxurdu ki, “o kişilər” birdən evə girirlər. O, bütün qapıları, pəncərələri möhkəmcə bağlamağı əmr etdi. Tüseni zirzəmidən tutmuş çardağa kimi, hər yeri gözdən keçirməyə məcbur etdi, öz otağının qapısını kilidlədi, çarpayının altına baxdı, sonra da yerinə girdi, ancaq pis yatdı. Bütün gecəni dağ kimi iri, mağaralarla dolu daş onun yuxusuna girdi.

Səhər gün çıxanda Kozetta yuxudan ayılıraq gecəki dəhşəti ağır bir yuxu kimi xatırladı. Çıxan günəş adamı gecə vaxtı duyduğu qorxuları üzərində güldürür, həm də qorxu nə qədər ağır olsa, gülüş də bir o qədər fərəhli olur. Kozetta ayıldıqdan sonra öz-özünə dedi: “Mənim bu gözümə görünən şeylər nədir axı? Keçən dəfə bağda mənim qulağıma ayaq səsi gəlmişdi! Sonra soba bacasının kölgəsindən qorxdum! Yoxsa mən qorxaq qız olmuşam?!” Pəncərə qapıları arasından düşən, ipək pərdələri tünd-qırmızı rəngə boyayan gün işığı Kozettanı o qədər ürəkləndirdi ki, duyduğu bütün dəhşətlər, hətta daş özü də onun təsəvvüründən silinib getdi.

O, belə qərara gəldi: “Bağda girdə şlyapalı adam olmadığı kimi, oturacaqda da heç bir daş-filan yoxdur! O biri şeylər kimi, bu daş da mənim gözümə görünüb!”

Geyinib bağa endi, tez oturacağa sarı getdi, birdən onu soyuq tər basdı, daş orada idi.

Lakin bu vəziyyət bir an davam etdi. O şey ki gecə adamı qorxudur, gündüz maraqlı oyadır.

Kozetta öz-özünə dedi: “Bundan qorxmaq niyə?! Baxaq görək burada nə var!”

Daşı qaldırdı, daş çox ağır idi. Onun altında məktubaoxşar bir şey vardı.

Bu, ağ kağızdan düzəldilmiş zərf idi. Kozetta tez onu götürdü. Məktubun üstündə ünvan yox idi, o birisi üzünə də möhür vurulmuşdu. Zərfin ağız yapışdırılmasa da, içi boş deyildi, içində kağız vardı.

Kozetta zərfi açdı. İndi onu qorxu və maraqlı deyil, həyəcan bürümüşdü.

Konvertin içindən balaca dəftər çıxartdı; dəftərin səhifələri nömrələnmişdi; hər səhifədə çox xırda xətt ilə bir neçə sətir söz yazılmışdı. Kozettaya elə gəldi ki, sözlər gözəl xətt ilə yazılmışdır.

Kozetta məktubun ora-burasına baxdı: ad görmədi, imza da yox idi. Məktub kimə yazılmışdı? Görünür, Kozettaya yazılmışdır. Çünki onu gətirib Kozettanın oturacağı üstünə qoymuşdular. Məktub kimdəndi? Kozettaya elə gəldi ki, o, böyük bir sehrin hökmü altına düşmüşdür: gözünü əlində əsən məktubdan çəkmək istədi, göyə, küçəyə, üstünə gün düşmüş akasiya ağaclarına, qonşu evin taxtapuşu üstündə uçan göyərçinlərə baxdı, sonra birdən məktuba nəzər saldı, fikirləşdi ki, burada nələr yazıldığını bilmək lazımdır.

Məktubda bu sözləri oxudu:

Dördüncü fəsil

DAŞ ALTINDA QƏLB

Sevgi nədir? Kainatın bir məxluqda cəmləşməsi, bir məxluqun Tanrıya çevrilməsi – sevgi budur.

Sevgi – mələklərin ulduzlara göndərdiyi salamdır. Qəlb eşqdən kədərlənəndə nə qədər həzin olur!

Öz varlığı ilə bütün dünyanı dolduran məxluqun meydanda olmaması böyük boşluq əmələ gətirir! Sevilən adam Allah olur – bu nə doğru sözdür! Bütün varlığın atası olan Allah kainatı ruh üçün, sevgi üçün yaratmasaydı, sevişənlərə baxıb qibtə edərdi – bu çox aydın məsələdir.

Ruhun xəyallar kaşanəsinə qədəm qoyması üçün bənövşəyi bantlı ağ ipək şlyapa altında görünən təbəssüm kifayətdir.

Allah hər şeydə mövcuddur, lakin hər şey Allahın görünməsinə mane olur. Əşya qaranlıqdır, canlı məxluq nüfuzəlməz bir şeydir. Canlı məxluqu sevmək – onun ruhuna nüfuz etmək deməkdir.

Bəzi fikirlər dua kimidir. Elə dəqiqələr olur ki, ruh bədənin vəziyyətindən asılı olmayaraq diz çökür.

Bir-birindən ayrı düşən aşıqlar min bir xülya ilə ayrılığı aldadırlar, lakin bu xülyalar özünə görə realdır. Bu aşıqləri görüşməyə qoymurlar, onlar yazışa bilmirlər, belə olduqda onlar ünsiyyət üçün çox sirlə vasitələr tapırlar, bir-birinə quşların nəğməsini, çiçəklərin ətrini, uşaqların gülüşünü, günəşin işığını, küləklərin nəfəsini, ulduzların şüasını – bütün dünyanı göndərirlər. Niyə də göndərməsinlər?

Bütün məxluqat sevgiyə xidmət üçün yaranmışdır. Sevgi öz namə-lərini göndərmək üçün bütün təbiəti məcbur etmək qüvvəsinə malikdir.

Eh, bahar! Sən mənim o qıza yazdığım məktubsan!

Gələcək ağıldan çox-çox artıq qəlbindir. Əbədiyyəti zəbt edə bilən, onu dolduran yeganə şey sevgidir. Sonsuzluq tükənməzlik tələb edir.

Sevgidə ruhun özündən nəsə var. Sevginin təbiəti də ruhun təbiətindəndir. Sevgi də ruh kimi ilahi qığılcımdır. Sevgi də ruh kimidir – nə ona batmaq, nə onu bölmək, nə də məhv etmək olar. Sevgi atəşdən ibarət mərkəzdir, əbədidir, namütənahidir; heç bir şey onu məhdudlaşdırma bilməz. Heç bir şey onu bizim qəlbimizdə söndürə bilməz. Biz onun lap iliyimizə qədər işləyən istiliyini duyuruq, göy-lərin lap dərinliyinə varan işığını görürük.

Ey sevgi! Ey məftunluq! Ey bir-birini anlayan iki ruhun, bir-birinə təslim olan iki qəlbin, bir-birinə nüfuz edən iki baxışın duyduğu zövq! Sən gələcəksən, elə deyilmi, ey xoşbəxtlik? Ey ikilikdə olan gəzin-tilər! Ey müqəddəs, fərəhli günlər! Hərdən xəyalıma belə bir şey gəlir: elə bil ki, arabir mələklərin həyatından dəqiqələr, anlar ayrılır, insan taleyi içərisindən sürətlə ötüb-keçmək üçün yerə enirlər.

Allah bir-birini sevən iki aşiqin xoşbəxtliyinə bu xoşbəxtliyi həd-siz dərəcədə uzatmaqdan başqa, ayrı heç şey əlavə edə bilməz. Sevgi dolu həyatdan sonra seçki dolu əbədiyyət gəlir – bu, doğru-dan da, sevginin uzadılmasıdır; lakin sevginin bu dünyada qəlbə verdiyi böyük xoşbəxtliyin qüvvətini heç Allah özü də artıra bilməz. Allah – göyün, sevgi – insan varlığının fəzilətidir.

Biz ulduza iki səbəbə görə baxırıq: o həm işıq saçır, həm də əlçatmazdır. Lakin bizim yanımızda bundan da zərif işıqsaçan bir halə, bundan da böyük sirr var, o da qadındır!

Biz kim olursa olaq, elə bir şey var ki, onunla nəfəs alırıq. Ondən məhrum olduqda, havadan məhrum oluruq, boğuluruq, ölü-rük. Sevgi yoxluğundan ölmək dəhşətdir. Bu, havasızlıqdan boğulub ölməkdir.

Sevgi iki məxluqu ilahi və müqəddəs vəhdət şəklində birləşdi-rərək bir-birinə bağlayanda onlar həyatın sirrini tapmış olur; indi onlar ancaq taleyin iki cəhəti, ruhun iki qanadıdır. Sevin, qanad-lanıb uçun!

Bir gün sizə elə gəlsə ki, yanınızdan keçən qadın işıq saçır, siz onda məhv oldunuz – siz sevirsiniz. Onda sizin üçün bircə yol qalır: onun haqqında elə inadla düşünməlisiniz ki, o da sizin haqqınızda düşünməyə məcbur olsun.

Sevginin başladığı işi ancaq Allah bitirə bilər.

Həqiqi sevgi itən əlcək üstündə məyus olur, tapılan burun yaylığı üçün son dərəcə sevinir; bu sevginin öz fədakarlığı, öz ümidləri üçün əbədiyyətə ehtiyacı var. Sevgi həm nəhayətsiz böyük, həm nəhayətsiz kiçik şeydən əmələ gəlir.

Siz daşsınızsa – maqnit olun; bitkisinizsə – mimoza olun; insan-sınızsa – sevgi olun.

Sevgi heç bir şeylə kifayətlənmir. İnsan xoşbəxt oldumu – cənnət istər, cənnəti əldə etdimi – səma istər.

Ey bir-birini sevənlər, bunun hamısında sevgi var. Siz ancaq bu şeyləri sevgidə tapmağı bacarın. Səma kimi sevginin də bir seyri var, lakin sevgidə səmada olmayan daha bir şey var ki, o da zövq almaqdır.

– O qız yenə Lüksemburq bağına gəlirmi? – Yox, cənab. – O qız günorta ibadətində bu kilsədə olurmu? – O daha bura gəlmir. – O qız yenə bu evdə yaşayırımı? – O, buradan köçüb getmişdir. – İndi o harada yaşayır? – O, öz yerini demədi.

Öz ruhunun harada yaşadığını bilməmək insan üçün nə böyük müsibətdir!

Sevgiyə uşaqlıq, başqa ehtiraslara isə dayazlıq xasdır. İnsanı dayazlaşdıran ehtiraslara ar olsun! İnsanı uşaq edən ehtirasa eşq olsun!

Nə qəribədir! Bilirsinizmi? Mən qaranlıqdayam. Bir məxluq vardı, o gedəndə göyü də özü ilə apardı.

Ah, onunla bir məqbərədə yan-yanı uzanmaq, arabir zülmət içində bir-birimizin barmağına yavaşca toxunmaq – bu, mənim üçün əbədi kifayətdir!

Siz əzab çəkirsiniz, ona görə ki, sevirsiniz. Daha bərk sevin! Sevgidən ölmək sevgi ilə yaşamaq deməkdir.

Sevin! Sayrışan ulduzlarda olan ağlasığmaz dəyişiklik bu əzabla birləşmişdir. İztirabın özündə məftunluq vardır.

Ey quşların sevinci! Quşlar nəgmə oxuyur, çünki onların yuvası var.

Sevgi – cənnət havasının səmavi tənəffüsüdür.

Dərin duyğulu qəblər, hikmətli ağıl sahibləri, həyatı Allah necə yaratmışsa, elə də qəbul edin! Bu, məchul tale üçün uzun sınaq, anlaşılmaz hazırlıqdır. Bu tale – həqiqi tale – məqbərənin içərisinə yol açan birinci pillədə insana məlum olur. Onda insanın gözüne nəşə görünür, insan sonu görməyə başlayır. Sonu! Bu sözə diqqət edin. Canlılar namütənahliliyi görürlər; sonu ancaq ölümlər görür. İntizar içində sevin, əzab çəkin, ümidinizi qırmayın, seyr edin, düşünün. Vay o adamın halına ki, o ancaq bədəni, şəkli, surəti sevmişdir! Ölüm bunların hamısını onun əlindən alacaqdır. Çalışın ruhu sevin, onda siz yenə də onu taparsınız.

Küçədə çox kasıb gəncə rast gəldim, o, bir qıza vurulmuşdu. Köhnə şlyapa qoymuşdu, yırtıq paltar geymişdi, pencəyinin dirsəyi deşilmişdi, su onun ayaqqabısına dolurdu, ulduzların şüası ruhuna süzülürdü.

Sevilmək nə böyük şeydir! Bundan daha böyük şey sevməkdir! Ürək ehtirasın gücü ilə əzəmətli olur. O, özündə ancaq təmiz şeyləri saxlayır. O ancaq yüksək və böyük şeylərə arxalanır. Gicikən buz üstündə bitə bilmədiyi kimi, nalayiq fikirlər də ürəkdə cücərə bilməz. Yüksək və aydın ruha kobud hisslər, ehtiraslar yol tapa bilməz! Belə bir ruh buludların, dünya teyflərinin, çılgınlığın, yalanın, nifrətin, şöhrətin, qiylü-qalın fəvqünə yüksələrək, göylərin lacivərdliyində yaşayır. Dağ zirvələri yeraltı təkənləri necə hiss edirsə, o da taleyin ancaq ən dərin, gizlin titrəyişini hiss edir.

Dünyada bircə nəfər də olsa sevən adam tapılmasaydı, günəş sönərdi.

Beşinci fəsil

KOZETTA MƏKTÜBDAN SONRA

Kozetta kağızı oxuduqca yavaş-yavaş xəyala dalırdı. Gözünü son sətirdən ayıranda gördü ki, qəşəng zabıt lovğa-lovğa dəmir barmaqlığın yanından ötüb-keçir – o, həmişə bu zaman burada görünürdü. Kozettaya o, çox çirkin göründü.

O, yenə də dəftəri gözdən keçirməyə başladı. Bu şeyləri yazan adamın xətti ona çox gözəl göründü. Yazılar başqa-başqa

mürəkkəblə də olsa, bir əllə yazılmışdı. Bəzi yerdə mürəkkəbin rəngi solğundu, bəzi yerdə tünd-qara idi – bu da o zaman olur ki, mürəkkəbqabına təzə mürəkkəb tökülür, deməli, bu qeydlər ayrı-ayrı vaxtda, seçilmədən, səliqəyə salınmadan kədər və iztirabla, məqsədsiz yazılmış təsadüfi fikirlərdi. Kozetta hələ ömründə belə şey oxumamışdı. Əlyaz- masında onun üçün qaranlıqdan çox işıq vardı. Bu, ona müqəddəs bir şey, məbəd təsirini bağışladı. Ona elə gəlirdi ki, bu sirlı sətirlərdən hər biri parıldayaraq, onun qəlbinə qəribə bir işıq saçır. Ona verilən təlim və tərbiyədə həmişə ruhdan söhbət gedərdi, bircə dəfə də olsa sevgidən danışılmazdı – bu qayda ilə alovu xatırlamayaq tonqaldan danışmaq olar. Bu on beş səhifəlik əlyazması qəfildən, həm də mülayim şəkildə bütün sevgini, qəmi, taleyi, həyatı, ədəbiyyəti, başlanğıcı, sonu açıb ona göstərdi. Sanki, kiminsə yumulu əli açılaraq, birdən üstünə bir ovuc şüa atdı. Bu bir neçə sətirdə ehtiraslı, coşqun, alicənab, təmiz, möhkəm iradəli insan təbiətinin, həm də böyük qəmin, böyük ümidin, iztirab çəkən qəlbin, coşqun məftunluğun varlığını hiss etdi. Bu əlyazması axı nə idi? Bu, məktub idi. Bu, adsız, ünvansız, imzasız, tarixsiz, inadkar, lakin heç bir şey tələb etməyən məktubdu. Bu, həqiqətdən tərtib edilmiş müəmma, mələklərin gətirməsinə, ismətli qızın oxumasına layiq sevgi xəbəri, dünya hüdudu xaricində görüş, xəyaldan kölgəyə göndərilmiş eşqnamə idi. Bunu yazan burada olmayan, yorulub əldən düşən, dinc, sanki, ölüm diyarında gizlənməyə hazır olan qıza taleyin sirrini, həyatın açarını və sevgi göndərən adamdı. Bu, qəbrə ayaq qoyan, gözlərini göyə qaldıran bir adam tərəfindən yazılmışdı. Kağız üzərinə səpələnən bu sətirlərə “ruhun damcıları” demək olardı.

Axı bu səhifələr kimdəndi? Bunları kim yazmışdı?

Kozetta bircə an da tərəddüd etmədi. Bunu ancaq bir adam yaza bilərdi: o!

Yenə də onun qəlbinə işıq saçıldı. Bütün varlığında canlanma əmələ gəldi. O heç görünməmiş bir sevinc, həm də böyük həyəcan duydu. Bunu yazan o idi! Bunu Kozettaya o yazmışdı! O, bura gəlibmiş! Onun əli dəmir barmaqlıq arasından bu tərəfə keçibmiş! Kozetta onu unutmağa başlayırdı, amma o, yenə də Kozettanı axtarıb tapdı! Heç Kozetta onu unutmuşdumu? Yox, unutmamışdı, Kozetta onu unutmaz! Kozetta gərək dəli olaydı ki, onu bircə an da olsa

unudacağına inanaydı. Kozetta həmişə onu sevirdi, həmişə ona pərəstiş edirdi. Kozettanın qəlbindəki od küllə örtülmüşdü, bu od bir müddət kül altında közərib qaldı, lakin daha da dərinlərə vardı. Kozetta bunu aydınca görürdü, indi bu od yenə də alovlanaraq bütün varlığını bürüdü. Bu dəftər, elə bil ki, başqa qəlbdən qəlbinə düşən qığılcımdı. Kozetta yanğın əmələ gəldiyini hiss edirdi. Əlyazmasının hər kəlməsini o, öz qəlbinə hopdururdu. Öz-özünə deyirdi: “Əlbəttə! Bu şeylərin hamısına mən bələdəm! Mən əvvəllər bunları onun gözlərində oxumuşdum”.

Dəftəri üçüncü dəfə oxuyub qurtaranda leytenant Teodül yenə də çəkməsinin mahmızları daş yolda səslənə-səslənə dəmir barmaqlığın yanından keçdi. Teodülün bir də gəlməsi Kozettanı ona baxmağa vadar etdi. Kozettaya o, çox adi, mənasız, axmaq, boş, bayağı, iyrənc, həyasız, çox eybəcər adam kimi göründü. Zabit qıza baxaraq, gülümsəməyi özünə borc bildi. Kozetta ona baxmasından xəcalət çəkərək, acıqlı-acıqlı üzünü yana çevirdi. O lap məmnuniyyətlə zabitin başına bir şey çırpa bilirdi.

Kozetta qaçıb evə getdi, öz otağına girib qapını bağladı ki, əlyazmasını bir də oxusun, əzbərləsin, o barədə düşünsün, xəyala dalsın. Dəftəri bir də yaxşıca oxudu, öpüb qoynuna qoydu.

İş bitdi. Kozetta yenə mələkcəsinə təmiz, böyük bir sevgiyə qapıldı. Yenə də onun qarşısında cənnət uçurumu açıldı.

Bütün günü, sanki, məst oldu. O düşünmək iqtidarında deyildi, fikirləri pırtlaşmış yumağa oxşayırdı. O, fərziyyələr içində itib-batırırdı, əsə-əsə qəlbində ümid gizlədirdi. Nəyə ümid edirdi? Aydın olmayan bir şeyə. O cəsarət edib öz-özünə heç bir şey vəd edə bilmirdi, heç şeydən də imtina etmək istəmirdi. Onun bənizi tez-tez ağarırdı, bütün bədəni gizlədəyirdi. Hərdən ona elə gəlirdi ki, sanki, sayıqlayır. O öz-özündən soruşurdu: “Görəsən, bu, həqiqətdir?” Bunu söylərkən qoynunda, paltarı altında gizlətdiyi qiymətli dəftərə əlini vurur, onu ürəyinə basır, bədəninə toxunduğunu hiss edirdi. Jan Valjan bu zaman Kozettanı görsəydi, gözlərindən böyük fərəhlə saçılan, lakin ona məlum olmayan sevincə baxsaydı, sarsılırdı. Kozetta düşünə-düşünə deyirdi: “Əlbəttə, yəqin ki, odur! Bunları o, mənim üçün yazmışdır!”

Kozetta dönə-dönə öz-özünə deyirdi: “Mələklərin iş qarışması, ilahi təsadüf nəticəsində o, mənim yanıma qayıtmışdır”.

Ey sevginin haldan-hala düşməsi! Ey gözəl xəyallar! Bu ilahi təsadüf, mələklərin işə qarışması bir oğrunun o biri oğruya Fors həbsxanasının taxtapuşu üstündən, Şarleman həyətindən Aslan xəndəyinə atılan yumruca çörək parçası idi.

Altıncı fəsil

QOCALAR ONA GÖRƏ YAŞAYIR Kİ, VAXTINDA EVDƏN GETSİNLƏR

Axşamüstü Jan Valjan gedəndən sonra Kozetta bəzənib-düzəndi, saçını üzünə yaraşan şəkildə darayıb düzəltdi; korsajı adi qaydadan bir az çox kəsilən paltarını geydi – bu paltarda qadının boynu, çiyinləri açıq qalır, cavan qızlar bu geyimdə “bir az ədəbsizlik” görürlər. Lakin burada ədəbsiz şey yox idi, əksinə, çox gözəl paltardı. Kozetta nə üçün belə bəzənirdi, bunu heç özü də bilmirdi.

O, bir yana gedəcəkdimi? Yox!

Bir adamımı gələcəkdə? Yox!

Hava qaralmağa başlayanda bağa getdi. Tüsen mətbəxdə məşğuldu, mətbəxin pəncərələri arxa həyətə baxırdı.

Kozetta xiyabanda səssizcə gəzirdi, ağacların aşağı sallanan budaqlarını arabitəri ilə kənara çəkirdi.

Bu qayda ilə gəlib oturmağa çatdı.

Daş yenə də orada idi.

Oturacaqda oturub, öz zərif əlini daşın üstünə qoydu, sanki, daşa sığal vermək, ona təşəkkür etmək istəyirdi.

Birdən onu rəf edilməz hiss bürüdü – adam arxada birisi duranda, onu heç görməyəndə də belə bir şey duyur.

Kozetta başını çevirib ayağa qalxdı.

O idi.

O, başıaçıq durmuşdu. Elə bil ki, bənizi solmuşdu, sanki, arıqlamışdı. Qaranlıqda qara paltarını güclə görmək olurdu. Onun gözəl alını ağarırdı, gözlərini kölgə bürümüşdü. Axşamın fəvqəladə sükutu və qaranlığı içərisində onda ölümdən və gecədən əlamət görünürdü. Sənən günün işığı, uçub gedən ruhun fikri onun üzünü işıqlandırirdi.

Sanki, o, hələ xəyal deyildi, amma daha insan da deyildi.

Onun şlyapası bir az kənarında otun üstündə idi.

Kozetta çıxırmadı, az qaldı ki şüurunu itirsin. O, yavaş-yavaş geri çəkildi, çünki ona sarı cəzb olunduğunu hiss edirdi. Gələn adam tərپənmirdi. Onda fəvqəladəlik və qəmginlik duyulurdu. Kozetta onun gözlərini görməsə də, baxışlarını hiss edirdi.

Kozetta geri çəkilməyə ağaca toxundu, ona söykəndi. Bu ağac olmasaydı, o yıxılırdı.

Kozetta bu zaman onun səsinə eşitdi – bu səsi o, hələ indiyə kimi eşitməmişdi. Gələn adam yarpaqların xışıltısı içərisində güclə ayırd edilən səslə pıçıldayırdı:

– Məni bağışlayın, mən buradayam. Ürəyim çox qüssələndi, daha bu qayda ilə yaşaya bilmədim, ona görə də gəldim. Oturacağın üstünə qoyduğumu oxudunuzmu? Məni tanıyırsınız mı? Qorxmayın! Mənə baxdığınız gün yadınızdadır mı? O vaxtdan çox keçmişdir. Bu, Lüksemburq bağında oldu. Qladiator heykəli yanında. Oradan keçib getdiyiniz gün də yadınızdadır mı? Siz oradan iyunun on altısında, bir də iyulun ikisində keçdiniz. Az qalır bir il olsun. Sizi çoxdan görməmişəm. Mənə stul verən arvadın soruşdum, dedi ki, sizi daha görməyib. Siz Qərb küçəsində təzə evdə, üçüncü mərtəbədə yaşayırdınız, pəncərələri də küçəyə baxırdı, görürsünüzmü, bunu da bilirəm. Mən sizi ötürdüm. Daha nə eləyə bilərdim? Siz oradan da harasa getdiniz? Bir gün Odeon tağı altında qəzet oxuyurdum, mənə elə gəldi ki, siz yanımdan ötüb-keçdiniz. Mən yüyürüb baxdım. Siz deyildiniz. Başqa bir qadındı, ancaq o da sizin şlyapanız kimi şlyapa qoymuşdu. Gecələr bura gəlirəm. Qorxmayın, heç kəs məni görmür. Mən yaxından sizin pəncərəyə baxmağa gəlirəm. Çox asta yeri yirəm ki, siz eşitməyəsiz, çünki eşitsəniz, bəlkə də, qorxarsınız. Bu yaxında axşam gəlib sizin arxanızda durmuşdum, siz dönəndə qaçıb getdim. Bir gün də sizin oxuduğunuzu eşitdim. Mən onda xoşbəxt idim. Siz otaqda oxuyanda qulaq asmağım sizə mane olmazdı, elə deyilmi? Bunda pis bir şey yoxdur. Elə deyilmi? Görürsünüzmü, siz mənim mələyimsiniz. İcazə verin, arabir gəlim. Mənə elə gəlir ki, bu yaxında öləcəyəm. Ah, siz bilsəydiniz! Mən sizə pərəstiş edirəm. Məni bağışlayın. Heç bilmirəm sizə nə deyirəm. Bəlkə, sizin mənə acığınızı tutur? Deyin görüm, siz acıqlandıңыз mı?

Kozetta astadan dedi:

– Ah, ilahi!

O, yavaş-yavaş əyilməyə başladı – sanki, ölürdü.

Gələn adam onu tutdu. Kozetta ayaq üstə dura bilmirdi. O, nə etdiyini dərk etmədən Kozettanı bərk-bərk qucaqladı. O, Kozettanı tutsa da, özü də səndələyirdi, sanki, məst olmuşdu. Onun gözləri qarşısında ildırımlar çaxırdı, fikirləri harasa uçub gedirdi. Ona elə gəlirdi ki, dini ayini yerinə yetirir, həm də müqəddəs bir şeyi təhqir edir. Bununla belə, bağına basdığı füsunkar qıza qarşı heç bir cismani ehtiras duymurdu. Sevgidən aqlını itirmişdi.

Kozetta onun əlini götürüb, sinəsi üstə qoydu. O, Kozettanın qoynunda, paltarını altında gizlətdiyi kağızı hiss edərək, dili dolaşadolaşa dedi:

– Siz məni sevirsiniz?

Kozetta ona elə astadan cavab verdi ki, bu cavab, elə bil, güclə eşidiləcək ah idi.

– Sus! Sən bunu bilirsen!

Kozetta bunu deyərək, qızarmış üzünü məst olmuş məğrur gəncin sinəsinə qoydu.

Gələn adam oturacaqda əyləşdi, Kozetta da onun yanında oturdu. Söyləməyə daha söz yox idi. Ulduzlar göydə çıraq kimi yanırdı. Necə oldu ki onların dodaqları birləşdi? Necə olur ki quşlar oxuyur, qar əriyir, qızılgül açılır, may çiçəklənir, çılpaq ağaclar ardında, soyuq təpənin üstündə dan yeri ağarır?

Bircə öpüş – bu, hər şey idi.

Onlar diksinərək bir-birinə baxdılar – gözləri qaranlıqda parıldayırdı.

Onlar nə axşam soyuğunu, nə soyuq daşı, nə nəm torpağı, nə yaş otu hiss edirdilər, onlar bir-birinə baxırdı, qəlbləri xatirələrlə dolu idi. Heç özləri də qollarının bir-birinə sarıldığını duymadılar.

Kozetta ondan heç şey soruşmurdu, hətta bura necə gəldiyini, bu bağa necə girdiyini də düşünmürdü. Onun burada olması Kozettaya çox təbii görünürdü.

Kozetta arabir nəse pıçıldaırdı. Gül üstündə bir damla şəh titrəyən kimi, onun da dodaqlarında, sanki, ruh titrəyirdi.

Onlar yavaş-yavaş danışmağa başladılar. Susmaq qəlbin dolu olduğunu göstərir – onlar indi ürəklərini boşaldırdılar. Parlaq ulduzlu, aydın bir gecə onları bürümüşdü. Ruh kimi təmiz olan bu iki insan bütün yuxularını, sevinclərini, fərəhlərini, həyəcanlarını, qəmlərini,

bir-birinə uzaqdan-uzağa pərəstiş etdiklərini, bir-birini görmək istədiklərini, bir-birini görmədikdə ümitsiz olduqlarını açıb söylədilər. Onlar elə ideal yaxınlıq hiss edirdilər ki, heç bir şey bu yaxınlığı bundan daha dolğun edə bilməzdi. Buna görə də onlar ən gizlin, ən məxfi fikirlərini də bir-birinə danışdılar. Öz xülyalarına, təmiz ürəklərinə inanaraq, sevginin, gəncliyin, hələ könüllərindən tamamilə silinməyən uşaqlığın yaratdığı bütün fikirləri bir-birinə nəql etdilər. Bu iki qəlb bir-birinə elə tez yol açdı ki, bir saatdan sonra gənc oğlan qızın, gənc qız oğlanın ruhuna sahib oldu. Onlar bir-birini anladılar, bir-birini cəzb etdilər, məftun etdilər.

İkisi də bütün sözlərini deyib qurtardıqdan sonra Kozetta başını onun çiyinə qoyaraq soruşdu.

- Sizin adınız nədir?
- Marius. Bəs sizin?
- Kozetta.

Altıncı kitab

BALACA QAVROŞ

Birinci fəsil

KÜLƏYİN KİMLİ DƏCƏLLİYİ

1823-cü ildən başlayaraq Monfermeyl aşxanası pozulmaq, yavaş-yavaş iflasa uğramaq girdabından daha artıq xırda borclar çirkəbinə yuvarlanana qədər Tenardye ilə arvadının iki oğlan uşağı da oldu. İndi onların iki qızı, üç oğlu vardı. Bu çox idi.

Axırıncı uşaqlar hələ lap körpə olanda Tenardyenin arvadı onları lap məmnuniyyətlə başdan elədi.

“Başdan elədi” sözü lap münasib sözdür. Bu arvadda insan təbiətinə xas olan şeylərin xırdaca bir hissəsi qalmışdı. Belə qəribə hadisə çox da nadir təsadüf edilən hadisə deyil. Tenardyenin arvadı marşal de la Mot-Qudankurun arvadı kimi, ancaq öz qızları üçün ana idi. Onun analıq hissi ancaq onlara çatırdı. Oğlan uşaqları ondan sonra o, insanlara nifrət etməyə başladı. Onun kini oğlan uşaqlarında son nöqtəyə çatdı, qəlbi bu uşaqların qarşısında məşum sıldırım kimi canlandı. Bizə məlumdur ki, onun böyük oğlundan zəhləsi gedirdi, kiçiklərə nifrət edirdi. Niyə? Ona görə. Bu “ona görə” həm dəhşətli bəhanə, həm də inkaredilməz cavabdır. Tenardyenin arvadı deyirdi: “Bu bir yığın çolma-çocuq mənə gərək deyil”.

İndi Tenardye ilə arvadının iki balaca uşaqlardan necə yaxa qurtardığını, hətta bundan necə faydalandığını izah edək.

Manyon həmin qadını ki, iki uşağını xoştəbiətli Jilnormanın himayəsi altına verməyə müvəffəq olmuşdu – bundan yuxarıda bəhs edilmişdi. Bu qadın Selestin sahilində, qədim Kiçik Kabarqa küçəsinin tinində yaşayırdı. O, pis adını yaxşı adla əvəz etmək üçün mümkün olan hər şeyə əl atmışdı. Otuz beş il bundan əvvəl yolu-

xucu və şiddətli krup xəstəliyi Parisin sahil məhəllələrinə çox böyük tələfat vermişdi, bu, hamının yadındadır. Elm, zəng tozunun faydalı olub-olmadığını yoxlamaq üçün həmin xəstəlikdən geniş surətdə istifadə etdi – bu, indi boğaza bayırdan yod sürtməklə əvəz olunmuş, yaxşı da nəticə vermişdir. Bu yoluxucu xəstəlik şiddət edəndə Manyonun bir gündə – biri səhər, biri də axşam – iki oğlan uşağı hələ lap körpə ikən öldü. Bu, ona böyük zərbə idi. Uşaqlar öz anası üçün çox qiymətli idi. Manyon ayda onlardan səksən frank gəlir götürürdü. Bu səksən frankı cənab Jilnormanın adından onun mülkünü idarə edən cənab Barj səliqə ilə verirdi. Cənab Barj Siciliya kralı küçəsində yaşayırdı, özü də əvvəllər məhkəmə pristavı olmuşdu. Uşaqlar öləndən sonra bu səksən frank gəlir batırdı. Manyon vəziyyətdən çıxmaq üçün yol axtardı. Qaranlıq şər cəmiyyətində hamı bir-birinin başına nə gəldiyini bilir, bir-birinin sirrini saxlayır, bir-birinə kömək edir. Manyon da bu cəmiyyətin adamı idi. O, gərək iki uşaq tapaydı. Tenardyenin eyni yaşda, eyni cinsdə iki belə uşağı vardı. Manyon o uşaqları götürdü. Bu, onların hər ikisi üçün əlverişli idi. Kiçik Tenardyelər kiçik Manyonlar oldu. Manyon Selestin sahil küçəsindən Kloşpers küçəsinə köçdü. Parisdə bir küçədən başqa küçəyə köçəndə adamın şəxsiyyəti dəyişir.

Bələdiyyə idarəsinin heç şeydən xəbəri olmadığından Manyonun öz yerini dəyişməsinə etiraz etmədi. Bu qayda ilə uşaqların dəyişdirilməsi məsələsi çox asan başa gəldi. Lakin Tenardye saxlanmağa verdiyi uşaqları üçün ayda on frank pul tələb etdi, Manyon bu pulu verəcəyini vəd etdi, hətta verirdi də. Məlum şeydir ki, cənab Jilnorman öz borcunu yenə əvvəlki kimi yerinə yetirirdi. Hər altı aydan bir gəlib uşaqlara dəyirdi. O heç bir dəyişiklik hiss etmirdi. Manyon dönə-dönə deyirdi: “Cənab, uşaqlar sizə necə oxşayır!”

Tenardye üçün ad dəyişmək adət etdiyi iş olduğundan fürsətdən istifadə edərək adını Jondret qoydu. Onun iki qızı ilə oğlu Qavroş iki xırdaca qardaşı olduğunu heç əməlli-başlı görməmişdilər. Yoxsulluğun müəyyən dərəcəsində insanı bir növ xəyal laqeydliyi bürüyür, o, canlı məxluqə o dünyadan çıxan bir şey kimi baxır. Ən yaxın adamlar çox vaxt zülmətin tutqun formaları şəklini alaraq, həyatın dumanları arasında güclə seçilir, çox asanlıqla gözəgörünməyən şeylərə qarışırlar.

Həmin günün axşamı Tenardyenin arvadı iki körpə uşağını Manyona verəndə onlardan həmişəlik yaxa qurtarmaq arzusunda

olduğunu gizlətmirdi, eyni zamanda, vicdan əzabı çəkirdi, ya da özünü elə göstərirdi ki, guya, vicdan əzabı çəkir. O, ərinə dedi: “Bu o deməkdir ki, biz uşaqlarımızı çölə atırıq!” Xudbin və duyğusuz adam olan Tenardye arvadının xəstələnmiş vicdanını bu sözlərlə müalicə etdi: “Jan-Jak Russo bundan da pis eləyib!” Tenardyenin arvadı indi narahat olmağa başladı: “Birdən polis idarəsi bundan xəbər tutdu, onda necə olar, Tenardye, de görək, o iş ki biz tutmuşuq, ona icazə verilmirmi?” Tenardye ona belə cavab verdi: “Hər şeyə icazə verilir! Heç kəs heç bir şey bilməyəcək! Bir də o uşaqların ki heç birçə quruşu da yoxdur, onlarla kim maraqlanacaq?”

Manyon, canilər aləmində, bir növ, “modaçı” qadındı. O bəzənib-düzənməyi xoşlardı. Onun kasıb, lakin dəbdəbə iddiası hiss olunan mənzilində təcrübəli bir oğru – fransızlaşmış bir ingilis qadını yaşayırdı. Parisli olan bu ingilis qadını müxtəlif adamlarla geniş əlaqə saxladığından özünə etibar qazanmışdı, bu etibardan istifadə edərək, kitabxana medallarının, m-l Marsın brilyantlarının oğurlanmasında yaxından iştirak etmişdi. Sonralar o, məhkəmə salnaməsində məşhur oldu. Ona “mamzel Miss” deyirdilər.

Manyonun əlinə düşən bu iki uşaq pis yaşamırdı. Aldığı səksən frankla uşaqlara qulluq eləyirdi, onların – xeyir gətirən bütün adamlar kimi, qeydinə qalırdı. Onlar pis geyinmirdi, yeməkləri də pis deyildi, özləri də, az qala, lap “bəy balası” vəziyyətində idilər. Bu “ana” onlara əsl analardan yaxşı baxırdı, onlar özünü burada daha yaxşı hiss edirdilər. Manyon özünü “xanım” kimi göstərirdi, uşaqların yanında oğru dilində danışmırdı.

Bu qayda ilə bir neçə il keçdi. Tenardyenin arvadı bu işin aqibətini yaxşı görürdü. Hətta bir dəfə Manyon ona vəd etdiyi səkkiz frankı verəndə, o belə dedi: “Atası gərək onları oxutsun”.

Birdən bu uşaqlar bu vaxta qədər müsibətli taleləri tərəfindən lazımınca himayə olunduqları halda, kobud bir şəkildə həyata tolazlanmış, müstəqil həyat sürməyə məcbur olmuşdular.

Jondretin quldurxanasında bir dəstə quldurun tutulması, bunun da ardınca baş verən axtarışlar, həbslər qanuni ictimai formasiya altında özünə yuva quran, cəmiyyət əleyhinə olan bu gizlin və mənfur qüvvələr üçün böyük bədbəxtlik idi. Bu cür hadisələr zülmətlər dünyasında müxtəlif fəlakətlərlə nəticələnir. Tenardyenin fəlakəti Manyonun fəlakətinə səbəb oldu.

Bir gün Manyon Eponinaya Plüme küçəsi haqqında kağız verəndən az sonra, polis idarəsi, heç gözlənilmədiyi halda, Kloşpers küçəsini əhatə etdi. Tuthatut başlandı. Manyon da, mamzel Miss də ələ keçdi, evdə yaşayan bütün şübhəli adamlar qurulan tora düşdü. Bu zaman Manyonun saxladığı uşaqlar dal həyətdə oynayırdı, onların polis basqınından xəbəri olmadı. Evə qayıdanda gördülər ki, qapı bağlı, ev də bomboşdur. Qarşı tərəfdə olan çustçu onları yanına çağırırdı, “anaları”nın qoyub getdiyi kağızı onlara verdi. Kağızda “Cənab Barj, müdir, Siciliya kralı küçəsi, № 8” ünvanı vardı. Çustçu, onlara dedi: “Siz daha burada yaşamırsınız, gedin ora. Ora lap yaxındadır. Sola dönəndə birinci küçədir. Bu kağızı göstərüb, adamlardan yolu soruşun”.

Uşaqlar yola düşdü. Onlardan böyüyü kağızı əlində saxlayaraq, kiçiyin qolundan tutub aparırdı. Hava soyuqdu, uşaq soyuqdan donmuşdu, pis qatlanan barmaqları ilə kağızı güclə tuturdu. Kloşpers küçəsindən dönəndə külək şiddətlə əsərək, kağızı onun əlindən qoparıb aldı, hava da qaraldığından uşaq kağızı tapa bilmədi.

Onlar küçələri başlı-başına dolaşmağa başladılar.

İkinci fəsil

BÜ FƏSİLDƏ BALACA QAVROŞ BÖYÜK NAPOLEONDAN FAYDALANIR

Parisdə bahar vaxtı çox tez-tez adamın lap iliyinə işləyən sərt şimal küləyi əsir. Bu küləklər adamı tamam dondurmasa da, bərk üşüdür. Yaxşı havaları da pisləşdirən bu küləklər dəlik-deşikdən, ya da aralı qalmış qapıdan isti otağa soxulan soyuq külək təsiri bağışlayır. Elə bil ki, qışın qapısı bir balaca açıq qalmışdır, oradan külək gəlir. 1832-ci ilin yazında Avropada, bu əsrdə birinci dəfə şiddətli yoluxucu xəstəlik düşəndə, amansız küləklər əsir, adamın iliyinə qədər işləyirdi. Qışın qapısından da dondurucu qapılar açıldı. Bu, məqbərə qapıları idi. Bu şimal küləyində vəba xəstəliyinin nəfəsi duyulurdu.

Meteoroloji nöqtəyi-nəzərdən soyuq küləklərin xüsusiyyəti bu idi ki, onlar heç də havada böyük elektrik qüvvəsinin toplanmasına

mane olmurdu. Həmin o yazda tez-tez göy guruldayır, ildırım çaxır, tufan qopurdu.

Bir gün axşamçağı elə şiddətli külək əsdi ki, elə bil, yanvar ayı geri qayıtmışdı. Şəhər camaatı yenə də isti paltar geymişdi, həmişə şən olan balaca Qavroş cır-cındır içində, soyuqdan tir-tir əsə-əsə Orm-Sen-Jerve yaxınlığında, dəllək dükkanı qabağında durmuşdu, o, sanki, heyrətdən donub qalmışdı. O haradansa əlinə keçən yun şaldan özünə şərf düzəldib boynuna bağlamışdı. O, mumdan düzəldilmiş açıq lifli paltar geymiş, *flerdoranj*¹ çiçəyindən çələng qoymuş, pəncərədə iki kenket arasında hərlənə-hərlənə gəlib-gedənə baxaraq gülümsəyən gəlinə, sanki, məftun olmuşdu. Əslində, o, dükana göz qoymuşdu, fikirləşirdi ki, bəlkə, vitrindən bir parça sabun “çırpışdıra” bildi, sonra da bunu aparıb şəhər civarındakı dəlləyə bir su pula satdı. O çox vaxt belə sabunla özünə səhər yeməyi düzəldərdi. Onun belə şeylərə qabiliyyəti vardı, buna “dəlləklərin başını qırmaq” deyirdi.

Gəlini gözdən keçirə-keçirə, elə bir ucdan da sabuna baxa-baxa astadan mızıldayaraq, öz-özünə deyirdi: “Çərşənbə axşamı... Yox, çərşənbə axşamı deyil... Yoxsa çərşənbə axşamıdır?.. Bəlkə də, çərşənbə axşamıdır... Hə, çərşənbə axşamıdır”.

O nə qədər danışdısa, bu deyilən sözlərin nəyə aid olduğu bilinmədi.

Əgər bu sözlər Qavroşun sonuncu naharına aiddirsə, bundan üç gün keçirdi, çünki indi cümə günü idi.

Dəllək yaxşı qızdırılmış otağında həmişə onun yanına gələn müştərisinin üzünü qırxa-qırxa arabir çəp-çəp bu düşməyə, bu üşüyən həyasız uşağa baxırdı – o, əllərini cibinə qoymuşdu, amma fikri, görünür, hardasa dolaşırdı.

Qavroş gəlini, vitrini, vindzor sabununu hələ tədqiq edirdi ki, iki uşaq gəlib qorxa-qorxa qapının dəstəyini çevirdi, içəri girib, yalvarışdan artıq iniltiyəbənzər səslə, yazıq-yazıq pıçıldayaraq, nə isə dedi. Bəlkə də, onlar sədəqə istəyirdi, uşaqlardan biri o birisindən kiçikdi, amma hər ikisi Qavroşdan balaca idi, paltarları da tərtemizdi. Onlardan birinə üzdən yeddi yaş, o birisinə beş yaş vermək olardı. İki də birdən danışdı, sözlərini başa düşmək çətindi, çünki balaca ağılaya-ağılaya danışdı, böyüyünün soyuqdan dişini dişinə dəyirdi.

¹ *Flerdoranj* – *fleur d'orange* (fr.) portaqal ağacının çiçəyi

Dəllək bərk hirsəndi, ülgücü yerə qoymayaraq, onlara sarı döndü, böyüyü sağ əli ilə, kiçiyi dizi ilə itələyətələyə bayıra çıxarıb, qapını bağladı:

– Nahaq yerə otağı soyutdular! – dedi.

Uşaqlar ağlaya-ağlaya yola düzəldi. Bu arada göy üzünü bulud aldı, yağış çilədi.

Qavroş özünü onlara yetirib soruşdu:

– Sizə nə olub, cücələr?

Yaşca böyük uşaq dedi:

– Biz bilmirik harada yataq.

Qavroş buna təəccüb etdi:

– Elə bu? Çox böyük iş olub! Bundan ötrü adam ağlayar?!

Əcəb səfeh uşaqsınız!

O, öz üstünlüyünü və bir az istehzal görünüşünü mühafizə edərək, ürəyi yumşalmış rəis kimi himayəedici, mülayim ifadə ilə dedi:

– Dalımca gəlin, ay ətcəbalalar!

Böyük uşaq dedi:

– Baş üstə, cənab.

Uşaqlar dinməz-söyləməz onun ardınca getdilər. Sanki, onlar arxiyepiskopun ardınca gedirdilər. Onlar daha ağlamırdılar.

Qavroş, Sent-Antuan küçəsi ilə yuxarı qalxaraq, Bastiliyaya sarı yönəldi.

O gedə-gedə dönüb dəllək dükənina acıqlı-acıqlı baxdı. Sonra qəzəblə dedi:

– Daşürəkli adam! Xalis quru balıqdır! Yəqin, ingilisin biridir!

Bir küçə qızı üç uşağın, başda Qavroş olmaqla, bir-birinin ardınca getdiyini görüb qəhqəhə ilə güldü. Bu gülüş onlara qarşı edilən hörmətsizliyi göstərirdi.

Qavroş:

– Xoş gördük, hamının malı mamzel! – deyərək onu salamladı.

Bir az sonra yenə dəlləyi xatırlayaraq əlavə etdi:

– Mən o heyvan bərəsində yanılmışam, o, quru balıq deyil, göz-
lükli ilandır! Adə, dəllək, mən çilingər taparam, sənin quyruğuna zın-
qırov düzəldərik!

Dəllək onda davakarlıq hissi oyatmışdı. Arx üstündən tullanıb keçəndə Faustu Brokendə qarşılaşmağa layiq olan əlisüpürgəli, saq-qallı qapıçı arvadı görüb dedi:

– Xanım, siz həmişə öz atınıza minirsiniz?
Elə bu anda sıçratdığı palçıqla yoldan keçən bir adamın lak çəkmələrini buladı.

O adam da qəzəblə çığırdı:

– Haramzadə!

Qavroş bürüldüyü şalın arasından burnunu çıxartdı.

– Siz iltifat buyurub kimdən şikayətlənirsiniz?

– Sizdən!

Qavroş birnəfəsə dedi:

– İdarə bağlıdır, mən daha şikayət qəbul eləmirəm!

Onlar küçə ilə yuxarı qalxırdılar. Qavroş darvaza altında on üç-on dörd yaşlı dilənçi bir qız gördü – o, soyuqdan donmuşdu; onun paltarını elə gödəkdə ki, dizləri görünürdü. Əynindəki geyiminə görə o, çox böyümüşdü. Boy atdıqda belə vəziyyət də əmələ gəlir. Çılpaqlıq ədəbsizlik hesab edilən vaxt çatdıqda yubka boya görə qısa olur.

Qavroş dedi:

– Yazıq qız! Onun heç tumanı da yoxdur! Yəqin, soyuqdan lap donub. Tut görək!

Boynuna doladığı isti, yun şalı açıb dilənçi qızın soyuqdan göyərmiş, arıq çiyinlərinə atdı. Bu qayda ilə şərf yenə də şal oldu.

Qız heyrətlə ona baxdı, şalı kirmişcə qəbul etdi. Yoxsul ehtiyacın müəyyən dərəcəsində kütləşərək, bədxahlığa qarşı daha şikayətlənmir, xeyirxahlıq üçün də təşəkkür etmir.

Qavroşun soyuqdan dişi dişinə dəyirdi, o, heç olmasa, plaşının yansımasını özündə saxlayan müqəddəs Martindən də bərk titrəyirdi.

Yağış onun titrəməsindən, sanki, daha da acıqlandı, elə yağdı ki, elə bil, navalçadan su tökülürdü. Bədxah səmələr adama xeyirxah iş üçün belə cəza verir.

Qavroş həyəcanla dedi:

– İş belə oldu? Bu haradan yenə başladı? Allah, belə getsə, mən supulu verməyəcəyəm!

O, yenə də yoluna davam etdi.

Şal altında büzüşən dilənçi qıza baxıb əlavə etdi:

– Hər halda, onun canı bərkdir!

Sonra buluda baxaraq çığırdı:

– Adamı belə aldadırlar!

Uşaqlar özünü ona yetirməyə çalışırdılar.

Onlar sıx çubuqlu dəmir barmaqlıq vurulmuş çörək dükkanı vit-rini qabağından keçirdilər, çörəyi də qızıl kimi, dəmir barmaqlıq ardında saxlayırlar. Qavroş dönüb uşaqlara dedi:

– Hə, hə, balacalar, mənə baxın, siz nahar etmisiniz?

Uşaqlardan böyüyü:

– Cənab! – dedi. – Biz səhərdən bəri heç şey yeməmişik.

Qavroş əzəmətlə soruşdu:

– Deməli, sizin nə atanız var, nə ananız?

– Xahiş edirəm, əfv edəsiniz, cənab, bizim atamız da var, anamız da, ancaq biz bilmirik onlar harada yaşayır.

Qavroş mütəfəkkir idi, o, belə dedi:

– Bəzən bilməkdən bilməmək yaxşıdır.

Böyük uşaq sözünə davam etdi:

– İki saatdır biz gəzirik, dirəklərin dibini axtarıq, heç şey tapmırıq.

Qavroş:

– Bilirəm, – dedi. – İtlər qoymurlar qalsın, hamısını basıb yeyirlər.

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Bəli, deməli, biz ata-anamızı itirmişik. Bilmirik ki, nə eləyək.

Uşaqlar, belə də şey olar?! Yaşlı adamların azması sarsaqlıqdır. Hə, bilirsiniz nə var? Hər halda, bir şey ötürmək lazımdır.

Qavroş onlara daha sual vermədi. Yurdsuz-yuvasız qalmaqdan da adi şey varmı?

Böyük uşaq lap uşaqlıq qayğısızlığına qayıtmış kimi, həyəcanla dedi:

– Nə gülməlidir! Anam deyirdi ki, sizi bədmüşk bayramında müqəddəs bədmüşkün arxasınca aparacağam...

Qavroş onun sözünü tamamladı:

– Çubuqla döyülməyə.

Yaşca böyük olan uşaq yenə sözə başladı:

– Mənim anam xalis xanımdır, özü də mamzel Misslə yaşayır...

Qavroş dedi:

– Pah a-ton-nan yeri!..

Birdən o dayanıb əynindəki cır-cındırın ora-burasını axtarmağa başladı.

Nəhayət, o, başını qaldırdı – onun üzündə razılıq ifadəsi əvəzinə, təntənəli ifadə vardı.

– Çağalar, sakit! Axşam yeməyi üçün üçümüzə də çatar. Uşaqlara imkan vermədi ki, buna heyrət etsinlər, ikisini də itələyib çörəkçi dükanına saldı, cibindən tapdığı pulu piştaxtanın üstünə atıb çığırdı:

– Satıcı, beş santimlik çörək!

Onun “satıcı” dediyi adam, əslində, dükan sahibi idi. O, çörəyə və bıçağa əl atdı.

Qavroş yenə də çığırdı:

– Satıcı, üç parça elə! – Sonra lovğa-lovğa əlavə etdi, – biz üç nəfərik!

Çörəkçi bu üç uşağı diqqətlə gözdən keçirib, çovdar çörəyini götürdü. Qavroş bunu görüb, barmağını burnunun lap içinə soxdu, elə təkəbbürlə havanı burnuna çəkdi ki, elə bil, Böyük Fridrixin burunotu qabından burunotuya qonaq edilmişdi, sonra acıqlı-acıqlı çörəkçinin lap üzünə çığıraaq dedi:

– Bunəş?

Qavroşun bu sözünü rus, ya polyak sözü, ya da yovayların, boto-kudosların bu çöldən o çölə, bu çaydan o çaya çığıraaq bir-birinə söylədikləri davakar çağırış hesab etmək meyində olan oxuculara xəbərdarlıq edirik ki, bu sözü onlar (bizim oxucular) hər gün eşidirlər. Bu söz “bu nə şeydir” cümləsini əvəz eləyir. Çörəkçi bunu lap yaxşıca anlayaraq dedi:

– Nə olsun ki? Bu çox yaxşı çörəkdir, ikinci növ çörəkdir.

Qavroş sakitcə və qəzəb dolu soyuqqanlıqla etiraz etdi:

– Siz demək istəyirsiniz ki, dəmir daşdır? Satıcı, ağ çörək! Lap ağından! Mən adam qonaq eləyirəm.

Çörəkçi gülümsəməyə bilmədi. Qavroşu təhqir etdiyinə peşman oldu və ürək yanğısı ilə uşaqlara baxdı.

Qavroş:

– Adə, çörəkçi, – dedi, – siz nə fikirlə bizim ölçümüzü götürdünüz?

Onları bir-birinin üstünə qoysaydılar, bəlkə, heç bir sajen də olmazdı.

Çörəkçi çörəyi kəsib Qavroşa verəndən, pulu daxıla atandan sonra Qavroş uşaqlara dedi:

– Tıxışdırın!

Uşaqlar təəccüblə ona baxdılar.

Qavroş güldü:

– Hə! Bunlar hələ bu sözü başa düşməzlər, hələ böyüməyiblər!
Sonra əlavə etdi:

– Yeyin.

Hərəsinə bir parça çörək verdi.

Qavroşun fikrincə, böyük uşaq onunla söhbət eləməyə daha artıq layıqdi, buna görə də ona xüsusi rəğbət göstərməlidir, onun buna haqqı var, o öz iştahasını təmin etmək məsələsində hər bir narahatlıqdan xilas edilməlidir, buna görə də tikənin yekəsini ona verib dedi:

– Bunu öz lülənə yapışdır.

Çörəyin bir parçası o birilərdən balaca idi: bunu özü götürdü. Yazıq uşaqlar yaman acmışdı, Qavroş da elə. Onlar çörəyi təpşidirə-təpşidirə dükanda durmuşdular, çörəkçi də pulunu aldığı üçün indi onlara pis-pis baxırdı.

Qavroş dedi:

– Çıxaq küçəyə!

Onlar yenə də Bastiliyaya sarı getdilər.

Hərdən onlar işıq yandırılmış dükən vitrinləri qabağından keçəndə balaca uşaq dayanır, qaytana keçirilərək boynundan asılan xırdaca qalay saata baxırdı.

Qavroş ona:

– Sən lap səfehşən! – dedi.

Sonra fikrə gedərək astadan mızıldandı:

– Hər halda, uşaqlarım olsaydı, mən onlara yaxşı baxardım.

Onlar çörəyi yeyib qurtaranda, adama qəm-qüssə gətirən Balet küçəsinin tininə çatmışdılar. Küçənin sonunda Fors həbsxanasının məşum və alçaq küçə qapısı görünürdü. Birdən kim isə dedi:

– Bura bax, Qavroş, sənşən?

Qavroş ona tez cavab verdi:

– Bura bax, Monparnas, sənşən?

Bir adam ona yaxınlaşdı – bu, doğrudan da, Monparnas idi. O, paltarını dəyişsə də, gözünə böyüdücü şüşə qoysa da, Qavroş onu tanıdı və sözünə davam edərək dedi:

– Bir buna bax! Sənin xlamidan lap elə kəndir toxumu təpitməsi rəngindədir, göy gözlüyün də eynən doktor gözlüyüdür. Hər şey lazımı qaydadadır, bir-birinə yaraşır, inan qocanın sözünə!

Monparnas onun sözünü kəsdi:

– Yavaş danış, elə bağırma!

Qavroşu işıq yanan dükandan tez kənara çəkdi.

O biri uşaqlar da, bir-birinin əlindən tutaraq, onların dalınca getdilər.

Onlar gəlib bir darvazanın qaranlıq tağı altında dayandılar – indi onları nə yoldan keçənlər görür, nə də yağış tuturdu. Monparnas Qavroşdan soruşdu:

– Bilirsən hara gedirəm?

Qavroş dedi:

– Zorən Merac monastırına¹.

– Oyunbaz!

Sonra əlavə etdi:

– Babeti tapmaq istəyirəm!

Qavroş astadan güldü:

– Hə, o qızın adı Babetadır?!

Monparnas səsini alçaltı:

– Qız deyil, kişidir.

– Hə, sən Babeti deyirsən?!

– Hə, Babeti deyirəm.

– Mən elə bilirdim o, zərfə düşüb.

Monparnas dedi:

– Zərfi açıb!

Monparnas Babetin Konsyerjerə aparıldığını, səhərçağı həbsxanadan qaçdığını, sağa, “istintaq dəhlizinə” getmək əvəzinə, sola getdiyini tələsik nağıl etdi.

Qavroş onun cəldliyinə təəccüb etdi.

– Yamanca bic şeydir!

Monparnas Babetin qaçması haqqında bir para şeyləri də əlavə etdikdən sonra sözünü belə qurtardı:

– Bu hələ hamısı deyil!

Qavroş Monparnasa qulaq asa-asa onun əlindəki ağacı aldı, heç düşünmədən əlağacının dəstəyindən tutub çəkdi, bu zaman qılınc tiyəsi göründü.

Tiyəni tez yerinə basaraq dedi:

– Pa-ho! Səni qoruyan adamı da öz yanınla gətirmisən, amma o, mülki paltar geyib.

Monparnas göz vurdu.

¹ Edam kürsüsünə (*müəllifin qeydi*)

Qavroş sözünə davam etdi:

– Bir buna bax! Olmaya, fironlarla vuruşmaq istəyirsən?

Monparnas laqeydcə cavab verdi:

– Bilmək olmaz! Sancaqdı da götürmüşəm, adama lazım olar.

Qavroş təkidlə soruşdu:

– Bu gecə nə etmək istəyirsən?

Monparnas yenə özünü tox tutaraq, lovğa-lovğa dedi:

– Belə də, bəzi şeylər...

Elə o saat da söhbəti dəyişərək, həyəcanla dedi:

– Hə, yeri gəlmişkən, qoy deyim!

– Nə olub ki?

– Bu günlərdə belə bir əhvalat oldu. Bir fikir ver! Bir burjuaya rast gəldim. O öz moizəsini, bir də pul kisəsini mənə bağışladı. Bunların hamısını qoydum cibimə. Bir dəqiqə sonra əlimi cibimə saldım, baxdım ki, heç nə yoxdur.

Qavroş əlavə etdi:

– Moizədən başqa.

Monparnas sözünə davam etdi:

– Bəs sən? İndi sən hara gedirsən?

Qavroş himayəsinə götürdüyü uşaqları ona göstərdi:

– Bu uşaqları yatırtmağa gedirəm.

– Sən onları harada yatırdacaqsan?

– Öz yanımda.

– Bu “öz yanımda” haradadır?

– Öz yanımda.

– Deməli, sənin mənzilin var?

– Var.

– Haradadır?

Qavroş:

– Fildə, – cavab verdi.

Monparnas öz təbiəti etibarını ilə çox az təəccüblənən adamdı, lakin bu sözü eşidəndə qeyri-ixtiyari olaraq soruşdu:

– Fildə?

Qavroş öz sözünü təsdiq etdi:

– Hə, fildə! Bunəvaki?

Heç kəs bu dildə yazmır, amma hamı danışır, bu da həmin dilə aid olan söz! “Bunəvaki” “Burada nə var ki?” deməkdir.

Qamenin dərin mənalı sözü Monparnası sakitləşdirdi, ağlını başına gətirdi. Görünür, o, Qavroşun mənzili haqqında yaxşı hisslər duymuşdu.

– Doğrudan da! – dedi. – Fildir, qoy fil olsun. Orada adam rahat ola bilər!

Qavroş:

– Lap yaxşı! – cavab verdi. – Ora, doğrudan da, lap əladır! Elə yellər də əsmir ki, körpü altındakı kimi bu başdan vurub, o başdan çıxsın.

– Sən ora necə girirsən?

– Girirəm də.

Monparnas soruşdu:

– Deməli, orada dəşik var?

– Əlbəttə! Bu barədə sus. Qabaq ayaqları arasında. Casuslar onu görməyib.

– Sən yuxarı qalxırsan? Hə, başa düşürəm.

– Lap adi fokusdur. Bir, iki – qurtardı getdi, adam yox olur!

Bir az susduqdan sonra əlavə etdi:

– Bu körpələr üçün mən nərdivan taparam.

Monparnas qəhqəhə ilə güldü:

– Ay sənə mən nə deyim! Sən bu çağaları haradan tapmısan?

Qavroş adi ifadə ilə dedi:

– Bir dəllək bunları mənə bağışladı – yadigar verdi.

Birdən Monparnas fikrə getdi. Sonra mızıldaya-mızıldaya:

– Sən məni çox asanlıqla tanıdın, – dedi.

Cibindən iki balaca şey çıxartdı, bunlar pambığa sarıqlı iki lələk borusu idi. Bu şeylərin hərəsini burnunun bir deşiyinə soxdu. Onun burnu dərhal başqa şəkllə düşdü.

Qavroş:

– Bunlar sənə yaraşır, – dedi. – İndi sən daha eybəcər görünürsən. Bunları həmişə burnunda saxla.

Monparnas qəşəng oğlan idi, amma Qavroş istehzaçı idi.

Monparnas:

– Zarafatı burax, – dedi, – mən necəyəm?

Onun səsi də tamam başqalaşdı. Monparnas bir anda elə dəyişdi ki, onu heç tanımaq olmurdu. Qavroş ucadan dedi:

– Petr-ruşka oyununu göstər görək!

Uşaqlar bu vaxta qədər heç şeyə əhəmiyyət vermirdilər, öz işləri ilə məşğuldular, burunlarını qurdalayırtdılar; lakin Petruşka adını eşidən kimi sevinə-sevinə iftixarla gözlərini Monparnasa zillədilər.

Təəssüf ki, Monparnas fikirli idi.

O, əlini Qavroşun çiyinə qoydu, hər sözü qeyd edə-edə dedi:

– Qulaq as, oğlan, gözünlə izlə, əgər mən meydanda öz doqumla¹, öz daqımla, öz diqimlə gəzsəydim, siz də çalğı çalıb mənim üçün on dənə ikilik su yıqsaydınız, axı mən oynardım, qoy belə olsun, bax, ay səfeh! Axı indi *Maslennitsa*² bayramı deyil.

Bu qəribə cümlə Qavroşa ayrıca bir təsir bağışladı. Cəld döndü, öz xırdaca, parlaq gözləri ilə ətrafını diqqətlə süzdü, bir neçə addım kənarda polis nəfəri gördü – polis nəfərinin arxası onlara sarı idi. Birdən Qavroşun ağzından bu sözlər çıxdı: “Hə, iş belə imiş!” O, dərhal özünü saxladı, Monparnasın əlini sıxaraq dedi:

– Di sağ ol! Mən öz çağalarım ilə filin yanına gedirəm. İşdi, gecə sənə lazım olsam, məni orada tapa bilərsən. Mən duzخانada yaşayıram. Qarıçım yoxdur. Gələndə cənab Qavroşu soruşarsan.

Monparnas:

– Yaxşı, – dedi.

Onlar ayrıldılar. Monparnas Qro meydanına, Qavroş Bastiliyaya getdi. Beş yaşlı uşağı qardaşı, onu da Qavroş çəkə-çəkə aparırdı. Bu uşaq bir neçə dəfə dönüb, uzaqlaşmaqda olan “Petr-ruşka”ya baxdı.

Monparnas polis nəfərinin orada olduğunu anlaşılmaz bir cümlə ilə Qavroşa bildirmişdi. Bu cümlədə ancaq bir məxfi cəhət vardı ki, o da beş-altı dəfə müxtəlif şəkildə təkrar edilən “diq” hecasında idi. “Diq” hecası ayrıca söylənilmir, lakin məharətlə kəlməyə sarındıqda belə bir məna verir: “Ehtiyatlı ol, sərbəst danışmaq olmaz”. Bundan başqa, Monparnasın cümləsində ədəbi gözəllik də vardı, bu, Qavroşun nəzərindən qaçmışdı: *Mənim doqum, mənim daqım, mənim diqim*. Tampl həbsxanası arqosunda “mənim itim, mənim bıçağım, mənim arvadım” deməkdir. Bunu Molyerin yazdığı, Kallonun şəkil çəkdiyi o böyük dövrdə nədimlər, təlxəklər çox işlədirdi.

İyirmi il bundan əvvəl, Bastiliya meydanının cənub-şərq tərəfində, iskanənin yaxınlığında, qala həbsxanasının köhnə xəndəyi yerində

¹ *Doq* – it (*ing.*)

² *Maslennitsa* – xristianlıqdan öncəki adətlərə görə qışın yola salınması, baharın qarşılınması bayramı

qazılmış kanalın yanında qəribə bir abidə vardı. Bu abidə indi parisililərin hafizəsindən silinib getmişdir, lakin o, insan xatirində iz buraxmağa layiq abidədir, çünki o, “institutun üzvü, Misir ordusu baş komandanının” fikrini özündə təcəssüm etdirirdi.

Biz buna “abidə” deyirik, əslində, bu, ancaq abidənin maketi idi. Lakin bu maket, bu gözəl qaralama, hadisələrin iki-üç şiddətli küləyi ilə sovruşan, hər dəfə də bu küləklərlə bizdən uzaqlara atılan Napoleon ideyalarının bu əzəmətli cəsədi indi tarixi abidə olmuşdu və sanki, öz müvəqqətiliyinə zidd olaraq bitkinləşmişdi. Bu, taxtadan, daşdan düzəldilmiş, qırx fut hündürlüyündə bir fil idi, belində də evə oxşar qüllə vardı. Vaxtilə rəngsaz onu yaşıl rənglə rəngləyibmiş, indi isə səma, yağış və zaman təzədən rəngləmiş, ona qara rəng çəkmişdi. Meydanın bu boş və açıq yerində həmin nəhəng şeyin geniş alını, xortumu, dişləri, enli sağrısı, sütunabənzər çıxları, belindəki qülləsi ulduzlu, qaranlıq gecədə qorxunc, fantastik bir şey kimi görünürdü. O nəyi təmsil edirdi, məlum deyildi. Bu, sanki, xalq əzəmətinin simvolik təsviri idi. Bu, adama qəm-qüssə gətirən, qəribə, sirli, iri şeydi. Bu, Bastiliyanın gözəgörünməz kabusu yanında, hamının gözü qabağında göylərə yüksələn azman teyf idi.

Xaricilər buna çox nadir hallarda gəlib baxardı, yoldan keçənlər isə heç baxmazdı. Bu fil ildən-ilə uçub-dağılırdı, parça-parça uçub sökülən suvaqların yeri onun böyürlərində iyrenc yaraya oxşayırdı. Salonların zərif arqosunda deyilən “edillər” onu 1814-cü ildən sonra unutmuşdu. Uçub dağılan, insana kədər verən bu fil öz yerində dayanıb durmuşdu. Onun ətrafına çəkilən hasar çürümüşdü. Sərxoş sürücülər onun yan-yörəsini murdarlamışdı, onun qarnı çatlaq-çatlaq olmuşdu; quyruğundan karkasın dəmir çubuğu çıxmışdı, ayaqları arasında hündür ot bitmişdi. Yer üzərində yavaş-yavaş, həm də aravermədən yeni təbəqələr əmələ gəldiyindən, ərazi hiss edilmədən qalxır – filin ətrafında olan meydan da otuz il müddətində qalxdığından onun yeri, sanki, çuxura düşmüşdü, sanki, torpaq onun ayaqları altında aşağı çökmüşdü. O çirkəndirilmişdi, heç kəs onun qədrini bilmirdi, adamlar ondan iyrenirdi, lakin o, öz qürurunu pozmurdu. O, meşşanların nəzərində eybəcər şeydi, mütəfəkkirlərin nəzərində kədərli idi. O, tezliklə süpürülüb atılacaq bir yığın zibili, eyni zamanda, tezliklə ifşa ediləcək əzəmətli bir şeyi xatırladırdı.

Yuxarıda dediyimiz kimi, gecələr onun siması dəyişirdi. Gecə – qaranlıqla sirdaş olan şeylərin həqiqi mühitidir. Qaranlıq düşən kimi qoca fil dəyişirdi, zülmətin qorxunc sükutu içərisində o, sakit və dəhşətli sima alırdı. Keçmişə aid olmaqla o, gecəyə aiddi. Zülmət azmana yaraşırdı.

Bu kobud, kələ-kötür cüssəli, ağır, az qala, öz şəklini itirən, lakin gözəl və qəribə qürura malik olan, əzəmətli, sərt görünüşlü abidə indi daha yoxdu. İndi orada baca ilə zinətlənmiş, nəhəng sobayabənzər bir şey hökm-fəmadır, heç kəs də onu narahat eləmir. Bu sobayabənzər şey burjuaziya quruluşu feodal quruluşunun yerini tutan kimi doqquz qülləli, tutqun görkəmli Bastiliyanın yerini tutmuşdur. Soba üçün dövrün simvolu olmaq çox təbiidir; bu sobanın qüdrəti buxar qazanında gizlənib durur. Bu dövr keçib-gedir, o artıq keçib-getmişdir. Qüvvət əgər qazanda olursa, qüdrət anadan beyində olur, indi bunu anlamağa başlayırdılar. Başqa sözlə, dünyanı irəli aparın, onu öz ardınca çəkən lokomotivlər deyil, ideyalardır. Lokomotivləri ideyalara qoşun, bu yaxşıdır, ancaq atı atlı hesab etməyin.

Hər necə olsa, Bastiliya meydanına qayıdaraq, bu sözü deməliyik: Fili yaradan, gipslə də olsa, böyük bir şey əldə etmişdir, soba bacasını yaradan isə, hətta tuncdan da çox əhəmiyyətsiz bir şey yaratmışdır.

Bu soba bacasına gurultulu bir ad verərək, onu “İyul sütunu” adlandırmışlar. Vaxtından əvvəl doğulmuş inqilabın bu uğursuz abidəsi 1832-ci ildə hələ nəhəng bir taxta örtüklə örtülmüşdü, ətrafına da, fili tamamilə ayıran, geniş taxta hasar çəkilməmişdi – bu “taxta köynəyin” yox olmasına şəxsən təəssüf edirik.

Qavroş da öz “çağaları” ilə bura gedirdi. Meydanın bu tini uzaqdan yanan bir fəhərin zəif işığı ilə azca işıqlanmışdı.

Qoy burada sizə söylədiyimiz əhvalatı kəsib bir şeyi xatırlatmağa icazə verilsin: qoy oxucu bilsin ki, həqiqəti təhrif etmirik. İyirmi il bundan əvvəl islahedici polis məhkəməsi həmin bu Bastiliya filinin içində bir uşaq görmüş, onu sərsəri həyat keçirmək, ictimai abidəyə zərər yetirmək üstündə mühakimə etmişdir.

Bunu deyərək, sözüməzə davam edirik.

Qavroş bu nəhəng filə yaxınlaşdıqda hədsiz dərəcədə böyük və hədsiz dərəcədə kiçik şeyin necə təsir bağışlayacağını duyaraq dedi:

– Cüclər, qorxmayın!

Sonra o, filin ətrafına çəkilən hasarın taxtaları arasından içəri keçdi, uşaqların da buradan keçməsinə kömək elədi. Uşaqlar azca qorxsada, Qavroşun ardınca gedir, onlara çörək verən, yatmağa yer tapan bu cındır paltarlı balaca teyfə etibar edirdilər.

Hasarın dibində bir nərdivan var idi – qonşuluqda olan odun anbarının fəhlələri gündüz bundan istifadə edirdilər. Qavroş nərdivanı qaldırıb filin qabaq ayaqlarından birinə qoydu. Onun belə güclü olduğunu heç təsəvvür etmək olmazdı. Nərdivanın söykəndiyi yerdə – filin qarnında qara bir dəlik görünürdü. Qavroş nərdivanı və bu dəliyi öz qonaqlarına göstərib dedi:

– Bu nərdivanla qalxın, ora girin.

Uşaqlar qorxaraq bir-birinə baxdı. Qavroş çıxırdı:

– Çağalar, siz qorxursunuz? – sonra əlavə etdi, – bu saat görərsiniz!

Filin kələ-kötür qıçını bərk-bərk qucaqladı, nərdivana heç əhəmiyyət verməyərək, bir anda yuxarı qalxdı. Deşiyə soxulan koramal kimi qara dəlikdən şütüyərək içəri girdi. Bir an sonra uşaqlar qararılığa bürünmüş dəliyin ağızında ağımtıl, donuq ləkə gördülər, bu, Qavroşun üzü idi.

Qavroş çıxırdı:

– Gördünüzmü! Çağalar, indi siz də çıxın! Bura elə yaxşıdır ki... Özünüzdə görəcəksiniz! – Sonra ucadan böyük uşağa dedi:

– Əlimi sənə verərəm.

Uşaqlar bir-birini itələyirdi. Onlar Qavroşdan həm qorxur, həm də ona etibar edirdilər; bir yandan da bərk yağış yağırdı. Uşaqlardan böyüyü cürətə gəlib nərdivanla qalxmağa başladı. Kiçiyi baxdı ki, qardaşı onu bu böyük heyvanın pəncələri arasında tək qoyub qalxır, istədi ağılasın, ancaq ağılamağa cəsəət etmədi.

Böyük uşaq səndələyə-səndələyə pilləkənlə qalxırdı. Qılınc təlimi müəllimi öz şagirdinə, ya çarvadar öz qatırına hay-küylə kömək etdiyi kimi Qavroş da söz ilə onu ürəkləndirirdi:

– Qorxma!

– Bax elə!

– Qalx, qalx!

– Ayağını bəri qoy!

– Oradan yapış!

– Ürəkli ol!

Qavroşun əli ona çatanda birdən uşağın əlindən bərk-bərk yapışmış özünə sarı çəkdi.

– Hə, əlimə düşdün ki!

Uşaq dəliyə girdi.

Qavroş:

– İndi məni gözlə, – dedi. – Cənab, zəhmət çəkib əyləşin.

O, dəliyə girdiyi kimi də dəlikdən çıxdı, meymun cəldliyi ilə filin qıçı ilə aşağı sürüşüb otun içinə tullandı, beş yaşlı uşağı qamarlayıb, nərdivanın düz ortasına qoydu, sonra onun ardından qalxmağa başladı. O, qalxa-qalxa çıxıraraq böyük uşağa deyirdi:

– Mən onu itələyəcəyəm, sən də özünə sarı çək.

Bir anda uşağı itələyə-itələyə, darta-darta, qaldıra-qaldıra, çəkə-çəkə dəliyə soxdular, belə ki, uşaq bir də gözünü açıb özünü dəliyin içində gördü; Qavroş da onun ardınca dəliyə girdi, təpiyi ilə nərdivanı vurub otun içinə saldı, çəpik vura-vura çığırdı:

– Budur, gəlib çatdıq. Yaşasın general Lafayet!

Bu sevincdən sonra əlavə etdi:

– Hə, çağalar, indi siz mənim evimdəsiniz!

Qavroş, doğrudan da, öz evində idi.

Ey faydasız bir şeyin heç gözlənilmədiyi halda faydalı olması! Böyük əsərlərin ehsanı! Azmanların mərhəməti! İmperator fikrini əks etdirən bu böyük abidə qamenlərin yuvacığı oldu. Azman, uşağı öz himayəsi altına aldı. Geyimli-kecimli burjualar Bastiliya meydanından keçərkən gözlərini bərəldə-bərəldə nifrətlə onu süzür, lovğalovğa deyirdilər: “Bu nəyə lazımdır?” Bu ona görə lazımdır ki, atası, anası, çörəyi, paltarı, sığınacaq yeri olmayan körpə uşaqları soyuqdan, qırovdan, doludan, yağışdan, qış küləyindən qorusun, gecəni palçıq içində qalıb xəstələnməkdən, qar üstündə yatıb ölməkdən xilas etsin. Bu ona görə lazımdır ki, cəmiyyətin özündən rədd etdiyi məsum tifillərə sığınacaq yeri versin. Bu ona görə lazımdır ki, ictimai günahları azaltsın. Bu, bütün qapılar üzlərinə bağlanan adamlar üçün açılmış zağa idi. Sanki, bu, hər yerini çirk, şiş, kif, yara basmış, başdan-başa qurd yemiş, gözdən düşmüş, məhv olmağa məhkum edilmiş, nəhəng dilənçiyəoxşar miskin, qoca, yiyəsiz bir mastodont idi. Elə bir dilənçi ki, yolaıyıcında duraraq, keçib gedən adamlardan sədəqə kimi ona xoş nəzər salınmasını yalvara-yalvara xahiş edir, lakin onun yalvarışlarına heç kim əhəmiyyət vermir. Sanki, bu

dilənçinin başqa dilənçiyə – ayaqyalın gəzən, əllərini nəfəsi ilə qızdıran, cır-cındır geyən, çölə atılan xörək artıqlarını yeyən, evsiz-eşiksiz, miskin cırtdana yazığı gəlirdi. Bax Bastiliya fili bunun üçün lazımdı! Napoleonun insanlar tərəfindən həqarətlə qarşılanan fikri Allah tərəfindən bəyənilmişdi. O şey ki ancaq şanlı ola bilərdi – əzəmətli oldu. İmperatora öz fikrini həyata keçirmək üçün porfir, tunc dəmir, qızıl, mərmər lazımdır. Allaha isə ancaq bir neçə köhnə taxta, bir neçə tir, bir qədər gips kifayət idi. İmperatorun dahiyənə fikri varmış: o istəyirmiş ki, xortumunu yuxarı qaldıran, beli qülləli, ətrafında ürəkaçan, can verən sular qaynadığı bu silahlı fəvqəladə, nəhəng fildə xalqı təcəssüm etdirsin. Lakin Allah daha böyük iş gördü, onda körpə uşaqlara sığınacaq yeri verdi.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Qavroşun girdiyi dəlik bayırdan filin qarnı altında güclə görünürdü, özü də o qədər dar idi ki, oradan ancaq pişik və uşaq keçə bilərdi.

Qavroş dedi:

– İşə buradan başlayaq: qapıçıya deyək biz evdə yoxuq.

Qavroş öz evinə yaxşı bələd olan adam arxayınlığı ilə qaranlığa baş vurub bir taxta gətirdi, taxta ilə dəliyin ağzını örtüdü.

Sonra Qavroş yenə də qaranlığa baş vurdu. Uşaqlar fosfor məhlulu olan şüşəyə salınan kibritin şıqqılısını eşitdilər. O zaman hələ kimyəvi kibrit yox idi. O dövrdə tərəqqini Fümada çaxmağı təcəssüm etdirirdi.

Birdən peyda olan işıqdan uşaqlar gözlərini qıydılar, Qavroş “zirzəmi siçovulu” deyilən qatranlı fitilin ucunu yandırdı. “Zirzəmi siçovulu” işıq verməkdən çox tüstüləyirdi, filin içərisini güclə görmək olurdu.

Qavroşun qonaqları ətrafına baxdılar: böyük Keydelberq qapçağına salınmış bir adam və ya, daha düzgün desək, tövrat balinasının qarnında İon nələr hiss edə bilərdisə, uşaqlar da elə bir şey hiss edirdilər. Sanki, böyük bir skelet onların qarşısında canlanıb onları öz içərisinə aldı. Üst tərəfdə qaralmış, uzun bir tir vardı; tirdən hər iki tərəfə eyni məsafədə, həm də əyilmiş iri ağaclar uzanırdı; tir – skeletin bel sütunu, əyilmiş ağaclar isə qabırğaları idi; gips stalaktiti onlardan içalat kimi sallanırdı. Filin enli qumaş parçası kimi bir böyründən o biri böyrünə uzanan hörümçək toru onun toz basmış diafraqmasını təşkil edirdi. Künc-bucaqda canlı kimi görünən, iri

qara ləkələr gözə çarpırdı - onlar ürkək, çevik hərəkətlərlə tez-tez yerlərini dəyişirdi.

Üst tərəfdən uçub tökülən şeylər filin qarın boşluğunu doldurmuşdu, buna görə də ora döşəmə kimi olmuşdu.

Uşaqlardan kiçiyi böyüyünə sızılaraq astadan dedi:

– Bura qaranlıqdır.

Bu sözlər Qavroşu bərk acıqlandırdı. Uşaqlar, sanki, donub qalmışdı, onları mütləq bu vəziyyətdən çıxarmaq lazımdı. Qavroş çığıraraq dedi:

– Siz mənim başımı nə şişirdirsiniz? Olmaya, əylənmək xəyalındasınız? Olmaya, heç şeyi bəyənməyən şiltaq adamlar oyunu çıxarırsınız? Olmaya, sizə Tüilri lazımdır? Belə isə, onda siz heyvan deyilmisiniz? Cavab verin! Sizə xəbərdarlıq edirəm: mən sarsaq adam deyiləm! Bir bunlara bax, guya, zərli qəfəsdən çıxıblar!

Adam qorxanda bir az kobudluq eləmək pis olmur. Bu zaman kobudluq adamı sakitləşdirir. Uşaqlar Qavroşa yaxınlaşdı.

Qavroş onların bu etimadından mütəəssir oldu, o, “sərtlikdən” “ata qəlbiyumşaqlığına” keçdi, söyüşü mehribanca bir ifadə ilə yumşaldaraq, balaca uşağa dedi:

– Ay səfeh, bayır qaranlıqdır. Bayırda yağış yağır, amma burada yağmır, bayırda hava soyuqdur, amma burada heç meh də əsmir, bayırda bir yığın camaat var, amma burada heç kəs yoxdur, bayırda heç ay da çıxmayıb, amma burada şam yanır, görürsən də!

Uşaqlar ətrafa cəsəretlə baxmağa başladılar, lakin Qavroş onları bu işlə çox məşğul olmağa qoymadı.

Çığıraraq dedi:

– Cəld olun!

Onları elə yerə itələdi ki, biz ora məmnuniyyətlə “otağın ən mühüm yeri” deyə bilərik.

Qavroşun yatağı orada idi.

Qavroşun yatağı əməlli-başlı yataqdı, onun döşəyi də vardı, adyalı da. Yatağı taxçada idi – pərdəsi də vardı.

Döşəyi həsiridi, adyalı qaba boz yundan toxunmuş enli, çox az işlənmiş təzə çul idi, özü də yaman isti idi. Bəs bu alkov nə idi?

Alkov deyilən şey üç uzun dirəkdən ibarət idi; dirəyin ikisi qabaqdan, biri dal tərəfdən yerə, yəni filin qarına tökülmüş gips tör-töküntüsünə sancılmışdı, baş tərəfdən də kəndirə bağlanmışdı, bu

qayda ilə ehramabənzər bir şey əmələ gəlmişdi. Həmin ehramın üstünə latun məftilindən toxunmuş tor atılmışdı. Tor çox ustalılıqla dəmir tellərlə dirəklərə bağlanmışdı, dirəklərin hamısını bürümüşdü. Aşağıdan torun üstünə, onun yerə dəyən hissəsinə bir neçə iri daş qoyulmuşdu, daha torun içinə girmək mümkün deyildi. Bu tor quşxanalarda quşlar saxlanılan yerə çəkilən adi dəmir torlardandı. Qavroşun yatağı bu tor altında, elə bil, qəfəs içində idi. Həmin şeylər hamısı bir yerdə eskimos alaçığına oxşayırdı.

Pərdə dediyimiz də bu tor idi.

Qavroş qabaq tərəfdən torun üstündə olan daşları kənara itələdi, torun ətkləri bir-birindən aralandı.

Qavroş komanda verdi.

– Uşaqlar, iməkləyin!

Öz qonaqlarını ehtiyatla qəfəsə saldı, sonra özü də sürünə-sürünə ora girdi, daşları öz yerinə itələyərək, torun bir-birindən ayrılmış ətkələrini möhkəmcə örtüdü.

Sonra üçü də həsirin üstündə uzandı.

Uşaqlar nə qədər balaca olsalar da, bu alkovda ayaq üstə dura bilmirdilər. “Zirzəmi siçanı” hələ də Qavroşun əlində idi.

– İndi köpün! – dedi. – Mən bu saat öz qəndilimi söndürəcəyəm.

Uşaqlardan böyüyü toru göstərib soruşdu:

– Cənab, bəs bunlar nədir?

Qavroş lovğa-lovğa:

– Onlar siçovuldur, – dedi. – Köpün!

Sonra bu çağaları öyrətmək üçün bir neçə söz də əlavə etməyi lazım bildi:

– Bu toru Nəbatat bağından gətirmişəm. Bunlar vəhşi heyvanlardan ötrüdür. Bunlardan orada nəqədisvar (nə qədər istəsən, var), ancaq orada divaşlam (divardan aşmaq lazımdır), sonra pəncərədən girmək, qapının altından keçmək gerek. Bu maldan nə qədər istəyirsən, apar.

Qavroş bu məlumatı verə-verə adyalın ucu ilə kiçik uşağın üstünü basdırdı.

Balaca uşaq dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Nə yaxşıdır! Nə istidir!

Qavroş adyala xoş nəzərlə baxaraq dedi:

– Bu da Nəbatat bağındandır. Meymunlardan çırpışdırmışam.

Sonra böyük uşağın üstündə uzandığı qalın və çox gözəl toxunmuş həsiri göstərərək, əlavə etdi:

– Bu, zürafəndir.

Bir az susduqdan sonra sözüne əlavə etdi:

– Bunlar hamısı heyvanlarındır. Onlardan qopartmışam. Heç incimədilər. Dedim ki, bunlar filə lazımdır.

Yenə də bir az susdu, sonra dedi:

– Divarın üstündən aşıb keçirsən, böyükləri heç saymırsan, iş də düzəlir.

Uşaqlar bu cəsarətli, bacarıqlı adama qorxa-qorxa, həm də hörmət və təəccüblə baxırdılar. Bu da onlar kimi yurdsuz-yuvasızdı, onlar kimi təkdi, onlar kimi zəifdi, lakin müəyyən dərəcədə qəribə, hər şeyə qadir bir uşaqdı. O, bəzən qoca təlxək kimi üz-gözünü qırırdırsa da, ağız-burnunu əysə də, onun üzündə çox sadə, çox füsunkar uşaq təbəssümü canlanırdı. Bütün bu vəziyyəti ilə də Qavroş onlara fəvqəladə insan kimi görünürdü.

Yaşca böyük uşaq utana-utana dedi:

– Cənab, siz polis işçilərindən qorxmursunuz?

Qavroş belə bir cavabla kifayətləndi:

– Bala, “polis işçiləri” demirlər, “firon” deyirlər!

Kiçik uşaq heyrətlə baxır, heç bir söz demirdi. O, həsirin qırağ tərəfində, böyük uşaq ortada yatırdı. Qavroş bir ana kimi adyalı ona sarı çəkdi, sonra da başını qoyduğu yerə, həsirin altına cır-cındır yığdı, ona balaca bir balış düzəltdi. Bunu etdikdən sonra böyük uşaqdan soruşdu:

– Hə, bura necədir?

O biri uşaq Qavroşa mələk nəzəri ilə baxaraq dedi:

– Lap yaxşı.

Yazıq uşaqlar təpədən-dırnağa kimi islanmışdı, indi onların bədəni yavaş-yavaş qızırdı. Qavroş yenə də sözə başladı:

– Yaxşı, bayaq siz niyə ağlayırdınız? – Balacanı göstərərək əlavə etdi, – belə çağanın yenə də bir təhəri var, amma sənin kimi yekə bir adamın böyürməsi lap axmaqlıqdır, lap elə buzov kimi...

– Axı bizim otağımız yox idi, bilmirdik hara gedək.

Qavroş:

– Bala! “Otaq” demirlər, “öyxana” deyirlər.

– Bir də ki, qorxurduq gecə tək qalaq.

– “Gecə” demirlər, “qaraxana” deyirlər.

Uşaq:

– Cənab, təşəkkür edirəm, – dedi.

Qavroş yenə sözə başladı:

– Qulaq as, gör nə deyirəm, boş şeydən ötrü zırıldamaq lazım deyil. Mən sizin dərdinizə qalacağam. Sən özün görəcəksən, bizim kefirmiz lap kök olacaq. Yaxda dostum Nave ilə Qlasyerə gedəcəyik, orada çiməcəyik, Austerlits körpüsü yanında paltaryuyan arvadları cinləndirmək üçün sallarnı üstündə lümlüt oyan-buyana qaçacağıq. Onlar çığırırlar, hirsəlirlər, heç bilirsən onlar necə gülməlidir! Sonra gedib adam skeletinə baxacağıq. O diridir. Yelisey çölündədir. O səfeh elə arıqdır, deyirsən lap talaşadır. Teatra gedəcəyik. Sizi Frederik Lemetrə aparacağam. Mənim biletim olur. Mən aktyorlarla tanışam. Bir kərə lap pyesdə də oynamışam. Biz onda sizin kimi xırdaca uşaqlardıq, kətanın altında qaçışırıdık, dəniz kimi bir şey əmələ gəlirdi. Mən sizi öz teatrıma düzəldərəm. Biz bir yerdə vəhşi adamlara baxarıq. Ancaq onlar əsl vəhşi deyillər. Onların əynində çəhrayı triko var, bu trikonun qırıdığı görünür. Dirsəkləri də ağ sapla hörmələnmişdir. Sonra da biz operaya gedərik. Pulla əl çalanlarla bir yerdə içəri girərik. Operada əl çalmaq işi çox yaxşı düzəlib. Əlbəttə, bulvara bu pulla əl çalanlarla getməzdim. Bir təsəvvür elə, operada elələri var ki, onların hər birinə iyirmi su verirlər, ancaq bunlar səfeh adamlardır. Onlara tıxac deyirlər. Bir də biz gedib baxıb görəcəyik, adamların başını gilyotinlə necə kəsirlər. Mən sizə cəlladı göstərəm. O, Mare küçəsində yaşayır. Adı da cənab Sansondur. Onun qapısında məktub salmaq üçün qutu var. Bəli, biz yaman kef çəkə bilərik.

Qavroşun barmağına bir damcı qatran düşdü. Bu, onu xəyal-dan ayırdı.

– Pa-ho! Fitol qurtarı! Diqqət! Mən işığa ayda bir sudan artıq pul xərcləyə bilməyəcəyəm. Yerinə ki girdin, yat! Cənab Pol de Kokun romanlarını oxumağa vaxtımız yoxdur. Bir də ki, işıq bizim darvazamızın arasından bayıra düşə bilər, fironlar da bunu görə bilər.

Ancaq böyük uşaq cəsarət edib Qavroşla danışır, ona cavab verə bilirdi. O da qorxa-qorxa öz fikrini dedi:

– Bir də ki, bəlimə fitildən od düşə bilər, ehtiyatlı olmaq lazımdır ki, ev yanmasın.

Qavroş onun səhvini düzəltdi:

– “Ev yanmasın” demirlər, “dəyirmanı qurutmaq” deyirlər.

Hava da pisləşirdi. Göy gurultuları arasından filin belində leysan yağışının səsi eşidilirdi.

Qavroş dedi:

– Yağış, səni yaman aldatdıq! Evimizin ayağından su elə axır, elə bil, qrafindən tökülür, bunu eşidəndə adama ləzzət verir. Səfeh qışdır, öz malını nahaq yerə tələf eləyir, nahaq yerə əlləşir, bizi islada bilməyəcək. Buna görə də qoca suçular kimi deyindir, adamın zəhləsini tökür.

Qavroş XIX əsr filosofu kimi bu eyhamdan baş verə biləcək bütün nəticələri öz üzərinə götürərək, tufan haqqında cəsarətlə söylədiyi sözdən sonra elə ildırım çaxdı ki, onun işığı dəlik-deşikdən filin qarnına təpildi. Elə o saat da göy bərk guruldadı. Uşaqlar çıxır-şaraq yerlərindən elə cəld qalxdılar ki, tor az qaldı kənara düşsün. Qavroş üzünü cəsarətlə onlara çevirib, qəhqəhə ilə güldü.

– Uşaqlar, sakit! Binamızı elə bərk itələməyin. Çox əntiqə göy gurultusudur, çox əla! Bu, sizin üçün sakitcə şığıyan ildırım deyil. Mərhəbə, Allah! Vallah, bu, heç də Ambiqü teatrındakından pis düzəldilməyib!

Bu sözdən sonra, o, dəmir toru düzəltdi, uşaqları üsulluca yatağa itələdi, dizlərindən basdı ki, yaxşı uzansınlar. Sonra ucadan dedi:

– Allah ki öz şamını yandırdı, mən öz işığımyı söndürə bilərəm. Cavanlar, uşaqlar gərək yatsın. Yatmamaq çox pis şeydir. Onda adamın ulğumu üfunət verər, ya da yaxşı cəmiyyətdə deyirlər ki, ağızından iy gələr. Adyala yaxşı bürünün! Bu saat işığı söndürəcəyəm. Hazırsınız?

Böyük uşaq pıçıldadı:

– Hazırq. Mən lap rahatam. Başımın altında, elə bil, pərqu balışı var.

Qavroş çıxırdı:

– “Baş” demirlər, “kəllə” deyirlər.

Uşaqlar bir-birinə sığındı. Qavroş onları həsirin üstünə qayda ilə uzatdı, çulu başlarına çəkdi, sonra da vüquf sahibi olanların dilində əmri üçüncü dəfə təkrar etdi:

– Köpün! – deyib fitili söndürdü.

İşıq sönən kimi uşaqların altında yatdığı tor qəribə təkanlardan titrəməyə başladı. Qəribə səslər eşidildi, elə bil ki, şey bir-birinə sür-tünürdü, bunun da ardınca metal səsi gəlirdi, sanki, bir çox diş və dırnaq mis toru gəmirirdi, eyni zamanda, kəskin civilti səsi ətrafa yayılırdı.

Beşyaşlı uşaq başı üstündə bu qulaqbatıncı səsi eşidərək, dəhşətdən bədəni buzladı, dirsəyi ilə böyük qardaşını itələdi, lakin o, Qavroşun əmri üzrə “köpmüşdü”. Uşaq qorxudan az qaldı ki, ağılını itirsin, cəsərət edib Qavroşa sarı döndü, nəfəsini qısaraq, lap yavaşdan dedi:

– Cənab!

Qavroşun da gözüne yuxu gedirdi:

– Nə var?

– Bu səs nədir?

– Siçovulların səsidir.

Yenə də başını həsirin üstünə qoydu.

Doğrudan da, filin dövrəsində yüzlərlə siçovul qaynaşırdı, bizim yuxarıda dediyimiz canlı qara ləkələr də bunlardı. Nə qədər ki çırağ yanırdı onlar xeyli kənardə durmuşdular; çırağ sönəndə, siçovulların mülki məqamında olan bu mağaraya qaranlıq çökəndə siçovullar, xoştəbiətli, nağılçı Perronun “təzə ət” dediyi şeyin iyini duyaraq, sürü ilə Qavroşun çadırına cumdular, çadırın lap başına qədər dırmaşaraq, torun məftilini gəmirməyə başladılar, sanki, yeni tipli bu miçətkəni dağıtmaq istəyirdilər.

Uşaq yata bilmirdi.

O yenə də sözə başladı.

– Cənab!

– Nə var?

– Siçovul nə deməkdir?

– Siçan deməkdir.

Qavroşun verdiyi izahat uşağı bir az sakitləşdirdi. O, ağı siçan görmüşdü, siçandan qorxmurdu. Lakin o yenə də soruşdu:

– Cənab!

– Nə var?

– Niyə sizin pişiyiniz yoxdur?

Qavroş:

– Mənim pişiyim vardı, – dedi, – bura gətirmişdim, onlar yedi.

Qavroşun bu ikinci izahatı birinci izahatın bağışladığı xoş təsiri heçə çıxartdı, uşaq yenə də qorxudan titrədi. Onlar arasında gedən söhbət dördüncü dəfə təkrar olundu.

- Cənab!
- Nə var?
- Nəyi yedi?
- Pişiyi.
- Pişiyi kim yedi?
- Siçovullar.
- Siçanlar?
- Hə, siçovullar.

Deməli, buradakı siçanlar pişik yeyirmiş? Uşaq buna heyrət edərək, sözüne davam elədi:

- Cənab, belə siçanlar bizi də yeyə bilərlər?

Qavroş:

- Əlbəttə, yeyərlər, – cavab verdi.

Uşağın qorxusu son nöqtəyə çatdı. Lakin Qavroş bu sözləri əlavə etdi:

– Qorxma! Onlar bizim yanımıza gələ bilməzlər. Bir də ki, mən buradayam. Al, mənim əlimdən tut. Kiri, köp!

Qavroş əlini böyük uşağın başı üstündən uzadaraq, onun əlinə tutdu. O da Qavroşun əlinə sıxılaraq, özünü sakit hiss etdi. Mərdlik və qüvvətdə başqalarına keçmək kimi sirlə bir xüsusiyyət var. Uşaqların ətrafında yenə sakitlik əmələ gəldi, onların səsi siçovulları hürkətməmiş və qaçırtmışdı. Siçovullar bir neçə dəqiqədən sonra yenə qayıdıb gələndə istədikləri qədər çılgınlıq göstərə bilərdilər – uşaqların üçü də yuxuya getmişdi, daha heç bir şey eşitmirdilər.

Gecə saatları axıb gedirdi. Qaranlıq böyük Bastiliya meydanını örtmüşdü. Yağışlı qış küləyi şiddətlə əsirdi. Keşikçilər darvazaları, xiyabanları, hasarları, qaranlıq bucaqları gözdən keçirir, gecə sərsərilərini axtarırdılar, lakin filin yanından səssizcə keçib-gedirdilər. Bu bədheybət və nəhəng şey durduğu vəziyyəti pozmayaraq, gözələrini qaranlığa zilləyərək, sanki, xəyala dalmışdı, sanki, o, yaxşı iş tutduğuna – avara düşən, yatıb yuxuya gedən üç tifili pis havadan qoruduğuna, insanlardan gizlətdiyinə sevinirdi.

Aşağıda deyilənləri başa düşmək üçün bir şeyi qeyd etmək artıq olmaz: o zaman Bastiliyanın polis məntəqəsi meydanın o biri başında

idi, filin yanında baş verən hadisələri keşikçilər görə bilməzdi, səsləri də eşitməzdi.

Səhər açılana yaxın bir adam Sent-Antuan küçəsindən çıxıb yüyürə-yüyürə meydanı keçdi, İyul sütunu barısının yanından döndü, hasarın taxtaları arasından içəri girdi, gəlib filin qarnı altında dayandı. Bu adamın üstünə lap azca işıq düşsəydi, onun başdan-başa islanmış paltarından bilmək olardı ki, o, bütün gecəni yağış altında olmuşdur. Filin qarnı altına gələndən sonra ondan qəribə çığırta çıxdı – bu, insan dilinə uymayan çığırta idi, belə səs ancaq tutuquşudan çıxıb bilərdi. Bunu o bir də təkrar etdi. Bu çığırta təxminən belə şəkil vermək olardı:

– Kirikikiu!

Gələn adam ikinci dəfə çığıranda filin qarnından ona cavab olaraq şən və aydın uşaq səsi eşidildi.

– Buradayam!

Elə o saat deşiyin ağzını örtən taxta kənara çəkildi. Bir uşaq deşikdən çıxıb filin qıçı ilə aşağı sürüşərək, çox asanlıqla orada duran adamın qabağına endi. Bu uşaq Qavroş idi. Gələn adam da Monparnasdı.

“Kirikikiu” çığırmasına gəlincə, bunun, heç şübhəsiz, elə bir mənası vardı ki, uşaq bunu “Sən cənab Qavroşu soruşarsan” cümləsi ilə demək istərdi.

Qavroş bu səsi eşidən kimi cəld yerindən qalxdı, torun ucunu azca kənara çəkib “alkov”dan çıxdı, sonra bu yeri daşla yaxşıca bərkidərək, lükü açıb aşağı endi.

Uşaq kişi qaranlıqda kırımışca bir-biri ilə qarşılaşdı. Monparnas ancaq bu sözləri dedi:

– Sən bizə lazımsan. Gedək, bizə kömək elə.

Uşaq başqa izahat tələb etmədi.

– Yaxşı, – dedi.

İkisi də, Monparnasın gəldiyi Sent-Antuan küçəsinə sarı getdilər. Onlar bostançıların bir-birinin ardınca uzanıb gedən arabaları arasından keçərək, yeyin-yeyin gedirdilər – bostançı arabaları, adətən, gecənin bu vaxtında özlərini bazara çatdırmağa tələsirdilər.

Bostançılar yağın selləmə yağışdan islanmamaq üçün lap gözələrinə kimi paltolarına bürünərək, kahı və başqa tərəvəz yığını arasında oturub mürgü döyürdülər, yolla gedən bu qəribə adamları heç görmürdülər.

HƏBSXANADAN QAÇMAQ TƏHLÜKƏSİ

Elə həmin gecə Fors həbsxanasında belə hadisə baş verdi.

Tenardye biradamlıq kameraya salınsa da, Babet, Brüjon, Tüfeyli həbsxanadan qaçmaq üçün sözü bir yerə qoymuşdular. Monparnasın Qavroşa verdiyi məlumatdan aydın olur ki, “Babet hələ gündüzdən işi hazırlayıbmış”. Monparnas onların hamısına bayırdan kömək etməli imiş.

Brüjon bir ay islah kamerasında qalmaqla boş vaxtında həm kəndir eşmiş, həm də qaçmaq planını ətraflı düşünmüşdü. Keçmiş vaxtlardan bu kamera ciddi cəza yeri hesab olunurdu, dustaqlar burada həbsxana qayda-qanunu üzrə başlı-başına buraxılırdı. Bu islah kamerası dörd daş divardan, daş tavandan, sal daşlı döşəmədən, səfər çarpayısından, dəmir barmaqlıq vurulmuş kiçik pəncərədən, üzünə dəmir çəkilməmiş qapıdan ibarətdi, özünə də “karser” deyirdilər. Lakin sonralar karser çox mənfur şey hesab edildi. İndi bu yer dəmir qapıdan, dəmir barmaqlıq vurulmuş kiçik pəncərədən, səfər çarpayısından, sal daşlı döşəmədən, daş tavandan, dörd daş divardan ibarətdir, özünə də “islah kamerası” deyirlər. Günorta vaxtı ora azca işıq düşür. Yuxarıda verilən izahatdan karserlərin əlverişli olmadığı aydın göründü, lakin karserlərin əlverişli olmaması onların karser olmasında deyil. İşləməyə məcbur edilməli olan adamlara burada düşünməyə imkan verilir, karserlərin əlverişli olması bundadır.

Bəli, Brüjon ətraflı düşündü, islah kamerasından çıxanda kəndiri də götürüb apardı. Onu Şarleman həyəti üçün çox təhlükəli bir adam hesab edildiyindən, aparıb Yeni binaya saldılar. Yeni binada onun birinci əldə etdiyi şey Tüfeyli, ikinci – mismar oldu. Tüfeyli cinayət deməkdi, mismar azadlıq deməkdi.

Brüjon haqqında tam bir təsəvvür əldə etmək vaxtı gəlib çatmışdır. Üzdən o, cılız görünürdü. O, qəsdən özünü süst göstərirdi, incə düşünülmüş bu məsələlərdə onun müəyyən məqsədi vardı. O, nəzakətli, zirək, ağılbaşında bir adamdı, eyni zamanda, mehriban baxışlı, sərt təbəssümlü, təcrübəli bir oğru idi. Onun baxışı iradəsini,

təbəssümü isə təbiətini ifadə edirdi. O, öz sənətinin ilk təcrübələrini taxtapuşlar üzərində aparmışdı, “qurşunqoparanlar” ustalığına çox yeniliklər gətirmişdi: onlar “öküz qovuşu” deyilən üsulla yağış novunu kəsərək evlərin taxtapuşlarını soyurlar.

Təyin edilən gün qaçmaq üçün çox əlverişli bir gün idi, çünki taxtapuş döşəyənlər bu zaman həbsxananın şifer döşənmiş damının bir hissəsini söküb təzələyirdilər. İndi Sen-Bernar həyəti Şarleman və Sen-Lüi həyətindən tamamilə ayrı deyildi. Yuxarılara taxta-şalban və nərdivan gətirilmişdi, başqa sözlə, azadlığa çıxmaq üçün körpülər salınmış, pillələr qoyulmuşdu.

Yeni bina dünyada ən köhnə, ən çox çatlamış bina idi, həbsxananın da ən zəif yeri bura idi. Divarlar rütubətdən elə quzulayıb tökülmüşdü ki, qübbələrə taxta vurmaq lazım gəlmişdi, çünki oradan daş qopur, birbaşa dustaqların çarpayısı üstə düşürdü. Yeni bina belə köhnə olsa da, həbsxana müdiriyyəti səhv edərək, həbsxana dilində “ən təhlükəli” dustaq deyilən ən nadinc dustaqları bura salırdı.

Yeni bina dörd ümumi kameradan, bir də “Azad hava” deyilən çardağ hissəsindən ibarətdi. Kameralar bir-birinin üstündə idi. Yəqin ki, de la Fors hersoqlarının mətbəx bacası olan enli bir soba bacası lap aşağıdan başlayaraq, dörd mərtəbənin dördündən də keçib-gedir, hər kameranı iki yerə bölərək, taxtapuşdan yuxarı qalxırdı. Kameralar da yastılaşmış sütuna oxşayırdı.

Tüfeyli və Brüjon bir kamerada olurdu. Ehtiyat edərək onları aşağı mərtəbəyə salmışdılar. Təsadüfən baca onların yatağının baş tərəfinə düşmüşdü.

Tenardye onların üstündə, çardaqda, “Azad hava” deyilən yerdə idi.

Yoldan ötən bir adam yanğınçılar qışlası yanından keçərək, Müqəddəs Yekaterina Zəmisi küçəsində, hamam darvazası qabağında dayansa, bir həyət görəcəkdə. Həyətdə çiçək və kol əkilmiş çoxlu qutu vardır. Həyətin dib tərəfində Jan-Jakin kənd xülyalarını təcəssüm etdirən, yaşıl pəncərəli, iki balaca ağ rotonda¹ nəzərə çarpır. Təxminən, on il bundan əvvəl bu rotondanın dal tərəfindən hündür, qara, qorxunc, çılpaq divar yüksəlirdi, bu balaca ev həmin divarın lap dibində idi. Fors həbsxanasının keşikçilər yolu da bu divarın o biri üzündə idi.

¹ Dəyirmi və ya yarımdeyirmi qübbəli kiçik bina

Rotondanın arxasında olan bu divar Berkenin arxasında görünən Miltonu xatırladırdı.

Bu divar nə qədər hündür olsa da, onun o tərəfində ondan da hündür, ondan da qara bir taxtapuş görünürdü. Bu, yeni binanın taxtapuşu idi. Orada dəmir barmaqlıq vurulmuş dörd kiçik çardağ pəncərəsi gözə çarpırdı. Bunlar “Azad hava”nın pəncərələri idi. Taxtapuşdan bir baca qalxırdı, bu, ümumi kameralardan keçən baca idi.

“Azad hava” deyilən Yeni binanın çardağı ayrı-ayrı mansardlara bölünmüş böyük bir anbara oxşayırdı. Mansardların pəncərələrinə üçqat dəmir barmaqlıq, qapılarına lay dəmir vurulmuşdu, dəmirin hər yerində iri mismar başları görünürdü. Ora şimal tərəfdən girilsəydi, onda sol tərəfdə dörd taxtapuş pəncərəsi, sağ tərəfdə isə dörd çargül kamera qalardı. Bu kameralar xeyli böyükdü, bir-birindən ayrı idi, aralarında dar yol vardı. Bu yolların divarı pəncərə qırağına kimi kərpicdən, ondan yuxarı da, lap taxtapuşa kimi, dəmir çubuqdan hörülmüşdü.

Tenardye fevralın üçündə gecə bu kameralardan birində oturmuşdu. O, kiminsə vasitəsilə yuxu gətirən zəhər qatılmış bir şüşə şərab tapıb gizlədə bilmişdi – elə zəhər ki, deyilənə görə, Dero icad etmiş, “yatırdan” quldur dəstəsi də onu şöhrətə mindirmişdi, sonralar da bu heç aydın olmadı.

Bir çox həbsxanada dustaqların qaçmasına kömək edən satqın qulluqçular var ki, bunlar ya həbsxana gözətçiləri, ya da oğrulardır, heç bir şeydən çəkinməyərək müxtəlif yollarla pul qazanan xain polis xidmətçiləridir.

Bəli, o gecə ki Qavros iki azmış uşağı himayəsinə almışdı, Brüjonla Tüfeyli yavaşca yataqlarından durdular, Brüjonun tapdığı mismarla soba bacasını deşməyə başladılar. Onlar bilirdilər ki, Babet həbsxanadan səhər qaçmışdır. Monparnasla bir yerdə onları küçədə gözləyir. Brüjonla Tüfeylinin çarpayısı bacanın dibində idi. Bacanı deşdikdə toz-torpaq Brüjonun çarpayısına tökülürdü, buna görə də tökülən toz-torpağın səsi eşidilmirdi. Bir də ki, selləmə yağış və dolu, şiddətli göy gurultusu qapıları yerindən sarsıdır, dəhşətli gurultu salırdı, bu da lap yerinə düşürdü. Yuxudan aylan dustaqlar yenə də özlərini yatmış kimi göstərir, Tüfeyli ilə Brüjona öz işlərini görməyə imkan verirdilər. Brüjon diribaş, Tüfeyli güclü idi. Həbsxana

nəzarətçisi pəncərəsi kameraya baxan dəmir barmaqlıqlı kiçik bir otaqda yatmışdı. O, duyuq düşənə kimi bacanın divarı deşilmişdi, Brüjonla Tüfeyli bacadan yuxarı qalxmışdı, bacanın ağızında olan dəmir barmaqlıq sındırılmışdı, iki təhlükəli quldur taxtapuşa çıxmışdı. Yağış və külək şiddətlənirdi. Taxtapuş sürüşkən idi.

Brüjon dedi:

– Aradan çıxmaq üçün yaxşı qaranlıqdır.

Altı fut enində, səksən fut dərinliyində olan bir uçurum onları keşikçilər yolu qırağındakı divardan ayırırdı. Onlar uçurumun dibində, qaranlıqda keşikçi tufənginin işildadığını görürdülər. Brüjonun biradamlıq dustaq kamerasında eşdiyi kəndirin bir ucunu bacanın ağızında olan sındırılmış dəmir barmaqlığa bağladılar, o biri ucunu keşikçilər yanındakı divarın üstündən o tərəfə atdılar. Sonra cəsərtli sıçrayışla uçurumun üstündən atıldılar, divarın qırağından tutub bir-birinin ardınca kəndirlə sürüşərək, hamama yapışan kiçik bir taxtapuşa endilər, kəndiri dartıb hamamın həyətinə atıldılar, yüyürə-yüyürə həyətdən keçib, qarışçı budkası nəfəsliyinin yanında bir ip vardı, ipi dartıb darvazanı açdılar, küçəyə çıxdılar.

Həç bir saat deyildi ki onlar əllərində mismar, qaçmaq fikri ilə yataqlarından qalxmışdılar.

Bir az sonra onlar həbsxanaya yaxın yerdə hərlənən Babetlə Monparnasa qoşuldular.

Onlar kəndiri dartanda kəndirin bacaya bağlanan ucu qırılıb taxtapuşda qalmışdı. Onlara elə bir şey olmamışdı, ancaq ovuclarının dərisi soyulmuşdu.

Bu gecə Tenardiyə xəbərdarlıq edilmişdi, o yatmamışdı. Ona necə xəbərdarlıq edildiyini aydınlaşdırmaq mümkün olmadı.

O, saat bir radələrində, bu yağışlı və tufanlı gecədə, hava bərk qaranlıq olsa da, damdan, taxtapuş pəncərəsi yanından, kameranın qabağından iki qaraltının ötüb keçdiyini gördü. Qaraltılardan biri bir anlığa pəncərə qabağında ləngidi. O, Brüjon idi. Tenardye onu tanıdı, məsələni başa düşdü. Ona ayrı şey lazım deyildi.

Tenardye gecə vaxtı pusqu düzəldərək silahla basqın etməkdə təqsirləndirilmiş, çox təhlükəli soyğunçular maddəsinə əsasən həbsə alınmışdı, buna görə də onun keşiyini çox ayıq-sayıq çəkirdilər. Kamerası qabağında hər iki saatdan bir dəyişilən, əlitüfəngli keşikçi gəzirdi. Divar şamdanlarındakı şamlar “Azad hava”nı işıqlandırır.

Məhbusun ayağında əlli fut ağırlığında dəmir qandal vardı. Hər gün saat dördə bir nəfər gözətçi iki doq¹ ilə onun kamerasına gəlir – o zaman belə edirdilər – çarpayısının qabağına iki girvənkə çörək, bir qab su, bir qab da içində bir neçə paxla üzən sup qoyurdu, sonra qandalı gözdən keçirir, dəmir barmaqlığı əli ilə yoxlayırdı. Bu gözətçi öz itləri ilə bir gecədə iki dəfə kameraya baş çəkirdi.

Tenardye verilən çörəyi divara “mıxlamaq üçün” tikanaoxşar dəmir bir şeyi öz yanında saxlamağa icazə ala bilməmişdi. “Tikanı” çörəyə batırır, ucunu da divardakı deşiklərdən birinə soxurdu. Deyirdi ki, bu qayda ilə çörəyi siçovullardan qorumaq olur. Tenardye həmişə nəzarət altında olduğundan bu tikanaoxşar şeydə qorxulu bir şey görmədilər. Lakin sonralar xatırladılar ki, gözətçilərdən biri belə demişdi: “Yaxşı olardı ki, bu şey dəmirdən olmayaydı”.

Gecə saat ikidə qoca keşikçini təcrübəsiz, cavan keşikçi əvəz etdi. Bir az sonra gözətçi öz itləri ilə gəldi. O heç bir dəyişiklik görmədi. Dəyişiklik ancaq bunda idi ki, qarıda “axmaq sifətli” çox cavan bir keşikçi durmuşdu. İki saat sonra, yəni saat dördə, keşikçini əvəz etmək üçün gələn adam gördü ki, cavan keşikçi Tenardyenin kamerası qabağında kötük kimi yerə sərilib yatmışdır, Tenardye yoxdur. Qırılmış qandal daş döşəmənin üstündədir. Kameranın tavanında deşik, onun da üstündə, taxtapuşda ikinci deşik görünürdü. Çarpayının bir taxtası qoparılmışdı, qaçan dustaq onu, heç şübhəsiz, özü ilə aparmışdı, çünki taxtanı tapmadılar. Kamerada bir də yarıboş bir şüşə tapdılar – bu, keşikçini yuxuya verən zəhərli şərabin artığı idi. Keşikçinin nizəsi də yox idi.

Həbsxana adamları bu şeyləri görəndə elə güman etdilər ki, Tenardye daha əldən çıxmışdır. Lakin o, Yeni binanın divarını aşsa da, təhlükədən hələ tamamilə qurtarmamışdı.

Tenardye Yeni binanın taxtapuşuna çıxanda gördü ki, bacanın ağzına vurulan dəmir barmaqlıqdan bir parça kəndir sallanmışdır, bu Brüjonun hördüyü kəndirin bir hissəsi idi, ancaq çox qısa idi. Bununla o, Brüjon və Tüfeyli kimi keşikçi yolu üstündən sıçraya bilməzdi.

Balet küçəsindən Siciliya kralı küçəsinə dönəndə, elə o saat sağ tərəfdə boş, zibilli yer görünür. Keçən əsrdə orada ev varmış, indi onun ancaq dal divarı qalmışdır. Uçmaqda olan bu divar qonşu

¹ Doq – yekə it

binaların üçüncü mərtəbəsinə qədər qalxır. Xaraba qalmış bu evin iki böyük çərgül pəncərəsi indi də nəzərə çarpır, sağ bucağa yaxın olan pəncərə qurd yemiş atma dirəklə hasarlanmışdı, bu, qabarıq heraldika lövhəsinin üstündəki dəyirmi zolağı xatırladırdı. Keçmiş vaxtlarda bu pəncərələrdən hündür, adama qəm-qüssə gətirən divar görünürdü, həmin divar Fors həbsxanasının keşikçi yolu qırağındakı barının bir hissəsini təşkil edirdi.

Küçədə, uçmuş evin yerində əmələ gələn boşluğun qabağında çürümüş taxtadan hasar vardı. Hasara beş yerdən daş dayaq qoyulmuşdu. İç tərəfdə, divara yapışmış balaca bir daxma görünürdü. Hasarın bir neçə il bundan əvvəl ancaq cəftə ilə bağlanan kiçik qapısı nəzərə çarpırdı.

Tenardye gecə saat üçdən bir az sonra bu xarabalığın divarı üstündə idi.

O, bura necə gəlmişdi? Bunu nə izah etmək, nə anlamaq mümkün oldu. İldırımlar, eyni zamanda, həm ona mane olmalı, həm də kömək etməli idi. O, taxtapuşdan taxtapuşa, barıdan bariya, bir sahədən o biri sahəyə keçərək, Şarleman, sonra Sen-Lüi həyətinə tikintilərə, sonra da keşikçilər yoluna, daha sonra Siciliya kralı küçəsindəki xarabalığa gəlib çıxmaq üçün taxtapuş düzəldənlərin nərdivanlarından, körpüçüklərindən istifadəmi etmişdi? Lakin bura gəlib çatmaq üçün yolda elə maneələr vardı ki, bunları aşmaq, elə bil, heç mümkün deyildi. O, çarpayısından götürdüyü taxtanı, körpü kimi, “Azad hava” taxtapuşundan keşikçilər yolu qırağındakı divarın üstünəmi qoymuşdu, bu divarla, ta xarabalığa kimi, qarnı üstə sürünə-sürünə bütün həbsxananımı dolanmışdı? Fors həbsxanasının divarı diş-diş bir xətt şəklində uzanıb gedirdi, bəzi yeri hündür, bəzi yeri alçaqdı. O, yağıncılar qışlası yanında alçalır, hamam binası yanında yüksəlirdi; keçdiyi yerdə tikintilər vardı: bu divar nə Lamuanyon binası yanında, nə də Döşəmə küçəsi boyunca bir hündürüklükdə deyildi. Onun hər yerində enişlər və tinlər vardı. Bir də ki, keşikçilər qaraltısını görə bilərdi. Bu qayda ilə Tenardyenin keçdiyi yolu izah etmək mümkün olmadı. Adama elə gəlir ki, hansı bir üsulla olur-olsun, buradan qaçmaq mümkün deyildi. Lakin azadlıq ehtirası uçuurumu arxa, dəmir barmaqlığı söyüd çubuğundan hörülmüş səbətə, çolağı pəhləvana, padaqra xəstəliyinə tutulmuş adamı quşa, kütlüyü instinktə, instinkti idraka,

idrakı dühaya çevirir. Belə qüvvətli ehtirasa tutulmuş Tenardye də, bəlkə, başqa bir üsul tapmış, bu üsulu tətbiq etmişdi? Bunu bilən olmadı.

Dustağın həbsxanadan necə qaçdığını həmişə başa düşmək olmur. Təkrar edirik: həbsxanadan qaçan adama Allah tərəfindən ilham verilir, məchul ulduzlar, şimşək parıltıları ona yol göstərir. Azadlığa can atmaq qanadların göylərə uçuşundan heç də az təəcüblü deyil. Qaçan oğru haqqında: “Bu taxtapuşdan o necə keçə bilmişdir?” deyildiyi kimi, Kornel haqqında da belə deyirdilər: “Qoy o ölsün” sətrini o haradan tapmışdır?”

Hər necə olsa, Tenardye tər tökə-tökə, yağış altında islanaislana, əynindəki paltar parçalana-parçalana, əllərinin dərisi gedəgedə, dirsəkləri soyula-soyula, dizləri qanaya-qanaya xarabalıqda yüksələn divarın elə yerinə gəlib çatmışdı ki, uşaqlar öz dilində ora “bıçaq” deyirlər. Burada o tirlənib uzanmış, tamam gücdən düşmüşdü. Üçmərtəbə ev hündürlüyündə olan dik divar onu yerdən ayırırdı.

Onun özü ilə gətirdiyi kəndir çox qısa idi.

Hələ nə qədər qaranlıqdı, o, divarın üstündə rəngi qaçmış, əldən düşmüş, ümidini itirmiş halda uzanıb gözləyirdi, eyni zamanda, səhərin yaxınlaşdığını düşünməyə başlayırdı, bir az sonra qonşuluqda, Sen-Pol zəng qülləsində saat dördü vuracağını fikirləşəndə onu dəhşət aldı: saat dördə təzə keşikçi gəlib əvvəlki keşikçini əvəz edəcək, onu deşilmiş taxtapuş altında yatmış görəçəktilər. O, fənər işığında, çox-çox aşağıda qaralan yaş döşəməyə qorxa-qorxa baxırdı. Bu döşəmə küçə həm onun arzu etdiyi, həm də onu qorxudan yerdi, bu həm ölüm, həm də azadlıq idi.

Tenardye öz-özündən soruşurdu: “Görəsən, mənim o üç yoldaşım qaça bildimi, onlar mənim səsimi eşitdilməmi, mənim köməyimə gələçəklərimi?” Tenardye diqqətlə qulaq asırdı. O, burada olandan bəri küçədən patruldan başqa heç kəs keçməmişdi. Montreyldən, Şaronndan, Vensendən və Bersdən gələn bostançı arabalarının çoxu Sent-Antuan küçəsindən keçib bazara gedirdi.

Saat dördü vurdu. Tenardye diksindi. Bir az sonra həbsxanada qatma-qarışıq səs-küy başlandı – belə səs-küy dustaq qaçdığı məlum olanda baş verir. Tenardye açılan və örtülən qapıların şaqqıltısını, əl-ayağa düşmüş adamların çaxnaşmasını, dəmir, barmaqıqlı

qapıların cırıltısını, həbsxana keşikçilərinin xırıltılı səsinə, həyətdə sal daşlara dəyən tüfəng qundağının taqçılığını eşidirdi. Bir mərtəbədən o biri mərtəbəyə qalxan və enən çıraq işıqları kameraların dəmirbarmaqlıqlı pəncərələrindən görünürdü. Yeni binanın çardağında bir məşəl görünürdü, o, sanki, çırpına-çırpına bir yerdən o biri yerə atılırdı, qonşuluqda olan qışladan yanğıncılar çağırılmışdı. Məşəlin işığında onların dəbilqələri parıldayırdı, taxtapuşun ora-burasında gözə çarpırdı. Bu zaman Tenardye Bastiliya tərəfdə ağımtıl bir işıq gördü – göyün ətəyi məsumcasına ağarırdı.

O, on düym eni olan divarın üstündə, selləmə yağış altında, sağında və solunda olan iki uçurum arasında tirlənib qalmışdı, heç qımıldana da bilmirdi, yıxılmaq qorxusu, yenidən ələ keçmək dəhşəti ona əzab verirdi. Yıxılmaq qorxusundan başı gicəllənirdi, fikri zəng dili kimi iki vəziyyət arasında çırpınırdı: “Yıxılısam, öləcəyəm, burada qalsam, katorqaya düşəcəyəm”.

O, belə iztirablı qorxu və həyəcan içində idi, birdən hava hələ qaranlıq olsa da, divar dibi ilə ehtiyatla gələn adam gördü. Bu adam döşəmə küçəni keçib xarabalığın yanında dayandı, Tenardye də bu xarabalığın divarı üstündə idi. Başqa bir adam da ehtiyatla gələrək ona qoşuldu, sonra ikinci, üçüncü adam da onun yanına gəldi. Bir yerə yığışandan sonra onlardan biri hasar qapısının cəftəsini qaldırdı, hamısı daxma olan həyətdə girdi. Tenardye onların lap başı üstündə idi. Görünür, həmin adamlar bu boş yerə danışmağa yığışmışdı: burada onları yoldan keçənlər, bir neçə addım kənarında Fors həbsxanasının həyət qapısını mühafizə edən keşikçi görə bilməzdi. Bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, yağış bu keşikçini budkadan bayıra çıxmağa qoymurdu, sanki, onu həbsə almışdı. Tenardye o naməlum adamların üzünü görə bilmədi, məhv olduğunu hiss edən adam kimi laqeyd halda onların söhbətinə qulaq asmağa başladı.

Onun gözləri önündə zəif ümid işartısı şölələndi – onlar arqo qaydası ilə danışdılar.

Əvvəl gələn adam astadan, lakin aydınca dedi:

– Addıyaq qabağa. Budurğada nə sürünək?

O birisi ona belə cavab verdi:

– Bu yağış lap tüpürə-tüpürə cəhənnəmi də kor qoyar. Tulalar da qapa bilər. Odur, birinin atılanı ayaqdadır. Birdən budurğayda ilişərik.

Budurğa və *budurğay* sözünün hər ikisi – birincisi qarovulxana, ikincisi Tampl arqosunda – *burada* deməkdir. Bu sözlər Tenardye üçün işıq ucu oldu, “*budurğa*” arqosundan qarovulxana sahibi Brüjonu, “*budurğay*” arqosundan Babeti tanıdı. Babet Tampl həbsxanasında, başqa ixtisasları bir yana dursun, ehtikarçı da olmuşdu.

On səkkizinci əsrin köhnə arqosu Tamplda işləyirdi və ancaq Babet bu arqoda təmiz danışa bilirdi. Tenardye bu “*budurğay*”sız onu tanıya bilməzdi, çünki o, səsinə tamam dəyişmişdi.

Bu arada onlardan üçüncü adam sözə qarışdı:

– Tələsməyin. Bir az gözləyək. Kim deyir ki, bizim köməyimizə onun ehtiyacı yoxdur?

Tenardye bu sözlərdən, bu düzgün fransız danışığından Monparnası tanıdı. Monparnas bütün arqoları çox gözəl bilirdi, ancaq heç birini işlətmirdi.

Dördüncü adam susurdu, lakin enli kürəkləri onun kim olduğunu bildirirdi. Tenardye şübhə etmirdi, o, Tüfeyli idi.

Brüjon acıqlı-acıqlı, lakin bayaqkı kimi astadan dedi:

– Sən də oradan düdüyünü çalırsan? Mebelə üz çəkən işin içindən çıxma bilməyib. O, fırlıdaq bacarmır! Öz əbasını sökmək, əsgiləri cırmaq, ip eşmək, qapağı deşmək, cökə ağacı, mil düzəltmək, dəmirləri mişaralamaq, ipi bayırdan asmaq, baş vurmaq, allaşmaq üçün hərif olmaq lazımdır. Qocacıq onu bacarmaz, o, iş adamı deyil.

Babet yenə də Pulalyenin və Kartuşun danışdığı klassik arqoda sözə başladı. Rasinin dili Andre Şenyenin dilinə nə nisbətdəsə, onun da arqosu Brüjonun yeni, qəşəng, cəsarətli və həyasızcasına arqosuna o nisbətdə idi.

– Sənin o mebelə üz çəkənin sınıq çıxdı. Maz olmaq lazımdır, amma o mazurikdir. Çuğul onu aldadıb, bəlkə də, lap dostlaşdığı qırt toyuq aldadıb. Monparnas, qulaq as, eşidirsənmi, akademiya nə fəryad qoparıblar? İşqları görürsən? Aydın məsələdir, o, ələ keçib! İyirmi il qazanıb! Mən qorxmuram, özünüz bilirsiniz ki, mən qorxaqlardan deyiləm, ancaq əkilmək lazımdır, yoxsa bizə toy tutarlar. Mısmırığını sallama, gedək bir şüşə köhnə şərab ötürək.

Monparnas donquldandı:

– Adam yoldaşını darda qoymaz!

Brüjon:

– Mən bayaqdan ləliyərim ki, onun ağrısı var, – dedi. – Biz heç bir şey eləyə bilmərik. Qaçaq buradan. Mən bu saat fironun məni yaxalayacağını hiss edirəm.

Monparnas zəif müqavimət göstərdi. Quldurlarda bir-birini dar-da qoymamaq kimi bir sədaqət var; bu dörd nəfər də belə sədaqətlə, Tenardiyeni divarlardan birinin üstündə görmək ümidi ilə nə qədər təhlükəli olsa da, bütün gecəni Fors həbsxanasının ətrafını gəzib-dolaşmışdılar. Bu gecə həddindən artıq əlverişli gecə idi, çünki selləmə yağışdan bütün adamlar çəkilib getmiş, küçələr boşalmışdı. Onların paltarları islanmışdı, ayaqqabıları yırtıqdı, onlar üşüyürdülər. Həbsxanada təşvişə düşüb hay-küy qaldırmışdılar, vaxt keçirdi, patrullar küçədə gəzişirdi, onlar ümiddən düşmüşdülər, yenə qorxmağa başlamışdılar, bu vəziyyət onlarda da çəkilib getmək meylini oyatmışdı. Bir cəhətdən, bəlkə də, Tenardiyenin yeznəsi məqamında olan Monparnas da təslim olmuşdu. Bircə dəqiqə də keçsəydi, onlar çıxıb gedəcəkdə. Tenardiyə divanın üstündə ağır-ağır nəfəs alırdı, o, fəlakətə uğrayan “Meduza”dan xilas olaraq sal üstündə oturan, bir gəminin yaxınlaşdığını, sonra yenə də üfüqdə gözdən itdiyini görəndə adama oxşayırdı.

O, cəsarət edib bu adamları çağırmağa bilmirdi, keşikçi onun səsini eşitsəydi, hər şey məhv olardı. Birdən onun ağılına bir şey gəldi, bu, son ümidin azca işıldayan son şüası idi. Tenardiyə Yeni binanın bacasından açdığı kəndiri cibindən çıxarıb hasarın o üzünə atdı.

Kəndir onların lap qabağına düşdü.

Babet dedi:

– Kəmənd!

Brüjon onun sözünü təsdiq etdi:

– Mənim qaytancığım!

Monparnas onların sözünə yekun vurdu:

– Meyxanaçı buradadır.

Onlar yuxarı baxdılar. Tenardiyə də başını divardan azca yuxarı qaldırdı.

Monparnas:

– Bəcid! Brüjon, kəndirin o biri ucu səndədir?

– Hə.

– Onları bir-birinə bağla, kəndiri ona atarın, o da onu divarın bir yerinə ilişdirər, aşağı enmək üçün bu da kifayətdir.

Tenardye cəsərət edib səsləndi:

- Mən soyuqdan donmuşam.
- Qızınarsan.
- Mən qımıldana bilmirəm.
- Sən ancaq kəndirlə aşağı sürüşərsən, biz səni tutarıq.
- Mənim əllərim donub.
- Sən ancaq kəndiri divara ilişdir.
- İlişdirə bilmərəm.

Monparnas:

- Birimiz gərək onun yanına qalxaq, – dedi.

Brüjon dedi:

- Üçüncü mərtəbəyə!

Vaxtilə daxmada yandırılan sobanın suvaq çəkilmiş köhnə bacası vardı. Bu baca divarla yuxarı qalxır, Tenardye olan yerə çatmağa lap az qalırdı. O zaman bu baca bərk çatlamışdı, ora-burasının suvağı uçub tökülmüşdü. Sonralar lap uçub dağıldı, lakin onun izi indi də görünür. Baca çox dar idi.

Monparnas:

- Bununla yuxarı qalxmaq olar, – dedi.

Babet ucadan dedi:

- Bu bacanın içi ilə? Kişi qalxa bilməz, çağa lazımdır.

Brüjon onun sözünü təsdiq etdi:

- Balaca uşaq lazımdır.

Tüfeyli soruşdu:

- Körpə uşağı haradan tapaq?

Monparnas:

- Dayanın, – dedi. – Ağılıma bir şey gəlib.

Hasarın qapısını yavaşca araladı, küçədə adam olmadığını yəqin etdikdən sonra üsulluca bayıra çıxdı, qapını örtüb Bastiliyaya sarı yüyürdü.

Yeddi, ya səkkiz dəqiqə keçdi, Tenardyeyə bu, səkkiz min əsr kimi göründü. Babet, Brüjon və Tüfeyli bir kəlmə də söz söyləmədilər. Nəhayət, hasarın qapısı yenə də açıldı, Monparnasla Qavroş qapı ağzında göründü, Monparnas tövşüyürdü. Yağış yağdığından küçə yenə də bomboş idi.

Qavroş içəri girib quldurların sifətinə sakitcə baxdı. Yağış suyu onun saçından damcılayırdı.

Tüfeyli ona dedi:

– Uşaq, sən kişisən, ya yox?

Qavroş çiyinlərini sıxaraq ona belə cavab verdi:

– Mənim kimi uşaq kişidir, amma sizin kimi kişilər çolma-çocuq-durlar.

Babet ucadan:

– Bu çağın zəngi nə yaxşı səslənir, – dedi.

Brüjon əlavə etdi:

– Bu Panten balasıdır, suya düşmüş siçan deyil.

Qavroş soruşdu:

– Yaxşı, sizə nə lazımdır?

Monparnas:

– Bu baca ilə yuxarı dırmaşmaq, – cavab verdi.

Babet əlavə etdi:

– Bu kəməndlə bir yerdə.

Brüjon sözünə davam etdi:

– Özünü də gərək ilişdirəsən.

Babet yenə də sözə qarışdı:

– Divarın üstünə.

Brüjon əlavə etdi:

– Pəncərənin atqısına.

Qavroş yenə soruşdu:

– Sonra?

Tüfeyli:

– Vəssalam, – sözü bitirdi.

Qavroş kəndirə, bacaya, divara, pəncərəyə baxıb dodaqları ilə elə bir nifrətedici səs çıxartdı ki, bunu ifadə etmək mümkün deyil.

Bununla o:

– Elə bu?! – demək istəyirdi.

Monparnas:

– Orada bir adam var, onu qurtarmaq lazımdır, – dedi.

Brüjon soruşdu:

– Razısan?

Qavroş:

– Sarsaq! – cavab verdi, sanki, sualı özü üçün təhqir hesab edirdi, sonra ayaqqabısını çıxartdı.

Tüfeyli onu qaldırıb daxmanın taxtapuşuna qoydu, taxtapuşun

çürük taxtaları onun ayaqları altında əyildi, kəndiri ona verdi. Monparnas burada olmayanda Brüjon kəndiri möhkəm düyünləmişdi. Qavroş bacaya sarı getdi. Bacada, taxtapuşun lap yanında böyük bir yarıq vardı, oradan lap asanca bacaya girmək olardı. Qavroş bacaya girmək istəyəndə Tenardye xilas olacağını, yenə də sərbəst yaşayacağını hiss edərək, başını divardan aşağı əydi. Dan yerinin zəif işığı onun təli alnını, göyərmiş yanaqlarını, yırtıcılıq ifadə olunan sivri burnunu, pırtlaşmış ağı saqqalını işıqlandırdı. Qavroş onu tanıdı:

– Buna bax! Bu ki mənim atamdır!.. Yaxşı da, qoy olsun!

Kəndiri dişinə alıb, qətiyyətlə yuxarı dırmaşmağa başladı.

Xarabalığın yuxarisına çatanda bacadan çıxdı, ayaqlarını aşırıraq, at minmiş kimi köhnə divarın üstündə oturdu, kəndiri pəncərənin atqısına möhkəm bağladı.

Bir an sonra Tenardye aşağı endi.

Onun ayağı yerə dəyəndə, təhlükədən xilas olduğunu görəndə özünü elə hiss etdi ki, elə bil, o heç yorulmamışdı, soyuqdan donmamışdı, qorxudan tir-tir əsməmişdi. Duyduğu bütün dəhşətlər duman kimi dağılıb getdi. Onun qərribə və çılğın ağı, sanki, yuxudan ayıldı, sərbəst olduğunu hiss edərək canlandı: o, indi yenə də iş görməyə hazırı.

Onun ilk sözü də bu oldu:

– Biz indi kimi yeyəcəyik?

Son dərəcə aydın olan bu sözün mənasını izah etmək lazım deyil, bu, eyni zamanda, həm öldürmək, həm əzab vermək, həm də qarət etmək deməkdi. Yemək sözünün əsl mənası aşırmaqdı.

Brüjon:

– Sürüşmək lazımdır, – dedi. – Sözüümüzü iki kəlmə ilə qurtaraq, dağılıb gedək. Burada, Plüme küçəsində yaxşıca bir iş var, küçə bomboşdur, ev kənardadır, bağının köhnə, paslı, dəmir barmaqlığı var, evdə ancaq arvadlar yaşayır.

Tenardye:

– Çox gözəl! – dedi. – Niyə getməyə?

Babet dedi:

– Sənin qızın Eponina ora getmişdir.

Tüfeyli əlavə etdi:

– Manyon xəbər gətirmişdi. Orada əlimizə bir şey keçməz.

Tenardye:

– Mənim qızım axmaq deyil, nə elədiyini bilir, – dedi. – Hər halda, ora baş çəkmək lazımdır.

Brüjon:

– Hə, hə, – dedi. – Ora baş çəkmək lazımdır.

Bu adamlardan, elə bil ki, heç biri Qavroşa daha əhəmiyyət vermir. Onlar danışanda Qavroş hasarın dibindəki dayaqlardan birinin üstündə oturmuşdu, o bir neçə dəqiqə gözlədi, bəlkə də, atasının onu xatırlayacağı ümidində idi, sonra ayaqqabısını geyib dedi:

– İş qurtardı? Cənab kişilər, daha mən sizə lazım deyiləm ki? Siz kələkdən qurtardınız. Mən gedirəm. Vaxtdır, mən gərək uşaqlarımı durğuzam.

O çıxıb getdi.

Beş adam bir-birinin ardınca hasardan çıxdı. Qavroş Balet küçəsinə dönərək gözdən itdikdən sonra Babet Tenardiyeni kənara çəkib dedi:

– Sən o uşağa diqqət elədinmi?

– Hansı uşağa?

– Divara çıxıb sənə kəndir gətirən uşağa.

– Bir elə yox.

– Dəqiq deyə bilmərəm, ancaq mənə elə gəlir ki, o, sənın oğlundur.

– Yox əşi? Sən elə güman edirsən?

Yeddinci kitab

ARQO

Birinci fəsil

SÖZÜN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

*Pigritia*¹ dəhşətli sözdür.

Bu söz *la pegre*, yəni *oğurluq* deyilən bütün aləm, *la pegrenne*, yəni *aclıq* deyilən bütöv cəhənnəm yaratmışdır.

Bu qayda ilə tənbəllik anadır.

Onun oğlu oğurluq, qızı aclıqdır.

İndi biz hardayıq? Arqo aləmində.

Arqo nədir? Arqo eyni zamanda həm milliyət, həm də şivədir. Arqo, onun iki maskası olan xalq və dil altında oğurluqdur.

Bu kədərli və mühüm hadisəni nəql edən adam otuz dörd il bundan əvvəl elə bu məqsədlə yazılan əsərində² arqo ilə danışan oğrudan bəhs etdiyi üçün bəziləri təəccüblənmiş, fəryad qopararaq qəzəblə demişdilər: “Necə? Arqo? Belə şey olar? Bu dəhşətdir! Axı arqo *qalera*³, katorqa, həbsxana, cəmiyyətdə olan ən iyrenc şeylərin dilidir!” və s. və i.a.

Biz bu cür etirazları heç vaxt başa düşməmişik.

Sonra iki böyük romançı – insan qəlbini dərinədən bilən Balzak, bir də xalqın cəsarətli dostu Ejen Sü, “Ölüm cəzasına məhkum edilən adamın son günü” kitabının müəllifi 1828-ci ildə etdiyi kimi, quldurları öz dilində danışdıranda yenə fəryad qopdu. Fəryad qoparanlar deyirdilər: “Yazıcılar bu ürəkbulandıran şivə ilə bizdən nə istəyirlər? Arqo iyrenc şeydir! Arqo adamı sarsıdır!”

¹ Tənbəllik (*lat.*)

² “Ölüm cəzasına məhkum edilən adamın son günü” (*müəllifin qeydi*)

³ *Qalera* – çoxavarlı gəmi

Kim bunu inkar edir? Əlbəttə, belədir!

Nə vaxtdan bəri yaranı, ya uçurumu, ya cəmiyyəti tədqiq etmək məsələsinə gələndə dərinə getmək, işin lap əslinə varmaq təşəbbüsü məzəmmətə layiq olmuşdur? Biz həmişə bunu mərdlik, hər halda, xeyirli və diqqətəlayiq iş hesab etmişik. Elə diqqət ki, o, müəllifin öz üzərinə götürdüyü və yerinə yetirdiyi vəzifəyə layiqdir. Niyə axı hər şeyi yoxlamayaq, öyrənməyək, yarıyolda dayanaq? Yarıyolda dayanmaq zəndə əlində tutan adamın deyil, zəndün işidir.

Əlbəttə, cəmiyyətin bərk torpağı qurtaran, palçıq başlanan ən aşağı təbəqələrinə enmək, bu battaq təbəqələri araşdırmaq, çirkab süzülən bu mənfur şivəni, bu irinli lüğəti – elə lüğət ki onun hər sözü zülmət və çürüntü içində yaşayan halqavari əjdahanın iyrenc halqaları kimi nəzərə çarpır – bu irinli lüğəti, bu mənfur şivəni axtarıb tapmaq, onları lap elə diri halda, lap çırpına-çırpına yerin üzərinə atmaq xoş və asan iş deyil. Öz çırpılığı ilə iyrenc görünən arqonu fikir işığında gözədən keçirməkdən sıxıntılı şey yoxdur. Doğrudan da, elə bil ki, o, gecə qaranlığının iyrenc övladıdır, zülmət kloakasından qəfildən çıxarılmış, sizin qarşınızda canlanmışdır. Siz, sanki, son dərəcə canlı və qarmaqarışığı cəngəllik görürsünüz. O, sanki, titrəyir, tərənir, sizə baxır, bizi hədələyir, zülmətə qaytarılmasını tələb edir. Bax bu söz caynağa, amma bu söz nuru sönmüş qanlı gözə oxşayır. Bax bu cümlə xərcəng qışqacı kimi dartınır. Bunların hamısında nifrətəlayiq yaşamaq qabiliyyəti var, bu da pozğunluq içində törənən hər şeyə xas olan cəhətdir.

Sonra, nə vaxtdan bəri dəhşət tədqiqatı rədd etməyə başlamışdır? Nə vaxtdan bəri xəstəlik həkimi qovmağa başlamışdır? Elə bir təbiətçi tapmaq olarmı ki, o, gürzəni, yarasanı, əqrəbi, skolopendranı, tarantulu öyrənməkdən boyun qaçırırsın, bunları “Nə iyrenc şeydir!” – deyərək, yenə də qaranlığa tolazlasın? Arqodan üz döndərən mütəfəkkir ziyildən, yaradan üz döndərən cərraha bənzərdi. O, dilin bir cəhəti ilə məşğul olmağa cürət etməyən filoloqa, ya da ictimai həyatda baş verən hadisəyə qarışmağa cəsəret etməyən filosofo oxşardı. Çünki arqo – qoy bunu bilməyənlər bilsinlər – həm ədəbi hadisədir, həm də müəyyən ictimai quruluşun nəticəsidir. Arqo, əslində, nə deməkdir? Arqo səfələtin dilidir.

Burada sözüümüzü kəsə bilərlər, gətirdiyimiz faktı ümumiləşdirə bilərlər, bu isə bəzən gətirilən faktın əhəmiyyətini azaltmaq üçün

vasitə olur. Bizə deyə bilərlər ki, bütün sənətlərin, bütün peşələrin öz arqosu var; əlbəttə, ictimai iyerarxiyanın bütün dərəcələrini, təfəkkürün hər bir formasını buna əlavə etmək olar. *Nəqd Monpelye, yaxşı keyfiyyətli Marsel* deyən alverçi, *məzənnə oyunu oynayıram, sığorta müqafatı, cari hesabat* deyən birja dəllalı, *hamısına gedirəm, qaratoxmaq vuruldu* deyən qumarbaz, *o sahəyə ki, qadağan qoyulmuşdur, rəddedici hərəkət etməyən əmlaka irsi hüquq üçün ərizə verərsə, icraçı o sahədən məhsul tələb edə bilməz* deyən Normandiya adaları pristavı; *pyesi fitə basdılar* deyən vodevilçi, *mən məhv oldum* deyən aktyor, *hadisənin üçlüyü* deyən filosof, *gözəl şikar, süfrə şikarı* deyən ovçu, *dostbazlıq, davabazlıq, sirbazlıq* deyən frenoloq¹, *tüfəngə klarnet* deyən piyada əsgər, öz atına *hindtoyuğu* deyən süvari əsgər, *tersiya, kvarta*², *hücum* deyən qılınc təlimi müəllimi, *şpon*³ *yığımu* deyən çapçı – bunlar hamısı: çapçı da, qılınc təlimi müəllimi də, süvari əsgər də, piyada əsgər də, frenoloq da, ovçu da, filosof da, aktyor da, vodevilçi də, pristav da, qumarbaz da, birja dəllalı da, alverçi də arqo ilə danışirlər. *Mənim firçacığım* deyən rəssam da, *mənim avaraçılığım* deyən notarius da, *mənim əlaltım* deyən dəllək də, *mənim kömək verənim* deyən çəkməçi də arqo ilə danışır. Əslinə qalanda, sağ və sol tərəfi müxtəlif üsulla göstərmək də arqoya aiddir: matrosların söylədiyi *gəminin sağ bortu və bəkbort* teatr dekorçusunun söylədiyi həyəət və bağ, zəburçunun söylədiyi *həvari və incil* yeri sözləri də arqodur. İşvəbazların öz arqosu olduğu kimi, “modabazların” da öz arqosu var. Rambulyenin malikanəsi bəzi cəhətdən Möcüzələr sarayı ilə həmhüduddur. Hersoq qadınlarının da öz arqosu vardır: Restavrsiya dövrünün gözəli olan bir kübar qadının yazdığı sevgi məktubunda belə cümlə vardı, bu, dediyimizi sübut edir: “Bütün bu dedi-qodular içində mənim yaxa qurtarmağım üçün siz bol-bol əsas tapa bilərsiniz”.

Diplomatik şifrlər də arqo ilə tərtib edilmişdir: *Roma* sözü əvəzinə *26* rəqəmi, *göndərmək* əvəzinə *grkzntngzyal*, *Moden hersoqu* əvəzinə *abfxustgrnogrkzu XI* işlədən papa dəftərxanası da arqo ilə danışır. *Kök, turp, şalgam* əvəzinə *opoponach perfroschinum*,

¹ *Frenoloq* – kəlləsinin quruluşuna görə insanın ruhi və mənəvi vəziyyətini müəyyən edən mütəxəssis

² *Tersiya, kvarta* – qılıncoyunatmada hücum və müdafiə üsulları

³ *Şpon* – mətbəə şrifflərinin arasındakı ölçünü artırmaq üçün qoyulan metal lövhə

reptitalmus dracatholicum angelorutn, postmegorum deyən orta əsr həkimləri də arqo ilə danışırdılar. *Qənd tozu, kəllə qənd, saf qənd, rafinad, punc, baster, parça qənd, mişarlanmış qənd* deyən hörmətli qənd zavodu sahibi fikrini arqo ilə ifadə edir. İyirmi il bundan əvvəl tənqiddə olan məşhur cərəyanda deyiləndə ki: *Şekspirin yarısı söz oyunundan və kalamburdan ibarətdir*, bu özü arqo idi. Cənab de Monmoransinin şeirdən və heykəldən heç başı çıxmasaydı, şair və rəssam ona lap səlim-əql ilə “burjua” desəydi, onlar öz fikrini arqo ilə söyləmiş olardı. Klassik akademik çiçəyə *flora*, meyvəyə *pomona*, dənizə *Neptun*, sevgiyə *qan atəşi*, gözəlliyə *məlahət*, ata *kəhər*, ağ, ya üçrəngli kokardaya *Bellona qızılgülü*, üçbucaq şapkaya Mars üçbucağı deyəndə, bu akademik arqo ilə danışır. Cəbrin, tibb elminin, nəbatat elminin öz arqosu vardır. Gəmilərdə dənizçilərin işlətdiyi Jan Bann, Dükenin, Süffrenin, Düperenin danışdığı vıyıldayan küləyin səsi ilə, rüporun bağırtısı ilə, abordaj baltalarının taqqılıtsı ilə, yırgalanma ilə, tufanlı qasırga ilə, torpaqların yayılım atəşi ilə həmahəng olan bu qəribə, bu mükəmməl, şairanə dil xalis arqodur, qəhrəmancasına, xüsusi arqodur, elə arqo ki, aslan çaqqal qarşısında nə isə, bu da yoxsulluğun qorxaq arqosu qarşısında odur.

Bəli, belədir, hər nə deyilsə də, “arqo” sözünün bu cür başa düşülməsi onun geniş surətdə izah edilməsindən irəli gəlir ki, bununla hamı razılaşmır. Lakin biz bu sözün əvvəlki dürüst, məhdud və müəyyən mənasını mühafizə edəcəyik, bir arqonu o biri arqodan ayıracağıq. Lap qədim zamandan bəri yaşayan, bütöv aləm təşkil edən əsl arqo, ən təmiz arqo – əgər bu iki sözü birləşdirmək mümkün isə, bəli, ən təmiz arqo, biz təkrar edirik, səfalətin çirkin, qorxaq, gizli, xain, zəhərli, sərt, ikimənalı, iyrenc, dərin kök salmış məşum dilidir. Bütün zəlalətlərin, bütün bədbəxtliklərin son nöqtəsində hədsiz və dəhşətli səfalət var. Bu səfalət qiyam edir, cəmiyyətin bütün rifahı ilə, hakim hüquqla mübarizəyə, dəhşətli bir mübarizəyə girir; o, eyni zamanda, həm zəif, həm amansız olduğu halda, gah hiyləgərliklə, gah zorakılıqla ictimai qayda-qanuna hücum edir, qəbahətlər tikanı ilə ona sancılır, ya da cinayət dəyənəyi ilə ona zərbələr endirir. Səfalət həmin mübarizə üçün döyüş dili icad etmişdir ki, bu da arqodur.

Vaxtilə canlı olan, lakin cəmiyyətdən silinib gedən dilin lap bir parçasını da olsa, həyatın dərinliyindən yuxarı qaldırmaq, unutqanlıq

uçurumu üstündə tutub saxlamaq, yəni mədəniyyəti əmələ gətirən, ya mədəniyyəti mürəkkəbləşdirən bu yaxşı, ya pis ünsürlərdən birini mühafizə etmək – cəmiyyəti öyrənmək üçün əldə olan məlumatı artırmaq, mədəniyyətin özünə xidmət etmək deməkdir. Plavt iki kər-fagenli döyüşçünü Finikiya dilində danışdırmaqla istər-istəməz mədəniyyətə bu xidməti etmişdir. Molyer də bir çox personajını levant dilində və müxtəlif ləhcələrdə danışdırmaqla mədəniyyətə belə bir xidmət göstərmişdir. Burada etirazlar yenə də başlanır: “Hə, Finikiya dili çox gözəl! Levant dili, bu da çox yaxşı! Hətta yerli ləhcələrdə də qoy danışsınlar! Bu, bir millətin, ya bir əyalətin dilidir. Lakin arqo? Arqonu saxlamağa nə ehtiyac var? Arqonu nə üçün dartıb ortaya çıxaraq?”

Buna ancaq bir sözlə cavab verəcəyik. Doğrudan da, əgər bir millətin, ya əyalətin danışdığı dil diqqətə və öyrənilməyə layiqsə, onda diqqətə və öyrənilməyə daha artıq layiq olan səfalətin danışdığı dildir.

Bu, Fransada, misal üçün, dörd yüz ildən daha çox, yalnız insan səfalətinin bir hissəsini deyil, ümumiyyətlə, səfalətin, hər cür səfalətin danışdığı dildir.

Bir də ki – biz bunun üstündə təkid edirik – cəmiyyətin pis cəhətlərini, xəstəliklərini öyrənmək, onları açıb göstərmək, bu xəstəlikləri sağaltmaq heç də elə bir iş deyildir ki, burada materialı seçməyə icazə verilsin. Cəmiyyətin əxlaqını, ideyalarını öyrənən tarixçinin işi heç də cəmiyyətin hadisələrini öyrənən tarixçinin işindən asan deyil. Mədəniyyətin üst tərəfi birinin sərəncamındadır: o, sülalələrin mübarizəsini, vərasətlə taxta çıxan adamın doğulmasını, kral-ların evlənməsini, vuruşmaları, qanunvericilik iclaslarını, görkəmli ictimai xadimləri, inqilabları, mədəniyyətin xaricində, gündüzün günorta çağında baş verən hər şeyi müşahidə edir. O birisi isə mədəniyyətin iç tərəfi ilə, onun dərinliyi ilə məşğul olur: o, işləyən, əzab çəkən, intizarda olan xalqı, məzlum qadınları, ölən uşağı, insanın insanla gizli mübarizəsini, heç kəsə məlum olmayan vəhşilikləri, mövhumatı, lazımi şey kimi qəbul edilən ədalətsizliyi, qanunun xəbərdarlıq edən yeraltı zərbələrini, qəlbə baş verən məxfi dəyişiklikləri, kütlələrin aydın olmayan sarsıntısını, aclıq çəkənləri, səfilləri, lütləri, yurdsuzları, yetimləri, bədbəxtləri, rüsvay edilənləri – zülmətdə dolanan bütün bu kabusları müşahidə edir. O gərək

həm şəfqət, həm ciddiyyət dolu qəlb ilə ora, ən dibdə olan qazmatlara ensin. Orada həm qanı axanlar, həm də hücum edənlər, həm ağlayanlar, həm də qarğıyanlar, həm aclıq çəkənlər, həm də tıxışdıranlar, həm bədxahlıqdan müsibət çəkənlər, həm də bədxahlığı törədənlər bir-birinin ardınca sürünür. Qəlb və ruh tarixçilərinin qarşısında duran vəzifələr xarici hadisələr tarixçilərinin qarşısında duran vəzifələrdən azdırmı? Dantenin Makiavellidən az dediyini düşünmək mümkündürmü? Məgər mədəniyyətin bu qədər dərin, bu qədər qaranlıq olan yeraltı hissəsinin əhəmiyyəti onun yerüstü hissəsindən azdırmı? Dağ silsiləsindəki mağaralara bələd olmanınca, bu silsiləni yaxşı öyrənmək olarmı?

Lakin sözarası bir şeyi də nəzərə çatdırmaq: yuxarıda deyilən qısa qeydlərdən elə nəticə çıxara bilənlər ki, guya, bu iki növ tarixçi arasında qəti fərq var. Fikrimizcə, onların arasında belə bir fərq yoxdur. Bir tarixçi xalqların gözə görünməyən yeraltı həyatının müəyyən dərəcədə tarixçisi olmasa, onu xalqların gözə görünən, nəzərə çarpan, açıqda olan zahiri həyatının da yaxşı tarixçisi adlandırmaq olmaz. Bir tarixçi də hər dəfə, lazım olanda xalqların zahiri həyatının tarixçisi ola bilməsə, onu xalqların daxili həyatının yaxşı tarixçisi adlandırmaq olmaz. Əxlaq, ideya tarixi, hadisələr tarixi ilə üzvi surətdə əlaqədar olduğu kimi, hadisələr tarixi də onunla elə üzvi surətdə əlaqədarıdır. Bu, bir-birinə cavab verən, həmişə bir-birinə tabe olan, çox vaxt da bir-birini törədən müxtəlif hadisələrin iki cəhətidir. O xüsusiyyətləri ki, Allah millətin simasına verir – millətin daxili dərinliyində onlara mütabiq qaranlıq, lakin çox aydın cəhətlər vardır – bu dərinlikdə baş verən bütün sarsıntıları onun səthində dəyişikliklər əmələ gətirir. Əsl tarix hər şeyə qarışmışdır, əsl tarixçi də hər şeyə qarışmalıdır.

İnsan birmərkəzli dairə deyil, insan ikimərkəzli ellipsdir. Onlardan biri hadisədir, o biri ideyadır.

Arqo teatr kostyumu otağından başqa şey deyil: dil pis hərəkət etmək istəyəndə burada paltarını dəyişir. Burada o, söz maskası taxır, məcaz cır-cındırını geyir. Bu qayda ilə qorxunc olur.

Onu güclə tanıyırlar. Bu, doğrudanmı, fransız dilidir, böyük insan dilidir? Budur, o, səhnəyə çıxmağa, bədxahlığın repertuarında olan və bütün tamaşalar üçün yararlı olan cinayətə cavab verməyə hazırıdır. O daha getmir, ayaqlarını güclə atır, o, Möcüzələr sarayının

qoltuqağacına söykənə-söykənə axsayır. Bu elə qoltuqağacıdır ki, bir anda dəyənək də ola bilər. Ona peşəkar dilənçi deyirlər, onu öz teatr dərziləri – bütün bu kabuslar qrimləmişdir. O gah yerlə sürünür, gah qalxır, bu o sürünənlərin iki cür hərəkətidir. İndi o hər rola girə bilər: sənədləri saxtalaşdıran onun gözlərini çəpləşdirmişdir, adam zəhərləyən onu mis paxırı ilə örtmüşdür, ev yandıran onu hissə bulamışdır, qatil isə öldürdüyü adamların qanı ilə onun üzünü qırmızı rəngə boyamışdır.

Cəmiyyətin içərisindən bayır qapısına gedilsə, qapının o biri üzündə danışan adamların söhbətini, verilən sualları, alınan cavabları ayırd etmək mümkündür. Burada, mənası başa düşülməsə də, iyrenc danışq səsi eşitmək olar: bu, bir qədər insan danışığına oxşasa da, ulaşmaya daha artıq yaxındır. Bu, arqodur. Onun sözləri çirkindir, bu sözlərdə fantastik heyvan mahiyyəti duyulur. Elə bil ki, əjdahalar, danışığını eşidirsən.

Bu, duman içində gizlənmiş anlaşılmaz şeydir. Bu şey cırıldayır, ala qararıqlığı sirlə dolduraraq, gizli-gizli pıçıldayır. Qatı qararıqlıq bədbəxtlikdən, ondan daha qatı qararıqlıq cinayətdən süzülüb axır. Arqo bir-birinə əriyib qarışmış bu iki qararıqlıqdan əmələ gəlir. Hər tərəfdə zülmət, görülən işdə zülmət, səslərdə zülmət! Bu quru qurbağa dili dəhşətlidir: o, vurnuxa-vurnuxa gəzinir, yerindən sıçrayır, sürünür, selik axıdır, yağışdan, gecədən, aclıqdan, qəbahətdən, yalandan, haqsızlıqdan, çılpaqlıqdan, boğuntudan və qışdan meydana gələn ucsuz-bucaqsız boz dumanda – səfillər üçün aydın günorta çağını əvəz edən dumanda – iyrenc şəkildə eşələnir.

Ona qarşı güzəştə gedək! Heyhat! Axı biz, biz özümüz nəyik? Sizə müraciət edən mən özüm nəyəm? Məni dinləyən siz kimsiniz? Biz hardanıq? Hələ doğulmamışdan əvvəl bizim pis iş tutmadığımızı tam əmniyyət varmı? Yer heç də həbsxana qəfəsinə oxşamaqdan məhrum edilməmişdir. Kim bilir, bəlkə də, insan Allah məhkəməsi tərəfindən ikinci dəfə cəzaya məhkum edilən canidir?

Həyata yaxından baxın. O elə yaranmışdır ki, hər yerdə cəza hiss olunur.

Doğrudanmı, siz xoşbəxt deyilən adamsınız? Amma siz hər gün kədərli olursunuz. Hər günün öz böyük kədəri, ya kiçik qayğısı var. Dünən sizdən ötrü əziz olan bir adamın səhhəti üçün əsirdiniz, bu gün öz səhhətiniz sizi qorxudur, sabah sizi pul məsələsi, o birisi gün

böhtançının böhtanı, bunun da ardınca dostunuzun bədbəxtliyi, sonra pis hava, sonra da sınımış, ya itmiş bir şey, daha sonra bir zövq – elə bir zövq ki, bundan ötrü siz vicdan əzabı çəkəcəksiniz, ya bel sümüyündə ağrı duyacaqsınız, bəzən də dövlət işinin vəziyyəti, ürək dərdləri, sayı-hesabı olmayan bir çox başqa şeylər sizi narahat edəcəkdir. Bir bulud dağılır, o biri ancaq şəklini dəyişir. Yüz günün içində sevinc və günəş dolu, dərdsiz-qəmsiz, aydın bir gün çox çətinliklə tapmaq olur. Hələ siz çox az miqdarda olan xoşbəxtlərdənsiniz! Başqa insanlara gəlincə, onlar həmişə zülmət içindədirlər.

Düşünən adamlar “xoşbəxtlər” və “bədbəxtlər” ifadəsindən az istifadə edirlər. Görünür, başqa dünyanın astanası olan bu dünyada xoşbəxt adam yoxdur.

İnsanların düzgün bölgüsü onları işıqda və qaranlıqda yaşayanlar deyə iki yerə bölməkdir.

Cahillərin miqdarını azaltmaq, maariflənməşlərin miqdarını çoxaltmaq – məqsəd budur. Buna görə də biz “Təlim! Bilik!” – deyə çığırıq. Oxuyub-yazmağı öyrətmək işıq yandırmaq deməkdir: hər bir heca parıldayır.

Lakin “ışıq” demək həmişə “sevinc” demək deyil. Işıq içində olanlar da əzab çəkir: işıq qədərindən artıq olanda yandırır. Alov qanadın düşmənidir. Uçuşu dayandırmadan yanmaq dahiliyi göstərən möcüzüdür.

Siz anlayanda, siz sevəndə daha artıq əzab çəkəcəksiniz. Gündüz göz yaşı ilə doğulur. Işıqda olanlar, heç olmasa, qaranlıqda olanların halına ağlayır.

İkinci fəsil

KÖKLƏR

Arqo – qaranlıqda yaşayanların dilidir.

Həm biabırçı, həm də qiyamçı bir dil olan bu qəribə ləhcə fikrin ən qaranlıq guşələrini də həyəcana gətirir, sosial fəlsəfəni ən kədərli düşüncələrə gətirib çıxarır. Cəza damğası bu ləhcədə lap aydın görünür. Bu, hər hecada nəzərə çarpır. Adi dilin sözləri bu ləhcədə, elə bil

ki, cəlladın od kimi qızarmış dəmiri altında əyilmiş və kobudlaşmışdır. Bunlardan bəziləri, sanki, hələ də tüstülənir. Başqa bir cümlə elə təsir bağışlayır ki, elə bil, bir oğrunun damğalanmış çiyini adamın qarşısında qəfildən çılpaqlaşır. Fikir bu dustaq sözlərlə ifadə olunmaqdan, az qalır, boyun qaçırırsın. Burada bəzən məcaz elə həyasızcasına ifadə olunur ki, onun rüsvayçılıq dirəyi ilə tanışlığı hiss edilir.

Bununla belə, bütün həmin səbəblərə görə, bu qəribə ləhcə ədəbiyyat deyilən mühafizəxanada – elə bir mühafizəxana ki, orada həm göyərmiş liar, həm də qızıl medal üçün yer var – haqlı olaraq özünə yer tutur. Arqonun – bu fikirlə razı olsalar da, olmasalar da – öz nəhvi, öz poeziyası var. Bu dildir. Onun bəzi eybəcər sözlərindən bilmək olar ki, Mandren onu pozmuşdur, lakin bəzi metonimiyaların parlısından hiss olunur ki, Viyon o dildə danışmışdır.

Bu gözəl və məşhur misra:

Mais ou sont les neiges d’antan?¹

arqo ilə yazılmışdır. Antan – ante annum – Möcüzələr sarayı arqosundandır, özü də *keçən* il, daha geniş mənada *bir zamanlar* deməkdir. Otuz il bundan əvvəl, 1827-ci ildə, bir böyük dəstə dustağın katorqaya göndərildiyi dövrdə, kürək cəzasına məhkum edilmiş Arqo dövlətinin kralı tərəfindən Bisetra qazamatlarından birinin divarına mismarla cızılmış bu sözləri hələ də oxumaq olardı: *Les dabs d’antan trimaient siempre pour la pierre du coesre*. Bu sözlərin mənası budur: *Keçmiş zamanın kralları həmişə tacqoyma mərasimə gedirdilər*. Bu “kral” üçün də katorqa “tacqoyma mərasimi” idi.

İri kareta atlarının dördnala çapa-çapa getməsinə deyilən *decade* sözü Viyona isnad edilir; buna o layıqdır. Sanki, qığılcım saçan bu söz Lafontenin gözəl bir şerində onomatopeya ustalığı ilə verilmişdir:

Six forts chevaux tiraient un coche²

Xalis ədəbiyyat nöqtəyi-nəzərindən, çox az sahə tapılar ki, arqo sahəsində aparılan tədqiqat qədər maraqlı və səmərəli olsun. Bu, dil içində dildir, ağırlı bir şişdir, calağ tutmuş xəstə qələmədir, qədim qall gövdəsinə kök salmış, dil ağacı budaqlarından birinin altına öz məşum yarpaqlarını yayan tüfeyli bitkidir. İlk baxışda o, belə görünür,

¹ Keçən illərin qarı haradadır? (fr.)

² Altı harın at ekipajı çəkib aparırdı (fr.)

arqonun bağısladığı ümumi təəssürat belədir. Lakin kim dili geoloq torpağı öyrənən kimi, lazım olduğu tək öyrənsə, arqo onun qarşısında əsl lay kimi meydana çıxır. Bu layın nə qədər dərin qazılmasından asılı olaraq, orada qədim xalq fransız dili altında, arqoda – provansal, ispan, italyan, Aralıq dənizi limanlarının dili olan levant, ingilis, alman, roman dillərinin üç müxtəlif şəkli – roman-fransız, roman-italyan, roman-roman, latın, bask, kelt dillərinin qalıqları görünür. Bu, dərinə təşəkkül etmiş qəribə formasiyadır. Bu, bütün səfillər tərəfindən tikilmiş yeraltı binadır. Lənətlə damğalanmış hər qəbilə öz təbəqəsini düzəltmişdir, hər əzab ora öz daşını atmışdır, hər ürək ora öz qənbərini qoymuşdur. Həyatın içərisindən keçən, əbədiyyətdə yox olub gedən alçaq, ya hiddətli canilərin ruhu burada cəmlənmişdir, sanki, onlar bu və ya başqa bir dəhşətli sözün şəkli arasından gözə çarpır.

İspan dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Qədim qot arqosu ispan sözləri ilə doludur. Budur: *boffette* – şillə sözü *bofeton*, *vantage* – pəncərə (sonralar – “*vanterne*”) sözü *vantana*, *gat* – pişik sözü *goto*, *acite* – yağ sözü *aceyte* sözündən əmələ gəlmişdir. İtalyan dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: *spade* – qılınc sözü *spada*, *carvel* – cəmi sözü *caravella* sözündən əmələ gəlmişdir. İngilis dilinin qalıqlarını görmək istəyirsiniz? Budur: *bichot* – keşiş sözü *bishop*, *raille* – casus sözü *rascal*, *rascalion* – əclaf; *pilche* – qab, *pitcher* – qın sözündən əmələ gəlmişdir. Alman dilinin qalıqlarını görmək istərsiniz? Budur: *caleur* – xidmətçi *kellner*, *hers* – sahibkar – *herzog* sözündən əmələ gəlmişdir. Latın dilinin qalıqlarını görmək istəyirsiniz? Budur: *frangir* – sındırmaq – *frangere*, *affurer* – oğurlamaq sözü – *fur*, *cadane* – zəncir sözü *catena* sözündən əmələ gəlmişdir. Bir latın sözü var; həmin söz qəribə hökumranlıq nəticəsində bütün Avropa dillərində nəzərə çarpır; bu, *magnus* – böyük sözüdür; Şotlandiya bundan – klan qəbilə başçısını ifadə edən – *tas* sözü: Mak-Farlan – böyük Farlan, Mak-Kallümor – böyük Kallümor¹ düzəltmişdir; arqo bu sözü *meck*, sonralar isə *meg*, yəni Allah etmişdir. Bask dilinin qalıqlarını görmək istəyirsiniz? Budur: *gahisto* – iblis sözü *gaiztoa* – yaman sözündən, *sorgabon* – gecən xeyir olsun sözü *gabon* – axşamın xeyir sözündən əmələ

¹ Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, “tas” sözü kelt dilində “oğul” deməkdir (müəllifin qeydi).

gəlmişdir. Kelt dilinin qalıqlarını görmək istəyirsiniz? Budur: blavin – burun yaylığı sözü *blavet* – sıçrayan su, *menesse* – qadın (pis mənada) sözü *meinec* – daş dolu; *barant* – balaca çay sözü *baranton* – fəvvarə; *goffeur* – çilingər sözü *goff* – dəmirçi, *guedouze* – ölüm sözü *guenn-du* – ağ-qara sözündən əmələ gəlmişdir. Nəhayət, tarixmi lazımdır? Arqo, Malta qaleralarında işlənən pulun xatirəsi olaraq, eküyə *maltalı* deyir.

Arqonun bu göstərdiyimiz filoloji əsaslarından başqa, insan idrakından doğan daha təbii kökləri də vardır.

Bunun birincisi, doğrudan-doğruya sözün yaranmasıdır. Dilin yaranması sirri də bundadır. Söz vasitəsi ilə şəkil çəkməkdə surət vardır, bunun da necə və nə üçün olduğu məlum deyil. Bunlar hər bir insan dilinin ən adi əsasıdır, bunu onun tikinti qraniti adlandırmaq olardı. Arqo bu cür sözlərlə doludur. Bu sözlərin harada və kim tərəfindən yaradıldığı məlum deyil, bunlar başqa sözlərlə birləşmədən etimologiyasız, analogiyasız hər cür materialdan bilavasitə yaranmış sözlərdir; bir-birinə qaynayıb-qarışmayan bu vəhşicəsinə, bəzən də iyrənc, lakin çox canlı olan sözlərdə çox qüvvətli ifadə var. Arqoda cəllada – *kat*, meşəyə – *oksim*, qorxuya, qaçmağa – *plyot*, lakeyə – *lakuza*, generala, prefektə, nazirə – *kovruq*, iblisə – *deder* deyilir. Bu sözlərdən qəribə söz yoxdur: bunlar şeyi həm gizlədir, həm də üstünü açır. Bu sözlərdən bəzisi, məsələn, *deder* sözü həm qəribə, həm də dəhşətlidir, bu, üz-gözünü qırıqdıran təpəgöz təsirini bağışlayır.

İkincisi, məcazdır. Hər şeyi söyləmək və hər şeyi gizlətmək istəyən dilin xüsusiyyəti onda olan obrazlı ifadələrin çoxluğudur. Məcaz – bilməkdir. Elə bir bilməce ki, cinayət işləmək istəyən oğru, qaçmaq istəyən dustaq onun arxasında gizlənir. Arqodan məcazi idiom yoxdur. *Qozu burmaq* – boynu sındırmaq, *aşırmaq* – yemək, *nikahlanmaq* – məhkəməyə düşmək, *siçovul* – çörək oğurlayan, *alebardlaşır* – yağış yağır deməkdir; “*alebardlaşır*” sözü qədim və çox qəribə məcazdır, bu özü nə vaxt əmələ gəldiyini müəyyən dərəcədə göstərir: çəpinə yağan yağışın uzun saçaqları – sıx sıralı landsknextlərin bir az əyilmiş nizələrinə oxşadılır və bir sözdə xalq *metonimiyası*¹ olan *alebarda*² qaydası yağır məfhumunu ifadə edir.

¹ *Metonimiya* – bir məfhumun adı əvəzinə ona yaxın başqa məfhumun adının yazılması

² *Alebarda* – təbərzin

Bəzən arqo inkişaf edərək bir mərhələdən başqa bir mərhələyə keçəndə, ibtidai vəziyyətdə olan vəhşicəsinə söz məcazi bir məna kəsb edir. İblis daha *deder* deyil, *çörəkçi*, yəni sobaya adam atan olur. Bu, əvvəlkindən ağıllı sözdür, ancaq ondan dayazdır. Bu, bir növ, Korneldən sonra Rasini, Esxildən sonra Yevripidi xatırladır. Arqonun hər iki mərhələyə – həm vəhşi, həm də məcazi xarakterə malik olan bəzi ifadələri fantasmaqoriyaya bənzəyir. Məsələn, belə bir ifadə götürək: *Yarasalar ay altında yabını əkməyə götür-qoylaşdır* (Sərsərilər gecə at oğurlamaq istəyirlər). Bunlar bir yığın xəyal kimi şüurun önündən keçib-gedir. Onları görürsən, ancaq nə olduqlarını başa düşürsən.

Üçüncüsü də, onun çevikliyidir. Arqo canlı dil üzərində tufeylilik eləyir. Bu dildən istədiyi kimi istifadə edir, ondan necə gəldi söz götürür, çox vaxt da, əgər lazım olsa, ümumi, kobud təhriflərlə kifayətlənir. Elə də olur ki, bu qayda ilə eybəcər şəkllə salınmış adı bir kəlmə xalis arqodan olan bir kəlmə ilə birləşərək canlı ifadə əmələ gətirir, yuxarıda qeyd etdiyimiz iki ünsürün – həm sözyaradıcı, həm də məcaz ünsürünün burada bir-birinə qarışdığı hiss olunur; *Keb havlayır, təslim olur, panten taraxtaxı oksimlə* şaxlaşır – yəni it hürür, görünür dilicans Parisdən meşə ilə gəlir. *Framer – səf-qulu, arvadı – umacovan, fərəsi – günəbaxan*, yəni sahibkar – axmaqdır, arvadı bicdir, qızı gözəldir. Çox vaxt arqoda, qulaq asanları azdırmaq üçün ağına-bozuna baxmayaraq, hər sözün sonuna *ayl, orq, yerq, ya yuş* kimi iyərənc bir quyruq əlavə etməklə kifayətlənirlər; məsələn, Sizayl *buyərqi qızaruşi yaxşorq* hesabər q edirmuş? Siz bu qızartmanı yaxşı hesab edirsinizmi? Kartuş bu cümləni qapıçıya söyləmişdir: bununla o qaçmaq üçün ona təklif edilən pul gəlib-gəlmədiyini bilmək istəyirmiş. Gəlməyə *mar* sonluğunu xeyli sonralar əlavə etməyə başlamışlar.

Arqo pozulma nəticəsində əmələ gəlmiş kimi, özü də tez pozulur. Bir də ki arqo ilə danışanlar həmişə bunun mahiyyətini gizlətməyə çalışırlar, başqaları tərəfindən anlaşıldığını hiss edən kimi sözləri dəyişirlər. Burada işıq bütün başqa şəkildə olan yetişmənin əksinə olaraq, hər nəyə toxunursa, onu məhv edir. Bu cür də arqo pozula-pozula, yenə düzələ-düzələ öz rolunda davam edir. Bu, heç kəsə məlum olmayan, ardı-arası kəsilməyən çevik işdir. Arqo on ildə dilin on əsrdə getdiyi yoldan daha uzun yol gedir. Bu qayda ilə

larton – çörək – *lartif, gail* – at – *gaye; fertanche* – bəlim – *fertille; momignard*, – körpəm *momacqe; figues* – paltar – *frusques; chigue* – kilsə – *ergugeoir; colabre* – boyun – *colas* olur. İblisə əvvəl *xauşen*, sonra *deder*, daha sonra *çörəkçi*; keşişə əvvəl *ərsin*, sonra qaban; xəncərə əvvəl *iyirmi iki*, sonra *qələm*, daha sonra *sancaq*; polis işçisinə əvvəl *atəşkeş*, sonra *ayğır*, daha sonra *kürən*, sonra da *tələsatanlar*, bundan sonra *tula*, daha sonra *firon*; cəllada – *əmi*, sonra *Şarlo*, sonra da *kran*, daha sonra *qoltuqağacı düzəldən* deyilir. On yeddinci əsrdə döyməyə – *tütünə qonaq eləmək*, iyirminci əsrdə *tütünləmək* deyirdilər. Bu iki söz arasında iyirmi müxtəlif ifadə gəlib-keçmişdir. Kartuşun dili Lonserə qədim yəhudi dili kimi görünürdü. Bu dildə olan bütün sözlər həmin sözləri işlədən adamlar kimi həmişə qaçmaqdadır.

Lakin elə bu hərəkətin nəticəsi olaraq, köhnə arqo vaxtdan-vaxta əhya olunur, yenə də təzələnir. Onun dayanıb durduğu öz mərkəzləri var. Tampl həbsxanası on yeddinci əsr arqosunu mühafizə etmişdir. Bisetr həbsxana olanda Tün səltənətinin arqosunu saxlamışdı. Orada bu səltənətin köhnə təbəqələrindən sözün sonunda *anş* işlətdiklərini eşitmək olardı. Məsələn, onlar deyirdi: Sən *ıçanş* (sən içirsən?) O *ınanş* (o inanır). Bununla belə, daimi hərəkət onun qanunu olub qalır.

Əgər filosof daim gözdən itən dili tədqiq etmək üçün bir anlığa tutub saxlaya bilsə, onun ağılına kədərli, lakin faydalı fikirlər gələr. Heç bir tədqiqat bunun qədər təsirli, bunun qədər səmərəli və ibrətli ola bilməz. Arqonun sözlərində elə məcaz, elə kök yoxdur ki, onda əyani ibrət dərsi olmasın. Bu adamlar içərisində *döymək* – özünü *bicliyə qoymaq* deməkdir, onlar xəstəliyi *döyürlər*, yəni özlərini xəstəliyə *qoyurlar*, onların gücü – hiyləgərlikdir.

Onlardan ötrü insan ideyası zülmət ideyasından ayrı deyil. Onlar gecəyə – *qarqaran*, adama – *qarançı* deyirlər. İnsan onlar üçün gecədən əmələ gələn bir şeydir.

Onlar cəmiyyətə onları öldürən mühit kimi, mənhus qüvvə kimi baxmağa adət etmişlər. Adam öz sağlamlığı haqqında necə danışsınsa, onlar da öz sərbəstliyi haqqında elə danışır. Onlar tutulmuş adama – *xəstə*, iş verilmiş adama – *ölü* deyirlər.

Dörd daş divar arasına salınmış dustaq üçün ən qorxunc şey – qəlbi dəhşətə gətirən təmizlikdir; zindana – o, *təmiz* deyir. Sərbəst

həyat bu qaranlıq yerdə ona həmişə gözəl görünür. Dustağın ayağına dəmir buxov vurulur. Bəlkə də, siz elə güman edirsiniz ki, dustağın fikrincə, ayaq gəzmək üçündür? Xeyr, dustağın fikrincə, ayaq oynamaq üçündür. Buna görə də buxovu mişarlayıb kəsəndə onun ağılına gələn ilk fikir bu olur: indi mən oynaya bilərəm. Buna görə də mişara *skripka* deyir. Ad onun üçün *özəkdir*, bu, çoxmənalı bir bənzətmədir. Quldurun iki başı var: bunun biri onun bütün tutduğu işləri düşünür, bütün ömrü boyu işlərə rəhbərlik edir, o biri – edam günü gilyotin bıçağı altına qoyulur, cinayətkar işlərdə ona məsləhət verən başa *sorbonna*, cinayət üstündə kəsilən başa – *kötük* deyir. İnsanın bədənində cır-cındırdan, qəlbində qəbahətdən başqa bir şey qalmayanda, maddi və mənəvi pozğunluq – hər iki mənada *gueux* (dilənçi) sözü ilə xarakterizə olunan ikiqat pozğunluq dərəcəsinə çatdıqda adam cinayət edə bilir. Bu zaman o, yaxşı itilənmiş, bir ağzı ehtiyac, bir ağzı qəzəb olan ikiqatlı bıçağa oxşayır; buna görə də arqo *gueux* demir, *reguise*, yəni itilənmiş deyir. Katorqa nədir? Əbədi əzaba məhkum edilənlər üçün tonqaldır, cəhənnəmdir. Arqo katorqa dustağına *çır-çırpi* deyir. Bəs cinayətkar həbsxanaya nə deyir? *Akademiya*. Bu sözdən bütün bir islah sistemi meydana gələ bilər.

Oğrunun da özünə görə “qırğın üçün yaranmış adamları” var; bunlar onun soya biləcəyi şəxslərdir: mənəm, sizsiniz, yolla gedən – arqonun *pantre* dediyi adamlardır. (*Pan* – bütün adamlar).

Katorqa nəğmələrinin çoxu – xüsusi lüğətlərlə *lirlonfa*¹ deyilən bu nəqarətlər harada meydana gəlmişdir, bunu bilmək istəyirsinizmi? Qulaq asın.

Paris Şatlesində uzun bir zirzəmi var idi. Bu zirzəmi Senanın səthindən səkkiz fut aşağıda idi. Onun nə pəncərəsi vardı, nə nəfəsliyi, bircə açıq yeri vardısı, o da qapısı idi. Adamlar ora girə bilirdi, amma hava girmirdi. Daş qübbə onun tavanı idi, on düym qalınlıqda palçıq – döşəməsi idi. Zirzəminin yerinə bir vaxtlar daş döşənibmiş, lakin ora su sızmış, döşəmənin sal daşları rütubətdən çatlamış, ufalanmışdır. Döşəmədən səkkiz fut hündürlükdə, zirzəminin bu başından o başına yoğun tir uzanırdı. Tirdən bir-birindən bir qədər aralı, üç fut uzunluqda zəncir sallanırdı; zəncirlərin ucunda dəmir xalta vardı. Kürək cəzasına məhkum edilmiş adamları, Tulona

¹ *Lirlonfa* – nəğmədə sərbəst dəyişdirilən mənasız nəqarət

göndərilənə kimi bura salar, tirin altına gətirərdilər; orada onların hər biri üçün qaranlıqda işıldayan zəncir sallanırdı. Zəncirlər uzanan əl kimi, xaltalar da açılan ovuc kimi bu bədbəxtlərin boynundan tutardı. Onları boynundan buxovlayıb burada saxlardılar. Zəncir çox qısa olduğundan onları uzanmağa qoymazdı. Onlar topuğa qədər palçıq içində, bədənlərindən axan nəcislərinə bulaşa-bulaşa, yorğunluqdan əldən düşərək, qıçları əsə-əsə, bükülə-bükülə bir az dincəlmək üçün arabir öz zəncirlərindən asıla-asıla, başqa imkan olmadığından ayaq üstə yata-yata, hər dəqiqədə də boyunlarına vurulan xaltadan boğularaq yuxudan ayıla-ayıla bu zirzəmidə, bu qaranlıqda, boğazlarından asılmış kimi bu tir, bu alçaq qübbə altında sakitcə durardılar, əllərini uzadıb bir parça çörək, ya bir qab su götürmək üçün olmazın səy göstərərdilər. Bəziləri yuxudan bir daha heç ayılmazdı. Onlara verilən çörəyi gətirib palçığa atardılar, onlar da bu çörəyi əvvəl ayaqlarının altı ilə – ta əlləri çatana kimi – o biri qıçı ilə yuxarı qaldırar, əlləri çatanda götürüb yeyərdilər. Bu vəziyyətdə onlar nə qədər qalırdılar? Bir ay, iki ay, bəzən də altı ay. Birisi bir il qalmışdı. Bura katorqanın dəhlizi idi. Adamı kral meşə-sində dovşan öldürdüyü üçün bura salardılar. Onlar bu sərdabədə, bu cəhənnəmdə nə eləyirdilər? Sərdabədə nə eləmək mümkündürsə, onu – öldürdülər, cəhənnəmdə nə eləmək mümkündürsə, onu – oxuyurdular. O yerdə ki, daha ümid yoxdur – nəğmə qalır. Malta sularında, qalera gəmiləri yaxınlaşanda əvvəl nəğmə, sonra avar səsi eşidilmiş. Özgə yerində icazəsiz ov edən zavallı Sürvensan Şatle həbsxanası zirzəmisindən keçdikdən sonra deyirdi: *Məni ancaq qafiyə saxlayırdı*. Deyirlər ki, poeziya faydasız şeydir. Qafiyə axı nəyə lazımdır? Elə arqo nəğmələrinin, bəlkə də, hamısı bu zirzəmidə yaranmışdır. Monhomeri qalerasının qəmli – *timalumizen*, *timulamizon* nəqarəti Parisdə, Böyük Şatle həbsxanasında meydana gəlmişdir. Bu nəğmələrdən çoxu mənhus, bəziləri şən, biri də incə nəğmədir:

Burdaqayl teatr.
Nişançı balanın¹.

Siz nə qədər çalışsanız da, insan qəlbinin ölməz qalığı olan sevgini məhv edə bilməzsiz.

¹ Kupidon eşq allahı (*müəllifin qeydi*)

Bu canilər aləmində adamlar bir-birinin sirrini saxlayırlar. SIRR – ümumi mülkiyyətdir. SIRR bu səfillər üçün onların ittifaqının əsasını təşkil edən əlaqədir. SIRR vermək – bu vəhşi birliyə daxil olan adamların bir hissəsini qoparmaq, çuğulluq eləmək – *bir parça yemək* deməkdir. Sanki, çuğulluq eləyən adam onların hamısının bədənindən bir parça ət qoparır, bu əti yeyib dolanır.

Şillə vurmaq nə deməkdir? Adi bir məcaz buna: *otuz altı şam yandırmaq* – deyə cavab verir. Lakin arqo bu məsələyə qarışaraq əlavə edir: *şamkamuflyadır*. Buna görə də adi danışıq dili şillə üçün sinonim tapmışdır, bu *kamufletdir*. Bu qayda ilə arqo aşağıdan-yuxarı nüfuz edərək, məcazdan, hesablanması mümkün olmayan bu trayektoriyadan istifadə edərək mağaradan akademiya qədər qalxmışdır. Əgər Pulayə: *Mən öz kamfilyamı yandırırım deyirdisə*, Volter yazırdı: *Lanqləvyel La Bomel yüz kamufletə layiqdir*.

Arqoda edilən qazıntılar – hər addımda edilən bir kəşfdir. Bu qarıbə ləhcəni dərindən öyrənmək – abırlı insanlar cəmiyyətini, lənətlə damğalanmış insanlar cəmiyyəti ilə sirlə bir təmas nöqtəsinə gətirib çıxarır.

Arqo – kürək cəzasına məhkum edilmiş sözdür.

Bir şeyə inanmaq çətindir: insan fikri o qədər enə bilərmiş ki, o, əl-qolunun bağlanmasına, girdaba atılmasına, zalım qəza-qədərə yol verə bilərmiş, ona görə yol verə bilərmiş ki, bu girdabın məchul ləzzətləri onu özünə cəzb edə bilsin.

Ey səfillərin yazıq düşüncəsi!

Heyhat! Bu zülmət içində insan ruhunun köməyinə heç kəs gülməyəcəkmi? Yoxsa, onun nəsibi həmişə azad edici ruhu peqaslar, hippoqriflər tərəfindən idarə olunan, şəfəq rəngli döyüşçü paltar geyən, lacivərd səmalardan uça-uça enən azman atını, gələcəyin ürəkəçən cəngavərini gözləməkdir? Yoxsa, o, işıqdan hazırlanmış ideal nizəsini həmişə nahaq yerə köməyə çağıracaqdır? Yoxsa, o, həmişə dəhşət içində, girdabın qatı qaranlığında Şərin onun üstünə gəldiyini eşitməyə, murdar sular altında bu əjdahanın başını, köpük püskürən nəhəng ağzını, ilan kimi qıvrılan caynaqlı pəncələrini, bədənindəki halqaların körüktək qalxıb-endiyini get-gedə daha aydın görməyə məhkum edilmişdir? Yoxsa, insan ruhunun varlığını tutqun şəkildə duyan və yaxınlaşmaqda olan qorxunc əjdahanın ixtiyarına verilən bu insan ruhu, bu tir-tir əsən, saçları dağılan,

dərd içində üzülən, gecə qayasına həmişəlik zəncirlənən, zülmət içində çılpaq bədəni ağaran kədərli Andromeda işıq üzü görmədən, ümidini itirmiş halda oradamı qalmalıdır?

Üçüncü fəsil

AĞLAYAN ARQO, GÜLƏN ARQO

Bütün arqoda, həm dörd yüz il bundan əvvəlki, həm də indiki arqoda elə bir tutqun simvolik ruh vardır ki, bu, onun bütün sözlərinə gah dərdli, gah da təhdidedici məna verir. Bu arqoda Möcüzələr sarayı dilənçilərinin qədimdə olan amansızlığı və kədəri duyulur. Bu o dilənçilərdir ki, qumar oynarkən xüsusi kart işlədərtilər. Bu kartlardan bəzisi gəlib bizə çatmışdır. Məsələn, xaç səkkizlik böyük ağacdan ibarətdir, üstündə də səkkiz dənə iri yonca yarpağı şəklindədir, bu, meşənin simvolik təsvirindən biridir. Ağacın dibində tonqal qalanmışdır, üç dovşan bu tonqalda şişə çəkilmiş ovçunu bışirir; arxa tərəfdə, başqa tonqalda, tüstü içində balaca bir qazan görünür, qazandan it başı çıxmışdır. Rəsmdə oyun kartlarında göstərilən bu qisasdan məşum şey ola bilməz: vaxtilə qaçaq mal gətirənləri tonqalda yandırar, qəlp pul kəsənləri qaynar qazana atardılar. Arqo səltənətində fikir ifadə olunan hər şeydə, hətta nəğmədə də, istehzada da acizliyin, məzlumluğun əksi görünür. Bizə gəlib çatan bütün nəğmələrdə, bütün nəqarətlərdə qəmginlik, göz yaşı, mütilik var. Oğruya “yazıq oğru” deyilir, həmişə də o gizlənən dovşan, qaçıb canını qurtaran siçan, uçub gedən quş kimi təsvir edilir. Arqo şikayətlənmir, o ancaq ah-zar eləyir. Onun ah-zarından biri gəlib bizə çatmışdır: “*Je n’entiaive que le dail comment meck, le daron des orgues, peut atiger ses momes et ses momignards et les locher criblant sans etre atige lui meme*”¹. Səfil həmişə düşünməyə vaxtı olanda qanun qarşısında öz acizliyini, cəmiyyət qarşısında öz heçliyini hiss edir, o sürünür, yalvarır, mərhəmət diləyir. Hiss olunur ki, o, öz günahını dərk edir.

Keçən əsrin ortalarında dəyişiklik əmələ gəldi. Həbsxana nəğmələrində, oğruların oxumasında igidlik və cəsəət duyulmağa başlandı.

¹ Mən başa düşə bilmirəm: insanların atası olan Allah öz uşaqlarını, nəvələrini necə incidə bilər, onların fəryadına, özü əzab çəkmədən, necə qulaq asa bilər (*müəllifin qeydi*).

Malüre deyilən qəmgin nəqarətləri lariflyə əvəz etdi. XVIII əsrdə qalera, katorqa və sürgün nəğmələrində kinli, həm də qəribə bir şənlilik göründü. Bu nəğmələrin fosfor kimi parıldayan kəskin və oynaq nəqarəti vardı; bu nəqarət, sanki, gecə vaxtı qəbiristanlıqda, bataqlıqda görünən solğun işıqları tütəkdə üfürərək meşəyə atan kiçik bir nəğmə idi:

Mirlyəbabi, sürlyəbabo,
Mirliton ribon, ribet,
Sürlyəbabi, mirlyəbabo,
Mirliton ribon ribo.

Adamı zirzəmidə, ya meşənin içərilərində öldürəndə bu sözləri oxuyardılar.

Bu, ciddi bir əlamətdir. On səkkizinci əsrdə cəmiyyətin bu qaranlıq təbəqələrində çoxdan bəri yaşayan kədər dağılır. O adamlar gülməyə başlayırlar. Onlar həm böyük Allaha, həm də böyük krala istehza edirlər. XV Lüdvikin padşahlığı dövründə onlar Fransa kralını “Markiz Rəqqas” adlandırırlar. Onlar, ümumiyyətlə, şəndirlər. Bu səfillərdən zəif bir işıq saçılır, sanki, daha onlar vicdan əzabı çəkmirlər. Zülmətin o miskin camaatı nəinki öz işlərində göstərdikləri hədsiz qoçaqlıqla, həm də qayğısız və cəsəətli ruha malik olmaları ilə fərqlənirlər. Bu, onu göstərir ki, cinayətkar olduqlarını daha hiss etmirlər, hətta mütəfəkkirlər, xəyalpərəstlər arasında onlara qarşı, onların heç özünə məlum olmayan kömək duyurlar. Bu, onu göstərir ki, talançılıq və oğurluq doktrinlərə, sofizmlərə də nüfuz etməyə başlayır. Bu zaman onlar öz yaramazlığının bir hissəsini itirir, bu yaramazlıqdan bol-bol doktrinlərə və sofizmlərə verirlər. Nəhayət, bu, onların əngəl baş verməsə, geniş surətdə artdığını göstərir.

Bir anlığa dayanaq. Burada kimi təqşirləndiririk? On səkkizinci əsrimi? Onun fəlsəfəsini? Əlbəttə, yox! On səkkizinci əsrin işi yaxşı və faydalı işdir. Ensiklopediyaçıları – başda Didro olmaqla, fiziokratları – başda Türqo olmaqla, filosofları – başda Volter olmaqla, utopiyaçıları – başda Russo olmaqla – dörd müqəddəs legiondur. Bəşəriyyətin irəliyə, işığa doğru nəhəng sıçrayışı onların xidmətidir. Bu, tərəqqinin dörd əsas nöqtəsinə doğru hərəkət edən insan övladının dörd qabaqcıl dəstəsidir: Didro – gözəlliyə, Türqo – fay-

daya, Volter – həqiqətə, Russo – ədalətə doğru irəliləyir. Lakin filosoflarla yanaşı və onlardan aşağıda duran sofistlər – sağlam bitkilərə yan alan bu zəhərli pöhrəlik də, bakir meşədə bitən bu baldırğan da öz işini görərək xoş həyat keçirirdi. Cəllad, Ədalət sarayının baş nərdivanında dövrün böyük azadlıq kitablarını yandırdığı zaman indi artıq unudulmuş olan yazıçılar kralın icazəsi ilə cürbəcür ədəbiyyat nəşr edirdi. Bu ədəbiyyat qəribə və pozucu təsir bağışlayır, səfillər tərəfindən böyük ehtirasla oxunurdu. İndi “Gizli kitabxana”da olan bu nəşrlərdən bəzisi bir şahzadə tərəfindən çox ciddiyətlə himayə edilmişdi. Çox qəribə təfsilatdır! Bu mühüm, lakin naməlum məsələlər cəmiyyətin yuxarı tərəfində nəzərə çarpmırdı. Bəzən bir hadisəni bürüyən qaranlıq özü o hadisənin təhlükəli olduğunu göstərir. O hadisə qaranlıqdır, çünki mağarada baş verir. O zaman bütün yazıçılardan qalın xalq təbəqələri içərisində sağlamlıq üçün ən təhlükəli qalereya qazan, bəlkə də, Retif de la Berton olmuşdur.

Bütün Avropada baş verən bu iş hər yerdən çox Almaniyada daha böyük təxribata səbəb olmuşdur. Almaniyada, Şillərin məşhur “Qaçaqqlar” dramında təsvir etdiyi kimi, oğurluq və talançılıq bir müddət xüsusi mülkiyyətə və əməyə qarşı etiraz etmək hüququnu özbaşına ələ alaraq, üzdən doğru, əslində, yanlış, üzdən ədalətli, əslində, mənasız olan, hamının bildiyi bəzi ideyaları mənimsəyən, bu ideyalara bürünərək mücərrəd ad altında, sanki, yox olub getmişdi, bu qayda ilə, guya, nəzəriyyə şəklini almışdı. Həmin nəzəriyələr hətta bu *miksturani*¹ hazırlayan, ehtiyatsızlıq göstərən kimyəgərlərin, onu qəbul edən kütlələrin heç xəbəri olmadan əzab çəkən, çalışqan, düz adamların da arasına nüfuz etmişdi. Belə şeylərin meydana gəlməsi həmişə təhlükəli olur. Əzab və izzət qəzəb cılığınlığı doğurur. Öz işlərində müvəffəqiyyət qazanan siniflər özlərini korluğa, ya yuxuluğa qoyanda – hər iki halda – onların gözü qapalı olur. Səfalət içində yaşayan siniflərin nifrəti təklidə düşünüən kədərli, ya kinli bir adamın köməyi ilə öz məşəlini yandırır, cəmiyyəti tədqiq etməyə başlayır. Nifrətin apardığı tədqiqat dəhşətli olur!

Bunun da nəticəsində – əgər məşum dövrlər buna imkan verirsə – böyük sarsıntılar meydana gəlir. Vaxtilə belə sarsıntılara *jakeriya* deyirdilər: xalis siyasi iğtişaşlar bunun qarşısında uşaq oyuncağıdır. Bu daha məzlumların zalımlara qarşı apardığı mübarizə

¹ *Mikstura* – təbabətdə maye dərman

deyil, pis yaşayışın yaxşı yaşayışa qarşı özbaşına əmələ gələn qiymətdir. Belə olanda hər şey dağılır.

Jakeriya – xalqın alt təbəqələrində əmələ gələn vulkan təkanlarıdır.

On səkkizinci əsrin sonlarında Avropa üçün, bəlkə də, labüdü olan belə təhlükəyə Fransa inqilabı – insan düzlüyünün bu böyük hərəkəti hüdüdü qoydu.

Fransa inqilabı qılıncı silahlanmış idealdan başqa bir şey deyil. Bu inqilab bütün əzəməti ilə özünü göstərərək, nəgəhani bir hərəkətlə həm şərin qapısını bağladı, həm də xeyirin qapısını açdı.

Bu inqilab fikrə azadlıq verdi, həqiqəti elan etdi, zəhərli buxarı dağıtdı, əsri sağlamaşdırdı, xalqı padşahlıq taxtına çıxartdı.

Xalqa o, ikinci ruh, yeni hüquq verməklə onu ikinci dəfə yaratdı.

On doqquzuncu əsr bu inqilabın işlərinə varis oldu, ondan istifadə etdi, indicə qeyd etdiyimiz ictimai fəlakətlər bir daha baş verə bilməz. Bu inqilabdan çəkinməyi təklif edənlər kordur! Bu inqilabdan qorxanlar axmaqdır! İnqilab jakeriyaya qarşı peyvənd kimi bir tədbirdir.

İnqilab nəticəsində ictimai həyat şəraiti dəyişdi. İndi daha bizim qanımızda feodalizmin, mütləqiyyətin xəstəlik törədən virus çöpləri, bizim dövlət quruluşunda orta əsrlərə xas olan cəhətlər yoxdur. Elə vaxtlar vardı ki, dəhşətli daxili həyəcanlar, narazılıqlar partlayıb ortaya çıxırdı, anlaşılmaz uğultular ayaq altında göy gurultusu kimi boğuc-boğuc səslənirdi, mədəniyyətin üst tərəfində köstəbəklərin yeraltı yolları gizlənən, bu vaxta qədər görünməyən təpələr meydana çıxırdı, torpaq yarılırdı, mağaraların qübbəsi çatlayıb aralanırdı, birdən yer altından bədheybət sifətlər görünürdü – biz artıq belə bir dövrdə yaşamırıq.

İnqilabi hiss – əxlaqi hissidir. Hüquq idrakı inkişaf edərək vəzifə idrakını inkişaf etdirir. Robespyer çox gözəl demişdir: “Ümumi qanun – azadlıqdır, bu azadlıq başqasının azadlığı başlanan yerdə qurtarır”. 89-cu ildən başlayaraq xalq bütünlüklə inkişaf edərək yüksək bir şəxsiyyətə çevrilir. Elə yoxsul yoxdur ki, o, öz hüququnu dərk etməkdə işıq ucu görməsin; acından ölən bir adam özündə Fransanın şərəfini hiss edir, vətəndaşın məziyyəti – onun daxili silahıdır; azad olan vicdanlı olur; səs verən hökumət edir. Heç şeyə satılmamaq, pis ehtirasların müvəffəqiyyət qazanmaması, şirnikdirici

şeylər qarşısında qəhrəmancasına göz yummaq bunun nəticəsidir. Azadlığın xəbər verildiyi gündən – qoy bu, 14 iyul, ya 10 avqust olsun – daha cühələ yoxdur: inqilabi sağlamlaşdırma belədir. Maariflənmiş, əxlaqca yüksəlmiş xalq kütlələrinin ilk çağırışı bu olmuşdur: “Oğrulara ölüm!” Tərəqqi – düz oğlandır, ideal və mütləq cibə girmir. 1848-ci ildə Tüilri sərvəti ilə dolu furqonların keşiyini kim çəkirdi? Sent-Antuan civarının cındır geyimli adamları! Cır-cındır dəfinənin keşiyində durmuşdu! Xeyirxahlıq cındır geyimli adamları işıqlandırmışdı. Furqonlarda, ağız yaxşı örtülməmiş, ya azca örtülmüş qutularda, çox qiymətli şeylərlə par-par parıldayan yüzlərlə sandıqlarda Fransanın, başdan-başa almaza tutulmuş, şahənə “Regent” brilyantlı, otuz milyon qiyməti olan qədim tacı da vardı. Ayağı yalın adamlar bu tacın keşiyini çəkirdi.

Deməli, jakeriya daha yoxdur. Mən də mahir adamlara başsağlığı verirəm. Jakeriya ilə bərabər, o çoxdankı qorxu da yox olub getdi. Bu qorxu axırıncı dəfə öz işini gördü, o, bir daha siyasətdə tətbiq oluna bilməz. Qırmızı kabusun əsas yayı qırılmışdır. İndi bunu hamı bilir. Bu əjdaha daha heç kəsi qorxutmur. Quşlar bu uyuqla çox sadəcə rəftar edir, qağayılar onun üstünə qonur, burjuva ona baxıb gülür.

Dördüncü fəsil

İKİ VƏZİFƏ: AYIQ OLMAQ, ÜMİD ETMƏK

Bununla belə, ictimai təhlükə qurtardı mı? Əlbəttə, yox. Jakeriya yox olub getmişdir. Cəmiyyət bu barədə rahat ola bilər, qan daha onun başına vurmayacaq. Lakin cəmiyyət necə nəfəs almasını düşünməlidir. O, iflicdən qorxmaya bilər, lakin bir də vərəm vardır. İctimai vərəm – yoxsulluqdur.

Adamı içəridən ovan xəstəlik ildırım vurmadan az təhlükəli deyil.

Yorulmadan təkrar edirik: hər şeydən əvvəl, müsibət çəkən bəd-bəxt insanları düşünmək, onlara kömək etmək, təmiz hava vermək, onları maarifləndirmək, sevmək, fikir dairəsini genişləndirmək, hər şəkildə geniş tərbiyə vermək, avaraçılıq deyil, çalışqanlıq nümunəsi göstərmək, ümumi məqsədi dərk etməyi dərinləşdirməklə ayrılıqda

daşdıqları yükü yüngülləşdirmək, var-dövləti məhdudlaşdırmadan yoxsulluğu məhdudlaşdırmaq, ictimai fəaliyyət və xalq fəaliyyəti üçün geniş meydan açmaq, hər tərəfə, bütün zəiflərə, məzlumlara əl uzatmaq üçün Briarey kimi yüzəlli olmaq, ümumun səyi ilə bütün insan bacarığını əhatə edən emalatxanalar, bütün qabiliyyətlərə, bütün ağıllara cavab verən məktəblər açmaqla böyük vəzifələri yerinə yetirmək, qazancı artırmaq, zəhməti yüngülləşdirmək, debet və krediti müvazinətləşdirmək, yəni sərf olunan əməklə onun mükafatını, ehtiyacla onun ödənilməsinə müvafiq şəkllə salmaq, bir sözlə, ictimai sistemi əzab çəkən insanlara, avam adamlara çox işıq, çox fayda verməyə məcbur etmək lazımdır. Bizim birinci qardaşlıq borcumuz budur. Qoy darda qalan insanlar bunu unutmasınlar, birinci siyasi zəruri iş budur, qoy xudbin adamlar bunu bilsinlər!

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bunlar hamısı ancaq başlanğıcdır. Əsl məsələ belədir: əmək hüquq kəsb etməyincə qanun ola bilməz.

Biz bunu qeyd edirik, ancaq öz fikrimizi inkişaf etdirmirik, çünki bunun yeri deyil.

Əgər təbiətə “qəzavü-qədər” deyilsə, cəmiyyətə “irəlini görmək” deyilməlidir.

Zehni və əxlaqi inkişaf maddi şəraitin yaxşılaşdırılmasından az əhəmiyyətli deyil. Bilik – xeyir-dua ilə yola salmaqdır, fikir – ilk zərurətdir, həqiqət – çörək kimi qidadır. Bilik və hikmət həsrətini çəkən idrak yoxsullaşır. Qidadan məhrum olan mədəyə də, ağıla da eyni dərəcədə yemək arzu edək. Çörək azlığından məhv olan bədən-dən daha dəhşətli bir şey varsa, o da işıq həsrəti ilə ölən ruhdur.

Tərəqqi bütünlüklə bu məsələni həll etməyə çalışır. Elə bir gün gələcək ki, hamı buna heyrət edəcək. İnsan övladının yüksəlişi ilə onun aşağı təbəqələri, çox təbiidir ki, fəlakət dairəsindən çıxacaq. Yoxsulluq, sadəcə olaraq, ümumi səviyyənin artması ilə məhv olacaq.

Məsələnin bu cür həlli xoşbəxtlikdir, buna şübhə etmək səhv olardı.

Doğrudur, bizim zəmanəmizdə keçmişin təsiri hələ çox böyükdür. Keçmiş yenə də ruhlanmışdır. Meyitin canlanması çox qəribədir. Keçmiş təntənə ilə qabağa yeriyyir. O get-gedə yaxınlaşır. Elə bil ki, qalib gəlmişdir. Bu ölü fatehdir. O, öz qoşunu olan mövhumatla, öz qılıncı olan istibdadla, öz bayrağı olan cəhalətlə gəlir. Bir qədər əvvəl, on vuruşmada üstün gəlmişdir. O irəliləyir, təhdid

edir, gülür, o, bizim qapımızdadır. Bizə gəlincə, biz ruhdan düşməyəcəyik. Hannibalın ordugah saldığı çölü satarıq.

Biz inanırıq. Onda daha nədən qorxuruq?

İdeyalar da çay kimi dönüb geri axmır.

Qoy gələcəyi istəməyən adamlar bu barədə düşünsünlər. Onlar tərəqqiyə “yox” deməklə gələcəyi deyil, öz-özlərini pisləyirlər. Özlərini pis azara məhkum edirlər, özlərinə keçmişə aşılayırlar. Sabahdan imtina etmək üçün bircə yol var, o da ölməkdir.

Biz heç bir ölümü istəmirik, ölüm də olsa, bədən üçün mümkün qədər gec olsun, ruh üçün heç olmasın.

Bəli, müəmmarın üstü açılacaq, xəyali məxluq danışacaq, məsələ həll ediləcək. Bəli, on səkkizinci əsrin çəkdiyi xalq surətini on doqquzuncu əsr tamamlayacaq. Ancaq axmaqlar buna şübhə edə bilər! Ümumi rifahın gələcəkdə, yaxın gələcəkdə yüksəlişi qəzə-qədər in hökmüdür.

Küllün əzəmətli, nəhəng cəhdləri insanların işini idarə edir, onları müəyyən edilən vaxtda yaxşı vəziyyətə, yəni müvazinətə, yəni ədalətə gətirib çıxarır. Bəşəriyyət yer və göy qüvvələrindən əmələ gələn qüvvə yaradır, bu qüvvə onun özünə rəhbərlik edir, bu qüvvə möcüzələr yaratmağa qabil qüvvədir; qüvvə üçün sehrli nəticələr əldə etmək xariqüladə dəyişmələrdən heç də çətin deyil. Bu qüvvə həm insanın yaratdığı elmin, həm də bir başqası tərəfindən göndərilən hadisələrin köməyi ilə ziddiyyətlərdən – ortaya qoyulan məsələlərdəki ziddiyyətlərdən az qorxur. Bu ziddiyyətlərdəki adi şeylər güc çatmayan bir şey kimi görünür. Bu qüvvə eyni məharətlə həm müqayisə etdiyi ideyalardan nəticə çıxarır, həm də müqayisə etdiyi faktlardan ibrət dərsi alır. Sirlili bir əzəmətə malik olan bu tərəqqidən hər şey gözləmək olar: bu, bir dəfə sərdabə içində Şərqlə Qərbi üzləşdirmişdi, ehram içində imamlarla Bonapartı danışmağa məcbur olmuşdu.

İndi isə fikirlərin irəliyə doğru olan əzəmətli yürüşündə dincəlmək, tərəddüd etmək, dayanmaq olmaz. İctimai fəlsəfə, əslində elm və sülhdür. Bu fəlsəfənin həm məqsədi, həm də fəaliyyətinin labüd nəticəsi ziddiyyətləri öyrənmək yolu ilə coşqun ehtirasları sakitləşdirməkdir. Bu fəlsəfə məsələləri tədqiq edir, mahiyyətini öyrənir, hissələrə ayırır, sonra yenə də birləşdirir. Bu fəlsəfə məsələləri bir məxrəcə gətirib çıxarmaq yolu ilə hərəkət edir və heç vaxt nifrəti hesaba almır.

Biz insanlara hücum edən şiddətli qasırğalar nəticəsində cəmiyyətin dağıldığını dəfələrlə görmüşük. Tarix böyük dövlətlərin və xalqların uğradığı fəlakətlə doludur. Günlərin birində bu məchul qüvvə hərəkətə gəlir, bu fırtına qopur, adətləri, qanunları, dinləri sürükləyib aparır. Hindistanın, asorilərin, gildanilərin, İrənin, Misirin mədəniyyəti bir-birinin ardınca məhv olur. Niyə? Bunu bilmirik. Bu fəlakətlərin səbəbi nədir? Bizə məlum deyil. O cəmiyyətləri xilas etmək olardımı? Bu məsələdə, bəlkə, onların özünün günahı varmı? Bəlkə, onların elə bir fəlakətli qüsuru varmı ki, bu qüsurları məhv etmişdir? Millətlərin, irqlərin elə dəhşətli ölümündə intiharın dərəcəsi nə qədərdir? Bu suallar cavabsız qalır. Məhv olmuş mədəniyyətlər zülmət altındadır. Madam ki onlar batmışlar, deməli, su sızan yerləri varmı – biz bundan artıq bir şey deyə bilmərik. Biz, “keçmiş” deyilən bu dənizdə, zülmətin dəhşətli nəfəsi ilə qovulan bu əsərlər – bu nəhəng dalğalar içində nəhəng gəmilərin – Babilin, Ninevanın, Tirin, Fivin, Romanın batmasına çaşqın halda baxırıq. Ora zülmət içindədir, amma bura aydınlıqdır. Biz qədim mədəniyyətlərin hansı xəstəliyə tutulduğunu bilmirik, lakin bizim mədəniyyətin mərzinə bələdik. Bu mədəniyyətin hər yerini aydınlaşdırmağa haqqımız var. Biz onun gözəlliyini müşahidə edir, eybəcər tərəflərini açıb göstəririk. O yerdə ki ağrı var, zəndə işə salırıq. Xəstəlik ki müəyyən edildi, bunun səbəbini öyrənmək dərmanın kəşf edilməsinə səbəb olur. Bizim mədəniyyət iyirmi əsrin gördüyü işdir: bu mədəniyyət həm əjdahadır, həm möcüzədir, onu xilas etmək üçün çalışmaq lazımdır. O xilas ediləcəkdir. Ona yüngüllük gətirmək – bu özü böyük şeydir; ona işıq vermək – daha böyük şeydir. Yeni ictimai fəlsəfənin bütün işləri bir məqsədə xidmət etməlidir. Mədəniyyətin ciyərini və qəlbini yoxlamaq müasir mütəfəkkirlərin böyük vəzifəsidir.

Təkrar edirik: belə tədqiqat adama cəsərət və mərdlik verir. Biz mütəfəkkirləri təkidlə cəsərtli və mərd olmağa çağırıraq, bu kədərli faciənin ciddi fasiləsi olan bir neçə səhifəni belə çağırıqla bitirmək istəyirik. İctimai formasiyaların faniliyi qarşısında insanın əbədiliyi hiss olunur. Yer kürəsinin ora-burasında yara, yəni karter, dəmrov, yəni kükürlü təpələr var deyə, yer bundan ölmür. Yer kürəsində vulkan deşilən çiban kimi öz lavasını püskürürsə, yer bundan ölmür. Xalqın xəstəliyi insanı öldürmür.

Bununla belə, ictimai klinikanı müşahidə edən adam, bəzən təəssüflə başını yelləyir. Ən möhkəm, ən səmimi, ən ağıllı adamlar bəzən ümidlərini itirirlər.

O parlaq gələcək olacaqmı? Belə dəhşətli zülmət qarşısında adamın bu sualı öz-özünə verməsi təbii şey kimi görünür. Xudbinlərlə səfillərin üz-üzə gəlməsindən son dərəcə ağır bir vəziyyət əmələ gəlir. Xudbinlərdə yanlış fikirlər var, sərvətin yaratdığı korluq var, keflənmə ilə bərabər artan iştaha var, yaxşı dolanacağı tələtdi ki kütlük və karlıq var, təminat duyğusuzluğu var, “mənlilik” var. Bu “mənlilik” o dərəcədə şişirilmişdir ki, onların bütün qəlbini doldurmuşdur; xudbinlər əzabdan qorxurlar, bu qorxu o dərəcəyə çatmışdır ki, onlar əzab çəkənlərə nifrət edirlər. Səfillərdə şiddətli arzu var, həsəd var, başqalarının kefi çəkdiyini görməkdən əmələ gələn nifrət var, öz nəfslərini təmin etmək üçün qarşısızalmaz heyvani hissələr var, qaranlıq dolu ürək var, kədər var, ehtiyac var, məhv olmaq məhkumiyəti var, nalayiq və sadələvhəsinə bir cəhalət var.

Baxışlarımızı yenə göylərəmi dikmək lazımdır? Yüksəklərdə gördüyümüz o işıqsaçan nöqtə, bəlkə də, sönməli olan nöqtələrdəndir? Göylərin dərinliyində, qorxunc halda bir-biri üstə qalaqlanmış nəhəng zülmət yığınları arasında itib-batan, güclə seçilən ideali belə balaca, belə işıqlar, lakin təkbaşına görmək adamı dəhşətə salır. Burası var ki, onun təhlükəsi buludlar pəncəsinə düşən ulduzun təhlükəsindən çox deyil.

Səkkizinci kitab

CAZİBƏ VƏ KƏDƏR

Birinci fəsil

PARLAQ İŞİQ

Oxucu başa düşmüşdür ki, Eponina Plüme küçəsində yaşayan qızı dəmir barmaqlıq ardında gördükdən sonra quldurları o küçədən yayındırmış, sonra da Mariusu ora göndərmişdi. Eponinanı ora göndərən Manyon olmuşdu. Marius da bir neçə gün bu dəmir barmaqlıq qabağında həyəcan içində gəzdikdən sonra, nəhayət, Romeo Cülyettanın bağına girən kimi, Kozettanın bağına girmişdi. Onu elə bir qüvvə özünə çəkirdi ki, o qüvvə maqnitə dəmirə, aşıqı daşa – sevdiiyi qızın evinin daşına cəzb edir. Marius daha asanlıqla bağa girmişdi – Romeo divarın üstündən aşmışdı, amma Marius köhnə barmaqlığın dəmir çubuğunu heç çətinlik çəkmədən əyib içəri girmişdi; dəmir çubuq, qoca adamların dişi kimi öz yerində laxlayırdı. Marius arıq olduğundan, əmələ gələn deşikdən lap asanlıqla bağa keçmişdi.

Plüme küçəsində çox nadir hallarda adam olardı. Bir də ki Marius bura ancaq gecələr gəlirdi, buna görə də başqaları onu görə bilməzdi, belə bir təhlükə yox idi.

İki qəlbi bir-biri ilə nişanlayan o busədən sonra – o gözəl, o müqəddəs andan başlayaraq Marius hər axşam bura gəlirdi. Kozetta bu zaman vicdansız, pozğun adamı sevmiş olsaydı, məhvi olardı, çünki özünü sevdiiyi adama tamamilə təslim edən səxavətli ürəklər var – Kozetta belə adamlardan idi. Qadınların alicənab xüsusiyyətlərindən biri güzəştə getməkdir. Kamal dərəcəsinə yüksələn sevgidə utancaqlıqdan əmələ gələn qəribə korluq var. Ey nəcib insanlar, siz necə təhlükə qarşısında olduğunuzu bilirsinizmi?!

Siz çox vaxt qəlbinizi verirsiniz, lakin biz sizin bədəninizi götürürük. Biz sizin qəlbinizi rədd edirik, siz də zülmət içində ona əsə-əsə baxırsınız. Sevgi üçün orta vəziyyət yoxdur, o ya məhv edir, ya xilas edir. Bütün insan taleyi bu dilemmadır. Heç bir qəza-qədər məhv olmaq, ya xilas olmaq dilemmasını sevgi qədər amansızcasına qoymur. Sevgi əgər ölüm deyilsə, həyatdır. Sevgi beşikdir, həm də tabutdur. Eyni hiss insan qəlbində həm “hə” deyir, həm “yox”. Allahın yaratdığı məxluqat içində ən çox işıq saçan insan qəlbidir, lakin, əfsus, ən çox qaranlıq saçan da odur.

Allahın inayətindən Kozetta xilasedici sevgiyə rast gəldi.

1832-ci ilin may ayı davam etdikcə gündən-günə daha artıq ətir saçan, daha artıq qalınlaşan sıx ağaclar kölgəsində, başlı-başına buraxılan bu kiçik bağda hər axşam iki adam görünərdi: onlar bütün ismət və bəkəret dəfinəsini özlərində cəmləşdirən, qəlbləri səmavi bir xoşbəxtliklə dolu olan, insandan daha çox mələyə bənzəyən, duyduqları sevinclə məstləşən, təmiz, pak, nəcib, zülmətdə bir-biri üçün işıq saçan iki gənçdi. Kozettaya elə gəlirdi ki, Mariusun başı üstündə şəfəq var, Marius da Kozettanın ətrafında halə görürdü. Onlar bir-birinə təmas edirdi, bir-birinə baxırdı, bir-birinin əlindən tuturdu, bir-birinə sıxılırdı, lakin onların aşmadığı bir hüdud vardı. Onlar bu hüdudu ona görə aşmırdılar ki, bunu nalayiq hərəkət hesab edirdilər, onlar belə bir hüdudun olduğunu bilmirdilər. Marius bir hüdud hiss edirdi – bu hüdud Kozettanın məsumluğu idi, Kozetta da bir hüdud hiss edirdi – bu hüdud Mariusun vicdanı idi. Onların ilk öpüşü həm də sonuncu öpüş oldu. Bu öpüşdən sonra Marius ancaq dodaqlarını Kozettanın əlinə, ləçəyinə, ya da hörü-yünə toxundurardı. Kozetta onun üçün qadın deyildi, ətirdi. Marius onunla nəfəs alırdı. Kozetta heç bir şeydən boyun qaçırırmırdı. Marius da heç bir şey tələb etmirdi. Kozetta xoşbəxtti, Mariusun da arzusu yerinə yetmişdi. Onlar elə bir məftuniyyət içində yaşayırdılar ki, buna qəlbin kor olması da demək mümkündür. Bu, Yunqfrauda görüşən iki bakir məxluqun, iki qu quşunun vəsfəgəlməz ilk ideal qucaqlaşması idi.

Sevginin bu dəmində, o zaman ki hissiyyat məst olmuş qəlbin güdrətli təsiri altında tamamilə susur, Marius, bu qüsursuz, bu mələkcəsinə təmiz insan, bəlkə də, özünü satan qadının yanına gədər, lakin Kozettanın paltarını heç topuğuna qədər də

qaldırmazdı. Bir gün, aylı bir gecədə Kozetta əyilərək yerdən nəşə götürmək istədi, bu zaman paltarı döş tərəfdən bir balaca açıldı. Marius üzünü yana çevirdi.

Bu iki insanın arasında nə olurdu? Heç bir şey. Onlar bir-birinə pərəstiş edirdilər.

Gecə, onlar bağda olanda bağ, sanki, canlanır, müqəddəs bir yer olurdu. Bütün güllər onların ətrafında açılır, onlara ətir saçır, onlar da ürəyini açır, öz ruhlarını çiçəklərə saçır. Şirəyə dolmuş, məst olmuş, nəşəli, gur bitkilər bu iki gəncin ətrafında tir-tir əsirdi, onlar sevgi sözünü söyləyirdi, ağaclar bundan titrəyirdilər.

Bu sevgi sözü nə idi? Bu, meh idi. Ayrı şey deyildi. Təbiəti sarıتماق, həyəcana gətirmək üçün bu meh kifayətdir. Bu söhbətləri kitab səhifələrində oxumaqla onların sehrlı qüvvəsini başa düşmək olmaz. Onlar yarpaqları əsdirən xəfif küləklə tüstü kimi sovrulub aparılmaq, ətrafa dağıdılmaq üçün yaradılmışdır. Bir-birini sevən iki adamın pıçıltısını onların qəlbində axan, bu qəlb ilə lira kimi həmahəng olan melodiyadan məhrum edin, onda ancaq kölgə qalacaqdır. Siz onda deyəcəksiniz: “Elə bu?” Bəli, bəli, uşaqlıq, eyni şeyi təkrar etmək, mənasız yerə gülmək, səfehlik, boş söz... dünyada bundan yüksək, bundan dərin şey yoxdur. Söylənməyə və dinlənməyə layiq olan da ancaq budur!

O adam ki, belə boş, belə səfeh şeyləri eşitməmişdir, o adam ki, bunları heç söyləməmişdir, o, kütübeyin və axmaq adamdır.

Kozetta Mariusa deyirdi:

– Bilirsən?..

(Onlarda mələkcəsinə bir məsumluq olsa da, bütün bu deyilənlərlə bərabər, bir-birinə “sən” deməyə başlamışdılar, bunun necə olduğunu heç özləri də bilmirdilər).

– Bilirsən? Mənim adım Efrazidir.

– Efrazi? Yox ey, sənin adın Kozettadır.

– Yox. Kozetta pis addır. Balaca olanda bu adı mənə veriblər. Mənim əsl adım Efrazidir. Yoxsa bu ad sənə xoşuna gəlmir?

– Xoşuma gəlir, ancaq Kozetta heç pis deyil.

– Bu ad sənə daha çox xoşuna gəlir?

– Hə...

– Onda mənim də xoşuma gəlir. Doğrudan da, Kozetta qəşəng addır... Mənə Kozetta de.

Kozetta gülümsədi, onun təbəssümü bu söhbəti cənnətəlayıq bir idilliyə çevirdi.

Bir dəfə o, diqqətlə Mariusa baxaraq, həyəcanla dedi:

– Cənab, siz çox qəşəngsiniz, siz gözəlsiniz, siz məzəli adamsınız, siz ağıllısınız, siz, əlbəttə, məndən çox bilirsiniz, amma bir şeydə mən sizdən geri qalmıram, o da budur: “Səni sevirəm!”

Marius da bundan böyük nəşə duydu, ona elə gəldi ki, ulduzun oxuduğu beyti eşidir.

Ya da Marius öskürəndə Kozetta əli ilə yavaşca vuraraq deyirdi:

– Öskürməyin, cənab. İstəmirəm ki, yanımda məndən icazəsiz öskürsünlər. Öskürmək və məni narahat etmək çox nəzakətsizlikdir. İstəyirəm ki, sən özünü yaxşı hiss edəsən, yoxsa mən çox bədbəxt olaram. Onda mən nə edərəm?

Bunlar hamısı çox gözəldi.

Bir gün Marius Kozettaya dedi:

– Bir təsəvvür elə, bir vaxt vardı, mən elə güman edirdim ki, sənin adın Ursuladır.

Onlar bütün axşamı bu sözə güldülər. Bir dəfə də Marius söhbət arasında həyəcanla dedi:

– Bir gün mən Lüksemburq bağında şikəst bir adamı öldürmək istəyirdim!

Elə o saat da sözünü kəsdi, daha bu barədə danışmadı. Danışsaydı, gərək corabbağı məsələsini açıb Kozettaya deyəydi, lakin bunu deyə bilməzdi. Bunda məchul cismani təmas hiss olunurdu, bu nəhayətsiz, məsum sevgi isə bunun qarşısında dəhşətlə geri çəkilirdi.

Marius Kozetta ilə keçirəcəyi həyatı ancaq belə təsəvvür edir, ayrı heç şey düşünmürdü. Hər axşam Plüme küçəsinə gəlsin, barmaqlığın köhnə dəmir çubuğunu yana əysin, başa girib həmin bu oturacaqda, Kozettanın yanında, onunla çiyin-çiyinə otursun, yerə enən qaranlığın titrəyişinə ağaclar arasından baxsın, dizlərini Kozettanın paltarına toxundursun, xırdaca barmağının zərif dırnağını sığallasın, ona “sən” desin, eyni gülün ətrini Kozetta ilə bərabər, növbə ilə qoxulasın... Həmişə də belə! Bu zaman onların başı üstündən çox-çox yüksəkdən buludlar yığın-yığın üzüb keçirdi. Həmişə külək əsəndə insan xəyalını buludlardan daha çox özü ilə sürükləyib aparır.

Lakin kişilərin qadına göstərdiyi qulluq bu ciddi sevgidə də lazım oldu. Adamın sevdiyi qıza “kompliment deməsi” nəvazişin birinci formasıdır ki, cəsarət burada özünü qorxa-qorxa hiss etdirir. Kompliment oğlanın üz örtüsü üstündən qızı öpməsinə bənzər. Məxfi şəkildə saxlanılan ehtiras öz nəşəsinin kəskinliyini komplimentdə gizlədir. Qəlb daha artıq sevmək üçün şəhət qarşısında geri çəkilir. Mariusun xülyalara bürünmüş nəzakətinin ifadə tərzini mavi səma rəngdə idi – əgər belə demək mümkünsə. Quşlar yüksəklərdə, mələklər aləminə yaxın bir yerdə uçanda belə sözləri eşitməlidirlər. Lakin Mariusda olan bütün həyatı, insani və müsbət cəhətlər də bu sözlərə qarışmışdı. Bu sözlər mağarada söylənilən sözlərdi, bunlar alkovda söyləniləcək sözlərin başlanğıcı idi, bunlar qəlbə lirik ifadəsi idi, sonet ilə himnin bir-birinə qarışması idi, bir-birini sevən iki adamın sevimli mübaligələri idi, pərəstişin gül dəstəsi şəklində toplanan, zərif, gözəl ətir saçan bütün incəlikləri idi, qəlbə qəlbə söylədiyi vəsfəgəlməz sözlərdi.

Marius pıçıldayaraq deyirdi:

– Ah, sən necə də gözəlsən! Mən sənə baxmağa cəsarət eləmirəm. Mən ancaq səni seyr edə bilirəm. Sən Allahın mərhəmətisən. Heç bilmirəm, mənə nə olub. Paltarının qırağından xırdaca tuflinin ucu görünəndə dəli-divanə oluram. Sənin fikrin aydın olanda ondan nə sehrli işıq saçılır! Sən çox ağıllısan! Bəzən mənə elə gəlir ki, rəyasan. Danış, qulaq asıram, mən sənə məftunam! Ah, Kozetta! Bu nə qəribə haldır, nə gözəldir! Mən lap aqlımı itirmişəm. Siz füsunkar bir qızsınız, xanım! Mən sənin xırdaca ayaqlarına mikroskopla, sənin qəlbinə teleskopla baxıram.

Kozetta da ona deyirdi:

– Mən səni səhərçağından bu vaxta qədər sevdiyimdən bir az artıq sevirəm.

Onlar bu söhbətlərində bir-birinə necə gəldi sual-cavab verirdilər, elektrik cərəyanı keçən xırdaca mürvər ağacı fiqurları mərkəzə cəzb edildiyi kimi, bu söhbətlər də mütləq sevgiyə gətirib çıxarırdı.

Kozettanın bütün varlığı sadəlik, sadələvhlük, aydınlıq, məsumluq, təmizlik və işıq mücəssəməsi idi. Onun haqqında belə demək olardı: o şəffafdır. Kim görsə, Kozetta ona bahar və səhər şəfəqi təsirini bağışlayardı. Onun gözlərində, sanki, səhər şəhi parlıdaydı. O, qadın surətində dan yeri işığı idi.

Marius Kozettaya pərəstiş etməklə bərabər, onunla fəxr edirdi, bu da çox təbii idi. Doğrudan da, monastırda tərbiyə alan bu balaca qız, lap elə məktəb vaxtlarından başlayaraq çox incə arifliklə söhbət edir, bəzən də haqq və gözəllik dili ilə danışırdı. Onun gəvəzəliyi həqiqi söhbətdir. O heç şeydə səhv etmirdi, çox sağlam mühakimə yürüdüdü. Qadın – qəlbin məsumluq duyğusuna itaət edərək, hiss edir və danışır, onun günahsızlığı da bundadır. Ancaq qadın, eyni zamanda, həm mehriban, həm də dərin sözlər deyə bilər. Mehribanlıq və dərinlik – bütün qadınlıq bundadır, bütün səma bundadır.

Bu tam xoşbəxtlik içində Mariusla Kozettanın hər anda gözləri yaşarırdı. Ayaq altında qalan mollaquşu, quş yuvasından düşən lələk, sınımış yemişanın budağı onların qəlbində mərhəmət hissi oyadırdı: onların azca kədərə bürünən nəşəsi, sanki, göz yaş istəyirdi. Sevginin ən düzgün əlaməti rıqqətdir, bu, bəzən, az qala, əzabverici şəkildə olur.

Onlar, eyni zamanda, məmnuniyyətlə gülürdülər, özü də elə füsunkar bir sərbəstliklə, elə asudə gülürdülər ki, hərdən lap uşağa oxşayırdılar, belə ziddiyyətlər sevgidə ancaq işıqlar və kölgələr hərəkətidir. Bununla belə, həmişə ayıq olan təbiət məsumluqla məst olmuş qəlblərin yanındadır, bundan onların heç xəbəri olmur. O, öz kobud və yüksək məqsədi ilə buradadır, ürəklər nə qədər təmiz olsa da, təklidə olan ən məsum görüşlərdə füsunkar və sirli cəhət var, bu, bir-birini sevən iki adamın görüşünü iki dostun görüşündən fərqləndirir.

Onlar bir-birinə pərəstiş edirdilər.

Keçici olmayan və əbədi hərəkət edən şeylər eyni zamanda mövcud olur. Adamlar bir-birini sevirlər, bir-birinə baxıb gülümsəyirlər, gülürlər, dodaqlarını əzib-büzərək bir-birinə naz satırlar, barmaqlarını daraqlayırlar, bir-birinə “sən” deyirlər, bu da əbədiyyətə mane olmur. Bir-birini sevən iki adam quşlarla, qızılgüllə bərabər axşamçağı, alaqaranılıqda gizlənilər, görünməzlər, qaranılıqda öz baxışları ilə bir-birini sehləyirlər, bu baxışları ilə bütün qəlblərini ifadə edirlər, pıçıldaşırlar, başsız-ayaqsız sözlər söyləyirlər, elə bu zaman da ulduzların müntəzəm hərəkəti sonsuzluğu doldurur.

*İkinci fəsil*TAM SƏADƏTLƏ
MƏST OLMAQ

Onlar xoşbəxtlikdən sarsılaraq, sanki, yuxu içində yaşayırdılar. Elə həmin ayda vəba xəstəliyi Parisi viran qoymuşdu, onlar bunu görmürdülər. Onlar bir-birinə inanaraq nə vardisa, hamısını açıb deyirdilər, lakin bu “hamısı” deyilən şey onların özünə aid olan məlumatdan kənara çıxmırdı. Marius Kozettaya demişdi: “Mən yetiməm, adım da Marius Ponmersidir, vəkiləm, kitabsatanlar üçün cürbəcür məqalələr yazıram, bununla da dolanıram. Atam polkovnik idi, qəhrəmandı. Mənim babamla aram dəyib, babam dövlətli adamdır”. Bir dəfə də demişdi ki, barondu, lakin bu söz Kozettaya heç bir təsir bağışlamamışdı. Marius barondu? Kozetta bunu başa düşmədi. Bu sözün nə mənada olduğunu bilmirdi. Marius Marius idi. Kozetta da özü haqqında demişdi. “Mən Kiçik Pikpüs monastırında təlim-tərbiyə almışam; sənin anan kimi mənim də anam ölmüşdür, atamın adı Foşle- vandır; o çox yaxşı adamdır, yoxsullara çox kömək eləyir; amma özü kasıbdır, o, hər şeydə qənaət eləyir, amma mənə gələndə heç bir şeyi əsirgəmir”.

Kozettanı görəndən bəri Mariusun həyatı elə bir şəklə düşmüşdü ki, keçmişdə, hətta lap yaxında olan hadisələr ona çox tutqun, çox uzaqda baş vermiş bir şey kimi görünürdü, buna görə də Kozettanın söylədiyi şeylər onu tamamilə təmin edirdi, bu çox qəribə idi. Marius hətta gecə daxmada baş verən hadisəni, Tenardyenin tutduğu işlər, qocanın öz qolunu yandırmasını, onun qəribə hərəkətlərini, qaçıb getməsini heç danışmadı, bu heç onun ağılına da gəlmədi. Bunlar hamısı bir anda yadından çıxmışdı, səhər nə yediyi, harada nahar elədiyi, kim ilə danışdığı axşam heç yadında olmurdu. Onun qulaqlarında səslənən melodiyalar başqa şeyləri eşitməyə qoymurdu. O ancaq Kozettanı gördüyü anlarda yaşayırdı: bu zaman göylərə qalxır və çox təbii olaraq, yeri yaddan çıxarırdı. Onlar ikisi də əldən düşmüş halda qeyri-cismani zövqün ağlagəlməz ağır yükünü daşıyırdı. Aşiq deyilən *somnabullar*¹ belə yaşayırlar.

¹ *Somnambul* – lunatik, yuxuda gəzən adam

Heyhat! Bunlar kimin başına gəlməmişdir? Niyə elə bir vaxt gəlir ki, biz göyləri tərk edirik, niyə həyat bundan sonra davam edir?

Sevgi düşüncənin yerini tutur. Sevgi – bütün başqa şeyləri ehtirasla unutmaqdır. Ehtirasdan necə məntiq tələb etmək olar! Səma mexanizmində mükəmməl həndəsi fiqur tapmaq çətin olduğu kimi, insan qəlbində də qüsursuz məntiqi əlaqə tapmaq çətindir. Kozetta ilə Marius üçün Marius və Kozettadan başqa heç bir şey mövcud deyildi. Bütün dünya onların ətrafında uçub boşluğa tökülmüşdü. Onlar xoşbəxt dəqiqələrdə yaşayırdılar. Onlar üçün nə irəlidə bir şey vardı, nə geridə. Kozettanın atası olduğunu Marius çox çətinliklə təsəvvür edirdi. Onun hafizəsi pozulmuşdu? Bu, məftunluğa xas olan şeydir. Bu aşıqlər nə danışırdı? Biz bunu bilirik: onlar güldən, qaranquşdan, günün batmasından, ayın çıxmasından, hər cür mühüm şeydən danışırdılar. Onlar bir-birinə “yerdə qalandan” başqa, hər şeyi demişdilər. Aşıqlər üçün “yerdə qalan” – heçdir. Onun atası, həqiqi həyat, oğrular məskəni, quldurlar, bu yaxınlarda baş verən hadisə – bunlar axı nəyə lazımdır? O dəhşətli şeylər, doğrudanmı, olmuşdu, o, buna lap əmindirmi? Onlar bir yerdə idi, bir-birinə pərəstiş edirdi, qurtardı getdi. Başqa şeylər heç veclərinə də deyildi. Görünür, cənnətə çatdığımız üçün cəhənnəm bizim arxamızda yox olur. Məgər biz iblisləri görmüşük? Məgər onlar mövcuddur? Məgər biz dəhşətdən titrəmişik? Məgər biz əziyyət çəkmişik? Bunlar daha yadımızda deyil. Tül kimi çəhrayı duman bunların üstünü bürümüşdür.

Beləliklə, bu iki məxluq əlirəşməz yüksəklikdə, təbiətdə təsadüf edilən, həqiqətə uyğun olmayan vəziyyətdə yaşayırdı: onlar nə yerin təkində idi, nə göyün üst qatında, insanla mələk arasında idi, yerin çirkabı üzərində, efirin altında, buludlarda yaşayırdılar. Onlar, sanki, qeyri-cismani bir şəkildə idilər, ruhun özü, məst olmağın özü idilər. Onlar həddindən artıq yüksəlmişdilər, daha yerdə gəzə bilməzdilər, onlarda həddindən artıq təbii xüsusiyyətlər vardı: onlar, yerə çökməzdən əvvəl dağınıq şəkildə olan atom kimi maviliklərdə itibbatmazdılar; sanki, onlar xaricində, adi şeyləri – dünəni, bu günü, sabahı bilmədən, məftuniyyət və xəyal içində, əldən düşmüş halda yaşayırdılar. Hərdən elə yüngül olurdular ki, ucsuz-bucaqsız fəzalara qalxa bilərdilər, sanki, əbədiyyətə uçmağa hazır idilər.

Onlar oyaq ikən müntəzəm surətdə yellənən, layla çalan bu vəziyyət içində mürgüləyirdilər. Ey idealla məst olan varlığın gözəl, şirin yuxusu!

Kozetta nə qədər gözəl olsa da, Marius bəzən onun yanında gözlərini yumurdu. Gözləri yummaq – ruhu görmək üçün ən yaxşı üsuldür.

Bu vəziyyət onları hara aparıb çıxara bilərdi – Mariusla Kozetta özlərinə belə sual vermirdilər. Onlar elə hesab edirdi ki, yolun sonuna çatmışlar. İnsanların qaribə iddiası var: istəyirlər ki, sevgi onları bir yana aparıb çıxarsın.

Üçüncü fəsil

İLK KÖLGƏLƏR

Jan Valjanın heç şeydən xəbəri yox idi.

Mariusdan daha az xəyalpərəst olan Kozetta şən idi, Jan Valjana özünü xoşbəxt hiss etmək üçün bu da kifayət idi. Kozettanın düşüncələri, qəlbində əmələ gələn təşvişlər, ruhunu dolduran Mariusun surəti onun gözəl, məsum, gülər üzünün misli-bərabəri görünməmiş təmizliyində qətiyyəən əks olunmamışdı. O, elə bir yaşda idi ki, bu yaşda qız öz sevgisini, mələk zanbaq gəzdiren kimi öz qəlbində gəzdirir. Bəli, Jan Valjan sakit idi. Bir də ki aşıqla məşuq arasında tam razılıq olanda işləri yaxşı gedir, onların seçkisinə mane ola bilən üçüncü adam bütün aşıqların, məşuqların eyni şəkildə göstərdikləri xırda ehtiyatkarlıqlar nəticəsində tamamilə yanılırlar. Məsələn, Kozetta heç vaxt Jan Valjana etiraz etmirdi. Jan Valjan gəzməkmi istəyirdi? Atacan, çox gözəl, gəz. O, evdəmi qalmaq istəyirdi? Lap yaxşı, qal. O istəyirdi axşam Kozettanın yanındamı olsun? Kozetta bundan çox-çox sevinirdi. Jan Valjan, adətən, axşam saat onda öz otağına gedirdi, Marius da buna görə saat ondan tez başa gəlmirdi. Kozetta evin bayır qapısını açanda Marius bunu küçədə eşidir, ancaq bundan sonra başa girirdi. Mariusu gündüz burada heç görən olmazdı. Jan Valjan Mariusun mövcud olduğunu unutmuşdu. Ancaq bir dəfə səhərçağı Kozettaya dedi: “Mənə bax, sənin kürəyin, deyəsən, əhəngə bulaşıb!” Keçən axşam Marius məftuniyyət və həyəcan içində Kozettanı qucaqlamışdı, o da bilmədən divara söykənmişdi.

Tüsen qarı işini erkən qurtarır, elə o saat da yerinə girirdi, o ancaq yatmağı düşünürdü, onun da eynən Jan Valjan kimi heç bir şeydən xəbəri yox idi.

Marius bircə dəfə də evə girməmişdi. Kozettanın yanına gələndə küçədən onları görməsinlər, səslərini eşitməsinlər deyə, artırmının yanında, küncdə dururdular; söhbət etmək əvəzinə ağacların budağına baxa-baxa dəqiqədə, bəlkə, iyirmi dəfə bir-birinin əlini sıxmaqla kifayətlənirdilər. Bu zaman onların xülyası bir-birinə elə qarışırdı ki, otuz addım kənardə ildırım çaxsaydı, bunu görməzdilər.

Ey məsum, saf ürəklər! İşiq dolu saatlar çox vaxt bir-birinə oxşayır. Belə sevgi – zanbaq ləçəkləri ilə göyərçin tükü qasırgasıdır.

Onlarla küçə arasında bağ vardı. Marius həmişə gələndə və gedəndə dəmir barmaqlığın çubuğunu yerinə salaraq diqqətlə düzəldirdi, onun çıxarılıb-çıxarılmadığı qətiyyəən bilinmirdi.

O, həmişə axşamdan xeyli keçəndən sonra Kozettadan ayrılır, Kurfeyrakın yanına gedirdi. Kurfeyrak Baorelə deyirdi:

– Heç təsəvvür edə bilərsənmi? Marius indi gecə saat birdə evə gəlir.

Baorel də ona:

– Burada nə var ki? Suyun lal axanından, adamın yerə baxanından qorx, – cavab verirdi.

Bəzən Kurfeyrak ciddi görkəm alır, əllərini döşündə çarpazlayaraq Mariusa deyirdi:

– Cavan oğlan, siz həqiqi yoldan çıxmısınız!

Kurfeyrak iş adamı idi, o, Mariusun üzündəki sirli bir xoşbəxtliyin əksinə narazı halda baxırdı. Səməvi ehtiraslar onun qəbul etdiyi şeylərdən deyildi, belə şeylər onu açıqlandırır, buna görə də hərdən Mariusdan həqiqi həyata qayıtmağı tələb edirdi.

Bir gün səhərçağı Kurfeyrak Mariusa nəsihət verə-verə dedi:

– Əzizim, bu saat sən mənə aya, xəyallar səltənətinə, səhvlər aləminə, Sabun köpükləri paytaxtına köçən, orada yaşayan adam kimi görünürsən. Sən gəl yaxşı oğlan ol, de görüm, o qızın adı nədir?

Lakin heç bir şey Mariusa bu sirri dedirdə bilməzdi. O, dırnağının qoparılmasına razı olardı, lakin sehrlı *Kozetta* adını təşkil edən üç müqəddəs hecadan birini də söyləməyə razı olmazdı. Həqiqi sevgi səhər şəfəqi kimi işıqlı, qəbir kimi laldır. Kurfeyrak Mariusda yeni bir şey görürdü: o da Mariusun xoşbəxtlik işığı saçan dinməzliyi idi.

Bu gözəl may ayında Mariusla Kozetta böyük xoşbəxtliyin nəşə-sini dərk etdilər. Bu xoşbəxtlik bundan ibarətdi:

Dalaşsınlar, sonra da bir-birinə “siz” desinlər, ancaq ona görə ki, sonra böyük bir sevinclə bir-birinə “sən” desinlər.

Heç bir əlaqələri olmayan şəxslər haqqında ən xırda təfərrüatına varıncaya qədər bir-birinə uzun-uzadı danışınsınlar. Bu bir daha sübut edir ki, sevgi deyilən füsunkar operanın librettosu əhəmiyyətsiz şeydir.

Marius Kozettanın geyim haqqında söylədiklərini dinləsin;

Kozetta da Mariusun siyasət haqqında söylədiklərini dinləsin;

Bir-birinə sıxılaraq, Babil küçəsindən gələn fayton gurultularına qulaq assınlar;

Eyni ulduza, ya ot arasında işıldayan eyni atəşböcəyinə baxsınlar;

İkisi də sussun: bu danışmaqdan da artıq ləzzət verirdi;

Və sairə, və sairə...

Lakin bu zaman tufan yaxınlaşırdı.

Bir gün Marius Kozetta ilə görüşə gələrkən Əlillər bulvarından keçirdi. O, adəti üzrə, başını aşağı salaraq gedirdi, Plüme küçəsinin tinindən dönmək istəyəndə kim isə lap yaxından dedi:

– Axşamın xeyir, cənab Marius!

Marius başını qaldırdı, qarşısındakı Eponina idi.

Bu, ona fəvqəladə təsir bağışladı. Mariusu Plüme küçəsinə gətirəndən sonra bu qız bircə dəfə də olsa, onun yadına düşməmişdi; o gündən bəri Marius Eponinanı görməmişdi, Eponina tamam hafizəsindən silinmişdi. Marius öz xoşbəxtliyi üçün ona minnətdar idi, o ancaq Eponinaya təşəkkür edə bilərdi. Lakin bu təsadüf ona çox ağır iztirab verdi.

Sevgi xoşbəxt və təmiz sevgi isə, insanı kamilləşdirir – belə düşünmək səhvdir. Sevgi insanı ancaq unutqanlığa doğru aparır – biz bunu müəyyən etmişik. İnsan bu vəziyyətdə pis, həm də yaxşı ola biləcəyini unudur. Təşəkkür, vəzifə hissi, ən mühüm, ən usandırıcı xatirələr yox olub gedir. Başqa bir vaxtda Marius Eponinaya tamamilə başqa cür münasibət göstərərdi. Bu qızın adı Eponina Tenardye idi, onun daşdığı fəmilə Mariusun atasının vəsiyyətində qeyd olunmuşdu, bu, elə bir addı ki, bir neçə ay əvvəl Marius həmin adamdan ötrü özünü böyük qızgınlıqla fəda edə bilərdi, lakin indi onun bütün fikri Kozetta ilə məşğul olduğundan, bu barədə heç o qədər fikirləşmirdi də. Biz Mariusu necə varsa, elə də göstəririk.

Hətta atasının da surəti onun qəlbində sevgisinin parlaq şüaları altında azca solmuşdu.

Marius bir qədər karıxaraq dedi:

– Ah, Eponina, sizsiniz?

– Niyə, mənə “siz” deyirsiniz? Yoxsa, sizə bir pislilik-zad eləmişəm?

Marius:

– Yox, – cavab verdi.

Əlbəttə, Marius Eponinaya qarşı pis fikirdə deyildi. Qətiyyətlə. Ancaq indi başqa cür hərəkət edə bilməyəcəyini hiss edirdi: “Kozet-taya “sən” deyəndə, Eponinaya gərək “siz” deyəydi”.

Marius kırımışca Eponinaya baxırdı. Eponina həyəcanla dedi:

– Deyin görüm...

Burada onun dili tutuldu. Elə düşünmək olardı ki, vaxtilə çox qayğısız və dikbaş olan bu qızın söyləməyə sözü çatışmırdı. O gülüm-səmək istədi, ancaq gülümsəyə bilmədi.

Yenə də sözə başladı:

– Deyin!..

Sonra gözlərini yerə dikərək yenə susdu. Birdən o, sərt bir halda:

– Gecəniz xeyrə qalsın, cənab Marius, – deyərək çıxıb getdi.

Dördüncü fəsil

KEB SÖZÜ İNGİLİSCƏ – DİYİRLƏNƏN ŞEY, ARQO DİLİNDƏ – HÜRƏN İTDİR

Ertəsi gün iyunun 3-də – 1832-ci il 3 iyun tarixini göstərmək lazımdır, ona görə ki, bu dövrdə Parisin üfüqlərində mühüm hadisələr tufanlı bulud kimi toplaşmışdı – bəli, ertəsi gün, iyunun 3-də Marius qaranlıq düşəndən sonra yenə dünənki yolla gedirdi, yenə beyni fərəhli fikirlərlə dolu idi. Birdən, bulvarın ağacları arasında Eponinanın ona sarı gəldiyini gördü. İki gün idi, Eponina ona rast gəlirdi, bu daha dözülməz şeydi. O, cəld yana döndü, bulvarı tərk edib, başqa yola çıxdı. Şahzadə küçəsi ilə Plüme küçəsinə getməyə başladı.

Eponina Plüme küçəsinə qədər onun ardınca getdi; o, hələ indiyə kimi belə bir şey etməmişdi. Bu vaxta qədər o, Marius bul-

varla gedərkən ancaq baxmaqla kifayətlənmişdi, onunla heç görüşmək də istəməmişdi. Bircə dünən Mariusla danışmaq istəmişdi.

Bəli, Eponina onun ardınca getdi, Marius bunu duymadı. Marius barmaqlığın dəmir çubuğunu aralayıb başa girdi, Eponina bunu gördü.

Öz-özünə dedi:

– Bir bax! Onun evinə gedir!

Eponina barmaqlığa yaxınlaşdı, dəmir çubuqları bir-bir əli ilə yoxladı, heç çətinlik çəkmədən Mariusun çıxarıb, sonra da yerinə saldığı çubuğu tapdı.

Astadan tutqun səsle mızıldandı:

– Yox, belə olmaz!

Barmaqlığın özülü üstündə, dəmir çubuğun yanında oturdu, sanki, onu qoruyurdu. Bura barmaqlığın qonşu divarla bitişdiyi qaranlıq bucaqdı. Eponinanı burada görmək olmazdı.

Bu qayda ilə o, nəfəsini qısaraq, tərpənmədən, öz fikirlərinin əzabını çəkə-çəkə bir saatdan çox oturdu.

Axşam saat on radələrində Plüme küçəsindən keçən iki, ya üç adamdan biri, qoca bir burjua pis ad çıxarmış bu boş yerdən tez keçib getməyə tələsirdi. O gəlib bağın barmaqlığına çatdı, barmaqlıqla divar arasındakı bucağa yaxınlaşanda boğuş və təhdidedici səs eşitdi:

– İnanmaq olar ki, hər axşam bura gəlir!

Yolla keçən adam ətrafına baxdı, bir adam görmədi, qaranlıq bucağa baxmağa cəsarət etmədi, yaman qorxdı, addımlarını yeyinlətdi.

O adamın tələsməyə haqqı vardı, çünki bir az sonra Plüme küçəsinin tinində altı adam göründü: onlar divarın dibi ilə bir-birindən bir az aralı gedirdi, elə zənn etmək olardı ki, onlar keflənmiş gecə keşikçiləridir.

Qabaqda gələn bağın barmaqlığına çatanda dayandı, o birilərini gözlədi; bir dəqiqə sonra hamısı gəlib bura yığışdı.

Onlar astadan danışmağa başladı.

Biri dedi:

– Burada qoy.

O birisi soruşdu:

– Bağda keb varmı?

– Bilmirəm. Mən ehtiyat üçün kürəni götürdüm. Verərik ona, qoy çeynəsin.

– Səndə şüşəni çıxarmaq üçün mastika varmı?

– Var.

Beşinci adam dodaqlarını tərpətmədən danışa-danışa əlavə etdi:

– Barmaqlıq köhnədir.

İkinci dedi:

– Daha yaxşı. Deməli, skripkanın altında cırıldamayacaq, onu qoparmaq çətin olmayacaq.

İndiyə kimi hələ heç ağzını açıb danışmayan altıncı adam, bir saat bundan qabaq Eponina etdiyi kimi, barmaqlığın dəmir çubuqlarını bir-bir yoxlamağa və ehtiyatla tərpətməyə başladı. Bu qayda ilə gəlib Mariusun laxlatdığı çubuğa çatdı. Elə çubuqdan yapışmaq istəyəndə qaranlıqdan qəfil çıxan bir əl çiyinə endi, onu döşündən bərk itələdilər: o, xırıltılı səsle astadan dedi:

– Burada keb var.

Elə bu anda o, öz qarşısında solğunbənzil bir qız gördü.

O, elə sarsıntı duydu ki, belə sarsıntı ancaq gözlənilməz hadisə nəticəsində əmələ gəlir. Sanki, o da, yırtıcı heyvan kimi bütün tüklərini qabartdı; qorxuya düşmüş yırtıcı heyvanın aldığı vəziyyətdən daha iyrənc və daha qorxunc şey yoxdur; elə bircə onun dəhşətli görünüşü adamı qorxudur. O geri çəkilərək, kəkələyə-kəkələyə mızıldandı:

– Bu ləçər haradan çıxdı, bu kimdir?

– Sizin qızınız.

Doğrudan da, o, Eponina idi, danışdığı adam da Tenardye idi.

Eponina meydana çıxan kimi o birilər də, yəni Gecəquşu da, Tüfeyli də, Babet də, Monparnas da, Brüjon da gecə adamlarına xas olan hərəkətlə tələsmədən, kırımışcə, pis niyyət duyulan ləngliklə, səssiz-səmirsiz Eponinaya yaxınlaşdılar.

Onların əlində cürbəcür iyrənc alət vardı. Tüfeyli əlində əyri maşa tutmuşdu – oğrular buna “ləçək” deyirlər.

Tenardye səsini qısaraq həyəcanla dedi:

– Sən burada nə edirsən? Bizdən nə istəyirsən? Dəli olmusan-nədir? Gəlmisən ki, bizim işimizə əngəl qatasan?

Eponina qəhqəhə ilə gülərək onun boynunu qucaqladı.

– Mən buradayam, atacan, ona görə ki, mən buradayam. Yoxsa daş üstündə oturmaq mənə qadağan olunmuşdur? Bax, sizin

burada işiniz yoxdur. Bu zəhməti çəkib siz niyə bura gəlmisiniz? Mən axı Manyona dedim: “Burada bir şey yoxdur”. Yaxşı da, atacan, öpün məni! Gör nə vaxtdır sizi görmürəm! Deməli, siz azadlığa çıxmısınız?

Tenardye Eponinanın qolları arasından çıxmağa çalışaraq mırıldandı:

– Çox gözəl. Sən ki məni öpdün, kifayətdir. Hə, mən azadam. Daha damda deyiləm. Di çıx get.

Lakin Eponina onu qolları arasından buraxmayaraq mehribanlığını daha da artırdı.

– Atacan, siz bunu necə elədiniz? Oradan ki çıxıb bilmisiniz, onda yaman ağıllısınız! Bunu danışın mənə! Bəs anam? Anam haradadır? Deyin görüm, anama nə olub?

– Anan salamatdır, ancaq bilmirəm, burax məni deyirəm, rədd ol! Eponina ərköyün uşaq kimi naz eləyir, özünü əzib-büzürdü:

– Heç getmək istəmirəm, siz məni qovursunuz, amma mən dörd aydır, sizi görmürəm, ancaq bircə kərə öpmüşəm.

Yenə də atasının boynunu qucaqladı. Babet buna tab gətirmədi:

– Ah, belə şey olar, bu nə axmaq işdir!

Tüfeyli çığırdı:

– Vaxt keçir! Bu saat tulalar gələr!

Dodaqlarını tərپətəmədən danışan adam aşağıdakı beyti oxudu:

Öpüşün öz vaxtı var,
Hələ təzə il deyil.

Eponina o biri quldurlara sarı döndü:

– Bir bura bax, bu ki cənab Brüjondur! Xoş gördük, cənab Babet! Xoş gördük, cənab Gecəquşu! Cənab Tüfeyli, yoxsa məni tanımırınsınız? Monparnas, kefin necədir?

Tenardye donquldandı:

– Narahat olma, hamı səni tanıdı! Xoş gördük, xudahafiz, itil buradan! Bizi rahat qoy!

Monparnas:

– Bu vaxtda toyuqlar yatır, tülkülər gəzir, – dedi.

Babet əlavə etdi:

– Sən özün başa düşürsən, bizim burqo işimiz var.

Eponina Monparnasın əlindən tutdu.

Monparnas ona xəbərdarlıq edərək dedi:

– Ehtiyatlı ol! Əlini kəsərsən, mənim əlimdə qələm var.

Eponina mülayim halda:

– Monparnas, əzizim, – dedi, – insanlar gərək bir-birinə inansın.

Məgər mən atamın qızı deyiləm? Cənab Babet, cənab Tüfeyli məsələni aydınlaşdırmağı axı mənə tapşırıbmışdılar.

Qərribə burasıdır ki, Eponina daha arqo dilində danışmırdı. Mariusla tanış olan gündən daha bu dildə danışa bilmirdi.

O, balaca, zəif, skelet əlinə oxşayan arıq əli ilə Tüfeylinin yoğun, kobud barmaqlarını sıxa-sıxa sözünə davam etdi:

– Siz axı bilirsiniz ki, mən axmaq deyiləm. Axı mənə həmişə etibar eləyirlər. Lazım olanda sizə kömək eləmişəm. Bunu bilin ki, mən işi yoxlamışam. Siz nahaq yerə özünüzü təhlükəyə atırsınız. Vallah, bu evdə sizin istədiyiniz şey yoxdur.

Tüfeyli:

– Orada ancaq arvadlar var, – dedi.

– Arvad yoxdur. Hamısı çıxıb gedib.

Babet:

– Amma şamlar qalıb! – dedi.

Babet fligelin çardağında yanan və ağaclar arasından görünən işığı Eponinaya göstərdi. Tüsen hələ yatmamışdı, o, paltar səriridi.

Eponina quldurları rədd eləmək üçün bir daha təşəbbüs göstərdi.

– Nə olsun ki? Orada yaşayanlar lap kasıb adamlardır, bu xırdaca evdə bircə su da pul tapmazsınız.

Tenardye çıxırdı:

– Cəhənnəm ol! Bu evi alt-üst eləyəndən sonra biz sənə deyərlik, orada nə var – sarı göbələk, ağ göbələk, ya pul...

Tenardye Eponinanı itələdi ki, qabağa getsin.

Eponina dedi:

– Cənab Monparnas, dostum, siz ki yaxşı oğlansınız, xahiş eləyirəm, ora getməyin!

Monparnas:

– Özünü gözlə, – dedi, – bıçağa ilişərsən!

Tenardye ona xas olan qəti ifadə ilə:

– İtil buradan, – dedi, – iblis, qoy kişilər öz işini görsün!

Eponina yenə də Monparnasın əlini tutmuşdu, onun əlini buraxaraq dedi:

– Deməli, siz bu evə girmək istəyirsiniz?

Dodaqlarını tərپətmədən danışan adam qımsıdı:

– Ancaq başımızı soxmaq istəyirik!

Eponina kürəyini barmaqlığa söykədi, tərپədən dırnağa kimi silahlanan, qaranlıqda iblisə oxşayan quldurlara astadan, həm də qəti ifadə ilə dedi:

– Amma mən sizin ora girməyinizi istəmirəm.

Quldurlar heyrət içində donub qaldılar. Dodaqlarını tərپətmədən danışan adam yenə də istehza ilə gülümsəyirdi. Eponina dedi:

– Dostlar, yaxşı qulaq asın! Məsələ onda deyil. İndi mən sizə deyim. Siz bu bağa girsəniz, bu barmaqlığa əl vursanız, çıxıracağam, darvazanı döyəcəyəm, camaatı ayağa qaldıracağam, polis işçilərini səsləyəcəyəm, elə eləyəcəyəm ki, sizin altınızı da tutsunlar.

Tenardye Brüjona və dodaqlarını tərپətmədən danışan adama yavaşca dedi:

– Bu lap bizim zəhləmizi tökdü!

Eponina başını silkələyərək əlavə etdi:

– Birinci elə mənim atamdan başlarlar.

Tenardye ona yaxınlaşdı.

Eponina ona xəbərdarlıq edərək dedi:

– Qoca, mənə yaxın gəlmə!

Tenardye acıqlı-acıqlı donquldanaaraq, geri çəkildi:

“Bunu nə sancıb?” – Sonra əlavə etdi: – Qancıq!

Eponina dəhşətli bir səslə güldü!

– Nə istəyirsiniz, eləyin, amma siz bura girməyəcəksiniz. Mən qancıq it deyiləm, çünki canavar qızıyam. Siz altı adamsınız, bundan mənə nə? Siz kişisiniz. Mən sizdən qorxmuram. Sizə deyirəm, bu evə girməyəcəksiniz, ona görə ki, bu, mənim xoşuma gəlmir. Yaxınlaşan kimi hürəcəyəm. Mən sizə demişəm: keb mənəm! Mən sizi heç adam yerinə qoymuram! Çıxın gedin, siz mənim zəhləmi tökdünüz! Hara istəyirsiniz itilin gedin, ancaq bura gəlməyin, bura gəlməyi mən sizə qadağan eləyirəm! Siz məni bıçaqla vursanız, mən də sizi ayaqqabımla vuracağam, mənim üçün fərqi yoxdur, hə, hünəriniz var, yaxın gəlin!

Eponina qəhqəhə ilə gülərək, quldurların üstünə yeridi, onun dəhşətli görünüşü vardı.

– Vallah, qorxmuram! Fərqi yoxdur, bu yay mən aclıq çəkəcəyəm, qışda da soyuqdan donacağam. Sizin kimi axmaq kişilərə gül-məyim gəlir! Siz elə bilərsiniz ki, bir qız sizdən qorxacaq?! Qorxacaq – nədən? Ay qorxdu ha! Ona görə belə fikirləşirsiniz ki, siz çıxıranda əzilib-büzülən məşuqəniz qorxudan çarpayının altına girir, eləmi? Mən elələrimdən deyiləm, mən heç şeydən qorxmuram!

Eponina gözlərini Tenardiyə zilləyərək, əlavə etdi:

– Atacan, heç sizdən də!

Bu anda Eponina bir xəyala bənzəyirdi, o, od saçılan gözləri ilə quldurları süzərək, əlavə etdi:

– Mənim üçün nə fərqi var, ya atam məni öldürər, sabah da Plüme küçəsinin döşəməsi üstündən götürüb apararlar, ya da bir ildən sonra Sen-Klu torlarında, ya bəlkə, Qu quşu adası yanında, çürümüş köhnə tıxaclar, suda boğulmuş itlər arasında taparlar!..

Elə bu yerdə o, dayanmağa məcbur oldu, onu bərk öskürək tutdu, onun nəfəsi arıq, dar sinəsindən xırıltı ilə çıxırdı.

Sonra o, sözüne davam etdi:

– Mənim bircə elə çıxırmağım bəsdir, yüyürüb gələcəklər, elə o saat sizi tutacaqlar! Siz cəmisi altı nəfərsiniz, amma bütün camaat mənim tərəfimdə olacaq...

Tenardye onun üstünə yeridi.

Eponina çıxırdı:

– Yaxın gəlmə!

Tenardye dayanıb mülayim səslə dedi:

– Yaxşı, yaxın gəlməyəm, ancaq elə bərkdən çıxırma. Qızım, deməli, sən bizim işimizə mane olmaq istəyirsən? Axı biz gərək çörək-pulu qazanaq. Görünür, sən daha atanı istəmirsən?

Eponina ona:

– Siz məni təngə gətirdiniz! – cavab verdi.

– Axı, hər necə olsa, biz gərək yaşayaq, yeyək...

– Ölün, canınız çıxsın.

O, barmaqlığının özülü üstündə oturub bu sözləri oxudu:

Əlin, ayağın necə
Zərif, incədən incə,
Hədər keçir amma vaxt...

Eponina dizinə dirsəklənərək və çənəsini ovcuna qoyaraq, laqeyd halda qıçını yelləyirdi. Paltarının yırtığı arasından onun arıq çiyini görünürdü. Yaxındakı fənərin işığı yan tərəfdən onun üstünə düşmüşdü. Ondən mətənətli insan, adamı ondan artıq valeh edəcək bir şey təsəvvür etmək çətindi.

O, altı soyğunçunu qorxu altında saxlayırdı, çətinə düşmüş bu adamlar tutqun halda fənər dirəyinin kölgəsinə çəkildi, çiyinlərini sıxa-sıxa məsləhətə başladılar: onlar təhqir olunmuş və həddindən artıq qəzəblənmişdilər.

Eponina sakit, həm də sərt halda onlara baxırdı.

Babet dedi:

– Onun beyninə nəse girib! Bunun səbəbi var. Bəlkə də, ev yiyəsinə vurulub? Hər halda, belə fürsəti əldən verməyə adamın heyfi gəlir. İki arvad, arxa həyətdə də bir qoca; pəncərə pərdələri də pis deyil. Qoca, görünür, yəhudidir. Mən elə güman eləyirəm ki, bu, faydalı iş olacaq.

Monparnas çıxırdı:

– Yaxşı da, siz hamınız gedin ora! İşinizi görün. Mən qızın yanında qalaram, o, yerindən qımıldansa...

Qınından çıxan bıçaq fənər işığında pərıldadı.

Tenardye bircə kəlmə də danışmadı, görünür, o, hər şey eləməyə hazırıdır.

Brüjon onların arasında həm gələcəkdən xəbər verən yozucu adam kimi şöhrət qazanmışdı, həm də “iş üstünə” onları gətirmişdi; o, hələ susurdu, sanki, fikrə getmişdi. O heç bir şey qarşısında dayanmayan adam kimi ad çıxarmışdı, hamı da onun ancaq öz qoçaqlığını göstərmək üçün polis qarovulxanasını tərtəmiz soyduğunu bilirdi. Həm də Brüjon, şeir yazır, nəğmə qoşurdu, buna görə də böyük nüfuzə malikdi.

Babet ondan soruşdu:

– Brüjon, buna sən nə deyirsən?

Brüjon azca susdu, sonra başını hərhləyərək, öz fikrini söyləməyi qət etdi:

– Məsələ belədir. Bu gün səhər mən bir-biri ilə döyüşən iki sərçəyə, axşam da savaşqan bir arvada rast gəldim. Bunlar heç yaxşı əlamət deyil. Gedək buradan.

Onlar çıxıb getdilər.

Yolda Monparnas mızıldadı:

– Hər halda, lazım olsaydı, mən onu öldürərdim...

Babet dedi:

– Mən yox. Mən xanımlara dəymirəm.

Küçənin tinində dayandılar, səslərini alçaldaraq, bir-birinə aşağıdakı qəribə sözləri söylədilər:

– Bu gecəni harada qalacağıq?

– Pantenin altında.

– Tenardye, barmaqlığın açarı səndədir?

– Məndə olmayıb kimdə olacaq!

Eponina gözünü onlardan çəkmirdi: onlar gəldiyi yolla da qaayıb gedirdilər. Eponina yerindən qalxdı, çəpərlərin dibi ilə, evlərin yanı ilə gedə-gedə onların ardınca yollandı. Bu qayda ilə onları bulvara kimi təqib etdi. Quldurlar bulvarda dağılışdı, hərəsi bir yana getdi, Eponina bu altı adamın qaranlığa qərğ olduğunu gördü, sanki, onlar zülmətin içində əridilər.

Beşinci fəsil

GEÇƏNİN ZÜLMƏTİNDƏ NƏ GİZLƏNİR

Quldurlar gedəndən sonra Plüme küçəsi yenə də gecənin sakitliyinə dalaraq, dinc bir küçə oldu. İndi bu küçədə baş verən hadisə meşəni heç də təəccübləndirməzdi. Uzun gövdəli sıx ağaclar, kollar, ardic fızılığı, bir-birinə bərk-bərk dolaşmış budaqlar, hündür otlar ala-qaranlıq içində həyat keçirirlər; burada qaynaşan vəhşi həyat gözə görünməyən bir şeyin qəfildən meydana çıxdığını duyur; insandan aşağıda olan şey insan üzərində olan şeyi duman arasından görür; bizə məlum olmayan canlı şeylər də orada – qaranlıq içində üzləşdirilir. Hücumla, ya müdafiəyə hazır olan vəhşi təbiət fəvqəladəlik duyduğu bir şeyin yaxınlaşmasından ehtiyat edir. Zülmətin qüvvələri bir-birini tanıyır, onların arasında sirləşən müvazinət var. Dişlər və caynaqlar gözə görünməyən şeydən qorxur. Amansız vəhşilik, doymaq bilməyən qənimət arzusunda olan hərislik, caynaqla, dişlə silahlanmış, mənbəyi və məqsədi qarın olan instinktlər kəfənə bürünmüş məxluqun avara-avara dolaşan laqeyd, xəyali qaraltısına

təşvişlə baxır, ona öyrəşirlər, bu məxluq dumanlı, titrək bir geyimdə onların qarşısında meydana çıxır, onlara elə gəlir ki, bu məxluq ölü və dəhşətli həyat keçirir. Kobud mədə mücəssəməsi olan həmin məxluqat ucsuz-bucaqsız zülmətlə işə girişməyə cəsarət etmir, bu zülmətin məğzi isə naməlum məxluqdur. Yolu kəsən qara kölgə o saat yırtıcı heyvanı dayandırır. Qəbirdən çıxanlar zağadan çıxanları ürküdür, vahiməyə salır; yırtıcı şey məşum şeydən qorxur; canavar qulyabanının qarşısında geri çəkilir.

Altıncı fəsil

MARIUS HƏYATA O DƏRƏCƏDƏ QAYIDIR Kİ, KOZETTAYA ÖZ ÜNVANINI VERİR

İnsan surətində meydana çıxan həyət iti növlərindən biri barmaqlığın keşiyini çəkəndə, altı qarətçi də bu qızın qarşısından çəkilib gedəndə Marius Kozettanın yanında oturmuşdu.

Hələ indiyə qədər göylər belə ulduzlu, ağaclar belə titrək, otlar belə ətirli, yarpaqlar arasında yatan quşların hənirtisi belə zərif, kainatın sakit ahəngdarlığı sevginin daxili musiqisi ilə belə həmahəng olmamışdı. Marius hələ indiyə qədər belə sevməmişdi, belə xoşbəxt, belə məftun olmamışdı. Lakin o gəlib Kozetta qəmgin gördü, Kozetta ağlayırdı.

Onun gözləri qızarmışdı.

Bu, füsunkar xəyal üzərində görünən ilk bulud idi.

Mariusun ilk sözü bu oldu:

– Sənə nə olub?

Kozetta:

– Bu saat, – deyərək sözə başladı və artırmanın yanındakı oturmaqda oturdu, Marius həyəcədən əsə-əsə onun yanında əyləşən kimi sözüünə davam etdi: – Bu gün səhər atam mənə dedi ki, hazır ol, mənim işim var, bəlkə, biz buradan çıxıb getdik.

Marius təpədən-dırnağa titrədi.

Ömrün sonunda “ölmək” ayrılmaq deməkdir, ömrün başlanğıcında “ayrılmaq” ölmək deməkdir.

Bu ay yarımın içində Marius Kozettanı yavaş-yavaş, tədriclə hər gün daha artıq ələ alırdı. Bu, tamamilə mənəvi, lakin mükəmməl ələ almaqdır. Əvvəllər dediyimiz kimi, ilk sevgi dövründə bədəndən çox əvvəl ruhu, sonralar ruhdan çox əvvəl bədəni ələ alırlar, bəzən də ruhu tamam unudurlar. Foblazlar və Prudomlar isə: “Çünki ruh yoxdur” – əlavə edirlər, xoşbəxtlikdən, bu acı istehza adi laməzhəblikdir. Bu qayda ilə Marius Kozettanı ruhu ələ alan kimi ələ almışdı, Kozettanı öz ruhuna daxil etmişdi, bütün qəlbi ilə ona sahib olmuşdu və buna haqqı olduğuna tamamilə əmindir. O, Kozettanın təbəssümünə, nəfəsinə, ətrinə, mavi gözlərinin təmiz işığına, əli toxunarkən hiss etdiyi dərisinin zərifliyinə, boynundakı füsunkar xala, bütün fikirlərinə malik olmuşdu. Onlar şərtləşmişdilər ki, hər gecə bir-birini yuxuda görsünlər – verdikləri sözü yerinə yetiririlər. Bu qayda ilə Marius Kozettanın bütün yuxularına da malik olmuşdu. O, tez-tez Kozettanın ənsəsindəki qısa saç burmalarına baxırdı, bəzən öz nəfəsi ilə onlara toxunurdu, öz-özünə deyirdi ki, bu saç burmalarının hamısı mənimdir. Kozettanın üstündə olan hər şey – bant şəklində bağlanmış lentinə, əlcəklərinə, paltarının qoluna, çəkmələrinə – sahibi olduğu bütün bu müqəddəs şeylərə məftuniyyətlə baxırdı. O, elə zənn edirdi ki, Kozettanın saçındakı tısbağa sümüyündən olan qəşəng darağın da yiyəsi odur, hətta dönə-dönə öz-özünə deyirdi: “Onun paltarında elə bir şərait, corablarında elə bir ilgək, *korsajında*¹ elə qat yoxdur ki, mənim olmasın. Bu, özünə yol açan hissiyyatın tutqun və qarışıq sözləri idi. Kozettanın yanında oturanda o, özünü öz mülkünün, öz malının, öz ağasının və öz qulunun yanında hiss edirdi. Sanki, onların ruhu bir-birinə elə qarışmışdı ki, hərə öz ruhunu geri götürmək istəsəydi, bunu ayırd edə bilməzdi. “Bu mənimdir”. “Xeyr, bu mənimdir”. “Səhv edirsən. Bu, əlbəttə, mənəm” – “O şeyi ki, sən özün hesab edirsən – o mənəm”. Marius Kozettanın bir hissəsi, Kozetta da Mariusun bir hissəsi idi. Marius hiss edirdi ki, Kozetta onun varlığında yaşayır. Kozettanı əldə etmək, Kozettaya sahib olmaq onun üçün, nəfəs almaq kimi bir şeydi. Lakin bu əqidəyə, bu məstliyə, bu eşidilməmiş, görünməmiş, bu bölünməz məsumluq mülkünə, bu hökmdarlığa birdən “Biz gərək gedək” sözləri soxulmuşdu, həyatın sərt səsi çığıraraq ona demişdi: “Kozetta sənin deyil!”

¹ *Korsaj* – qadın paltarının sinəni örtən hissəsi, yaxud enli kəməri

Marius yuxudan ayıldı. Yuxarıda dediyimiz kimi, o, ay yarım həyatın xaricində yaşamışdı, “gedək” sözü onu kobud şəkildə həyata qaytarmışdı.

O bilmədi ki, nə desin. Kozetta, ancaq onun əlinin buz kimi soyduğunu hiss etdi. İndi də o, Mariusdan soruşdu:

– Sənə nə oldu?

Marius elə astadan cavab verdi ki, Kozetta onun səsini güclə eşitdi.

– Başa düşmürəm, sən nə deyirsən.

Kozetta sözünü təkrar etdi:

– Bu gün səhər atam mənə dedi ki, bütün şeylərini yığışdır, hazır ol; bunu da dedi ki, mənim də alt paltarımı yol sandığıma qoy, gərək gedəm, gərək gedək, bizə yol sandıqları lazımdır: böyüyü sənin üçün, kiçiyi də mənim üçün, bunun hamısı bir həftəyə kimi hazır olmalıdır, bəlkə də, İngiltərəyə getdik.

Marius həyəcanla:

– Belə dəhşətli şey olar?!

Heç şübhəsiz, bu anda Mariusun təsəvvüründə hakimiyyətdən edilən heç bir sui-istifadə, heç bir zorakılıq, ən qəddar zülmkarların heç bir iyrənc hərəkəti, Büzirisin, Tiberinin, VIII Henrixin heç bir zalımlığı öz amansızlığı ilə cənab Foşlevanın tutduğu işlə müqayisə edilə bilməzdi: cənab Foşlevan öz qızını İngiltərəyə ancaq ona görə aparmaq istəyirdi ki, orada özünün işi vardı!..

Marius həyəcandan zəifləyən səslə dedi:

– Bəs sən nə vaxt gedəcəksən?

– O nə vaxt gedəcəyimizi demədi.

– Bəs sən nə vaxt qayıdacaqsan?

– O nə vaxt qayıdacağımızı demədi.

Marius yerindən qalxıb rəsmi ifadə ilə soruşdu:

– Kozetta, siz gedəcəksinizmi?

Kozetta iltirab və kədər dolu mavi gözləri ilə Mariusa baxaraq, şaşqın halda dedi:

– Hara?

– İngiltərəyə. Siz gedəcəksinizmi?

– Niyə mənə “siz” deyirsən?

– Mən sizdən soruşuram: siz gedəcəksinizmi?

Kozetta əllərini yazıq-yazıq dizləri üstə qoyaraq dedi:

– Axı mən nə eləyim, de görüm?

– Deməli, siz gedirsiniz?

– Atam getsə, mən nə edim?

– Deməli, siz gedirsiniz?

Kozetta Mariusun əlini əlinə alıb bərk-bərk sıxdı.

Marius dedi:

– Yaxşı da, onda mən də bir yana gedərəm.

Kozetta bu sözlərin mənasını başa düşməkdən daha artıq hiss etdi. Onun rəngi elə ağardı ki, hətta qaranlıqda da üzü tamamilə ağ göründü. O, dili dolaşa-dolaşa dedi:

– Sən nə demək istəyirsən?

Marius Kozettaya baxdı, sonra yavaş-yavaş gözlərini göyə sarı qaldıraraq:

– Heç bir şey, – cavab verdi.

Gözlərini endirəndə gördü ki, Kozetta ona baxa-baxa gülüm-səyir. Sevilən qızın təbəssümü qaranlıqda da işıq saçır.

– Biz gör nə axmağıq! Marius, mən yol tapdım.

– Necə yol?

– Biz getsək, sən də gedərsən! Hara gedəcəyimizi sənə deyərəm. O yerdə ki mən olacağam, orada görüşərik.

İndi Marius kişi olmuşdu; o, tamam aylmışdı. O, yerə qayıtmışdı.

O çığıraraq dedi:

– Sizinlə getmək! Sən dəli olmusan-nədi? Bunun üçün pul lazımdır, mənim pulum hardandı?! İngiltərəyə getmək. Mənim Kur-feyrak adlı dostuma, deyəsən, on luidordan çox borcum var; sən onu tanımırsan. Başımda köhnə şlyapa, sürtükumun qabaq düymələri tökülüb, köynəyim bütün dağılıb, dirsəyim yırtılıb, çəkmələrim su buraxır... Ay yanımdır, bu barədə fikirləşmirəm, sənə də bir söz demirdim. Kozetta, mən dilənçiyəm. Sən məni ancaq gecələr görürsən, öz sevgini mənə bağışlayırsan, məni gündüz görseydin, bir su pul verərdin. İngiltərəyə getmək! Heç pasporta verməyə pulum yoxdur!

O, güclə ayaq üstə dururdu, əllərini başına qoyaraq, ağaca sarı getdi, üzünü ağacın gövdəsinə qoydu: o nə gövdənin sərt qabığı, nə də bədənindəki hərərəti duyurdu. Ağac qabığı üzünü didir, hərərətdən qan gicgahlarına vururdu; bu vəziyyətdə donub qaldı, bu halında o, ümitsizlik heykəlini xatırladırdı.

O, xeyli belə durdu. Belə kədər – uçurumdur, həmişə orada qalmaq arzusunu doğuran bir uçurum! Nəhayət, o dönüb baxdı. O, boğuş, zərif, qəmli, xəfif səs eşitmişdi.

Kozetta ağlayırdı.

O, iki saatdan çox idi ki, kədərli fikirlərə dalmış Mariusun yanında ağlayırdı.

Marius Kozettaya yaxınlaşıb dizləri üstə düşdü, onun qarşısında yavaş-yavaş əyilərək, paltarından bayıra çıxan ayağının ucunu öpdü.

Kozetta dinib-danışmadan buna yol verdi. Elə dəqiqələr olur ki, qadın, qaşqabaqlı və duyğusuz ilahə kimi sevginin pərəstişini qəbul edir.

Marius:

– Ağlama, – dedi.

Kozetta pıçıldadı:

– Mən, bəlkə də, getməli oldum, amma sən yanıma gələ bilməyəcəksən!

Marius soruşdu:

– Sən məni sevirsənmi?

Kozetta ağlaya-ağlaya elə gözəl sözlərlə cavab verdi ki, bu sözləri göz yaş tökə-tökə pıçıldaıyanda hər şeydən füsunkar olur:

– Mən sənə pərəstiş edirəm!

Marius böyük mehribanlıq duyulan səsle sözüne davam etdi:

– Ağlama. Mənim xətrimə ağlama!

Kozetta soruşdu:

– Bəs sən necə? Sən məni sevirsən?

Marius onun əlini əlinə aldı.

– Kozetta, mən hələ heç kəsə heç vaxt söz verməmişəm, çünki söz verməyə qorxuram. Mən atamı öz yanımda hiss edirəm. Amma bir şey üçün sənə söz verirəm, bunu pozmayacağam: sən getsən, mən öləcəyəm.

Bu sözlərin söylənişində elə əzəmətli, elə sakit kədər ifadə olunurdu ki, Kozetta bunu duyanda diksindi. O, qəribə soyuqluq hiss etdi. Tale kimi dəyişməz və kədərli nəsə adamın yanından ötəndə adam belə şey hiss edir. O, qorxduğu üçün daha ağlamadı.

Marius:

– İndi qulaq as, – dedi, – sabah məni gözləmə.

– Niyə?

– Məni ancaq sabah yox, o birisi gün gözlə.

– Niyə axı?

– Sonra başa düşərsən.

– Bir gün səni görməmək?! Bu mümkün olan şey deyil!

– Bəlkə də, bütöv ömrü udmaq üçün bir günü fəda edək.

Sonra o, öz-özü ilə danışmış kimi astadan əlavə etdi:

– O adam öz vərdişlərini heç vaxt dəyişmir, o ancaq axşamlar qəbul edir.

Kozetta soruşdu:

– Sən kimi deyirsən?

– Mən? Mən heç bir şey demədim.

– Sənin ümidin nəyədir?

– Sabah yox, o birisi günə kimi gözlə.

– Sən bunu istəyirsən?

– Bəli.

Kozetta Mariusun başını əlləri ilə tutaraq, hündür olmaq üçün barmaqları üstündə qalxdı, onun nəyə ümid etdiyini gözlərindən oxumaq istədi.

Marius yenə də sözə başladı:

– Mənim fikirləşdiyim bax budur: sən gərək mənim ünvanımı biləsən, demək olmaz, bəlkə, bir şey olub-elədi. Mən dostum Kurfeyrakin yanında oluram, Şüşə küçəsi, nömrə on altı.

Cib bıçağını cibindən çıxartdı, bıçağın burnu ilə divarın suvağına bu sözləri qazıdı:

Şüşə küçəsi, № 16.

Kozetta yenə də onun gözlərinə baxdı:

– Marius, de görüm, sənin ağılına nə gəlib? Nəsə fikirləşirsən? De görüm, nə fikirləşirsən? Ah, fikirləşdiyini de mənə, yoxsa gecə pis yatacağam!

– Mən nə fikirləşirəm? Mən bax bu barədə fikirləşirəm: mümkün deyil ki, Allah bizi bir-birimizdən ayırmaq istəsin. Məni sabah yox, o birisi gün gözlə.

Kozetta:

– Mən o vaxta kimi nə edəcəyəm? – soruşdu. – Sən haralarasa gedirsən, gəlirsən. Kişilər nə xoşbəxtidir! Mən burada lap tək qalacağam. Yaman darıxacağam! Sən sabah axşam nə eləyəcəksən? De.

– Çalışacağam bir tədbir görüm.

– Mən də dua edəcəyəm, həmişə sənın barəndə fikirləşəcəyəm, sənə müvəffəqiyyətlər arzu edəcəyəm. Daha səndən bir şey soruşmayacağam, çünki bunu istəmirsən. Sən mənım hökmdarımsan. Mən sabah bütün axşamı “Evrianta” dan sənın xoşladığın şeyi oxuyacağam, yadımdadırımı, bir axşam bunu oxuyanda sən pəncərəmin qabağında durub qulaq asırsanmış... Ancaq sabah yox, o birisi gün erkən gəl. Mən səni axşam düz saat doqquzda gözləyəcəyəm, bunu yaddan çıxartma. İlahi, günlərin belə uzun olması adamı nə yaman darıxdırır! Bax, eşidirsən də, düz saat doqquzda mən bağda olacağam.

– Mən də.

Onlar heç bir şeyi nəzərə almadan, eyni fikirlə hərəkətə gələrək, aşiqlə məşuqu daimi ünsiyyətdə saxlayan elektrik cərəyanı ilə cəzb olunaraq, öz kədərləri içində ehtirasla məst olaraq bir-birinin ağışuna atıldılar, heç özləri də hiss etmədən dodaqları birləşdi, bu zaman onların sevinc və yaşla dolu gözləri ulduzları seyr edirdi.

Marius bağdan çıxanda küçədə heç kəs yox idi. Eponina quldurların ardınca gedərək, onları bulvara qədər ötürdü.

Marius üzünü ağacın gövdəsinə qoyaraq düşünəndə ağılına bir şey gəlmişdi, lakin – heyhat! – özü də bunu baş tutmayan boş şey hesab edirdi. O, ümitsiz qərara gəlmişdi.

Yeddinci fəsil

QOCA QƏLB İLƏ CAVAN QƏLBİN BİR-BİRİNƏ QARŞI DÜRMƏSİ

Jilnorman babanın yaşı doxsan biri ötmüşdü. Yənə o, öz qızı ilə Ehtiraslar küçəsində, altı nömrəli köhnə evində yaşayırdı. Oxucuların tanıdığı bu qoca, ölümü şax duraraq gözləyən, nə illərin yükü, nə kədər belini əyə bilməyən köhnəfikirli qocalardandı.

Bununla belə, onun qızı xeyli vaxtdı deyirdi ki, atam təslim olmağa başlamışdır. O daha xidmətçiləri şapalaqlamırdı, Bask qapını gec açanda pilləkən başında əlağacını acıqlı-acıqlı yerə vurmurdu. Altı ay idi ki, İyul inqilabı haqqında daha deyinmirdi. O: “Cənab

Qümblo-Konte, Fransa peri” söz birləşməsini “Moniter”də çox sakitliklə oxudu. Qoca, heç şübhəsiz, məyusluğa uğramışdı. O, güzəştə getmirdi, təslim olmurdu – bu, onun nə cismani, nə də mənəvi təbiətinə xas olan bir şey deyildi, lakin o, ağır ruhi yorğunluq hiss edirdi. Dörd il, bircə addım da geri çəkilmədən – bunu başqa sözlə ifadə etmək mümkün deyil – Mariusu gözləyirdi. O əmində ki, “bu pis uşaq” gec-tez gəlib onun qarısını döyəcək. Bəzən bərk darıxanda ağılına belə bir şey gəlirdi: əgər Marius yenə də gəlməsə, onda... Ölüm ondan ötrü dəhşətli deyildi, “bəlkə də, bir daha Mariusu görməyəcəyəm” fikri onun üçün dəhşətli idi. İndiyə qədər bu fikir bir an da olsa ağılına gəlmirdi, lakin indi bu, onu narahat eləməyə başlayır, dəhşətə salırdı. Həmişə səmimi və təbii hisslər olan yerdə ayrılıq məhəbbəti daha da artırır: burada da ayrılıq onun məhəbbətini, babanın bu qayda ilə yoxa çıxan nankor nəvəsinə olan məhəbbətini ancaq artırır. Baba öz nəvəsinin həsrətini çəkirdi: bu cür dekabr gecələrində, şiddətli şaxtada günəşin həsrətini çəkirlər. Eyni zamanda, cənab Jilnorman hiss edirdi, ya özünü inandırır ki, o, öz nəvəsi ilə görüşmək üçün qətiyyətlə ilk addımı ata bilməz. Öz-özünə deyirdi: “Bunu etməkdənsə, gəbərsəm yaxşıdır!” O, özünü heç bir şeydə müqəssir hesab etməyərək, zülmətə gedən qoca kimi dərin riqqət, ifadə olunmayan məyusluqla Marius haqqında düşünürdü.

Onun dişləri tökülməyə başlamışdı – bu, onun kədərini daha da artırırdı.

Cənab Jilnorman heç bir məşuqəsini nəvəsi Marius qədər istəməmişdi: bunu o, öz-özünə etiraf etmirdi, çünki bunu etiraf etmək onu son dərəcə hiddətləndirər və utandırardı.

O, öz otağında, çarpayısının baş tərəfində kiçik qızı mərhum xanım Ponmersinin köhnə şəklini qoydurmuşdu, sanki, o istəyirdi ki, yuxudan ayılında birinci gördüyü şey o olsun, rəssam bu şəkli çəkəndə qızın on səkkiz yaşı vardı. Cənab Jilnorman həmişə ona baxırdı. Bir gün şəklə baxanda, sanki, təsadüfən dedi:

– Məncə, o, buna oxşayır.

Jilnormanın böyük qızı soruşdu:

– Bacıma? Əlbəttə.

Qoca əlavə etdi:

– Ona da.

Bir gün cənab Jilnorman üşüyə-üşüyə qıçlarını bir-birinə sıxmış, gözlərini yumaraq, böyük məyusluq içində oturmuşdu, qızı cəsəret edib ondan soruşdu:

– Ata, sizin hələ də acığınız tutur?..

Qızın dili dolaşdı, sözünü davam etdirə bilmədi. Cənab Jilnorman soruşdu:

– Kimə?

– Yazıq Mariusa.

Qoca başını qaldırdı, arıq, qırışmış əlini sıxaraq, yumruğunu masaya vurdu, son dərəcə qəzəblənərək, titrək səslə çığırdı:

– Siz deyirsiniz: “Yazıq Marius?!” O cənab avaranın biridir, pisdir, qəlsiz, insafsız, lovğa, acıqlı, özünü öyən nankor adamdır!

O, üzünü çevirdi ki, qızı gözlərinin yaşla dolduğunu görməsin.

Bunun üstündən üç gün keçdi, o, dörd saat susduqdan sonra birdən qızına dedi:

– Mən ərz edib mamzel Jilnormandan rica etmişdim ki, onun barəsində heç vaxt mənə bir söz deməsin.

Jilnormanın qızı atasını yumşaltmaq təşəbbüsündən tamamilə əl çəkərək, belə dərin mənalı nəticəyə gəldi: “Bacım elə sarsaq iş tutduqdan sonra atam ondan soyumuşdu. Görünür, onun Mariusdan zəhləsi gedir”.

“Elə sarsaq iş tutduqdan sonra” deməklə “polkovnikə ərə gedəndən bəri” sözlərini söyləmək istəyirdi.

Jilnormanın qızı Mariusu, öz sevimlisi olan ulan zabiti ilə əvəz etmək istəmişdi, lakin onun bu təşəbbüsü boşa çıxmışdı – bunun boşa çıxacağını əvvəldən də güman etmək olardı. Teodül Mariusu əvəz etmək məsələsində müvəffəqiyyət qazana bilmədi, Cənab Jilnorman könüllü surətdə aldanmağa razı olmadı. Könül boşluğunu tıxacla qapamaq olmaz. Teodül özü də – burada miras olacağını hiss etsə də – başqasının xoşuna gəlmək kimi ağır bir mükəlləfiyyətə nifrət edirdi: qoca ulanı danıxdırmışdı, ulan da qocanın zəhləsini tökmüşdü. Leytenant Teodül, heç şübhəsiz, şən, lakin heyvərə, yüngül-məzac, bayağı, yaxşı yaşamağı xoşlayan, pis tərbiyə olunmuş bir oğlandı; onun məşuqələri vardı – bu, doğrudur, bu məşuqələri haqqında çox danışırdı – bu da doğrudur, ancaq onların barəsində pis danışırdı. Onun bütün keyfiyyətləri nöqsanlı idi. O, qışlanın yaxınlığında, Babil küçəsindəki müvəffəqiyyətlə nəticələnən sərgüzəşt ilə

gop edərdi, cənab Jilnorman da bu gopları dinləməkdən cana gəlmişdi. Bundan başqa, leytenant bəzən üç rəngli nişanı olan munitirini geyib gələrdi, cənab Jilnorman daha buna heç dözə bilməzdi. Axırda qoca öz qızına dedi: “Bu Teodül məni boğaza yıxdı. Dava olmayan vaxtlarda mənim hərbi adamlara çox da elə meyylim olmur. İstəyirsənsə, onu özün qəbul elə. Əslinə qalanda, hətta qılıncı qoçaq adamın əlində görməyi əyyaşın belində görməkdən üstün tuturam. Hər halda, vuruşma meydanında qılınc tiyələrinin cingiltisi qılınc qınının daş yola dəyərək tiqqıldaması qədər iyrənc deyil. Bir də ki təkəbbür satmaq, özünü qəhrəman göstərmək, arvad kimi belini çəkib nazıqlaşdırmaq, zireh altından korset bağlamaq lap gülüncdür. Əsl kişi gərək nə lovğalıq eləsin, nə özünü naza qoysun. Nə yalançı pəhləvanlıq, nə nazlı qız! Öz Teodülünü apar öz yanına!”

Nahaq yerə qızı ona dönə-dönə deyirdi: “Bu axı sizin qardaşınızın nəvəsidir!” Lakin cənab Jilnorman özünü tərpedən-dırnağa baba hiss etdiyi halda, qardaşı nəvəsinin əmisi olmaq istəmirdi.

Cənab Jilnorman ağıllı adamdı, insanları bir-biri ilə müqayisə etməyi bacarırdı. Əslində, Teodülü görməklə, Mariusun evdən gətməsinə o daha artıq təəssüf edirdi.

Bir gün axşam o, yan otaqda oturub tikiş tikən qızını öz otağına göndərdi; iyunun dördü idi, lakin buxarı bərk yanırdı. O, divarlarına çoban həyatından şəkillər çəkilməmiş, koromandel ağacından düzəldilmiş, doqquztaqlı, enli şirma qoyulmuş yataq otağında, xalçalı, dərin kreslodə təkbaşına oturmuşdu, ayaqlarını buxarının barmaqılığı üstünə qoyub masaya dirsəklənmişdi, əlində də kitab tutmuşdu, ancaq kitabı oxumurdu; masa üstündə yaşıl lampa qalpağı altında iki şam yanırdı. Cənab Jilnorman, adəti üzrə, onun cavanlıq dövründə şıq geyimli adamlar necə geyinirdisə, eləcə geyinmişdi, özü də Qaranın köhnə şəklinə oxşayırdı. Evdən çıxanda qızı onun çiyinə sınınmış yepiskop mantiyasına bənzər bir şey atardı ki, paltarları görünməsin; o, əynindəki paltarla küçəyə çıxsaydı, camaat tamaşa üçün başına yığışardı. Öz otağında isə ancaq səhərlər, ya da yatmağa gedəndən qabaq xalat geyərdi. Deyirdi ki, xalat adamı çox qoca göstərir.

Jilnorman baba Marius haqqında həm məhəbbətlə, həm də kədərlə düşünürdü, həmişə də kədər üstün gəlirdi. Mariusa acığı tutsa da, qəlbində ona qarşı mehribanlıq duyurdu, bununla belə,

get-gedə hiddətlənməyə başlayır, bu mehribanlıq nifrətə çevrilirdi. Elə olur ki, adam öz taleyinə boyun əymək ona əzab verən vəziyyətlə barışmaq dərəcəsinə gəlib çatır: cənab Jilnorman da indi belə vəziyyətə gəlib çatmışdı. İndi o, öz-özünə sübut edirdi ki, Mariusu daha gözləmək lazım deyil, o qayıtmaq istəsəydi, indiyə kimi qayıdardı, buna daha ümid etmək lazım deyil. O, belə fikrə alışmaq istəyirdi: məsələ bitmişdir, o, “həmin cənabı” görmədən öləcəkdir... Lakin onun bütün varlığı bu fikrə üsyan edirdi, onun inadkar atalıq hissi bununla razılaşmaq istəmirdi.

O, öz-özünə deyirdi: “Yoxsa, o bir daha qayıtmayacaq?” Bu, onun hər gün dərdli-dərdli söylədiyi sözlərdi. Cənab Jilnormanın dazlaşmış başı sinəsinə endi, kədər və hiddət dolu gözlərini buxarının külünə zillədi, fikrə daldı. Bu zaman qoca qulluqçusu Bask içəri girib soruşdu:

– Ağa, iltifat buyurub cənab Mariusu qəbul edə bilərsinizmi?

Qoca kreslodə dikəldi: onun bənizi, ölü bənizi kimi ağappaqdı, o, qalvanik cərəyanın təsiri ilə qalxan meyitə oxşayırdı. Qan birdən ürəyinə axmışdı. O kəkələyə-kəkələyə dedi:

– Necə? Cənab Marius?

Bask ağasının halını görüb qorxmuş, özünü itirmişdi.

– Bilmirəm, – dedi, – özüm onu görməmişəm. Nikoletta mənə dedi: “Cavan bir oğlan gəlib, get de ki, cənab Mariusdur”.

Jilnorman baba güclə eşidiləcək səslə:

– Çağır bura, – dedi.

Vəziyyətini dəyişmədi: necə oturmuşdusa, elə də oturub qaldı; onun başı əsirdi, gözləri qapıya zillənmişdi. Qapı açıldı. Cavan oğlan içəri girdi. O, Marius idi.

Marius qapı ağzında dayandı, o, elə bil ki, içəri dəvət ediləcəyini gözləyirdi.

Onun dilənçi paltarına oxşayan geyimi lampa qalpağından düşən kölgədə görünmürdü. Onun ancaq sakit, ciddi və qəribə qəmginlik çökmüş üzünü görmək olardı.

Qoca Jilnorman heyrət və sevincdən kütləşmişdi; o, bir neçə dəqiqə parlaq işıqdan başqa bir şey görmədi; gözünə xəyal görünən adam belə vəziyyətə düşür. O, az qaldı ki, huşunu itirsin; sanki, Mariusu gözqamaşdıran parlaq pərdə ardında görürdü. Bəli, bu, doğrudan da, o idi, bu, Marius idi!

Nəhayət, gəldi! Dörd ildən sonra! Jilnorman baba tək elə birçə baxışı ilə Mariusu, əgər belə demək mümkünsə, soraraq öz içinə çəkdi. O gördü ki, Marius qəşəng, nəcib, zərif, füsunkar, mərifətli oğlan, yetişmiş kişi olmuşdur. O istəyirdi ki, qollarını açıb onu çağırınsın, qalxıb onu bağrına bassın. O, fərəhindən məst olurdu, odlu sözlər qəlbini doldururdu, bu sözlər onun sinəsindən basmaq istəyirdi; nəhayət, bu məhrəbanlıq ifadə olunmaq üçün özünə yol tapdı: xasiyyətinin əsasını təşkil edən ziddiyyətə görə amansız şəkil aldı; o, sərt soruşdu:

– Sizə burada nə lazımdır?

Marius kərxmiş halda dedi:

– Cənab...

Cənab Jilnorman istərdi ki, Marius yüyürüb onu qucaqlasın. O həm Mariusdan, həm də öz-özündən narazı idi. O, öz sərtliyini, Mariusun da soyuqluğunu hiss edirdi. Qəlbində duyduğu məhrəbanlıqdan və mərhəmətdən inləyirdi, lakin yalnız amansızlıq göstərirdi; bunu get-gedə artan bir əzabla hiss edirdi, zavallı qoca üçün bu, dözülməz şeydi. Acı bir hiss yenə də onu bürüdü. O, qaşqabağını tökərək Mariusun sözünü kəsdi:

– Siz axı, hər halda, niyə gəldiniz?

Bu “hər halda” “siz əgər məni qucaqlamaq üçün gəlməmişinizsə” mənasında söylənmişdi. Marius babasının üzünə baxdı: solğunluq onun üzünü mərmərə oxşadırdı.

– Cənab...

Qoca yenə də sərt səslə onun sözünü kəsdi:

– Siz gəlmisiniz, məndən üzr istəyirsiniz? Siz öz səhvinizi etiraf edirsiniz?

O, elə güman edirdi ki, Mariusu bununla doğru yola sövq edir, “uşaq yumşalacaqdır”. Lakin Marius bu sözdən diksindi: ondan tələb olunurdu ki, atasından üz döndərsin... O, gözlərini yerə dikərək dedi:

– Xeyr, cənab!

Qoca iztirab içində, hiddət və kədərlə çığırdı:

– Elə isə, siz məndən nə istəyirsiniz?

Marius əllərini sıxdı, bir addım irəli gələrək zəif, titrək səslə cavab verdi:

– Cənab, mənə yazığınız gəlsin.

Bu sözlər cənab Jilnormanı özündən çıxartdı; Marius bunu əvvəl desəydi, qoca bundan mütəəssir olardı, lakin indi çox gecdi. Qoca ayağa qalxdı; o, hər iki əli ilə əlağacına söykənmişdi; onun başı əsirdi, dodaqlarının qanı qaçmışdı, onun uca boyu, başını əyərək duran Mariusa görə daha uca görünürdü.

– Sizə yazığım gəlsin?! Cavan oğlan doxsanyaşlı qocadan mərhəmət istəyir! Siz həyata qədəm qoyursunuz, mən onu tərk edirəm; siz teatrlara, ballara, kafelərə, bilyard salonlarına gedirsiniz, siz ağıllısınız, qadınların xoşuna gəlirsiniz, siz qəşəng bir cavan oğlansınız, amma mən yayda da yanan buxarı qabağında üşüyürəm; siz elə dövlət sahibisiniz ki, bu dövlət dünyada yeganə həqiqi dövlətdir, amma mən qocalığın bütün təqətsizliyi ilə, xəstəliklə, təkliklə dövlətliyəm! Sizin bütün dişləriniz yerindədir, mədəniz yaxşıdır, baxışınız canlıdır, siz qüvvətlisiniz, sağlamsınız, şənsiniz, iştahanız var, başınızda qara, gur saçınız var, amma mənim heç ağ saçım da yoxdur, dişlərim tökülüb, qıçları girdən düşüb, hafizəm zəifləyib, həmişə Şarlo, Şom, Sen-Klod küçələrinin adını dolaşmaq salıram – gör mən nə hala düşmüşəm! Sizin qarşınızda günəş işığına qərq olmuş bir gələcək var, amma mən əbədi gecəyə o qədər yaxınlaşmışam ki, qarşıda heç şey görmürəm, siz qıza vurulmusunuz, bu, aydın məsələdir, amma məni bu dünyada heç kəs istəmir, hələ bir siz məndən mərhəmət də tələb edirsiniz! Belə şey olar?! Molyer gözəl bir mövzunu gözdən qaçırıb! Cənab vəkillər, əgər siz Ədalət sarayında da belə gülməli zarafatlar edirsinizsə, onda sizi ürəkdən təbrik edirəm! Belə görürəm ki, siz dəcəl adamlarsınız!

Sonra qoca yenə də acıqlı-acıqlı və ciddi soruşdu:

– Yaxşı, siz axı məndən nə istəyirsiniz?

Marius ona belə cavab verdi:

– Cənab, bilirəm ki, mənim burada olmağım sizin xoşunuza gəlmir, ancaq bura sizdən bir şeyi xahiş etmək üçün gəlmişəm, bunu deyən kimi çıxıb gedəcəyəm.

Qoca həyəcanla:

– Siz axmaqısınız! – dedi. – Kim sizə deyir ki, gedin?

Bu, onun qəlbinin dərinliyində mehribanca səslənən: “*Yaxşı da, məndən üzr istə! Gəl məni bağrına bas!*” sözlərinin tərcüməsi idi. Cənab Jilnorman hiss edirdi ki, Marius bu saat onun yanından gedə bilər, onun bu ədavəti Mariusu incidir, bu amansız hərəkəti Mariusu bura-

dan qovur; qoca bunları başa düşdüyü üçün dərdi daha da artırdı, lakin onun dərdi elə o saat hiddətə çevrildiyindən, sərtliyi daha da şiddətlənirdi. Qoca istəyirdi ki, Marius onu başa düşsün, Marius da onu başa düşmürdü, bu, onu son dərəcə qəzəbləndirirdi.

Cənab Jilnorman sözüünə davam edərək dedi:

– Necə! Siz mənə, öz babanıza etinasızlıq etdiniz, evimi atıb harasa getdiniz, siz öz xalanızı iztirab içində qoydunuz; siz bu şeyləri ona görə etdiniz ki – bunu başa düşmək çətin deyil – subay həyat sürmək, özünü şıq geyimli göstərmək, istədiyiniz vaxt evə gəlmək, əylənmək üçün bu daha əlverişlidir! Siz öz dolanacağınız haqqında qətiyyətlə məlumat vermədiniz, borc elədiniz, hətta bu borcları verməyi məndən xahiş də etmədiniz, siz qalmaqalçı və davakar oldunuz, sonra da dörd ildən sonra bura gəlmisiniz, deməyə daha sözünüz yoxdur?

Qoca bu sərt üsulla istəyirdi ki, öz nəvəsini mehribanlıq göstərməyə meyil etdirdisən, lakin bu, onu ancaq susdurdu. Cənab Jilnorman əllərini döşündə çarpazladı – bu hərəkəti daha amirənə idi – sonra da dərdli-dərdli Mariusa dedi:

– Daha bəsdir. Siz, deyəsən, dediniz ki, məndən bir şeyin xahisinə gəlmisiniz. Yaxşı, nəyin xahisinə? Bu nədir? Deyin görüm.

Marius indicə uçuruma düşəcəyini hiss edən adam nəzəri ilə babasına baxaraq:

– Cənab, – dedi, – mən evlənmək üçün sizdən icazə almağa gəlmişəm.

Cənab Jilnorman zəng elədi. Bask qapını açdı!..

– Xahiş eləyin qızım bura gəlsin.

Bir az sonra qapı yenə açıldı, m-l Jilnorman astanada göründü, ancaq otağa girmədi. Marius cinayət işləmiş adam vəziyyəti ilə əllərini yanına salaraq sakitcə durmuşdu, dinib-danışmırdı. Cənab Jilnorman otaqda var-gəl edirdi. O, qızına sarı dönərək dedi:

– Elə bir şey olmayıb. Bu, cənab Mariusdur. Onunla salamlaşın. Bu cənab evlənmək istəyir. Vəssalam. Gedin.

Qocanın qırıq-qırıq, sərt və xırıltılı səsle danışması onun son dərəcə hiddətli olduğunu göstərirdi. Cənab Jilnormanın qızı karıxmış halda Mariusa baxdı, sanki, onu güclə tanıyırdı, sonra da atasının əl işarəsini görüb, heç qımıldanmadan, səsini çıxarmadan, qasırğa ilə sovrulan saman çöpündən də tez yox oldu.

Jilnorman baba isə yenə də buxarıya söykənərək, həyəcanla danışmağa başladı:

– Evlənmək? İyirmi bir yaşında! Hər şey də düzəlib! Bircə elə məndən icazə almaq qalıb! Xırdaca rəsmiyyət! Əyləşin, cənab! Üzünüzü görmək şərəfindən məhrum olandan bəri sizdə inqilab əmələ gəlmişdir. Yakobinçilər üstünlük qazanmışdır. Siz bundan razı qalmısınız. Baron olduğunuz vaxtdan elə, bəlkə, dönüb respublikaçı olmusunuz? Siz axı ayrı-ayrı şeyləri bir-biri ilə uzlaşdırmağı bacarırsınız. Respublika baronluq üçün pis ədviyyat deyil. Cənab, bəlkə də, siz İyul ordeni almısınız? Luvr alınanda, bəlkə də, bir az kömək etmişiniz? Burada, lap yaxında, Sent-Antuan küçəsində, Nonendyer küçəsi qarşısında bir evin üçüncü mərtəbəsində, divara girmiş top gülləsi görünür, güllənin də yanında “28 iyul 1830-cu il” sözləri yazılmışdır. Gedin baxın. Bu, çox böyük təsir bağışlayır. Ah, sizin o dostlarınız yaman da işlər tutublar! Bəlkə, onlar cənab Berri hersoqunun abidəsi yerində fəvvarə qoymaq fikrindədirlər? Deməli, siz evlənmək istəyirsiniz? Ayıb olmasa, soruşmaq olarmı, bu qız kimdir?

Cənab Jilnorman sözünü kəsdi, lakin Marius cavab verənə kimi o, qəzəblə əlavə etdi:

– Hə, deməli, müəyyən mövqeyiniz var! Varlanmısınız! Vəkillik peşəsi ilə nə qədər qazanırsınız?

Marius sarsılmaz və amansız qətiyyətlə cavab verdi:

– Heç bir şey!

– Heç bir şey? Deməli, siz ancaq verdiyim min iki yüz livrlə yaşayırsınız?

Marius cavab vermədi. Cənab Jilnorman:

– Hə, başa düşürəm, – dedi. – Deməli, qız varlıdır?

– Məndən varlı deyil.

– Necə? Cehizsizdir?

– Bəli.

– Sonradan cehizi alacağına ümid varmı?

– Zənn etmirəm.

– Lap yoxsuldur? Bəs atası nəçidir?

– Bilmirəm.

– Qızın adı nədir?

– Madmazel Foşlevan.

– Foş... necə?

– Foşlevan.

Qoca fınxırdı:

– Pfff!

Marius həyəcanla dedi:

– Cənab!

Cənab Jilnorman ona qulaq asmayaraq, öz-özü ilə danışmış kimi sözünə davam etdi:

– Belə. İyirmi bir yaşı var, dövləti yox, ildə min iki yüz livr... Baron arvadı xanım Ponmersi gərək özü şəxsən göysatanın yanına gedib iki suya cəfəri alsın...

Marius son ümidinin də məhv olduğunu görüb böyük həyəcanla:

– Cənab, – dedi, – yalvarıram sizə, Allah xətrinə, yalvarıram, sizi deyib gəlmişəm, cənab, ayaqlarınıza düşürəm, icazə verin, o qızla evlənim!

Qoca öskürə-öskürə, kəskin səslə pis-pis güldü.

– Ha-ha-ha! Siz, yəqin, öz-özünüzdə demisiniz: “Qoy gedim, bəlkə, bir şey çıxdı, gedim o qoca kaftarın, o gic sarsağın yanına! Heyif ki, hələ iyirmi beş yaşım yoxdur! Onda öz hörmətimi ona göstərərdim! Onda onsuz da keçinərdim! Hər halda, mən gedib ona deyəcəyəm: “Qoca eşşək, sənin xoşbəxtliyindir ki, hələ məni görürsən; mən evlənmək istəyirəm, istəyirəm bir madmazeli alam – fərqi yoxdur, necə madmazel olur-olsun, qoy kimin qızı olur-olsun, düzdür, mənim ayağım da çəkməm yoxdur, onun da köynəyi yoxdur, eybi yoxdur, belə də keçib-gedər; mən müəyyən mövqə tutacağıma, öz gələcəyimə, öz gəncliyimə, öz həyatıma tüpürürəm; istəyirəm ki, arvad alıb özümü işə salam, yoxsulluq içində itib-batam, bax, bunun arzusundayam, sən mənə mane olma!” Bu Nuh əyyamından qalan qoca da mane olmayacaq. Deyəcək ki, əzizim, var get, nə eləyirsən elə, get boynundan daş as, get o Şpaklevandı, Peklevandı nədi, get bununla evlən... Yox, cənab, bu, qətiyyəni ola bilməz, qətiyyəni!

– Ata!

– Qətiyyəni!

Bu “qətiyyəni” sözü elə ifadə ilə söylənmişdi ki, Marius daha heç bir ümid yeri qalmadığını başa düşdü. Başını aşağı salaraq, səndirləyə-səndirləyə, ağır-ağır qapıya sarı getdi, o, sanki, öz qarşısında

otaq qapısını deyil, ölüm qapısını görürdü. Cənab Jilnorman onun ardınca baxırdı: Marius qapını açıb bayıra çıxmaq istəyəndə qoca birdən tünd və ərköyün qocalara xas olan cəldliklə onun üstünə yüyürdü, Mariusun yaxasından tutub sərt geri çəkdi, gətirib kresloya itələyərək dedi:

– Danış görək!

Mariusun ağzından çıxan bircə elə “ata” sözü qocada bu dəyişikliyi əmələ gətirmişdi.

Marius şaşqın halda ona baxırdı. Cənab Jilnormanın üzündəki ifadə tez-tez dəyişirdi; onun sifətində fəvqəladə, kobud mehribanlıq ifadə olunurdu. Qocanın əcdadı öz yerini ona tərk etmişdi.

– Yaxşı da, baxarıq, danış görək, sevgi işlərindən danış, gizlin işlərini aç tök, hamısını mənə de! Əşi, belə şey olar, bu cavanlar nə axmaqdır!

Marius:

– Ata, – deyərək yenə də sözə başladı.

Qocanın üzündə vəsfəgəlməz böyük fərəh göründü.

– Bax, belə! Mənə ata de, onda iş də yaxşı gedər!

Qocanın kobudluğunda indi elə mehribanlıq, elə şəfqət, elə səmimiyyət, elə atalıq hissi ifadə olunurdu ki, Mariusun ümitsiz qəlbində birdən ümid doğdu, o, sanki, şüurunu itirdi, məst oldu. O, masanın yanında oturmuşdu; onun köhnə paltar yanan şamların işığında elə aydın gözə çarpırdı ki, Jilnorman baba ona heyretlə baxırdı.

Marius:

– Bəli, ata, – deyərək sözə başladı.

Jilnorman onun sözünü kəsdi:

– Sən gör nə kökdəsən! Sənin, doğrudan da, bircə quruşun da yoxdur? Sən oğru kimi geyinmisən.

Qoca siyirtməni açdı, pul kisəsini götürüb masanın üstünə qoydu.

– Al, burada yüz luidor pul var, özünə şlyapa al.

Marius sözünə davam edərək dedi:

– Ata, əziz ata, siz mənim vəziyyətimi bilsəydiniz! Mən onu sevirməm. Heç təsəvvür edə bilərsinizmi, onu birinci dəfə Lüksemburq bağında gördüm, o, bağa gəlmişdi. Əvvəl ona elə bir əhəmiyyət vermədim, sonra ona vuruldum, heç özüm də bilmədim bu necə oldu. Ah, elə bədbəxt idim! Sözü qıtası, indi hər gün onların

evində onunla görüşürəm, atasının bundan xəbəri yoxdur, indi bir təsəvvür edin: onlar buradan getmək istəyirlər, biz hər axşam bağda görüşürük; atası onu İngiltərəyə aparmaq istəyir, mən də belə fikirləşdim: “Babamın yanına gedim, bunların hamısını ona danışıram”. Mən axı dəli olaram, ölərəm, xəstələnərəm, özümü suya ataram. Mən mütləq onunla evlənməliyəm, yoxsa dəli olaram. Budur, nə olubsa, hamısını sizə dedim, mənə elə gəlir ki, heç bir şey yadımdan çıxmayıb. O qız dəmir barmaqlığı olan bağda, Plüme küçəsində yaşayır, Əlillər evinə yaxın yerdə.

Jilnorman baba duyduğu həzdən gülümsəyirdi: o, Mariusun yanında oturdu. O həm Mariusa qulaq asır, onun səsindən ləzzət alırdı, həm də məmnuniyyətlə burnuna yavaş-yavaş burunotu çəkirdi. Plüme küçəsi sözünü eşidəndə nəfəsini saxladı, əlində qalan burunotunu dizləri üstünə tökdü.

– Plüme küçəsi? Sən deyirsən Plüme küçəsi? Dayan görüm! Orada qışla varmı? Hə də, elə özünü ki var. Sənin əmioğlun Teodül mənə bəzi şeylər danışıb. O ulan, zabit! Qız barəsində, əzizim, qız barəsində! Bir işə baxırsan da, hə, Plüme küçəsində, həmin o küçədə ki, əvvəllər ora Blome deyirdilər. İndi yadıma düşdü. Plüme küçəsində, barmaqlıq ardında, bağda yaşayan o tifildən mənə söhbət açıblar. Xalis Pameladır. Zövqün pis deyil. Deyirlər ki, çox qəşəng qızıdır. Söz öz aramızda qalsın, elə güman edirəm ki, o sarsaq ulan bir yüngülvari ona nəvaziş göstərmişdir. Bu məsələdə onlar çoxmu dərinə getmişlər – bunu bilmirəm. Ancaq bunun heç eybi yoxdur. Bir də ki ulana inanmaq lazım deyil. O gopçunun biridir. Marius, mən cavan oğlanın sevməsini təqdirəlayiq şey hesab edirəm! Sənin yaşında olan oğlan gərək sevsin. Yakobinçi olmaqdan sevmək yaxşıdır, mən sevməyi üstün tuturam. Hər halda, cənab Robespyerə bağlanmaqdan, bir deyil, lap elə iyirmi arvada bağlanmaq yaxşıdır. Mənə qalırsa, mən bu barədə özümə haqq verirəm: bütün bu sankülötlərdən mən həmişə ancaq qadınları üstün tutmuşam. Qəşəng qızlar qəşəng qız olub qalırlar – ay onları görüm sağsağan aparsın! Bu məsələdə mübahisə ediləsi bir şey yoxdur. Hə, deməli, o tifil səni atasından gizli qəbul eləyir. Bu, elə belə də olmalıdır. Mən də belə şeylər eləmişəm.

Özü də bir olmayıb, iki olmayıb, çox olub. Bilirsən, belə hallarda nə eləyirlər? Həyəcana gəlib qəzəblənmirlər, faciə yaratmırlar, bu işi

evlənməklə, şərəfli bələdiyyə rəisinin yanına getməklə qurtarmırlar. Bu məsələdə gərək ağıllı oğlan olasan. Düşüncəli olasan. Ey bəni-adəm, nə oyun çıxarırsınız-çıxarın, ancaq evlənməyin. Deyir ki, gedib gərək babamı axtarıb tapam, o mehribandır, ürəyiyumşaq adamdır, həmişə köhnə masasının siyirtməsində içi qızılla dolu bir neçə düyünçəsi ola bilər. Ona deyərəm: “Baba, məsələ, bax belədir”. Baba da ona elə cavab verir: “Bu, çox asan şeydir. Adam cavanlığında qızır, qocalanda sakitləşir. Mən də cavan olmuşam, sən də qocalacaqsan. Al, mənim balam, sən də bir gün bu borcu öz nəvənə qaytararsan. Burada iki yüz qol var. Get, əylən, kefini çək! Dünyada bundan yaxşı şey yoxdur!” İşi bax belə görürlər. Evlənmirlər, bu, işə mane olmur. Sən mənim dediyimi başa düşürsən?

Marius donub qalmışdı, bircə kəlmə də söz söyləmək iqtidarında deyildi, o ancaq başını yellədi.

Qoca qəhqəhə ilə güldü, gözlərini qıyaraq, əlini şappıltı ilə onun dizinə vurdu, gülümsəyə-gülümsəyə, sirli nəzərlə onun gözünə baxdı, çox hiyləgər əda ilə çiyinlərini sıxaraq dedi:

– Ay səfeh! Onu özünə məşuqə elə!

Mariusun rəngi ağardı. Qocanın dediklərindən o heç bir şey başa düşməmişdi. Plüme küçəsindəki o qarmaqarışıq şeylər, o Pamela, o qışla, o ulan xəyal kimi onun qarşısından ötüb-keçmişdi. Bunlar zanbaq kimi təmiz Kozettaya aid ola bilməzdi. Qoca sayıqlayırdı. Lakin bu sayıqlama elə sözlə qurtardı ki, Marius həmin sözü başa düşdü: bu, Kozetta üçün ən dəhşətli təhqir idi. “Onu özünə məşuqə elə” sözləri bu bakir gəncin qəlbini ox kimi deşmişdi.

O, yerindən qalxdı, şlyapasını yerdən götürdü, qəti, möhkəm addımlarla qapıya sarı getdi, orada dayanıb döndü, babasına təzim etdi, sonra başını qaldırıb dedi:

– Beş il bundan əvvəl siz atamı təhqir etdiniz; bu gün də arvadımı təhqir etdiniz. Mən daha sizdən heç bir şey istəmirəm, cənab. Sağlıqla qalın.

Jilnorman baba heyrətdən donub qaldı, ağzını açaraq əllərini qabağa uzatdı, ayağa qalxmaq istədi, lakin o, bircə kəlmə söz deyənə kimi qapı örtüldü, Marius yox oldu.

Qoca, ildırım vurmuş adam kimi bir neçə an yerindən tərpənmədi; o nə danışır, nə də nəfəs ala bilirdi, sanki, qüvvətli bir əl onun

boğazını sıxırdı. Birdən o kreslodan qalxdı, doxsan bir yaşlı adam sürəti ilə qapıya sarı yüyüdü, qapını açıb çığırdı:

– Ay haray! Ay haray!

Qızı, sonra da xidmətçilər səsə gəldi, o, yenə də xırıltılı bir səsle yazıq-yazıq çığırdı:

– Yüyürün onun dalınca! Özünüzü ona yetirin! Mən ona nə elədim? O dəlidir! O getdi! İlahi, ilahi! O daha qayıtmayacaq!

Qoca küçəyə açılan pəncərəyə cumdu, titrək əlləri ilə pəncərəni açdı, qurşağa kimi bayıra uzanaraq çığırdı – Bask ilə Nikoletta onu arxadan tutmuşdu:

– Marius! Marius! Marius! Marius!

Lakin Marius onun səsini eşidə bilməzdi: bu anda o, Sen-Lüi küçəsinin tinindən dönürdü.

Doxsan yaşlı qoca ağır əzab içində əllərini iki-üç dəfə gicgahına qaldırdı, səndirləyə-səndirləyə geri qayıtdı, ağır-ağır öz kreslosunda oturdu: onun nəbzi vurmurdu, səsi çıxmırdı. Gözlərində yaş yox idi; o ancaq mənasız-mənasız başını yelləyir, dodaqlarını tərpedirdi; onun baxışları boş, qəlbi boş idi, onun boş qəlbində ancaq gecə kimi qaranlıq, dərddli, matəmli bir şey qalmışdı.

Doqquzuncu kitab

ONLAR HARA GEDİRLƏR?

Birinci fəsil

JAN VALJAN

Elə o gün saat dördə Jan Valjan Mars çölünün ən kimsəsiz yamaclarından birində oturmuşdu. O, ehtiyat etdiyindənmi, fikrini bir yerə toplamaq istədiyindənmi, ya hər adamın vərdişlərində hiss edilmədən, yavaş-yavaş əmələ gələn dəyişiklik nəticəsindəmi indi çox az-az Kozetta ilə evdən bayıra çıxırdı. O, iş gödəkçəsi, boz, kətan şalvar geymişdi; uzungünlüklü kartuzu üzünü örtmüşdü. Hal-hazırda o, Kozetta haqqında düşünərkən özünü sakit və xoşbəxt hiss edirdi; hələ bu yaxınlara kimi onu həyəcanlandıran və qorxudan şeylər indi fikrindən dağılıb getmişdi. Lakin iki həftə əvvəl onu başqa şey narahat eləməyə başlamışdı: bir gün o, bulvarda gəzərkən Tenardiyeni görmüşdü; Jan Valjan paltarını dəyişdiyindən Tenardye onu tanımamışdı. O vaxtdan bəri Jan Valjan bir neçə dəfə onu görmüşdü və indi əmin olmuşdu ki, Tenardye bu məhəllədə havayı yerə hərlənmir. Mühüm qərara gəlmək üçün bu özü kifayətli. Tenardye burada idi, deməli, onun üçün həmişə təhlükə vardı. Bir də ki həyatında bir şeyi gizlətməyə əsas olan adamlar Parisdə özünü narahat hiss edirlər; siyasi iğtişaşlar o cəhətdən əlverişli deyildi ki, polis işçiləri indi adamlardan çox şübhələnirdi, onlara çox az etibar edirdi, buna görə də Pepenin, ya Morenin təqib olunması nəticəsində Jan Valjan kimi adamlar da çox asanlıqla ifşa oluna bilərdi. Jan Valjan Parisi, hətta Fransanı tərk etmək, İngiltərəyə getmək qərarına gəldi. Bunu Kozettaya demişdi. O istəyirdi ki, elə bu həftə yola düşsün. İndi o, Mars çölünün yamaclarından

birində oturub dərin fikrə dalmışdı: Tenardye, polis, yol məsələsi, pasport almaqla əlaqədar olan çətinliklər onu son dərəcə həyəcanlandıırırdı.

Bu şeylər onu çox narahat edirdi.

Şərhedilməz və onu heyrətə salan bir məsələ xüsusilə onun təşvişini artırırdı, o, elə indi də bunun təsiri altında idi: bu gün səhər o hamıdan tez durub bağda gəzirdi, Kozettanın pəncərələri hələ bağlı idi, birdən divara yazılmış bu sözlər onun gözünə sataşdı:

Şüşə küçəsi, № 16.

Sözlər, yəqin, mismarla divara cızılmışdı; özü də bu lap yaxın vaxtda edilmişdi, cızıqlar qaralmış köhnə suvaq üzərində ağ görünürdü, divar dibindəki gicitkən kolu üstünə narın əhəng tozu tökülmüşdü. Bu sözlər, yəqin ki, gecə yazılmışdı. Bu nə deməkdir? Bu kiminsə ünvanı idi? Ya bir adam üçün yazılmış şərti işarə idi? Ona edilən xəbərdarlıq idi? Hər halda, aydın olurdu ki, bu bağa əl atan var, bura naməlum adamlar gəlmişdir. Evdəkiləri təşvişə salan bir neçə qəribə hadisə Jan Valjanın yadına düşdü. Bu, onun daha artıq düşünməsinə səbəb oldu. O, divara cızılmış sözləri Kozettaya deməkdən çəkindi, qorxdu ki, Kozetta bundan təşvişə düşsün.

O, belə ağır düşüncələrə daldığı halda, birdən yanına bir kölgə düşdüyünü gördü, bundan bildi ki, kim isə gəlib yamacın üstündə dayanmışdır. Dönüb baxmaq istədi, elə o saat dizləri üstə dörd qatlanmış kağız düşdü, kağızı, elə bil, onun başı üstündən atmışdılar. Jan Valjan kağızı götürüb açdı, kağızda karandaşla, iri hərflərlə bir söz yazılmışdı:

Köçün

O, cəld qalxdı, lakin yamacın üstündə heç kəs yox idi. Ətrafına göz gəzdirdi, sarı-qəhvəyi zolaqlı şalvar, boz köynək geymiş, uşaqdan böyük, kişidən kiçik adam gördü: o, hasardan aşıb Mars çölünün xəndəyinə endi.

Jan Valjan dərin fikirlər içərisində elə o saat evinə getdi.

İkinci fəsil
MARIUS

Marius cənab Jilnormanın yanından çox qəmgin qayıtdı. Babasının yanına gedəndə onun qəlbində ümid vardı, lakin oradan hədsiz bir ümitsizlik içində çıxıb getdi.

Burası da var ki, o ulan, o yüngülbeyin zabit, o Teodül, Mariusun şüurunda heç bir iz buraxmamışdı – insan qəlbinin qanunlarını öyrənən bir adam bunun səbəbini başa düşər. Zərrə qədər də təsir buraxmamışdı! Bir dramaturq hadisənin zahiri cəhətini nəzərə alaraq, qocanın öz nəvəsinə açdığı sirlə işin bir qədər mürəkkəbləşəcəyini gözləyə bilər. Lakin o yerdə ki, dram əsəri uda bilər, həqiqət uduza bilər. Marius elə yaşda idi ki, bu yaşda adam heç pis şeyə inanmır; sonralar elə bir yaş gəlir ki, adam hər şeyə inanır. Şübhə də üz qarışığı kimi şeydir. İlk cavanlıq dövründə adamda olmur. O şey ki, Otellonu sarsıdır – Kandidə heç təsir eləmir. Kozettadan şübhələnmək! Marius üçün hər cür cinayət işləmək Kozettaya şübhə etməkdən asan olardı. O, küçələri avara-avara dolaşmağa başladı – bu, əzab çəkən adamların əl atdığı adi vasitədir. O, nə barədə düşünürdü – bunu xatırlaya bilmirdi. Gecə saat ikidə Kurfeyrakin otağına qayıtdı, paltarını soyunmadan döşəyin üstünə yıxıldı. Onun gözüne yuxu gedəndə səhər çoxdan açılmışdı; yuxusunda, o ta aylana kimi qatma-qarışıq şeylər görür, bu şeylər ona əzab verirdi. Gözünü açanda Kurfeyraki, Anjolrası, Feyi və Kombeferi gördü. Onlar şlyapalarını başlarına qoyub durmuşdular, üzlərində işgüzar ifadə vardı, getməyə hazırlaşmışdılar.

Kurfeyrak ondan soruşdu:

– Sən general Lamarkın dəfninə gedəcəksən?

Ona elə gəldi ki, Kurfeyrak Çin dilində danışır.

Marius da onlardan bir az sonra getdi. Gedəndə cibinə iki tapança qoydu; bunları fevralın üçündə baş verən hadisə zamanı Javer ona vermişdi. Tapançalar hələ də dolu idi. Bunları o niyə götürmüşdü, ağına nə gəlmişdi – bunu demək çətindi.

Bütün günü avara-avara gəzdi, özü də heç bilmirdi harada gəzir; hərdən yağış yağdı, lakin Marius bunu hiss etmirdi. Nahar üçün

çörəkçi dükanından bir su qiymətində çörək alıb cibinə qoydu, sonra da cibində çörək olduğunu unudtu. Deyəsən, o lap Sena çayında da çimdi, ancaq bunu dərk etmədi. Bəzən elə dəqiqələr olur ki, adamın beynində, elə bil, son dərəcə isti soba yanır. Marius da indi belə vəziyyətdə idi. İndi o daha heç şey ümid etmirdi, heç şeydən qorxmurdu; dünəndən bəri o, bunların üstündən aşıb keçmişdi. Böyük səbirsizliklə axşamı gözləyirdi. Onun ancaq müəyyən fikri vardı. Axşam saat doqquzda Kozettanı görəcəkdə. Onun bütün gələcəyi indi bu son xoşbəxtlikdə idi; bundan sonra zülmətdi. O lap adamsız, boş bulvarlarla gedirdi. Hərdən o, sanki, şəhərdən gələn qəribə səslər eşidirdi. Bu səsləri eşidəndə düşüncəsindən ayrılır, öz-özünə belə bir sual verirdi: “Bəlkə, orada dalaşırırlar?”

Marius hava qaralandan sonra, düz vəd etdiyi vaxtda – saat doqquzda Plüme küçəsinə gəldi. Barmaqlığa yaxınlaşanda hər şeyi unudtu. O iki gün idi ki, Kozettanı görmürdü, indi yenə də onu görəcəkdə. Bütün başqa fikirlər onun zehmindən silindi; o, ancaq vəsfəgəlməz böyük sevinc duyurdu. Elə anlar olur ki, insan bu zaman əsir həyatı keçirir. Belə anlarda həmişə amiranə və füsunkar şeylər olur, bunlar insanın qəlbini tamamilə doldurur.

Marius barmaqlığın dəmir çubuğunu kənara çəkib başa girdi. Kozetta həmişə onu gözlədiyi yerdə yox idi. Marius kolların arasından keçib artırmanın yanındakı bucağa sarı getdi, düşünərək öz-özünə dedi: “O, məni burada gözləyir”. Kozetta orada da yox idi. Başını qaldırıb evə baxdı: evin bütün pəncərə-qapıları bağlanmışdı. Bağı dolaşdı: bağda heç kəs yox idi. Evə qayıtdı. Sevgidən o, dəlidivənə olurdu, başı dumanlanır, vəziyyət onu qorxudurdu, pis bir vaxtda evinə qayıdan adam kimi dərddən və duyduğu təşvişdən üzülə-üzülə pəncərə qapısını döydü. Bir döydü, iki döydü, yenə döydü, o daha qorxmurdu ki, pəncərə açıla bilər, qızın atasının acıqlı sifəti görünər, ondan soruşa bilər: “Sizə nə lazımdır?” Bunlar onun hiss etdiyi məsələ qarşısında əhəmiyyətsiz bir şeydi. Pəncərə qapısını döyə-döyə Kozettanı bərkdən çağırırdı: “Kozetta!” Sonra amiranə səslə yenə çağırırdı: “Kozetta!” Cavab verən olmadı. Hər şey bitmişdi. Nə bağda adam vardı, nə evdə.

Marius gözlərini ümitsiz halda sərdabə kimi qaranlıq və səssiz, lakin içi boş olan evə zilləmişdi. Sonra daş oturacağa baxdı: burada o, Kozettanın yanında gözəl vaxtlar keçirmişdi. Sonra da artırmanın

pilləsində oturdu. Onun qəlbi şəfqət və qətiyyətlə dolu idi. O, qəlbinin dərinliklərində bu sevgini təqdis edərək, öz-özünə dedi: “Madam ki Kozetta getmişdir, mənə ölməkdən başqa bir şey qalmır”. Elə bu anda səs eşitdi: səs, elə bil ki, küçədən, ağacların arxasından gəlirdi:

– Cənab Marius!

Marius ayağa qalxdı.

– Nədi?

– Cənab Marius, siz buradasınız?

– Bəli.

Səs yenə də eşidildi:

– Cənab Marius, dostlarınız sizi Şanvreri küçəsindəki barrikalaların yanında gözləyirlər.

Bu səs onun tamamilə tanımadığı səs deyildi. Bu səs Eponinanın xırıltılı və kobud səsinə oxşayırdı. Marius barmaqlığa sarı yüyürdü, barmaqlığın laxlayan dəmir çubuğunu kənara çəkib, başını küçəyə çıxartdı, zahirən cavan oğlana oxşayan bir adam gördü: o yüyürə-yüyürə ala qararıqlıq içində gözdən itirdi.

Üçüncü fəsil

CƏNAB MABÖF

Jan Valjanın pul kisəsindən cənab Maböfə xeyir olmadı.

O çox nəcib, həm də sadələvh adam olduğundan ulduzların hədiyyəsini qəbul etmədi; ulduzların qızıl pul göndərməyə qadir olduğuna o, qətiyyənlə inana bilməzdi. O heç güman etməirdi ki, göydən düşən bu şey Qavrosun hədiyyəsidir, buna görə də kisəni tapılmış bir şey kimi aparıb öz məhəlləsinin polis pristavına verdi; tapılan şeyi orada öz sahibinə qaytarardılar. İndi pul kisəsi, doğrudan da, itdi. Məlum şeydir ki, heç kəs gəlib onu tələb etmədi, cənab Maböfə də onun heç bir köməyi olmadı.

Cənab Maböfün güzəranı get-gedə ağırlaşırdı.

İndiqo sahəsində Nəbatat bağında aparılan təcrübələr də Austerlits bağında aparılan təcrübələr kimi nəticə vermədi. Keçən il o, öz xidmətçisinə borclu qalmışdı. İndi də, oxucuların bildiyi kimi,

ev sahibinə borclu idi. Lombard on üçüncü ayın sonunda onun “Flora”sının mis klişələrini satdı. Bir misgər onlardan qazan düzəltdi. Klişələr satıldıqdan sonra o hətta “Flora”nın onda qalan dağınıq nüsxələrini də daha tamamlaya bilmədi, qravüraları və çap olunmuş mətni, *tam dəyəri olmayan* bir şey kimi, ucuz qiymətə bukinistlərə satdı. Bütün ömrü boyu çəkdiyi əməyin səmərəsindən daha heç bir şey qalmamışdı. Satılmış nüsxələrin pulunu xərcləməyə başladı. Lakin bu az məbləğin də tükəndiyini görüb bağdan əl çəkdi, onu daha becərmədi. O çoxdandır, əvvəllər arabir yediyi iki yumurtanı, bir parça əti də daha yemirdi. Naharı, ancaq çörək və kartofdan ibarətdi. O, axırını mebelini də satdı, sonra yataq əşyasını, pal-paltar, adyal – o şeysiz ki dolana bilərdi – nə vardısıa, hamısını, daha sonra herbarilərini, estamplarını satdı. Lakin onun hələ ən qiymətli kitabları qalırdı. Bunların içində, məsələn, “Tarixi Tövrat rübailəri”nin 1560-cı il çapı, Pyer de Bessin “Tövrat kitablarının məcmusu”, Jan de Laenin Navvar kraliçasına ithaf olunmuş “Marqaritanın mirvariləri”, Syer de Vilye-Hotmanın “Səfirin vəzifəsi və ləyaqəti” əsəri, 1644-cü ildə çıxmış “Ravvin mənzuməsi”, Tibüllün 1567-ci ildə nəşr edilmiş və üzərində gözəl surətdə “Venetsiya Manusiyanın evində” sözləri yazılmış kitabı, Diogen Laersinin Lionda 1644-cü ildə çap olunmuş, içərisinə on üçüncü əsrin, Vatikandakı 411 nömrəli əlyazmasının məşhur variantları, həm də Anri Etyen tərəfindən çox səmərəli surətdə tədqiq edilmiş 393, 394 nömrəli iki Venetsiya əlyazması, yalnız Neapol kitabxanasında olan on ikinci əsrin əlyazmasında doria ləhcəsində olan bütün parçalar daxil edilmişdir. Cənab Maböf yataq otağında olan buxarını heç yandırmazdı, həm də şam yandırmamaq üçün hava qaralan kimi yatardı. Elə bil ki, onun daha qonşuları yox idi, evdən çıxanda hamı ondan yayınardı, cənab Maböf bunu görürdü. Səfalətdə olan uşağa hər ananın yazdığı gəlir, səfalətdə olan cavan oğlana cavan qızların yazdığı gəlir, səfalətdə olan qocaya heç kəsin yazdığı gəlmir. Bütün müsibətlərdən ən ağırı budur. Lakin Maböf baba uşaqlığa xas olan fikir aydınlığını tamam itirməmişdi. Kitabları görəndə onun gözləri parıldayırdı. Diogen Laersinin ən nadir nüsxəsinə baxanda gülümsəyirdi. Bütün ev əşyasından, ən zəruri olanlardan başqa, ancaq şüşə qapılı kitab şkaflı qalmışdı.

Bir gün Plutarx xala ona dedi:

– Nahar hazırlamağa pulum yoxdur.

Onun nahar dediyi şey, bir parça çörekdən, dörd-beş kartofdan ibarət idi.

Maböf soruşdu:

– Bəs niyə?

– Siz çox gözəl bilirsiniz ki, mənə niyə şey vermirlər.

Cənab Maböf kitab şkağını açdı, oğlanlarından birini qurban verməyə məcbur olan, bunu təyin etməmişdən əvvəl onları yığıb gözdən keçirən ata kimi kitablara bir-bir xeyli baxdı, sonra cəld birini götürüb qoltuğuna vurdu, otaqdan çıxıb getdi. İki saat sonra kitab-sız qayıtdı, masanın üstünə otuz su qoyub dedi:

– Alın, bu da nahar üçün!

Bu andan qocanın aydın üzünə, sanki, qara kölgə endi və bu kölgə bir daha onun üzündən silinmədi – Plutarx xala bunu görürdü.

Lakin bunu sabah da, o birisi gün də, hər gün təkrar etmək lazımdı. Cənab Maböf kitabla evdən gedir, az pulla geri qayıdırdı. Bukinistlər onun öz kitablarını satmağa məcbur olduğunu görəndə qocanın iyirmi frank verdiyi və bəzən də onların özündən aldığı kitabı iyirmi sudan artıq pul vermirdilər. Qocanın bütün kitabxanası cild-cild bukinistlərin əlinə keçdi. Bəzən öz-özünə deyirdi: “Mənim, hər halda, səksən yaşım var”, sanki, o, kitabların axırına çıxana kimi öz ömrünün axırına çatacağı ümidində idi. Bir gün də o, Rober Etyenlə evdən getdi, Aldla geri qayıtdı. “Rober Etyeni o, Malake sahil küçəsində otuz beş suya satmışdı. Aldı isə Qre küçəsində qırx suya almışdı. O sevinə-sevinə Plutarx xalaya dedi: “Mən beş su borc elədim”. Bu gün o heç nahar eləmədi.

O, Bağçılıq cəmiyyətinin üzvü idi. Bu cəmiyyətdə onun yoxsul bir həyat keçirdiyini bilirdilər. Cəmiyyətin sədri onun yanına gəldi, əkinçilik və ticarət naziri ilə onun haqqında danışacağını vəd etdi, vədini yerinə yetirdi. Nazir həyəcanla dedi: “Buna heç söz ola bilməz! Əlbəttə, kömək etmək lazımdır! Qoca alimdir! Nəbatat alimidir! Zərərsiz, dinc adamdır! Onun üçün bir şey eləmək lazımdır!” Ertəsi gün cənab Maböf məktub aldı: nazir onu nahara dəvət edirdi, qoca sevincindən əsə-əsə məktubu Plutarx xalaya göstərib dedi: “Biz xilas olduq!” Cənab Maböf çağırılan günü nazirin evinə getdi. Onun əzilmiş qalstuku, düzətəkli köhnə frakı, yaxşı təmizlənməmiş köhnə ayaqqabısı qapıçıları heyrətə saldı, qoca bunu hiss etdi. Heç

kəs, hətta nazir özü də ona müraciət etmədi. Axşam saat on olurdu, o, hələ gözləyirdi ki, onunla danışacaqlar. Bu zaman dekolte paltar geymiş gözəl xanımın səsinə eşitdi: o, nazirin arvadı idi. Qoca ona yaxınlaşmağa cürət etmirdi. Xanım kimdənsə soruşurdu: “Bu qoca cənab kimdir?” Cənab Maböf gecəyarısı şiddətli yağış yağa-yağa piyada evinə qayıtdı. Nazirin evinə o, faytonla getmişdi, səhər Elzevirin kitabını satıb faytonun pulunu verdi.

O, hər axşam, yatandan əvvəl Diogen Laersidən bir neçə səhifə oxumağa adət etmişdi. Yunan dilini lazımınca bilir, Diogeni əslindən oxuyur, onun gözəlliklərindən həzz ala bilirdi. İndi onun daha ayrı sevinci qalmamışdı. Bir neçə həftə keçdi. Plutarx xala qəfildən xəstələndi. Pul yoxluğundan çörəkçiyə çörək pulunu verə bilməmək adamı kədərləndirən haldır, lakin adamı bundan daha artıq kədərləndirən bir şey varsa, o da əczaçıya dərman pulunu verə bilməməkdir. Axşam həkim gəlib çox bahalı bir içmə dərman yazdı. Həm də Plutarx xalanın xəstəliyi get-gedə artırdı, onun yanında bir adam oturmalı idi. Cənab Maböf şkafları açdı: şkaflar boş idi, sonuncu kitab da satılmışdı. Bircə Diogen Laersi qalmışdı.

Qoca çox nadir tapılan bu yeganə nüsxəni də qoltuğuna vurub, otaqdan çıxdı. 1832-ci il iyunun 4-ü idi. O, Sen-Jak qapılarına, Rue-yolun işini davam etdirən adamın yanına getdi, yüz frank pulla geri qayıtdı. Bir-birinin üstə yığılmış beş franklıqları qoca xidmətçinin gecə masası üstünə qoydu və heç bir söz demədən öz otağına getdi.

Ertəsi gün səhər açılarda öz bağına gedib böyrü üstə düşmüş dirəyin üstündə oturdu; çəpərdən baxan adam onun bütün səhəri başını aşağı dikərək, artıq becərilməyən ləklərinə sönük nəzərlə baxa-baxa sakitcə oturduğunu görə bilirdi. Arabir yağış yağırdı. Qoca, sanki, bunu hiss etmirdi. Günortadan sonra Parisdə qərribə hay-küy başlandı. Bu hay-küy tufəng səsinə, camaatın bağırtısına oxşayırdı.

Maböf baba başını qaldırdı. Bir bağban beli çiyinə qoyub oradan keçirdi. Qoca ondan soruşdu:

– Bu hay-küy nədir?

Bağban lap sakitcə cavab verdi:

– Qiyamdır.

– Nə qiyam?

– Belə də. Dalaşirlar.

– Niyə dalaşırırlar?

– Allah bilir!

Cənab Maböf yenə də soruşdu:

– Bu haradadır?

– Arsenalın yanında.

Maböf baba otağına gedib şlyapasını götürdü, adəti üzrə kitab axtardı ki, qoltuğuna vurub aparsın, ancaq belə bir kitab tapmadı: “Ah, lap yadımdan çıxıb!” – deyərək şaşqın halda evdən çıxdı.

Onuncu kitab

5 İYUN 1832-ci İL

Birinci fəsil

MƏSƏLƏNİN ZAHİRİ CƏHƏTİ

Qiyam nədən əmələ gəlir? Heç şeydən və hər şeydən. Yavaş-yavaş toplaşan elektrikdən, qəfildən qalxan alovdan, azğınlaşan qüvvədən, ötüb-keçən naməlum yeldən... Bu yelə yolda nitq qabiliyyətinə malik olan başlar, xəyal etməyi bacaran ağıllar, əzab çəkməyi bacaran qəlblər, alovlanan ehtiraslar, nərildəyən yoxsulluq rast gəlir, bunları öz ardınca çəkib aparır. Hara?

Təsadüflər aləminə. İctimai quruluşun əleyhinə, qanunlar əleyhinə, başqalarının rifah və həyasızlığı əleyhinə...

Qiyamın tərkibindəki ünsürlər nədir? Təhqir olunmuş əqidələr, acıqlanmış ruh yüksəkliyi, hərəkətə gəlmiş qəzəb, təzyiqli altına alınmış davakar instinktlər, vəcdə gəlmiş gənclik coşqunluğu, alicənablıq korluğu, maraqlanma, dəyişikliyə olan meyil, gözlənilməz hadisələr arzusu – elə arzu ki, adamı təzə tamaşa haqqında yazılan elanı məmnuniyyətlə oxumağa, teatrda səhnə maşinistinin qəfildən verdiyi fiti xoşlamağa vadar edir – aydın olmayan nifrət, ədavət, aldadılmış ümidlər, tale tərəfindən yaddan çıxarıldığını hesab edən hər cür şöhrətpərəstlik, narazılıq, baş tutmayan xəyallar, dəfedilməz maneələrlə əhatə olunmuş xudpəsəndlik, fəlakətdən çıxacağına ümid edən hər adam, nəhayət, ən aşağıda duran cahillər, alovlanma bilən bu çirkab – qiyamın tərkibindəki ünsürlər bunlardır.

Qiyama mənsub olan kimlərdir? Ən böyük və ən əhəmiyyətsiz insanlar. O insanlar ki, cəmiyyətin hüdudu xaricində səfil-sərgərdan dolaşaraq müvəffəqiyyət gözləyirlər – avaralar, şübhəli şəxsiyyətlər, şəhər civarının sərsəriləri, başı üstündə laqeyd buludlardan başqa

bir şey olmayan, təzə evlər salınmış çöldə gecələyən, hər gün çöreyi zəhmətdən deyil, təsadüfdən gözləyən adamlar, yoxsulluğun, miskinliyin çılpaq, ayaqyalın oğulları – qiyama mənsub olanlar bunlardır.

O adamın ki qəlbində dövlət üsul-idarəsinə, həyata, ya taleyə qarşı gizli qiyam var – o da cəmiyyətdə baş verən qiyamla əlaqədardır – qiyam başlanan kimi o adam canlanmağa başlayır, qasırganın onu alıb apardığını hiss edir.

Qiyam – müəyyən hərərət daxilində ictimai mühitdə qəfildən əmələ gələn bir növ qasırgadır. Bu qasırga burula-burula sürətlə havaya qalxır, yüksək və miskin təbiətli adamları, qüvvətli və zəif şəxsləri, ağac gövdələrini və saman çöpünü yerindən qoparıp, yer üzündən silir, məhv edir, dağdır, kökündən çıxarır, özü ilə sürükləyib aparır.

Vay o adamın halına ki, bu qasırga onu sürükləyib aparır, vay o adamın halına ki, onu itələyib yolundan çıxarır! Bunların hər ikisini bir-birinə vurub əzir.

O sürükləyib apardığı adamlara məchul bir əzəmət verir. O, təsadüfən rast gəldiyi adamın qəlbini hadisələr qüvvəsi ilə doldurur. O, hər şeyi atılan mərmiyə, daşı top gülləsinə, hambalı generala döndərir.

Gələcəkdən xəbər verən bəzi məxfi siyasət kahinlərinin fikrincə, hakimiyyət nöqtəyi-nəzərindən qiyam həтта zərrə qədər də işə mane olmur. Onların əqidəsi belədir: qiyam yıxa bilmədiyi hökuməti möhkəmləndirir, ordunu sınaqdan keçirir, burjuazıyanı birləşdirir, polis idarəsinin gücünü artırır, ictimai özülün möhkəmliyini göstərir. Qiyam – gimnastikadır, gigiyena kimi bir şeydir. Adam ovxalandıqdan sonra özünü yaxşı hiss edən kimi, hökumət də qiyamdan sonra özünü yaxşı hiss edir.

Otuz il bundan əvvəl qiyama başqa nöqtəyi-nəzərdən də baxırdılar.

Hər şeyi əhatə edən bir nəzəriyyə var, bu nəzəriyyə öz-özünü “sağlam düşüncə” elan edir; Filint Alsestin əleyhinədir, doğru ilə yalan arasında könüllü münsifdir. Bu nəzəriyyənin öz izahatı, öyüd-nəsihəti, bir az məğrurca yumşaqlığı var; bədguluqla əfv etmənin qarışmasından ibarət olan bu yumşaqlıq özünü insan hikməti təsəvvür edir, lakin o, çox vaxt pedantlıqdan başqa bir şey olmur. “Orta

mövqe” deyilən bütün bir siyasi məktəb buradan çıxmışdır. Bu, qaynar su ilə soyuq su arasında olan ilıq su partiyasıdır. Dərin olmadığı halda özünü dərin göstərən bu səthi siyasi məktəb nəticəni öyrənir, səbəbə əl atmır, yarımçıq biliklə xalq iğtişaşlarını pisləyir.

Bu məktəbin dediklərinə qulaq asılsa, belə çıxır ki, qiyamlar 1830-cu il çevrilişini mürəkkəbləşdirməklə, bu böyük hadisəni malik olduğu təmizlikdən müəyyən dərəcədə məhrum edir. İyul inqilabı xalq qəzəbi fırtınasından doğan və səmanı qəfildən buluddan təmizləyən gözəl hərəkət idi. Qiyamlar yenə də səmanı buludlandırdı. Bu inqilabda əvvəl gözəl bir həmrəylik olduğu halda, qiyamlar onun içərisinə münafiqə saldı. Sıçrayışlarla irəliyə doğru olan hər hərəkətdə zədələnmiş gizli yerlər olduğu kimi, İyul inqilabında da belə yerlər vardı, qiyam bu yeri üzə çıxartdı. “Hə! Burada sınan yer var!” – demək mümkün oldu. İyul inqilabından sonra insanlar ancaq azadlıq, qiyamdan sonra fəlakət hiss etdi.

Hər bir qiyam dükanları bağlayır, qiymətli kağızların qiymətini endirir, birjada şəşqinliq əmələ gətirir, ticarəti dayandırır, işə mane olur, iflası sürətləndirir; daha pul olmur, böyük var-dövlət sahibləri narahat olur, ictimai kredit sarsılır, sənaye pozulur, sərvət gizlədilir, əmək qiymətdən düşür, hər tərəfi qorxu bürüyür, hər şəhərdə bu zərbənin əks-sədası eşidilir. Açılan girdabın səbəbi bax, budur. Hesab edilmişdir ki, qiyamın birinci günü Fransaya iyirmi milyona, ikinci günü qırx milyona, üçüncü günü altmış milyona oturur. Üçgünlük qiyam yüz otuz milyona başa gəlir, başqa sözlə, işin yalnız maliyyə cəhəti nəzərə alınarsa, bu, böyük fəlakətə, gəminin qəzaya uğramasına, ya məğlubiyyətlə nəticələnən vuruşmaya bərabərdir, elə bir vuruşma ki, onda altmış hər b gəmisindən ibarət donanma məhv olmuşdur.

Əlbəttə, tarixi nöqteyi-nəzərdən qiyamın özünəməxsus gözəlliyi vardır; küçə vuruşmasında olan əzəmət və pafos heç də partizan vuruşmasında olan əzəmət və pafosdan az deyil. Bunlardan birində meşə ruhu, o birisində şəhər qəlbi hiss olunur; birində Jan Şuandır, o birisində Jann. Qiyamlar lap elə qırmızı da olsa, gözəl işıqlı Paris xarakterinin ən xüsusi cəhətlərini – alicənablığı, fədakarlığı, coşqun şənliyi işıqlandırdı. Burada düşünülmədən göstərilən cəsəret ziyalıların xüsusiyyətidir, fikrini isbat edən tələblər də, yenilməz milli qvardiya da, dükançıların keşikçi məntəqələri də,

küçə uşaqlarının qalaçaları da, yoldan keçənlərin ölümə qorxmaması da vardır.

Məktəblər qoşunla çarpışır. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, vuruşanlar arasında ancaq yaşca fərq vardı – bunlar hamısı eyni irqdəndi. Bunlar iyirmi yaşında öz ideyaları, qırx yaşında öz ailələri uğrunda ölənlər insanlardı. Həmişə vətəndaş müharibəsində kədərənən ordu ağıllı hərəkəti şücaətə qarşı qoyurdu. Qiyamlar xalq igidliyinin şahidi olmaqla bərabər, burjuaziyani da tərbiyə edərək cəsərləndirirdi.

Yaxşı. Lakin bu şeylər tökülən qana dəyərmə? Bu tökülən qana kədərənmiş gələcəyi, ləkələnmiş tərəqqini, ən yaxşı insanlar arasında əmələ gələn təşvişi, vicdanlı, düz liberalların məyusluğunu, inqilabın öz-özündə açdığı yaralara sevinən əcnəbi mütləqiyyəti, 1830-cu ildə məğlub olan və dönə-dönə “Nə olsun ki, biz bunun hamısını qabaqcadan görürdük!” – deyən adamların təntənəsini əlavə edin! Buna, bəlkə də, həddindən artıq təriflənmiş Parisi, lakin, heç şübhəsiz, zəifləmiş Fransanı əlavə edin! Buna – çünki hər şeyi demək lazımdır – qəzəblənmiş üsul-idarənin çılgınlaşmış azadlıq üzərində qazandığı qələbəni çox tez-tez ləkələyən qırğını əlavə edin! Ümumiyyətlə, qiyamlar fəlakətli olmuşdur.

Bu yalançı həkimanəlik belə deyir, burjuaziya da, bu yalançı xalq da bununla lap məmnuniyyətlə kifayətlənir.

Bizə gəlincə, biz həddindən artıq geniş, buna görə də həddindən artıq əlverişli olan “qiyam” sözünü atırıq. Biz bir xalq hərəkətini başqa xalq hərəkətindən ayırırıq. Biz “Vuruşma nə qiymətə başa gəlsə, qiyam da o qiymətə başa gəlirmə” sözünü öz-özümüzdən soruşuruq. Hər şeydən əvvəl, niyə axı vuruşma?! Burada müharibə məsələsi meydana çıxır. Məgər müharibə fəlakəti qiyamdan azmı fəlakətdir! Bir də ki hər qiyam fəlakətdirmi? Qoy lap elə 14 iyul yüz iyirmi milyona başa gəlmiş olsun! V Filippi İspaniya taxtına qoymaq Fransaya iki milyarda başa gəldi. Biz bu rəqəmləri kənara atırıq – bunlar dəlil kimi görünsə də, əslində, ancaq sözdür. Bizim fikrimizi məşğul edən məsələ qiyamdır, buna görə də qiyamın mahiyyətini tədqiq edirik. Yuxarıda qeyd etdiyimiz qəti etirazda söhbət ancaq nəticə haqqında gedir, lakin biz səbəb axtarıq.

Biz məsələni aydınlaşdırırıq.

MƏSƏLƏNİN MAHİYYƏTİ

Bir qiyam var, bir də üsyan. Bu, biri haqsız, biri haqlı olaraq iki növ qəzəbin təzahürüdür. Ədalətə əsaslanan demokratik dövlətlərdə bəzən bir dəstə adam hakimiyyəti ələ almağa müvəffəq olur. Onda bütün xalq ayağa qalxır, öz haqqını müdafiə etmək zərurəti xalqı silaha sarılmağa məcbur edə bilər. Kollektiv hakimiyyətdən meydana gələn bütün məsələlərdə küllün ayrı-ayrı hissələrə qarşı müharibəsi – üsyandır, lakin ayrı-ayrı hissələrin küllə hücum etməsi – qiyamdır; Türlərini kim tutur – Kralını, ya Konventini – bundan asılı olaraq, Türləriyə olan hücum ədalətli, ya ədalətsiz hücum ola bilər. Eyni topun camaata qarşı atəş açması – avqustun 10-da haqsız, *vandemyerin*¹ 14-də haqlı hərəkdir. Bunlar zahirən bir-birinə oxşasa da, əslində, ayrı-ayrı şeylərdir; isveçrəlilər yanlış bir şeyi, Bonapart isə doğru bir şeyi müdafiə edirdi. O şeyi ki ümumi səsvermə öz azadlığını və rəhbərliyini dərk edərək yaratmışdır, onu küçə dağıda bilməz. Mədəniyyətə aid olan hər şey də elə; kütlənin instinkti dünən irəlini duya bildiyi halda, bu gün ona xəyanət edə bilər. Eyni qəzəb coşqunluğu Terreyə qarşı qanunidir, lakin Türqoya qarşı mənasızdır. Maşınların sındırılması, anbarların dağıdılması, dəmir yollarının, dokların xarab edilməsi, kütlələrin yanılması, xalq məhkəmələrinin tərəqqini pisləməsi, Ramyüsün məktəblilər tərəfindən öldürülməsi, Russonun daşa basılaraq İsveçrədən qovulması qiyamdır. İsrailin Musaya qarşı, Afinanın Fokiona qarşı, Romanın Stsipiona qarşı çıxışı qiyamdır; Parisin Bastiliyaya qarşı çıxışı üsyandır. Əsgərlərin İskəndərə qarşı, matrosların Xristofor Kolumba qarşı çıxışı qiyamdır, özü də müqəddəs bir şeyi təhqir edən qiyamdır. Niyə? Ona görə ki, Xristofor Kolumb kompas vasitəsilə Amerika üçün etdiyini İskəndər qılınc vasitəsilə Asiya üçün etmişdir; İskəndər də Kolumb kimi bütöv aləm tapmışdır. Bu iki aləmi mədəniyyətə qoşmaq işığın elə qüvvətləndirilməsidir ki, buna qarşı olan hər hərəket cinayətkarcasına hərəkdir. Bəzən xalq öz-özünə olan

¹ *Vandemyer* – *vindemie* (lat.), *vendemiaire* (fr.) sözlərindən yaranıb, “üzüm yığıcı” deməkdir; Fransa respublika təqviminin birinci ayıdır (22-23 sentyabr – 21-22 oktyabr)

sədaqətini pozur. Bir dəstə camaat xalqa xəyanət edir. Məsələn, duz qaçaqmalçılarının hökumətə qarşı uzun zaman vuruşa-vuruşa müqavimət göstərməsi – bu arası kəsilməyən qanuni etiraz həlledici anda, qurtuluş günündə, xalqın qalib gəldiyi bir vaxtda şuanlığa çevrilir, qaçaqmalçılar taxt-tac ilə birləşir, bu qayda ilə “hökumət əleyhinə” qaldırılan üsyan “hökumət lehinə” qiyam olur. Bundan da qəribə bir şey olarmı?! Nadanlığın mənhus nümunəsi! Duz qaçaqmalçısı Kralın dar ağacından canını qurtarır, özü də, kəndir qırığı hələ boynunda yellənə-yellənə şapkasına ağ kokarda keçirir. “Duz gömrüyünə ölüm!” şüarından “Yaşasın Kral!” şüarı meydana gəlir. Varfolomey gecəsi cinayətkarları, 1792-ci il sentyabrçıları, Avinyon caniləri, Kolinyi qatilləri, xanım de Lambal qatilləri, Brün qatilləri, Napoleonun İspaniyadakı tərəfdarlarının quldur dəstələri, yaşıl meşə qardaşları, termidorçular, Jeqünün quldur dəstəsi, Qol sarğısı kavalərləri – qiyam bax bunlardır! *Vandeya*¹ nəhəng katolik qiyamıdır. Qəzəblənmiş hüququn səsinə tanımaq çətin deyil, lakin, o, həmişə sarsılmış, yerindən oynamış, hərəkətə gəlmiş kütlələrin səsi olmur; mənasız qəzəb də var, çatlamış zəng də var, hər imdad çıxırışında tunc səsi səslənir. Ehtirasların, nadanlığın tərpənişi tərəqqi təkanı deyil, başqa şeydir. Üsyan edin, eybi yoxdur, ancaq böyümək, qabağa getmək üçün üsyan edin! Göstərin mənə, görüm, hara gedirsiniz! Üsyan ancaq irəliyə doğru hərəkətdir. Başqa hər cür iğtişaş zərərlidir. Geriyə doğru atılan hər bir qəzəbli addım qiyamıdır. Geriyə doğru hərəkət insan övladına qarşı edilən zorakılıqdır. Üsyan həqiqəti əhatə edən qəzəb partlayışıdır. Üsyanla qazılmış döşəmə küçələr hüquq qığılcımları saçır: həmin bu döşəmə küçələr qiyama ancaq öz palçığını verir. Dantonun XVI Lüdvikə qarşı çıxması üsyandır; Heberin Dantona qarşı çıxması qiyamıdır.

Bundan məlum olur ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz və buna bənzər üsyanlar, Lafayetin dediyi kimi, ən müqəddəs vəzifə ola bilərsə, qiyam ən faciənə, ən cinayətkar sui-qəsd ola bilər.

Onların közərmə dərəcəsində də bir qədər fərq vardır; üsyan çox vaxt vulkandır, qiyam isə yanan bəlim.

Əvvəl dediyimiz kimi, qiyam bəzən hökumətin daxilində baş verir. Polinyak qiyamçıdır; Kamill Demulen hökmdardır.

¹ *Vandeya* – Vendee, Fransanın qərbində şəhərdir. 1793-cü ildə burada Jan Katelinonun başçılığı ilə qiyam baş vermişdi.

Üsyan bəzən intibahdır.

Bütün məsələləri ümumi səsvermə ilə həll etmək tamamilə yeni bir hadisədir, çünki bizdən əvvəl dörd min il müddətində ancaq xalqlar hüququnun tapdalanmasından, xalqların çəkdiyi əzabdan bəhs edən dövrlərin özünə görə mümkün edə bildiyi etiraz üsulları olmuşdur. Sezarlar vaxtında üsyan olmamışdır, lakin Yuvenad olmuşdur.

*Fecit indignatio*¹ yerini Qraks qardaşları tutur.

Sezarlar vaxtında Siyenə sürgün edilən adam olmuşdur. Bundan başqa, “Salnamə”ni yazan da olmuşdur.

Biz hələ Patmosa sürgün edilmiş o böyük insanı demirik. O da ideal dünya naminə real dünyanı öz hiddəti ilə qamçılamış, öz xəyallarından böyük satira yaratmış, Roma – Nineviya, Roma – Babil, Roma – Sodom üzərinə Apokalipsisin alovlu işığını saçmışdır.

İoann öz qayasında pyedestal üzərindəki sfinksdir; onu başa düşməmək olar, o yəhudidir, dili çox çətin, lakin “Salnamə”ni yazan latındır, daha düzgün desək, romalıdır.

Neronların padşahlığı – messo-tinto üsulu ilə çap olunmuş qara qravüraları xatırladır, buna görə onların özünü də bu üsulla təsvir etmək lazımdır. Bu ancaq kəsici qravüra aləti ilə edilsə, çox solğun çıxar, bu alətlə kəsilən yerə acılayan, qatı nəsr tökmək lazımdır.

Müstəbidlər mütəfəkkirlərə bir qədər təsir edirlər. Zəncirlənmiş söz – dəhşətli sözdür. Hökmdar xalqı susmağa məcbur edəndə yazıçı öz qələminin gücünü ikiqat, üçqat artırır. Xalqın bu cür susmasından sirli dolğunluq meydana gəlir; bu, fikrə sızır. Fikir də tunc kimi donub qalır. Tarixdə olan təzyiqliq tarixçilərdə yığcamlıq əmələ gətirir. Tarixçilərin şöhrət qazanmış nəsrinin qranitcəsinə möhkəmliyi bu nəsrin ancaq zalım hökmdarlar tərəfindən sıxışdırılmasının nəticəsidir.

İstibdad yazıçını yazdığı əsərin həcmi kiçiltməyə məcbur edir. Bu da əsərin gücünü artırır. Siseron dövrünün itiliyi Verres üçün güclə hiss edildiyi halda, Kaliqulada tamamilə kütləşə bilərdi. Cümlə quruluşunda genişliyə az yol verməli – zərbənin gücünü artırmalı. Tasit bütün əzəməti ilə düşünür.

Böyük qəlbin həqiqət və ədalət cövhərinə çevrilən düzlüyü ildırım kimi yarıb keçir.

Sözarası bunu da deyək ki, Tasit tarixən Sezara qarşı durmamışdır – bu, diqqətəlayiq bir hadisədir. Onun üçün Tiberilər hazırlatmışdı.

¹ Hiddətdən meydana gələn şeir (*lat.*). Yuvenal. Satira.

Sezar və Tasit bir-birinin ardınca gələn iki hadisədir; əsərlərin səhnədə tamaşaya qoyulmasında səhnəyə girənlərə və səhnədən çıxanlara rəhbərlik edən Allah bu hadisələrin bir-birinə rast gəlməsinə əsrarəngiz şəkildə yol verməmişdir. Sezar böyükdür, Tasit də böyükdür; Allah bu iki əzəmətli insana aman vermiş, onları bir-biri ilə üz-üzə gəlməyə qoymamışdır. Ədalət keşikçisi Sezara zərbə endirəndə bu zərbəni həddindən artıq ağır endirə bilirdi, bununla da ədalətsizlik etmiş olardı. Allah bunun belə olmasını istəməmişdir. Afrikada və İspaniyadakı böyük müharibələr, Siciliya dəniz quldurlarının məhv edilməsi, Qalliyada, Britaniyada, Almaniyada yayılan mədəniyyət – bütün bu şan-şöhrət Rubikon məsələsindəki günahı yuyub aparır. Burada Tanrı həqqaniyyətinin, bir növ, həssaslığı görünür: bu həqqaniyyət amansız tarixçini qəsbkar üzərinə saldırmaqda tərəddüd etmiş, dühanın vəziyyəti yumşaldacağını nəzərə alaraq Sezarı Tasitdən xilas etmişdir.

Əlbəttə, dahi müstəbidin hökmranlığı vaxtında da istibdad istibdad olaraq qalır. Şöhrət qazanmış müstəbidlər dövründə də əxlaq pozğunluğu çox artır, lakin əxlaq pozğunluğu taunu vicdansız müstəbidlər vaxtında daha artıq iyrənc olur. Bu müstəbidlərin hökmranlığı dövründə heç bir şey baş verən biabırçılığın üstünü pərdələmir, Tasit və Yuvenal kimi söz ustaları, heç bir şeyə etiraz edə bilməyən bu biabırçılığı bəşəriyyətin gözü önündə daha faydalı şəkildə qamçılayır.

Roma Vitelinin vaxtında Sullanın vaxtından daha iyrənc üfunət verir. Klavdinin və Domitsianın dövründə ən iyrənc yaltaqlıq bu müstəbidlərin rəzalətinə uyğun gəlir. Qulların alçaqlığı müstəbidlərin işidir; onların pozulmuş vicdanından ətrafa zəhərli üfunət yayılır, onların hökmdarı bu üfunətdə əks olunur. Hökmdarlar iyrəncdir, onların qəlbi dardır, vicdanı xəstədir, ruhu üfunətlidir – Karakalla vaxtında da belə olmuşdur, Kommod vaxtında da, Heliohabal vaxtında da. Lakin Sezar dövründə Roma senatından qartal yuvasına xas olan zil qoxusu gəlirdi.

Bunun da nəticəsində, zahirən gec də olsa, tasitlər və yuvenallar meydana çıxmışdır, göz önündəki şeylər qəti və mübahisəsiz olanda bu şeylərin təşrihçisi gəlir.

Lakin Yuvenal da, Tasit də Tövrat dövrünün İshaqı, orta əsrlər dövrünün Dantesi kimi insandır. Qiyam və üsyan – bəzən haqsız, bəzən də haqlı olan xalqdır.

Qiyama çox vaxt maddi vəziyyət səbəb olur, üsyan isə həmişə mənəvi vəziyyətdən doğur. Qiyam – Mazanyellodur, üsyan – Spartakdır. Üsyan idrakla dostdur, qiyam mədə ilə. Qarın acıqlanır, lakin qarın həmişə təqsirkar olmur. Aclıq olanda qiyamın baş verməsinə (məsələn, Bizansda) real, həyəcanlandırıcı, ədalətli səbəblər olur. Bununla belə, bu, qiyam olaraq qalır. Niyə? Ona görə ki, qiyam, əslində, haqlı hərəkət olsa da, formaca haqsız hərəkətdir. Bizansdakı qiyam haqlı da olsa, amansızdı, qüvvətli də olsa, çılğındı, o, ağına-bozuna baxmadan vurub-yıxırdı, o, kor fil kimi yolda rast gəldiyi hər şeyi dağıda-dağıda irəliləyirdi; onun keçdiyi yerdə qocaların, qadınların, uşaqların meyiti qalırdı; o heç özü də səbəbini bilmədən, günahsız, başqalarına zərər yetirməyən insanların qanını tökürdü; xalqa yemək vermək yaxşı məqsəddir, lakin xalqı qırmaq – bundan ötrü pis üsuldur.

Hər bir müsəlləh xalq etirazı, ən qanuni olanları da, hətta 10 avqust, 14 iyul etirazları da iğtişəşdən başlanır. Haqq öz buxovlarını qırmazdan əvvəl fırtına qalxır. Çayların başlanğıcı dağ selləri olan kimi, üsyanların da başlanğıcı çox vaxt qiyam olur, bu üsyanlar da, adətən, “İnqilab” deyilən okeana tökülür. Əxlaq üfüqlərində yüksələn dağ təpələrində, ədalət, hikmət, ağıl və hüquq zirvələrində təmiz, saf ideal qarda əmələ gələn üsyan axını, bəzən xeyli vaxt qayalardan-qayalara tökülə-tökülə, şəffaf sularında göyləri əks etdirətdirə, öz əzəmətli, qalibiyyətli axınında yüzlərlə sellərdən kükrəyib qalxaraq birdən Reyn bataqlıqda itən kimi burjuaziya bataqlığında itib-batır.

Bunlar hamısı keçmişdə idi, gələcəkdə başqa cür olacaq. Ümumi səsvermə ona görə yaxşıdır ki, o, qiyamın prinsiplərini məhv edir, qiyama səs hüququ verməklə onu tərək-silah eləyir. Tərəqqinin mütləq baş verəcəyi həm küçələrdə, həm də dövlət sərhədlərində olan müharibələrin ləğv edilməsində özünü göstərəcək. Bizim Bu günümüz hər necə olsa da, Sabahımız – sülhdür.

Üsyan və qiyam bir-birindən nə qədər fərqlənsə də, əsl burjuanının nəzərində bunlar eyni şeydir, üsyanla qiyam arasında olan fərqdən onun çox az başı çıxır. Bunlar hamısı onun üçün hərc-mərclikdir, sui-qəsdədir, itlərin öz sahibinin üstünə cummasıdır, it hürüşüdür, küçük zingiltisidir, itin öz sahibini qırmaq meylidir, bunun üçün də onları zəncirləyib it damına salmaq lazımdır.

Burjua müəyyən vaxta qədər belə düşünür: o vaxta qədər ki, itin başı birdən böyüyərək aslan sifətini alır, alaqaranlıq içində tutqun şəkildə nəzərə çarpır.

Onda burjua çıxıraraq deyir: “Yaşasın xalq!”

Yaxşı, bu izahatdan sonra tarix üçün 1832-ci il iyun hərəkatı nə olur? Bu qiyamdır, ya üsyandır?

Üsyandır!

Böyük bir hadisəni təsvir edəndə biz bəzən “qiyam” sözünü işlətməli oluruq, lakin biz bunu ancaq onun zahiri cəhətini müəyyənləşdirmək üçün edirik, eyni zamanda, forması ilə (qiyam), mahiyyəti (üsyandır) arasında olan fərqi qətiyyənlə yaddan çıxartmırıq.

Sürətlə inkişaf edərək partlayan və kədərli halda sönən 1832-ci il hərəkatı elə əzəmətli hərəkat idi ki, onun ancaq qiyam olduğunu düşünənlər də ondan hörmətlə bəhs edirlər. Onlar üçün bu, elə bil ki, 1830-cu ilin əks-sədası idi. Deyirlər ki, həyəcana gəlmiş təsəvvürü bir gündə sakitləşdirmək olmaz. İnkilab birdən qurtarmır. İnkilab, dərəcəyə enən dağ silsiləsi kimi, ta sakit vəziyyətə alana kimi həmişə mütləq bir neçə dəfə yüksəlir. Yur sıra dağları olmadan Alp olmaz, Asturiyasız Pireney olmaz.

Parisliələrin *qiyam dövrü* kimi yad etdikləri müasir tarixin bu ehtiras dolu böhranı, heç şübhəsiz, indiki əsrin coşqun saatları içərisində ən səciyyəvi bir saatdır.

Hekayəyə girişməzdən əvvəl bir neçə söz də demək istədik.

Şərh ediləcək hadisəni – yer və vaxt yoxluğundan tarixçinin bəzən etina etmədiyi canlı və faciəyə şəraitdən ayırmaq olmaz. Lakin həyat, titrəyiş, insan qəlbinin çırpıntısı məhz elə buradadır – biz bunun üzərində təkid edirik. Xırda təfsilatlar – biz, deyəsən, bunu əvvəllər də demişdik – böyük hadisələrin, sanki, yarpağıdır; bunlar tarixin uzaq üfüqlərində itib-batır. Qiyamlı deyilən dövrlər bu cür təfsilatlarla doludur. Məhkəmə istintaqları da tarix kimi deyil, başqa əsaslara görə bütün bu şeyləri meydana çıxarmamışdır və bəlkə də, bunların hamısını dərinədən öyrənməmişdir. Buna görə də biz hamıya məlum olan və mətbuata düşən məsələlərdən başqa, heç kəsə məlum olmayan məsələləri də aydınlaşdırmaq istəyirik. Bu məsələləri bəziləri unutmuş, bəziləri də onları bilsə də, ölüb getmişdir. Bu nəhəng hadisələrdə iştirak edənlərin çoxu yox olmuşdur, onlar elə ertəsi gün susmuşdur. Lakin biz bir şeyə qəti surətdə söz verə

bilərik! Aşağıda bəhs edilən hadisələri özümüz görmüşük. Adlardan bəzilərini dəyişəcəyik, çünki tarix rəvayət edir, adamları ələ vermir; doğrudan da, olmuş hadisələri təsvir edəcəyik. Yazdığımız bu kitabın çərçivəsi dairəsində ancaq hadisələrin bir cəhətini, yəqin ki, ən az məşhur olan bir vərəqəsini – 1832-ci ilin 5-ci və 6-cı iyun günlərini göstərəcəyik; ancaq bunu elə şəkildə edəcəyik ki, oxucu bizim qaldırdığımız qara örtüyün altında bu dəhşətli, bu ictimai qəhrəmanlığın əsl simasını görə bilsin.

Üçüncü fəsil

DƏFN TƏRƏQQİYƏ SƏBƏB OLUR

Vəba xəstəliyi həyəcana gəlmiş adamları üç ay müddətində sütləşdirmiş, qəmginlik içində sakitləşdirmişdi, bununla belə, Parisdə çoxdan bəri yetişməkdə olan narazılıq 1832-ci ilin yazında iğtişaş şəklini almaq dərəcəsinə çatmışdı. Biz əvvəllər də demişdik ki, böyük şəhər artilleriya topuna oxşayır – doldurulandan sonra ondan atəş açmaq üçün bircə qılgılcım da kifayətdir. 1832-ci ilin iyun ayında belə qılgılcım general Lamarkın ölümü oldu.

Lamark fəaliyyət göstərən, həm də yaxşı ad çıxarmış adamdı. O həm İmperiya, həm də Təcəddüd dövründə bu iki dövr üçün zəruri olan ikiqat şücaət göstərdi: bu həm hərbi adam, həm də natiq şücaəti idi. O, igid olduğu kimi də gözəl natiqdi: sözləri qılınc kimi idi. O, sələfi Fua kimi komandanlıq bayrağını, indi isə azadlıq bayrağını yüksək tuturdu. Lamark sollarla ifrat sollar arasında mövqe tuturdu; gələcəyə cəsərlə baxdığı üçün xalq, imperiyaya yaxşı qulluq etdiyi üçün camaat onu sevirdi. Qraf Jerar və qraf Drue ilə bərabər, o, özünü *in petto*¹ Napoleonun marşallarından biri hesab edirdi. 1815-ci il müşahidələri şəxsi bir təhqir kimi ona toxundu. O, Vellinqtona açıqca nifrət edirdi, bununla da xalqın hüsn-təvəccöhünü qazanmışdı; on yeddi il müddətində – bu zaman baş verən hadisələrə çox az diqqət yetirərək – Vaterloo kədərini öz qəlbində əzəmətlə mühafizə edirdi. Yüz günün zabitləri ona şərəfli hədiyyə kimi təqdim etdikləri qılıncı o öləndə bağrına

¹ Ürəyində (*ital.*)

basmışdı. Napoleon dilində “ordu” sözü ilə, Lamark – “vətən” sözü ilə öldü.

Onun ölümünün yaxınlaşması xalqı böyük itki kimi, hökuməti isə iğtişəyə səbəb ola biləcək hadisə kimi qorxudurdu. Bu ölüm bir matəm oldu. Matəm isə hər bir kədər kimi qiyama çevrilə bilər. Bu, elə belə də oldu.

General Lamarkın dəfni iyunun beşində olacaqdı; iyunun dördündə və beşində səhərçağı Sent-Antuan civarı təhdidedici vəziyyət aldı – dəfn mərasimi bunun yanından keçib-gedəcəkdə. Dolaşq küçələr camaatın boğuş səslə ifadə etdiyi narazılıqla dolu idi. Adamlar necə bacarırdısa, elə də silahlanırdı. Dülğələr “qapıları sındırmaq üçün” dəzgah ağaclarını çıxarıb götürürdü. Onlardan biri uzunboğaz çəkmə geymək üçün işlədilən karastını sındırıb itilənmiş, xəncər düzəltdirmişdi, “qarmaq” deyilən bu karastını o, çəkməçidən almışdı. Bir başqası “hücum etmək” həvəsi ilə alışıb-yanaraq, üç gün soyunmadan yatmışdı. Lombye bir xarrat yoldaşına rast gələndə yoldaşı ondan soruşur: “Hara gedirsən?” – “Mənim axı yarağım yoxdur!” – “İndi bəs fikrin nədir?” – “Gedirəm, tikilən evdən öz pərgarımı gətirəm”. – “Pərgar nəyinə gərəkdir?” – “Mən nə bilim?!” Jaklin adlı təşəbbüskar, bacarıqlı bir adam yoldan keçən fəhlələri çağırmaq deyirdi: “Bura gəl!” Sonra onlara çaxır içmək üçün on su verib soruşurdu: – “İşləyirsən?” – “Yox”. – “Onda Fispyerin yanına get, o, Monreyl qarovulxanası ilə Şaron qarovulxanası arasında yaşayır, orada iş taparsan”. Onlar da Fispyerin yanına gedir, Fispyer onlara patron və silah verirdi. Bəzi tanınmış dəstəbaşçıları öz adamlarını yığmaq üçün “poçt arabası kimi” hər yerə qaçırdı. Taxt qarovulxanası yanında, Bartelemidə, Kapeldə, “Kiçik qalpaq”da adamlar ciddi halda bir-birinə yaxınlaşırdı. Onların bir-biri ilə danışdığı sözləri eşitmək olurdu – “Sən tapançanı harana qoymusan?” – “Bluzumun altına. Bəs sən?” – “Mən köynəyimin altına qoymuşam”. Rolandın emalatxanası yanında, köndələn küçədə, bir də ki Mezon-Brülenin həyətinə, alətçi Bernyenin emalatxanası qabağında bir dəstə adam pıçıldışırdı. Mavo adlı biri şiddətli çılgınlığı ilə nəzərə çarpırdı, o heç bir emalatxanada bir həftədən artıq işləmirdi: emalatxana sahibləri onu işdən çıxarırdı, çünki “həmişə onunla mübarizə etmək lazım gəlirdi”. Mavo Menilmontan küçəsindəki barrikadada öldürülmüşdü. Sonralar vuruşmada ölən Preto da Mavonun sözlərini təkrar edir və

“Sən axı nə istəyirsən?” sualına belə cavab verirdi: “Üsyan!” Bersi küçəsi tinində yığışan fəhlələr Sen-Marso civarının inqilab müvəkkilini gözləyirdilər, adı Lemaren idi. Adamlar parolu bir-birinə, az qalırdı ki, lap açıqca söyləsinlər.

Bu qayda ilə iyunun 5-də, gah yağış yağa-yağa, gah gün çıxaxıxa, Parisin küçələrində rəsmi və hərbi dəbdəbə ilə general Lamarkın dəfn mərasimi gedirdi; ehtiyatkarlıq edərək bu dəbdəbə bir qədər böyüdülmüşdü. Tabutun ardınca təbillərinə qara krep çəkilməmiş, tufənglərini başıaşağı tutmuş iki tabor əsgər, on min nəfər beliqılınclı milli qvardiyaçı və milli qvardiyanın topçu batareyası gedirdik. Cənazə arabasını cavanlar çəkib aparırdı. Onların ardınca istefaya çıxmış, əllərində dəfnə ağacı budaqları tutmuş zabitlər, zabitlərin də dalınca həyəcanlanmış, qeyri-adi vəziyyət almış saysız-hesabsız camaat gedirdi, bunlar “Xalq dostları” cəmiyyətinin üzvləri, hüquq fakültəsi, tibb fakültəsi tələbələri, öz ölkələrindən sürgün edilmiş müxtəlif millətlərdən olan adamlardı. Havada ispan, italyan, polyak, alman bayraqları, üçrəngli uzun bayraqlar, hər cür xırda bayraqlar görünürdü, sonra əllərindəki yaşıl budaqları yelləyə-yelləyə uşaqlar, xarratlar, elə bu zaman tətil edən daşyonanlar, kağız qalpaqlı mətbəə işçiləri gəlirdi; bu adamlar çığıra-çığıra, bir çoxları əllərindəki ağacı, bəziləri də qılıncı havada oynada-oynada nizamsız halda, lakin dostcasına, ikibir-üçbir, bəzən hay-küylü dəstə şəklində, bəzən də sıra ilə irəliləyirdi. Ayrı-ayrı dəstələr özünə başçı seçirdi; biri sıx sıralarla qarşısından keçən adamları, sanki, gözdən keçirirdi: onun iki tapançası olduğu paltarı altından aydınca görünürdü. Bulvarların yan xiyabanlarında, ağac budaqlarında, eyvanlarda, pəncərələrdə, taxtapuşlarda, hər yerdə kişi başı, arvad başı, uşaq başı görünürdü; bütün gözlərdə təşviş və həyəcan ifadə olunurdu. Silahlı camaat keçib-gedir, həyəcanlı camaat isə baxırdı.

Hökumət də baxırdı. O, əlini qılıncının dəstəsinə qoyub müşahidə edirdi. XV Lüdovik meydanında, başda boruçular olmaqla, dörd karabiner eskadronunu, patrondaşları, tufəngləri, müşketonları dolu halda döyüşə hazır vəziyyətdə durduğunu, Latın məhəlləsində və Nəbatat bağında, bir küçədən o biri küçəyə qədər dəstə-dəstə sıraya düzülmiş bələdiyyə qvardiyasını, Şərab bazarında draqun eskadronunu, Qrev meydanında 12-ci yüngül süvari polkunun

yarısını, o biri yarısını da Bastiliya meydanında, 6-cı draqun polkunu Selestinlər yanında görmək olardı; Luvrun həyəti top ilə dolu idi. Paris civarının polklarından başqa, qalan qoşun hissələri qışlaqlarda durub əmr gözləyirdi. Təşvişə düşmüş hökumət şəhərdə iyirmi dörd min, şəhər ətrafında otuz min əsgəri bu qorxunc camaatın üstünə saldırmaq üçün hazır vəziyyətdə saxlamışdı.

Dəfn mərasimində cürbəcür şeyiələr səslənirdi; legitimlərin hiylələrindən, Reyxstad hersoqundan danışdırlar, camaat bu hersoqun imperator olacağını düşünərkən, Allah onu ölümə məhkum etmişdi. Naməlum bir adam deyirdi ki, qiyamçılar tərəfinə cəlb edilmiş iki usta təyin edilən vaxtda silah zavodunun qapılarını xalqın qarşısında açacaqdır. Adamların çoxu başıaçıq gedirdi, onların üzündə həm həyəcan, həm də kədər ifadə olunurdu. Qəzəbli, lakin nəcib hisslərə tutulan bu insan yığını içərisində arabir xalis cinayətkarlar, sanki, “Qarət edək!” – sözlərini çıxıran iyrenc ağızlar da gözə çarpırdı. Elə iğtişəşlər var ki, sanki, onlar bataqlığın dibini qarışdırırlar; onda bataqlığın dibindəki lil suyun üzünə çıxır. Bu hadisədə “yaxşı təşkil edilmiş” polis idarəsinin də əli olur.

Ölən adamın evindən ta Bastiliyaya qədər uzanan dəfn mərasimi bulvarların yanı ilə ağır-ağır irəliləyirdi. Arabir yağış yağırdı, lakin camaat bunu hiss etmirdi. Bir neçə hadisə – Vandom sütununun başına dolandırılan tabut, eyvana çıxan, mərasimi görüb başını açmayan Hersoq Fitsjama atılan daşlar, camaatın əlində olan bayraqlardan birindən qoparılıb pəlçığa atılan, ayaq altında tapdanan qall xoruzu, Sen-Marten qapısı qabağında qılınc zərbəsi ilə yaralanan polis nəfəri, 12-ci yüngül süvari polkunun “Mən respublikaçıyam!” – deyə çıxıran zabiti, məcburiyyət qarşısında, sanki, məhbus vəziyyətini keçirən və heç gözlənilmədiyi halda bura gələn Politexnik məktəbi, “Yaşasın Politexnik məktəbi! Yaşasın Respublika!” çıxırtıları mərasimin istiqamətini təyin etdi. Sent-Antuan civarından gələn, hadisə ilə maraqlanan bir yığın qorxunc sifətli adam Bastiliya yanında dəfn təntənəsinə qoşuldu, bu zaman dəhşətli bir həyəcan camaatı sarsıtdı.

Bir adamın başqa bir adama dediyi sözləri eşitdilər: “Bax, o kürən saqqallını görürsən, o deyəcək haçan atəş açmaq lazımdır”. O kürən saqqallı adam, deyəsən, sonra da həmin rolda, ancaq başqa çıxış zamanı Keniss məsələsində görünmüşdü.

Cənazə arabası Bastiliyanın yanından ötdü, kanal boyu irəlilədi, kiçik bir körpüdən keçərək, gəlib Austerlits körpüsü qabağında dayandı. Bu zaman dəfn mərasiminə yuxarıdan baxılısaydı, o, quyruqlu ulduza bənzərdi: həmin ulduzun başı körpü qabağında, quyruğu isə Zəng qülləsi adlanan sahil küçəsindən, Bastiliya meydanından keçərək, bulvarla Sen-Marten qapılarına qədər uzanırdı. Cənazə arabasının ətrafında dairə əmələ gəldi. Camaat susdu. Lafayet danışdı; o, Lamarkla vidalaşdı. Bu, ürəyi rıqqətə gətirən təntənəli bir andı. Hamı başını açmışdı, hamının ürəyi çırpınırdı. Birdən camaatın arasında qara geyimli atlı göründü, onun əlində qırmızı bayraq vardı; bəziləri deyirdi ki, onun əlindəki ucuna qırmızı qalpaq keçirilmiş nizədir. Lafayet üzünü yana çevirdi. Ekselmans mərasimi buraxıb getdi.

Qırmızı bayraq fırtına qaldırdı, özü də o fırtına içində yox oldu. Zəng qülləsi bulvarından ta Austerlits körpüsünə qədər camaat içərisində uğultu qopdu; bu, sahilə çarpan dalğalar uğultusuna bənzəyirdi. Adamlar çıxıra-çıxıra dedi: “Lamarkı Panteona! Lafayeti ratuşaya!” Cavan oğlanlar camaatın təsvibedici səsləri altında, Lamarkın cənazə arabasından, Lafayetin faytonundan yapışdılar, arabanı və fiakrı çəkə-çəkə Lamarkı Austerlits körpüsündən, Lafayeti Morland sahil küçəsindən apardılar.

Adamlar Lafayeti haləyə alan və təbrik edən camaat içərisində Lüdviq Şneyder adlı bir almanı görüb bir-birinə göstəridilər. Sonralar yüz yaşında ölən bu adam da 1776-cı il müharibəsində iştirak etmişdi; Vaşinqtonun komandası altında Trentonda, Lafayetin komandası altında Brendivayn sahilində vuruşmuşdu.

Bu zaman bələdiyyə qvardiyası çayın sol sahili ilə irəliləyərək, körpünün qabağını kəsdi, draqunlar çayın sağ sahili ilə Selestinlərdən hərəkətə gəlib, Morland sahil küçəsində sıralanaraq mövqə tutdular. Lamarkın faytonu ardınca gedən camaat birdən onları sahil küçəsinin tinində görüb “Draqunlar!” – deyər çıxırdılar. Draqunlar tapançaları qoburunda, qılıncları qınında, yəhərdən asılmış müşketləri öz məhfəzəsində, tutqun halda nəyisə gözləyə-gözləyə, səslərini çıxarmadan addım-addım irəliləyirdilər.

Onlar kiçik körpüyə iki yüz addım qalmış dayandılar. Lafayetin fiakrı onlara çatdı; draqunlar kənara çəkilib yol açdılar, faytonu buraxdılar, sonra yenə də yolu bağladılar. Bu zaman camaatla draqunlar üz-üzə gəldi. Qadınlar dəhşət içində qaçmağa başladılar.

Bu məşum anda nə oldu? Bu suala heç kəs cavab verə bilməzdi. Bu, iki bulud yığınının bir-birinə qarışdığı həyəcanlı andı. Kimi deyirdi ki, Cəbbəxana tərəfindən boru səsi eşidilmiş, bununla da hücum əmri verilmişdi, kimi də deyirdi ki, bir uşaq draqunu xəncərlə vurmuş, hadisə də bununla başlamışdı. Lakin bir şey qəti idi: birdən üç güllə atılmışdı, birinci güllə ilə eskadron komandiri Şole, ikinci güllə ilə Kontreskarp küçəsində pəncərəni bağlayan kar bir qarı öldürülmüşdü, üçüncü güllə də bir zabitin epoletinə dəymişdi. Bir qadın çığıraraq dedi: “Çox tez başladınız!.. “Elə bu zaman Morland sahil küçəsi ilə üz-üzə olan yerdən, hələ indiyə qədər qışlada saxlanılan draqunlar eskadronu göründü; onlar qılınclarını sıyraraq, Bassompyer küçəsi və Zəng qülləsi bulvarı ilə atlarını dördnala çapa-çapa gəlir, qarşılarna çıxanı basıb əzirdilər.

İndi daha iş bitmişdi: tufan qopmuşdu, daşlar havada uçur, tüfənglər gur-gur guruldayırdı; bir çoxları çay yoxluğu ilə başılovlu aşağı qaçır, Senanın indi doldurulmuş kiçik qolundan keçirdilər; Luvye adasının bu geniş təbii qalasının dar həyətləri bir-biri ilə vuruşan adamlarla dolmuşdu; burada çəpərlərin payaları yerindən çıxarılır, tapançalardan güllə atılır, barrikada qurulurdu; geriyyə sıxışdırılmış cavan oğlanlar yüyürə-yüyürə cənazə arabası ilə Austerlits körpüsündən keçir, bələdiyyə qvardiyasına hücum edirdi; karabi-nerlər qaça-qaça özlərini yetirir, draqunlar qılıncla adamları doğrayırdı; camaat ətrafa səpələnirdi; vuruşma gurultusu Parisin hər tərəfinə yayılırdı; adamlar “Silah başına!” – deyər çığırırdılar; adamlar yüyürürdülər, yıxılırdılar, geri çəkilirdilər, müqavimət göstərirdilər. Külək odu alovlandıran kimi, qəzəb də qiyamı alovlandırdı.

Dördüncü fəsil

KEÇMİŞ ZAMANLARIN İĞTİŞAŞI

Qızışmaqda olan qiyamın ilk saatlarından qəribə bir şey yoxdur. Hər şey hər yerdə birdən alovlanır. Belə qiyamın olacağı əvvəlcədən nəzərə alınırımı? Bəli, alınır. Bu barədə əvvəlcədən hazırlıq görülmü? Yox. Bu, haradan meydana gəlir? Küçə döşəmələrindən.

Bu, haradan düşür? Buludlardan. Üsyan bir yerdə sui-qəsd, başqa yerdə qəfildən coşan qəzəb şəklini alır. Yoldan keçən ilk adam camaat axınıni ələ alır, onu istədiyi tərəfə aparır. İşin başlanğıcı dəhşətlə dolu olur, məşum şənlik bu dəhşətə qarşır. Əvvəl çığırtı qopur, mağazalar bağlanır, mal sərgiləri bir anda yox olur; sonra orada-burada tufəng səsi eşidilir; adamlar yüyürür, tufəng qundağı darvazaları sarsıdır; həyətlərdə xidmətçi qadınlar “İndi gülməli şeylər olacaq!” – deyir, qəhqəhə ilə gülürlər.

Heç on beş dəqiqə keçmədi ki, Parisin iyirmi yerində, az qala, lap eyni vaxtda aşağıdakı hadisələr baş verdi.

Sen-Krua-de-la Bretonneri küçəsində iyirmiyə qədər uzunsaçlı, saqqallı cavan oğlan kiçik bir meyxanaya girdi, bir dəqiqədən sonra ağaca sarınmış üçrəngli uzun bayraqla, üç nəfər də silahlı adamla oradan çıxdılar – qabaqda gedən bu üç adamdan birinin əlində qılınc, birində tufəng, o birində də nizə vardı.

Nonendyer küçəsində yaxşı geyinmiş, dazbaşlı, yekəqarın, genişəlinli, qarasaqqallı, qalxaq, codbıqlı, aydın, gursəsli bir burjua yoldan keçənlərə patron təklif edirdi.

Sen-Pyer-Monmartr küçəsində qoluçirməli adamlar qara bayraq aparırdı; bayraqın üstündə ağ hərflərlə “Respublika, ya da ölüm!” sözləri yazılmışdı. Pəhrizçilər, Keşikçilər, Montorgeyl, Mandar küçəsində dəstə-dəstə əlibayraqlı adam göründü; onların bayraqında zərli hərflərlə yazılmış “bölmə” sözü və nömrə par-par parıdayırdı. Bu bayraqlardan biri göy və ağzolaqlı qırmızı bayraqdı; bayraqın orta hissəsində olan bu ağ zolaq güclə nəzərə çarpırdı.

Sen-Marten bulvarında üç silah emalatxanasını, biri Bobur, biri Mişel-Kont, biri də Tampl küçəsində üç silah dükənini dağıtdılar. Minəlli camaat bir neçə dəqiqədə çoxu ikilüləli olan iki yüz otuz tufəng, altmış dörd qılınc, səksən üç tapança aparmışdı. Daha çox adamın silahlı olması üçün biri tufəng, bir başqası süngü götürdü.

Karabinlə silahlanmış cavan oğlanlar atəş açmaq üçün Qrev sahil küçəsinin qarşı tərəfindəki evlərdə yerləşmişdilər, bu evlərdə ancaq qadınlar qalmışdı. Onlardan birində çaxmaqdaşlı tufəng vardı. Bu adamlar qapıların zəngini vurur, içəri girir, patron düzəltdirdilər. Qadınlardan biri deyirdi: “Mən heç bilmirdim, bu patron deyilən şey nədir, sonra ərim mənə danışdı”.

Bir dəstə adam Vyey-Odriyet küçəsində nadir şeylər satılan dükanın qapısını sındırıb, orada olan yatağanları və türk silahlarını aparmışdılar.

Tüfənglə öldürülmüş bir bənnanın meyiti Mirvari küçəsində səri-lib qalmışdı.

Hər yerdə – sol sahilə, sağ sahilə, bütün sahil küçələrində, bulvarlarda, Latin məhəlləsində, bazar məhəlləsində kişilər, fəhlələr, tələbələr, bölmə üzvləri tövşüyə-tövşüyə proklamasiyaları oxuyub çığırırdılar: “Silah başına!” Fənərləri qırırdılar, arabaların atını açırdılar, döşəmə yolları sökürdülər, evlərin qapısını sındırırdılar, ağacaları kökündən çıxarırdılar, ərzaq zirzəmilərinə girirdilər, qapçaqları diyirlədə-diyirlədə bayıra çıxarırdılar, döşəmə daşlarını, özül daşlarını, mebelləri, taxtaları bir-birinin üstə yığıb, barrikada düzəldirdilər.

Burjuanı onlara köməyə məcbur edirdilər. Qadınların yanına gedir, onlardan ərlərinin qılıncını, tüfəngini istəyirdilər, sonra da ispan kirşanı ilə qapıya yazırdılar: “Silahını vermişdir”. Bəziləri tüfəngləri və qılıncları alarkən verdikləri qəbzə “öz adlarını” yazaraq deyirdilər: “Sabah onların dalınca bələdiyyə idarəsinə adam göndərin”. Şəhər bələdiyyə idarəsinə tək-tək gedən keşikçilərin, milli qvardiya əsgərlərinin silahını küçədə əlindən alırdılar. Zabıtlərin epoletlərini dartıb qoparırdılar. Sen-Nikola Qəbiristanlığı küçəsində ağac və təlim qılıncı ilə silahlanmış camaat tərəfindən təqib edilən bir nəfər milli qvardiya zabiti çox çətinliklə evə girib gizlənmiş, oradan da ancaq gecə, həm də paltarını dəyişərək çıxıb bilmişdi.

Sen-Jak məhəlləsində tələbələr kirayə etdikləri otaqlarından yığın-yığın çıxaraq Sen-İasent küçəsi ilə “Tərəqqi” kafesinə qalxır, ya da Matürinlər küçəsindəki “Yeddi bilyard” kafesinə enirdilər. Orada cavan oğlanlar qapı qabağındakı daş tumbalar üstündə duraraq, silah paylayırdılar. Barrikada qurmaq üçün Transnonen küçəsindəki taxta anbarını dağıtdılar. Ancaq bir yerdə – Sent-Avua küçəsi ilə Simon-de-Fran küçəsi tinində əhali müqavimət göstərdi, barrikadaları özləri dağıtdı. Ancaq bir yerdə üsyançılar geri çəkildilər: onlar milli qvardiya dəstəsinə atəş açaraq, Tampl küçəsində qurmağa başladıkları barrikadaları buraxıb Kəndir küçəsi ilə qaçdılar.

Qvardiya dəstəsi barrikadada qırmızı bayraq, patron dolu spaket, üç yüz də tapança gülləsi tapdı; bayrağı cırdılar, onun parçalarını süngülərinə taxdılar.

Bizim burada yavaş-yavaş və ardıcıl surətdə nəql etdiyimiz hadisələr bütün şəhərdə, ağlasığmaz qarışıqlıq içində birdən baş vermişdi. Bu, bir göy gurultusu ilə bir çox ildırımın çaxmasına bənzəyirdi.

Bir saatdan da az vaxtda təkcə bazar məhəlləsində, yer altından çıxmış kimi iyirmi yeddi barrikada qurulmuşdu. Bu barrikadaların cəmləşdiyi yer – Janna və onun yüz altı silahdaşı üçün qala vəzifəsini görən məşhur 50 nömrəli ev idi. Bir tərəfdən Sen-Merri barrikadası, o biri tərəfdən Mobüe küçəsindəki barrikada ilə müdafiə edilən bu ev Arsi, Sen-Marten və Obri-le-Buşe küçəsi üzərində yüksəlirdi; Obri-le-Buşe onun qarşı tərəfində idi. İki barrikada öz tini ilə – biri Montorheyl küçəsindən Böyük Sərsəri küçəsinə, biri də Jofrua-Lanjeven küçəsindən Sent-Avua küçəsinə çıxırdı. Bundan başqa, Parisin başqa iyirmi məhəlləsində, Marede, Sent-Jenevyev təpəsində saysız-hesabsız barrikada qurulmuşdu; bir də ki həncəməsindən qoparılmış darvaza görünən Menilmontan küçəsində və kiçik Otel-Dye körpüsü yanında, polis prefekturasının üç yüz addımlığında barrikada nəzərə çarpırdı; körpü yanındakı barrikada arxası üstə çevrilmiş ikiçarxlı arabadan düzəlmişdi.

Fitçilər küçəsində, barrikadanın yanında yaxşı geyimli bir adam barrikadanı quranlara pul paylayırdı. Qrenet küçəsində bir atlı gəlib, barrikada rəisi hesab edilən adama pul düyünçəsinə oxşayan düyünçə verdi: “Alın, – dedi, – şəraba və başqa şeylərə xərcləyin!” Qalstuksuz, sarışın cavan oğlan barrikadadan-barrikadaya keçərək, parolu xəbər verirdi. Göy polis furajkası qoymuş başqa adam sıyrılmış qılincını əlində tutaraq, keşikçilər qoyurdu. Barrikadaların ardında olan meyxanalar, dalandarların damları qarovul məntəqələrinə çevrilmişdi. Bundan başqa, qiyam çox məharətli hərbi taktika qanunlarına uyğun olaraq davam etdirilirdi. Saysız-hesabsız küncbucağı, döngəsi olan əyri-üyrü, kələ-kötür, dar küçələr üsyan üçün çox məharətlə seçilmişdi, xüsusilə, bazar ətrafındakı küçələr meşədən də dolaşq və nizamsız idi. Deyirdilər ki, “Xalq dostları” cəmiyyəti Sent-Avua məhəlləsindəki üsyana rəhbərlik etməyi öz üzərinə götürmüşdü. Ponso küçəsində öldürülən adamın üst-başını axtaranda onun cibindən Parisin planı çıxmışdı.

Əslində, qiyamı havada sürətlə hərəkət edən naməlum qüvvə idarə edirdi. Üsyan bir əli ilə bir anda barrikadalar qurmaqla o biri əli ilə qarnizonun keşikçi məntəqələrindən çoxunu zəbt etmişdi.

Üsyançılar, alovlanan bant yolu kimi üç saatdan da az müddətdə düşməni dəf edərək, sağ sahilə Cəbbəxananı, Kral meydanında bələdiyyə idarəsini, bütün Mareni, Popengur silah zavodunu Qaliotu, Şato-d'O-nu, bazar yanındakı bütün küçələri sol sahilə isə Veteranlar qışlasını, Sent-Pelaji, Mober meydanını, İki dəyirman bant anbarını, bütün qarovulxanaları tutmuşdular. Axşam saat beş radələrində onlar Bastiliyanı, Lenjeri, Ağ mantiya məhəlləsini tamamilə ələ keçirmişdilər. Üsyançıların kəşfiyyatçıları Zəfər meydanına qədəm qoymuş, fransız bankını, Pti-Per qışlasını, poçtamtı qorxu altına almışdılar. Parisin üçdəbiri üsyançıların əlində idi.

Vuruşma hər yerdə çox geniş həcmdə başlanmışdı, silahların alınması, evlərdə aparılan axtarışlar, silah dükanlarının az vaxtda tutulması göstərirdi ki, dolu kimi yağan daş ilə başlanan vuruşma yağış kimi yağan tufəng gülləsi ilə davam edir.

Axşam saat altıya yaxın Somon pasajı vuruşma meydanı oldu. Üsyançılar pasajın bir başını, qoşun isə o biri başını tutmuşdu. Bir-birinin qarşısında olan iki barmaqlıq arxasında durub atışır dılar. Bu kitabın hadisələri müşahidə edən xəyalpərəst müəllifi vulkana yaxından baxmaq istədi, gedib pasajda iki atəş arasına düşdü. Güllələrdən o, özünü ancaq dükanları bir-birindən ayıran sütunların arxasında gizlənməklə qoruya bildi; yarım saata qədər bu çətin vəziyyətdə qaldı.

Bu zaman təbil vurulurdu, milli qvardiya əsgərləri cəld geyinirdi, silahlanırdı, hərbi dəstələr bələdiyyə idarəsindən, alay qışlaqlardan çıxırdı. Lövbər pasajının qarşı tərəfində bir təbilçini xəncərlə vurdu. Başqa təbilçini Qu quşu küçəsində otuza qədər cavan oğlan ortaya alıb təbilini cırdılar, qılıncını əlindən aldılar. Birini də Qrenye-Sen-Lazar küçəsində öldürdülər. Mişel-le-Kont küçəsində üç zabitin bir-birinin ardınca meyiti düşdü. Lombard küçəsində yaralanan bələdiyyə idarəsi qvardiyaçılarından çoxu geri çəkildi.

Milli qvardiya dəstəsi Batavya karvansarası qabağında qırmızı bayraq tapdı. Bayrağın üstündə bu sözlər yazılmışdı: "Respublika inqilabı, № 127". Bu, doğrudan da, inqilabdırımı?

Üsyan Parisin mərkəzini, onun əyri-üyrü küçələrini alınmaz, nəhəng qalaya çevirmişdi.

Üsyanın mərkəzi orada idi; görünür, bütün işlər orada baş verirdi. Qalan yerlərdə ancaq xırda toqquşmalar olurdu. Mərkəzdə

hələ vuruşmurdular, bu özü sübut edirdi ki, məsələ orada həll olunurdu.

Bəzi alaylarda əsgərlər tərəddüd edirdi; bu tərəddüd naməlum vəziyyətin dəhşətini daha da artırır. Belə vəziyyət 1830-cu ildə, iyun ayında 53-cü döyüş polkunun bitərəfliliyi ilə əlaqədar olaraq xalq şadyanalığını xatırladı. Böyük müharibələrdə sınaqdan çıxmış iki cəsarətli adam – marşal Lobo ilə general Büjo (Büjo Lobonun başçılığı altında) qoşunlara komandanlıq edirdi. Piyada batalyonlardan düzəlmiş böyük patrul dəstələri üsyançıların tutduğu küçələrdə kəşfiyyət aparır; milli qvardiya rotaları bu dəstələri əhatə edərək qoruyur, şərəfli polis pristavları onların önündə gedirdi. Üsyançılar da yolayrıcında keşikçilər qoyur, öz patrullarını cəsarətlə barrikadadan kənara göndərirdilər. Hər iki tərəf bir-birini müşahidə edirdi. Hökumət bütöv orduya malik olsa da, tərəddüd edirdi. Axşam olurdu; Sen-Merrinin haraya çağıran zəngləri çalındı. Austerlits vuruşmasını görəndə, ozamankı hərbiyyə naziri marşal Sult bu vəziyyətə kədərlə baxırdı.

Düzgün hərbi üsullara öyrəşən, qüvvət və rəhbərlik mənbəyi olaraq, ancaq taktika biliyinə, bu vuruşma kompasına yiyələnən bu qoca dəniz canavarları, “xalq qəzəbi” adlanan nəhəng fırtınanı gördükdə özlərini itirdilər. İnkilab küləyini idarə etmək olmaz.

Paris civarının milli qvardiyaçıları tələsə-tələsə, nizamsız halda yüyürüb gəldilər; 12-ci yüngül alayın taboru Sen-Denidən yortayorta, 14-cü döyüş polku Kurbpuadan özlərini yetirdilər: hərbi məktəb batareyası Karusel meydanında döyüş mövqeyi tutdu, Vensen meşəsindən topları gətirdilər.

Türlü boşalırdı, lakin Lüi-Filipp sakitliyini tamamilə mühafizə edirdi.

Beşinci fəsil

PARİSİN XÜSUSİYYƏTİ

Paris iki il müddətində bir neçə üsyan görmüşdü – bunu biz əvvəllərdə qeyd etmişdik. Adətən, üsyan olarkən üsyan qaldıran məhəllələrdən başqa, heç bir yer Paris qədər sakit görünür. Paris

hər şeyə çox tez alışır; bu axı vur-tut üsyan idi, amma Parisin o qədər işi vardı ki, hər boş şeydən ötrü narahat ola bilməzdi. Ancaq belə nəhəng şəhərlərdə belə vəziyyət ola bilər. Ancaq onun ucsuz-bucaqsız hüdudu daxilində vətəndaş müharibəsi belə qəribə sakitliklə bir araya sığına bilər.

Parisdə hər dəfə üsyan başlananda, təbil və boru səsi eşidiləndə dükançı ancaq bu sözləri söyləməklə kifayətlənir:

– Deyəsən, Sen-Marten küçəsində çaxnaşma başlanıb.

Yaxud:

– Sent-Antuan küçəsində vur-çatlasındır.

Çox vaxt da laqeydcəsinə əlavə edərdi:

– Hər nəşə, o tərəflərdədir.

Sonra atışma və tufənglərdən açılan yaylım atəşinin ürəkparçalayan, mənhus gurultusu aydın eşidiləndə dükançı deyərdi:

– Orada dalışırlar-nədi?! Elədir ki var, dalışırlar.

Bir az sonra, üsyan dükançı olan yerə yaxınlaşsa, üstün gəlsə, dükançı tez dükanını bağlayır, mundiri tələsə-tələsə əyninə keçirir, başqa sözlə, malını xilas edir, özünü təhlükə qarşısında qoyur.

Yolayrıcında, pasajda, dalanda atışma gedir. Barrikadaları tuturlar, əldən verirlər, sonra yenə geri alırlar: qan axır; top saçması evlərin ön tərəfini dəlik-deşik edir; güllə adamları öz yatağında öldürür; insan cəsədləri döşəmə yollara sərilib qalır. Lakin bu yerdən bir neçə küçə keçdikdən sonra qəhvəxanalarda bilyard şarlarının səsi gəlir.

Teatrlar açıqdır, orada vodevil tamaşası verilir; vuruşma ilə maraqlanan adamlar dava gedən küçələrdən bir neçə addım kənar da gülüb-danışırlar. Fiakrlar yolla ötüb-keçir, adamlar yeməxanalara, bəzən də lap vuruşma gedən məhəlləyə nahar eləməyə gedirlər. 1831-ci ildə toy mərasiminə yol vermək üçün atışmanı dayandırmışdılar.

1839-cu ilin 12 may üsyanında Sen-Marten küçəsində balacaboy sısqa bir qoca üçrəngli əsgəri asılmış, maye dolu qrafinlər qoyulmuş əl arabasını çəkə-çəkə barrikadadan bu barrikadaya əhatə edən qoşun hissəsinə, qoşun hissəsindən də barrikadaya keçir, gah hökumətə, gah da anarxiyaya içki təklif edirdi.

Daha bundan qəribə şey ola bilməz, lakin Paris üsyanlarının səciyyəvi cəhəti belə idi: başqa heç bir hökumət paytaxtında belə

şeyə rast gəlmək olmaz. Bunun üçün iki şey lazımdır: Parisin əzəməti, bir də şadlığı. Bunun üçün Volterin və Napoleonun şəhəri olmaq lazımdır.

Lakin bu dəfə, 1832-ci ildə, iyunun 5-də olan silahlı üsyanda bu böyük şəhər, bəlkə də, özündən qüvvətli bir şey hiss etdi. O qorxdu. Hər yerdə, şəhərin ən uzaq və “üsyanda iştirak etməyən” məhəllələrində, gündüzün günorta çağında bağlı qapı, pəncərə, pəncərə qapıları göründü. Qoçaqlar silahlanır, qorxaqlar gizlənirdi. Küçələrdə daha nə avara-avara gəzən, nə də işgüzar adamlar nəzərə çarpırdı. Bir çox küçələr bomboşdu, elə bil ki, səhər saat dörd idi. Ayrı-ayrı hadisə haqqında təşviş dolu təfsilatlar söylənilir, qorxunc şayiələr yayılırdı. Deyirdilər ki, onlar Fransız bankını tutmuşlar; yalnız elə Sen-Merri monastırında altı yüz adam kilsədə istehkam qurmuş, divarlarda açılmış mazğallarda yerlərini bərkidib hazır durmuşlar; piyada qoşuna etibar yoxdur, Arman Karel marşal Klozeli görmüş, marşal ona demişdi: “Əvvəl alay tapın”. Lafayet xəstədir, bununla belə Lafayet onlara demişdi: “Mən sizinəm. Xərəyə yer ola biləcək hər yerdə sizinlə olacağam”; gözdə-qulaqda olmaq lazımdır; gecə adamlar gələcək, gedib Parisin ucqar yerlərində, təkliddə olan evləri qarət edəcəklər (burada polis işçilərinin, hökumətin xidmətində olan Anna Ratklifin həddindən artıq coşan təsəvvürü nəzərə çarpır); bütün bir batareya Obri-le-Buşe küçəsində döyüş mövqeyi tutmuşdu: Lobo və Bujo öz hərəkətlərini bir-birinə uyğunlaşdırmışlar, gecəyarısı, ya da uzaqbaşı səhər açılarda dörd qoşun hissəsi – birincisi Bastiliyadan, ikincisi Sen-Morten qapılarından, üçüncüsü Qrev meydanından, dördüncüsü Bazar meydanından eyni vaxtda üsyanın mərkəzinə girəcəklər; ya bəlkə, qoşun Parisi tərk edib Mars çölünə çəkiləcəkdir, ümumiyyətlə, nə olacağı məlum deyil, ancaq, heç şübhəsiz, qarşıda duran məsələ ciddi məsələdir. Hamını marşal Sultun göstərdiyi tərəddüd təşvişə salırdı. Niyə o, dərhal hücum etmir? Aydın görünürdü ki, vəziyyət onu çox düşündürür. Elə bil ki, qoca aslan bu zülmətdə naməlum əjdahanın varlığını hiss etmişdir.

Axşam oldu; teatrlar açılmadı. Patrullar acıqlı-acıqlı ətrafı dolaşır, yoldan keçənlərin üst-başını yoxlayır, şübhəli adamları tuturdular. Saat on radələrində səkkiz yüz adam tutulmuşdu. Polis prefekturası, Konsyerjeri həbsxanası, Fors həbsxanası ağızına kimi dolmuşdu. Konsyerjeri həbsxanasının “Paris küçəsi” adlanan uzun

zirzəmisinə başdan-başə bəlim təkülmüşdü, bir çox dustaq bu bəlimin üstündə uzanmışdı; Laqranj adlı lionlu, gözəl danışığı ilə onlara cəsərlə ürək-dirək verirdi; dustaqların altında bəlimin xışiltısı leysan yağışın uğultusunu xatırladırdı. Tutulan adamlar başqa yerlərdə, həbsxana həyətlərində, bir-birinin yanında yatırıldılar, hər yerdə təşviş və Parisə az xas olan bir qorxu hiss olunurdu.

Evlərdə daldalanacaq yer düzəldirdilər. Ərli arvadlar, analar narahat idilər, elə ancaq bu sözlər eşidirdi: “Aman Allah, o, hələ qayıtmayıb!” Hərdən araba səsi gəlirdi. Adamlar astanada durub insan səsi uğultusuna, çığırtı-bağırtıya, çaxnaşmaya, tutqun və qarışq hay-küyə, boru, təbil, tufəng səsinə, ən çox da Sen-Merri zənglərinin haraya çağırən gurultusuna qulaq asırdılar, boğuc və qarışq gurultu eşidəndə deyirdilər: “Bu, atlı qoşundur gedir” və ya “Bu, sürətlə gedən top arabalarının səsidir”. İlk top atəşini gözləyirdilər. Birdən küçələrin tinində adamlar görünür, “Gedin evinizə!” – deyərək çığırır, gözdən itirdilər. Hamı öz qapısının cəftəsini vurmağa tələsirdi. Adamlar bir-birindən soruşurdular: “Görəsən, bunun axırı nə olacaq?” Hava qaraldıqca, elə bil ki, qorxunc üsyən şəfəqinin Paris üzərinə çökən məşum rəngləri qatılışdı.

On birinci kitab

ATOM QASIRĞA İLƏ QARDAŞ OLUR

Birinci fəsil

QAVROŞ POEZİYASININ KÖKLƏRİ HAQQINDA BƏZİ İZAHLAR. BİR NƏFƏR AKADEMİKİN BU POEZİYAYA TƏSİRİ

Cəbbəxana qabağında xalq ilə qoşunun toqquşmasından alovlanan üsyan ön sıralarda cənazə arabası ardınca gedənləri camaatın içərisinə, bütün bulvar boyu uzanan mərasimin baş hissəsinə doğru geri çəkdi, dəhşətli çaxnaşma başlandı. Bütün bu insan yığını yerindən sarsıldı, sıralar pozuldu, hamı qaçmağa, getməyə üz qoydu; hamı qaçıb canını qurtarmaq istəyirdi: bəziləri müqavimət göstərməyə çağırırdı, bəzilərinin qorxudan rəngi ağarmışdı. Bulvarları dolduran bu nəhəng insan nəhri bir anda parçalandı, aşıb-daşdı, sahillərindən kənara çıxdı, iki yüz küçə ilə daşa-daşa sel kimi axdı, sanki, böyük bənd uçmuşdu. Bu zaman cındır paltarlı bir uşaq əlində Belvil civarı təpələrindən qopardığı sarı çiçəkli nazkolu budağı Menilmontan küçəsi ilə aşağı enirdi; köhnə şey-şüy satan xırdavatçı alverçi qadının qutusunda köhnə yəhər tapançası gördü, əlindəki budağı yola atıb çıxırdı: “Anacan, sənin adın nədir, mən sənənin maşınıni götürürəm!” – deyərək, tapançanı qapıb qaçdı.

Qorxuya düşmüş burjua Amelo Aşağı küçə ilə dəstə-dəstə qaçırırdı; uşaq bir-iki dəqiqə sonra onlara rast gəldi; o, tapançanı əlində yelləyə-yelləyə oxuyurdu:

Gündüz aydınlıqdır, gecə düşərkən
Heç nə seçməyirik nə sən, nə də mən!

Hər acı şeir ki, çıxır ağızdan
Burjuylar böyrünə yabadır insan.
Papaqlar! Şahiddir o pərvərdigar,
Deyən, yaddaşınız yoxdur, ağalar.

Həmin uşaq davaya gedən balaca Qavroş idi.
Bulvarda gördü ki, tapançanın çaxmağı yoxdur.

Qavroşun oxuya-oxuya ahənginə uyaraq getdiyi bu nəğməni, fürsət düşdükcə həvəslə oxuduğu başqa nəğmələri kim qoşmuşdu? Bunu Allah bilir. Bəlkə də, bunları özü qoşmuşdu. Bundan başqa, Qavroş çox oxunan xalq nəğmələrini də yaxşı bilir, öz civiltilərini onlara əlavə edirdi. Bu dəcəl cırtıdan, bu küçə uşağı təbiətin və Parisin səslərindən *popuri*¹ yaradırdı. Quş repertuarına bütün fəhlə emalatxanaları nəğmələrini də əlavə edirdi. O, rəssam şagirdləri ilə, ona yaxın olan bu tayfa ilə əlaqədə idi. Deyəsən, üç ay mətbəədə şagird olmuşdu, hətta qırx Əbədiddən biri olan cənab Baur-Lormian üçün də bir tapşırıq yerinə yetirmişdi. Qavroş ədəbiyyatla əlaqədar olan qamən idi.

Yeri gəlmişkən, bunu da deməliyəm ki, Qavroş o yağışlı gecədə, o pis havada iki körpə uşağa filinin qonaqpərvərliyindən istifadə etməyi təklif edərkən, öz qardaşları üçün qəza-qədərini hökmünü yerinə yetirdiyini heç güman etmirdi. Axşam qardaşları, səhər atası – onun gecəsi belə keçdi. O, səhər açılında Balet küçəsini buraxıb tələsə-tələsə filin yanına qayıtdı, uşaqları ustalıqla oradan çıxartdı, birtəhər əldə etdiyi yeməyi onlarla bölüşdü, balacaları mehriban ana-küçənin ixtiyarına buraxıb getdi; özünü də bu küçə təbiyə etmişdi. Ayrılkən axşam yenə burada görüşəcəklərini deyib, belə bir nitq söylədi: “İndi sürüşmək, başqa sözlə, “c”nin yanına “r” qoyuram, ya da ki, necə ki sarayda deyirlər, əkilirəm. Uşaqlar, ata-ananızı tapmasanız, axşam bura qayıdın. Sizə axşam yeməyi verərəm, sonra da yatırdaram”. Lakin ya onları polis serjantı küçədə görüb nahiyyə polis idarəsinə aparmışdı, ya bir gözbağlayıcı oğurlamışdı, ya da onlar Parisin müəmmalı, nəhəng, Çin oyuncağına oxşar küçələrində azmışdı, belə ki, axşam filin yanına qayıtmadılar. Cəmiyyətimizin aşağı təbəqələri belə itmiş izlərlə doludur. Qavroş bir daha onları görmədi. Həmin gecədən iki ay yarım, ya uç ay

¹ *Popuri* – müxtəlif mahnıların qarışığı, həftəbecər

keçirdi. Qavroş dəfələrlə peysərini qaşıyaraq, öz-özünə demişdi: “Mənim bu uşaqlarım hansı cəhənnəmə itib getdi?!”

Xülasə, o, əlində tapança, Kələm körpüsünə gəlib çıxdı. Gördü ki, bu küçədə bircə dükan, özü də pirojna dükanı açıqdır, bu, onun diqqətini cəlb etdi. Bu, məchuliyət aləminə atılmazdan əvvəl yenə alma pirojnası yemək üçün qəza-qədərin göndərdiyi təsadüf idi. Qavroş dayandı, böyük-küçük nə qədər cibi vardisa, hamısını axtardı, çevirdi, heç şey, hətta bircə su da tapmayaraq çıxırdı: “Ay haray, köməyə gəlin!” Həyatda son pirojnadan məhrum olmaq çox ağır şeydir!

Lakin bu vəziyyət Qavroşu yolundan qoymadı.

O, iki dəqiqədən sonra Sen-Lüi küçəsinə çatdı. Kral parkı küçəsinə keçəndə, məhrum olduğu alma pirojnasının əvəzini çıxmaq ehtiyacını duydu: gündüzün günorta çağında teatr elanlarını cırmağa başladı, bu, ona çox ləzzət verdi.

Sonra bir az kənarda, yoldan keçən və üz-gözündən sağlamlıq yağan bir dəstə adam gördü, ona elə gəldi ki, bunlar ev sahibidir; çiyinlərini sıxaraq, filosofanə hiddətlə onların ardınca dedi:

– Bu rantyelər gör nə yaman yağlıdır! Yeyirlər, öz çinədanlarını basa-basa doldururlar! İndi onlardan soruş gör, öz pullarını neyinirlər?! Bunu heç özləri də bilmirlər. Onlar bu pulları aşırırlar! Boğaza qədər tıxırlar!

İkinci fəsil

QAVROŞ SƏFƏRDƏ

Çaxmaqsız tapançanı küçənin ortasında yelləmək çox mühüm ictimai əhəmiyyəti olan məşğuliyətdir: bu zaman Qavroş hər addımda coşqunluğunun artdığını hiss edirdi. Oxuduğu “Marsel-yeza” havasının parçaları arasında o çıxıra-çıxıra deyirdi:

– Bütün işlər lap əla gedir! Mənim sol pəncəm yaman ağrıyır, revmatizmim incidir, əzilib, amma, vətəndaşlar, mən narazı deyiləm. Burjua, özünüzü gözləyin, siz mənim yandırıncı nəğmələrimdən hələ asqıracaqsınız da! Casus nə deməkdir? İt cinsi deməkdir. Yox, yox, itləri təhqir etmək olmaz! İt sədaqətli heyvandır. Dostlar, bulvarla gəlirdim, orada hər şey bişir, daşır, qaynayır. Küpənin kəfini yığmaq

vaxtı çatıb! Kişilər, irəli! Qoy düşmən qanı çölləri бүürsün! Mən vətən üçün öləcəyəm! Mən öz dostumu görməyəcəyəm. Əlbəttə, Nini, iş bitdi, ni-ni! Fərqi yoxdur, yaşasın şənlik! Vuruşacağıq, cəhənnəmə ki, nə olur-olsun! İstibdad məni cana gətirdi.

Elə bu anda oradan keçən milli qvardiya ulanının atı yıxıldı. Qavroş tapançanı döşəmə yola qoyub atını qaldırdı, sonra atın qalxmasına kömək elədi. Bundan sonra tapançasını götürüb yola düzəldi.

Torinyi küçəsində tamamilə sakitlikdi. Mareyə xas olan bu laqeydlik – ətrafı бүürüyən həyəcanla tam ziddiyyət təşkil edirdi. Dörd cici-bacı evin qabağında durub söhbət edirdi. Şotlandiyada ifritələr triosu məşhursa, Parisdə cici-bacıların kvarteti məşhurdur: vaxtilə Maqbetə Armüir ardıc ağacı yanında deyilən “Sən kral olacaqsan” sözləri eyni bir mənhusluqla Boduay yolayrıcında Bonaparta deyilə bilərdi. Bu özü də ona oxşar məşum sözlər olardı.

Lakin Torinyi küçəsindəki üç dalandar arvad, bir də əli səbətli, qarmaqlı arvad – bu dörd cici-bacı ancaq öz işləri ilə məşğuldu.

Belə baxanda, sanki, onlar qocalığın taqətsizlik, zəiflik, ehtiyac və kədər deyilən dörd küncündə durmuşdular.

Cındırığan dinc arvaddı. Bayırda yaşayan bu cəmiyyətdə cındırığan arvad təzim edir, dalandar arvad himayə edir. Bunun səbəbi – küçə tumbası arxasına yığılan zir-zibildədir, dalandar arvadlar həmin zibili necə yaradırsa, zibil də elə olur: o ya pəhriz pozan, ya da pəhrizə nə olur – bu, zibili süpürüb yığan adamın kefindən asılıdır. Bəzən görürsən ki, süpürgə də adamın dərdinə qalır.

Cındırığan arvad onun zənbili üçün mal hazırlayanlara minnətdardı, onlara baxıb gülümsəyirdi, özü də necə gülümsəyirdi! Onlar, təxminən, belə söhbət edirdi:

- Sizin pişiyiniz yenə əvvəlki kimi bədxasiyyətdir?
- Pah, özünüz bilirsiniz ki, pişiklər itlərin anadangəlmə düşmənidir. Pişiklərdən ancaq itlər şikayətlənə bilər.
- Adamlar da şikayətlənə bilər.
- Burası da var ki, pişiklərin birəsi adama keçmir.
- Bu nədi ki?! Bax, bitlər qorxulu olur. Yadımdadır: elə bir it oldu, it o qədər artdı ki, axırda bu barədə qəzetə yazdılar. Bu, o vaxtlar idi ki, Tüilridə Roma kralının xırdaca arabasına iri qoçlar qoşurdular. Roma kralı yadınızdadır?
- Mənim daha çox Bordo hersoqu xoşuma gəlir.

– Mən on yeddinci Lüdoviki tanıyırdım. On yeddinci Lüdovik daha çox xoşuma gəlir.

– Mal əti yaman bahalanıb, ay Pataqon ana!

– Ah, daha deməyin, qəssablar yaman haramzadə şeylərdir! Özü də lap murdarından! Adama ətin ancaq tör-töküntüsünü verirlər.

Burada cındırıyğan arvad sözə qarışdı.

– Bəli, xanımlar, bazar yaman kasadlaşıb. Zirzibilin içindən daha heç şey tapmaq olmur. Adamlar daha heç bir şey atmırlar. Hamısını yeyirlər.

– Varqulem xala, sizdən də kasıbları var.

Cındırıyğan arvad onunla yaltaqcasına razılaşdı:

– Düz sözə nə demək olar. Hər halda, mənim peşəm var – Cındırıyğan arvad bir az susduqdan sonra insan təbiətinə xas olan bir şeyi – lovğalanmaq ehtiyacını duyaraq əlavə etdi:

– Səhər evə qayıdan kimi o saat səbəti boşaldıram, başlayıram gətirdiyim şeyi çəşidləməyə (görünür o, “çəşidləmək” demək istəyirdi). Şeylərin hamısını topa-topa otağıma qoyuram, sonra yerbəyer eləyirəm: əsgiləri – zənbilə, gəmirilmiş meyvə qırıntılarını – təknəyə, çit-gülüşü – şkafa, yun parçaları – dolaba, kağız-kuğuzu – pəncərə qabağına, yeyinti şeylərini – kasaya, stəkan sınıqlarını – buxarıya, köhnə ayaqqabıları – qarı ağzına, sür-sümüyü – çarpayının altına...

Qavroş onların dal tərəfində dayanıb, qulaq asırdı:

– Qarılar, siz nə münasibətlə siyasətdən söhbət açmısınız?

Birdən onun üstünə dörd boğazdan dörd qat qüvvətlənən söyüş yağdı:

– Bu vələdüzzina haradan çıxdı?

– O, öz topalında nə tutub? Tapança!

– Bu haramzadənin boy-buxununa baxın, əlindəki tapançasına baxın!

– Belələri hökuməti yıxmayınca dincəlməyəcək!

Qavroşun qəlbi nifrətlə doldu: bu həqarətin heyfini çıxmaq üçün o ancaq əlini açdı, beş barmağının beşi ilə onlara çox səxavətlə burun göstərdi.

Cındırıyğan arvad çığırdı:

– Ay avaranın biri avara!

“Pataqon qarı” deyilən arvad əllərini qəzəblə bir-birinə çırpdı:

– Bir bədbəxtlik olacaq, bu lap yəqindir. Qonşuluğumuzda xırdaca saqqallı lotu oğlan var, o, hər səhər mənə rast gələrdi:

qolunda da – qırmızı ləçəkli qəşəngcə bir qız olardı; bu gün görürəm ki, onun qolunda qız yoxdur, əlində tüfəng var. Başə qarı mənə deyirdi ki, orada... inqilab olub... orada ey, o buzov olan yerdə! – Pontuazda. İndi sən bu əlitapançalı uşağa bax, bu dələduza bax! Deyəsən, Selestinlər topla doludur. Axı hökumət belə dələduzlarla neyləsin; bunlar heç özləri də bilmirlər nə eləsinlər, ancaq onu bilirlər ki, camaatı dolanmağa qoymasınlar; axı camaat bütün bu bəlalardan təzə-təzə canını qurtarmışdı, təzə-təzə sakit olmağa başlamışdı! Ah, pərvərdigara, mən yazıq kraliçamızı arabada aparanda gördüm! Yenə də bütün bu həngamələrdən tütün bahalanır. Bu rəzalətdir! Ax, quldurun biri quldur, mən, yəqin ki, səni gilyotində görəcəyəm!

– Sən fısıldayırsan, qarıcıq, o xortumunu yaxşıca silsənə!

Qavroş bunu deyib yoluna düzəldi.

Döşəmə küçəsinə çatanda cındırıqan qarı yadına düşdü, o, ucadan belə bir monoloq söylədi:

– Sən nahaq yerə inqilabçıları söyürsən, ay zirzibil yığın! Bu tapança axı sənin üçün işləyəcək! Sənin üçün işləyəcək ki, daha çox yeməli şey tapasan, zənbilinə yığasan!

Birdən o, dal tərəfdən səs eşitdi: Pataqon qarı onun ardınca gəlirdi, uzaqdan yumruğu ilə onu hədələyərək çıxıra-çıxıra deyirdi:

– Bic, haramzadə!

Qavroş ona belə cavab verdi:

– Tüpürürəm mən sənə hündür ağac başından!

Bir az sonra o, Lamuanyonun evi qabağından keçirdi. Burada çıxıraraq dedi:

– Döyüşə, irəli!

Elə o saat da onu qəm-qüssə basdı. Məzəmmətlə öz tapançasına baxdı, sanki, onu rıqqətə gətirmək istəyirdi:

– Mən vuruşmağa gedirəm, amma sən vura bilmirsən!

Xırdaca bir it də adamın diqqətini başqa şeydən ayıra bilər. Qavroşun yanından balaca, arıq tula keçirdi; ona yazığı gəlib, belə dedi:

– Ay yazıq ham-ham, elə bil, sən çəllək udmusan, çəlləyin bütün qurşaqları görünür...

Sonra Orm-Sen-Jervə tərəf yol aldı.

DƏLLƏYİN HAQLI YERƏ QƏZƏBLƏNMƏSİ

Bizə məlumdur ki, bir dəllək iki uşağı öz qarısından qovmuşdu, Qavroş da onlar üçün filin qonaqpərust qarnını genişcə açmışdı, indi o abırlı dəllək öz dükənində, İmperiya dövründə qulluq edən qoca legioner əsgərin saqqalını qırmaqla məşğul idi. Onlar söhbət edirdilər. Məlum şeydir ki, dəllək bu qoca əsgərlə qiyamdan sonra general Lamarkdan danışdı; Lamarkdan da söhbət imperatora keçdi. Prüdom bu dəlləklə əsgərin söhbətini eşitsəydi, bunu bəzəyər, ona “Ülgüclə qılıncın söhbəti” – deyərdi.

Dəllək soruşdu:

– Cənab, imperator atın üstündə necə, özünü saxlaya bilirdi?

– Yaxşı saxlaya bilirdi. O, atın üstündən yıxılmağı bacarmırdı. Çünki o heç yıxılmamışdı.

– Onun atları yaxşı idi? Yəqin, atları çox gözəlmiş?

– O gün ki, iltifat buyurub mənə xaç verdi – onda onun atına baxdım. Bu, başdan-başa ağ, yorğa madyandı. Atın qulaqları bir-birindən çox aralı idi; beli çox batıqdı; zərif, qara ulduzlu başı vardı; boynu çox uzundu, qıçları möhkəmdi, böyürləri şişkindi, çiyinləri yuvarlaqdı, sağrısı iri idi, hündürlüyü də on beş qarışdan bir az çox olardı.

Dəllək dedi:

– Çox yaxşı at imiş!

– Bəli, bu, əlahəzrətin minik atı idi.

Dəllək hiss etdi ki, söylənilən belə mühüm sözdən sonra bir az susmaq lazımdır; bunu ağılına vurduqdan sonra yenə sözə başladı:

– İmperator bircə dəfə yaralanmışdı, elə deyil, cənab?

İmperator yaralananda bu qoca əsgər onun yanında imiş, buna görə də o, lovğa-lovğa və sakitcə dedi:

– Dabanından yaralanmışdı. Ratisbon ətrafında. O gün o çox qəşəng geyinmişdi, onu heç belə qəşəng geyinən görməmişdim. Təzə pul kimi tərtemizdi.

– Cənab qocaman əsgər, elə güman etmək olar ki, siz bir neçə dəfə yaralanmışınız, elə deyil?

Əsgər soruşdu:

– Mən? Bu, əhəmiyyətsiz şeydir! Marenqo ətrafında peysərimə iki qılinc zərbəsi dəydi, Austerlits ətrafında sağ qoluma, İyena ətrafında sol buduma güllə dəydi, Fridland ətrafında, bax, burama süngü soxdular, Moskva ətrafında yeddi-səkkiz yerdən nizələndim, Lüsən ətrafında bomba qəlpəsi barmağımı qırıq-qırıq elədi... Hə, Vaterloo vuruşmasında da ombamı top saçması yaraladı. Elə bu, vəssalam.

Dəllək təmtəraqlı ifadə ilə ucadan dedi:

– Vuruşma meydanında ölmək nə gözəldir! Mənə qalırsa, vallah, mən köhnə yataqda dərmanla, dava ilə, təpitmə ilə, şırıncı ilə, işləmə, habelə yavaş-yavaş, ağır-ağır, gündə bir az ölməkdənsə, qarınma top gülləsi dəyməyi daha üstün tuturam!

Əsgər:

– Siz ağzınızın dadını bilirsiniz, – dedi.

Əsgər bu sözü təzəcə demişdi ki, qulaqbatırıcı gurultudan dükən tir-tir əsdi. Vitrinin şüşəsi birdən ulduzaoxşar deşiklə bəzəndi.

Dəllək kətan kimi ağardı.

– Aman Allah, bu odur!

– Nə?

– Top gülləsi.

– Top gülləsi nə edir, budur, bax!

Əsgər əyilib yerdə diyirlənən şeyi götürdü. Bu, döşəmə daşı idi.

Dəllək sılan şüşəyə sarı cumanda gördü ki, Qavroş var gücü ilə Sen-Jan bazarına qaçır. Dəlləyin hərəkəti Qavroşun yadından çıxarmışdı: uşaqların heyfini çıxmaq üçün onu özünə xas olan yolla təbrik etmək istəyirdi, bu arzu ilə də daş atıb onun pəncərəsini sındırmışdı.

Dəlləyin ağarmış bənizi göyərdi; o, xırıltılı səslə dedi:

– Bilirsinizmi, onlar ancaq pislik etmək üçün pislik edirlər! O uşağa axı nə pislik eləyiblər?

Dördüncü fəsil

UŞAQ QOCAYA TƏƏCCÜB EDİR

Bu zaman, keşikçi məntəqəsinin tərksilah edildiyi Sen-Jan bazarında, Qavroşla bir dəstə adamın strateji birləşməsi baş verdi; bu dəstəni Anjolras, Kurfeyrak, Kombefer və Feyi idarə edirdi. Hamı silahlı

idi. Baorel ilə Jan Prüver gəlib onları tapdı, dəstədəki adamların sayı artdı. Anjolasın tüfəngi qoşalülə idi, Kombeferink legion nömrəli milli qvardiya tüfəngi idi; toqqasına iki tapança da taxmışdı; tapançalar yaxasiaçıq sürtükunun altından görünürdü. Jan Prüver köhnə süvari muşketonla, Baorel karabinlə silahlanmışdı. Kurfeyrak əlindəki əsanı hərləyirdi: sonra bu əsanın içindəki nizəni çıxartdı. Feyi qılıncını sıyraraq dəstənin qabağında gedir, “Yaşasın Polşa!” – çığırdı.

Onlar Morland küçəsi ilə tövşüyə-tövşüyə gedirdilər: nə başlarında şlyapa, nə boyunlarında qalstuk vardı; gözləri od kimi parlıdırdı; yağış onları islatmışdı. Qavroş sakitcə onlara yaxınlaşdı:

– Hara gedirik?

Kurfeyrak:

– Gedək, – dedi.

Feyi hamıdan dalda gəlirdi, daha doğrusu, tullanırdı; balıq özünü suda necə hiss edirsə, Baorel də özünü qiyamçılar arasında elə hiss edirdi. Onun əynində moruq rəngli jaket vardı, sinəsi də sözlə dolu idi: bu söz ehtiyatı ilə o, hər şeyi məhv edə bilərdi. Yoldan keçən bir adam onun jiletini görüb, özündən çıxdı, qorxudan özünü itirərək çığırdı:

– Qırmızılar gəldi!

Baorel onun səsinə səs verərək dedi:

– Qırmızılar, qırmızılar! Burjua, bu nə mənasız qorxudur! Məsələ, mən al lələdən heç qorxmuram, qırmızı papaq da məni dəhşətə salmır. İnanın mənə, burjua, qırmızıdan ancaq mal-qara qorxur!

Divarda bir vərəq kağız gördü, kağızda davakarlıqla heç əlaqəsi olmayan adi sözlər yazılmışdı: “Yumurta yeməyə icazə verildi”. Bu, Paris arxiyepiskopunun öz “müridlərinə” göndərdiyi pəhriz naməsi idi.

Baorel ucadan dedi:

– Müridlər! Bu, nəzakətli üsulla “sürü” deməkdir.

Naməni divardan dartıb qopartdı, bununla da Qavroşun ürəyini ələ aldı. İndi Qavroşun gözü Baoreldə idi.

Anjolas:

– Baorel, – dedi, – sən düzgün iş tutmadın. Sən gərək bu icazənaməni qopartmayaydın, məsələ onda deyil, qəzəbini boş yerə sərf edirsən. Döyüş sursatını qoru. Təkbaşına nə tüfəngdən, nə ürəkdən atəş açma!

Baorel ona etiraz etdi:

– Hər kəsin öz üsulu var. Yepiskopun nəsr sahəsində etdiyi bu məşq məni təhqir edir, mən yumurtanı icazəsiz yemək istəyirəm. Sənin üsulun – buz altında qaynamaqdır, amma mən əylənirəm. Bir də ki heç də öz-özümü sərf etmirəm, hazırlaşırım. And olsun Herkulesə, naməni də ona görə çırdım ki, bir balaca ləzzət alım!

“Herkules” sözü Qavroşu çox təəccübləndirdi. O, bir şey öyrənmək üçün həmişə fürsətdən istifadə edirdi, bayaq elanı cıran adama o, böyük hörmət bəsləyirdi. Qavroş ondan soruşdu:

– “Herkules” nə deməkdir?

Baorel ona belə cavab verdi:

– Latınca bu, “belə də şey olar” deməkdir.

Bu arada Baorel, pəncərədən onlara baxan solğun rəngli, qarasıq qallı cavan bir oğlan gördü, görünür, o, “Əlifba dostları”ndan biri idi; Baorel çığırılıb ona dedi:

– Patronları tez gətir! *Para bellum!*¹ – Qəşəng kişi! Bu, doğrudur. – Qavroş indi latın dilini başa düşürdü.

Onların ardınca hay-küy sala-sala, bir yığın adam gəlirdi; bunlar da: tələbə idi, rəssamdı, Eks Kuqurda cəmiyyətinin üzvü olan cavan oğlanlardı, əlidəyənəkli, əlisüngülü fəhlələrdi, liman hambalları idi, bunlardan bəzisinin toqqasında Kombefer kimi tapança vardı. Bu izdihamın içində bir qoca vardı; üzdən o, çox qoca görünürdü. Onun silahı yox idi; o, fikrə dalmış kimi görünə də, dəstədən geri qalmamağa çalışırdı. Qoca Qavroşun gözüne sataşdı.

Qavroş soruşdu:

– Bunəş!

– Elə-belə qocadır.

O, cənab Maböf idi.

Beşinci fəsil

QOCA

Baş verən hadisəni nəql edək.

Draunlar hücumu keçəndə Anjolras və onun dostları Zəng Qülləsi bulvarından, hökumətin taxıl anbarları qabağından keçib-

¹ *Para bellum* – davaya hazırlaş. (*lat.*) Latınca *bellum* (dava) sözünün tələffüzü, fransızca *bel homme* (qəşəng kişi) sözünün tələffüzünə çox yaxındır.

gedirdi. Anjolras, Kurfeyrak, Kombefer, Bassompyer küçəsi ilə “Barrikadalara!” – çığıra-çığıra irəliləyən dəstənin içərisində idi. Onlar Ledigör küçəsində ağır-ağır gedən bir qocaya rast gəldilər.

Qoca sərxoş kimi səndələyə-səndələyə gedirdi – onların diqqətini də cəlb edən bu oldu. Bir də ki səhərdən bəri yağış çisələyirdi, indi də bərk yağış yağırı, amma qoca şlyapasını əlində tutmuşdu. Kurfeyrak Maböf babanı tanıdı. Qoca ilə o, əvvəldən tanışdı, çünki Mariusu bir neçə dəfə onun evinə qədər ötürmüşdü. O bilirdi ki, əvvəllər kilsə ağsaqqalı, kitab həvəskarı olan bu qoca dinc və çox çəkingən adamdır, belə adamın bu qarğışlıq içində, hücum edən süvarilərdən bir neçə addım kənarda, başıaçıq yağış altında, atışmanın mərkəzində, güllə altında görünməsi onu heyrətə saldı; qocaya yaxınlaşdı, iyirmi beş yaşlı qiyamçı ilə səksən yaşlı qoca arasında belə bir söhbət oldu:

– Cənab Maböf, gedin evinizə.

– Niyə?

– Vuruşma başlanır.

– Çox gözəl.

– Cənab Maböf, qılıncları işə salacaqlar, tüfənglərdən güllə atacaqlar.

– Çox gözəl.

– Toplardan atəş açacaqlar.

– Çox gözəl. Bəs siz hara gedirsiniz?

– Biz hökuməti yıxmağa gedirik.

– Çox gözəl.

O da qiyamçılara qoşuldu. Bundan sonra bircə kəlmə də söz danışmadı; addımlarını möhkəm atmağa başladı; fəhlələr qolundan tutmaq istədilər, o, başını yelləyərək buna razı olmadı. Maböf dəstənin ön sırasında gedirdi, bütün hərəkəti oyaq adam hərəkəti, üzü isə yatan adam üzü kimi idi.

Tələbələr pıçıltı ilə bir-birinə deyirdi:

– Nə qəribə qocadır. – Dəstədəki adamlar arasında belə bir söz yayıldı – bu qoca vaxtilə Konventin üzvü olmuşdur, padşahı öldürmüşdür.

Bütün izdiham Şüşə küçəsinə qədəm qoydu. Balaca Qavroş qabaqda gedir, səsi yetdikcə nəğmə oxuyurdu, o, elə bil ki, şeypurçunun canlı şeypuru idi.

Qavroş bu sözləri oxuyurdu:

Nurlu ay dikəlidir, göyə çəkilir.

– Vədə çatmadımı? – Şəbnəm tökülür, –
Qaraqabaq Jannadan sual etdi Jan.

Dru, dru, dru,

Şatuya doğru!

Kral, xaliq, köhnə cırıq çəkmə, bir də

Əzik quruş var-dövlətim.

Mənə dimdiyiniz, dost, dəyməsin, bax!

İki sərçə durdu olmamış sabah,

Qaranlıq yuvaya şəh süzüldü, qalx.

Dru, dru, dru,

Passiyə doğru!

Kral, xaliq, köhnə cırıq çəkmə, bir də

Əzik quruş var-dövlətim.

Balaca sərçələr, sanki, sərxoşdu,

İki xoruz kimi yaman döyüşdü,

Talada gülməkdən pələng tir düşdü.

Dru, dru, dru,

Medona doğru!

Kral, xaliq, köhnə cırıq çəkmə, bir də

Əzik quruş var-dövlətim.

Onlar cikkildəşib saldı vur-həşir.

– Vədə çatmadımı? – Artıq şəh düşür, –
Qaraqabaq Jannadan Jan cəld soruşur.

Dru, dru, dru,

Pantənə doğru!

Kral, xaliq, köhnə cırıq çəkmə, bir də

Əzik quruş var-dövlətim.

Onlar Sen-Merriyə tərəf gedirdilər.

TƏZƏ GƏLƏNLƏR

Dəstədəki adamların sayı hər an artırdı. Talaşa küçəsinə çatan da ucaboylu, çalsaçlı, çalsaqqallı bir adam dəstəyə qoşuldu; Anjolasla Kombefer onun məğrur, kobud sifətini gördülər; onlar bu adamı tanımırdılar. Qavroş nəğmə oxuya-oxuya, fit çala-çala, hay-küy sala-sala sınıq tapançasının dəstəyini dükanların pəncərə-qapılarına vura-vura gedirdi, onun başı öz hay-küyünə, öz yerişinə qarışmışdı, buna görə də çalsaçlı adama qətiyyənlə fikir vermirdi.

Elə oldu ki, dəstə Şüşə küçəsinə dönəndə Kurfeyrakın qapısı qabağından keçdi.

Kurfeyrak dedi:

– Bu, lap yerinə düşdü: pul kisəsi yadımdan çıxıb evdə qalıb, şlyapam da itib, – dəstədən ayrıldı, yüyürə-yüyürə pillələri dörd-dörd qalxaraq, öz otağına girdi. Köhnə şlyapasını, pul kisəsini, bir də iri, çərgül qutunu götürüb, otaqdan çıxdı: qutu çirklə tuman-köynək altında gizlədilmişdi. Yüyürə-yüyürə aşağı enəndə dalandar arvad onu səslədi:

– Cənab de Kurfeyrak!

Kurfeyrak ondan soruşdu:

– Dalandar, sizin adınız nədir?

Dalandar buna təəccüb etdi:

– Siz yaxşı bilirsiniz ki, adım Veven xaladır.

– Yadıңызda saxlayın, siz bir də mənə cənab de Kurfeyrak desəniz, mən də sizə de Veven xala deyəcəyəm. İndi deyin görüm, nə var? Nə olub?

– Burada bir adam var, sizi görmək istəyir.

– Kimdir?

– Bilmirəm.

– Haradadır?

– Mənim daxmamda.

Kurfeyrak çığırdı:

– Qoy cəhənnəm olsun!

– Axı bir saatdan çoxdur o, sizi gözləyir.

Bu zaman dalandarın xırdaca daxmasından solğunbənizli, bala-caboylu, üzü çilli, arıq bir oğlan çıxdı, zahirən o, cavan fəhləyə oxşayırdı; o, yırtıq köynək, zolaqlı parçadan yamaqlı şalvar geymişdi, kişidən çox, paltarını dəyişmiş qıza bənzəyirdi. O, Kurfeyraka müraciət edərək dedi:

– İcazə verin sizdən bir şey soruşum, mən cənab Mariusu görə bilərəmmi? – Lakin onun səsi heç də qız səsinə oxşamırdı.

– O, burada yoxdur.

– Bu axşam qayıdacaqmı?

– Mən heç şey bilmirəm.

Sonra əlavə etdi:

– Məni desəniz, mən qayıtmayacağam.

Cavan oğlan ona diqqətlə baxaraq soruşdu:

– Niyə?

– Ona görə.

– Siz hara gedirsiniz?

– Sənə nə?

– O qutunu mən apara bilərəmmi?

– Mən bərrikadaya gedirəm.

– Mən də sizinlə gedə bilərəmmi?

Kurfeyrak:

– Özün bil, – dedi. – Küçə azaddır, döşəmə yollar da hamı üçündür.

Kurfeyrak yüyürə-yüyürə dostlarının ardınca getdi. Dəstəyə çatanda qutunu yoldaşlarından birinə verdi. O ancaq on beş dəqiqədən sonra gördü ki, cavan oğlan, doğrudan da, ardınca gəlir.

İnsan yığını heç vaxt istədiyi yerə getmir. Onu, sanki, şiddətli külək sürükləyib aparır – bunu yuxarıda demişdik. Dəstə Sen-Merridən keçərək, Sen-Deni küçəsinə gəlib çıxdı – bunun necə olduğunu onlar heç özləri də yaxşı bilmirdilər.

On ikinci kitab

“KORİNF”

Birinci fəsil

“KORİNF”in TARİXİ

İndiki parisililər Mərkəzi bazar tərəfdən Rambüto küçəsinə qədəm qoyduqda, sağ tərəfdə, Möndötür küçəsi qabağında səbətçi dükənini görürlər; dükənin lövhəsi – imperator Birinci Napoleonun təsviri verilən səbətdir; səbətin altında bu sözlər yazılmışdır:

NAPOLEON BURADA SÖYÜD ÇUBUĞUNDAN TOXUNMUŞDUR

Lakin onların cəmisi otuz il bundan əvvəl bu məhəllənin şahidi olduğu dəhşətli hadisələrdən heç də xəbərləri yoxdur.

Burada Şanvrer adlı küçə və “Korinf” adlı məşhur meyxana vardı; keçmişdə bu Şanvreri sözü “Şanvereri” yazılırdı.

Bu yerdə düzələn barrikada haqqında nələrlə söylənildiyini yadırmıza salaq; lakin Sen-Merri barrikadası həmin barrikadanı kölgədə buraxdı. Şanvreri küçəsində olan və indi artıq unudulan, üzərinə keçmişin dərin zülməti çökən o məşhur barrikada haqqında bir az məlumat vermək istəyirik.

Oxucuların icazəsi ilə hadisəni daha aydın təsvir etmək üçün adi üsuldan istifadə etmək istəyirik; bu üsuldan Vaterloonun təsvirində də istifadə etmişdik. Bir adam, indi Rambüto küçəsi başlanan yerdə, lakin o zaman Sent-Estam kilsəsi yaxınlığında, Mərkəzi bazanın şimal-şərq tinində olan evləri düzgün təsvir etmək üçün gərək öz fikrində N hərfini yazsın; bu hərfin üst tərəfində Sen-Deni küçəsini, alt tərəfində bazarı götürsün; onda hərfin şaquli xətləri Böyük Sərsəri və Şanvreri küçələrini, orta xətti isə Kiçik Sərsəri

küçəsini göstərmiş olardı. Köhnə Mondetur küçəsi N hərfinin bütün xətlərini kəsib keçir, heç gözlənilməyən yerdə tinlər əmələ gətirirdi. Bu qayda ilə bu dörd dolaşq küçə, yüz kvadrat *tuaz*¹ sahədə, Mərkəzi bazar və Sen-Deni küçəsi ilə Qu quşu və Vaizlər küçəsi arasında yeddi kiçik, qərribə görünüşlü məhəllə əmələ gətirirdi; bu məhəllələrin bəzisi böyük, bəzisi kiçikdi; bunlar həm əyri-üyrü vəziyyətdə idi, elə bil ki, təsadüfi olaraq burada yerləşdirilmişdi, həm də tikinti yerində olan iri daş parçaları kimi dar yarıqlarla bir-birindən ayrılırdı.

Biz “dar yarıq” deyirik, çünki səkkizmərtəbəli köhnə evlərlə əhatə olunan bu kiçik, qaranlıq, dar, əyri-üyrü küçələr haqqında bundan daha aydın təsəvvür yarada bilmirik. Həmin evlərin yaşı o qədər çox idi ki, Şanvreri və Kiçik Sərsəri küçəsində onlara ön tərəfdən, tirdən sıra ilə dayaq vurulmuşdu, bu tirlər evdən-evə uzanıb gedirdi. Küçə dar, çirkab qanovu enli idi, adamlar həmişə yaş küçədən, zirzəmiyə oxşayan xırdaca dükanların, dəmir qurşaqlı yoğun daş tumbaların, üfunətli zibil yığınlarının, iri, köhnə dəmir barmaqlıqlı darvazaların qabağından keçib-gedirdi. Rambüto küçəsi bunların hamısını məhv elədi.

*Mondötür*² sözü bütün bu küçələrin əyri-üyrü olduğunu çox gözəl ifadə edir. Mondetur küçəsinə bitişən Pirüet küçəsinin adı bunu daha aydın göstərir.

Yolla gedən bir adam Sen-Deni küçəsindən Şanvreri küçəsinə dönəndə küçənin get-gedə daraldığını görürdü, sanki, uzun qıfa girmişdi. Bu balaca küçənin sonuna çatanda qarşıda, Mərkəzi bazar tərəfdən yolunu bir sıra hündür evlər kəsirdi, bu zaman o, sağda və solda iki qaranlıq, dar yolu görməsəydi, elə zənn edərdi ki, dalana düşmüşdür. Bu iki qaranlıq, dar yol *Mondötür* küçəsi idi: küçə uzanaraq bir tərəfdən Vaizlər küçəsi ilə, o biri tərəfdən Qu quşu və Balaca Səfil küçəsi ilə birləşdi. Dalana oxşayan küçənin sonunda, sağ tərəfdəki dar yolun tinində burun kimi qabağa çıxan, o biri evlərə nisbətən alçaq ev vardı.

Həmin bu ikimərtəbəli evdə üç yüz il idi ki, məşhur meyxana yerləşirdi. Bu meyxana qoca Teofilin aşağıdakı beytlə təsvir etdiyi yeri hay-küylü şənliklə doldurmuşdu.

Orda ya qorxulu skelet gəzir,
Asmışdır özünü ya da bir aşıq.

¹ *Tuaz* – Fransada sahə həcmnin ölçüsü

² *Mondötür* – əyri-üyrü dağ (fr.)

Bura meyxana üçün əlverişli yerdə. Meyxana nəsil-dən-nəslə keçir, atadan oğula qalır.

Matürən Renyenin vaxtında meyxanaya “Qızılgül dibçəyi” deyirdi; o zaman rebus dəbdə olduğundan, meyxananın lövhəsini çəhrayı rənglə rənglənmiş¹ dirək əvəz edirdi. Keçən əsrdə gözəl rəsamlardan biri olan, indi isə kobud bir cərəyan tərəfindən həqarətlə yad edilən hörmətli Natuar həmin bu meyxanada, vaxtilə Renyenin şərab içdiyi masada dəfələrlə şərab içmişdi və öz təşəkkürünü bildirmək üçün çəhrayı dirəkdə bir salxım Korinf üzümünün şəklini çəkmişdi. Meyxana sahibi bundan son dərəcə sevinərək öz lövhəsini dəyişmişdi – üzüm salxımı altından qızıl xətlə “Korinf üzümü” sözlərini yazdırmışdı. “Korinf” sözü də buradan meydana gəlmişdi. Sərxoş üçün söz buraxmaqdan təbii şey yoxdur. Söz buraxmaq – cümlənin əyri-üyrülüğüdür. “Korinf” sözü “Qızılgül dibçəyi” sözünü yavaş-yavaş sıxışdırıb, aradan çıxartdı. Bu meyxanaçılar sülaləsinin son nümayəndəsi olan Hüşlünün rəvayətdən qətiyyətlə xəbəri yox idi, buna görə də əmr etdi, dirəyi göy rənglə rəngləndilər.

Bu meyxana belə idi – aşağıdakı zalda piştaxta, ikinci mərtəbədəki zalda bilyard vardı; ensiz pilləkən burula-burula birinci mərtəbənin tavanından keçirdi; masaların üstünə şərab qoyulmuşdu; divarları his basmışdı; gündüzün günorta çağında burada şam yanırdı. Pilləkən aşağıdakı zaldan zirzəmiyə enirdi. Üçüncü mərtəbədə Hüşlü özü yaşayırdı. Ora ikinci mərtəbədəki böyük zala açılan kiçik qapının arxasından xırdaca pilləkənlə qalxırdılar. Taxtapuşun altında, çardaqda iki balaca otaq vardı ki, burada qulluqçular yaşayırdı. Birinci mərtəbədə həm mətbəx, həm də piştaxtalı zal yerləşirdi.

Hüşlü dayı, yəqin ki, kimyəgər kimi anadan olmuşdu, amma ondan aşpaz çıxmışdı; meyxanasında nəinki içirdilər, yemək də yeyirdilər. O çox gözəl xörək icad etmişdi, bu xörəyi ancaq onun meyxanasında yemək olardı, bu, içi doldurulmuş sazan balığı idi, buna o “*carpes au gras*”² deyirdi. Belə balıqları Hüşlünün meyxanasında XVI Lüdovik vaxtında şam, ya lampa işığında yeyirdilər; masaların da üstünə süfrə yerinə müşəmbə salırdı, müşəmbə də masaya mismarlanardı. Bura uzaq yerlərdən də gələrdilər. Bir gün

¹ Pot aux Roses (qızılgül dibçəyi) – “çəhrayı dirək” kimi də tələffüz edilir.

² Yağlı sazan balıqları (*fr.*)

Hüslü yoldan keçənləri öz “ixtisası” ilə tanış etməyi lazım bildi; onun öz xörəkləri olduğu kimi, öz imlası da vardı. Fırçanı qara boyalı küpəyə batırıb bu diqqətəlayiq sözləri divara yazdı:

Carpes ho gras

Qış ayları, yağan nisan yağışları, dolu ilk sözün son hərfini – (s) son sözün ilk hərfini – (g) silməyi münasib bildiyindən, nəticədə aşağıdakı sözlər qalmışdı:

Carpe ho ras

Pis havaların, yağışların təsiri nəticəsində adi meyxana elanı dərin mənalı məsləhət olmuşdu.

Bu qayda ilə, heç demə, Hüslü fransızcanı bilmədiyi halda latınca bilirmiş, mətbəx ona fəlsəfi kəlam yaratmağa kömək etmişdi, o ancaq Karemi kölgədə buraxmaq istərkən Horatsi¹ ilə bir səviyyəyə qalxmışdı. Qərribə burasıdır ki, bu kəlam həm də “Mənim meyخانama girin” mənasını verirdi.

İndi bu şeylərin heç izi də qalmamışdı. 1847-ci ildə bu əyri-üyrü Mondötür küçəsinin ora-burası sökülmüş, genişləndirilmişdi, indi, yəqin ki, həmin küçə daha yoxdur. Şənvərə küçəsi ilə “Korinf” meyخانası Rambüto küçəsinin daş döşəməsi altında itib getdi.

Biz əvvəl də demişdik ki, “Korinf” meyخانası Kurfeyrakla dostlarının görüş yeri idi. “Korinf”i Qranter kəşf etmişdi. Onu divarda yazılan “carpe ho ras” sözləri cəlb edərək meyخانaya salmışdı, sonra da o, “carpes au gras” xatirinə oraya getmişdi. Onlar burada yeyirdilər, içirdilər, çığırırdılar; az da pul verirdilər, çox da verirdilər, heç vermirdilər də – bununla belə, hamını açıq ürəklə qarşılayırdılar. Hüslü dayı xoştəbiətli adamdı.

Bəli, Hüslü xoştəbiətli adamdı, eyni zamanda, dalaşqan meyxanaçı idi – meyxanaçıların gülməli növündəndi. Elə bil ki, həmişə ovqatı təlx idi. O, sanki, öz müştərilərini qorxutmağa çalışırdı, meyخانaya gələnləri görüb deyirdi, üzünə baxanda deyirdi ki, adamlara axşam yeməyi vermək əvəzinə, onlarla dalaşmaq istəyir. Bununla belə, hamı burada açıq ürəklə qarşılanırdı. Hüslünün belə qəribəliyi adamları onun meyxanasına cəlb edirdi, cavanların da əylənməsinə

¹ Latınca “*carpe horas*” – (saatı əldən vermə), yəni “firsəti əldən vermə” sözü Horatsinin məşhur “*carpe diem*” – “günü əldən vermə” sözünü xatırladır.

səbəb olurdu: onlar bir-birini dəvət edərək deyirdi: “Gedək Hüşlü dayının deyilməsinə qulaq asaql!” O, bir zamanlar qılınc oynatma müəllimi olmuşdu. Bəzən o heç gözlənilmədən, qulaqbatırıcı səslə gülürdü. Kimin ki gur səsi var – o, xoştəbiətli adamdır. Üzdən qaracaqabaq da olsa, əslində, zarafatçı adamdı, ona heç şey adamı qorxutmaq kimi ləzzət vermirdi, o, tapançaşəkili burunotu qabını xatırladırdı: belə tapança atılarda adamı ancaq asqırır.

Onun arvadı Hüşlü xala saqqallı və çox eybəcər arvaddı.

Hüşlü 1830-cu ildə öldü. “Yağlı sazan balığı”nı bişirmək sirri də onunla yox olub getdi. Onun bu dərddən onunmayan arvadı ərinin işini davam etdirirdi. Ancaq bişirilən xörəklərin keyfiyyəti çox pisləşdi; verilən şərab həmişə pis olardı, indi daha da xarablaşdı. Kurfeyrakla dostları, Bossüenin dediyinə görə, “Hüşlü xalaya yazıqları gəldiyi üçün” yenə də “Korinf”ə gəlirdilər.

Təngnəfəslik və eybəcərlik Hüşlü xalaya kənd həyatı xatirələrini söyləməyə mane olmurdu. Bu xatirələri o, elə danışırdı ki, adamı danıxdırmırdı. Hüşlü xalanın xüsusi danışq ədəsi vardı, bu, onun kənd və qızlıq həyatına aid olan söhbətlərini maraqlı edirdi. Deyirdi: “Qızlıq günlərində görürdün ki, yemişan kolunda cəh-cəh vuran birəbitdən quşuna qulaq asırdım, daha mənə bu dünyada heç şey lazım deyildi”.

İkinci mərtəbədəki zal böyük, uzun otaqdı, “Restoran” da burada yerləşirdi; burada çoxlu kürsü, oturacaq, stul, uzun taxt və masa vardı; köhnə, bir qıçı sınıq bilyard da burada idi. Bura burma-burma pilləkənlə qalxırdılar; pilləkən zalın küncündə, gəmi trapı kimi çargül bir deşik şəklində qurtarırdı.

Çardağa oxşayan zalın bircə ensiz pəncərəsi vardı, həmişə də orada lampa yanırı. Dörd ayağı olan hər mebel bu zalda özünü elə aparırdı ki, elə bil, üç ayağı var. Əhənglə ağardılmış divarların bircə bəzəyi vardı – o da xanım Hüşlünün şərəfinə yazılmış dördmiserli qitə idi:

On addımdan heyrət verir, iki addımdan dəhşət,
Burnunda da tükklü, iri ziyil vardır bədheybət.
Qorxarsan ki, yaxın dursan üz-gözünə asqırar.
Burnununsa öz ağzına, sanki, düşmək qəsdı var.

Şeir kömürlə divara yazılmışdı.

Xanım Hüşlü şeirdə təsvir edilən adama çox oxşayırdı; o, halını pozmadan, səhərdən axşama kimi bu şeirin qabağundan oyan-buyana keçirdi. Xanım Hüşlünün Matlota və Jiblota adlı iki qulluqçusu vardı ki, onlar ancaq bu adla məşhur idilər¹. Onlar xanım Hüşlüyə masa üstünə qırmızı, pis şərab dolu xırdaca səhənglər qoymağa, saxsı qablarda ac müştərilərə cürbəcür horra verməyə kömək edirdilər. Matlota kök, girdə, kürən, qışqınqçı arvaddı; vaxtilə o, mərhum Hüşlünün sevimli qulluqçusu idi; dünyada hər necə bədheybət əfsanəvi məxluq varsa, o, bunların hamısından eybəcər idi. Lakin qulluqçu gərək hər işdə birinci yeri öz sahibinə versin; buna görə də Matlota xanımından az eybəcər idi. Jiblota isə uzundraz, arıq, sısqqa, düşkün, solğunüzlü arvaddı, elə bil ki, yorğunluq xəstəliyinə tutulmuşdu; gözlərinin altı qara olardı, həmişə də yerə baxardı; səhər hamıdan tez durar, axşam da hamıdan gec yatardı; o, hamıya, hətta Matlotaya da qulluq edərdi; özü də dinməz-söyləməz, yorğun, mülayim, yuxulu təbəssümlə gülümsərdi.

Meyxananın zalına girəndə müştərilərin nəzərini qapıya yazılmış iki misra şeir cəlb edirdi – şeri Kurfeyrak tabaşirlə yazmışdı:

Bacarırsan, qonaq elə,
Hünərin var, özün ye.

İkinci fəsil

ŞƏN İÇKİ MƏCLİSİ NƏ İLƏ QURTARDI

Molu Leql ən çox Jolinin yanında olurdu. O, quş kimi hər budaqda özünə məskən tapa bilirdi. Bu iki dost bir yerdə yaşayırdı, bir yerdə yeyirdi, bir yerdə yatırdı. Onların hər şeyi, hətta qismən Müziketta da, ümumi idi. Sanki, əkizdilər, bir-birindən heç ayrılmırdılar. İyunun beşində, səhərçağı onlar “Korinf”ə yemək yeməyə getdilər. Joliyə soyuq dəymişdi, bərk zökəmdi, burnu tutulmuşdu. Leql də zökəm olmağa başlayırdı. Leqlin sürtuku köhnə idi; Joli yaxşı geyinmişdi.

¹ *Matelote* (matlot) – balıqdan hazırlanmış xörək, *gibelotte* (jiblot) – adadovşanıdan hazırlanmış yemək

Onlar “Korinf”in qapısına çatanda səhər saat doqquz olardı.
İkinci mərtəbəyə qalxdılar.

Matlota ilə Jiblota onları qarşıladi.

Leql:

– İstridyə, pendir, donuz qaxacı ver, – dedi.

Sonra masanın yanında oturdular.

Meyxanada başqa bir kəs yox idi.

Jiblota Joli ilə Leqli tanıdı, masaya bir şüşə şərab qoydu.

Onlar istridyə yeməyə başlamışdılar ki, pilləkəndən baş görün-
dü, kiminsə səsi eşidildi:

– Buradan keçirdim. Küçədə bri pendirinin gözəl qoxusunu
duydum. İçəri girdim.

Bu, Qranter idi.

O, kətli götürüb, Joli ilə Leqlin yanında oturdu.

Jiblota Qranteri görüb, masanın üstünə iki şüşə şərab qoydu.

Cəmi üç şüşə oldu.

Leql Qranterdən soruşdu:

– Sən iki şüşə içmək istəyirsən?

Qranter:

– Burada hamının ağı başındadır, – dedi, – bircə sən sarsaq-
san. İki şüşə şərab da kişini təəccübləndirər, bu, harada görünüb?

Dostlar yeməkdən, Qranter şərabdan başladı. Şüşənin yarısı
bir anda boşaldı.

Leql soruşdu:

– Sənin mədəndə dəşik var-nədir?

Qranter:

– Dəşik sənin dirsəyindədir, – cavab verdi.

Stəkandakı şərabı içərək əlavə etdi:

– Ay meyit üstə nitq deyənlər qartalı Leql, sənin sürtükün köh-
nədir.

Leql ona belə cavab verdi:

– Bəli, köhnədir. Mənimlə sürtükümün arasında ev dolanaca-
ğına aid razılıq var. O özü bədənimin şəklinə düşdü: heç yerimi
sıxmır, eybəcər bədənimə uyur, hərəkətlərimə güzəştə yanaşır, onu
ancaq ona görə hiss edirəm ki, məni isti saxlayır. Köhnə paltar
köhnə dost kimidir.

Joli söhbətə qanşaraq, ucadan dedi:

– Bax bu, doğrudur! Köhnə sürtük – köhnə dost, heç fərqi yoxdur.

Qranter onunla razılaşdı:

– Xüsusilə, zökəm olmuş bir adamın dilində.

Leql soruşdu:

– Qranter, bulvardan gəliрсən?

– Yox.

– Biz – mən də, Joli də təntənəli yürüşün başlanğıcını gördük.

Joli:

– Çox gözəl yürüşdür! – dedi.

Leql ucadan:

– Amma bu küçə nə sakitdir! – dedi. – Kim burada inana bilər ki, Parisdə hər şey alt-üst olur? Vaxtilə burada ancaq monastırın olduğu indi də hiss edilir. Dü Brellə Soval onların siyahısını verir, abbat Leböf də elə. Buranın hər yerində monastır varmış. Bura assizli Fransiskin, Fransisk de Polun tərifi tutan – ayaqqabılı, ayaqqabısız, üzü qırxıq, üzü saqqallı, boz, qara, ağ rahiblərlə, həm də kapusinlərlə¹, karmelitlərlə, kiçik avqustçularla, böyük avqustçularla, qoca avqustçularla dolu imiş... Onlar hədsiz dərəcədə törəyib-artıbmış.

Qranter onun sözünü kəsdı:

– Gəlin rahiblərdən danışmayaq, “rahib” sözü eşidəndə adam qaşınmaq istəyir.

Sonra ehtirasla dedi:

– Eh! Mən indicə pis bir istrıdyə uddum. Yenə də qara sevda məni çulğalayır! İstrıdyələr pis, qulluqçular eybəcər! Mən insan övladına nıfrət edirəm. İndicə mən Rişelye küçəsində böyük bir kitab dükanı qabağından keçirdim. Kitabxana adlanan bu istrıdyə qabığı yığıcı məni düşünmək həvəsindən salır. Gör nə qədər kağız, nə qədər mürəkkəb işlənilib! Nə qədər cızma-qara edilib! Bunun da hamısını yazan insanlardır! İnsan ikiayaqlı, tüksüz heyvandır – bunu hansı lotu deyib? Sonra tanış bir qıza rast gəldim; o, bahar kimi gözəldir, Floreal adlandırılmağa layiq qızıdır; böyük sevinc, fərəh, vəcd içində idi, xoşbəxtlikdən göyün yeddinci qatında uçurdu, amma ondan zəhləm getdi, çünki dünən iyrenc, çopur bir bankir onu ələ alıbmış, o, bununla fəxr edirdi! Əfsus! Qadın qoca möhtəkirə də, şıq geyimli cavan oğlana da həvəs göstərir! Pişik sıçan ovuna da

¹ *Kapusinlər* – 1. meymunların bir növü; 2. xristian rahiblərinin bir qrupu

çıxır, quş ovuna da! Heç iki ay olmaz ki, bu mamzel mansardda abırlı həyat keçirirdi: korset ilgəklərinə, nə bilim, daha nə adlandı-
rılar, xırdaca mis halqalar qoyardı. Paltar tikərdi, qatlama çarpayıda
yatardı; onun gül dibçəkləri vardı; o xoşbəxt idi. İndi bankir məhbub-
bəsi olub. Bu dəyişiklik bu gecə baş verib. Mən ona bu gün səhər
rast gəldim, kefi yaman duru idi, utanmaz bu gün də dünənki kimi
gözəldi – işin ən iyrenc cəhəti də bu idi. Bankirlə ara düzəltmək
üzündə əks olunmamışdı. Qızılgül bir cəhətdən qadından yaxşıdır,
ya pisdir: qurdun buraxdığı iz onun üstündə görünür. Ah, yer üzə-
rində daha əxlaq deyilən şey yoxdur! Mən sevgi simvolu olan mərsin
ağacını, müharibə simvolu olan dəfnə ağacını, sülh simvolu olan
o sarsaq zeytun ağacını, müvəffəqiyyətsizliyə uğrayaraq öz toxumu
ilə Adəmi boğa bilməyən alma ağacını cins-lətifin ulu nənəsi olan
əncir ağacını buna şahid olmağa çağırıram! Siz haqq deyirsiniz?
Haqq nədir, bunu bilmək istəyirsinizmi? Qallar Kluziuma hücum
edir, Roma Kluziumu öz himayəsi altına alır, qallardan soruşur ki,
Kluzium sizin qarşınızda nə günah iş tutmuşdur? Brenn ona belə
cavab verir: “Alba, Fiden, ekvlər, volsklar, sabinlər sizin qarşınızda
necə günah iş tutmuşdusa, Kluzium da bizim qarşımızda elə günah
iş tutmuşdur. Onlar sizin qonşunuz idi. Kluziumun da əhalisi bizim
qonşumuzdur. Siz Albani tutdunuz, biz də Kluziumu tuturuq”.
Roma onlara belə deyir: “Siz Kluziumu tuta bilməyəcəksiniz”. Bu
sözdən sonra Brenn Romanı tutur. Romanı tutandan sonra çıxıraraq
deyir: “*vae victis!*”¹ haqq deyilən şey, bax, budur! Ah, bu dünyada
nə qədər yırtıcı heyvan var! Nə qədər qartal var! Bunu düşünəndə
adamın bədəninə üşütmə dolur!

Qranter stəkanını Joliyə sarı uzatdı. Joli onun stəkanını doldur-
du, Qranter şərabi içərək, ara vermədən yenə də sözüne davam etdi:
bu bir stəkan şərəbin içildiyini, sanki, heç kəs, heç o özü də görmədi.

– Romanı alan Brenn qartaldır; o yüngüləxlaqlı qadını ələ alan
bankir də qartaldır. Buradakı həyasızlıq oradakı həyasızlıqdan az deyil.
Buna görə də gəlin, heç şeyə inanmayın! Həqiqət ancaq şərabdə-
dir. Siz nə fikirdə olursunuz-olun – ya Uri kantonu ilə bərabər arıq
xoruzun, ya da Qlaris kantonu ilə bərabər kök xoruzun tərəfdarı olun
– bunun əhəmiyyəti yoxdur, için! Siz məndən bulvarı, təntənəli yürü-
şü və sairəni soruşursunuz. Gör ha! Deməli, yenə də inqilab əmələ

¹ Vay məğlub olanların halına! (*lat.*)

gəlir? Allah-taala imkan cəhətdən çox kasıbdır, bu, məni təəccübləndirir! Hadisələrin oxunu o, tez-tez yağlamalı olur. Bu ox gah bir şeyə ilişir, gah da heç hərəkət eləmir. Cəld ol, inqilab! Allah-taalanın əli həmişə bu pis, sürtmə yağın içindədir. Mən onun yerinə olsaydım, ayrı cürə hərəkət edərdim: hər dəqiqə öz mexanizminin təmiri ilə məşğul olmazdım, insan övladını səliqə ilə idarə edərdim, hadisələri bir-birinin ardınca ipə düzərdim, ipi qırmazdım, mənə ehtiyat vasitələri lazım olmazdı, mənim təcili tamaşalarım olmazdı. O şeyi ki bəziləri tərəqqi adlandırır, bu, iki mühərrikin köməyi ilə başa gəlir: insanlarla və hadisələrlə! Lakin hərdənbir adi qaydadan kənara çıxan bir şey lazım olur, bu nə qədər kədərli hal olsa da, bunsuz iş keçmir. Həm hadisələr, həm də insanlar üçün adi vəziyyətdə olmaq kifayət deyil: insanlar arasında dahi, hadisələr arasında inqilab olmalıdır. Fövqəladə hadisələr qanundur; kainat bunsuz yaşaya bilməz; buna görə də göydə quyruqlu ulduz görünəndə adam belə şeyi düşünməyə bilmir: göyün özünün teatr tamaşaları qoymaq üçün aktyorlara ehtiyacı var. Allah hər şeydən az gözlənilməli vaxtda göy qübbəsi divarında səyyar ulduzunu asır. Birdən iriquyruqlu qərribə ulduz meydana çıxır. Bu da Sezarin ölümünə səbəb olur. Brut ona xəncərlə, Allah da quyruqlu ulduzla zərbə endirir. Tarak! – bu şimal fəcri, bu, inqilab, bu da böyük insan; doxsan üçüncü il iri həflərlə yazılır; Napoleon – yeni sətirdən, elanın yuxarı tərəfində – min səkkiz yüz on birinci ilin quyruqlu ulduzu. Ah, hər yeri, heç gözlənilmədən meydana çıxan parlaq ulduzlarla dolu olan gözəl, mavi elan! Bum! Bum! Nadir tamaşadır! Ay maymaqlar, yuxarıya baxın! Orada hər şey nizamsız haldadır: ulduzlar da, pyes də. Pərvərdigara, bu daha həddindən artıqdır, eyni zamanda, bu, kifayət deyil. Müstəsna hallarda tətbiq edilən bu üsullar bağıra-bağıra cah-calaldan dəm vurur, lakin yoxsulluğu göstərir. Dostlar, Tanrı burada son vasitələrə əl atır. İnqilabla nə isbat olunur? İsbat olunur ki, Allah gücdən düşmüşdür. O, çevriliş edir, hökumətləri yıxır, çünki hal-hazırda gələcək arasındakı əlaqə qırılmışdır, bir də ona görə ki, Allah işin öhdəsindən gələ bilməmişdir. Bəli, bu, mənim Yeqovanın maddi vəziyyəti haqqında olan mülahizələrimi sübuta yetirir. Mən görəndə ki, yuxarıda və aşağıda bu qədər uğursuzluq, göydə və yerdə bu qədər xırdaçılıq, xəsislik, simiclik var, lap elə quşdan başlayaraq, mənimlə qurtaraq: quşun bircə dənə darısı, mənim də ildə yüz min livr gəlirim

yoxdur; mən görəndə ki, insanların, hətta kralların taleyi çox pisdir, bunu şahzadə Kondenin özünü asması sübut edir; mən görəndə ki qış – göy qübbəsində əmələ gələn yarıqdan başqa bir şey deyil, oradan da külək əsir; mən görəndə ki təpələrin başına paltar geydirən səhərin tərəvətli, al-qırmızı şəfəqində də çoxlu cır-cındır var; mən bunları görəndə, eyni zamanda, şəh damlasını – bu saxta incini, qırovu – bu şüşə muncuğu, insanlar arasında olan nifaqı, hadisələr üzərindəki yamaqları, günəşdəki ləkələri, aydakı çatlaqları, hər yerdə gözə çarpan yoxsulluğu görəndə bu nəticəyə gəlirəm ki, Allah varlı deyil. Hərçənd o, zahirən varlı görünür, lakin onun pul-suz olduğunu hiss edirəm. Göyün zəri altında kainatın kasıb olduğunu duyuram. Bankir, daxılı boş olanda ziyafət verən kimi, o da inqilab verir. Allahlar haqqında əşyanın ancaq zahiri cəhətini nəzərə alıb hökm vermək olmaz. Allahların yaratdığı hər şey onların müflis olduğunu göstərir. Buna görə də mən narazıyam. Baxın, bu gün iyunun beşidir, amma hava qaranlıqdır. Səhər açıldan bəri havanın işıqlanmasını gözləyirəm, işıqlanmır ki, işıqlanmır, lap mərc gələrəm ki, bu gün heç işıqlanmayacaq. Bu, yaxşı maaş verilməyən xidmətçinin səliqəsizliyidir. Dünya lap əldən düşüb, beli əyilib, mən müxalifət cəbhəsinə keçirəm. Bəli, bütün şeylər pis qurulub, birbirinə uyğunlaşdırılmayıb, hər şey kəlləmayallaq gedir; kainat, uşaq ələ salan kimi, insanları ancaq ələ salır: o adam ki bir şey istəyir – ona heç bir şey vermir, o adam ki istəmir – ona verir. Sözün qıtası, mən acıqlanmışam. Bir də ki bu keçəl Leqlin sir-sifəti məni kədərləndirir. Mən də bu dazbaş adamla bir yaşdayam, bunu düşünmək mənim üçün həqarətdir. Nəzərə alın ki, tənqid edirəm, təhqir eləmirəm. Dünya necədirsə, elə də var. Mən pis məqsəd üçün deyil, ancaq vicdanımı təmizləmək üçün danışıram. Ey əbədi və əzəli ata, sənə böyük hörmət bəslədiyimi yəqin bil! Ah, and olsun Olimpin bütün müqəddəs allahlarına, cənnətin bütün bütələrinə, mən parisli olmaq üçün yaranmamışam, yəni ona görə yaranmamışam ki, həmişə top kimi iki fişəng arasında, avaralar yığınınından şuluqçular yığını üstünə sıçrayım! Mən gərək anadan türk doğulaydım, bütün günü oturub, bakir bir adamın röyası kimi şəhvət dolu gözəl Misir rəqslərini ifa edən yelbeyin Şərq qızlarına tamaşa edəydim; mən gərək anadan Boseron kəndlisi, ya qəşəng sinyor arvadları ilə əhatə olunan Venesiya əyanları, ya da süvarilərinin

yarısını alman ittifaqına təqdim edən, boş vaxtlarını öz corabını hasar üstündə, yəni öz malikanəsinin sərhədində qurutmağa həsr edən alman knyazlığı olaydım! Bax, mən bunun üçün yaranmışdım!!! Bəli, dedim ki, anadan türk doğulaydım, mən bu sözdən dönmürəm. Başa düşürəm, niyə türklər haqqında belə pis fikirdədirlər? Məhəmmədin yaxşı cəhətləri də var. Huri dolu hərəmxanaları, kənz dolu cənnəti icad edən adama eşq olsun! Müsəlmanlığı təhqir etməyə: bu, yeganə dindir ki, xoruzun hində rolunu yüksəltmişdir! Bunun şərəfinə içək! Yer kürəsi təsvirəgəlməz axmaqlıqlarla doludur. Deyəsən, həqiqətə oxşayır: bütün bu axmaqlar bir-birinin ağız-burnunu əzməyə, bir-birini öldürməyə gedir; özü də nə vaxt?! Yayın cırhacırında, iyun ayında, elə vaxtda ki, qəşəng qızla qol-qola çölə getmək olar, dəniz kimi ucsuz-bucaqsız çöldə çalınmış otun çay ətrini bol-bol tənəffüs etmək olar! Doğrudan da, insanlar çox axmaq iş tuturlar. Mən indicə, köhnə paltar satan alverçinin dükanı qabağında sındırılmış köhnə fənər gördüm, bu, məndə belə bir fikir doğurdu: insan övladını maarifləndirmək vaxtı çatmışdır! Əfsus, məni yenə də qəm-qüssə basır! Belə istridyəni udmağın, belə inqilabı görməyin nəticəsi belə olar! Məni yenə də dərd çulğayır. Ah, ey dəhşətli qoca dünya! Bu dünyada insanlar var gücünü işə salır, burada adamı işdən çıxarırlar, burada adamı alçaldırlar, burada adamı öldürürlər, burada hər şeyə adət edirlər!

Qranter belə natiqlik bəlağəti çılğınlığından sonra şiddətli öskürək qurbanı oldu, buna o, tamamilə layiq idi.

Joli dedi:

– Söhbət inqilabdan düşüb. – O, zökəm olduğundan, burnu tutulduğundan, bəzi hərfləri düzgün tələffüz edə bilmirdi. – Görünür, Marius əməlli-başlı vurulub.

Leql soruşdu:

– Kimə, bilmirsən?

– Yox.

– Yox?

– Mən sənə deyirəm ki, yox!

Qranter ucadan dedi:

– Mariusun sevgi macəraları! Mən əvvəldən hər şeyi bilirəm. Marius dumandır, yəqin o, öz buludunu tapmışdır. Marius şairlər

cinsindəndir. Şair – dəli deməkdir. *Timbroeus Apollo*¹. Marius və onun Marisi, ya onun Mariyası, ya onun Mariettası, ya onun Marionu, yəqin ki, onlar gülməli aşıqlardır... Onların sevgi macərəsini çox gözəl təsəvvür edirəm. Burada elə həyəcan, elə sevinc olur ki, öpüşməyi də unudurlar. Onlar bakirəliyi bu dünyada mühafizə edirlər, lakin namütənahilikdə birləşirlər. Onlar bu dünyanın adamı deyil, lakin bu dünyanın hissləri ilə yaşayırlar. Onlar ulduzlar arasında özlərinə yer düzəltilmişlər.

Qranter ikinci şüşəyə əl atmaq və bəlkə də, ikinci nitqə başlamaq istəyirdi ki, birdən pilləkənin dördbucaq deşiyindən bir adam qalxdı. O, ariq, uzunsifətli, onyaşlı, diribaxışlı, qıvrımsaçlı, cındır palıtlı, sarı, çox balaca uşaqdı; yağış onu islatmışdı, lakin üzdən heç də narazı görünmürdü.

Oğlan bu adamlardan heç birini tanımırdı, lakin tərəddüd etmədən elə o saat Molu Leqlə yaxınlaşıb soruşdu:

– Cənab Bossüe sizsiniz?

Leql:

– Bu, mənim kiçildilmiş adımdır, – dedi. – Nə istəyirsən?

– Məsələ belədir. Ucaboylu, sarışın bir adam bulvarda məndən soruşdu: “Sən Hüşlü xalanı tanıyırsan?” Dedim: “Bəli, tanıyıram, Şanvreri küçəsində yaşayır, dul arvaddır”. Sonra o dedi: “Get ora. Sən orada cənab Bossüeni taparsan, mənim adımdan ona deyərsən: “Əlifba”. O, sizi ələ salıb-nədir? O, mənə on su pul verdi.

Leql:

– Joli, – dedi, – mənə on su borc ver. – Sonra Qranterə döndü: – Qranter, mənə on su borc ver.

Bu qayda ilə iyirmi su pul oldu; Leql pulu uşağa verdi. Uşaq dedi:

– Təşəkkür edirəm, cənab.

Leql soruşdu:

– Sənin adın nədir?

– Nave. Mən Qavroşun dostuyam.

Leql ona:

– Qal bizim yanımızda, – dedi.

Qranter də əlavə etdi:

– Bizimlə çörək ye.

¹ *Timbroeus Apollo* (lat.) – Timbrey Apollonu

Uşaq:

– Qala bilmərəm, – dedi. – Mən küçədəki o dəstə ilə gedirəm: “Rədd olsun Polinyak!” sözünü çıxıran mənəm.

O, bir ayağını yerdən ayırmadan çox geriyə uzadaraq, otaqdan çıxıb getdi (geriyə ayaq uzatmaq ən hörmətli təzim hesab olunurdu).

Uşaq gedəndən sonra Qranter sözə başladı:

– Bax, bu, xalis qamendir. Qamenlər cürbəcürdür. Qamen-notariusa nadinc deyirlər, qamen-aşpaza – qazan, qamen-çörəkçiyə – papaqçı, qamen-nökərə – mehtər, qamen-dənizçiyə – yunqa, qamen-əsgərə – təbilçi, qamen-rəssama – rəngsaz, qamen-dükançıya – gədə, qamen-saray məmuruna – paj, qamen-krala – dofin, qamen-allaha – çağa...

Bu vaxt Leql düşünürdü; sonra o, astadan dedi:

– “Əlifba”, yəni “Lamarkın dəfni”.

Qranter:

– Sənə xəbər göndərən ucaboşlu sarışın adam da Anjolrasdır, – dedi.

Bossüe soruşdu:

– Gedəkmi?

Joli:

– Yağış yağır, – dedi. – And içmişəm, özümü oda ataram, suya yox. Naxoşlamaq istəmirəm.

– Mən burada qalırım, – dedi. – Naharı cənazə arabasından üstün tuturam.

Leql bu sözlərə belə xitam verdi:

– Sözün qıtası, biz getmirik. Çox gözəl! Onda içək. Belə olanda dəfni buraxmaq olar, qiyamı yox.

Joli ucadan dedi:

– Hə, qiyam! Mən qiyamın tərəfdarıyam.

Leql əllərini ovuşduraraq dedi:

– Budur, onlar min səkkiz yüz otuzuncu il inqilabının ora-burasını düzəltməyə girişblər. Doğrudan da, o inqilab xalqı qoltuğu altına alıb sıxır.

Qranter:

– Sizin inqilabınıza laqeyd baxıram, – dedi. Mən indiki hökumətə nifrət bəsləmirəm. Bu, gecə qalpağı ilə bəzədilmiş tacdır. Bu, başında yağış çətiri olan hökmdar əsasıdır. Elə güman edirəm ki,

bu gün Lüi-Filipp hava pis olduğuna görə öz krallıq əşyasından iki cür istifadə edə bilər: hökmdarlıq əsasını xalqın əleyhinə, çetiri yağışdan qorunmağa qaldıra bilər.

Zala qaranlıq çökdü, göy üzünü qara bulud bürüdü. Nə aşxanada adam vardı, nə küçədə: hamı “hadisəyə baxmağa” getmişdi. Bossüe çığırdı:

– İndi günorta vaxtıdır, ya gecəyarısıdır? Heç şey görmək olmur. Jiblota, işıq gətir!

Qranter yenə də içirdi; o, çox qaşqabaqlı idi. Mızıldaya-mızıldaya deyirdi:

– Anjolrasın məndən zəhləsi gedir. Anjolras deyirdi: “Joli xəstədir. Qranter – sərxoş”. Naveni Bossüenin yanına göndərdi, mənim yanıma göndərmədi. O, mənim dalımca gəlsəydi, gedərdim. Bu, onun üçün pis olacaq! Mən bu dəfnə getməyəcəyəm.

Bossüe, Joli, Qranter belə qərara gələrək aşxanada qaldılar. Saat ikiyə az qalmışdı, onların masası boş şüşə ilə dolmuşdu. Masanın üstündə iki şam yanırdı: şamlardan biri – tamam cəng atmış mis şamdana, biri də çatlaq qrafinin ağzına qoyulmuşdu. Qranter Jolidə və Bossüedə şəraba həvəs oyatdı. Bossüe və Joli yenə də Qranterin kefini durultdu.

Qranter xəyalın sadəcə bir mənbəyi olan şərabi günortadan sonra daha içmədi. Əsl əyyaşlar şərabi ancaq şəraba hörmət üçün içirlər. O ki qaldı keflənmək məsələsinə, burada sehr və cadu deyilən iki əfsun var, şərab yalnız sehrdir. Qranter şirin xəyallar zəhərinin yaman həvəskarı idi. Onun gözləri önündə canlanan təhlükəli sərxoşluq zülməti onu dayandıрмаq əvəzinə, özünə cəzb edirdi. O, qədəhi qoyub tayqulpı götürdü. Tayqulp – uçurumdur. O, şüurunu dumanlandırmaq istəyirdi, lakin qabağında nə tiryək vardı, nə nəşə; buna görə də arağı, pivəni, yovşan arağını bir-birinə qarışdırmaq kimi ən dəhşətli bir şeyə əl atdı: bunu içəndə adamın bütün bədəni süstləşir. Üç cür buxar-pivə, araq və yovşan arağı qəlbə qurğuşun kimi təzyiqlikdir. Bu, üçqat zülmətdir; ruh bu səmavi kəpənək, bu zülmətin içində qərqlənir; get-gedə qatılaraq uzaqdan-uzağa yarası qanadı şəklini alan bu tüstü dumanı içərisində Dəhşət, Keçə və Ölüm kabusu meydana gəlir, yatmış Psixeyanın üzərində uçar.

Qranter hələ indiyə qədər belə acınacaqlı vəziyyətə düşməmişdi. O, iyərəncəsinə şəndi. Bossüe ilə Joli də onunla qədəh-qədəhə

vuraraq, onun şənliyində iştirak edirdi. Qranter sərbəst hərəkətlərlə öz fikirlərini və sözlərini qəribə şəkildə nəzərə çarpdırırdı. O, qals-tuku açılmış halda kürsüdə oturmuş, sol yumruğunu dizinə qoyaraq, dirsəyini qabağa vermişdi, sağ əlində şərab dolu stəkan tutmuşdu, bu vəziyyətlə də kök Matlotaya aşağıdakı təntənəli sözlərlə müraciət etdi:

– Qoy sarayın qapıları açılsın! Qoy hamı akademik olsun, madam Hüşlünü qucaqlamaq haqqını qazansın! İçək!

Sonra Hüşlü xalaya sarı dönərək əlavə etdi:

– Ey qoca keçmişlərlə təqdis edilən qədim yunan qadını, yaxın gəl, qoy sənə tamaşa edə bilim!

Joli də çıxıraraq deyirdi:

– Batlota və Jiblota, Qranterə daha içki verməyin! O, həddindən artıq pul xərcləmişdir. O, dəhşətli bədxərcliklə biroturuma iki frank doxsan beş santim pul sovurmuşdur!

Qranter yenə də bağırırdı:

– Kim məndən icazə almamış göy qübbəsindən ulduzları qoparmış, onları şam adı ilə masa üstünə qoymuşdur?

Bossüə nə qədər çox içsə də əvvəlki sakitliyini pozmurdu.

O, açıq pəncərənin qırağında oturaraq öz dostlarına baxırdı; yağış onun kürəyinə vururdu.

Birdən o, arxa tərəfdə qatma-qarışmış səs-küy, sürətlə atılan ayaq səsi və “Silah başına!” çıxırtısını eşitdi. Dönüb baxdı: Sen-Deni küçəsində, Şanvreri küçəsi qurtaran yerdə Anjolrasın, Qavroşun, Feyin, Kurfeyrakın, Jan Prüverin, Kombeferin, Baorelin keçdiyini gördü; Anjolrasın əlində karabin, Qavroşun əlində tapança, Feyin əlində qılınc, Jan Prüverin əlində müşketon, Kombeferin və Baorelin əlində tütəng vardı; onların da ardınca hay-küy sala-sala, əlilsilahlı çoxlu adam gəlirdi.

Şanvreri küçəsi tütəng gülləsi məsafəsindən uzun deyildi. Bossüə hər iki əlini ağızına tutaraq çıxırdı.

– Kurfeyrak! Kurfeyrak! E-e-y!

Kurfeyrak səsi eşitdi, Bossüeni gördü, Şanvreri küçəsi ilə bir neçə addım qabağa gəldi: “Nə var?” – Bossüə də, eyni zamanda, ondan soruşdu: “Hara gedirsən?”

Kurfeyrak:

– Barrikada qurmağa, – cavab verdi.

- Çox gözəl, bura gəl! Bura yaxşıdır! Barrikadanı burada qur!
Kurfeyrak da ona dedi:
– Doğrudur, Qartal!
Kurfeyrakın işarəsi ilə bütün izdiham Şanvreri küçəsinə döndü.

Üçüncü fəsil

**QRANTERİN ÜZƏRİNƏ
QARANLIQ ÇÖKÜR**

Barrikada qurmaq üçün, doğrudan da, çox yaxşı yer göstərilmişdi: küçə başlanan yerində geniş idi, sonra getdikcə darlaşaraq, dalana oxşayırdı. “Korinf” meyhanası da burada idi; Mondötür küçəsinə sağdan və soldan kəsmək çətin deyildi; o, hər iki tərəfdən kəsiləndən sonra düşmən ancaq Sen-Deki küçəsindən, yəni ön tərəfdən, açıq sahədən hücum edə bilərdi. Sərxoş Bossüenin ayıq Hannibal kimi iti gözləri vardı.

Bu insan yığını küçəyə dolanda bütün küçə qorxuya düşdü. Yolla gedən adamlar qaçıb gizlənməyə tələsirdi. Küçənin sağında və solunda olan dükanları, emalatxanaları, qapıları, pəncərələri, mansardaları, birinci mərtəbədən ta taxtapuşa qədər olan bütün pəncərə qapılarını bir anda bağladılar, jalüzləri saldılar. Vahiməyə düşmüş bir qarı tüfəng səsini eşitməmək üçün döşəyini pəncərəyə basdı, paltar qurutmaq üçün işlətdiyi iki payanı da arxasına dayaq verdi. Ancaq aşxana açıq qaldı; bunun da səbəbi vardı: camaat birdən onun içinə dolmuşdu. Hüşlü xala ah çəkə-çəkə deyirdi: “Aman Allah! Aman Allah!”

Bossüe aşağı enib Kurfeyrakın yanına getdi.

Joli başını pəncərədən çıxarıb çıxırırdı:

– Kurfeyrak, niyə sənin çətin yoxdur, sənə soyuq dəyər.

Bu arada, bir neçə dəqiqənin içində, meyhananın aşağı pəncərələrinin dəmir barmaqlıqlarından iyirmi dəmir çubuq çıxarılmış, küçənin on tuaz daş döşəməsi sökülmüşdü. Qavroşla Baorel oradan keçən arabanı saxlayaraq, böyrü üstə çevirdi; araba Anso adlı əhəng alverçisinin idi; arabada əhənglə dolu üç çəllək vardı; döşəmədən qoparılmış qənbər daşları elə o saat çəlləklərin üstünə tökdülər. Anjolras zirzəminin qapağını qaldırdı. Hüşlü xalanın bütün

boş çəlləklərini çıxartdılar, əhəng çəlləklərinin sağına və soluna düzdülər. Feyn barmaqları zərif yelpik lövhələrinə şəkil çəkməyə adət etmişdi, lakin indi o, əli ilə çəlləklərin və arabanın arxasına iki yığın talaşa basdı; bu talaşa da o biri şeylər kimi qəfildən gətirilmişdi, haradan gətirdiyi də heç məlum deyildi. Qonşu evin qabaq tərəfinə dayaq verilmiş tirlər götürülüb, çəlləklərin üstünə qoyuldu. Bossüe ilə Kurfeyrak dönüb baxanda gördülər ki, küçənin yarısı adam boyundan hündür sədlə örtülmüşdür. Dağıdaraq qurmaq zərurəti meydana gələndə xalqın əli ilə heç şey müqayisə edilə bilməz.

Matlota ilə Jiblota da işləyənlərə qoşuldu. Jiblota obaş-bubaşa gedir, barrikada quranlara çınqıl daşıyırdı. Onun yorğunluğu və laqeydliyi burada da işə yaradı. O, daşı da şərab kimi verirdi, elə bil ki, yuxuda idi.

Küçənin sonunda iki ağ at qoşulmuş omnibus göründü.

Bossüe daş yığını üstündən atıldı, omnibusun dalınca yüyürdü, omnibusu saxlatdırdı, minikləri düşürtdü, “xanımların” düşməsinə kömək elədi, konduktoru yola saldı, atların cilovundan yapışıb ekipajı barrikadaya gətirdi.

Dedi ki:

– Omnibuslar “Korinf”in qabağından keçmirlər. *Non licet omnibus adire Corinthum*¹.

Elə o saat atları açıb buraxdılar; atlar Mondötür küçəsi ilə özbaşına çıxıb getdi. Omnibusu böyrü üstə çevirdilər, bununla da küçə tamamilə tutuldu.

Hüslü xala dəhşətə gələrək, gedib ikinci mərtəbədə gizləndi. O, özünü itirmişdi; o heç bir şey görmürdü, astadan ağlayırdı. Qorxu fəryadı, sanki, onun boğazından çıxmağa cürət etmirdi.

O, mızıldana-mızıldana dedi:

– Qiyamət qopur...

Joli onun dolu, qırmızı, qırıq boynundan öpərək, Qranterə dedi: “Bilirsənmi, əzizim, qadın boynu həmişə mənim üçün ən ləzzətli şey olmuşdur”.

Lakin Qranter mədhiyyə bəlağətinin zirvəsinə qalxdı. O, ikinci mərtəbəyə qalxan Matlotanın belindən yapışaraq, açıq pəncərə qabağında qəhqəhə ilə güldü, çığıra-çığıra dedi:

¹ *Non licet omnibus adire Corinthum (lat.)* – Korinfə gəlmək hamıya müyəssər olmaz. (qədim yunanların atalar sözü)

– Matlota eybəcərdir! Matlota eybəcərlik idealıdır. Matlota əjdahadır. Onun doğulma sirri belədir: Piqmalion adlı qot heykəltərəşi kilsə damlarında su novları üçün daşdan vəhşi heyvan sifətləri düzəldirmiş; bir gün bunlardan ən dəhşətlinə vurulur. Məhəbbətə yalvarır ki, buna can versin, məhəbbət də ona can verir, o da olur Matlota! Vətəndaşlar, bir buna baxın! Bunun saçı kürəndir. Tsisianın da məşuqəsinin saçı kürəndi; bu, çox yaxşı qızıdır. Söz verirəm ki, bu lap yaxşı vuruşacaq. Bütün yaxşı qızların qəlbi – qəhrəman qəlbidir. O ki qaldı Hüslü xala – o, lap köhnə döyüşçüdür. Bir baxın, necə bıçı var! Bu bıç Hüslü xalaya ərindən miras qalmışdır. Hüslü xala kimdir – qusar qadındır! O da vuruşacaq. Bunlar ikisi bütün civarı qorxuya salacaqdır. Yoldaşlar, biz hökuməti yıxacağıq, qarışqa turşusu ilə marqarın turşusu arasında on beş turşu olduğu necə doğrudursa, bu da elə doğrudur. Əşi, bu, mənim nəyimə lazımdır? Həzərat, riyaziyyatı başa düşmədiyim üçün atamın həmişə məndən zəhləsi gedərdi. Mən ancaq sevgini, bir də azadlığı başa düşürəm. Mən Qranterəm, yaxşı oğlanam! Mənim heç pulum olmur, mən pula öyrənməmişəm, buna görə də pula heç ehtiyacım olmur; amma mən dövlətli olsaydım, daha kasıb olmazdım! Siz onda görərdiniz, necə adamam! Ah, yaxşı adamların kisəsi dolu olsaydı, onda işlər çox yaxşı gedərdi! Həzrəti-İsanı Rotşild kimi dövlətli təsəvvür edirəm! Belə olsaydı, o nə qədər yaxşılıqlar elərdi! Matlota, öp məni! Sən şəhvətpərəstsən, qorxaqsan! Sənin yanaqların bacı öpüşünün, dodaqların oynaş öpüşünün həsrətini çəkir!

Kurfeyrak:

– Kəs səsini, – dedi, – Pivə çəlləyi!

Qranter lovğa-lovğa:

– Mən Tuluzanın bələdiyyə şurasının üzvüyəm, həm də orada Flora şərəfinə oynanılan oyunların magistriyəm! – dedi.

Anjolras əlində tüfəng, bərrikadanın üstündə durmuşdu; o, başını qaldırdı; üzündə gözəl, həm də ciddi ifadə vardı; o, məlum olduğu kimi, spartan və puritan cinsli adamlardandı. Anjolras Fermopil ətrafında Leonidlə bir yerdə ölər, Kromvellə bir yerdə Droxedanı yandırardı. O çıxıraraq dedi:

– Qranter, get bir yerdə yat. Bura keflənmə yeridir, sərxoşluq yeri deyil. Bərrikadanı biabır eləmə!

Bu acıqlı sözlər Qranterə çox böyük təsir bağışladı. Elə bil ki, onun üzünə bir stəkan soyuq su atdılar.

– İcazə ver, burada yatım.

Anjolras yenə də çığırdı:

– Get, ayrı yerdə yat!

Qranter mehriban və dumanlı baxışını ondan ayırmadan dedi:

– İcazə ver, ölənə kimi burada yatım.

Anjolras nifrətlə ona baxdı.

– Qranter, sən nə inanmağa qabilsən, nə düşünməyə, nə istəməyə, nə yaşamağa, nə də ölməyə.

Qranter ciddiyyətlə:

– Görərsən, – dedi.

O, yenə də bir neçə anlaşılmaz söz dedi, sonra başı masanın üstünə düşdü, elə o saat da yuxuladı: bu hal sərxoşluğun ikinci mərhələsi üçün çox adi şeydir. Anjolras onu birdən və sərt ifadə ilə buna vadar etmişdi.

Dördüncü fəsil

HÜŞLÜ XALAYA TƏSƏLLİ VERMƏK TƏŞƏBBÜSÜ

Baorel barrikadaya baxaraq, iftixarla çığırdı:

– Budur, küçə açılmışdır. Baxanda adamın xoşu gəlir!

Kurfeyrak meyxananın şeylərini yenə də az-az daşıyıb aparır, eyni zamanda, meyxana sahibinin dul qalmış arvadına təsəlli verməyə çalışırdı.

– Hüşlü xala, Jiblota yataq xalçasını pəncərədə çırpdığı üçün polis işçisi sizdən protokol yazmışdı, deyəsən, siz bundan şikayətləndiniz?

– Hə, hə, əziz cənab Kurfeyrak! Ah, ilahi, yoxsa siz bu dəhşətli işiniz üçün masanı da çıxarıb aparmaq istəyirsiniz? Bir xalça üçün, bir də ki çardaqdakı otaqdan küçəyə düşən gül dibçəyi üçün hökumət məndən yüz frank cərimə aldı. Belə də rəzalət olar?!

– Görürsünüz, Hüşlü xala, biz sizin qisasınızı alırıq.

Lakin Hüşlü xala, zərərin bu qayda ilə əvəzini çıxmaq üçün ona edilən yaxşılıq, deyəsən, çox da elə başa düşmürdü. Bu yaxşılıq

ərəb arvadına edilən yaxşılığa bənzəyirdi: ərəb öz arvadına şillə vurur, arvad da gedib atasına şikayət eləyir. Bunun qisasını almağı tələb edir: “Ata, ərim mənəi təhqir eləyib, sən gərək bu təhqirə təhqirlə cavab verəsən”. Atası ondan soruşur: “Ərin sənəin üzünün hansı tərəfinə vurub?” Arvad deyir: “Sol tərəfinə”. Atası onun üzünün sağ tərəfinə də şillə vurub deyir: “İndi sən razı qala bilərsən. Get ərinə də ki, əgər o, mənim qızıma şillə vurubsa, mən də onun arvadına şillə vurdum”.

Yağış dayandı. Vuruşmaq istəyənlərin sayı artırdı. Fəhlələr bluzları altında barıt çəlləyi, bir zənbil kuporos dolu şüşə, iki-üç karnaval məşəli, bir səbət çırağ gətirdilər; məşəllər və şam camları lap bu yaxında, mayın birində edilən “kralın ad günü” şənliyindən qalmışdı. Deyirlər ki, bu sursatı onlara Sent-Antuan civarında Pepen adlı dükənçi vermişdi. Şanvreri küçəsində birçə fənər vardı – onu, sonra Sen-Deni küçəsində, onunla üzbəüz olan başqa fənəri, ətraf küçələrdə – Mondötür, Qu quşu, Vaizlər, Böyük və Kiçik Sərsəri küçələrində olan bütün fənərləri vurub sındırdılar.

Bütün işlərə Anjolras, Kombefer, Kurfeyrak rəhbərlik edirdi. Bir vaxtda iki barrikada qururdular; barrikadalar “Korinf” meyxanasında birləşir, düzbucaq şəklində alırdı. Bunlardan böyüyü Şanvreri küçəsini, o biri də Qu quşu küçəsi tərəfdən Mondötür küçəsini kəsirdi. Barrikadalardan kiçiyi çox ensizdi, özü də ancaq çəlləkdən və qənbər daşından qurulmuşdu. Burada əllyə qədər fəhlə toplaşmışdı: onlardan otuzunun tufəngi vardı, bu tufəngləri onlar yolda silah dükanına girərək, zəhmli təsirlə “borc” almışdılar.

Bu cür müxtəlif geyimli, müxtəlif silahlı insan yığını təsəvvür etmək çətindir. Birisi iki süvari qılıncı, iki yəhər tapançası ilə silahlanmışdı, əyninə də gödəkçə geymişdi. Bir başqası jilet geymişdi, başına şlyapa qoymuşdu, böyründə də barıtqabı vardı; bir ayrısı doqquz parça boz kağızdan döşlük taxmışdı, əlində də sərrac bizi tutmuşdu – bu, onun silahı idi. Birisi çıxıra-çıxıra deyirdi: “Hamısını qıracağıq, özümüz də öz süngümüzdən öləcəyik!” “Bunun heç süngüsü də yox idi. Bəzilərinin sürtuku üstündə portupeya və milli qvardiya patrondaşı görünürdü; patrondaşın qapağı üstündə qırmızı yun iplə bu sözlər tikilmişdi: “İctimai intizam”. Burada legion nömrəli çoxlu tufəng vardı, şlyapa azdı, qalstuk heç yox idi, bir neçə nizə gözə çarpırdı, çoxlarının qolu çırmalı idi. Buna müxtəlif yaşlı, müxtəlif simalı adamları, solğunbənzli yeniyetmələri, gündə yanmış

liman fəhlələrini də əlavə edin. Hamı tələsirdi, hamı bir-birinə kömək edərək, müvəffəqiyyət qazanacaqlarına ümid edirdilər; deyirdilər ki, gecə saat üç radələrində bizə köməyə gələcəklər; polklardan birinin köməyə gələcəyini nəzərə almaq olar; bütün Paris ayağa qalxacaq. Bu sözlər dəhşətli sözlərdi, bu sözlərdə könül şənliyi də vardı. Bu adamlar, elə bil ki, bir-birinin qardaşı idi, lakin onlar bir-birinin heç adını da bilmirdilər. Böyük təhlükə ona görə gözəldir ki, yad adamlar arasında qardaşlıq əmələ gətirir.

Mətbəxdə ocaq yandırdılar: güllə tökmək üçün bütün dolçaları, qaşıqları, çəngəlləri, meyxananın qalaydan düzəldilən bütün “gümüş” şeylərini əridib güllə tökməyə başladılar. Elə burada da içirdilər. Masanın üstündə, şərab stəkanları arasında piston və iri qırma tökülmüşdü. Bilyard otağında Hüşlü xala, Matlota və Jiblota köhnə dəsmalları cırıb-didirdilər, tiftik hazırlayırdılar, qorxudan onların hərəsi bir cür dəyişmişdi: Hüşlü xala keyləşərək, heç şey başa düşmürdü. Matlota pörtmüşdü, Jiblota, elə bil, yuxudan aylınmışdı. Onlara – saç-saqqal basmış pələbiği üç qoçaq qiyamçı kömək edirdi; bu üç adam, alt paltar mağazasında işləyən xidmətçi kimi çox cəld tərpənir, kətanı didib-dağıdırdılar.

Talaşa küçəsinin tinində dəstəyə qoşulanda Kurfeyrakın, Kombeferin və Anjoların gördüyü ucaboş adam balaca barrikadada işləyirdi; işə onun çox köməyi dəydi; Qavroş böyük barrikadada çalışırdı. Kurfeyraki evində gözləyən və Mariusu soruşan cavan oğlan, omnibus çevriləndən bir az əvvəl çıxıb getmişdi.

Qavroş böyük həvəslə, gülər üzlə işə girişmişdi; o, bütün işə təkən vermək vəzifəsini öz üzərinə götürmüşdü. Oyan-bu yana qaçır, yuxarı qalxır, aşağı enir, sonra yenə yuxarı qalxırdı, səs-küy salır, böyük bir fərəh duyurdu.

Sanki, o, bura hamıya ürək-dirək verməyə gəlmişdi. Buna onu vadar edən səbəb varmı? Əlbəttə, vardı: bu səbəb yoxsulluğu idi. Onun qanadı varmı? Əlbəttə, vardı: həmin qanad onun fərəhi idi. O, sanki, qasırğa idi. Onu həmişə görürdülər, onun həmişə səsini eşidirdilər. Eyni zamanda, hər yerdə olurdu, bununla da, elə bil, havanı özü ilə doldurmuşdu. Elə bil, hər yerdə mövcud olan məxluqdu, bu vəziyyəti ilə də adamları az qalırdı acıqlandırsın: o heç kəsi nəfəsini dərməyə qoymurdu. Bu böyük barrikada onu öz zirvəsində hiss edirdi. O, bekar duranları rahat qoymurdu, tənbelləri

hərəkətə gətirirdi, yorğunları həvəsləndirirdi, ağır tərpənənləri məzəmmət edirdi, bəzilərini güldürürdü, bəzilərinə ilham verirdi, bəzilərini hirsəndirirdi. Hamını yerindən tərpədir, tələbəni sancır, fəhləni acılayır; dayanır, oturur, sonra yenə qalxıb oyan-buyana qaçır, sanki, bütün bu qatma-qarışıqlıq və iş üzərində uçurdu; birinin yanından o birinin yanına atılırdı, arı kimi vızıldayırdı, səslənirdi, bütün qoşqunu cana gətirirdi, o, nəhəng İncilab arabası yanında oyan-buyana uçan xalis milçək idi.

Onun balaca əlləri işləməkdən yorulmurdu, balaca boğazı aravermədən çığırırdı:

– Cəld olun! Yenə daş ver! Yenə çəllək ver! Yenə bir şey ver! Haradan tapasınız? Çinqil dolu səbəti bəri elə, bu deşiyi tutaq! Sizin bu barrikada lap balacadır. O, gərək, böyüsün. Hər nə var, at ora, hər nə var, tulla ora, hər nə var, sox ora! Evi dağıdın! Barrikada – hər xırım-xırdadan düzələn doğramacdır. Ora bax, orada şüşəli qapı var!

İşləyənlərdən biri ucadan dedi:

– Şüşəli qapı! Ay qovuq, o, nəyə lazımdır axı?

Qavroş onu odladı:

– Bir buna bax, özü, elə bil, pəhləvandır! Şüşəli qapı barrikada üçün ən gözəl şeydir! O, hücumu mane olmaz, barrikadanı tutmağa mane olar. Yoxsa siz heç alma oğurluğuna getməmişiniz, şüşə qırığı sancılan hasardan aşmamısınız? Şüşəli qapı da elə, Milli qvardiya barrikadının üstünə qalxanda bu şüşələr onların ayağındakı bütün döyənəkləri kəsəcək! Bilirsən, şüşə ilə zarafat olmaz! Eh, dostlar, siz çox şeyi başa düşmürsünüz!

Bunu da demək lazımdır ki, bir şey onu lap dəli eləmişdi: tapançasının çaxmağı yox idi! O gah bunun, gah da onun yanına gedir, silah tələb edirdi: “Tüfəng verin mənə, tüfəng! Niyə mənə tüfəng vermirlər?”

Kombefər təəccüblə ona baxdı:

– Sənə tüfəng?

Qavroş cinləndi:

– Bəli, mənə! Niyə mənə tüfəng verilməsin? Min səkkiz yüz otuzuncu ildə Onuncu Karlla dalaşanda tüfəngim vardı.

Anjolaras çiyinlərini dartdı:

– Kişilərin hamısının tüfəngi olanda uşaqlara da tüfəng verilir.

Qavroş təkəbbürlə ona sarı döndü:

– Səni məndən tez öldürsələr, tufəngini götürəcəyəm.

Anjolras çıxırdı:

– Sən uşaqsan!

Qavroş onun sözünü cavabsız qoymadı:

– Sən də bəbəsən!

Şıq geyimli bir adam yolunu azaraq küçənin sonunda dolaşırdı; o, Qavroşun diqqətini cəlb etdi.

Qavroş çıxıraraq dedi:

– Cavan oğlan, gəlin bizim yanımıza! Bizim ana vətənimizlə necəsiniz? Yoxsa, ona kömək etmək istəmirsiniz?

Şıq geyimli adam tez gözdən itdi.

Beşinci fəsil

HAZIRLIQ

O zaman qəzetlər yazırdı ki, Şanvreri küçəsində olan barrikada “zəbt edilməz istehkamdır”, özü də ikimərtəbəli ev hündürlüyündədir; əlbəttə, onlar səhv edirdilər. Əslində, onun hündürlüyü altı-yeddi fut olardı. Barrikadanı elə qurmuşdular ki, vuruşan adamlar istədikləri vaxt arxasında gizlənər, ya da qalxaraq özlərini barrikadadan göstərərdilər, hətta, lazım gəlsə, üstünə qalxa bilərdilər: bunun üçün bir-biri üstə dörd sıra daş qoyulmuşdu, bu da içəri tərəfdən bir neçə pillə təşkil edirdi. Barrikada daş yığınınından, çəlləkdən qurulmuş, tirlə, taxta ilə bərkidilmişdi; bu tirlərin, taxtaların bir ucu Anso arabasının, böyrü üstə çevrilmiş omnibusun çarxlarına keçirilmişdi; baxanda deyərdin ki, onu ön tərəfdən zəbt etmək mümkün deyil.

Evin divanı ilə barrikadanın meyxanadan ən uzaq nöqtəsi arasında, adam keçə bilən deşik qoyulmuşdu, bu qayda ilə barrikadadan çıxmağa yer vardı. Omnibusun dişlərini dik qoyub kəndirlə bağlamışdılar; həmin dişlərə bağlanmış qırmızı bayraq barrikadanın üzərində dalğalanırdı.

Mondötür küçəsindəki balaca barrikada meyxananın arxa tərəfində olduğundan nəzərə çarpmırdı. Bir-biri ilə birləşən bu iki barrikada xalis istehkam əmələ gətirirdi. Anjolras və Kurfeyrak Mondötür

küçəsinin o biri başında barrikada düzəltməyi lazım görmədilər; buradan Vaizlər küçəsi vasitəsilə Mərkəzi bazara yol vardı; onlar küçənin o biri başını açıq qoymaqla, heç şübhəsiz, xarici aləmlə əlaqə saxlamağı nəzərdə tutmuşdular, həm də Vaizlər küçəsi təhlükəli və çətin keçilən küçə idi, oradan hücum ediləcəyindən çox da qorxmurdular.

Folar öz hərbi dilində bu yola “səngər dirsəyi” deyirdi. Meyxana barrikadaların iç tərəfində dirsək kimi qabağa çıxırdı. Bu yol, həm də Şanvreri küçəsindəki dar deşik nəzərə alınmasaydı, barrikadanın iç tərəfi hər tərəfdən bağlı, əyri çərgül şəklini alırdı. Böyük barrikada ilə küçənin dib tərəfindəki hündür evlər arasında iyirmi addımlıq məsafə vardı; barrikadanı arxa tərəfdən bu evlər mühafizə edirdi. Bu evlərdə adam yaşasa da, onların bütün qapı-pəncərəsi bağlı idi.

Bütün işlər bir saatdan az vaxtda, əngəl-azarsız başa gəlmişdi; bu bir ovuc cəsarətli adam hələ nə qvardiyaçının xəz papağına, nə də süngüyə rast gəlmişdi. Bəzən görürdün ki, bir burjua qoçaqlıq edib hələ də Sen-Deni küçəsi ilə gedirdi, lakin o, Şanvreri küçəsinə baxaraq orada barrikadanı görəndə addımlarını yeyinlədirdi.

Barrikadalar hazır olandan və bayraq vurulandan sonra mey-xanadan masa gətirdilər, Kurfeyrak elə o saat masanın üstünə çıxdı. Anjolras çərgül qutu gətirdi, Kurfeyrak qutunu açdı. Qutu patronla dolu idi. Patronu görəndə qiyamçıların ən igidləri arasında titrəmə əmələ gəldi və bir anlığa sakitlik oldu.

Kurfeyrak gülümsəyə-gülümsəyə patronları payladı.

Hər adama otuz patron düşdü. Qiyamçılardan çoxunun barıtı vardı; onlar özləri tökdüyü güllədən istifadə edərək, yenə də patron düzəltməyə başladılar. Bir çəllək barıt qapının yanında, masanın üstündə idi, ona əl vurmədilər, ehtiyat üçün saxladılar.

Bütün Parisə yayılan döyüş həyəcanı səsləri hələ yatmamışdı, axırda bu yeknəsəq səsə çevrilərək, adamların diqqətini daha cəlb etmədi. Həmin səs gah uzaqlaşır, gah da yaxınlaşırdı, qəmgin uğultu ilə gah yüksəlir, gah da enirdi.

Qiyamçıların hamısı birdən, tələsmədən, böyük qürurla tufənglərini, karabinlərini doldurdu. Anjolras barrikadaların qabağında – birini Şanvreri, birini Vaizlər, birini də Kiçik Sərsəri küçəsində üç keşikçi qoydu.

Barrikadalar qurulub qurtarandan, yerlər təyin ediləndən, tufənglər doldurulandan, keşikçilər qoyulandan sonra qiyamçılar bütün

dünyadan ayrı düşərək bu qorxunc, adamsız küçələrdə, heç bir insan əlaməti duyulmayan, sanki, ölmüş evlər arasında, get-gedə artan qaranlıqda, faciəli və dəhşətli şeyin yaxınlaşdığı hiss olunan zülmətdə, bu sükut içində qətiyyətlə, sakit və müsəlləh halda hücumu gözləməyə başladılar.

Altıncı fəsil

İNTİZAR İÇİNDƏ

Bu intizar içində keçən vaxtda onlar nə edirdilər?

Bunu söyləmək lazımdır, çünki, tarixdə qalacaq.

Nə qədər ki kişilər patron, arvadlar da tiftik hazırlayırdı, nə qədər ki içi ərimiş qalay və qurğuşunla dolu olan, güllə tökmək üçün ayrılan iri qazan odlu manqal üstündə tüstüləyirdi, nə qədər ki keşikçilər, əllərində tüfəng, barrikadaların keşiyini çəkirdi, heç bir şeylə diqqəti əsl məsələdən yayınmayan Anjolras da keşikçiləri müşahidə edirdi – Kombefer, Kurfeyrak, Jan Prüver, Feyi, Bossüe, Joli, Baorel və bir neçə başqa adam bir-birini axtarıb tapdılar, ən dinc tələbəklik dostluğu günlərində olduğu kimi, bir yerə yığıldılar. Bu gözəl cavan oğlanlar meyxananın istehkama çevrilən bucağında, qurduqları barrikadadan bir neçə addım kənarında, doldurulmuş, döyüşə hazırlanmış karabinlərini stullarının arxasına söykəyərək, ölüm ayağında aşıqanə şeirlər oxuyurdular.

Hansı şeri? O şeir budur:

Sənin yadındadır o gözəl əyyam,
Onda ki başımız, beynimiz qandı.
Ömür dağdan enmir, dağa çıxırdı,
Paltar köhnəlsə də, sevgi cavandı.

Yaşımı yaşının üstə də gəlsək
Qırxı haqlamazdı yenə sinnimiz.
Necə mehribandı, xoşdu o guşə,
Orada sərt qışa bahar dedik biz!

Yüksəklikdə idi onda Manyuel,
Parisdə bayramdı şanlı, müqəddəs.
Fua gurlayardı, o gündən bəri
Bu korsaj sancağın əlimdən düşməz.

Hamı əsirindi. Mən işsiz vəkil
Pradoya nahara apardım səni,
Səni görən kimi xəcalətindən
Güllər də qeyb etdi öz görkəmini.

Çiçəklər inlədi: "Gözəldir, aman,
Dalğadır saçları, pəmbədir üzü;
Göylər pərisimi, olubdur əyan,
Yoxsa qız şəklində baharın özü?"

Bəzən də qol-qola verib gəzərdik,
Bizə təbəssümlə baxardı hamı.
Qəribə olsa da, iyunla, mayla
Cüt gedərdi gülşən aprel əyyamı.

Hər şey təzə idi, şirindi bizə,
Əsrarlı eşq ilə etdik həsbhal.
Ağzımdan çıxmamış bir kəlmə bəzən
Sənin qəlbin cavab verərdi dərhal.

Kiçik bir mənzilim vardı Sarbonda,
Bir dəm xəyalımdan çıxmaz idin sən.
Sənin həsrətini vurğun könlümdə
Tələbə evinə alıb getdim mən.

Ətir-ənbər saçan yeni guşədə
Hər gün oyadardı şəfəqlər bizi,
Ayaq oynadardın corab geyəndə
Yoxsul çardağımın ey eşq ulduzu!

Platona pərəstiş edərdim onda,
Malbrans, Lamenni hökmdarımdı

Çiçəklə gələndə sən Məryəm kimi
Deyərdim hüsni-eşq havadarımdı.

Ey çardaq! Qoynunda biz kahin kimi
Bilirdik ürəyi etməyi qurban,
Səhər bir köynəkdə qalxıb yerindən
Aynaya baxardın, gülərək hər an.

Heç unudarmıyam dan söküləndə
Həmağuş dəmləri, andı, amanı,
Gülləri, lentləri, ağ tül paltarı
Eşqin o sehrkar pozuq lisanı...

Olarıd bağçamız gül dibçəkləri,
Nimdaş tumanın da pəncərə toru;
Mən sadə fincana qane olaraq,
Sənə gətirərdim yapon farforu.

Nəhayət, gülüşlə bitdi faciə,
İtdi ya bürüncək, yandı ya qolçaq.
Satdıq Şekspirin şəklini bir gün
Nahar etmək üçün pulsuz qalaraq.

Hər gün bir səadət məst etdi bizi,
Yeni hesab açdım – öpüş yüz oldu.
Gülüşə-gülüşə şabalıd yedik,
Nəhəng Dante bizim kürsümüz oldu.

İlk dəfə fürsəti fövtə verməyib
Busə götürəndə sənün üzündən,
Qaçdın qızarıraq həyəcanından,
Ağardım, göylərdən pənah dedim mən.

Sənün yadındadır o nəşə, o qəm,
Cırılmış ləçək də xatirində var.
Şirin istəyimiz, əməllərimiz,
Keçmiş eşq aləmi yadındamı, yar?

Vaxt, yer, təsəvvürdə canlanan gənclik xatirələri, göydə çıxan tək-tək ulduzlar, boş küçələrin qəbir sükutu, baş verəcək hadisənin labüdlüyü, ala qararıqlıqda, astadan oxunan bu şerə – qəlbi həyəcana gətirən füsunkarlıq verdi; şeri Jan Prüver oxuyurdu; o, incə şairdi, bunu əvəllər də demişdik.

Bu arada kiçik barrikadada çıraç, böyük barrikadada yağ məşəli yandırdılar; bu, pəhriz bayramında, maskarad paltarı geymiş adamları Kurtile aparan arabaların qabağında yandırılan yağ məşəllərindən biri idi. Bilirik ki, həmin məşəllər Sent-Antuan civarından gətirilmişdi.

Daşları üst-üstə qoyaraq qəfəs kimi yer düzəldilmişdi; məşəli küləkdən qorumaq üçün, üç tərəfdən örtülü olan bu “qəfəsin” içinə qoymuşdular; elə də qoymuşdular ki, onun bütün işığı bayrağın üstünə düşürdü. Küçə və barrikada qararıqlıqda qalırdı, ancaq qırmızı bayraç görünürdü; o, elə bil ki, işığı ancaq yuxarıdan görünən iri bir fənərlə qorxunc şəkildə işıqlandırılırdı.

İşiq tünd-qırmızı bayrağı məşum qan rənginə boyayırdı.

Yeddinci fəsil

TALAŞA KÜÇƏSİNDƏN GÖNDƏRİLƏN ADAM

Hava lap qaralmışdı, amma heç şey dəyişməmişdi. Yalnız boğuc uğultu, bəzən də tufəng səsi eşidilirdi: tufəng çox az-az, həm də çox uzaqda atılırdı. Vuruşmanın bu qədər ara verməsi göstərirdi ki, hökumət öz qüvvəsini toplayır. Barrikadada əlli adam altmış min adamı gözləyirdi.

Anjolrasın səbri tükənmişdi: təhlükəli hadisələr qarşısında qəvi ruhlu adamlar belə bir səbirsizlik hiss edirlər. O, Qavroşun arxasınca getdi. Qavroş aşağı zalda, iki şam işığında patron hazırlamaqla məşğuldu: şamların işığı yaxşı düşmürdü, çünki ehtiyat edərək onları piştaxtanın üstünə qoymuşdular, masaların üstünə bant tükülmüşdü. Bu iki şamdan küçəyə zərrə qədər də işıq düşmürdü. Qiyamçılar həm də yuxarı mərtəbədə işıq yandırılmasına yol vermirdilər.

Anjolras Qavroşun arxasınca gedəndə Qavroş ancaq öz patronları ilə deyil, başqa şeylə də məşğuldu.

Bu zaman Talaşa küçəsindən aşağı mərtəbəyə bir adam girib, ən az işıq düşən masanın yanında oturdu. Onun silahı iri kalibrli əsgər tüfəngi idi; tüfəngi o, çıxlarının arasına qoymuşdu. Qavroşun başı bəzi “maraqlı” şeylərə qarışmışdı, bu adama əvvəl bir o qədər fikir vermədi.

O adam içəri girəndə Qavroş fərəhlə onun tüfənginə baxdı və qeyri-ixtiyari olaraq ona göz qoydu; o, oturandan sonra Qavroş yenə də öz yerindən cəld qalxdı. Talaşa küçəsindən gələn adama zala girməmişdən əvvəl baxan olsaydı, görərdi ki, həmin adam barrikadada və qiyamçılar dəstəsində gedən bütün işlərə diqqətlə fikir verir; lakin o, zala girən kimi fikrə daldı, elə bil ki, daha heç şey görmürdü. Qavroş bu fikrə dalan adamın yanına getdi, pəncəsi üstə ətrafında hərlənməyə başladı: yatan adamı oyatmamaq üçün belə səssizcə gəzirlər. Onun həm cəsarət və düşüncə, həm yüngül-məzaclıq və ciddiyyət, həm sevinc və kədər ifadə olunan üzündə müxtəlif mənalı qırıqlar görünürdü, o, qoca kimi üz-gözünü turşudurdu, bu üz turşutmanın mənası bu idi: “Boş şeydir! Ola bilməz! Mənim gözümə göründü! Bu, o deyilmi... Yox, o deyil! Əlbəttə, odur! Yox əşi! Yox!” və sairə... Qavroş pəncəsi üstə səndirliyərdi, əllərini cibində sıxırdı, quş kimi boynunu uzadırdı, alt dodağını qabardırdı: bu, bütün biliyini işə saldığını göstərirdi. O həm fikirli idi, həm müterəddiddi, həm öz-özünə inanmırdı, həm inanırdı, həm də heyrət edirdi. Onun üz-gözünü qırıqdırması – qullar bazarında yekəpər, kök arvadlar içərisində Məhəbbət ilahəsini axtaran hərəm-ağasını, ya da bir sıra pis şəkillər içində Rafaelin şəklini tanıyan sənət ustasını xatırladırdı. Varlığında hər şey hərəkətə gəlmişdi. Aydın görünürdü ki, mühüm şey kəşf etmişdir.

Düşüncəsinin lap şiddətli vaxtında Anjolras ona yaxınlaşdı:

– Sən balacasan, səni görməzlər. Barrikadadan kənara çıx, evlərin həndəvərində dolaş, bir az küçələrdə gəz, sonra gəlib gördüklərini mənə de.

Qavroş şax dayandı.

– Deməli, balacalar da bir işə yararır! Çox gözəl, gedim. Hələlik balacalara inanın, böyüklərə inanmayın...

Sonra o, başını qaldırdı, Talaşa küçəsindən gələn adamı göstərərək, astadan dedi:

– Siz bu zırpını yaxşı görürsünüz?

– Necə?

– O, casusdur.

– Dəqiq bilirsən?

– İki həftə olmaz ki, o, mənim qulağımdan yapışıb Kral körpüsü karnizindən çıxartdı: orada təmiz havada oturmuşdum.

Anjolras tez kənara çəkildi, bura gələn liman fəhləsinə pıçılda-yaraq bir neçə söz dedi. Fəhlə tez zaldan çıxdı, tez də qayıtdı, özü ilə də üç adam gətirdi. Talaşa küçəsindən gələn adam masaya dir-səklənərək oturmuşdu. Dörd nəfər enlikürəkli fəhlə yavaşca gəlib onun arxasında durdu, onlar bu adamın üstünə atılmağa hazırı.

Anjolras yaxınlaşıb ondan soruşdu:

– Siz kimsiniz?

O adam heç gözənilmədiyi halda verilən sualı eşidəndə dik-sindi, Anjolrasın aydın gözlərinə diqqətlə baxdı, sanki, bu gözlərin dərinliyində onun fikrini oxuyaraq gülümsədi: bu təbəssümdə elə həqarət, cəsarət və qətiyyət ifadə olunurdu ki, bundan daha artıq həqarət, cəsarət və qətiyyət təsəvvür etmək mümkün deyildi; o, təşəxxüslə və lovğa-lovğa dedi:

– Mən görürəm ki... Elədir ki var!

– Siz casussunuz!

– Mən hökumət nümayəndəsiyəm.

– Adınız nədir?

– Javer.

Anjolras dörd fəhləyə işarə elədi. Javer üzünü çevirənə kimi onu bir anda yaxalayıb yerə yıxdılar, əl-qolunu bağladılar, üst-başını axtardılar.

Onun cibindən iki şüşə arasına qoyulmuş, üstündə Fransa gerbi olan balaca, girdə, qalın kağız tapdılar; kağızın bir üzündə, gerbin ətrafında “Nəzarət və Sayıqlıq”, o biri üzündə “Javer, polis nəzarətçisi, əlli iki yaş” sözləri yazılmışdı, altında da o zamanın polis prefekti Jiskenin imzası vardı.

Bundan başqa, onun cibindən saat, bir də pul kisəsi tapdılar; pul kisəsində bir neçə qızıl vardı. Pul kisəsini, saati özünə qaytar-dılar. Saatin altında, jilet cibinin lap dibində bir şey əllərinə toxun-du, çıxarıb baxdılar: bu, konvertə qoyulmuş kağız idi. Kağızı açdılar; Anjolras kağızda dörd xətt söz oxudu; sözlər də həmin polis pre-fektinin əli ilə yazılmışdı:

“Polis nəzarətçisi Javer öz siyasi vəzifəsini yerinə yetirdikdən sonra – Senanın sağ sahili yamacında, İyen körpüsü yanında bədəfkarların, doğrudan da, izinin görünüb-görünməməsini xüsusi axtarışla müəyyənləşdirməlidir”.

Javeri, üst-başını axtardıqdan sonra, ayağa qaldırdılar, qollarını arxasında burub, aşağı zalın ortasında duran, üstündə aşxananın adı yazılan, hamının tanıdığı dirəyə bağladılar.

Qavroş da durub, Javerin üst-başının axtarılmasına, dirəyə bağlanılmasına baxırdı; o dinib-danışmadan, başını tərpədənək bu şeylərlə razı olduğunu bildirdi, sonra Javerə yaxınlaşıb dedi:

– Budur, siçan pişiyi tutdu.

Bu iş elə tez yerinə yetirildi ki, meyxana qabağına toplaşan adamlar bundan xəbər tutanda məsələ artıq bitmişdi. Javer birçə dəfə də çıxırmadı. Kurfeyrak, Bossüe, Joli, Kombefer, böyük və kiçik barrikadada olan qiyamçılar Javerin dirəyə sarındığını eşidərək, tez aşağı zala gəldilər.

Javeri dirəyə elə sarıyırdılar ki, heç qımıldana da bilmirdi; o, heç ömründə yalan deməyən adam sakitliyi ilə qorxmadan başını qaldırdı.

Anjolras:

– Bu, casusdur, – dedi.

Sonra Javerə dönərək əlavə etdi:

– Barrikada alınandan on dəqiqə qabaq sizi güllələyəcəklər.

Javer təkəbbürlə soruşdu:

– Bəs indi niyə güllələmirlər?

– Biz barıta qənaət edirik.

– Onda bıçaqla məni öldürün.

Anjolras, bu qəşəng oğlan, ona belə cavab verdi:

– Casus, biz hakimik, qatil deyilik.

Sonra o, Qavroşu çağırdı:

– İndi sən öz işinin dalınca get! Sənə dediyimi yerinə yetir.

Qavroş ucadan:

– Gedirəm! – dedi.

Qapı ağzında bir anlığa dayandı:

– Qoy bu başdan deyim, onun tufəngini siz mənə verəcəksiniz, – sonra da əlavə etdi: – Mən musiqiçini sizə verirəm, amma klarneti mənim olacaq.

Qavroş hərbi qayda ilə təzim edərək, şən halda böyük barrikadanın deşiyindən sivişib getdi.

Səkkizinci fəsil

BƏLKƏ DƏ, ADI HEÇ KABÜK OLMAYAN ADAM HAQQINDA BİR NEÇƏ SUAL İŞARƏSİ

Qavroş gedən kimi baş verən epik, həm də dəhşətli hadisəni qeyd etməsəydik, bəhs etdiyimiz faciəyə təsvir tamamilə olmazdı, oxucu da inqilabın doğulduğu bu böyük dəqiqələrin, əzab və izzət dolu yüksək ictimai səylərin bütün ciddiyətini və həyatı ifadəsini görə bilməzdi.

İnsan yığını da qar yığını kimi bir şeydir: yuvarlanan qar topası necə böyüyürsə, bu da irəlilədikcə hay-küylü insan kütləsi şəklində böyüyür; həmin kütlə içərisində kimin haradan gəldiyini soruşmurlar. Anjoların, Kombeferin, Kurfeyrakın başçılıq etdiyi insan yığınının yolda çox adam qoşulurdu, bunların içərisində hambal gödəkçəsi geymiş bir adam vardı; gödəkçənin kürəyi yırtılmışdı. O, əllərini yelləyirdi, bağınırdı, özü də davakar əyyaş oxşayırdı. Özünü Kabük adlandıran, ya özünə belə ad verən bu adam bərk sərxoşdu, ya da özünü sərxoşluğa qoymuşdu: o, bir neçə qiyamçı ilə masanın arxasında oturmuşdu; masanı onlar meyxanadan çıxartmışdılar; “onu tanıyırsınız” deyənlər də, əslində, heç tanımırdı. Kim içmək istəməyirdisə, bu Kabük deyilən adam onu zorla içirtməyə çalışırdı, eyni zamanda, o, elə bil ki, barrikadaların sonunda olan beşmərtəbəli böyük evə diqqətlə baxırdı; bu ev bütün küçədən görünürdü, üzü də Sen-Deni küçəsinə tərəf idi. Birdən o çığırdı:

– Yoldaşlar, bilirsiniz nə var? Bax, biz gərək o evdən güllə ataq. Orada pəncərələrin yanında gizlənib tufəng atsaq, görünüm küçədən kim keçə bilər! Heç kəs keçə bilməz.

Onunla şərab içənlərdən biri dedi:

- O evin qapısı axı bağlıdır.
- Deyərik, açarlar.
- Açmazlar.
- Qapını sındırırsınız!

Kabük bunu deyib qapıya sarı yüyürdü, qapının yanından iri bir çəkcik asılmışdı, qapını döyməyə başladı. Qapı açılmadı. Bir də döydü. Cavab verən olmadı. Yenə döydü. İçəridən səs çıxmadı.

O çıxırdı:

– Burada adam varmı?

Heç bir həyat əlaməti görünmədi.

Kabük tufənginin qundağı ilə qapını döyməyə başladı. Bu, bütün palıddan düzəldilmiş tağlı, alçaq, ensiz, möhkəm, dəmir qurşaqlı, iç tərəfdən dəmir təbəqəyə tutulmuş qədim bir qapı idi, xalis bir gizlin qala qapısı idi. Ev zərbədən titrədi, qapı açılmadı.

Görünür, evdə yaşayanlar bundan təşvişə düşmüşdülər; nəhayət, üçüncü mərtəbədə işıq göründü, balaca çərgül taxtapuş pəncərəsi açıldı. Pəncərədə şam və ağsaçlı, qoca qapıçının üzü göründü: onun nurani üzündə qorxu əlaməti vardı.

Kabük daha qapını döymədi.

Qapıçı soruşdu:

– Ağalar, sizə nə lazımdır?

Kabük:

– Aç qapını, – deyə tələb etdi.

– Ağalar, bu mümkün deyil.

– Bu saat aç.

– Ağalar, olmaz.

Kabük qapıçını nişan aldı; o, aşağıda idi, hava da bərk qaranlıqdı, buna görə də qapıçı onu görmədi.

– Qapını açırsanmı? Ya hə de, ya yox!

– Yox, ağalar!

– Deyirsən yox?

– Mən deyirəm yox, hörmətli...

Qapıçı sözünü qurtara bilmədi. Tufəng açıldı. Güllə onun çənəsinin altından dəyib təpəsindən çıxdı. Qoca elə o saat yerə sərilirdi, heç səsi də çıxmırdı. Şam yerə düşüb söndü; pəncərə qırağında hərəkətsiz qalan başdan, taxtapuşa qalxan ağımtıl tüstüdən başqa daha heç bir şey görünmədi.

Kabük:

– Belə! – deyərək, tufəngin qundağını yerə qoydu.

Bu sözü o, təzəcə demişdi ki, bir əlin çiyinə toxunduğunu hiss etdi: bu əl qartal qüvvəsi ilə onun çiyindən yapışdı: o, səs eşitdi:

– Diz çök!

Qatil dönüb baxdı, Anjolrasın rəngi qaçmış sərt üzünü gördü. Anjolrasın əlində tapança vardı.

O, tüfəng səsinə gəlmişdi.

Anjolras sol əli ilə Kabükün bluzasının və köynəyinin yaxasından, aşırmasından yapışdı.

Bir də dedi:

– Diz çök!

İyirmi yaşlı, zərif bir oğlan amiranə hərəkətlə – ortaboylu, sağ-lambədənli, qüvvətli liman hambalını nazik qarğı kimi əyərək palçıqın içində diz çökdürdü. Kabük müqavimət göstərmək istədi, lakin bundan bir şey çıxmadı: sanki, onu fövqəladə qüvvəyə malik olan əl yaxalamışdı.

Anjolrasın rəngi qaçmış, saçı dağılmış, yaxası açılmışdı, onun üzü qız üzünə oxşayırdı, bu anda o qədim yunan Femidasını xatırladırdı; genişlənən burun pərləri, yerə baxan gözləri onun yandan yunan sifətinə oxşayan ciddi üzünə yenilməz bir qəzəb və saflıq ifadəsi verirdi – qədim zamanda ədalət belə ifadə ilə təsəvvür edilirdi.

Barrikadalardan yüyürüb gələn adamlar kənarda durmuşdu; onlar – indicə görəcəkləri hadisədən qabaq bircə kəlmə də söz söyləməyin mümkün olmadığını hiss edirdilər.

Məğlub olmuş Kabük daha müqavimət göstərmirdi, onun bütün bədəni əsirdi. Anjolras onun yaxasını buraxıb saatını çıxartdı:

– Bütün qüvvəni topla, – dedi. – Dua elə, ya fikirləş. Bir dəqiqə vaxtın qalmışdır.

Qatil dili tutula-tutula dedi:

– Aman verin! – Sonra o, başını aşağı saldı, donquldana-donquldana bir neçə söyüş söydü, onun sözlərini başa düşmək olmurdu.

Anjolras saatin əqrəbindən gözünü çəkmirdi, bir dəqiqə keçəndən sonra saati cibinə qoydu. Sonra Kabükün saçından yapışıb tapançanın lüləsini onun qulağına yaxınlaşdırdı. Kabük qovrula-qovrula zarıldaırdı, Anjolrasın qıçlarına sıxılırdı. Ən təhlükəli, ən qorxulu işlərə sakitcə gedən bu cəsarətli adamlardan çoxu üzünü yana çevirdi.

Tapança açıldı, qatil üzüstə daş yola sərildi, Anjolras da gəldi, hamıya qəti və ciddi bir nəzərlə baxdı.

Sonra meyiti ayağı ilə itələyərək dedi:

– Atın bunu bayıra!

Üç adam, hələ də can verə-verə çapalayan əclafı yerdən qaldırdı, onu kiçik barrikadanın üstündən Mondötür küçəsinə atdı.

Anjolras durub düşünürdü. Onun qəzəb və sakitlik ifadə olunan üzünə yavaş-yavaş qəmginlik və əzəmət çökürdü. Birdən o danışmağa başladı. Hamı susdu:

– Vətəndaşlar, bu adamın tutduğu iş alçaq işdir, mənim tutduğum iş də dəhşətli işdir. O, adam öldürdü, buna görə də mən onu öldürdüm. Mən gərək belə eləyəydim, çünki üsyanın da öz nizam-intizamı olmalıdır. Burada adam öldürmək başqa yerdə adam öldürməkdən daha böyük bir cinayətdir: inqilab bizə baxır, biz Respublikanın kahiniyik, vəzifənin müqəddəs qurbanıyıq, başqalarına yol verməməliyik ki, bizim mübarizəyə böhtan atsın. Buna görə də mən bu adam haqqında hökm çıxartdım, onu ölümə məhkum etdim. Gördüyüm işə nifrət etsəm də, bunu eləməyə məcbur idim, bunu eləməklə öz haqqımda da hökm çıxartdım. Bu hökmün nədən ibarət olduğunu siz tezliklə görəcəksiniz.

Anjolrasa qulaq asanlar sarsıldı.

Kombefər çıxıraraq dedi:

– Biz də sənə kimi edəcəyik.

Anjolras.

– Qoy elə olsun, – dedi. – Bir söz də demək istəyirəm. Bu adamı edam etməklə mən zərurətə tabe oldum, lakin zərurət köhnə dünyanın əjdahasıdır. Köhnə dünyada zərurətə Qəza-Qədər deyirlər, Tərəqqinin qanunu bundan ibarətdir ki, əjdaha mələklərin qarşısında pərən-pərən olur, Qəza-Qədər isə Qardaşlıq qarşısında məhv olur. İndi “sevgi” sözünü söyləməyin vaxtı deyil. Amma mən bu sözü söyləyirəm, bu sözü mədh edirəm. Sevgi, gələcək sənindir! Ölüm, mən sənə müraciət etdim, amma sənə nifrət edirəm! Vətəndaşlar, gələcəkdə nə zülmət olacaq, nə gözlənilməz sarsıntılar, nə amansız cəhalət, nə qanlı qisaslar! Daha nə İblis olacaq, nə baş mələk Mikayıl! Gələcəkdə heç kəs heç kəsi öldürməyəcək, yer üzünü işıq saçacaq, insan övladı bir-birini sevecək! Vətəndaşlar, o gün gələcək, elə bir gün ki, hər şeydə razılıq, ahəng, işıq, sevinc və həyat olacaq, o gün gələcək! O günün gəlməsi üçün biz ölümə gedirik!

Anjolras susdu. Onun gözəl sözlər söyləyən ağı yumuldu, o, qan tökdüyü yerdə mərmər heykəl kimi hərəkətsiz durmuşdu. Onun donuq baxışları orada olanları astadan danışmağa məcbur edirdi.

Jan Prüverlə Kombefər dinməz-söyləməz bir-birinin əlini sıxır, barrikadanın küncündə bir-birinə söykənərək, həm cəllad, həm də kahin, həm büllur kimi parlaq, həm də qaya kimi möhkəm olan bu gəncin ciddi üzünə iftixarla baxır, həm də ona heyifləri gəlirdi.

Bir şeyi də elə burada deməliyəm: vuruşmadan sonra ölüləri meyitxanaya aparıb üst-başlarını axtaranda Kabükün cibindən polis agenti vəsiqəsi tapılmışdı. Bu kitabın müəllifi 1848-ci ildə xüsusi kağız görmüşdü: bu, 1832-ci ildə Kabük haqqında polis prefektinə verilən məlumatdı.

Bunu da əlavə etməliyik: polis idarəsində qəribə, amma, görünür, əsaslı bir məlumat da vardı. Bu məlumata görə, Kabük Gecəquşu imiş. Hər halda, Kabük öldəndən sonra Gecəquşu haqqında heç kəs heç şey eşitmədi. Gecəquşu bir iz buraxmadan yox olub getdi, sanki, o qeyb oldu. Onun həyatı qaranlıqdı, sonu da zülmət oldu.

Bütün qiyamçılar hələ də belə tez tədqiq edilən, tez də qurtaran faciəyə bir məhkəmə hökmünün təsiri altında idi ki, Kurfeyrak barrikadanın üstündə yenə də ortaboylu cavan oğlan gördü: bu adam səhər ondan Mariusu soruşmuşdu.

Üzdən cəsarətli və qayğısız adama oxşayan bu gənc hava qaralandan sonra yenə də qiyamçılara qoşulmağa gəlmişdi.

On üçüncü kitab

MARIUS ZÜLMƏTƏ DAXİL OLUR

Birinci fəsil

PLÜME KÜÇƏSİNDƏN SEN-DENİ MƏHƏLLƏSİNƏ KİMİ

Qaş qaralanda Mariusu Şanvreri küçəsindəki barrikadaya çağırən səs ona taleyin səsi kimi göründü. O ölmək istəyirdi; indi bunun üçün oğlana imkan verilirdi; o, sərdabənin qapısını döyürdü, bir əl qaranlıqda uzanaraq ona sərdabənin açarını verirdi. Ümidsizlik zülmətində açılan mənhus yol həmişə adamı özünə cəzb edir. Marius hasarın dəmir çubuğunu yenə də kənara çəkdi, bunu dəfələrlə etmişdi – bağdan çıxıb dedi: “Gedək!”

O, dərddən ağılı itirmişdi, qəti bir qərar qəbul etmək iqtidarında deyildi; iki aylıq gənclik və sevgi məstliyindən sonra taleyin ona verdiyi təkliflərin heç biri ilə daha razılaşa bilmirdi; ümidsizliyin doğurduğu ən ağır fikirlər onu çulğamışdı, belə bir vəziyyətdə ancaq bir şey istəyirdi – həyatını tez bitirsin.

Marius yeyin-yeyin gedirdi. Javerin tapançaları onda idi, o, silahlı idi. Onun ötəri gördüyü cavan oğlan küçənin tinində gözdən itdi.

Marius bulvarla gedərək, Plüme küçəsindən çıxdı, Esplanadanı, Əlillər körpüsünü, Yelisey çölünü, XV Lüdovik meydanını keçdi, gəlib Rivoli küçəsinə çatdı. Burada mağazalar açıqdı, kəmərtəğ sırası altında qaz yanırdı, qadınlar dükanlardan şey alırdı, “Leter” kafesində dondurma, ingilis qənnadı dükanında qutab yeyirdilər. Bir neçə poçt karetası “Prens” və “Meris” mehmanxanası həyətin-dən çıxaraq, sürətlə ötüb-keçdi.

Marius Delorm pasajından keçərək Sent-Onore küçəsinə çıxdı. Burada dükənlər bağlı idi, alverçilər yarıaçılmış qapı qabağında söhbət edirdilər, adamlar səki ilə oyan-buyana gedirdi. Fənərlər yanırdı, ikinci mərtəbədən başlayaraq, həmişəki kimi, bütün pəncərələrdən işıq gəlirdi. Pale-Royal meydanında süvari hissəsi dururdu.

Marius Sent-Onore küçəsi ilə getdi. O, Pale-Royal meydanından uzaqlaşdıqca işıqlı pəncərələr azalırdı; dükən qapıları kip bağlanmışdı, evlərin qabağında heç kəs söhbət etmirdi, küçələr getdikcə qaranlıqlaşdı, insan yığını daha izdihamlı olurdu, çünki yolla gedən adamlar indi bir yerə toplaşdı. Bu insan yığını içərisində, elə bil ki, heç kəs bircə kəlmə də söz söyləmədi, amma oradan boğuc, asta uğultu gəlirdi.

Arbr-Sek fəvvarəsinə gedən yolda qaşqabaqlı adam “yığının” rast gəlmək olurdu. Yolla gedən camaat içərisində bu hərəkətsiz “yığınlar” – axar su içərisində olan daşları xatırladı.

Pruver küçəsinə girən yerdə izdiham daha hərəkət etmirdi; bu, bir yerə yığılan adamlardan əmələ gələn sarsılmaz, nüfuzəlməz, zəhmli, möhkəm bir qayaya oxşayırdı; burada adamlar bir-biri ilə yavaşca söhbət edirdi. Burada sürtük, ya girdə şlyapa çox az-az nəzərə çarpırdı, hər yerdə ancaq fəhlə çuxası, fəhlə köynəyi, fəhlə furajkası, pırpızlaşmış saç, torpaq rəngli sifətlər görünürdü. Bütün bu insan yığını axşam qaranlığı içində tutqun halda tərپəşirdi. Onların boğuc danışığında coşqun ehtirasların xınlıtlı əks-sədası duyulurdu. Heç kəs yerindən tərپənmirdi, lakin onlar ayaqlarını palçıq içində götürüb-qoyur və bunun səsi eşidilirdi. Bu insan kütləsinin o tərəfində, Rul və Pruver küçəsində, Sent-Onore küçəsinin sonunda şam işığı gələn bircə pəncərə də yox idi. Yalnız küçə boyu zəncir kimi uzanıb gedən fənərlər görünürdü, onların işığı get-gedə lap azalırdı. O zamanın fənərləri kəndirdən asılan iri, qırmızı ulduza oxşayırdı: bu fənərlərdən daş yola iri hörümçəyəbənzər kölgə düşürdü. Küçələr boş deyildi: bu küçələrdə baş-başa qoyulmuş tüfənglər, tərپənən süngü və qoşun hissələri nəzərə çarpırdı. Hadisə ilə maraqlanan adamlardan heç kəs həmin sərhədi keçmədi. Burada hərəkət dayanırdı. Burada insan yığını qurtarır, ordu başlanırdı.

Marius ora ümidini itirən bir adam inadı ilə gedirdi. Onu çağırıblar, o gərək gedəydi. O, insan yığını və qoşun hissələri arasından birtəhər keçə bildi, patrulların və keşikçilərin gözündən yayındı.

Dolanbac yolla gəlib Betizi küçəsinə çıxdı, oradan da bazara sarı yönəldi. Burdone küçəsi tinində daha fənər yox idi.

O, insan yığını olan yerdən, qoşun sərhədindən keçdi, dəhşətli vəziyyətlə qarşılaşdı: burada nə adam, nə əsgər, nə işıq parıltısı vardı: heç kəs yox idi; bir səs eşidilmirdi; qaranlıqdı, soyuq adamın iliyinə işləyirdi. Belə küçəyə girmək – zirzəmiyə girmək kimi bir şeydi.

O, yoluna davam etdi.

Bir neçə addım atdı. Kim isə yüyürə-yüyürə onun yanından keçdi. Bu kim idi? Kişi idimi? Qadındımı? Onlar bir neçə nəfər idimi? O, bunu deyə bilməzdi. Kölgə ötüb yox oldu. O, dövrələmə yolla gəlib dalana çıxdı, elə zənn etdi ki, bu, Duluxxana küçəsidir; küçənin ortasında bir şeyə toxundu. Əlini qabağa uzadıb yoxladı: bu, böyrü üstə çevrilmiş balaca bir araba idi; ayağı altında gölməçə, çuxur, ora-bura atılmış, bir yerə yığılmış qənbər daşı olduğunu hiss etdi. Burada barrikada qurulmağa başlanmışdı, lakin qurulub qurtarmamışdı. O, bir yığın daş üstündən o biri tərəfə keçdi, lap küçə dirəklərinin yanı ilə getməyə başladı; yolu evlərin divarına görə təyin edirdi. Ona elə gəldi ki, barrikadadan azca kənarında bir şey ağarıb, o yaxınlaşdıqca bu ağ şey müəyyən şəkil aldı. Bu – səhər Bossüenin omnibusdan açdığı iki ağ at idi. Onlar bütün günü küçələri dolaşmış, axırda gəlib, heyvanlara xas olan şüursuz səbirlə burada dayanmışdı: insan qəza-qədərin gərdisini nə qədər başa düşürsə, heyvan da insanın işini bir o qədər başa düşür.

Marius atların yanından keçdi. İctimai müqavilə küçəsi zənn etdiyi küçəyə yaxınlaşanda haradansa tufəng atıldı, güllə onun lap yanından vıyldayıb keçdi, başı üstündə, dəllək dükanı qabağından asılmış mis tasa dəydi. Hələ 1846-cı ildə İctimai müqavilə küçəsində, bazar sütunları tinində güllə deşmiş bu dəllək tasını görmək olardı.

Tufəngin atılması, hər halda, həyat əlaməti idi. Ancaq bundan sonra daha heç şey olmadı.

Mariusun gəldiyi yol – qaranlıq pillələrlə enməyə bənzəyirdi. Bununla belə, o, yenə də irəliyə doğru gedirdi.

İkinci fəsil

PARİS BAYQUŞ GÖZÜ İLƏ

Yarasa, ya bayquş kimi qanadlı bir məxluq bu zaman Parisin üstündə uçsaydı, qorxunc bir mənzərə görərdi.

Mərkəzi bazarın bütün köhnə məhəlləsi bu qanadlı məxluqun nəzərində Parisin lap mərkəzində qazılan nəhəng qara çuxur kimi canlanardı; Mərkəzi bazar şəhər içində şəhər kimi bir yerdə: Sen-Deni və Sen-Marten küçələri, hədsiz-hesabsız dalanlar, xırda küçələr burada bir-birini kəsib keçirdi; qiyamçılar buranı istinad nöqtəsinə və istehkama çevirmişdi. O bayquş qanadlı məxluqun gözləri burada girdaba qərğ olardı. Fənərlər sındırılmış, pəncərələr bağlanmışdı: nə işıq vardı, nə həyat, nə səs, nə hərəkət... Qiyamın gözə görünməyən keşikçiləri yatmırdı, nizam-intizamı, yəni zülməti qoruyurdu. Üsyanın zəruri taktikası – bir neçə adamı hər şeyi əhatə edən qaranlığa qərğ etməkdən, bu qaranlığın ixtiyarında olan bütün imkanlarından istifadə edərək döyüşçülərin sayını artırmaqdan ibarətdir. Hava qaralanda şam yandırılan pəncərələri güllə ilə vurub sındırıldı: işıq sönmürdü, bəzən ev sahibi də həyatdan məhrum olurdu. Buna görə də orada heç bir həyat əlaməti görünmürdü. Evlərdə ancaq qorxu, kədər və süstlük, küçələrdə isə fövqəladə bir dəhşət hökm sürürdü. Nə evlərin mərtəbələri, sıra ilə uzanan pəncərələrin, nə bacaların, taxtapuşların diş-diş çıxıntıları, nə də palçıqlı, nəm döşəmədə yolun əks etdirdiyi tutqun işıqlar görünürdü. Bu qatı zülmətə yuxarıdan baxan qanadlı məxluq, bəlkə də, bəzi yerdə, xarabalıqda titrəyən işıq kimi sönük işıqlar görərdi, bu işıqlar zülmətdə əyri-üyrü əcaib xətləri, qəribə istehkam şəkillərini aşkara çıxarırdı: bu yerdə barrikadalar vardı. Qalan şeylər qəlbə qaramat gətirən, qəmli, matəmli, dumanlı zülmət gölü kimi nəzərə çarpırdı. Bu zülmət gölündə Sen-Jak qülləsinin, Sen-Merri kilsəsinin, üç-dörd nəhəng binanın məşum qaraltısı yüksəlirdi: insan bunları nəhəng bir şey kimi yaradır, qaranlıq onları kabusə çevirir.

İnsanı təşvişə salan bu boş, dolaşq küçəli məhəllənin ətrafında Parisin qarğışalığı hələ tamam kəsilməmişdi; bəzi yerdə tək-tək fənər yanırdı; yuxarıdan baxan o qanadlı məxluq burada qılıncların,

süngülərin işıltısını, hər anda artan batalyonların səssizcə hərəkət etdiyini, üsyançılar ətrafında qorxunc bir qurşağın əmələ gəldiyini, bu qurşağın get-gedə daraldığını görər, hərəkət edən topların boğuc gurultusunu eşidərdi.

Qoşunla əhatə olunmuş məhəllə dəhşətli bir mağaraya oxşayırdı, orada, elə bil ki, hamı yatmışdı, ya, elə bil, heç tərpənmirdi; hər küçə, adamı ancaq zülmətlə qarşılayırdı.

Bu zülmət ibtidai həyat zülməti idi; burada hər addımda təhlükəyə rast gəlmək olardı, adama hər addımda hücum edə bilərdilər; bu zülmətin içinə girmək, orada qalmaq dəhşətli idi, ora qədəm qoyan, orada gizlənən adamdan, orada gizlənən adam yaxınlaşan adamdan qorxurdu, hər ikisi də tir-tir əsirdi. Hər küçə tinində pusuqda duran, qaranlıqda gizlənən, gözə görünməyən döyüşçü vardı, ölüm təhlükəsi vardı. Bura hər şeyin sonu idi. Bura qədəm qoyan – atılan tufəng işığından başqa ayrı işıq görəcəyinə, ölümlə olan qəfil və qısa tanışlıqdan başqa ayrı şeyə rast gələcəyinə ümid edə bilməzdi. Bu ölüm harada olacaqdı? Necə olacaqdı? Nə vaxt olacaqdı? Bunu heç kəs bilmirdi. Lakin bir şey qəti idi, bu ölüm mütləq olacaqdı. Hökumət və üsyan, milli qvardiya və xalq, burjuaziya və qiyamçılar burada, mübarizə üçün seçilən bu yerdə, nəticəsi hər necə olsa da, əlbəyaxa vuruşmaq üçün yığışmışdılar. Hər iki tərəf üçün bu, eyni dərəcədə zəruri idi. İndi bircə yol qalmışdı: ya burada qalib gəlmək, ya qəbrə getmək! Vəziyyət o qədər gərgin, qaranlıq, o qədər kəsif idi ki, ən qorxaqlar qətiyyət kəsb edirdi, ən cəsarətliləri dəhşət alırdı.

Burası da var ki, tərəflərdən heç biri nə qəzəbdə, nə amansızlıqda, nə qətiyyətdə bir-birindən geri qalırdı. Bəziləri üçün qabağa getmək – ölmək deməkdi, amma heç kəs geri çəkilmək fikrində deyildi, bəziləri üçün orada qalmaq – yenə ölmək deməkdi, lakin heç kəs qaçmaq fikrində deyildi.

Zərurət tələb edirdi: sabah gərək hər şey qurtarsın, tərəflərdən biri gərək qalib gəlsin, üsyan ya inqilab olsun, ya da baş tutmayan cəsarətli bir tədbir olub qalsın. Hökumət də qiyamçılar kimi, bunu başa düşürdü; ən əhəmiyyətsiz bir şey olan burjuaziya da bunu hiss edirdi. Məhəllənin zülməti ilə artan iztirab dolu narahatlıq da, sükut ətrafında get-gedə artan təşviş də bunun nəticəsi idi: hər şey məhəllədə həll olunmalı idi, bu sükut fəlakətə çevrilməli idi. Bura-

da xırıltı kimi qəlbi parçalayan, lənət kimi təhdid edən bircə səs vardı: o da Sen-Merri kilsəsinin haray salan zəng səsi idi.

Qaranlıqda yazıq-yazıq nalə çəkən bu zənglərin təşviş və ümid-sizliklə dolu olan fəryadı kimi insan qəlbini donduran başqa heç şey təsəvvür etmək mümkün deyil.

Təbiət də, elə bil ki, insanların etmək istədiyi şeyə öz razılığını vermişdi, – çox vaxt bu belə olur. Küllün kədərli ahəngini heç şey pozmurdu. Qalın, qara buludlar göy üzünü bürümüşdü, ulduzlar görünmürdü. Tutqun səma nəhəng bir qəbrin üstünə atılan nəhəng kəfən kimi ölü küçələrin üstünü almışdı.

Nə qədər ki hələ tamamilə siyasi vuruşma olan vuruşmaya çoxlu inqilabi hadisələr görmüş yerdə hazırlaşırdılar, nə qədər ki gənclər, gizlin cəmiyyətlər, məktəblər prinsip naminə, orta sinif öz xeyri üçün bir-birini yıxmaq, bir-birini məhv etməkdən ötrü bir-birinə yaxınlaşırdılar, nə qədər ki adamlar bir-birini son və qəti döyüşə tələsdirirdilər, çağırırdılar, o məşum məhəllədən kənarında, bolluq içində yaşayan xoşbəxt Parisin dəbdəbəsində itib-batan köhnə, səfil Parisin ən aşağı təbəqələrində xalqın sərt səsinin boğuşuq uğultusu eşidilirdi.

Bu, həm qorxunc, həm də müqəddəs bir səsdə; elə bir səs ki, həm yırtıcı heyvan nərilisindən, həm də Tanrı kəlamından əmələ gəlir; elə bir səs ki, zəifləri dəhşətə salır, aqillərə xəbərdarlıq edir; elə bir səs ki, həm aslan nərilisi kimi aşağıdan, həm də göy gurultusu kimi yuxarıdan gəlir.

Üçüncü fəsil

SON HÜDUD

Marius gəlib Mərkəzi bazara çatdı.

Bura yan küçələrdən də sakit və qaranlıqdı, heç bir hərəkət yox idi. Sanki, qan donduran məqbərə sükutu yerdən qalxmış, göy üzünü bürümüşdü.

Lakin Şanvreri küçəsini Sent-Estaş kilsəsi tərəfdən kəsən hündür evlərin taxtapuşu bu qaranlıq göydə bir balaca qızarırdı. Bu qızartı – “Korinf”dəki barrikadada yanan məşəlin işığı idi. Marius

bu qızartıya sarı getdi. Bu, onu gətirib Çuğundur bazarına çıxartdı; Vaizlər küçəsinin başlanğıcı gözünə sataşdı. Marius buradan keçdi. Qiyamçıların o biri başda keşik çəkən qarovulçusu onu görmədi. Marius axtardığı şeyin yaxında olduğunu hiss edir, yüngül addımlarla səssizcə irəliləyirdi. Bu qayda ilə o, Mondötür küçəsinin döngəsinə çatdı; həmin küçənin dar yeri vardı, xarici aləmlə əlaqə ancaq bu yolla saxlanılırdı, oranı Anjolras qoruyurdu. Marius sol tərəfdə olan axırıncı evin tinində durub, Mondötür küçəsinin o dar yerini gözdən keçirdi.

Marius duran yerə Şanvreri küçəsindən enli kölgə düşmüşdü. Marius Mondötür küçəsinin qaranlıq tinindən və Şanvreri küçəsindən bir az kənarında, daş yolda bir parça sönük işıq gördü, meyxanayı tutqun şəkildə seçə bildi, bundan da o tərəfdə, sökük divaraoxşayan yerdə qəndil titrəyə-titrəyə yanırdı, bir neçə adam tufənglərini dizləri üstə qoyub çöməltmə oturmuşdu. Marius bu adamlardan on addım kənarında olardı. Bura barrikadanın iç tərəfi idi.

Küçənin sağ tərəfindəki evlər, meyxananın qalan hissəsinin, böyük barrikadanın, bayrağın qabağını tutmuşdu, Marius bunları görmürdü.

O, bircə addım da atmalı idi.

Lakin bu bədbəxt gənc tumbanın üstündə oturdu, qollarını çarpalayaraq atası haqqında düşünməyə başladı.

O, qəhrəman polkovnik Pönmersi haqqında, igid əsgər haqqında düşündü: bu əsgər Respublika dövründə Fransanın sərhədini qorudu, imperatorun taxtında Asiyanın sərhədinə yetişdi, Genyanı, İsgəndəriyyəni, Milanı, Turini, Madridi, Vyananı, Drezdeni, Berlini, Moskvanı gördü: o, öz qanını Avropanın bütün döyüş meydanlarında tökdü, – bu həmin qandı ki, indi Mariusun damarlarında axırdı; onun saçı vaxtından əvvəl ağardı; o, amansız nizam-intizama tabe oldu, özgələrini də buna tabe etdi; o, ömrünü mundirdə, qılınc qayışında, saçaqları döşünə tökülmüş epoletdə, bant üstüsündən qaralmış kokardada, alına ağırlıq eləyən dəbilqədə, çöl baraklarında, ordugahlarda, açıq düşərgələrdə, hərbi xəstəxanalarda keçirdi; iyirmi il davam edən böyük müharibələrdən sonra, sifətində çapıq yeri, gülər üzlə, uşaq kimi sadə, sakit, təmiz, saf geri qayıtdı; o, Fransa üçün hər şey etdi, Fransanın əleyhinə heç şey etmədi.

Marius öz-özünə deyirdi: mənim də vaxtım çatmışdır, mən də atam kimi cəsəretli, qoçaq olmalıyam, heç şeydən qorxmamalıyam, güllənin qabağına getməliyəm, düşümü süngünün qabağına verməliyəm, qanımlı tökməliyəm, düşməni axtarmalıyam, ölümü axtarmalıyam, mən də vuruşmalıyam, döyüş meydanına girməliyəm; bu döyüş meydanı – küçə, bu müharibə – vətəndaş müharibəsidir.

Marius uçurum kimi qarşısında canlanan vətəndaş müharibə-sini görürdü, o – bu uçuruma atılmalı idi.

Bunu düşünəndə Mariusun bütün bədəni sarsıldı.

Atasının qılıncı yadına düşdü: babası o qılıncı köhnə şey alverçisinə satmışdı, Marius da buna çox təəssüf etmişdi. İndi o, öz-özünə deyirdi: bu şanlı, ləkəsiz qılınc çox düzgün hərəkət etmişdir: ondan uzaqlaşmış, qəzəblə zülmətə getmişdir, o qılınc ki belə qaçmışdır, deməli, ona düşünmək qabiliyyəti verilmiş, gələcəyi görürmüş, qiyam olacağını, çirkab qanovlarında, küçələrdə vuruşma olacağını, zirzəmilərin nəfəsiyindən tüfəng atılacağını, arxadan qılınc zərbəsi endiriləcəyini hiss edirmiş; o qılınc Marenço və Fridland meydanından qağıdandan sonra Şanvreri küçəsinə getmək istəməmişdir, Mariusun atası ilə etdiyi qəhrəmanlıqdan sonra, onun oğlu ilə başqa bir qəhrəmanlıq etmək arzusunda olmamışdır! Marius öz-özünə deyirdi: o qılınc mənim yanımda olsaydı, o qılıncı ölən atamın başı altından cəsəret edib götürsəydim, onu özümlə küçə tinində fransızların fransızlarla olan gecə vuruşmasına gətirsəydim – qılınc, yəqin ki, mənim əlimi yandırardı, baş mələyin qılıncı kimi qarşımda od tutub yanardı! Onun əldən çıxması nə böyük xoşbəxtlikdir! Bu nə yaxşı oldu, nə ədalətli iş oldu! Heç demə, mənim babam atamın, həqiqətən, şöhrətini qorumuşdur, bu nə böyük səadətdir! Polkovnikin qılıncı bu gün vətənin bağrını parçalamaqdansa, onun hərərac bazarında satılması, köhnə dəmir qırıntıları içinə atılması, köhnə şeylər alverçisinə qismət olması daha yaxşıdır!

Marius dərddli-dərddli ağladı.

Bu, böyük müsibətdi! İndi o nə etsin? O, Kozettasız yaşaya bilməzdi. Madam ki o getmişdir, ölməkdən başqa ayrı yol qalmır. Axı o, Kozettaya and içmişdi ki, öləcəyəm! Kozetta bunu bilə-bilə getmişdir, deməli, Mariusun ölməyini istəyir. Məsələ aydındır: Kozetta daha onu istəmir; istəsəydi, getməsi haqqında xəbər

verərdi, bircə kəlmə də olsa söz deyərdi, məktub göndərərdi, axı o, Mariusun ünvanını bilirdi! İndi daha Marius sizdən ötrü niyə yaşasın? Bir də axı bu necə olar? Bura gələndən sonra bir də geri dönmək?! Təhlükəyə yaxınlaşmaq, sonra da qaçıb getmək?! Barrikadaları görmək, sonra da əkilmək?! Qorxudan tir-tir əsmək, öz-özünə bu sözləri deyib əkilmək: “Bəsdir daha, mənim çəkdiyim müsibət bəsdir, mən gəlib gördüm, kifayətdir; bu, vətəndaş müharibəsidir, mən gedirəm!” “Dostları atıb getmək?! Axı onlar Mariusu gözləyirlər, bəlkə də, onların Mariusa ehtiyacı var?! Bütün bir orduya qarşı duran bu bir ovuc adamı atıb getmək?! Hər şeyə birdən xəyanət etmək: sevgiyə də, dostluğa da, sözə də?! Öz qorxaqlığına vətənpərvərlik adı ilə bəraət qazandırmaq?! Yox, bu, mümkün olan şey deyil! Atasının xəyalı indi burada, bu zülmətdə peyda olsaydı, görsəydi ki oğlu çəkilib gedir, onu qılıncının qını ilə döyərdi, üstünə çığıraraq deyərdi: “Get, qorxaq!”

Marius bir-birinə zidd fikirlərin təsiri ilə xırpalanaraq başını endirdi.

Birdən yenə də başını qaldırdı. Onun fikrində böyük bir aydınlıq əmələ gəlmişdi. Qəbrin yaxınlığı fikrin üfüqlərini genişləndirir; adam ölümün qarşısında duranda həqiqəti görür. Marius özünü döyüşə girişməyə hazır hiss edirdi: bu döyüş indi onun gözləri qarşısında miskin halda deyil, əzəmətli şəkildə canlanırdı. Ruhun daxili fəaliyyəti nəticəsində küçə müharibəsi birdən fikrində başqa mənə aldı. Bayaq fikrə dalarkən onu hər tərəfdən həllolunmaz məsələlər bürümüşdü, indi yenə də bu fikirlər dağınıq bir halda qayıdıb gəlmişdi, ancaq bunlar daha Mariusu narahat etmirdi. İndi o, bunlardan hər birinə cavab verə bilərdi.

Bir düşünək görək, atası niyə acıqlana bilərdi? Üsyanın icra edilən vəzifə dərəcəsinə yüksəltdiyi hallar olmamışdırmı? Polkovnik Ponmersinin oğlu üçün baş verən vuruşma nə dərəcədə həqarətli bir şey ola bilərdi? Bu nə Monmirayl, nə də Şampober idi, bu başqa şeydi. Mübarizə vətənin müqəddəs torpağı uğrunda deyil, müqəddəs ideya uğrunda gedirdi. Vətən əziyyət çəkir, qoy çəksin, bəşəriyyət üsyanı təbrik edir. Doğrudanmı, vətən əziyyət çəkir? Fransanın qanı axır, amma azadlıq sevinir, madam ki azadlıq sevinir, onda Fransa öz yarasını unudur. Bir də ki məsələyə geniş baxılsa – onda vətəndaş müharibəsi haqqında nə demək olar?

Vətəndaş müharibəsi! Bu nə deməkdir? Xaricilərlə də müharibə varmı? Məgər insanlar arasında olan hər cür müharibə – qardaşla qardaş arasında olan müharibə deyilmi? Müharibə ancaq öz məqsədinə görə müəyyən edilir. Nə xaricilərlə müharibə var, nə vətəndaş müharibəsi! Ancaq ədalətli və ədalətsiz müharibə var. Böyük bəşəri müqavilə bağlanana qədər, ləng tərpənən keçmişə qarşı tələsməkdə olan gələcəyin hücumu – ancaq belə müharibə zəruri ola bilər. Belə müharibəni nədə töhmətləndirmək olar? Müharibə o zaman biabırçı şey, xəncər də o zaman qatil xəncəri olur ki, bunlar haqqa, tərəqqiyə, idraka, mədəniyyətə, həqiqətə öldürücü zərbə endirir. Belə müharibə, istər vətəndaş müharibəsi, istərsə xaricilərə qarşı müharibə olsun, eyni dərəcədə ədalətsiz müharibədir və bunun adı cinayətdir. Ədalətli dediyimiz bu müqəddəs şərtdən başqa, hansı əsasa görə müharibələrdən bir cürü başqa cür müharibəyə nifrət edəcək? Hansı əsasa görə Vaşinqtonun qılıncı Kamili Demulenin nizəsini inkar etməyə xidmət edə bilər? Leonid xaricilər, Timoleon zalım hökmdarlar əleyhinə olmuşdur, bunlardan hansı daha böyükdür? Leonid müdafiə, Timoleon azad etmişdir. Dövlət daxilində hər bir silahlı çıxışı, – bu çıxışın nə məqsədlə edildiyini nəzərə almadan, – pisləmək olarmı? Elə olduqda Brut, Marsel, Arn de Blankenheyim, Kolin gerek pislənsin. Partizan müharibəsi? Küçə müharibəsi? Niyə olmasın? Ambioriksin, Arteveldenin, Marniksin, Pelagiyn apardığı müharibə belə müharibə idi. Amma Ambioriks Romaya qarşı, Artevelde Fransaya qarşı, Marniks İspaniyaya qarşı, Pelagi – mavrlara qarşı mübarizə edirdi, hamısı da xarici düşməne qarşı vuruşurdu. Mütləqiyyət də xarici düşməndir, zülm də xarici düşməndir; “Müqəddəs haqq” da xarici düşməndir. Bir ölkəyə soxulan düşmən o ölkənin coğrafi sərhədini pozduğu kimi, istibdad da əxlaq sərhədini pozur. Zalım hökmdarı, ya da ingilisi qovmaq hər iki halda öz torpağını azad etmək deməkdir. Elə bir vaxt gəlib çatır ki, ancaq etiraz etmək kifayət etmir; fəlsəfinin ardınca iş olmalıdır; ideyanın nəzərdə tutduğunu canlı qüvvə bitirməlidir. “Zəncirlənmiş Prometey” başlayır, Aristokiton bitirir. “Ensiklopediya” qəbləri maarifləndirir; 10-cu avqust alovlandırır. Esxildən sonra Frazibul, Didrodan sonra Danton gəlir. Xalq rəhbər tapmaq istəyir. Xalq kütlə şəklində ətaləti öz üzərindən atır. İnsan yığınıni itaət altına alıb birləşdirmək asandır. İnsanları hərəkətə gətirmək, yerindən tərpətmək, öz xeyirləri, azad

olmaları naminə onlara dinclik verməmək, həqiqətlə onları acılamaq amansız işığı bol-bol onların üstünə atmaq lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, onların xilas olmaları özlərini bir az heyrətə salsın; bu gözqamaşdıran parlaq işıq onları ayıldır. Buna görə də haray səsləri və vuruşma zəruridir. Böyük döyüşçülər ayağa qalxmalı, xalqa cəsarət işığı saçmalı, üzərinə “müqəddəs haqq”, Sezar şöhrəti, kobud qüvvə, fanatizm, məsuliyyətsiz hakimiyyət və mütləqiyyət zülməti çəkən bu bədbəxt bəşəriyyəti silkələməlidir; gecənin ürəyə kədər verən təntənəsinə, onun solğun cah-calalına itaətkar nəzərlə baxan insan yığınını silkələməlidir. Rədd olsun zalım hökmdarlar! Necə? Siz kimi deyirsiniz? Siz Lüi-Filippi zalım hökmdar adlandırırırsınız? Xeyr, onu XVI Lüdovikdən artıq zalım hökmdar adlandırmıram. Onların ikisi də tarixin, adətən, “xoştəbiətli kral” adlandırdığı krallardandır. Lakin prinsiplər parçalanmaz, həqiqətin məntiqi öz istiqamətindən dönməz, həqiqət güzəştə getməz; deməli, heç bir güzəşt ola bilməz; insan haqqının pozulmasına yol verilməməlidir. XVI Lüdovik “müqəddəs haqqı” təcəssüm etdirir, Lüi-Filipp də elə, çünki Lüi-Filipp də Burbondur; bunların hər ikisi haqqın qəsb edilməsini müəyyən dərəcədə təcəssüm etdirir; haqqın qəsb edilməsi bütün dünyaya yayılmışdır, bunu aradan qaldırmaq üçün onlarla vuruşmaq lazımdır; belə etmək lazımdır, çünki həmişə işə Fransa başlamışdır. Fransada hökmdar taxtdan endiriləndə o, hər yerdə taxtdan endirilir. Sözün qıyası, ictimai həqiqəti yenidən əsaslandırılmalı, azadlığın taxtını özünə qaytarmalı, xalqı xalqa qaytarmalı, baş hakimiyyəti insanlara qaytarmalı, Fransanın başına yenə qırmızı papaq qoymalı, idrak və ədaləti bütün dolğunluğu ilə bərpa etməli, düşmənçiliyin hər cür rüşeymini əzməklə hər kəsi öz-özünə qaytarmalı, ümumi və əzəmətli razılığa qarşı kral hakimiyyətinin qoyduğu maneəni məhv etməli, bəşəriyyəti yenə də haqqın səviyyəsinə qaldırmalı, bundan da ədalətli iş, bu yolda baş verən müharibədən də böyük müharibə olarmı? Belə müharibələr sülh yaradır. Hələ də yanlış fikirlərin, imtiyazların, mövhumatın, yalanın, rüşvətخورluğu, sui-istifadənin, zorakılığın, ədalətsizliyin, zülmətin nəhəng qalası – kin və ədavət qüllələri ilə dünya üzərində yüksəlir. Bu qalanı yıxmaq, bu dəhşətli qayanı dağıtmaq lazımdır. Austerlits ətrafında qalib gəlmək böyük qəhrəmanlıqdır; Bastiliyanı almaq daha böyük qəhrəmanlıqdır.

Ruh qəribə qabiliyyətə malikdir, elə adam yoxdur ki, bunu öz təcrübəsində görməmiş olsun – ruhun vəhdətinin ecazkarlığı da bundadır, bu vəhdət ruhun hər yerdə olması ilə bağlıdır: ruh ən ağır vəziyyətlərdə soyuqqanlıqla düşünə bilir; çox vaxt böyük sevgi pərişanlığı keçirən, ən ağır ümitsizlik içində olan adam ən iztirablı, ən dərddli halında bu, ya başqa bir məsələni müzakirə edir və ona etiraz edir. Hisslər qasırgasına məntiq qarışır, sillogizmin məntiqi qırılmadan fikrin kədərli çılğınlığında hərlənir. Marius da belə vəziyyətdə idi.

Marius bu qayda ilə düşünə-düşünə, dalğın bir nəzərlə barrikadanın iç tərəfini gözdən keçirirdi: o yorulub əldən düşmüşdü; o gah qəti qərara gəlir, gah da tərəddüd edirdi: etmək istədiyi işi təsəvvüründə canlandırır, ağır həyəcan keçirirdi. Qiyamçılar barrikadada öz yerlərini tərk etmədən astadan danışdılar: onların arasında – intizarın son mərhələsini göstərən aldadıcı sakitlik olduğu duyulurdu. Marius onların başı üstündə, taxtapuş pəncərəsindən qiyamçılara baxan, ya onları müşahidə edən bir adam gördü; Mariusa elə gəldi ki, qiyamçılara o, xüsusi diqqət yetirir. Bu adam Kabükün öldürdüyü qapıçı idi. Aşağıdan yuxarı baxanda, qənbər daşları arasında gizlədilən məşəlin işığında onun başı güclə görünürdü. Məşəlin tutqun, titrək işığı düşən bu başdan da qəribə şey olmazdı: onun ağarmış üzünü göyə çalır, sifətində təəccüblü, donuq bir ifadə vardı, saçları biz-biz durmuşdu, açıq gözləri qırpılmırdı, ağız açıla qalmışdı, o, sanki, əyilərək maraqla küçəyə baxırdı. Belə zənn etmək olardı ki, bu ölən adam ölməli olan adamları gözdən keçirir.

Qan pəncərədən aşağı axaraq qırmızı, uzun iz salmışdı, bu iz ikinci mərtəbədə qırılırdı.

On dördüncü kitab

ÜMİDSİZLİYİN ƏZƏMƏTİ

Birinci fəsil

BAYRAQ. BİRİNCİ ƏMƏLİYYAT

Hələ heç kəs gəlmirdi. Sen-Merridə saat onu vurdu. Anjolasla Kombefer, əllərində karabin, böyük barrikadada qoyulmuş, yolun kənarında oturmuşdu. Onlar kirmişcə qulaq asır, ən uzaqdan, lap tutqun şəkildə gələn ayaq səsini də eşitmək istəyirdilər.

Birdən bu məşum sükut içində gənclik ehtirası duyulan şən bir səs eşidildi; səs, elə bil ki, Sen-Deni küçəsindən gəlirdi: kim isə köhnə xalq nəğməsi olan “Ay işığı” havasında oxuyurdu, şerin axını xoruz banı kimi səslənirdi:

Dostum Byuqo, yatmırsan ki?
Göz yaşından şişmişəm mən.
Damağımı durultmaqçün
Göndər gəlsin jandarma, sən.

Mavi şinel arasında
Böyrü üstə xoşdur yuxu.
Fit çalırılar bax, güllələr.
Quqquluqu, quqquluqu!

Onlar bir-birinin əlini sıxdı.

Anjolas:

– Bu, Qavroşdur, – dedi.

Kombefer əlavə etdi:

– O, bizə xəbərdarlıq edir.

Kim isə bərk-bərk yüyürərək boş küçənin sükutunu pozdu: gələn Qavroş idi; o, kloundan da cəld hərəkətlə, tövşüyə-tövşüyə omnibusun üstündən aşaraq barrikadanın iç tərəfinə atıldı, ucadan dedi:

– Hanı mənim tüfəngim? Onlar gəlir!

Bütün barrikadadan, sanki, elektrik cərəyanı keçdi, tüfənglərə sürtülən əllərin xışiltısı eşidildi.

Anjolras Qavroşdan soruşdu:

– Mənim karabinimi götürmək istəyirsənmi?

Qavroş:

– Mən böyük tüfəng istəyirəm, – dedi.

İki keşikçi öz yerini buraxıb Qavroşun ardınca gəldi. Onlardan biri küçənin sonunda, o birisi Kiçik Sərsəri küçəsində keşik çəkirdi. Vaizlər küçəsində olan keşikçi öz yerində qalmışdı, görünür, körpü və bazar tərəfdən heç kəs gəlmirdi.

Bayraq üzərinə düşən işıqdan – Şanvreri küçəsində qoyulan ara yolun bəzi yerində qənbər daşlarını güclə sezmək olurdu, bu yol qiyamçılara – duman içində tutqun bir şəkildə nəzərə çarpan iri, qara bir darvaza kimi görünürdü.

Hər kəs öz yerini tutdu.

Qırx üç qiyamçı – Anjolras, Kombefer, Kurfeyrak, Bossüe, Joli və Qavroş da onların içərisində idi, – böyük barrikadanın iç tərəfində, əllərində tüfəng və karabin, atəş açmağa hazır bir vəziyyətdə dinməz-söyləməz dizi üstə durmuşdular; onların başı barrikadadan yuxarı qalxmırdı; onlar, sanki, qala mazğalından daş yolu nişan almışdılar. Altı qiyamçı da Feyin komandası altında, tüfənglərini üst ayağa çəkərək, “Korinf” meyhanasının ikinci və üçüncü mərtəbəsində, pəncərələrdə durmuşdu.

Bir az da keçdi, sonra Sen-Le tərəfdən nizamla, ağır-ağır atılan addımların uğultusu aydınca eşidilməyə başladı. Bu uğultu əvvəl lap astadan, sonra bir az aydın, daha sonra ağır və dolğun halda eşidilir, aravermədən, dayanmadan, get-gedə artaraq, qorxunc şəkildə, təmkinlə, yavaş-yavaş yaxınlaşırdı. Bu uğultudan başqa heç şey eşidilmirdi. Bu, hərəkət edən Komandor heykəlinin sükutu və uğultusu idi; lakin o daş addımda nəhəng və çoxlu bir şeyin varlığı hiss olunurdu, adamda da insan yığını, eyni zamanda, bir kabus təsəvvürü oyadırdı. Elə güman etmək olardı ki, bu, Legion deyilən

qorxunc heykəlin addımıdır. Ayaq səsi yaxınlaşırdı; səs daha da yaxınlaşıb dayandı. Elə bil ki, küçənin sonunda böyük izdiham vardı, bu izdihamın nəfəs alması eşidilirdi. Orada heç bir şey görmək olmurdu, ancaq qatı qaranlığın lap içərisində iynə kimi nazik, çoxlu metal saplar, bir də, yuxunun ilk dəmində, yumulan kirpiklər arasında duman kimi əmələ gələn, təsviri mümkün olmayan, fosforabənzər tor kimi bir şey nəzərə çarpırdı. Bunlar məşəlin uzaqdan-uzağa işığı düşən, tutqun bir şəkildə işıldayan tüfəng lülələri və tüfəng süngüləri idi.

Yenə sakitlik oldu, sanki, hər iki tərəf nə isə gözləyirdi. Birdən zülmətin lap içərisindən səs eşidildi; bu səs xüsusilə ona görə məşum görünürdü ki, orada heç kəs nəzərə çarpmırdı, elə bil ki, qaranlıq özü danışırdı: bir adam çığıraraq soruşdu:

– Gələn kimdir?

Eyni zamanda, aşağı endirilən tüfənglərin səsi eşidildi.

Anjolas həyəcan və qürurla dedi:

– Fransa inqilabı!

O səs əmr etdi:

– Atəş!

Tünd-qırmızı işıq evlərin qabaq tərəfini ildırım kimi işıqlandırdı, elə bil ki, yanan sobanın qapısı birdən açılıb, yenə örtüldü.

Barrikadanın üstündən dəhşətli bir gurultu keçdi. Qırmızı bayraq yerə düşdü. Yaylım atəşi o qədər amansız və sıx idi ki, güllələr bayrağın ağacını, yəni omnibusun dik qoyulan dişləsini kəsmişdi. Evlərin karnizinə dəyərək geri sıçrayan güllələr barrikadanın iç tərəfinə düşüb bir neçə adamı yaraladı. Birinci yaylım atəşi çox ağır təsir bağışladı. Hücümün belə amansız olması ən cəsarətli qiyamçıları belə düşündürdü. Aydın görünürdü ki, qiyamçılara hücum edən azı bir alay əsgərdir.

Kurfeyrak ucadan səsləndi:

– Yoldaşlar, barıtı nahaq yerə işlətməyək. Dayanıb gözləyək, qoy onlar daha da yaxına gəlsin.

Anjolas dedi:

– Gərək, hər şeydən əvvəl, bayrağı qaldıraaq!

O lap ayaqları altına düşən bayrağı yerdən qaldırdı. Barrikadadan kənarda tüfəng lülələrinə dəyən sünbələrin səsi eşidildi: əsgərlər yenə də tüfənglərini doldururdu.

Anjolras sözünə davam etdi:

– Kim cəsərət edib bayrağı barrikadanın üstünə sancar?

Heç kəs cavab vermədi. İndi barrikada, heç şübhəsiz, başdan-başa nişana alınmışdı: barrikadanın üstünə çıxmaq – ölmək deməkdi. Ən cəsərətli adam da özü haqqında ölüm hökmü çıxarmağı çox çətinliklə qət edə bilər. Hətta Anjolrasın da bədəni ürperdi. O, bir də dedi:

– Heç kəs?

İkinci fəsil

BAYRAQ. İKİNCİ ƏMƏLİYYAT

Qiyamçılar “Korinf” meyhanasına çataraq, barrikada qurmağa başladıqdan sonra daha heç kəs Maböf babaya fikir vermədi. Lakin cənab Maböf qiyamçılar dəstəsini atıb getmədi. O, meyhananın birinci mərtəbəsinə gedib, piştaxtanın arxa tərəfində təkbəşinə oturdu. O, elə bil ki, heç kəsi görmürdü, heç şey düşünmürdü. Kurfeyrak və başqa qiyamçılar bir neçə dəfə onun yanına gəlib vəziyyətin təhlükəli olduğunu söylədilər, buradan çıxıb getməsini təklif etdilər, amma elə bil ki, qoca onların dediyini eşitmirdi. Onlar gedəndə qocanın dodaqları tərpənirdi, o, sanki, başqa adamla söhbət edirdi; lakin həmin adam onunla danışan kimi dodaqları birbirinə sıxılır, gözləri sönürdü. Barrikadaya hücum ediləndən bir neçə saat əvvəl o aldığı vəziyyətini dəyişmədi. O, yumruqlanmış əllərini dizləri üstə qoymuşdu, başını qabağa əymişdi, elə bil ki, uçuşma baxırdı. Onu heç kəs bu vəziyyətdən çıxara bilmədi; sanki, onun fikri barrikadadan uzaqlarda uçurdu. Hər kəs öz döyüş mövqeyinə gedəndən sonra aşağı zalda – dirəyə sarınan Javerdən, sıyırma qılıncla keşiyini çəkən qiyamçıdan, bir də Maböfdən başqa heç kəs qalmadı. Hücum vaxtı, yaylın atəşi açılanda Maböf havanın sarsıldığını hiss etdi, bu onu, sanki, yuxudan ayıltı; birdən ayağa qalxdı, zəlin içindən keçib getdi. Anjolras: “Heç kəs?” deyərək öz sualını təkrar edəndə qoca aşxananın astanasında göründü.

Onun burada görünməsi qiyamçıları yaman həyəcanlandırdı. Kim isə çığıraraq dedi:

– Bu, həmin adamdır ki, kralın edamına səs vermişdir! Konventin üzvüdür! Xalqın nümayəndəsidir!

Bəlkə də, cənab Maböf bu sözləri eşitmədi.

O, düz Anjolrasın üstünə gedirdi, qiyamçılar böyük hörmətlə, həm də qorxu hissi ilə ona yol verirdi; Maböf Anjolrasa yaxınlaşıb bayrağı onun əlindən aldı. Anjolras geri çəkilərək, heyrətdən donub qaldı; sonra səksən yaşlı bu qoca, başı əsə-əsə, möhkəm addımlarla, barrikadada qənbər daşlarından düzələn pillələrlə yavaş-yavaş yuxarı qalxmağa başladı; heç kəs cəsarət edib onu dayandırmadı, öz köməyini ona təklif etmədi. Bu, elə kədərli, həm də elə əzəmətli hadisə idi ki, hamı çığıraraq dedi: “Papaqlarınızı götürün!” Bu, dəhşətli tamaşa idi! Qoca pillədən-pilləyə qalxdıqca, onun ağ saçı, qocalmış üzü, qırıq-qırıq olmuş geniş alını, çuxura düşmüş gözləri, heyrətdən azca açılan ağızı, qırmızı bayrağı qaldıran qırışq əlləri qaranlıqdan çıxır, məşəlin qan rəngli işığında daha aydın görünürdü, elə bil ki, doxsan üçüncü ilin kabusu, əlində terror bayrağı, yer altından çıxmışdı.

Qoca son pilləyə qalxanda, bu tir-tir əsən qorxunc kabus – gözə görünməyən min iki yüz tufəngin qabağında qırıntılar yığını üstündə duranda, sanki, ölümün özündən də qüvvətli olan bu insan ölümün qarşısında dikələndə bütün barrikada zülmət içində xariqülədə, əzəmətli şəkil aldı.

Hamı susdu: ancaq möcüzə qarşısında insan belə susa bilər.

Qoca bu sükut içində qırmızı bayrağı yellədən çıxırdı:

– Yaşasın İnkilab! Yaşasın Respublika! Yaşasın Qardaşlıq! Bərabərlik! Və ölüm!

Qiyamçılar astadan və tez-tez söylənilən danışıq səsi eşitdi: bu səs, duasını qurtarmağa tələsən keşişin pıçılısına oxşayırdı. Yəqin, bu, polis pristavı idi, küçənin o başında durub qanun naminə qiyamçıların “dağılmasını” tələb edirdi.

Yenə də “Gələn kimdir?” soruşan adam çığırdı:

– Gedin oradan!

Cənab Maböfün rəngi meyit kimi ağarmışdı, o, çılğınlıq dərəcəsinə gəlmişdi, onun gözlərində divanəliyin məşum odu parıldayırdı, o, bayrağı başı üstə qaldıraraq bir də dedi:

– Yaşasın Respublika!

O səs əmr etdi:

– Atəş!

İkinci yaylım atəşi saçma qasırgası kimi barrikadanı bürüdü.

Qocanın dizləri büküldü, sonra o, yenə də dikəldi, bayraq əlindən düşdü, qoca taxta kimi arxası üstə daş yola yıxıldı, əl-qolunu uzadaraq yerdə sərilib qaldı.

Qan onun altından axıb getdi. Onun solğun və kədərli üzü göyə baxırdı.

İnsanın hökmündə olmayan hisslər də var, bu hisslər həтта təhlükəni də insana unutturur; belə hisslərdən biri qiyamçıları bürüdü, onlar hörmətlə, həm də qorxa-qorxa meyitə yaxınlaşdı.

Anjolras həyəcanla dedi:

– Bu hökmdar öldürənlər nə qəribə insandır!

Kurfeyrak pıçıldayaraq, onun qulağına dedi:

– Ancaq sənə deyirəm, mən bu adamların duyduğu məftunluğu azaltmaq istəmirəm; o heç padşah-zad öldürməyib. Mən onu tanıyırdım. Maböf baba deyirdilər. Heç bilmirəm bu gün ona nə olmuşdu; hər halda, bu divanə hamıdan qoçaq çıxdı. Sən bir üzünə bax!

Anjolras dedi:

– Onun başı divanə başı olsa da, ürəyi Brut ürəyidir.

Sonra ucadan dedi:

– Vətəndaşlar! Qocalar cavanlara belə nümunə göstərir! Biz tərəddüd edirdik, o qət etdi! Biz təhlükə qarşısında geri çəkildik, o, təhlükənin üstünə getdi! Görün qocalıqdan titrəyən bir adam qorxudan titrəyən adama nə öyrədir! Bu qoca, vətən qarşısında əzəmətlə canlanır. O, çox yaşadı, şanlı ölümlə də öldü. İndi biz bu meyiti evimizdə saxlayaq, qoy hər kəs bu ölü qocanı öz diri atasını qoruyan kimi qorusun, qoy onun burada olması barrikadaya qalibiyyət qazandırsın!

Qiyamçıların sərt və qətiyyət dolu səsləri uğuldadı; bu uğultu onların Anjolrasla razı olduğunu bildirirdi.

Anjolras əyilib qocanın başını qaldırdı, əvvəlki kimi ciddiyyət ifadə olunan alnından öpdü, sonra qollarını geri çəkdi və sanki, onu incidəcəyindən qorxaraq, şəfqətlə və üsulluca sürtuku onun əynindən çıxartdı, bu dəlik-deşik olmuş qanlı sürtuku hamıya göstərib dedi:

– Bizim bayrağımız indi budur!

*Üçüncü fəsil***QAVROŞ ANJOLRASIN KARABİNİNİ
GÖTÜRSƏYDİ, DAHA YAXŞI OLARDI**

Hüşlü xalanın qara şalını Maböf babanın üstünə saldılar. Altı adam öz tufəngindən xərək düzəltdi, meyiti xərəyə qoydular, papaqlarını götürüb, onu ağır-ağır, təntənəli sükutla aşağı zala aparıb, masanın üstünə qoydular.

Bu adamlar tamamilə öz müqəddəs və mühüm işləri ilə məşğul olduğundan, baş verəcək təhlükə haqqında daha düşünmüdürlər.

Meyiti Javerin yanından keçirib aparanda Javer heç tövrünü pozmadı; Anjolras ona dedi:

– Sənin də vaxtına az qalıb!

Bu zaman ancaq Qavroş öz mövqeyini tərk etməyib keşikdə durmuşdu; birdən ona elə gəldi ki, bir neçə adam sinə-sinə barrikadaya yaxınlaşır. O saat çığırdı:

– Özünüzü gözləyin!

Kurfeyrak, Anjolras, Jan Prüver, Kombefer, Joli, Baorel, Bossüe yüyürə-yüyürə qarmaqarışq halda, dəstə ilə meyxanadan çıxdılar. Gözləməyə vaxt qalmamışdı. Onlar barrikadanın üstündə, tərpnə-tərpnə işildayan çoxlu süngü gördülər. Bələdiyyə qvardiyasının ucaboylu əsgərlərindən bəziləri omnibusun üstündən aşır, bəziləri də xarici aləmlə əlaqə üçün qoyulan yoldan keçərək barrikadanın içinə doluşurdular; Qavroş onların qabağından qaçmasa da, geri çəkilmirdi.

Qəti hərəkət etmək lazımdı. Bu – daşqının əmələ gətirdiyi ilk təhlükə idi: çayın suyu səddin qırağına qalxır, su bəndin dəlik-deşiyindən sızmağa başlayır. Bircə saniyə də keçsəydi, barrikada zəbt ediləcəkdi.

Baorel ilk rast gəldiyi qvardiyaçıya hücum etdi, tufənglə onu vurub öldürdü; başqa bir qvardiyaçı Baoreli süngülədi; bir başqası da Kurfeyrakı yerə yıxdı, – Kurfeyrak çığıraraq deyirdi: “Bura gəlin!” Ən ucaboylu, nəhəng qvardiyaçı süngü ilə Qavroşun üstünə gedirdi. Uşaq balaca əlləri ilə Javerin iri tufəngini qaldırdı, nəhəng qvardiyaçısını nişan alıb çaxmağı basdı: tufəng atılmadı. Javer tufəngi

doldurmayıbmış. Qvardiyaçı əsgər qəhqəhə ilə gülüb süngünü Qavroşun üstünə endirdi.

Süngü Qavroşa hələ toxunmamışdı ki, tufəng qvardiyaçının əlindən düşdü: kiminsə gülləsi düz onun alından dəymişdi; əsgər arxası üstə yerə sərildi. İkinci güllə də – Kurfeyrakla əlləşən qvardiyaçının lap sinəsindən dəydi, o, daş yola yığıldı.

Qvardiyaçıları vuran Marius idi: o, indicə barrikadaya gəlmişdi.

Dördüncü fəsil

BARIT ÇƏLLƏYİ

Marius Mondetur küçəsinin tinində gizlənərək, şübhə və tərəddüd içində, vuruşmanın başlanmasına baxırdı. Lakin o, sirli və amansız divanəliyə qarşı çox dura bilmədi, bu, elə divanəlikdi ki, ona girdabın çağırışı demək olar. Təhlükənin böyüklüyü, cənab Maböfün ölümü – bu qəribə və kədərli hadisə, Baorelin süngülənməsi, Kurfeyrakın “Bura gəlin!” deyə çıxırması, Qavroşun ölüm ayağında olması, dostları köməyə, ya qisas almağa çağırması Mariusu dərhal tərəddüddən qurtardı, o, əlində iki tapança, vuruşma meydanına atıldı. Birinci güllə ilə Qavroşu, ikinci güllə ilə Kurfeyraku xilas etdi.

Tufənglər guruldayır, yaralı qvardiyaçılar çıxır, hücum edənlər barrikadanın üstünə qalxırdı; indi bir-birinə qarışmış bələdiyyə qvardiyaçıları, əsgərlər, Paris civarından gələn milli qvardiyaçılar, əllərində tufəng, istehkamın üstündə qurşağa qədər görünürdülər. Onlar istehkamın üçdəiki hissəsindən çoxunu tutmuşdular, ancaq barrikadanın iç tərəfinə atılmırdılar, sanki, tərəddüd edir, tora düşəcəklərindən qorxurdular. Onlar aşağıya elə baxırdılar, elə bil, aslan yuvasına göz qoyurdular. Məşəlin işığı onların ancaq süngülərini, xəz papaqlarını, təşviş dolu acıqlı üzlərini işıqlandırır.

Mariusun ayrı silahı yox idi; o, boşalmış tapançaları yerə atdı; lakin bu zaman aşağı zalda qarının yanında balaca barit çəlləyi gördü.

O, yanpörtü durub barit çəlləyinə baxanda əsgərlərdən biri onu nişan aldı; əsgər tufənginin titəyini çəkəndə birdən kim isə tufəngin ucundan yapışib lülənin ağzını əli ilə örtüdü. Bu – qabağa atılan plis şalvarlı cavan bir fəhlə idi. Tufəng atıldı, güllə fəhlənin əlini və yəqin

ki, sinəsini deşib keçdi, çünki fəhlə o saat yerə yıxıldı, güllə Mariusa dəymədi. Bu hadisə həqiqətdən artıq, tüstü içində gözə görünən xəyala bənzəyirdi. Marius aşağı zala girəndə bu şeylər onun gözüne öteri sataşmışdı. O, özünə sarı dikələn tüfəng lüləsini, bu lülənin ağzını örtən əli – öteri görmüşdü, atılan tüfəng səsini də, sanki, uzaqdan eşitmişdi. Adam belə vaxtda nə görürsə – bu şeylər onun gözü önündən kölgə kimi, həm də sürətlə ötüb-keçir; o ancaq tutqun bir şəkildə hiss edir ki, bu qasırğa onu daha qatı qaranlığa çəkib aparır, onun ətrafında olan hər şey duman içindədir.

Düşmən qiyamçıların üstünü qəfildən alsa da, onlar qorxmadı; yenə də öz qüvvələrini topladı. Anjolras çıxıraraq dedi: “Dayanın! Gözəyarı tüfəng atmayın!” Doğrudan da, onlar ilk təşviş anlarında bir-birini yaralaya bilərdi. Qiyamçıların çoxu ikinci mərtəbəyə və çardaqdakı otaqlara qalxdı: onlar barrikadanı almaq istəyən əsgərləri pəncərələrdən vura bilərdilər. Qiyamçılardan ən sürətli – Anjolras, Kurfeyrak, Jan Prüver və Kombefer meyxananın arxa tərəfində ucalan evlərə sarı getdilər, barrikadanın üst tərəfini tutan əsgərlərlə, qvardiyaçılarla çəkinmədən, qürurla üz-üzə durdular.

Onlar bunu tələsmədən, əlbəyaxa vuruşmadan qabaq olan zəhmli bir ciddiyətlə etdilər. Qiyamçılarla əsgərlər bir-birini nişan almışdılar; onlar bir-birinə elə yaxındılar ki, danışa bilərdilər. Yanğın əmələ gəlmək üçün bircə qığılcım da kifayətdir. Döşündə metal sinəbənd, çiyinlərində sıx saçaqlı epolet olan bir zabıt qılıncını qabağa uzadaraq çıxırdı:

– Təslim olun!

Anjolrasın səsi eşidildi:

– Atəş!

Hər iki tərəf eyni vaxtda yaylım atəşi açdı. Hər şey tüstü içində yox oldu.

Tüstü acı və boğucu idi: yaralananlar və ölmək üzrə olan adamlar bu tüstü içində boğuc-boğuc inildəyir, sürünürdülər.

Tüstü dağılandıqdan sonra barrikadanın hər iki tərəfində sıraların seyrəkləşdiyi göründü, lakin bu seyrəkləşmiş sıralar yerindən tərpənmirdi, onlar dinməz-söyləməz tüfənglərini doldururdu.

Birdən uca səs eşidildi:

– Rədd olun buradan, yoxsa barrikadanı partladacağam.

Hamı səs gələn tərəfə döndü.

Marius aşağı zala girib barıt çəlləyini götürmüş, ətrafı bürüyən tüstüdən və çəndən istifadə edərək, qaça-qaça barrikadaya, məşəlin qoyulduğu daş qəfəsin yanına gəlmişdi; məşəli dartıb yerindən çıxarmış, barıt çəlləyini onun yerinə qoymuşdu, çəlləyin altına xeyli daş itələmiş, elə o saat da çəlləyin altı çox asanlıqla sınımışdı; bir adamın əyilib-qalxmasına nə qədər vaxt lazımsa – Mariusun da bu işi görməsinə o qədər vaxt lazım olmuşdu. İndi barrikadanın o tərəfinə yığışan milli qvardiyaçılar, bələdiyyə qvardiyaçıları, zabitlər, əsgərlər Mariusa baxaraq, dəhşətdən donub qalmışdılar: Marius, öz faciəyə qərarından ruhlanaraq, əlində məşəl, qürurla daşların üstünə qalxdı, məşəli, sınımış barıt çəlləyi görünən o qorxunc daş yığına sarı əyərək, zəhmli səsle ucadan dedi:

– Rədd olun buradan, yoxsa barrikadanı partladacağam!

Barrikadada səksən yaşlı qocanın yerini tutan Marius, sanki, köhnə inqilabın kabusundan sonra gənc inqilabın xəyalı idi.

Bir serjant həyəcanla soruşdu:

– Barrikadanı partladacaqsan? Deməli, özünü də onunla bir yerdə...

Marius:

– Özümü də onunla bir yerdə, – cavab verdi.

Məşəli barıt çəlləyinə yaxınlaşdırdı.

Barrikadanın üstündə heç kəs qalmamışdı. Hücüm edən düşmən, yaralılarını və ölənlərini ataraq, nizamsız halda tez geri çəkildi, küçənin o biri başına getdi, gecənin qaranlığında yox oldu. Bu, vahimə içində qaçmaqdan başqa bir şey deyildi.

Barrikada düşmən hücumundan xilas oldu.

Beşinci fəsil

JAN PRÜVERİN ŞERİ SUSDU

Hamı Mariusun başına yığışdı. Kurfeyrak yüyürüb onu qucaqladı:

– Sən buradasan?

Kurfeyrak həyəcanla dedi:

– Nə böyük xoşbəxtlik oldu!

Bossüenin səsi eşidildi:

– Lap yerində gəldin!

Kurfeyrak əlavə etdi:

– Sən gəlməsəydin, indi mən bu dünyada yox idim!

Bu arada Qavroşun səsi gəldi:

– Siz olmasaydınız, işimi bitirəcəkdilər.

Marius soruşdu:

– Buranın rəisi kimdir?

Anjolras:

– Buranın rəisi sənsən, – cavab verdi.

Bütün günü Mariusun beyni dəmirçi ocağı kimi alovlanıb yanırdı, indi onun fikirləri qasırgaya çevrilmişdi. Bu qasırga onun daxilində idi, lakin ona elə gəlirdi ki, qasırga hər tərəfi bürümüş, onun özünü də sürükləyib aparır. O, sanki, həyatdan uzaqlaşmışdı, bunun heç ucu-bucağı yox idi. İki ay davam edən gözəl sevinc və məhəbbət anları, bu məhəbbət və sevincin birdən dəhşətli uçurum qarşısında susması, Kozettanın əldən çıxması, bu barrikada, Respublika uğrunda cənab Maböfün özünü ölümə verməsi, onun özünün qiyamçılara başçılıq etməsi ona qorxunc bir yuxu kimi görünürdü. O gərək bütün şüur və idrakını, bütün hafizəsini toplayaydı ki, ətrafında baş verən hadisələr onun üçün həqiqət olaydı. Marius hələ çox az yaşamışdı, o hələ dərk etmirdi ki, imkan xaricində olan şeyin qabağını almaq olmaz və gözlənilməyən şeyi qabaqcadan nəzərə almaq lazımdır. Onun öz həyatının faciəsi onun qarşısında tamaşaçıların başa düşmədiyi bir pyes kimi canlanırdı.

Mariusun fikrini duman bürüdüyündən dirəyə sarıyan Javeri tanımadı. Barrikadaya hücum ediləndə Javer heç üzünü də çevirməmişdi. O, ətrafında alovlanan üsyana həm ölümə məhkum edilən adam itaətkarlığı ilə, həm də bir hakim əzəməti ilə baxırdı. Marius ona heç əhəmiyyət də vermədi.

Düşmən daha görünmədi; küçənin başından onların ancaq ayaq səsi və hənirtisi gəlirdi; onlar daha cəsəret edib istehkama hücum etmirdi; bəlkə də, əmr, ya kömək gözləyirdilər. Qiyamçılar lazımi yerlərə keşikçi qoydular; tibb fakültəsinin tələbələri yaralıların yarasını bağlamağa başladı.

Meyxanadan bütün masaları çıxartdılar; ancaq ikicə masa qaldı; bunlardan birini tiftik və patron düzəltmək üçün saxladılar, o birisində Maböf babanın meyiti qoyulmuşdu. Masaları aparıb barrika-

daya əlavə etdilər; aşağı zalda həmin masaların yerini Hüşlü xala ilə qulluqçuların döşəyi tutdu. Yaralıları da bu döşəklərin üstünə qoydular. “Korin”də yaşayan arvadlara gəlincə – o yazıqların başına nələr gəldiyi məlum deyildi. Sonralar bu üç arvadı tapdılar: sən demə, zirzəmidə gizlənilərmiş.

Lakin bir hadisə bərrikadanın azad olmasına sevinən qiyamçıları kədərləndirdi.

Yoxlama vaxtı məlum oldu ki, qiyamçılardan biri yoxdur. Özü də kim? Həminin ən çox sevdiyi, ən cəsarətli, mərd adamlardan biri Jan Prüver! Yaralılara baxdılar – orada yox idi. Ölülərə baxdılar – orada da yox idi. Görünür, onu əsir aparmışdılar.

Kombefər Anjolrasa dedi:

– Onlar bizim yoldaşımızı əsir tutmuşlar; onların agentini bizdədir. Bu casusun ölməsi sənə çox lazımdır?

Anjolras:

– Bəli, – dedi. – Çox lazımdır, ancaq Jan Prüverin həyatı qədər yox.

Bu söhbət aşağı zalda, Javerin sarındığı dirəyin yanında gedirdi.

Kombefər:

– Çox gözəl, – dedi. – Mən yaylığımı əlağacıma bağlayıb nümayəndə kimi ora gedərəm, əsirləri dəyişməyi onlara təklif edərəm.

Anjolras əlini Kombefərin çiyinə qoyub dedi:

– Qulaq as.

Küçənin sonunda tufənglərin atəş açmağa hazırlandığı eşidildi.

Bir adamın cəsarətli səsi eşidildi: o çıxıraraq dedi:

– Yaşasın Fransa! Yaşasın gələcək!

Bu, Prüverin səsi idi.

Sanki, ildırım çaxdı, yaylım atəşi guruldadı.

Sonra yenə sakitlik oldu.

Kombefər həyəcanla dedi:

– Onu öldürdülər!

Anjolras Javerə baxıb dedi:

– Dostların səni güllələdilər.

Altıncı fəsil

HƏYAT İZTİRABINDAN SONRA ÖLÜM İZTİRABI

Bu cür müharibənin xüsusiyyəti ondadır ki, barrikadaya çox vaxt ön tərəfdən hücum edirlər; düşmən, bir qayda olaraq, barrikadanın üstünə cinahlardan, ya arxadan hərlənib gəlmir; bəlkə də, qiyamçıların pusquda durmasından, ya da kənarında olan əyri-üyrü küçələrə daxil olmaqdan qorxurlar. Buna görə də qiyamçılar ancaq böyük barrikadaya fikir verirdilər, görünür, bura ən təhlükəli yer idi: vuruşma mütləq yenə burada başlanacaqdı. Bununla belə, Marius kiçik barrikadanı düşünərək ora getdi. Orada heç kəs yox idi: barrikadanı – qənbər daşlar arasında titrəyən çıraq qoruyurdu. Burasını da demək lazımdır ki, Mondetur küçəsində, həm də Kiçik Səfil və Qu quşu küçələri tinində tam sakitlikdi.

Marius barrikadanı gözdən keçirib geri qayıdanda kiminsə onu qaranlıqda:

– Cənab Marius! – deyə astadan çağırıldığını eşitdi.

Marius diksindi: bu, iki saat əvvəl onu Plüme küçəsində, dəmir barmaqlıq arasından çağıran adamın səsi idi.

Lakin indi həmin səs iniltiyə oxşayırdı.

O dönüb ətrafına baxdı, heç kəsi görmədi.

Belə qərara gəldi: görünür, qulağına səs gəlmişdir, bu ancaq ətrafında baş verən fəvqəladə hadisələrə təsəvvürün əlavə etdiyi aldadıcı hisslərdir. O, barrikadanın olduğu dalandan getmək üçün bir addım da atdı.

Səs təkrar eşidildi:

– Cənab Marius!

İndi daha şübhə qalmırdı: Marius səsi aydınca eşitdi, o, yenə də ətrafına baxdı, yenə heç kəsi görmədi.

O adam dedi:

– Mən buradayam, sizin ayağınızın yanında.

Marius əyildi, zülmət içində canlı məxluqun qaraltısını gördü. O qaraltı Mariusa sarı can atırdı. O, daş yolla sürünürdü. Mariusu çağıran da o idi.

Marius qəndilin işığında onun kobud plisdən tikilmiş yırtıq şalvarını, yalın ayağını, bir də qan gölməçəsinə oxşar bir şey gördü, ona sarı çevrilən solğun üzünü sezdi:

- Məni tanımırınsınız?
- Xeyr.
- Eponinayam.

Marius cəld aşağı əyildi. Doğrudan da, onun qarşısındakı o bədbəxt qız idi. O, kişi paltarını geymişdi.

– Siz necə olub bura gəlmisiniz? Burada nə edirsiniz?

Eponina:

– Mən ölürəm, – dedi:

Elə söz, elə hadisə var ki, müsibət içində boğulan adamı ayıldır, ona öz dərđini unutturur. Marius da, sanki, birdən ayılaraq həyəcanla dedi:

– Siz yaralanmışınız?! Dayanın, mən bu saat sizi evə aparım. Orada yaranızı bağlarlar. Bərk yaralanmışınız? Mən sizi necə qaldırım ki, yaranız ağrımasın! Sizin haranız ağrıyır? Aman Allah! Kömək edin! Siz axı bura niyə gəlmisiniz?

Marius onu yerdən qaldırmaq üçün əlini onun altına uzatmaq istədi.

Bunu edərkən əli onun biləyinə toxundu. Eponina zəif halda çığırdı.

Marius soruşdu:

- Sizi incitdim?
- Azca.
- Mən sizin ancaq əlinizə toxundum.

Eponina əlini qaldırdı: Marius onun ovcunun ortasında qara deşik gördü.

- Əlinizə nə olub?
- Deşilib!
- Deşilib?
- Hə.
- Nə deşib?
- Güllə.
- Bu necə olub?
- Sizə tuşlanan tufəngi gördünüzmü?
- Gördüm; lüləsinin deşiyini örtən əli də gördüm.

– O, mənim əlim idi.

Mariusun bədəni sarsıldı.

– Belə də ağılsızlıq olar! Zavallı qız! Əgər beləsə, yenə dərd yaradır; bu elə şey deyil. Qoyun sizi aparım yatağa qoyum. Sizin yaranızı bağlarlar. Ələ güllə dəyməklə adam ölməz.

Eponina pıçıldayaraq dedi:

– Güllə əlimi deşib, kürəyimdən çıxıb. Məni buradan aparmağın mənası yoxdur! Bu saat sizə deyərəm mənə necə kömək etmək lazımdır: bu kömək həkimin köməyindən çox-çox yaxşı olar. Oturun mənim yanımda, bax, o daşın üstündə.

Marius oturdu; Eponina başını onun dizləri üstə qoydu, Mariusa baxmadan dedi:

– Ah, nə yaxşıdır! Nə xoşdur! Yaram da ağrımır.

Bir az susduqdan sonra başını güclə qaldırıb Mariusa baxdı.

– Bilirsinizmi, cənab Marius, sizin başa getməyiniz məni acıqlandırır, ancaq acıqlanmağım axmaqlıqdı, çünki o evi sizə özüm göstərmişdim; bir də ki mən gərək bir şeyi başa düşəydim: sizin kimi cavan bir oğlan...

Eponina susdu, görünür, o, yadına düşən ağır fikri özündən rədd etmək istəyirdi; sonra ürəkparçalayan bir təbəssümlə gülüm-səyərək sözüne davam etdi:

– Mən sizə eybəcər göründüm, eləmi? Bilirsiniz nə var: siz məhv olacaqsınız! İndi barrikadadan heç kəs gedə bilməyəcək. Sizi axı bura gətirən mən oldum. Bu yaxında öləcəksiniz, mən də elə bunu nəzərdə tutmuşdum. Amma sizi nişan alıb vurmaq istəyəndə mən yenə də özümü saxlaya bilmədim, əlimlə tüfəngin lüləsini örttdüm. Çox qəribədir! Mən sizdən qabaq ölmək istəyirdim, ona görə də belə elədim. Güllə mənə dəyəndən sonra sürünə-sürünə bura gəldim, məni görmədilər, götürüb aparmadılar. Mən sizi gözləyirdim, fikirləşirdim ki: “O, yoxsa bura gəlməz?” Ah, siz bilsəydiniz!.. Ağrıdan köynəyimi dişimlə didirdim, elə əzab çəkirdim!.. İndi mən özümü yaxşı hiss edirəm. Yadınızdadırmı o gün: mən sizin otağınıza gəldim, güzgünüzdə özümə baxdım; o gün də yadınızdadırmı: sizə bulvarda, paltaryuyan arvadların yanında rast gəldim?.. Orada quşlar nə yaxşı oxuyurdu! Bundan lap az keçib. Siz mənə yüz su pul verdiniz, mən sizə dedim: “Sizin pulunuz mənə lazım deyil”. O pulu yerdən qaldırdınızmı? Siz axı varlı adam deyilsiniz. Mənim heç

ağlıma gəlmədi ki, deyəm, onu yerdən götürəsiniz. Gün par-par parıldayırdı. Hava isti idi. Yadınızdadırmı, cənab Marius! Ah, mən nə xoşbəxtəm! Hamı, hamı bu yaxında öləcək.

Onun üzündə dəlicəsinə, həm də ciddi ifadə vardı; bu, ürəkparçalayan ifadə idi. Bluzasının cırığından onun sinəsi görünürdü. O danışıdıqca güllə deşmiş əlini sinəsində olan ikinci deşiyə basırdı: oradan, tıxacı çıxarılmış çəlləkdən şərab çıxan kimi, arabir qan çıxırdı.

Marius böyük ürək sızıltısı ilə bu bədbəxt qıza baxırdı.

Birdən qız inildədi.

– Ah, yenə də! Mən boğuluram!

Eponina köynəyini dişi ilə tutub sıxdı, qıçlarını daş yola uzatdı.

Bu anda barrikadada balaca Qavroşun xoruz səsi kimi nazik səsi eşidildi. O, tüfəngini doldurmaq üçün masanın üstünə çıxıb, o zaman çox yayılmış olan nəğməni həvəslə oxuyurdu:

Lafayətə rast gələndə
Jandarm işiq saçmayaraq,
Pıçıldadı: – daban alağ!

Eponina bir az qalxaraq qulaq asdı, sonra pıçıldadı:

– Odur.

Sonra Mariusa sarı dönərək əlavə etdi:

– Mənim qardaşım oradadır. Qoy o, məni görməsin. Görsə, danlayacaq.

Marius böyük kədər və ürək sızıltısı ilə Tenardyenin ailəsi qarşısında olan borcunu düşündü: bunu axı atası ona vəsiyyət edib getmişdi.

– Sizin qardaşınız? Sizin qardaşınız kimdir?

– O uşaq.

– Oxuyan uşaq?

– Hə.

Marius qalxmaq istədi.

Eponina:

– Getməyin, – dedi.

– Daha az qalıb!

Eponina oturmağa yaxın vəziyyətdə idi, lakin onun səsi güclə eşidilirdi, hıçqırıq onun səsini qırırdı. Arabir də xırıltı onu boğurdu.

Eponina üzünü bacardığı qədər Mariusun üzünə yaxınlaşdırdı və qəribə ifadə ilə əlavə etdi:

– Qulaq asın, mən sizinlə komediya oynamaq istəmirəm. Cibimdə sizə məktub var. Dünəndən bəri məndədir. Mənə tapşırırdılar ki, onu poçtla sizə göndərim. Göndərmədim, özümdə saxladım. İstəyirdim ki, o məktub sizə çatmasın. O yerdə ki biz yenə tezliklə görüşəcəyik, bəlkə, orada bunun üçün sizin mənə acığınız tutacaq. Biz orada görüşəcəyik, elə deyilmi? Məktubu götürün.

Eponina əsəbi halda, güllə dəymiş əli ilə Mariusun əlini tutdu, elə bil ki, onun əli daha ağrımirdi. Onun əlini köynəyinin cibinə saldı. Doğrudan da, bluzanın cibində Mariusun əlinə bir kağız toxundu.

Eponina:

– Götürün, – dedi.

Marius məktubu götürdü.

Eponina bundan razı qaldığını başı ilə bildirdi.

– İndi mənim bu əməyimin qabağında mənə söz verin...

Eponinanın dili dolaşdı.

– Nəyi söz verim?

– Söz verin!

– Söz verirəm.

– Söz verin ki, mən öləndən sonra alnımdan öpəcəksiniz. Mən bunu hiss edəyəm.

Eponina gücdən düşərək başını Mariusun dizinə qoydu; onun gözləri yumuldu. Marius elə zənn etdi ki, bu zavallı qızın ruhu bədənindən uçdu. O tərپənmirdi. Marius onun əbədi olaraq yatdığını düşünərkən, birdən o, yavaş-yavaş gözlərini açdı: bu gözlərə ölmün qaranlıq kölgəsi enirdi; Eponina, sanki, o biri dünyadan gələn səslə mehribanca dedi:

– Bilirsinizmi, cənab Marius, elə güman edirəm ki, sizə bir balaca vurulmuşdum.

O istədi bir də gülümsəsin, gülümsəyə bilmədi, öldü.

Yeddinci fəsil

QAVROŞ DƏRİN DÜŞÜNCƏ İLƏ MƏSAFƏNİ ÖLÇÜR

Marius verdiyi sözü yerinə yetirdi: Eponinanın soyuq tər basmış alnından öpdü. Bu, Kozettaya xəyanət deyildi, bu, bədbəxt bir qızın ruhu ilə, dalğın halda, mehribanca vidalaşmaq idi.

Marius Eponinanın verdiyi məktubu ürəyi əsə-əsə götürmüşdü. O dərhal hiss etmişdi ki, məktubda mühüm məsələdən bəhs olunur. Onun səbri çatmırdı: məktubu açıb oxumaq istəyirdi. Kişi qəlbi belə yaranmışdır: yazıq qız gözünü yuman kimi Marius məktubu düşündü. Eponinanın başını yavaşca yerə qoyub kənara çəkildi. Bir hissə ona deyirdi: ölünün yanında sən gərək bu məktubu oxumayasan.

Marius aşağı zaldakı şamın yayına getdi. Kozettanın göndərdiyi balaca məktubdu; məktub qadın qayğısı ilə zərifcə bükülmüş və möhürlənmişdi. Üstündəki ünvan da qadın əli ilə yazılmışdı:

“Cənab Marius Ponmersiyə,
c-b Kurfeyrakın mənzili,
Şüşə küçəsi, №16”.

Marius möhürü sındırıb məktubu oxudu:

“Mənim sevgilim! Əfsus, atam bizim dərhal getməyimizi tələb edir. Bu axşam biz Silahlı adam küçəsində, 7 nömrəli evdə qalacağıq. Bir həftədən sonra İngiltərədə olacağıq.

Kozetta, 4 iyun”.

Onların sevgisi o qədər təmizdi ki, Marius Kozettanın xəttini heç tanımırdı da.

Baş verən hadisəni bir neçə sözlə danışmaq olar. Bunun hamısını Eponina eləmişdi. İyunun 3-də, axşam o, belə bir qərara gəlmişdi ki, həm atasının və quldurların Plüme küçəsindəki evə basqın etmələrinə mane olsun, həm də Mariusu Kozettadan ayırsın!

Eponina təsadüfən rast gəldiyi avara bir oğlanla öz cır-cındır paltarını dəyişdi: o adama qadın paltarı geymək gülməli görünmüşdü. Mars çölündə Jan Valjana çox mənalı təzə: “Köçün buradan” – deyən də o idi. Jan Valjan evə qayıtdıqdan sonra, doğrudan da, Kozettaya dedi: “Bu axşam biz Tüsenlə bir yerdə Silahlı adam küçəsinə gedirik. Bir həftədən sonra da Londonda olacağıq”. Kozetta bu gözlənilməz zərbədən sonra Mariusa bir neçə sətir söz yazdı. Lakin məktubu poçta necə aparmaq lazımdır? O özü evdən bayıra çıxmırdı, Tüsen də belə tapşırıqları yerinə yetirməyə adət eləmişdi: elə o saat məktubu aparıb Jan Valjana göstərəcəkdə. Kozetta iztirab içində boğulurdu; birdən o, dəmir barmaqlıq arasından “cavan fəhlə” gördü; bu adam kişi paltarı geymiş Eponina idi, bayaqdan bəri bağı ətrafında hərlənirdi. Kozetta o “cavan fəhlə”ni çağırdı, ona beş frank pul, bir də məktub verib dedi: “Bu məktubu bu saat aparıb sahibinə yetirin”. Eponina məktubu cibinə qoydu. İyunun beşində səhərçağı Mariusu tapmaq üçün Kurfeyrakın evinə getdi; ancaq o, məktubu Mariusa vermək üçün deyil, onu “görmək üçün” getmişdi: hər qısqanan və sevən adam bunu başa düşə bilər. Eponina orada Mariusu, ya heç olmasa, Kurfeyrakı dayanıb gözlədi, məqsədi də bu idi ki, “onu görsün”. Kurfeyrak ona: “Biz barrikadaya gedirik” – deyəndə birdən Eponinanın ağına belə bir şey gəldi: özünü, başqa şeylərin ağışuna atan kimi ölümün ağışuna atsın, Mariusu da ora cəlb etsin! Eponina Kurfeyrakın ardınca gedərək barrikadanın harada qurulduğunu gördü. Mariusun heç şeydən xəbəri yox idi, məktubu Eponina özündə saxlamışdı. Eponina dəqiq bilirdi ki, hava qaralandan sonra Marius, həmişəki kimi, Kozettanın yanına gedəcək, buna görə də onu Plüme küçəsində gözlədi; Marius gələndə onu öz dostları adından barrikadaya dəvət etdi; Eponina ümid edirdi ki, bu çağırış onu barrikadaya aparacaq. O, Mariusun Kozettanı itirməklə ümitsizliyə uğrayacağını nəzərdə tutmuşdu, səhv də etməmişdi. Eponina oradan Şanvreri küçəsinə qayıtmışdı. Biz onun barrikadada nələr etdiyini gördük. Eponina qısqanc adamlara xas olan məşum sevincə öldü; belə adamlar sevdiyi şəxsi: “Qoy heç kəsə qismət olmasın!” deyə-deyə özü ilə qəbrə aparır.

Marius Kozettanın məktubunda öpmədiyi yer qoymadı. Deməli, Kozetta onu sevirdi! Onun ağına bir anlığa belə fikir gəldi: onda o gərək daha ölməsin! Sonra o, öz-özünə dedi: “Kozetta buradan

gedir. Atasını İngiltərəyə aparır. Mənim də babam istəmir ki, mən onunla evlənim. Mənim məşum taleyimdə heç şey dəyişməmişdir”. Elə dəqiqələr olur ki, Marius kimi xəyalpərəstlər tamamilə ruhdan düşürlər, – onların ən ağır qərarları da bundan meydana gəlir. Həyat – dözülməz yüküdür, ölüm ən yaxşı çıxış yoludur. Marius belə bir qərara gələndən sonra düşündü: indi iki iş qalmışdır ki, mən gərək onları yerinə yetirəm, bu, mənim borcumdur: Kozettaya son əlvida məktubu göndərməklə ona öz ölümümü xəbər verəm, bir də ki Qavroşu, – Eponinanın qardaşı, Tenardiyenin oğlu olan bu yazıq uşağı özü üçün hazırladığı ölümdən xilas edəm.

O, Kozetta üçün sevgi haqqında olan fikirlərini balaca dəftərçəyə yazmışdı, bu dəftərçə onun pul kisəsində idi; dəftərçədən ağı vərəq qoparıb, karandaşla aşağıdakı sözləri yazdı:

“Bizim evlənməyimiz mümkün deyil. Mən bunun üçün babamdan icazə istədim, babam icazə vermədi; mənim pulum yoxdur, səninki də elə. Mən tələsə-tələsə sənənin yanına getdim, sənəni görə bilmədim. Mən sənə söz vermişəm, sən bunu bilirsən, sözümün üstündə dururam. Mən ölürəm. Sən bu kağızı oxuyanda ruhum sənənin yanında olacaq, sənə baxıb gülümsəyəcək”.

Məktubu möhürləməyə şey yox idi; kağızı dörd yerə büküb üstünə bu ünvanı yazdı:

“Madmazel Kozetta Foşlevan,
c-b Foşlevanın mənzili,
Silahlı adam küçəsi, №7”.

Məktubu bükəndən sonra o, bir az fikirləşdi, yenə pul kisəsini götürüb açdı, elə həmin karandaşla dəftərçənin birinci səhifəsinə üç sətir söz yazdı:

“Mənim adım Marius Ponnmersidir. Xahiş edirəm, meyitimi mənim babam c-b Jilnormana yetirəsiniz, Mömin bacılar küçəsi, №6, Mare”.

Marius pul kisəsini sürtükunun cibinə qoyub Qavroşu çağırırdı. Səsə elə o saat bir uşaq gəldi: onun üzündə sevinc və sədaqət ifadə olunurdu.

– Mənim üçün bir iş eləmək istərsənmi?

Qavroş:

– Nə istəsəniz elərəm, – dedi. – Pərvərdigara! Siz olmasaydınız, vallah, məni çoxdan birtəhər eləmişdilər.

– Bu məktubu görürsənmi?

– Görürəm.

– Bunu al. Elə bu saat barrikadadan get (Qavroş narahatlıqla qulağının ardını qaşımağa başladı), sabah səhər onu – Silahlı adam küçəsində, yeddi nömrəli evdə, cənab Foşlevanın yanında yaşayan madmazel Kozettaya çatdır.

Balaca qəhrəman dedi:

– Yaxşı, ancaq... bu vaxta qədər barrikadanı tuta bilərlər, mən də orada olmayacağam!

– Belə görünür ki, barrikadaya səhər açılmamışdan hücum etməyəcəklər, sabah günortadan qabaq da onu tutmayacaqlar.

Düşmən öz hücumuna xeyli ara vermişdi, gecə vuruşmasında bundan tez-tez istifadə edilir: düşmən bu qayda ilə ara verəndən sonra daha şiddətlə hücumu keçir.

Qavroş soruşdu:

– Qulaq asın, sizin məktubunuzu sabah səhər aparsam, necə olar?

– Bu, çox gec olar. Yəqin ki, barrikadanı mühasirəyə alarlar, bütün küçələrdə keşikçi qoyarlar, onda sən buradan çıxma bilməzsən. Bu saat get.

Qavroş deməyə söz tapmadı: o, mütərəddid halda dayanıb durmuşdu, qəmgin-qəmgin qulağının ardını qaşıyırdı. Birdən o, adəti üzrə, quş kimi çırpınaraq məktubu Mariusdan aldı:

– Yaxşı, – dedi.

Mondetur küçəsi ilə qaça-qaça getdi.

Onun ağılına bir şey gəlmişdi, ancaq bunu demədi, qorxdı ki, Marius buna da etiraz edər.

Onun ağılına gələn bu idi:

“Hələ heç saat on iki olmayıb, Silahlı adam küçəsi də uzaqda deyil, mən məktubu aparıb verərəm, vaxtında da qayıdib gələm”.

On beşinci kitab

SİLAHLI ADAM KÜÇƏSİ

Birinci fəsil

BOŞBOĞAZ SÜNGƏR KAĞIZI

Bütün bir şəhərin keçirdiyi coşqun həyəcan – qəlbin keçirdiyi həyəcan qarşısında nədir ki?! İnsanın daxili dərinliyi – xalqın daxili dərinliyindən də dərinidir. Jan Valjan böyük həyəcan içində idi. Onun daxilində yenə bütün girdablar açılmışdı. O da, Paris kimi qorxunc və anlaşılmaz çevriliş qarşısında sarsılmışdı. Bunun üçün bir neçə saat kifayət etmişdi. Onun həyatına, vicdanına qəfildən qaranlıq çökmüşdü. Paris haqqında deyilən sözü onun haqqında da demək olardı: “Budur, iki qüvvə bir-birinə rast gəlmiş. İşıq ruhu ilə qaranlıq ruhu uçurum üstündə, körpüdə bir-biri ilə əlbəyaxa olmuşdur. Onlardan hansı o birisini uçuruma atacaqdır? Kim kimə üstün gələcəkdir?”

Jan Valjan iyunun 4-də, axşam, Kozetta və Tüsenlə Silahlı adam küçəsinə köçdü. Orada, onun taleyində qəfildən bir dəyişiklik baş verdi.

Kozetta Plüme küçəsindən öz könlü ilə getməmişdi. Onların arzusu, bir yerdə yaşadıkları gündən bəri, ilk dəfə olaraq, bir-birinə uymamışdı: bu arzular bir-biri ilə mübarizəyə girişməse də, hər halda, bir-birinə qarşı durmuşdu. Bir tərəfin etirazı o biri tərəfin müqavimətinə rast gəlmişdi. Naməlum bir adamın, heç gözənilmədiyi halda, Jan Valjana: “Köçün buradan” deməsi onu elə təşvişə saldı ki, Kozettadan qəti surətdə tabe olmasını tələb etdi. Jan Valjan əmin idi ki, izləyib yerini tapmışlar, təqib edirlər: Kozetta ələcsiz qalıb onun təklifini qəbul etdi.

Onlar Silahlı adam küçəsinə köçəndə yolda bir-birinə birçə kəlmə də söz demədilər: hərəsi öz fikri ilə məşğuldu. Jan Valjan elə təşviş içində idi ki, Kozettanın kədərinə duymurdu; Kozetta da elə dərdli idi ki, Jan Valjanın təşvişini duymurdu.

Jan Valjan Tüseni də özü ilə apardı: əvvəllər bir yerə gedəndə Tüsen həmişə evdə qalardı. O hiss edirdi ki, bəlkə, bir daha Plüme küçəsinə qayıtmayacaq, buna görə də Tüseni orada qoymadı, lakin sirrini də açib ona deyə bilmədi. Bir də ki Tüseni sədaqətli və etibarlı adam hesab edirdi. Qulluqçunun öz sahibinə xəyanəti maraqlardan başlanır. Lakin Tüsen heç şeylə maraqlanmazdı, sanki, Jan Valjana həmişə qulluqçu olmaq onun qisməti imiş. O, Barnevil kəndlisi şivəsində danışa-danışa – buna da adam gülməyə bilmirdi, – kəkələyə-kəkələyə deyərdi: “Anam məni necə doğubsa, elə də varam; öz işimi görürəm; ayrı şeylərlə işim yoxdur”.

Onların Plüme küçəsindən getməsi – köçməkdən artıq qaçmağa bənzəyirdi. Gedəndə Jan Valjan təkçə Kozettanın “ayrılmaz dost” adlandırdığı xoş qoxulu balaca çamadanını götürdü. İri sandıqları aparmaq üçün hambal çağırmaq lazımdır: hambal – şahid deməkdi. Babil küçəsinə açılan həyət qapısına fiakr çağırıldı, ona minib getdilər.

Tüsen bir az alt paltarı, üst geyimi, bəzi tualet şeyləri götürmək üçün güclə icazə ala bildi. Kozetta da ancaq balaca mücrü və qovluq götürdü; mücrüyə – kağız yazmaq üçün lazımi şeylər qoymuşdu.

Onların getməsi mümkün qədər nəzərə çarpmasın və sakit keçsin deyə Jan Valjan axşam yola düşməyi lazım bildi, bu da Kozettaya imkan verdi ki, Mariusa kağız yazsın. Onlar hava lap qaralanda Silahlı adam küçəsinə gəlib çatdılar.

Yatanda da dinməz-söyləməz yatdılar.

Silahlı adam küçəsindəki mənzilin pəncərələri arxa həyətə baxırdı, özü də üçüncü mərtəbədə idi. Mənzil iki yataq, bir də yemək otağından ibarət idi; mətbəx və antresol yemək otağının böyründə idi; saxlanıca yığma çarpayı vardı; Tüsen bu çarpayıda yatacaq idi. Yemək otağı iki yataq otağının arasında idi, o həm də dəhliz idi. Evə lazım olan bütün avadanlıq mənzildə vardı.

İnsanlar ağılsızcasına təşvişə düşdükləri kimi, ağılsızcasına da təskinlik tapırlar: insan təbiəti belədir! Silahlı adam küçəsinə gələn kimi Jan Valjanın təşvişi azaldı və yavaş-yavaş yox oldu. Elə yer var

ki, bizim qəlbimizə sakitlik gətirir. Silahlı adam küçəsi – dinc camaatlı, gözə çarpmayan bir küçə idi; köhnə Parisin bu xırdaca, dar küçəsinin sakitliyi, elə bil, Jan Valjana yoluxurdu; küçə elə dardı ki, iki dirək üstünə köndələnə tir qoymaqla ora araba gediş-gəlişi üçün bağlanmışdı; o, hay-küylü şəhərin ortasında olsa da, dərin bir sükuta dalmışdı; günün günorta çağında ora alaqranlıq olurdu; əgər belə demək mümkünsə, – qoca adam kimi susub duran iki sıra yüzillik, hündür evlər onu ətrafın təşvişindən mühafizə edirdi. Bu küçədə unutqanlıq donub qalmışdı. Jan Valjan rahat nəfəs aldı. Onu indi necə tanıya bilərdilər?!

Onun ilk qayğısı – “ayrılmaz dostunu” öz yatağının yanında qoymaq oldu.

Yaxşı yatdı. “Axsamın xeyrindən sabahın şəri yaxşıdır”, – deyiblər; buna – axşamın sevincindən səhərin sevinci çoxdur, – sözlərini də əlavə etmək olar. Jan Valjan yuxudan ayılındakı kefi kök idi. Yemək otağı çox pis otaqdı, lakin bu, ona çox gözəl göründü; otaqda köhnə, girdə masa, alçaq bufet, köhnə bir kreslo, bir neçə də stul, divarda bufetə sarı əyilmiş güzgü vardı; Tüsenin bağlamaları stulların üstündə idi; bağlamaların birindən Jan Valjanın milli qvardiya mundiri görünürdü.

Kozettaya gəlincə, Tüsenə o, bulyon gətirməsini tapşırırdı və axşama kimi öz otağından çıxmırdı.

Tüsen yeni mənzili səliqəyə salmaqla məşğuldu. Axşam o, saat beş radələrində yemək otağına soyuq çolpa qızartması gətirdi: Kozetta atasının ovqatını təlx etməmək üçün çolpadan bir az yeməyə razı oldu.

Sonra başının bərk ağrıdığına söyləyərək, Jan Valjana “gecən xeyrə qalsın” deyib, öz otağına getdi. Jan Valjan çolpanın qanadını iştahla yeyərək masaya dirsəkləndi; o, yavaş-yavaş sakitləşərək yenə də özünü təhlükəsiz vəziyyətdə hiss edirdi.

Onlar belə yüngülcə nahar edərkən Jan Valjan iki-üç dəfə, tutqun şəkildə, Tüsenin səsini eşitdi; Tüsen kəkələyərək deyirdi: “Cənab, ətrafda hay-küy var, Parisdə vuruşurlar”. Lakin Jan Valjanın fikri bir çox məsələlərlə məşğul olduğundan Tüsenin sözlərinə əhəmiyyət vermədi. Düzünü desək, bu sözləri yaxşı başa düşmədi.

Yerindən qalxdı, get-gedə daha artıq təskinlik duyaraq, pəncərədən qapıya, qapıdan pəncərəyə sarı var-gəl etməyə başladı.

O, sakit olan kimi, yeganə dərdi-səri olan Kozetta yenə onun fikrini məşğul etdi. Ona görə yox ki, Kozettanın başağrısı, bu xırdaca əsəb sarsıntısı, bu qız şıltağı, bu ötücü bulud kölgəsi onu narahat edirdi, – bunlar bir-iki günə keçib-gedəcəkdi; o, öz gələcəkləri haqqında və adəti üzrə, bu barədə xoş duyğu ilə düşünürdü. Hər halda, Jan Valjan, keçirdikləri xoşbəxt həyatın yenə də öz qaydasına düşəcəyinə mane olan bir şey görmürdü. Bəzən adama elə gəlir ki, onun istədiyi şeyləri əldə etməsi mümkün deyil, bəzən də hər şeyi əldə etmək ona asan görünür. İndi Jan Valjan belə xoşbəxt dəqiqələr keçirirdi: hər şey ona asan görünürdü. Belə xoşbəxt dəqiqələr, adətən, gecədən sonra gündüz gələn kimi, pis dəqiqələrdən sonra gəlir, bu da bir-birinə zidd tərəflərin bir-birini əvəz etməsi qanunu əsasında olur; bu qanun təbiətin mahiyyətini təşkil edir; dayazfikirli adamlar buna antiteza deyirlər. Bu sakit küçədə Jan Valjan həm özü üçün, həm də Kozetta üçün daldalanacaq yer tapmışdı, xeyli vaxtdan bəri onu narahat edən vəziyyətdən xilas olmuşdu. O, uzun zaman öz qarşısında zülmət gördüyü üçün indi bu küçədə onun gözünə balaca işıq çarpırdı. Plüme küçəsindən çətinliyə rast gəlmədən və heç bir hadisə üz vermədən xilas olmaq özü yaxşı başlanğıcdı. Əslində, bir neçə aylığa da olsa, Fransanı tərk edib İngiltərəyə getmək özü ən ağıllı tədbir olardı. Bəli, getmək lazımdı. Kozetta onun yanında olandan sonra Fransada, ya İngiltərədə yaşamağın nə fərqi vardı?! Kozetta onun vətəni idi, Kozetta xoşbəxtliyi üçün kifayətədi. Bəlkə də, varlığı Kozetta üçün kifayət deyildi – bu fikir əvvəllər bədəninə üşütmə salar, onu yatmağa qoymazdı, lakin indi bu, ağılına da gəlmirdi. Onun bütün əvvəlki dərdi, qəmi sönüb getmişdi, qəlbi ümidlə dolu idi. Madam ki Kozetta yanındadır, deməli, onundur, – Jan Valjan belə güman edirdi; bu – optik aldanış idi, bunun nə demək olduğu hamıya məlumdur. O, Kozetta ilə İngiltərəyə getməsinə mümkün ola bilən bütün rahatlıqları ilə təsəvvüründə canlandırır, xəyalının uzaq-uzaq ənginliklərində xoşbəxtliyinin dirçəldiyini görürdü.

Otaqda yavaş-yavaş gəzişərkən birdən onun gözünə qərribə bir şey sataşdı.

O, düz qabağında, alçaq bufetin üzərində, divara maili vurulan güzgüdə dörd sətir yazı gördü və bunu lap aydınca oxudu:

“Mənim sevgilim! Əfsus, atam bizim dərhal getməyimizi tələb edir. Bu axşam biz Silahlı adam küçəsində, 7 nömrəli evdə qalacağıq. Bir həftədən sonra İngiltərədə olacağıq.

Kozetta, 4 iyun”.

Jan Valjan dayandı, o heç bir şey başa düşmürdü.

Kozetta bura gələndən sonra öz qovluğunu bufetin üstünə, güzgünün alt tərəfinə qoymuşdu, ağır bir təşviş və iztirab içində olduğundan qovluq yadından çıxıb orada qalmışdı. O hətta qovluğu açıq qoyduğunu da duymamışdı: yazdığı dörd sətirlik məktubu büvarın bu səhifəsində qurutmuşdu, sonra da Plüme küçəsindən keçən cavan bir fəhləyə vermişdi; bu dörd sətir yazı büvarın hopdurucu kağızında əks olunub qalmışdı.

Güzgü də həmin yazını əks etdirirdi.

Həndəsədə simmetrik əks deyilən şey burada meydana gəlmişdi. Hopdurucu kağızda tərsinə əks olunan sətirlər güzgüdə əsl vəziyyətini almışdı, sözlər də olduğu kimi oxunurdu; Kozettanın dünən Mariusa yazdığı məktub Jan Valjanın gözləri qarşısında canlanıb dururdu.

Bu həm sadə, həm də sarsıdıcı bir şeydi.

Jan Valjan güzgülüyə yaxınlaşdı, sətirləri oxudu, gözlərinə inanmadı. Ona elə gəldi ki, bu sətirlər ildırım parıltısında meydana gəlmişdir. Bu – hallüsinasiya idi. Bu, mümkün olan şey deyildi. Bu, yox idi.

Onun dərkətmə qabiliyyəti yavaş-yavaş dəqiqləşdi; o, Kozettanın büvarına baxdı, əsl həqiqət gözü qarşısında canlandı. Qovluğu götürüb dedi: “O yazı buradandır”. Qovluqda əks olunan yazıya böyük bir həyəcanla baxdı. Tərsinə əks olunan hərflər qəribə naxışa bənzəyirdi, sanki, onların heç bir mənası yox idi. Jan Valjan fikirləşdi: “Bunlar heç bir şeyi ifadə eləmir, burada heç bir şey yazılmamışdır”. O, böyük bir yüngüllük hiss edərək dərinə köksünü ötürdü. Dəhşətli dəqiqələrdə belə axmaqcasına sevinci kim duymamışdır?! Qəlb bütün xəyallarını sərf etməyincə ümitsizliyə uğramır.

Jan Valjan büvarı əlində tutub, mənasız heyretlə ona baxırdı: o, az qalmışdı ki, onu ələ salan hallüsinasiyaya gülsün. Birdən yenə də güzgülüyə baxdı, bayaqkı hadisə yenə təkrar olundu: dörd sətir

yazı orada lap aydın görünürdü. İndi bu daha gözə görünən xəyal deyildi. Təkrar olunan hadisə həqiqətdir. Bu, aydın idi, güzgü o məktubu düzgün əks etdirirdi. Jan Valjan məsələni başa düşdü.

O səndirlədi, büvar əlindən düşdü, bufetin yanında olan köhnə kresloda ağır-ağır oturdu; başı aşağı əyildi, gözləri donuqlandı, fikri dumanlandı. O, öz-özünə dedi: bu, doğru imiş, dünya işığı mənim üçün həmişəlik söndü, bunu Kozetta kiməsə yazmışdır. O, yenə də qəzəblənmiş ruhunun zülmət içində boğuc-boğuc nərildədiyini eşitdi. Götürün görüm, aslanın qəfəsindən əti necə götürürsünüz!

Marius hələ də Kozettanın məktubunu almamışdı, – bu həm qəribə, həm də kədərli haldı; Marius məktubu alana kimi təsadüf xaincəsinə onu Jan Valjana yetirmişdi.

Bu günə qədər taleyin sınaqları Jan Valjanı məğlub edə bilməmişdi. Ona ağır-ağır zərbələr endirilmişdi; insana kinli taleyi tərəfindən edilə bilən zorakılığın hamısı onun haqqında edilmişdi; amansız qəza-qədər cəmiyyətin bütün cəza tədbirləri, bütün yanlış fikirləri ilə silahlanaraq onu özünə hədəf seçmişdi, onu amansızca təqib edirdi. Lakin o heç şeyin qarşısında geri çəkilməmişdi, heç şeyin qarşısında əyilməmişdi. Lazım olan vaxtda ən cəsəətli qərarlar qəbul etmişdi. Yenidən əldə etdiyi şəxsiyyət azadlığından könüllü olaraq vaz keçmişdi, öz sərbəstliyini vermişdi, öz həyatını təhlükə qarşısında qoymuşdu, hər şeydən məhrum olmuşdu. Hər əzaba tab gətirmişdi, heç şeydə öz xeyrini güdməmişdi, hər şeyə dözmüşdü, bu da o dərəcəyə varırdı ki, bəzən onu – din yolunda əzab çəkən adam kimi öz-özündən əl üzmüş adam hesab etmək olardı. Onun cürbəcür müsibətlərlə mübarizədə bərkıyən vicdanı, elə bil ki, heç sarsılmayacaqdı. Lakin indi bir adam onun ruhunun dərinliyinə baxsaydı – bir şeyi etiraf etməyə məcbur olardı: onun ruhu zəifləyirdi.

Tale tərəfindən üz verən və uzun illər boyu davam edən ağır işgəncələr nəticəsində o, çox əzab çəkmişdi, lakin belə dəhşətli əzab duymamışdı. Hələ bu cür odlu kəlbətinin ağzına düşməmişdi. O, öz daxilində yatan bütün hissələrin sirlə şəkildə canlandığını duyurdu. Heç özünə də məlum olmayan əsəbinə iynə batırıldığını hiss edirdi. Əfsus! Ən böyük sınaq, daha doğrusu, yeganə sınaq – sevilən adamın əldən çıxmasıdır!

Zavallı, qoca Jan Valjan Kozettanı ancaq ata kimi sevirdi, lakin biz yuxarıda qeyd etmişdik ki, o, yetim kimi həyat keçirdiyindən,

onun bu atalıq hissində bütün başqa sevgilər də daxil olmuşdu: Kozettanı o həm qızı kimi, həm ana kimi, həm də bacı kimi sevirdi. Bütün ömrü boyu onun nə məşuqəsi, nə də arvadı olmuşdu; təbiət – etibardan düşmüş adamın vekselinə qəbul etməyən kreditordur, buna görə də bütün sevgilərin ən dəyanətlişi qadına olan məhəbbət hissi, dumanlı, təmiz, saf, öz təmizliyi ilə adamı valeh edən, idraka sığmayan, ilahi, səmavi, mələkcəsinə hiss bütün o biri hissələrə qarışmışdı. Hətta bu, hissdən artıq instinkt idi, instinktdən artıq bağlılıq idi, hiss olunmayan, gözə görünməyən, lakin real bir bağlılıq idi. Jan Valjanın böyük mehribanlıq içində yaşayan sevgisi, əslində, dağ içərisində olan, yeri bilinməyən, əl dəyməyən qızıl damarı kimi bir şeydi.

Qoy indi oxucu Jan Valjanın qəlbinin nə ilə dolu olduğunu yadına salsın: biz yuxarıda bunu demişdik. Onların arasında nikah, hətta mənəvi nikah da ola bilməzdi; bununla belə, onların taleyi bir-birinə möhkəmcə bağlanmışdı. Jan Valjan bütün ömrü boyu Kozettadan, yəni o uşaqdan başqa elə şey bilmirdi ki, onu sevmək olsun. Bir-birini əvəz edən ehtiras və sevgi cazibəsi onun qəlbində iz buraxmamışdı, elə bir iz ki, bir-birini əvəz edən açıq və tünd-yaşılıqda – qışdan keçən yarpaqda, yaşı əllidən ötən adamda görmək olar. Nəticə etibarilə, – yuxarıda dəfələrlə dediyimiz kimi, – hissələrin bu daxili birləşməsi, yüksək xeyirxahlıq şəklində təzahür edən bu şeylərin hamısı o yerə gətirib çıxartdı ki, Jan Valjan Kozettanın atası oldu. O, qəribə ata idi: o həm baba, həm oğul, həm qardaş, həm də ər olan ata idi; o elə ata idi ki, varlığında ana da hiss olunurdu; o, Kozettanı sevən, ona pərəstiş edən ata idi; çünki Kozetta onun üçün həm işıq, həm sığınacaq yeri, həm ailə, həm vətən, həm də cənnət olmuşdu.

O zaman ki Jan Valjan bunların həmişəlik qurtardığını, Kozettanın ondan uzaqlaşdığını, əlindən çıxdığını, bulud kimi, su kimi ələgəlməz olduğunu başa düşdü; o zaman ki bu öldürücü həqiqət onun qarşısında canlandı, o da düşünərək dedi: “Kozettanın qəlbi başqa bir adama uyub, o, bütün həyatını başqa adama verib, onun sevgilisi var, amma mən ancaq atayam, mən daha mövcud deyiləm”; o zaman ki daha heç şübhəsi qalmadı, öz-özünə dedi: “Kozetta əlimdən gedir!” – Jan Valjanın duyduğu kədər imkan dairəsindən çıxdı. Əlindən gələn hər şey edəsən – axırı da bu? Bu necə olur? Sən demə, o – heçmiş? Bunu düşünəndə, yuxarıda dediyimiz kimi, Jan

Valjan acığından titrədi. Bütün varlığında, varlığının hər zərrəsində xudbinliyin coşqun bir şəkildə hərəkətə gəldiyini hiss etdi, “mənlilik” onun mənəviyyatının girdabında nərildədi.

Daxili fəlakət də olur. Ümidsizliyə gətirib çıxaran etimad – insan mənəviyyatının ən dərin əsaslarını qırmadan, dağıtmadan insan qəlbinə daxil ola bilməz, bu əsaslar çox vaxt insanın bütün varlığını təşkil edir. Bu dərəcəyə gəlib çatan kədər – vicdanın imkanında olan bütün qüvvələrin məğlubiyyəti və qaçması deməkdir. Bu dəqiqələr – təhlükəli, mənhus dəqiqələrdir. İnsanlardan çox azı öz-özünə sədaqətli qalanda, öz vəzifəsini yerinə yetirmək əzmindən dönməyəndə bu dəqiqələri keçirir. Lakin səbir kasası dolanda, əzab və iztirab həddini aşanda ən mətanətli xeyirxah adamlar da sarsılır. Jan Valjan yenə də büvarı götürüb baxdı, bir daha bunun dəhşətli həqiqət olduğuna inandı, gözlərini büvardan çəkmədən əyilib qalxdı və sanki, bu dörd sətirə baxa-baxa daşa döndü; elə zənn etmək olardı ki, insan mənəviyyatını dolduran hər şey uçub-dağılır, onu, elə bil, ağır kədər bürümüşdü.

Jan Valjan kəşf etdiyi yazıya diqqətlə baxır, xəstə təsəvvüründə bunun həcmi böyüdü; onun eyni zamanda zahiri sakitliyi adamı qorxudurdu: insan sakitliyinin cansız heykəl sakitliyinə çevrilməsi dəhşətli olur.

Jan Valjan – heç xəbəri olmadan taleyinin atdığı qorxunc addımı ölçürdü, keçən yayda olan qorxusunu xatırlayırdı, – lazımcına düşünmədən bu qorxunun üstündən keçmişdi; o, yenə də onda gördüyü uçurumu görürdü; ancaq indi, bu uçurumun kənarında deyil, lap dibində idi.

Heç eşidilməyən müsibət baş vermişdi: Jan Valjan uçurumu görmədən ora yıxılmışdı. Həyatının işığı sönmüşdü; amma o, elə təsəvvür edirdi ki, günəşi həmişə görəcəkdir.

İnstinkt ona doğru yol göstərdi. O, bəzi halları, bəzi günləri fikrində canlandırırdı, Kozettanın hansı vəziyyətdə qızardığını, hansı bir vəziyyətdə ağardığını xatırlayıb öz-özünə dedi: “Bu odur”. Ümidsizliyin gözüaçıqlığı – oxu həmişə hədəfə dəyən əsrarəngiz yay kimi şeydir. Jan Valjan ilk zənnində Mariusun izinə düşdü: bu adamın adını o bilmirdi, amma elə o saat adın sahibini tapdı. Amansız şəkildə meydana gələn xatirələrin dərinliyində – Lüksemburq bağında boş-boş gəzən, sevgi macəraları axtaran bu naməlum,

miskin adamın, sentimental romanların avara qəhrəmanını, axmağı, əclafı o lap aydın görürdü: öz övladını çox-çox sevən bir atanın yanında onun qızına qaş-göz eləmək əclafı deyilmi?!

Jan Valjan qəti surətdə təyin etdi ki, həmin hadisənin baş verməsinə o cavan oğlan müqəssirdir, bütün bu şeylərə o səbəb olmuşdur; öz qəlbində şər ilə belə mübarizə aparan, bütün həyatının, bütün fəlakət və bədbəxtliyinin məhəbbətə çevrilməsinə çalışsan, mənəvi cəhətdən dəyişən bu adam öz-özünə diqqətlə baxaraq nifrət kabusunu gördü.

Böyük kədər insan mənəviyyatını əzir, həyatı insanın gözündən salır. Dərd çəkən adam nəyinsə ondan uzaqlaşdığını hiss edir. Gənclik illərində onun təması ağır, sonralar məşum olur. Əfsus! Hətta o zaman ki qan qızğın, saç qara olur, adam başını məşəl alovu kimi dik tutur; o zaman ki taleyin düynüçəsi hələ açılmamışdır; o zaman ki təmiz sevgi ilə dolu olan qəlbın çırpıntısına başqa bir qəlb cavab verir; o zaman ki səhvi düzəltməyə hələ vaxt var; o zaman ki bütün qadınlar, təbəssümlər, bütün gələcək və ənginlər hələ qabaqdadır, o zaman ki insanın varlığı həyat qüvvəsi ilə doludur – hətta onda da ümitsizlik dəhşətli olur. Lakin ümitsizlik qocalıq illərində necə olur – o zaman ki illər sönə-sönə, surətini artır-a artır qaranlığa doğru gedir, bu qaranlığa çatanda insan öz qarşısında qəbir zülmətinin ulduzlarını görməyə başlayır!..

Jan Valjan düşünürdü. Tüsen otağa girdi. O ayağa qalxıb soruşdu:

– Bu əhvalat harada baş verir? Siz bilirsinizmi?

Tüsen sualı başa düşməyərək ancaq bunu deyər bildi:

– Sizə nə lazımdır?

Jan Valjan bir də soruşdu:

– Axı siz, deyəsən, mənə deyirdiniz ki, haradasa dalaşırlar...

– Hə, cənab, dalaşırlar! Sen-Merri tərəfdə.

İnsanlarda qeyri-şüuri hərəkətlər olur. Bu hərəkətlər bizim xəbərimiz olmadan, ən gizli fikrin təhriki ilə meydana gəlir. Jan Valjan da, yəqin ki, heç özü dərk etmədən, belə fikrin təhriki ilə, beş dəqiqədən sonra küçəyə çıxdı.

O, evinin qabağında, tumbada, başaçıq oturdu, elə bil ki, nəyə isə qulaq asırdı.

Hava qaralırdı.

*İkinci fəsil***QAVROŞ KÜÇƏ İŞİĞİNİN DÜŞMƏNİDİR**

Jan Valjan nə qədər belə oturdu? Onun ağır düşüncəsinin qabarma və çəkilməsi nədən ibarətdi? O, özünə gəlmişdimi? Ya elə yıxılıb qalmışdı? O yenilmək dərəcəsinə qədər ruhdan düşmüşdü mü? O, yenə də özünə gəlib qəlbində möhkəm dayaq nöqtəsi tapa biləcəkdimi? Yəqin ki, o özü də bu suallara cavab verə bilməzdi.

Küçə bomboş idi. Bir neçə adam tələsə-tələsə, təşviş içində evinə qayıdırdı. Jan Valjanı onlar çətin görə bilərdi. Təhlükəli vaxtlarda hər kəs öz canınının hayına qalır. Fənərçi həmişəki kimi gəlib, 7 nömrəli evin darvazası qabağında asılan fənəri yandırb getdi. Birisi Jan Valjanı bu qaranlıqda görseydi, onun canlı adam olduğunu güman etməzdi. O, darvazanın qabağında tumbanın üstündə sakitcə oturmuşdu, tərپənmirdi, elə bil ki, buzlu heykələ çevrilmiş kabusdu. Ümidsizliyin bir xüsusiyyəti də dondurmaqdır. Kilsə zənglərinin haray səsi, uzaqdan insan yığınının qəzəbli hay-küyü eşidilirdi. Sen Pol qülləsinin saati – tələm-tələsik və qarmaqarışq vurulan zənglərin uğultusunu, qiyamın zəng səsinə qarışan hay-küyünü batıraraq, təntənə ilə, ağır-ağır saat on biri vurdu; çünki zənglərin haray səsi – insan işidir, vaxt – Allah işidir. Saatin vurmaması Jan Valjana heç təsir etmədi; o heç qımıldanmadı da. Elə bu zaman Mərkəzi bazar tərəfdə tufənglərin yaylım atəşi eşidildi, sonra yaylım atəşi bir də daha bərkdən guruldadı; yəqin, Şanvreri küçəsində barrikadaya hücum edirdilər – bundan biz yuxarıda bəhs etmişdik, Marius həmin hücumun qabağını almışdı. Jan Valjan o iki yaylım atəşini eşidəndə səksəndi – bu gurultu gecənin sükutu içərisində, sanki, daha şiddətlə səslənirdi. Jan Valjan yerindən qalxıb, gurultu gələn tərəfə döndü, sonra yenə də dirəyin üstündə oturub qollarını döşündə çarpazladı, başı yenə də yavaş-yavaş aşağı endi.

O, yenə də qəmgin halda öz-özü ilə söhbət etməyə başladı.

Birdən başını qaldırdı: kim isə küçə ilə gedirdi; yaxından ayaq səsi gəlirdi; Jan Valjan fənər işığında, Arxiv binası qabağında, küçənin qurtaracağında lap cavanca, solğun, şən üz gördü.

Qavroş Silahlı adam küçəsinə gəlmişdi.

O, yuxarıya baxır, elə bil ki, nəşə axtarırdı. Jan Valjanı lap yaxşı görürdü, ancaq ona əhəmiyyət vermirdi.

Qavroş yuxarıya baxdıqdan sonra aşağıya baxmağa başladı; pəncəsi üstə qalxaraq, evlərin birinci mərtəbəsinin qapılarına, pəncərələrinə nəzər saldı; hər yer bağlı idi; qapılar qıfıllanmışdı, bel dəmiri vurulmuşdu. Həmin evlərin bu qayda ilə barrikadalanmış qapılarından beş-altısını yoxlayıb çiyinlərini çəkdi, vəziyyəti bu sözlərlə təyin etdi:

– Lənət şeytana!

Sonra yenə də yuxarıya baxmağa başladı.

Jan Valjan bir az əvvəlki ruhi vəziyyətində heç kəsə müraciət etməzdi, hətta heç kəsin sualına cavab da verməzdi, lakin indi bu uşaqla danışmaq üçün böyük arzu hiss etdi.

– A bala, nə axtarırsan?

Qavroş açıqca dedi:

– Mən yemək axtarıram, – sonra əlavə etdi: – Bala siz özünüz-sünüz!

Jan Valjan cibini qurdalayıb beşfranklıq pul çıxartdı.

Lakin Qavroş yöndəqüşu cinsinə mənsub olduğundan, tez-tez bir yerdən o biri yerə atıldığından – söhbət edə-edə yerdən daş götürmüşdü. O, fənər görmüşdü.

– Bir baxın, – dedi, – burada hələ fənər var! Dostlar, siz qayda-qanuna tabe olursunuz. Bu intizamsızlıqdır. Gəlin bunu sındıraq!

Daşı fənərə atdı. Fənərin şüşəsi elə çartılı ilə sınıb töküldü ki, qarşı evdə öz istehkamının arxasında gizlənən camaat çıxırışaraq dedi: “Budur, doxsan üçüncü il başlanır!”

Fənər bərk yellənərək söndü. Küçəyə o saat qaranlıq çökdü.

Qavroş tutduğu işi bəyəndi:

– Bax belə, ay qarı küçə, gecə təsəyini qoy başına!

Sonra Jan Valjana sarı dönüb soruşdu:

– Sizin bu küçənin axırında dikələn o böyük daxmanın adı nədir? Arxivdir-nədir? Bu sarsaq yorğun sütunları qırıb tökəsən, barrikada düzəldəsən – bax onda lap əntiqə olar!

Jan Valjan Qavroşa yaxınlaşaraq öz-özünə mızıldandı:

– Yazıq uşaq acıb, yemək istəyir. – Qavroşun əlinə beşfranklıq pul qoydu.

Qavroş “su”nun iriliyinə təəccüb edərək, başını lovğa-lovğa dikəltdi; qaranlıqda pula baxdı, bu yekə pulun parlıtısı onun gözünü qamaşdırdı. Qavroş belə beşfranklıq pulun olduğunu eşitmişdi; bu pulun şöhrəti onun xoşuna gəlirdi; indi bunu yaxından görərək valeh olmuşdu: “Bu pələngə bir baxaq-görək!”

Pula bir qədər heyran-heyran baxdı, sonra Jan Valjana sarı döndü, pulu ona uzadaraq əzəmətlə dedi:

– Burjua, mən fənləri qırmağı daha üstün tuturam. Bu vəhşi heyvanı alın, qoy qalsın özünüzdə. Məni pulla ələ almaq olmaz. Onun beş caynağı var, amma məni cırmaqlaya bilməz.

Jan Valjan ondan soruşdu:

– Sənin anan varmı?

Qavroş düşünmədən dedi:

– Əlbəttə, var.

Jan Valjan sözünə davam etdi:

– Onda bu pulu anana apar.

Bu söz Qavroşun xoşuna gəldi. Bir də ki onunla danışan adamın şlyapası yox idi, bu ona Jan Valjanın etibarını qazandırdı.

– Doğrudanmı? Ona görə yox ki, fənləri qırmağım?

– Nə qədər istəyirsən, qır!

– Siz əntiqə oğlansınız!

Qavroş pulu cibinə qoydu.

Onun Jan Valjana olan etibarı artmışdı:

– Siz bu küçədə olursunuz?

– Bu küçədə oluram, necə bəyəm?

– Mənə yeddi nömrəli evi göstərə bilərsinizmi?

– Yeddi nömrəli evi neynirsən?

Qavroş karıxdı: artıq şey söylədiyindən qorxdı, beş barmağının beşini də qəzəblə saçına soxaraq bu sözləri söyləməklə kifayətləndi:

– Elə belə!

Jan Valjanın ağına bir şey gəldi, təşvişə düşən adamlarda belə fikir aydınlığı olur. Jan Valjan soruşdu:

– Bəlkə, sən mənə məktub gətirmisən: mən o məktubu gözləyirəm.

– Sizə? Siz arvad deyilsiniz.

– Məktub madmazel Kozettanın üstünə göndərilib, elə deyilmi?

Qavroş donquldandı:

- Kozettanın? Deyəsən, orada elə belə də yazılıb. Gülməli addır!
- Bilirsən, nə var: mən məktubu gərək ona yetirəm, ver bura.
- Onda siz dəqiq bilirsiniz ki, məni barrikadadan göndəriblər?
- Əlbəttə, bilirəm.

Qavroş əlini o biri cibinə salıb, dördqat bükülmüş məktubu çıxartdı.

Sonra təzim edərək dedi:

- Məktuba hörmət! Bu, müvəqqəti hökumətdəndir.
- Ver bura.

Qavroş kağızı başının üstündə tutub durmuşdu.

– Elə güman eləməyin ki, sevgi məktubudur. Bu qadına yazılmışdır, ancaq xalq adından yazılmışdır. Biz kişilər vuruşuruq, amma zənən xeyləyinə hörmət edirik. Bizdə ali cəmiyyətdə olan kimi deyil: orada şıq geyimli gədə-güdə sarsaq-sarsaq qızlara gizli kağız yazırlar.

- Ver bura.

Qavroş sözünə davam etdi:

- Doğrudan da, siz, deyəsən, əntiqə oğlansınız!
- Tez ol, ver.
- Alın.

Qavroş kağızı Jan Valjana verdi.

- Cənab İks, tez olun gedin, mamzel İksetanın gözü yoldadır.

Qavroş öz məzəliyindən çox razı qaldı.

Jan Valjan soruşdu:

- Məktubun cavabını hara aparım? Sen-Merriyə?

Qavroş ucadan:

- Bir az səhv edirsiniz, – dedi. – Necə deyirlər: fəsəli qutab deyil.

Bu məktub Şanvreri küçəsindəki barrikadadandır, mən ora qayıdıram. Gecəniz xeyrə qalsın, vətəndaş!

Qavroş bu sözləri deyib getdi, daha doğrusu, pınıldayıb əldən çıxan quş kimi qanadlandı, gəlidiyi yerə uçdu. O, sanki, zülməti deşə-deşə, maşınla atılan daş kimi sürətini azaltmadan, yenə də qaranlığa daldı. Silahlı adam küçəsinə yenə də səssizlik çökdü. Həm kölgəyə, həm rüyaya oxşayan bu qəribə uşaq bir anda, zülmət içərisində tüstü kimi itib-batan evlərin arxasında qaranlığa qərç oldu. Elə zənn etmək olardı ki, Qavroş qaranlıq içində əriyərək itdi. Lakin bir neçə dəqiqə

sonra çatırtı ilə şüşə sındı, fənər gurultu ilə daş yola düşdü; bu, yenə də camaatı yuxudan ayıldı, onların nifrətinə səbəb oldu. Bunu Şom küçəsi ilə qaça-qaça gedən Qavroş edirdi.

Üçüncü fəsil

KOZETTA İLƏ TÜSEN YATARKƏN...

Jan Valjan Mariusun məktubu ilə öz otağına qayıtdı.

O, yuvasına şikar aparən bayquş kimi qaranlıqdan razı idi: Jan Valjan pilləkənlə asta-asta yuxarı qalxdı, öz otağının qapısını yavaşca açıb içəri girdi, sonra yenə də yavaşca ördü, dayanıb qulaq asdı, səs-səmir yox idi, bu nəticəyə gəldi ki, yəqin, Kozetta da, Tüsen də yatmışdır. Onun əli elə əsirdi ki, kibrit yandırmaq üçün üç-dörd kibrit çöpünü Fümada xəlitəsi olan şüşəyə batırdı; indi onun etdiyi iş oğurluğa oxşayırdı. Nəhayət, şamı yandırdı, masaya dirsəklənib kağızı açdı, oxumağa başladı.

İnsan çox həyəcanlı olanda oxumur, bəlkə, kağızın üstünə cumur, onu öz əsiri kimi sıxır, əzir, nifrət ya şadyanalıq caynağını ona ilişdirir; gah kağızın sonuna, gah da əvvəlinə baxır. Onun diqqəti son dərəcə həyəcanlı olur; kağızda yazılanı, ümumiyyətlə, onun ən ümdə cəhətini qavrayır, bir yerdə dayanıb durur, o birilər itib gedir. Jan Valjan Mariusun kağızında ancaq bu sözləri gördü:

“...Mən ölürəm. Sən bu kağızı oxuyanda ruhum sənin yanında olacaq”.

Jan Valjan bu iki sətirə baxanda böyük sevinc duydu; elə dəqiqələr olurdu ki, hisslərin sürətlə dəyişməsi, sanki, onu basıb əzirdi; indi o, Mariusun kağızına sərxoş adam heyrətilə baxırdı; onun təsəvvüründə gözəl mənzərə canlanırdı: bu mənzərə – nifrət etdiyi adamın ölümü idi.

Qəlbində fərəhin vəhşi fəryadı qopdu. Demək, hər şey bitdi! Məsələ onun ümid edə biləcəyindən də tez həll olundu. Yolunu kəsən adam məhv olur. Bu Marius özü, məcbur edilmədən, öz könlü ilə həyatdan gedir. Jan Valjan iştirak etmədən, bu işdə heç bir təqsiri olmadan “bu adam” tezliklə öləcək. Bəlkə də, elə ölüb. Jan Valjan şiddətli həyəcan içində düşünməyə, götür-qoy eləməyə

başladı. Yox, o, hələ ölməyib. Görünür, məktub elə göndərilib ki, Kozetta sabah səhər onu oxusun; saat on birlə gecəyarısı arasında səslənən iki yaylım atəşindən başqa heç bir hadisə olmayıb; barrikadaya əsl hücum ancaq səhər açılanda olur; bunun fərqi yoxdur: “bu adamı” üsyana cəlb edildiyi gündən ölmüş hesab etmək olar.

O, dişi çarxlar arasına düşmüşdür. Jan Valjan azadlıq gününün gəlib çatdığını hiss etdi. O, yenə də Kozetta ilə bir yerdə olacaq. Onun daha rəqibi olmayacaq. Gələcək yenə də öz ağışunu onların qarşısında açır. Bunun üçün bircə şey lazımdır, kağızı cibinə qoyub gizlətsin! Kozetta “bu adamın” başına nə gəldiyini heç vaxt bilməyəcək. “Bircə şey qalıb; o şey ki, olacaq – onun baş verməsinə mane olmamaq lazımdır. Bu adam xilas ola bilməyəcək. O, hələ ölməyibse – heç şübhəsiz, öləcək. Belə də xoşbəxtlik olar!”

Jan Valjan bu şeyləri öz-özünə deyib tutuldu.

Sonra aşağı enib qapıçını oyatdı.

Təxminən, bir saat sonra Jan Valjan əlində silah, tam milli qvardiya paltarında evdən çıxdı. Qapıçı onun çatışmayan şeylərini çox asanlıqla qonşulardan tapıb gətirdi. Jan Valjanın doldurulmuş tüfəngi, bir də patron dolu çantası vardı. O, Mərkəzi bazar tərəfə yönəldi.

Dördüncü fəsil

QAVROŞUN YERSİZ COŞQUNLUĞU

Bu zaman Qavroşun başına belə bir əhvalat gəldi.

O, Şom küçəsindəki fənəri kamal-ədəblə vurub sındırıdıqdan sonra gəlib Vyeyl-Odriyet küçəsinə çıxdı; orada “heç itə də” rast gəlmədiyindən, bildiyi nəğmələrdən birini oxumaq üçün əlinə fürsət düşdü. Nəğmə yerişini yavaşdırmırdı, əksinə, daha da yeyinlədirdi. Onun odlu kupletləri yatan, ya qorxuya düşən evlərin üstünə yağmağa başladı:

Qaratoyuq dedi birdən:
“Bu yaxında bir qızla mən
Rus qızıyla meşəlikdən...”

Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Dostum Perro, bu nə xislət, –
Gündə bir qız edirsən bənd.
Bu durbinə de, nə hacət?
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Hərcayi eşq öddür, inan!
Tutub zərif boğazından
Məcnun, bidar oldum, aman.
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Necə oldu o xoş anlar!
Lizon mənə çəkdi qumar.
Bir... iki... yandım, zəhrimar...
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Onda ki Suzetta dilbər
Saldı mənə xoş bir nəzər,
Alışdım, yandım sərbəsər!
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Fəsil açdım neçə-neçə,
Bir mən, bir Madlen, bir gecə...
Şeytan, iblis yerə keçə!
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələnilib çəkildiniz?

Gözəl fəndgir olur yaman!
Yerişiyə can alır, can –
Gah ram olur... Adel dayan!

Gözəllərim, haraya siz
Cilvələninib çəkildiniz?

Stellayla gecə dansdan
Qoşa evə gələn zaman
Sönmüşdü göydə kəhkəşan,
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələninib çəkildiniz?

Qavroş nəğməni oxuduqca əl-qolunu bərk-bərk oynadırdı. Əl-qol hərəkəti – nəqarətin dayaq nöqtəsidir. O, üz-gözünü çox qəribə şəkillərə salırdı: sifəti – ağız-burun əymənin tükənməz xəzinəsi idi, onun üzü bərk küləkdə qurudulan yırtıq alt paltarın dəlik-deşiyi kimi şəkildən-şəklə düşürdü. Çox təəssüf ki, tək idi, gecə idi, sifətini heç kəs görmürdü, görə də bilməzdi. İstedadlı adamlar bu qayda ilə puç olub gedirlər.

Birdən o dayandı.

– Romansı kəsək, – dedi.

Onun pişik gözü kimi iti gözləri qaranlıqda, darvazanın içində, incəsənətdə “ansambl” deyilən bir şey gördü, bu, başqa sözlə desək, adam və şey idi: şey – əl arabası idi, adam da – arabada yatan overnli idi.

Arabanın qolları daş yolun, overnlinin başı arabanın qabaq tərəfində idi. O, bu maili yerdə büzüşüb yatmışdı, ayaqları yerə dəyirdi.

Qavroş dünyagörmüş adam olduğundan dərhal onun sərxoş olduğunu bildi.

Bu adam küçə arabaçısı idi; bərk içmişdi, bərk də yatmışdı.

Qavroş öz-özünə dedi: “Yay gecələri bax belə şeylərə yarayır: overnli öz arabasında yatır, sonra gəlib bu arabanı Respublika üçün aparırlar, overnlini mütləqiyyyət üçün qoyurlar qalır!”

Onun ağılına indicə çox gözəl fikir gəlmişdi: “Bu araba bizim barrikadaya lap yaxşı yarar”.

Overnli xoruldayırdı.

Qavroş arabanı qabaq tərəfindən yavaşca özünə sarı çəkdi, sonra overnlini aşağı hissəsindən, yəni qıçlarından tutub dartdı, sərxoş arabaçı, heç şey olmamış kimi, daş yolda rahatca sərilib qaldı.

Əl arabası boşaldı.

Qavroş qəfil ortaya çıxan hadisələri hazır vəziyyətdə qarşılamağa adət etmişdi, buna görə də bütün əmlakı öz yanında olardı. Ciblərini axtardı, bir parça kağız, bir qırıq qırmızı karandaş çıxartdı; karandaşı bir dülgərdən çırpışdırmışdı.

Kağıza bu sözləri yazdı:

“Fransa respublikası

Əl arabası təhvil alındı”.

Sonra da altdan qol qoydu:

“Qavroş”

Kağızı, hələ də xoruldamaqda olan overnlinin zolaqlı jiletinin cibinə qoydu, əl arabasının qollarından yapışdı; onu qabağa basa-basa, daş yolda gurultu sala-sala, var gücü ilə Mərkəzi bazara sarı yüyürməyə başladı: o, öz qalibiyətinin təntənəsini keçirirdi.

Lakin bu təhlükəli bir iş idi. Kral mətbəəsi yanında keşikçi məntəqəsi vardı. Qavroş bunu nəzərə almamışdı. Paris civarının milli qvardiya hissəsi bu məntəqədə dururdu. Hissə təşvişə düşərək qımıldanmağa başladı: səfər çarpayısında yatan qvardiyaçılar başlarını qaldıraraq qulaq asırdı. İki fənərin bir-birinin ardınca sındırılması, lap ucadan oxunan nəğmə bu qorxaq küçələr üçün kifayətədi, hətta kifayətdən də çox-çox artıqdı: küçələrdə lap gün batanda yatmağa başlayırlar, şamların da başına belə tezdən söndürücü qapaq keçirirlər. İndi bir saatdı ki, küçə uşağı butulkaya düşən milçək kimi bu dinc məhəllədə hay-küy salmışdı. Məhəllə serjantı bu səsə qulaq asırdı, durub gözləyirdi. O, ehtiyatlı adamdı.

Əl arabasının gurultusu serjantı səbirdən çıxartdı, onu yoxlama aparmağa vadar etdi.

O, həyəcanla dedi:

– Onlar buradadır, özü də bütöv bir quldur dəstəsidir. Gedək astaca baxaq.

Aydın görünürdü ki, anarxiya əjdahası zağasından çıxmış, məhəllədə şuluqluq salır.

Serjant səssizcə yeriyərək keşikçi məntəqəsindən çıxmağa cəsəret etdi.

Birdən Vöeyl-Ödriyet küçəsinin lap qurtaracağında Qavroş və onun əl arabası bir mundirlə, kiverlə, plümaqla, tüfənglə lap üz-üzə gəldi.

O, birdən dayanıb təəccüblə dedi:

– Bir baxırsanmı: o, burada elə hazırmış ki! Axşamınız xeyir, cənab ictimai qayda-qanun!

Qavroşun təəccübü həmişə çox az davam edirdi.

Serjant çığırdı:

– Sən hara gedirsən, səfilin biri səfil?

Qavroş ona belə cavab verdi:

– Vətəndaş, hələ sizə burjua deməmişəm. Bəs siz niyə məni təhqir edirsiniz?

– Sən hara gedirsən, avaranın biri avara?

Qavroş dedi:

– Cənab, bəlkə də, dünən siz ağıllı adamdınız, amma bu gün səhər bu rütbəni sizin əlinizdən alıblar.

– Səndən soruşuram, sən hara gedirsən, haramzadənin biri haramzadə!

– Siz çox nəzakətlə danışırsınız. Doğrudan da, yaşınıza görə cavan görünürsünüz. Niyə saçınızın hər tükünü yüz franka satmıyarsınız? Onda düz beş yüz frank qazanardınız.

– Sən hara gedirsən? Hara gedirsən? Hara? De, quldurun biri quldur!

– Siz nə pis-pis sözlər deyirsiniz! Yenə sizə əmmək üçün döş verəndə qoy əvvəlcə ağızınızı yaxşıca silsinlər.

Serjant süngünü ona sarı uzatdı.

– Hara getdiyini sən deyəcəksən, ya yox, əclafın biri əclaf?

Qavroş dedi:

– Cənab general, mən həkim axtarıram: arvadım doğur.

Serjant çığırdı:

– Silah başına!

O şey ki sizi məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qoymuşdu, onun vasitəsilə xilas olmaq – qüvvətli adamların ən yüksək məharətidir; Qavroş elə o saat işin nə yerdə olduğunu başa düşdü. Madam ki, əl arabası onu belə pis vəziyyətə salmışdı, əl arabası da bu vəziyyətdən qurtarmalı idi.

Serjant Qavroşun üstünə cummaq istəyəndə əl arabası maşınla atılan daşa çevrilərək, sürətlə gedib serjantın düz qarına dəydi,

serjant kəlləmayallaq qanova yumbalandı, tufəng də elə o saat havaya atıldı.

Serjantın çıxırtısına əsgərlər dəstə ilə bayıra tökülüşdülər; tufəngin atılması ümumi və nizamsız bir yaylım atəşinə səbəb oldu; əsgərlər yenə tufənglərini doldurdular, yenə atmağa başladılar.

Bu gözəyarı atışma düz on beş dəqiqə davam etdi; güllələr bir neçə pəncərə şüşəsini ölümcül halda yaraladı.

Qavroş var gücü ilə geri qaçdı, o yerdən beş-altı küçə uzaqda dayandı, tövşüyə-tövşüyə Qırmızı yetimlər küçəsinin tinini göstərən tumbada oturdu.

Diqqətlə qulaq asmağa başladı.

Nəfəsini dərdikdən sonra şiddətli atışma səsi gələn tərəfə döndü, sağ əlini peysərinə vura-vura sol əli ilə üç dəfə dalbadal onlara “burun göstərdi”. Paris qamenləri bu son dərəcə təsirli hərəkətlə bütün fransız istehzasını ifadə edirlər, görünür, bu itibatmayan hərəkətdir, çünki yarım əsrdir ki, həmin hərəkət ortadan çıxmamışdır.

Lakin kədərli fikir birdən Qavroşun sevincini pozdu, ovqatını təlx elədi.

O düşünərək öz-özünə dedi: “Mən burada hırıldayıram, gülməkdən uğunuram, o ki var qəhqəhə çəkirəm, amma yolu itirmişəm. İstəsəm də, istəməsəm də gərək dolanbac yolla gedəm. Hər necə olsa, vaxtında özümü barrikadaya yetirməliyəm!”

Qavroş yoluna davam etdi.

“Mən axı harada qalmışdım?” – deyərək, bayaqkı nəğməni yüyürə-yüyürə yadına salmağa başladı.

O, sürətlə bir küçədən o biri küçəyə girir, yenə də öz nəğməsini oxuyurdu; onun səsi qaranlıqda get-gedə yavaş-yavaş ətrafa yayılırdı:

Zaman sizi biçdi ottək;
Zindanlar çox deyildir bərk,
İstibdad məhv olsun gərək!
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələninib çəkildiniz?

Kefçin keqli vuraq, gəlin!
Şar hanı? Vursan zərbəylə
Uçar burbonlar təməli.
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələninib çəkildiniz?

Titrəyir, əsir qorxudan Luvr,
Mütləqiyyət məhv olsun, vur!
Dəmir süpürgəylə süpür!
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələninib çəkildiniz?

Dözməz lava barmaqlıqlar,
Onuncu Karl ar olsun, ar,
Qaçır üstü-başı qubar!
Gözəllərim, haraya siz
Cilvələninib çəkildiniz?

Keşikçi məntəqəsi əsgərlərinin silahlı hücumu nəticəsiz qalmadı. Əl arabası zəbt edildi, sərxoş əsir alındı. Əl arabası keşikçi məntəqəsinə göndərildi, həbsdə saxlanıldı, sərxoş da sonralar hərbi məhkəmə tərəfindən, basqında iştirak etdiyi üçün yüngülcə cəzalandı. Həmin hadisə o zamankı prokurorluğun ictimai qayda-qanunu qorumaq məsələsində böyük qeyrət göstərməsinə sübutdur.

Qavroşun sərgüzəşti Tampl məhəlləsi rəvayətlərində mühafizə edilir; bu, qoca Maren burjualarının ən qorxunc xatirələrindən biridir; hadisə onların hafizəsində: “Kral mətbəəsi keşikçi məntəqəsinə gecə hücumu” şəklində nəqş olunaraq qalmışdır.

Viktor Hüqo

DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSİKLƏRİ

İZAHLAR

MARIUS

Plavt – məşhur qədim Roma dramaturqu (eramızdan əvvəl II əsr).

...trümün paradizə çevrilməsi üçün... quş qanadı şappılısını xatırladan alqışı kifayətdir. – Fransızca “paradiz” həm cənnətə, həm də teatr rayonuna deyilir; söz oyunu buna əsaslanmışdır.

Adamastor – azman, XVI əsr Portuqaliya şairi Kamoensin “Luziada” adlı tarixi-qəhrəmanlıq poemasının personajı.

...passiv idrak... və tükənməz təşəbbüs; Prudom və Fuyu – Prudom (I cilddəki izahata baxın.) – Fuyu Jak XVI əsr fransız zadəganı; həris ovçu, itlərlə ov etmək kitabının müəllifi; kitab iyirmi dəfə çap olunmuşdur.

İoniyalı... ya beotiyalı mı? – “Odisseya”dakı bu misra nəzərdə tutulur: – “...O açıqfikirli ioniyalı və ya kütbeyinli beotiyalı olacaq?” – *İoniyalılar* – İoniya əhalisidir; İoniya qədim Yunanıstanın ən mədəni yerlərindən biridir; Beotiya əkinçiləri geridə qalmış, nadan adam hesab olunurdu.

...parçı küpəyə çevirəcək. – Horatsinin “Poeziya elmi” kitabındakı bu misra nəzərdə tutulur: “Sən küpə üçün işləyirdin. Çarxı hərlədin, hərlədin, parç xarab oldu”.

Kolber Jan-Batist (1619-1683) – Fransa mütləqiyyətinin görkəmli dövlət xadimi, XIV Lüdovikin naziri olmuşdur; əslində, Fransanın daxili və xarici siyasətinə başçılıq etmişdir.

Barbye Edmon (XVIII əsr) – Paris parlamentinin vəkili; “XV Lüdovikin krallığı dövrünə aid tarixi və məzhəki qeydlər” kitabının müəllifi.

Sanson və Abbat Montes – ...ən məşhur adlardır. *Sanson* – XIX əsrin 30-cu illərində Paris çəlladı... *Abbat Montes* – ölümə məhkum edilənləri edam yerinə aparən keşiş.

Lasner, Doten, Papavuan, Avril, Lekufe – XIX əsrin 20-30-cu illərində camaat qarşısında edam edilən canilər.

Bories – La-Roşel qalası qarnizonunun edam edilmiş dörd serjantından biri; onlar fransız ordusunda karbonarilər dərneyi təşkil etməkdə təqsirləndirilərək 1822-ci ildə öldürülmüşlər...

Qamen 1815-ci ilə kimi hindtoyuğunu yamsılayır... 1830-cu ildən 1848-ci ilə kimi bütün divarlarda armud şəkli çəkirdi. – Kral XVIII Lüdvovik qarınqululuğu ilə məşhur idi, xalq arasında ona hindtoyuğu deyirdilər; qızıl pul üzərində (Luidor) şəkli olan kral orleandlı Lüi-Filippə xalq “Armud” ləqəbini vermişdi.

Poklen – Jan-Batist Poklen – XVII əsrdə yaşamış böyük fransız dramaturqu Molyerin əsl adı.

Kamill Demulen Paris civarında yaşayan bir adamdı. Kamill Demulen (1760–1794) – Fransa burjua inqilabının (XVIII əsrin sonu) görkəmli xadimi; istedadlı natiq və jurnalist; Dantonun yaxın adamlarından, Dantonla bərabər gilyotində öldürülmüşdür.

...Şampione Paris küçəsində böyümüşdü... o, müqəddəs Yanuarın camına komanda vermişdir. – Neapolda, müqəddəs Yanuarın məbədində ildə iki dəfə “möcüz” olardı; dindar adamların gözü qabağında, iki şüşə camda, sanki, bu camda saxlanılan “müqəddəs Yanuarın qanı” qaynardı. Bu “möcüz” olmasaydı, deyirdilər ki, şəhər fəlakətə uğrayacaqdır. 1799-cu ildə, xalq üsyanı nəticəsində, həm də Fransanın inqilabçı qoşununun köməyi ilə Neapol krallığı yerinə Partenopey respublikası düzəldəndə mürtəce ruhanilər dedi ki, müqəddəs Yanuar “möcüzə” olmayacaqdır. Fransız general *Şampione* şəhəri topa tutmaq təhdidi ilə rahibləri “möcüz” göstərməyə, həyəcana gəlmiş camaatı sakitləşdirməyə məcbur etdi.

...Molyer ilə Bara arasındakı məsafəni ölçün. – *Bara* – Jozef Fransız inqilabının qəhrəmanı; on iki yaşlı uşaq, 1793-cü ildə Vandeya qiyamçılarına qarşı vuruşmuşdur, royalistlər onu əhatə edəndə o, “Yaşasın kral” sözünü söyləməkdən boyun qaçırmış, süngülənmiş, “Yaşasın respublika” deyərək yerə yıxılmışdır.

Kapitol – Romada Yupiter məbədi; burada bəzən senatın müşavirəsi olurmuş. – *Parfenon* – qədim Afinada Afina Pallada ilahəsinə ithaf edilmiş baş məbəd. *Aventin təpəsi* – Romanın ən çox əhali yaşayan hissələrindən biri; burada plebeylər yaşayırmış. *Sent-Antuan civarı* – Parisin fəhlə rayonu.

Sorbonna – Paris universiteti. *Küləklər qülləsi* – Afinada səkkizbucaqlı mərmər qüllə; günəş və su saati olan bu qüllədə səkkiz küləyin heykəllərlə təsviri verilmişdir.

Hemoniya (“*Ahlar nərdivanı*”) – Aventin təpəsindən Romaya enən dik eniş. Edam edilmiş adamların cəsədini buradan sürüyə-sürüyə aparıb Tibrə atarlarmış...

...*Transteverinli, ladzaroni, kogney Transteverinli* – Romada yoxsullar məhəlləsində yaşayan adam, *Ladzaroni* – italyan diləncisi, *Kogney* – Londonun şərqi hissəsində doğulmuş, aşağı təbəqəyə mənsub olan adam.

...*Sokrat, əlbəttə, Vensen qalasına, Didro isə Aqora tərəfindən həbsxanaya salınardı...* – *Sokrat* (eramızdan əvvəl, 469-399-cu illər) – qədim Yunanıstanın idealist filosofu, demokratiyanın düşməni. Zindana salınmış, Aqoranın hökmü ilə, yəni şəhərin Aqora meydanında afinalıların yığıncığına çıxarılan qərarla bir cam zəhər içmişdir. Sonralar yaranmış əfsanədə Sokrat belə qəhrəman və məzlum bir adam kimi təsvir edilmişdir. *Didro* – 1749-cu ildə azad fikirli olması üstündə Vensen qalasına salınmışdı; Vensen qalası siyasi dustaqların salındığı həbsxana idi.

Qardaşoğlu Ramo – Didronun eyniadlı əsərinin personajı; həyasız müftəxor tipi.

...*d’Eqrfeyl* (markiz) və *Kombaseres* yaxşı xörəkləri xoşlamaları ilə ad çıxarmışdılar. *D’Eqrfeyl* *Qrimo de la Renyerin* “Yaxşı xörək xoşlayanların almanaxı” ithaf olunmuşdur.

Hermohen – *Horatsinin* satiralarından birində adı çəkilən Roma müğənnisi.

Bobəş – XIX əsrin birinci yarısında fransız bulvar teatrlarının məzhəkə aktyoru.

Balatron – qədim Roma ədəbiyyatında (məsələn, *Horatsidə*) ləzzətli yeməklər xoşlayan müftəxor, təlxək tipi.

...*Per-Laşez* – Parisdə qəbiristanlıq adı; *Eskvilin* – qədim Romada qəbiristanlıq.

Trofininin camında olan şey Mesmerin qabında tapılar. Trofini – qədim Yunanıstanda kahini təcəssüm etdirən tanrı. *Mesmer* – yalançı alim, fırıldaqçı, xəstələri “ecazkar qab” vasitəsilə “Heyvan maqnetizmi” ilə müalicə edərmiş, XVIII əsrin sonunda fransız kübar cəmiyyətində böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır.

...*Koliostro* – qraf *Koliostro* (və ya *Jozef Balzamo*) – XVIII əsrin sonunda yaşamış fırıldaqçı; bütün Avropada, qraf *Sen-Jermen* kimi öz sərgüzəştləri ilə məşhur idi; *Sen-Jermen* Fransa kralı XV *Lüdvikin* sarayında “fəaliyyət” göstərmişdir.

...*Parisin öz Ezopu var – bu, Mayedir, öz Kanidiyası var – bu cavan qız Lenormandır. – Ezop – qədim Yunanıstanda yaşamış təmsil yazan yazıçı (eramızdan əvvəl VI əsr) – Maye – 1830-1848-ci illərdə fransız satirik jurnallarında çox yayılmış olan məhdud, özündənrazı, məzəli adam tipi. Kanidiya – Horatsinin şeirlərində tez-tez adı çəkilən qədim Roma cadugəri. – Lenorman adlı qız – Napoleon dövründə “gələcəkdən xəbər verən” qadın.*

...*Delfa – qədim Yunanıstan şəhəri; məşhur kahin burada olmuşdur.*

...*Dodona – Epirdə Zevsin ən qədim məbədi.*

Diogen (eramızdan əvvəl 404-323-cü illər) – yunan filosofu; kiniklər cərəyanına mənsub olmuşdur; hakim üsul-idarəyə qarşı passiv etiraz edərək, mədəniyyəti, insan təbiətinə zidd şey kimi inkar etmişdir; rəvayətə görə, həyatın bütün nemətlərindən üz döndərərək çəlləkdə yaşamışdır, əlində fənər dünyanı gəzmiş, həqiqət axtarmışdır. İov – Tövrətdə göstərilən bir yoxsul; o, sınaq üçün göndərilən bütün bədbəxtliklərə, həqarətə dözmüş, narazılıq etməmişdir. Şodruk Düklo – Restavrasiya dövründə yaşamış siyasi sima; o, belə düşünürmüş ki, Burbonlar onun haqqında nankorluq etmiş, Napoleona qarşı vuruşduğu üçün ona mükafat verməmişlər, buna görə də cır-cındır paltar geymiş, on altı il Paris küçələrini dolaşmışdır, bunun üçün ona “Müasir Diogen” demişlər.

...*Sullanın və Donisianın vaxtında Roma dinc idi... – Sulla. Donisian Tit Flavi – zülmkar Roma imperatoru (e.ə. 61-96-cı illər).*

...*Şarle – Restavrasiya dövründə fransız rəssamı və litografi.*

Adonay – yəhudi dinində Allahın adı.

...*Silen – yəni Rampono. Rampono – XVIII əsrdə məşhur Paris mey-xanasının sahibi; çox eybəcər, həm də əyyaş adam olduğundan ona Silen demişlər. Silen – şərab allahı Baxusun ögey atası (qədim mifologiyada).*

...*Sibaris – qədim Yunanıstanda zəngin şəhər; camaatı ərköyün və firavan həyat sürmüş, dəbdəbə və zinət içində yaşamışdır.*

...*Panten – Paris civarı; 1814-cü ildə Müqəddəs ittifaqın qoşununa burada qəhrəmancasına müqavimət göstərilmişdir; Panten oğrular dilində – aşağı təbəqələrin yaşadığı Paris deməkdir.*

Dünyaya azadlıq gətirən 14 iyul... – 14 iyul 1789-cu il – üsyan etmiş Paris camaatının Bastilianı aldığı və dağıtdığı gün – Birinci Fransa burjuaziya inqilabının başlanğıcı.

...*top-top oynanılan zalda and içdilər... – 20 iyul 1789-cu ildə Milli Məclisin deputatları, kralın əmri ilə iclas zalının bağlandığını görüb, qraf*

d'Artunanın top-top oynanılan zalına yığılmiş, Fransada konstitusiyaya təsis edilm yinc  dađılıb getm y c kl rin  and i mişl r.

...*avqustun 4-də gecə...* “Milli Məclis 1789-cu il avqustun 4-də kəndli inqilabından qorxaraq, prinsip etibarilə, feodal  suli-idarəsinin ləğv edil-m sini elan etdi, senyorların biyarını, kilse t yc s n  v  bəzi bařqa feodal imtiyazlarını aradan qaldırdı.

...*Vařınqton Corc* (1732-1799) – Amerikanın məşhur dövlət xadimi; istiqlaliyyət uđrunda ingilislərə qarřı gedən müharibədə Amerika qořununun bař komandanı; Amerika Birl miş Őtatlarının ilk prezidenti. *Kostyuřko Tadtuř* (1746-1817) – 1794-c  il də üsyan etmiř polyakların bařcısı *Bolivar Simon* (1783-1830) – Cənubi Amerikada İspaniya m s-t ml k l rinin istiqlaliyyət uđrunda apardıqları müharibənin rəhbərlərin-dən biri *Votssaris Marko* – XIX əsrin 20-ci illərində yunanların Türkiyəyə qarřı apardıqları milli-azadlıq mübarizəsinin bařcılarında biri. *Riyeqo Rafil* – ispan inqilabcısı; 1820-ci ildə mütləqiyyət irticasına qarřı üsyan qaldırmıřdır. *Bem İosif* – polyak generalı; 1830-cu ildə Varřava  syanında iřtirak etmiř, Vyana, 1848-ci il inqilabında hökumət qořunlarına qarřı təşkil edilən müqavimətin bař t şkilatcısı olmuřdur. *Manin Daniyel* – Venesiya respublikasının prezidenti, 1849-cu il avqust ayında respublikanın m dafiasının r hb rl k etmiřdir. *Lonets Narsisko* – 1849-1851-ci illərdə Kuba adasının istiqlaliyyəti uđrunda gedən mübarizəni təşkil etmiřdir. *Con Braun* – amerikalı fermerdir; 1859-cu ildə Virciniya Őtatında zənci qulların üsyanına bařcılıq etmiřdir. *Haribaldi Cuzeppa* (1807-1882) – məşhur italyan inqilabcısı; milli qəhrəman; İtaliyanın birləşdirilməsi uđrunda mübarizə etmiřdir.

...*Harpers-Ferrid , barad ...* *Harpers Ferri* – Con Braunun bir dəstə silahdařı ilə  l  keçdiyi ř h r.

...*Ankona v t np rv rl ri də...* – Ankona – İtaliyada Adriatik dənizi sahilində qala. 1849-cu ildə Ankonanın inqilabcı qarnizonu, qalanı m ha-sir  edən Avstriya qořunu ilə vuruřmuř v  qala ancaq řidd tli surətdə bombardman edildikdən sonra təslim olmuřdur.

...*Kanarisi, Kviroqu, Pizakanı...* – Kanaris Konstantin (1790-1877) – yunan donanmasının kapitanı, XIX əsrin 20-ci illərində yunan xalqının t rk hakimiyyətinə qarřı apardıđı milli-azadlıq mübarizəsinin qəhrəmanlarından biri. *Kviroqa Antonio* (1784-1841) – ispan generalı; 1808-ci ildə Napoleon qořununun İspaniyaya hücumu zamanı xalq müharibəsində iřtirak etmiř və 1820-ci ildə bař verən ispan inqilabının xadimi olmuřdur. *Pizakanı Karlo* (1818-1857) – italyan inqilabcısı, xırda burjuaziya

sosialisti, İtaliyanın siyasi birliyi uğrunda gedən mübarizədə inqilabi hərəkatın sol cinahının nümayəndəsi..

...*Bayron Missolonqda, Maze Barselonda ölü*... Böyük ingilis şairi Bayron 1824-cü ildə Missolonqi şəhərində ölmüşdür; Bayron ora yunan xalqının milli-azadlıq mübarizəsində iştirak etmək üçün getmişdi, Maze – fransız həkimi; 1821-ci ildə taun xəstəliyi ilə mübarizə etmək üçün Barselona gəlir, özü də orada bu xəstəlikdən ölür.

...*Ranyo Matüren* – XVII əsrin başlanğıcında fransız satirik şairi.

Dekart Rene (1596-1650) – məşhur fransız rasionalist filosofu və alimi.

Jan-Jak – böyük fransız inqilabçı yazıçı Jan-Jak Russo (1712-1778).

Monteskye Şarl Lüi (1689-1755) – fransız şairi; məşrutəçi mütləziyyətin nəzəriyyəçisi; fransız mötədil liberalizminin banisi; “Qanunun mahiyyəti haqqında” kitabı onun əsas əsəridir.

Kondorse Jan-Antuan (1743-1794) – riyaziyyatçı və yazıçı; “Ensiklopediya”da iştirak etmişdir; Birinci Fransa burjuva inqilabında Qanunverici Məclisin və Konventin üzvü olmuşdur.

Arue – Fransua-Mari Arue – Volterin əsl adı.

Berk Edmond – mürtəce ingilis publisisti və siyasi xadimi (XVIII əsrin sonu); Fransa inqilabının qəddar düşməni.

...*Nivernez hersoqu... buna o, Never hersoqu deyər*di. Nivernez hersoqu – XVIII əsrin sonunda ikinci dərəcəli xadim; Never hersoqları nəslindəndir; bunlardan biri XVII əsrdə orta dərəcəli yazıçı olmuşdur, məşhur kardinal Mazarini onu öz himayəsində saxlamışdır.

...*milli əmlak ola bilər*... – Birinci Fransa burjuva inqilabı dövründə Konventin dekretinə işarədir; bu dekretə əsasən Fransadan qaçmış aristokratların mülkü müsadirə edilərək milli əmlak elan edilirdi.

Bonald Lüi-Qabriyel, vikont (1753-1840) – fransız publisisti və siyasi xadimi. Burbonlar yenidən hakimiyyət başına gəldikdən sonra aristokrat və klerikal irticasının ideoloqlarından biri.

“*Bonapartistləri fənərə*” – bu sətirdə “Aristokratları fənərə” sözləri yamsılanır; bu sözlər, Birinci Fransa burjuva inqilabı dövründə yaranan və Parisin aşağı təbəqələrində oxunan mübariz mahmıdır.

Füaldesin mühakiməsində Bastidə və Joziona hüsn-rəğbət göstərilir... royalist *Bastid* və *Jozion* tərəfindən Napoleonun keçmiş dövlət prokuroru Fualdesin öldürülməsi ilə əlaqədar olaraq baş verən məhkəmə nəzərdə tutulur.

...*Bu boyunbağı məsələsi ilə əlaqədar olan Lamotdur. Qraf de Lamot, fırldaqçı Lamot-Valuanın (Valua adlı Fransa kralları sülaləsindəndir) əridir; kraliça Mariya Antuanettanın çox qiymətli boyunbağısının oğurlanmasında onların da əli olmuşdur. Restavrasiya dövründə bu barədə o, öz "Xatirələr"ini yazmış, bunun üçün də XVIII Lüdovikdən böyük təqaüd almışdı.*

...*Vobernyeni adam eləyən Dübarri...* – XVI Lüdovikin məşuqəsi olan xanım Dübarri aşağı təbəqədən çıxmış qadındı, adı da, əslində, Janna Bekü idi. Məharətli saray məmuru qraf Dübarri kralın rəsmi məşuqəsi etmək üçün əvvəl onu dvoryan Homar de Vobernyenin qızı elan edir, sonra da qardaşına alır.

...*Ali kübar cəmiyyəti də Olimpdir. Merkuri və şahzadə de Gemene orada özlərini elə hiss edirlər, elə bil, öz evlərindədirlər. Ora oğrunu da qəbul edirlər, ancaq o gərək qüdrətli olsun.* – Qədim Roma mifologiyasına görə Merkuri oğrular hamisi hesab edilərdi. Şahzadə de Gemene fransız aristokratları Roqanov nəslindəndir, XVIII əsrin sonunda eys-ışrətdə 33 milyon frank xərcləmiş, borclarını verməkdən boyun qaçırmış, borc aldığı adamların hamısını müflis etmişdir.

...*"Luara qulduru".* – Restavrasiyanın başlanğıcında Napoleon ordusunun qalıqları Luara çayının yanına aparılmış, orada buraxılmışdır.

...*Sulanc Boden (1774-1846)* – fransız alimi, aqronom; Parisdə Bağçılıq İnstitutunun əsas təşkilatçılarından biri.

...*Əsir alınmış Kartaca əsgərləri içərisində bir az Hannibal ruhlu olanlar da vardı... Hannibal Barka* – məşhur Kartaca sərkərdəsi, ikinci Puna müharibəsində (e.ə. 218-ci il) bir sıra parlaq qələbə çalmışdır. Rəvayətə görə, hələ uşaqlıq vaxtında Romaya həmişə nifrət edəcəyinə and içmişdir. Düşmən əlinə keçməmək üçün özünü zəhərləmişdir.

...*Qraf d'Artua, Ərəstun, Kampaspa, Himar qız...* Filsof Ərəstun yunan padşahı İskəndər Zülqərninin (e.ə. IV əsr) mürəbbisi olmuşdur. *Kampaspa* – padşahın məşuqəsi. Mariya Himar (1748-1816) – Fransa rəqqasəsi; kübar cəmiyyətində öz sevgi macəraları ilə məşhur olmuşdur; onun adı qraf d'Artuanın (sonralar kral X Karl) biabırçı sərgüzəştləri ilə əlaqədar olaraq yad edilir.

...*balyi* – Fransada orta əsr məmuru; bu məmurların həm məhkəmə, həm inzibati, həm də hərbi səlahiyyəti olmuşdur.

...*"Ensiklopediya"* (1751-1780) – Didro Dalamberomla bir yerdə nəşr etmişdir; XVIII əsrin böyük yazıçıları və alimləri bu nəşrin ətrafında

toplaşmışdır; “Ensiklopediya” Fransa maarifçiliyinin mərkəzi, feodalizmə qarşı ideya mübarizəsində qüvvətli vasitə olmuşdur.

...*Qırx Əbədil* – Fransız akademiyasının qırx üzvünə belə ad verilmişdir.

Qraf Benyo bura islah olunmaq şərti ilə qəbul edilmişdi. Qraf Benyo – Qanunverici məclisin deputatı; sonra Napoleonun tərəfinə keçmişdir; Burbonlar hakimiyyət başına keçdikdən sonra onların tərəfini saxlamış, nazir və polis rəisi təyin edilmişdir.

Burada Mafusail Epimenidi maarifləndirirdi. Mafusail – Tövratdakı rəvayətə görə, insanlar içərisində ən çox yaşayan adam olmuş... *Epimenid* – Qədim Yunanıstanda yarıəsatiri bir kahin; gələcəkdən xəbər vermiş, keçmişini şərh etmişdir.

Skapen – Molyerin “Skapenin kələkləri” komediyasının personajı – bic, hiyləgər, fitnə-fəsadçı nöqə.

Cənab Martenvil Volterdən ağıllı hesab edilirdi. Martenvil – dramaturq və jurnalist; həyasızcasına məzəli sözləri və siyasi prinsipsizliyi ilə məşhur idi; 1819-cu ildən etibarən “Ağ bayraq” adlı ifrat royalist qəzetinin redaktoru olmuşdur.

...*Burada Fyeveyə inanırdılar. Fyeve Jozef* – jurnalist və yazıçı; Birinci Fransa burjua inqilabı dövründə öz karyerasına başlamışdır; iş başına gələn bütün hökumətlərə qulluq göstərmiş, Restavrasiya dövründə royalist mətbuatında iştirak etmişdir.

...*Burada cənab Ajye qanunçuluq edirdi. Ajye* – əvvəllər inqilab xadimi olmuş, irtica başlandıqdan sonra hüquqşünaslığa keçmişdir.

8 iyuldan sonra İmperiya dvoryanlığı ilə necə rəftar edirdisə, 5 sentyabrdan sonra köhnə mütləqiyyət dvoryanlığı ilə elə rəftar edildi. 1792-ci il sentyabrın 5-də (daha doğrusu, 2-5-də) inqilabın düşmənləri kütləvi surətdə öldürülmüşdür; 1815-ci il iyulun 8-də XVIII Lüdovik silahlı müdaxiləçilərin arabasında Parisə gəlmişdir, sonra da ağ terror başlamışdır.

Konqreqasiyanın çıxışı ikinci dövrü təşkil edir. Konqreqasiya – görkəmli aristokratların ittifaqı, V Karlın krallığı dövründə Fransada liberal hərəkatı ilə mübarizə etmək üçün Konqreqasiyaya yezuitlər gizli surətdə rəhbərlik edirmiş.

...*çünki bu xatirələr onun anası ilə əlaqədardır.* – Hüqonun anası royalist idi.

Tiberidən axmaqcasına uyuğa qədər... *Tiberi* – Roma imperatoru (14-37); zalımlığı və hiyləgərliyi ilə məşhur olmuşdur.

...*aristokrat, yakobin, royalist geyimini...* Kral II Yakovun tərəfdarı olan ingilis dvoryanlarına “yakobit” deyirdilər; möhkəmlənən ingilis burjuaziyası 1688-ci ildə II Yakovu qovmuş, onun yerinə öz kralını – Oranlı Vilhelmi (III Vilhelm) taxta çıxarmışdı.

Tukendbund (Xeyrixahlar ittifaqı) – Prussiyada, 1808-ci ildə burjuaziya və liberal-dvoryan ziyalıların (əsas etibarilə tələbələrin) rəhbərliyi altında təşkil olunmuş gizli cəmiyyət; cəmiyyət Almaniyanı Napoleon hakimiyyətindən azad etmək və bəzi burjuaziya islahatını yerinə yetirmək məqsədini daşıyırdı.

...*Karbonarlar cəmiyyəti* – İtaliyada 1800–1830-cu illərdə, Fransada Restavrasiya dövründə fəaliyyət göstərən gizli inqilabi təşkilat; təşkilat öz qarşısında İtaliyanı azad etmək, birləşdirmək və respublika təşkil etmək məsələsini qoymuşdu. *Kuqurda* – gizli respublikaçı cəmiyyət; cəmiyyətin mərkəzi Eks şəhərində və Fransanın cənubunda olmuşdur.

...*Koteriya* – gizli məqsədli məhdud təşkilat.

“*Ordugah tonqalın qabağında xədim*” – Bizans sərkərdəsi Narses (472–568) cavanlığında imperator I Yustinianın sarayında hərəmağası olmuşdur; o, İtaliya torpağından vəhşi qəbilələrin sıxışdırılıb çıxarılmasında mühüm rol oynamışdır. Səksənyaşlı qoca ikən orduya sərkərdə qoyulmuşdur.

“*Barbarlar və Barberinilər*”. Barberini – florensiyalı aristokrat ailə; bu ailədən XVI–XVII əsrdə kardinal və papa çıxmışdır. Deyilənə görə, Baberini ailəsi öz acgözlüyü ilə məşhur imiş; onlar özlərinə saray tikdirmək üçün qədim Roma Kolizey sirkinin xarabalığından daşları oğurlamışlar; Romada Paskvinin heykəli deyilən heykəlin özü üstündə bir epiqrama həkk olunmuşdur; epiqramda bu hadisəyə işarə edilir: “Vəhşilərin etmədiyini Barberinilər etdi”.

“*Qanun keşiyində – üsyan*” – İspaniya tarixindəki bir hadisə nəzərdə tutulur. 1590-cı ildə Kral II Filippin katibi Antonio Peres siyasi fitnə-fəsadla əlaqədar olaraq Arqona qaçır. II Filipp onu zorla geri qaytarmaq istəyir; Kralın bu hərəkətini arqonlular mərkəzi hökumətin yerli azadlığa (“qanuna”) qarşı təcavüzü hesab edirlər. Nəticədə üsyan baş verir, bir neçə ispan aristokratının və ruhanisinin evi yandırılır. Rəvayətə görə, Antonio Peres bu hadisə haqqında demişdir: “Üsyan – qanun keşiyində” (hərfi mənada “atəş”).

“*Pyotr, sən daşsan, bu daşda...*” Burada yunan və latın dillərində “daş” və “Pyotr” sözlərinin səs uyğunluğundan istifadə olunur. Guya, İsa ona müraciət edən həvari Pyotra bu sözləri demişdir: “Mən sənə deyirəm: Pyotr, sən daşsan, bu daş üstündə mən öz kilsəmi tikəcəyəm”.

Antinoya oxşayırdı. Antinoy – Roma imperatoru Adrianın (II əsr) sevimlisi; rəvayətə görə, həm də bizə gəlib çatan bir çox heykəl göstərir ki, o çox gözəl oğlan olmuşdur; üzündə fikirli və malxulyalı bir ifadə varmış.

Aventin təpəsində o – Qrakx, Konventdə – Sen-Jüst ola bilərdi. – Qay Qrakx (eramızdan əvvəl 153-121-ci illər), həm də onun qardaşı Tiberi – Roma tribunu olmuşdur; onlar torpaq və əkinçiliyə aid qanunun həyata keçirilməsi üçün senatla mübarizə etmişlər. Qay Qrakx seçkidə tribun keçmədiyi üçün öz tərəfdarları ilə *Aventin təpəsini* tutmuşdur; lakin senat qoşunları ilə gedən vuruşmada məğlub olmuş, verdiyi əmr ilə qul onu öldürmüşdür. *Sen-Jüst Lum-Antuan* (1767-1794) – Birinci Fransa burjuva inqilabının görkəmli xadimlərindən biri; Robespyerin yaxın dostu, məsləkdaşı, montanyarlar partiyasının nəzəriyyəçisi olmuşdur; ordu içərisində böyük təşkilat işi aparmışdır.

...Gül-çiçək, Qarmodi kimi onun üçün də ancaq qılınc gizlətməkdən ötrü lazımdı. Qarmodi və Aristokiton (eramızdan əvvəl VI əsrin sonu) – zalım hökmdar Hippin qardaşı Hipparxı öldürən afinalı aristokrat cavanlar. Onlar qılıncı mərsin çiçəyi içində gizlədərək şənliyə getmiş, orada Hipparxı öldürmüşdülər. Bunun üstündə onlar edam olunmuşdur. Afinalılar “padşah öldürən” bu iki vətənpərvərin xatirini unutmamış, onların şərəfinə heykəl qoymuşdur.

Araqo (1786-1853) – məşhur fransız astronomu və fizikşünası.

Joffrua Sent-Eler (1772-1844) – fransız zooloqu; Darvinə qədər təkamül nəzəriyyəsi alimlərinin ən məşhurlarından biri.

...Pümsekürü və Delezi ətraflı surətdə öyrənirdi. Prisegür – Napoleon generalı, təbiətşünas, yalançı “heyvan maqnetizmi” nəzəriyyəsinin tərəfdarı. *Delez* – bu yol ilə maqnetik somnambulizm haqqında “elm” yaratmışdır. Onlar XIX əsrin 20-ci illərində məşhur olmuşlar.

Andre Şenye (1762-1784) – fransız lirik şairi və publisisti; mütləqiyyətçilərlə əlaqə saxlamağından şübhələnərək gilyotində öldürülmüşdür. Romantiklər Şenyeni inqilabın qurbanı, həm də azadlıq şairi kimi təsəvvür edərək, onun şəxsiyyətinə pərəstiş yaratmışlar.

...Aqripp d’Obinye (1552-1630) – fransız humanist yazıçı, vətəndaş müharibəsi zamanı hugenotların tərəfində vuruşmuş, katolisizmin əleyhinə “Faciəli poemalar” adlı odlu satira yazmışdır.

“Minerva” (daha doğrusu, – “Fransa Minervası”) – Restavrasiya dövründə çox oxunan həftəlik jurnal; Benjamen Konstan da bunun redaktorlarından biri idi.

O qol qoyanda Leql (molu) yazardı, yoldaşları ona qısa olmaq üçün Bossüie deyirdi. – Leqel (lagle) fransızca qartaldır... Bossüeyə “Molu Qartal” deyərdilər, Hüqonun söz oyunu da buradan gəlir.

Robespyermi ya Luazerolmu... – Yakobin hökumətinin komissarı, Maksimilian Robespyerin kiçik qardaşı Oqusten Robespyer demişdir ki, mən istəyirəm, qardaşımın taleyi mənim də taleyim olsun; onu da qardaşı ilə bir yerdə öldürmüşlər. Luazerol – müasirlərinin dediyinə görə, o, səhv olaraq oğlunun yerinə ölümə məhkum edilmişdir; atalığı məhəbbətinə görə məhkəmənin səhvinə gizlətməmiş, yakobinçilər tərəfindən gilyotində edam edilmişdir.

Elə adam var ki, sanki, başqasının tərs üzünü olmaq üçün yaranmışdır. Pollükslar, Patroklar, Nizuslar, Evdamidaslar, Hefestionlar, Pexmeylər bu zümrəyə daxildir. Polluks və Kastor – Ledanın yumurtladığı yumurtdan çıxmış əkilər (yunan mifologiyası). Patrokl – yunan qəhrəmanı Axillesin (“İliada”) dostu. Nizus – qəhrəman Evrialın (Vergilinin “Enelida”)sı) ayrılmaz dostu. Evdakimidas – Aretin və Xariksennin dostu (yunan yazıçısı Samosatlı Lukianın “Dostluq haqqında dialoqu”, II əsr). Hefestion – İskəndər Zülqərneynin dostu; İskəndər ona “mənim Patroklum” deyirdi. Pexmeya – məşhur fransız filosofu Reynalın (XVIII əsr) dostu.

Orest və Pilad – yunan mifologiyasında iki ayrılmaz dost.

Bualo Nikola (1636-1711) – fransız şairi və tənqidçisi; klassisizmin nəzəriyyəçisi.

Esxil – Qədim Yunanıstanın böyük tragiki (e.ə. V əsr).

Qeydelberq çəlləyi. – Qeydelberq yaxınlığında, qədim qəsrin zirzəmisində olan çox iri şərab çəlləyi.

Ekkleziast – Tövrətin kitablarından biri; dini skeptisizm ifadə olunur. Rəvayətə görə, onu padşah Süleyman yazmışdır.

Qro – fransız rəssamı; Davidin şagirdi; Restavrasiya dövründə məşhur olmuşdur.

Pidna ətrafında vuruşma. – Bu vuruşmada romalılar Makedoniya padşahı Perseyi məğlub etmişlər (e.ə. 168-ci il).

Xlodvikin Tolbiaki. Tolbiak – Köln yaxınlığında bir şəhər; orta əsr xronikalarında göstərilir ki, Merovinqlər (V əsrin sonu) sülaləsindən olan Frank kralı Xlodvik allemanları məğlub edərək özünə tabe etmişdir.

Qədim zamanın parisliləri olan afinalılar Fokionu öldürdülər. Fokion – Afina sərkərdəsi (e.ə. IV əsr) Makedoniya hökmdarının himayəsi altında Yunanıstanın birləşdirilməsi tərəfdarı olmuşdur. Səksən yaşında ölümə məhkum edilmişdir.

...*Pizistrat* (e.ə. təxminən, 600-527-ci illərdə) – Afina hökmdarı. Onun dövründə Afina Qədim Yunanıstanın ən böyük siyasi və mədəni mərkəzlərindən biri olmuşdur.

...*Plini* (I-II əsr) – Roma yazıçısı və tarixçisi, Tasitin dostu.

...*Lakin mənəm Con Bulu tərifləməməyim – qardaşı Conatanı tərif etmək arzusunda olduğumu göstərir? Con Bul* – ingilislərin ləqəbi; *Conatan* – amerikalıların ləqəbi.

Trabugərlər – XIX əsrin başlanğıcında ispan qaçaqmalçıları və dəniz quldurları; onların trabuko deyilən qısa müşketləri olarmış.

Sənin Artakserksin mənfur hədiyyəsini rədd edən Hippokrat həər-kətin... Fransız rəssamı Jirodenin (1767-1824) çəkdiyi şəklin süjeti nəzərdə tutulur. *Hippokrat* – qədim Yunanıstanın alim həkimi. – Artakserks – İran padşahı.

On səkkiz – Bonapart üçün məşum rəqəmdir. Brümerin 18-də (1799, 9 noyabr) Napoleon hökuməti yıxmışdır (Direktoriyanın ləğv edilməsi, Konsulluğun, sonra da İmperiyanın yaradılması). Napoleon taxtdan endirildikdən sonra XVIII Lüdovik kral olmuşdur.

Yustinian – Şərqi Roma (Bizans) imperatoru (527-565); məşhur Hüquq Məcəlləsini (qanun məəcəlləsi) yaratmışdır.

Merlen – Birinci Fransa burjua inqilabının siyasi xadimi; 1792-ci ildə kralın edam edilməsinə səs vermiş; termidorun 9-dan sonra yakobinçiləri təqib etmişdir.

Sentyabrçı – 1792-ci ildə sentyabr edamları nəzərdə tutulur.

Elzevir – XVI-XVII əsrdə Hollandiya nəşriyyatçıları Elzevirilər ailəsi tərəfindən buraxılan kitablara – bu kitabların nəşrinə böyük qiymət verən biblioqraflar belə deyirlər.

Alleqri (1580-1652) – italyan bəstəkarı; “Mizerere” operasına yazdığı musiqi ilə şöhrət qazanmışdır. Bu musiqi Romada papa kapellası tərəfindən ifa edilir.

Pajol, Belaven, Fririon – Napoleonun generalları.

Bir il əvvəl hamı “Ernani”yə baxmağa gəirdi. – Hüqonun şöhrət qazanmış romantik dramasının (“Ernani”) tamaşası nəzərdə tutulur.

Benjamen Konstan (1767-1830) – fransız yazıçısı və siyasi xadimi; Restavrsiya dövründə burjua-liberal müxalifətinin ideoloqlarından biri olmuş “ifrat-royalistlərin” şiddətli hücumuna məruz qalmış, 1830-cu ildə Lüi-Filippin taxta çıxmasına kömək etmiş, Dövlət Şurasının sədri təyin edilmişdir.

Tyerselen – XIX əsrin 20-30-cu illərində “Varyete” adlı Paris teatrının komik artisti.

Onlar hamısı Syeyesə oxşayırlar. Syeyes Emmanuel (1748-1836) – Birinci Fransa burjua inqilabının xadimi; burjuaziyanın manifesti olan “Üçüncü təbəqə nə deməkdir” kitabçasının müəllifi; 1789-cu ildə – “İnsan və vətəndaş hüququnun deklarasiyası”nı tərtib edənlərdən biri. Konventdə Robespyerə zidd bir mövqe tutmuş; 9 termidordan sonra yenə qabağa getmiş, 18 brümerdə Bonapartın etdiyi çevrilişin hazırlanmasında böyük rol oynamış, çevrilişdən sonra üç konsuldan biri olmuş; 1809-cu ildə Napoleon ona qraf adı vermişdir.

Onlar Frederikə baxmaq üçün Port-Sen-Marten teatrına getdilər. *Port-Sen-Marten* teatri 1800-1830-cu illərdə Paris civarının ən böyük teatri olmuş, burjua melodramları və romantik dramlar tamaşaya qoymaqla geniş demokratik kütlələri özünə cəlb etmişdir. Məşhur aktyorlar, birinci növbədə Frederik Lemetr (1800-1876) o teatra böyük şöhrət qazandırmışdır.

Kişəranın lüğətlərində, prosodiyalarında olan... Kişərə Lui-Mari (1799-1884) – görkəmli fransız filoloqu; fransız-latin və latin-fransız lüğətlərinin, fransız və latin dilində şeir yazmaq sənətinə dair bir sıra əsərin, o cümlədən, “Yeni latin prosodiyası”nın müəllifidir.

Prerial küləyi. *Prerial* – respublika hesabı üzrə bir ayın adı (20 maydan 18 iyuna kimi).

...Kerubinoda əriyən Bartolo kimi... Bartolo qoca qısqanc (Bambartenin “Sevilya dəlləyi” komediyası). *Kerubino* – aşıq olmuş pəj (“Fiqaronun evlənməsi”).

Mars qırıntısı. *Mars* – qədim Roma mifologiyasında müharibə allahı.

Kalvin Sodzininin saçından tutur... Calvin Jan (1509-1564) – Reformasiyanın rəhbərlərindən biri, kalvinizmin banisi. Lelio Sosen (və ya Sodzini) – kalvinistlərin düşməni olan italyan biddətçisi (XVI əsr), Sürixdə Kalvinlə şiddətli toqquşması olmuşdur.

Yan Qus (1369-1415) – Çexiyada katolik alman ruhaniliyinə və çex dvoryanlığına qarşı geniş ictimai, milli-azadlıq hərəkatının rəhbəri. Yan Qusun bir biddətçi kimi yandırılması – Qus müharibəsi deyilən vuruşmaların şiddətlənməsinə səbəb olmuşdur.

...Lüter Marten (1483-1546) – dini protestantizmin banisi. Lüterin “95 tezisi” feodalizm əleyhinə geniş ictimai hərəkatın simvolu olmuşdur; bu hərəkat XVI əsr şəraitində dini reformasiya şəklini almış, knyazlar, dvoryanlar, ruhanilər əleyhinə olan kəndli müharibəsində son nöqtəsinə

çatmışdır. Lüter özü kəndli müharibəsinə düşməncəsinə bir əlaqə bəsləyirdi.

Baböf Qraxx (1760-1767) – məşhur inqilabçı utopik kommunizmin nümayəndəsi, yakobinçilər diktaturası süqut etdikdən sonra yeni inqilab uğrunda cəmiyyəti kommunizm əsasları üzrə yenidən qurmaq və bu yolda mübarizə aparmaq üçün “Bərabərlər təşkilatı”nın başında durmuşdur. Xainlər onu ələ vermiş, gilyotində öldürülmüşdür.

Uqolino della Herardeska – XIII əsrdə Pizan kommunasının başçısı. Arxiyepiskop Ruciyeri onu xəyanət etməkdə təqsirləndirərək, oğulları ilə bir yerdə qalaya salmış, orada acından öldürmüşdür. Dante “İlahi kome-diya”da Uqolinonu cəhənnəmin ən dərin yerinə, doqquzuncu qatına salmış, Uqolino orada həmişə öz qatili Ruciyerin kəlləsini gəmirir.

Şinder Hannes – quldur dəstəsinin başçısı, 1803-cü ildə Mayensdə edam edilmişdir.

Marşal Brünün öldürülməsində onun da əli vardır... Marşal Brün Napoleonun keçmiş zabitlərindən biri idi, Avinyon şəhərində, Restavra-siyanın başlanğıcında ağ terror zamanı royalistlər bandası tərəfindən vəh-şicəsinə öldürülmüşdür.

Protəy (yunan mifologiyası) – Poseydonun hakimiyyəti altında olan dəniz allahlarından biri, təqib olunduğu üçün qaçar, həmişə simasını dəyi-şərmiş (Hüqonun “Odiseya”dan gətirdiyi şeirdə bundan bəhs olunur).

Vidko – Fransada polis xəfiyyəsi imiş, əvvəllər cinayətkar olmuş; onun tutduğu işlər “Vidkonun xatirələri” (1828) adlı çox bayağı, hay-küy salmaq məqsədi ilə yazılmış bir əsərin əsasını təşkil edir.

PLÜME KÜÇƏSİNİN İDİLLİYASI VƏ SEN-DENİ KÜÇƏSİNİN EPOPEYASI

İnsanlar Sezarı Pruzi ilə, Napoleonu kral İveto ilə əvəz etməyə... – İkinci Pruzi (e.ə. II əsr) – Vifaniya padşahı, romalıların itaətkar müttəfiqi olmuş, 183-cü ildə Hannibalı onlara təslim etmişdir. *Kral İveto* – nağıl personajı, başına tac yerinə kağız qalpaq qoyan sülhpərvər, mərhəmətli kral; Beranje onu satirik bir nəğmədə Napoleona qarşı qoymuşdur.

İngiltərə protektoratdan sonra Stüartlardan tələb etmişdir... Protektorat – Kromvelin İngiltərəni idarə etdiyi illər: 1660-cı ildə inqilab məğlub olduqdan sonra İngiltərə taxtı II Karl simasında yenə də Stüartlar sülaləsinin əlinə keçmişdir.

9 termidor (1794-cü il 27 iyul). Fransada *9 termidorda əks-inqilabi* çevriliş olmuş, Robespyer və onun silahdaşları edam edilmişdi, yakobinlər diktaturası aradan qaldırılmışdı, iri burjuaziya xalq hərəkatını boğaraq hakimiyyəti ələ almış, Napoleonun hakimiyyət başına gəlməsinə yol açmışdı.

I Karl Stüart – ingilis kralı; 1649-cu ildə burjuva inqilabı zamanı öldürülmüşdür.

Gilyom dü Verin barrikadalar günündən sonra... Barrikadalar günü – 12 may 1588-ci ildə Parisin aşağı təbəqələrinin üsyan qaldırdığı gün; üsyançılar kral II Henrixdən şəhər azadlığını bərpa etməyi tələb etmişdi. Kral qaçmış, Paris, əsnafdan və xırda alverçilərdən ibarət olan şəhər bələdiyyə idarəsinin əlinə keçmişdi. Lakin şəhərin varlıları üsyandan qorxaraq Parisin qapılarını açmış, Henrix Burbonun qoşunlarını şəhərə buraxmışdı; Henrix Burbon sonralar IV Henrix adı ilə kral olmuşdu. *Gilyom dü Ver* – IV Henrixin taxta çıxmasına kömək edən yazıçı və siyasi xadim.

Makiavelli heç də şər pərisi... – *Makiavelli Nikolo* (1469-1527) – İntibah dövründə yaşamış italyan yazıçısı və dövlət xadimi, öz siyasi proqramında – İtaliyada feodal quruluşunu ləğv etmək üçün vahid, qüvvətli hakimiyyət prinsipini irəli sürmüşdür (“Dövlət” əsəri, 1513); belə bir hakimiyyət yaratmaq üçün hər vasitədən – riyakarlıqdan, qəddarlıqdan, xəyanətdən və adam öldürməkdən istifadə etməyi həyasızcasına məsləhət görmüşdür.

İturbide Avqustin – Mürtəce Meksika siyasi xadimi, hinduların üsyanını yatanlardan biri. Xalqın milli-azadlıq hərəkatından sui-istifadə edərək, 1821-ci ildə Meksikanı o zaman inqilabçı olan İspaniyadan ayırmış, Meksika respublikasının başçısı olmuşdur. 1822-ci ildə I Avqust adı altında özünü Meksikanın imperatoru elan etmişdir. Az sonra taxtdan salınmış və ölkədən qovulmuşdur. Lakin imperiyanı bərpa etmək istərkən ələ keçmiş və güllələnmişdir.

1688-ci ildə İngiltərədə tətbiq olunan – İngiltərədə “Şanlı inqilab” deyilən 1688-ci il inqilabı nəticəsində kral III Henrix burjuaziyanın əli ilə taxta çıxarıldı; 1830-cu il Fransa inqilabı nəticəsində maliyyə oligarxiyasının “adamı” olan “kral-burjuva” Lüi-Filipp taxta çıxdı.

İki yüz iyirmi bir adamın səsi Lüi-Filippi kral etdi. – 1830-cu il martın 15-də deputatlar palatası səs çoxluğu ilə (402 səsədən 221-i) qərar

qəbul etdi; bu, X Karl hökumətinə qarşı olan müxalifətin rəyini ifadə edirdi. Bu hadisə İyul inqilabına bir başlanğıc oldu.

Lafayet (1757–1834) – XVIII əsrin sonundan başlayaraq 1830-cu illərə kimi Fransada siyasi xadim, mötədil liberal “məşrutəçi” olmuşdur. Birinci Fransa burjuva inqilabında iştirak etmiş, Restavrasiya dövründə liberal hərəkatında mühüm rol oynamış, İyul inqilabı günlərində milli qvardiyanın başçısı olmuş, öz şöhrətindən istifadə edərək Lüi-Filippin taxta çıxmasına kömək etmişdir.

Paris bələdiyyə idarəsi Reyms kilsəsini əvəz etdi. – Birinci Fransa burjuva inqilabına kimi Fransada tacqoyma mərasimi Reyms kilsəsində olardı.

O, Ankonada Avstriyaya qarşı cəsarətli, İspaniyada İngiltərəyə qarşı inadkar olur. Antverpeni topa tutur, Pritçarda pul verir... Ankona – Papa vilayətində bir qala; Lüi-Filipp Avstriyanın İtaliyada üstün olmasına yol verməmək üçün 1832-ci ildə bu qalanı tutmuşdu. XIX əsrin 30-cu illərində Fransa hökumətinin siyasəti dəyişdiyi üçün İngiltərə ilə Fransanın əlaqəsi pisləşmişdi; İspaniya və Belçika məsələləri bir neçə dəfə münazişəyə səbəb olmuşdu. 1844-cü ildə Fransa hökuməti, İngiltərənin Haiti adasında (Fransanın müstəmləkəsi) olan konsulunu, yerli əhalini Fransa əleyhinə qaldırmaq üstündə təqsirləndirərək həbs etmişdi. Vəziyyət İngiltərə ilə silahlı toqquşma təhlükəsi yaratmışdı. Lüi-Filipp üzr istəməklə və Pritçarda pul verməklə işin içindən çıxmışdı.

Valmi vuruşmasında general, Jemape vuruşmasında əsgərdir. Valmi – Fransa kəndi; 1792-ci il sentyabrın 20-də Fransanın inqilabi qoşunu müttəfiqlərin mütləqiyyətçi qoşununa ilk dəfə bu yerdə rast gəlmişdi. Bütün günü davam edən top atışmasından sonra prussiyalılar geri çəkilmışdi. Bu ilk müvəffəqiyyət fransız qoşununa çox böyük təsir bağışlamış, onlarda böyük ruh yüksəkliyi əmələ gətirmişdi. Bir ay sonra onlar Jemape ətrafında olan vuruşmada ingilis qoşununu darmadağın etmişdi.

Transnonen küçəsi – 1834-cü ildə bu yerdə burjuaziya, üsyan qaldırmış Paris əsnafına və fəhlələrinə vəhşicəsinə divan tutmuşdur.

AbdulqədİRə verilən vədin xaincəsinə pozulması... Əmir AbdulqədİR Əlcəzairin istiqlaliyyəti uğrunda Fransa ilə müharibə etmişdir. 1847-ci ildə əsir alınmış, verilən vədə əsasən İsgəndəriyyəyə deyil, bütün ailəsi ilə Fransaya göndərilmişdi.

...Bley, rüsvətlə satın alınan Deys... *Bley* – Biskay körfəzi sahilində qala; Luvel tərəfindən öldürülmüş Berriya hersoqunun arvadı 1832-ci ildə buraya salınmışdı. Bu qadın öz oğlunu, geridə qalmış Vandeya kəndlilərinin köməyi ilə Fransanın kralı etmək iddiasında idi. *Deys* – Berriya

hersoginyasının tərəfdarlarından biri imiş, sonralar çoxlu pul alaraq (bir milyon franka yaxın) onu İyul mütləqiyyəti naziri Tyerə təslim etmişdi.

“Bərabərlik şahzadəsi” – Kral Lüi-Filippin atası, Filipp Egalite (Bərabərlik) adı altında Birinci Fransa burjua inqilabında iştirak etmişdir. Royalist çevrilişi hazırlamaq üstündə təqsirləndirilərək 1793-cü ildə edam edilmişdir.

...Mon-Sen-Mişeldəki son dəmir qəfəsi... Mon-Sen-Mişel abbatlığı – Normandiya sahilində daşlı-qayalı adada qədim monastır; XVII əsrin sonlarında hökumət həbsxanası olmuş; orada, orta əsrlərdə çox yayılmış olan bir işgəncə tətbiq edilərmiş: dustaq bəzən bir il müddətində dar və alçaq dəmir qazamata salınar, burada o nə dikələ, nə də hərəkət edə bilərmiş.

Kapet – XVI Lüdovik 1792-ci il avqustun 10-da Parisdə baş verən üsyan nəticəsində taxtdan endirildikdən sonra ona verilən rəsmi ad. Başqa dvoryanlar kimi ona da təklif edilmişdi ki, titullarından əl çəksin, öz fəmiyasını götürsün.

Tarixçi Lüi Blan (1811-1882) – xırda burjua sosialisti, tarixə aid bir neçə əsərin, o cümlədən, “On ilin tarixi” əsərinin müəllifidir; bu əsərdə İyul mütləqiyyəti kəskin surətdə tənqid etmişdir. 1848-ci il inqilabı dövründə burjuaziya ilə uzlaşmaq taktikası yeritmişdir.

Kazimir Perye – bankir; maliyyə oliqarxiyasının nümayəndələrindən biri, Lüi-Filipp dövründə Fransada ağalığ etmişdir. 1831-ci ildə nazirlər heyətinin başçısı, Lion toxucularının ilk üsyanının baş çəlladı olmuşdur.

Fiyeskinin “cəhənnəm maşını” – respublikaçı *Fiyeski* 1835-ci ildə bir dəstə adamla kral Lüi-Filippin gəldiyi yola “cəhənnəm maşını” qoymuş, onu öldürmək istəmişdir.

Nəhəng Rodos heykəli... Rodos heykəli – Günəş allahı Geliosun nəhəng tunc heykəli (32 metr hündürlükdə imiş); eramızdan əvvəl 280-ci ildə, yunan adası Rodosda, limana girilən yerdə qoyulubmuş; eramızdan əvvəl 224-cü ildə zəlzələdə uçub-dağılmışdır. Dünyanın yeddi möcüzəsindən biri hesab olunur.

Siz Venesiya kimi... Venesiya – bir zamanlar özəmətli tacirlər respublikası olmuş; 1797-ci ildə fransızlar tərəfindən tutulmuş, sonra da Napoleon onu İtaliya krallığına daxil etmişdir.

Polinyak – nazir, kral X Karlnın yaxın dostu, qəddar irticaçı və cəhəlpərəst olmuş. 1829-cu ildə ifrat royalist nazirlər heyətinə başçılıq etmiş; onun yeritdiyi hədsiz mürtəce siyasət İyul inqilabının meydana gəlməsini sürətləndirmişdir.

İspaniyalı Ferdinand və portuqaliyalı Migel. VII Ferdinand – İspaniya kralı; Napoleon onu taxtından əl çəkməyə məcbur etmiş, bu taxtı Jozer Bonaparta vermişdir. Napoleon süqut etdikdən sonra VII Ferdinand İspaniyaya qayıtmış, ölkəni tamamilə yezuitlərin və rahiblərin ixtiyarına vermişdir. Üsyan etmiş xalqa qarşı 1823-cü ildə Müqəddəs ittifaqın köməyindən istifadə etmişdir. *Portuqaliyalı Migel* – 1828-ci ildə hökuməti öz qardaşının, Portuqaliya kralı don Pedronun əlindən almış, liberal konstitusiyanı ləğv etmiş, amansız terror siyasəti yürütmüşdür. Ölkədə vətəndaş müharibəsi başlanmış, bunun da nəticəsində 1834-cü ildə taxtdan əl çəkməyə məcbur olmuşdur.

...*Dörd adamı xilas etmək üçün...* – İyul inqilabından sonra, 1830-cu ilin dekabr ayında, Parisdə, taxtdan endirilmiş kral X Karlın mürtəce nazirləri, (o cümlədən, xalqın qəddar düşməni olan Polinyak) mühakimə edilirdi. Cəmiyyətin tərəqqipərvər adamları onlardan dördünə ölüm cəzası verilməsini tələb edirdi. Xalq kütlələri həbsxananı tutacağı ilə bir neçə dəfə hökuməti təhdid etmişdi. Hüqo ölüm cəzasının əleyhinə olduğu halda bu dəfə çıxış edərək xalqın tələbinə tərəfdar oldu. Lakin perlər məhkəməsi nazirlərə ömürlük həbs cəzası kəsdi; bir neçə ildən sonra da onlar azad edildi.

“İctimai müqavilə” mənə məlumdur, mən İkinci il konstitusiyasını əzbər bilirəm! *“İctimai müqavilə”* (1762) – fransız maarifpərvəri Jan-Jak Russonun ictimai-siyasi əsəri; bu əsərdəki fikirlərdən, 1793-cü ildə yakobinlər Konventinin qəbul etdiyi İkinci il konstitusiyasında istifadə edilmişdir.

Xəyalpərəstliyin artıqlığı Eskuslar və Lebralar yaradır. – On doqquz yaşlı Viktor *Eskus*, on altı yaşlı Oğüst *Lebra* – tərəqqipərvər romantikaya yaxın şairlər. İyul inqilabı günlərində küçə vuruşmalarında iştirak etmişlər. Yazdıqları “Raymon” pyesi müvəffəqiyyət qazanmadığı üçün 1862-ci ildə özlərini öldürmüşlər.

Reysdal Yakob (1628-1682) – Hollandiyanın mənzərəçi rəssamı.

Hansla Savinyi arasında... – Alman professoru, 1826-cı ildə Berlin universitetində dərs demişdir; Savinyinin hüquq sahəsində başçılıq etdiyi mürtəce “tarixi cərəyanın” əleyhinə olmuşdur.

“Gündəlik” (“Kotidyen”) – Restavrasiya dövrünün mürtəce qəzeti, taxt-tacı və kilsəni tərənnüm etmiş, “Qanlı rahib” ləqəbini qazanmışdır.

Dezojyenin “Bakirə qız”ındakı. Bakirə qız – Spontinin eyniadlı operasına Dezojyenin parodiyası, ilk dəfə Parisdə, Napoleon dövründə tamaşaya qoyulmuşdur.

Kallo Jak (XVII əsr) – fransız qravüraçısı və rəssamı, xüsusi realist grotesklərin ustası.

Edil – qədim Romada seçki ilə təyin edilən məmur; şəhərin abadlıq işlərinə, bazarlarına və tamaşalara nəzarət edərmiş.

Pol de Kok (1794–1871) – fransız yazıçısı; çox yayılmış olan bayağı “felyeton-roman”ların müəllifi; mövzusunun xırda burjuva həyatından götürmüş.

Tün səltənətinin arqosunu saxlamışdı, – Parisdə, orta əsrlərdə Tün səltənəti – möcüzələr həyatində yaşayan, seçilmə bir başçı ilə idarə olunan peşəkar dilənçi və oğrular cəmiyyəti.

Andromeda – (yunan mifologiyasında) dəniz əjdahasına qurban edilən gözəl bir qız. Əfsanəyə görə, bu qız sahildəki bir qayaya zəncirlənmiş, lakin qəhrəman Persey tərəfindən xilas edilmişdir.

Türqo – XVIII əsrdə fransız iqtisadçısı, fiziokratlar cərəyanının görkəmli nümayəndəsi; Marks onlara “müasir siyasi iqtisadın atası” demişdir.

Retif de la Breton (1734–1806) – yazıçı; çoxlu roman yazmışdır; həmin romanlarda fransız cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrində olan əxlaq pozğunluğu kobud və açıq bir şəkildə göstərilmişdir.

...vaxtilə belə sarsıntılara Jakeriya deyərildilər. Jakeriya – 1358-ci ildə fransız kəndlilərinin böyük üsyanına verilən ad (feodallar kəndlilərə həqarətlə Avam Jak deyərildilər, “Jakeriya” sözü də buradan meydana gəlmişdir). Bundan sonra Fransada kəndli üsyanlarına “Jakeriya” deyilmişdir.

Briarey – (Roma mifologiyasında) yüzqollu, əllibaşlı nəhəng; Göyün və Yer in oğlu; Yupiterə qarşı üsyan etmişdir.

Foblazlar və Prüdomlar. Foblaz – XVII əsr fransız yazıçısı Luv de Kuvrenin “Kavaler Foblazın sərgüzəşti” adlı romanının (1787) qəhrəmanı; əxlaqsız, rəhmsiz bir tipdir. *Jozef Prudom* – birinci cildin şərhinə baxın.

“Evrianta” – Veberin operası (ilk dəfə 1823-cü ildə tamaşaya qoyulmuşdur).

Pepenin, ya Morenin təqib olunması. Pepen (xırda alverçi) və *Mare* (sərrac) – 1830 və 1832-ci illərdə baş verən xalq üsyanlarında iştirak etmişlər, sonralar Fiyeskinin qiyamına qoşulmuşlar. 1836-cı ildə edam edilmişlər.

...general Lamarkın dəfni. 1832-ci ilin sonunda mürtəce nazir Kazimir Perye vəba xəstəliyindən ölür, hökumət onu çox təntənə ilə dəfn

edir. Əvvəllər Napoleon generalı olan *Lamark* da həmin xəstəlikdən ölür, liberal burjuaziya Kazimir Peryenin təntənəli dəfninə cavab olaraq *Lamar* kın dəfnində böyük nümayiş düzəldir. *Lamark* respublikaçılara yaxın adam hesab edilirdi və çox böyük şöhrətə malikdi. *Lamark*ın dəfni Parisdə iğtişəşə səbəb olur, 1832-ci il iyulun 5–6-da üsyan şəklini alır; barrikada döyüşləri baş verir. Üsyan, nizami qoşun və milli qvardiya tərəfindən amansızlıqla yatırılır.

Aldla geri qayıtdı. XV–XVI əsrlərdə italyan çapçıları *Ald*ların nəşr etdiyi qədim kitablara *aldla* deyilir.

Filint Alsestin əleyhinədir. Molyerin “*Mizantrop*” pyesində – həqiqət axtaran, lakin dözülməz, sərt hərəkətli adam olan *Alsest Filint*ə qarşı qoyulmuşdur; *Filint* saray həyatına uyğunlaşmış, *Alsesti* də o həyatla barışdırmaq istəyən bir tipdir.

...birində Jan Şuan, o birisində Jann. *Şuan* – breton kömürçüsü, qaçaqmalçı, şuanlar üsyanında əks-inqilabçı dəstələrin başçılarından biri; şuanlar üsyanını fransız dvoryanları və ruhaniləri İngiltərənin köməyi ilə, Birinci Fransa burjuva inqilabı dövründə geridə qalmış *Vandeya* və *Bretan* kəndliləri arasında qaldırılmışdı. *Jan* – Parisdə, *Sen-Merri* küçəsində respublikaçıların müdafiəsini təşkil etmişdir; 1830 və 1832-ci illərdə baş verən xalq üsyanlarının ən məşhur qəhrəmanlarından biri olmuşdur.

Terreyə qarşı qanun, lakin Türqoya qarşı mənasızdır. – *Terrey* – abbat; XV Lüdovikin istəklisi olan markiza *Pompadurun* köməyi ilə Fransa ədliyyə işlərinin baş nəzarətçisi təyin olunmuşdu; bu, xalq arasında böyük narazılığa səbəb oldu. *Terrey* 1774-cü ildə işdən kənar edilərək *Türqo* ilə əvəz edildikdə, Parisin küçələrində mənfur abbatı təsvir edən uyuqlar yandırılmışdı.

...Ramyüsün məktəblilər tərəfindən öldürülməsi... *Ramyüs* (və ya *Rame*) *Pyer* – XVIII əsrdə fransız alimi və filosofu; orta əsrin sxolastik elminə qarşı çıxmış, bu elmin istinadgahı olan *Sorbonna* universiteti tərəfindən təqib edilmişdir. 1572-ci ildə *Varfolomey* gecəsində iş otağında vəhşicəsinə öldürülmüşdür. *Ramyüsün* düşməni olan, *Sorbonna* profesoru *Jan Şarpantye* də onu öldürənlər içərisində olmuşdur.

...Russonun... İsveçrədən qovulması. 1765-ci ildə *Russo* İsveçrədə (*Nefşatel* qraflığında, *Motye* qəsəbəsində) yaşayanda, mürtəce ruhanilərin təhriki ilə bir dəstə adam onun olduğu evi daşa basmışdır.

...Afinanın Fokiona, Romanın Stsipiona qarşı... *Fokion* – birinci cildin şərhinə baxın... Afrikalı Kiçik *Publi Stsipion* (e.ə. II əsr) – Roma sərkər-

dəsi; Kartacanı tutmuş və dağıtmış (e.ə. 146-cı il), sonra da Kartacanın İspaniyada son istinadgahı olan Numansiya qalasını zəbt etmiş, bununla da üçüncü Puna müharibəsini qurtarmışdır. Romada Stsipationun düşmənləri onu dövlət pulunu mənimsəməkdə təqsirləndirərək, onun əleyhinə siyasi məsələ qaldırmışlar.

Xanım de Lambal – xalqın nifrət etdiyi kraliça Mariya, Antuanettanın yaxın adamı olmuş; royalistlərin fitnəkarlığında iştirak etdiyi üçün 1792-ci ildə, sentyabr edamlarında camaat tərəfindən öldürülmüşdür. Restavrasiya dövründə bir neçə adamı onun ölümündə təqsirləndirmişlər. Bu bəhanə ilə də padşahpərəstlər güruhu Avinyon şəhərində marşal Brünü öldürmüşlər.

Jeqünün quldur dəstələri – Termidor İrticaçı dövründə Fransanın cənubunda təşkil edilən padşahpərəst dəstələr; onlar torpağa olan xüsusi mülkiyyəti qorumaq bəhanəsi ilə respublikaçılar arasında qırğın düzəltmişlər.

Qol sarğısı kavalərləri – Anqlem hersoqunun 1814-cü ildə Bordoya gəlmiş royalist məyyəti.

Juvenal Detsim Yuli (I-II əsrlər) – Romanın satirik şairi. O, bizə gəlib çatan satiralarında Roma aristokratlarının əxlaq pozğunluğunu amansızca qamçılamişdır.

“Salnamə” – Roma tarixçisi Tasitin (I-II əsrlər) baş əsərlərindən biri; əsərdə Avqustun ölümündən Neronun ölümünə kimi olan Roma imperatorlarının tarixi yazılmışdır.

Nineviya – Asori hökumətinin paytaxtı (e.ə. XIV-VII əsrlər), Qədim zamanda sərvəti və əxlaqsızlığı ilə məşhur imiş.

Babil – Babilistanın ən qədim şəhərlərindən biri; eramızdan üç min il əvvəldən başlayaraq III əsrə kimi (e.ə.) iqtisadi, siyasi, mədəni əhəmiyyətini mühafizə etmişdir. Babil sonrakı xristian ədəbiyyatında zahiri əzəmətin, dəbdəbənin, əxlaqsızlığın bir simvolu kimi göstərilir.

Sodom – Tövratda göstərilir ki, Sodom, İordan çayı vadisində bir şəhər olmuşdur, əhalisi hədsiz dərəcədə əxlaqsız imiş. Buna görə də, rəvayətə görə, göydən od yağmış, Sodom və Qomorroyanı yandırır külə döndərmişdir.

Siseron... Verres... Kaliqula... Verres Kay (e.ə. I əsr) – Romanın Sici-liyada canişini; pul qazanmaq üçün öz vəzifəsindən sui-istifadə etmişdir. Siseron onu bir neçə nitqində amansızcasına ifşa etmişdir. *Kaliqula* Qay Sezar. – Roma imperatoru (37-41); ona da allah kimi pərəstiş edilməsini

tələb etmişdir. Hədsiz dəbdəbəsi ilə, müsadirələri və ağır vergiləri ilə Romanı əldən salmışdır. Öz əsgərləri tərəfindən öldürülmüşdür.

Roma Vitellinin vaxtında Sullanın vaxtında. Vitelli – Vətəndaş müharibəsi dövründə, I əsrin ortalarından, az zamanda bir-birini əvəz edən dörd Roma imperatorundan biri; çox əxlaqsız imiş. 69-cu ildə imperator olmuş, bir neçə aydan sonra xalq tərəfindən öldürülmüşdür. *Sulla* – birinci cildin izahına baxın.

Klavdinin və Domitsianın dövründə... Klavdi – Roma imperatoru (41-54) onun üsul-idarəsi köhnə zadəganlarla süvarilər arasında müvəqqəti uzlaşmadan ibarətdir. Arvadı Aqrippina hakimiyyəti oğlu Nerona vermək məqsədilə onu zəhərləmişdir. *Domitsian* – birinci cildin izahına baxın.

...Karakalla vaxtında da, Kommod vaxtında da, Helliobabal vaxtında da... Karakalla Mark Avreli Antoni Roma imperatoru (III əsrin başlanğıcı) – istila edilmiş qəbilələrə divan tutmaqla, onları qarət etməklə məşhurdur. Qardaşı Qeti və onun iyirmi min tərəfdarını edam etmişdir. Öz əsgərləri tərəfindən öldürülmüşdür. *Kommod* Lutsi Avreli – Roma imperatoru (II əsrin sonu), çox zülmkar və qəddar olmuş, Qladiator, senatın hökmü ilə onu boğmuşdur. *Helliobabal* – Roma imperatoru (III əsrin başlanğıcı) – əxlaqsız, zalım müstəbid olmuş, pretorianlar tərəfindən öldürülmüşdür.

Qiyam – Mazanyellodur, üsyan – Spartakdır. Mazanyello – balıqçı Tomazo Anyellonun (1623-1647) ixtisar edilmiş adı. İstilaçı ispaniyalıların ağır vergiləri ilə talan edilən Neapolda, 1647-ci ildə baş verən xalq üsyanının rəhbəri olmuş. Kral müavini qaçandan sonra bütün vergilər götürülmüş, Mazanyellonu Neapolun başçısı qoymuşlar. Onu kral müavininin göndərdiyi adam öldürmüşdür. Neapol üsyanı – İngiltərədə başlanan burjua inqilabına, Fransada, mütləqiyyət əleyhinə hazırlanan Frondalar hərəkatına da təsir etmişdir. *Spartak* – məşhur Frakiya qladiatoru; qədim Romada (e. ə. 74-70-ci illərdə) üsyan etmiş qulların rəhbəri olmuşdur.

Vandom sütunu – Napoleonun hərbi qələbələri münasibətilə Parisdə, 1806-cı ildə *Vandoma* meydanında qoyulan abidə.

...Hersoq Fitsjama atılan daşlar... Hersoq Fitsjam Eduard – qədim ingilis nəslindən olan fransız aristokrati; ifrat irticaçı olmuşdur. İyul inqilabından sonra Lüi-Filippə sədaqətli olacağına and içmiş, lakin 1832-ci ildə Berriya hersoginyası ilə siyasi əlaqədə olduğu üçün həbs edilmişdir.

...bayraqların birindən qoparılan... qall xoruzu... Qall xoruzu – Fransanın milli emblemlərindən biri; Birinci Fransa burjua inqilabı dövründə dövlət gerbi kimi zanbaq əvəzinə qəbul edilmiş, İkinci imperiya dövründə qartalla əvəz edilmişdir.

Ekselmans – Napoleon generalı, yüz gündə Napoleonun tərəfinə keçmiş; Restavrasiya dövründə sürgündə olmuş, İyul mütləqiyyəti dövründə Fransa marşalı və peri olmuşdur.

Vaşinqtonun komandası altında Trentonda, Lafayetin komandası altında Brendivaynda ...Trenton – Amerika Birləşmiş Ştatlarında bir şəhər; amerikalıların istiqlaliyyət uğrunda apardığı müharibədə Vaşinqton Trenton ətrafında 1776-cı il sentyabrın 21-də ingilislərə qalib gəlmişdir. Brendivayn – Vaşinqton 1777-ci il sentyabrın 11-də bu çayın ətrafında məğlub olmuşdur. Bu vuruşmada general Lafayet amerikalılar tərəfindən iştirak etmişdir.

...Luvye adası – XIX əsrin 40-cı illərinə kimi Senanın ensiz qolu ilə Parisin cəbbəxana rayonundan ayrılmış; indi bu qol yoxdur.

Xalq dostları cəmiyyəti... İyul mütləqiyyəti dövründə, xırda burjuva inqilabçıları – yakobinçiləri, karbonariləri, sensimonistləri birləşdirən ən məşhur respublika cəmiyyətlərindən biri olmuşdur.

Marşal Lobo ilə general Byujo... – Lafayet istefa verdikdən sonra Marşal Lobo Paris milli qvardiyasına komanda etmişdir. General Byujo – əvvəllər Napoleon zabiti, İyul mütləqiyyəti dövründə, 1834-cü ildə xalq üsyanının baş cəlladı olmuş, Transnonen küçəsindəki qırğını təşkil etmişdir.

...Sen-Merrinin... zəngləri. Sen-Merri monastırında zənglərin çalınması 1832-ci il xalq üsyanı üçün işarə idi. Monastırın hasarı və ona yapışmış olan barrikadalar – kral qoşunları və milli qvardiya ilə qəhrəmanca vuruşan respublikaçıların baş istehkamı və mərkəzi olmuşdur.

Arman Karel marşal Klozeli görmüş... *Arman Karel* – jurnalist, tarixə aid bir neçə əsərin müəllifi; 1830-cu ildə Tyer və Minye ilə bir yerdə “Nasyonal” qəzetini nəşr etmişdir. Qəzet, İyul mütləqiyyəti dövründə müxalifətdə olan respublikaçı burjuaziya dairələri arasında çox yayılmışdı. *Marşal Klozel* – Yüz gün dövründə Napoleonun tərəfində vuruşmuş, royalistlərin istinadgahı olan Bordo şəhərini tutmuşdur. Restavrasiya dövründə ölüm cəzası verilmiş, sonra əfv edilmişdir. 1827-ci ildən parlamentin üzvü, İyul mütləqiyyəti dövründə Əlcəzairi istila edənlərdən biri olmuşdur.

...bu Anna Ratklifin... *Anna Ratklif* (1764-1823) – ingilis yazıçısı; XVIII əsrin sonunda və XIX əsrin başlanğıcında çox yayılmış olan “Qot”, “Qorxunc” romanlarının müəllifi; bu romanlarda sirli cinayətlər (“Udolf sirləri” və başqaları) təsvir edilirdi.

“*Sən kral olacaqsan*” – Şekspirin “Maqbet” tragediyasında küpəgirən qarının bu sözləri əsərin qəhrəmanında şöhrətpərəstlik hissi doğurur, onu cinayətə sövq edir.

Yaşasın Polşa! – 1830-cu ildə baş verən Polşa üsyanı nəzərdə tutulur.

Qoca Teofil. Teofil Qotye (1811–1872) – romantik şair; gənc Hüqonun klassisizmə qarşı apardığı mübarizədə yoldaşı olmuş; XIX əsrin 30-cu illərində fransız romantik hərəkatında əsas simalardan biridir. Sonralar bu sahədən çəkilməmiş, “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinə müdafiə etmişdir.

Karemi kölgədə buraxmaq... Karemi (1784–1823) – kral saraylarında qulluq etmiş məşhur aşpaz.

Dü Brellə Soval onların siyahısını göstərir, abbat Lebef də elə. Dü Bel Jak (1528–1614) – fransız tarixçisi; o, həm də – “Parisin dəbdəbəsi və qədim Paris”, “Paris şəhərinin qədim tikintiləri” kitablarının müəllifidir. *Soval Anri* (XVII əsr) – Paris şəhərinin tarixi haqqında bir neçə əsər yazmışdır (“Köhnə və yeni Paris” və s.) *Abbat Lebef Jan* (1687–1760) – fransız tarixçisi; “Paris şəhərinin və onun məhəlli kilsələrinin tarixi” də onun qələmindən çıxmışdır.

...*Qallar Kluziuma...* *Kluzium* – Etruriyada bir şəhərin adı; qallar eramızdan əvvəl 390-cı ildə buranı mühasirəyə alır; şəhər əhalisi romalıları köməyə çağırır. Bu da qalların, Brennin sərkərdəliyi altında romalıları qarşı hücum etməsinə səbəb olur. Rəvayətə görə, Brenn eramızdan əvvəl 388-ci ildə İtaliyaya girmiş, Roma talan etmiş və yandırmışdır.

Uri kantonu ilə bərabər arıq xoruzun, ya da Qlaris kantonu ilə bərabər kök xoruzun... – İsveçrənin katolik və protestant kantonları arasında olan dini ədavətə işarədir.

O Fermopil ətrafında Leonidlə bir yerdə ölərdi, Kromvellə bir yerdə Droxedani yandırardı. Fermopil – Fessaliyadan Orta Yunanıstana olan dağ keçidi. Yunanıstan–İran müharibəsi dövründə, eramızdan əvvəl 480-ci ildə üç yüz sparta əsgəri, başda padşah Leonid olmaqla, burada Fermopil İranın minlərlə qoşunundan müdafiə edərək qəhrəmancasına həlak olmuşdur. *Droxeda* – İrlandiyada bir şəhər; Kromvell 1649-cu ildə hücum edərək buranı tutmuşdur. Şəhərin bütün qarnizonunu qırılmışlar.

Bu nə Monmirayl, nə də Şampober idi. Şampoberdə və Monmiraylda 1814-cü il fevralın 9-da və 11-də qanlı vuruşmalar olmuşdur; Napoleon bu vuruşmalarda müttəfiqlərin qoşununu məğlub etmişdir.

Timoleon (e.ə. VI-V əsrlər) – Qədim Yunanıstan sərkərdəsi və siyasi xadimi; Siciliyada yunan şəhərlərini əsarət altına alan zalım hökmdarlarla mübarizə etmiş, Sirakuzanı azad edib, orada demokratik islahat düzəltmişdir.

Marsel Etyen – Parisdə tacirlərin başçısı; 1356-1358-ci illərdə baş verən üsyanın rəhbəri olmuş, yetişməkdə olan burjuaziya bu üsyan vasitəsilə kral hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq istəmişdir.

Ambioriks – qall üsyanının (e.ə. 54-50-ci illər) rəhbəri; bu üsyanda Belçika Qalliyasının romalılarından ibarət olan qarnizonu məhv edilmişdir.

Artevelde Yakob (təx. 1285-1345-ci illər) – Yüzillik müharibənin başlanğıcında qraf I Lüdovikə qarşı üsyan edən Gent tacirləri və əsnafının qurduğu hökumətə başçılıq etmişlər. Ölkə daxilində sinfi ziddiyyətləri həll etmək imkanında olmadığından, krallığı yenidən düzəltmək üçün ingilis şahzadələrini çağırmış, üsyan edən Gent toxucuları tərəfindən öldürülmüşdür.

Marniks Filipp (1538-1598) – niderlandların İspaniya ağalarına qarşı qaldırdığı üsyanda iştirak etmişdir.

Pelagi (təx. 737-ci ildə ölmüşdür) – Asturiyanın və Obyedonun kralı; mavrların İspaniyaya olan hücumunun qarşısını almaq üçün Vestqot feodallarının qüvvələrini birləşdirmişdir.

“Zəncirlənmiş Prometey” başlayır, Aristogiton bitirir. “Zəncirlənmiş Prometey” – qədim yunan şairi Esxilin (e.ə. V əsr) dram əsəri. *Aristogiton* – Afınada “padşah qatili”.

Esxildən sonra Frazibul... Frazibul (e.ə. IV əsr) – məşhur Afina sərkərdəsi; otuz zalım hökmdarın üsuli-idarəsinə yıxmış, demokratik quruluş yaratmışdır.

Viktor Hüqo

DÜNYA ƏDƏBİYYATI KLASSİKLƏRİ

MÜNDƏRİCAT

Səfillər

Üçüncü hissə

MARİUS

Birinci kitab

PARİSİN ZƏRRƏ-ZƏRRƏ GÖZDƏN KEÇİRİLMƏSİ

<i>Birinci fəsil.</i> Parvulus	7
<i>İkinci fəsil.</i> Qamenin bəzi xüsusiyyətləri	8
<i>Üçüncü fəsil.</i> Qamen cazibədarlıqdan məhrum deyil	9
<i>Dördüncü fəsil.</i> Qamen xeyir də verə bilər	10
<i>Beşinci fəsil.</i> Qamen mülkünün sərhədi	11
<i>Altıncı fəsil.</i> Bir az da tarixdən	14
<i>Yeddinci fəsil.</i> Qamenlər hind kastası düzəldə bilərdilər	16
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Bu fəsildə son kralın nəzakətli bir zarafatından bəhs olunur	18
<i>Doqquzuncu fəsil.</i> Qallıyanın qədim ruhu	19
<i>Onuncu fəsil.</i> Ecce paris, ecce homo	20
<i>On birinci fəsil.</i> Ələ sala-sala hakimlik etmək	24
<i>On ikinci fəsil.</i> Xalqın varlığında yaşayan gələcək	26
<i>On üçüncü fəsil.</i> Balaca Qavros	27

İkinci kitab

MÖTƏBƏR BURJUA

<i>Birinci fəsil.</i> Doxsan yaş və otuz iki diş	30
<i>İkinci fəsil.</i> Ev yiyəsinə oxşar	32
<i>Üçüncü fəsil.</i> Ağıl dəryası	33
<i>Dördüncü fəsil.</i> Yüz il yaşamaq iddiası	34
<i>Beşinci fəsil.</i> Bask və Nikoletta	35
<i>Altıncı fəsil.</i> Bu fəsildə Manyon iki körpə uşağı ilə nəzərə çarpacaq	36
<i>Yeddinci fəsil.</i> Belə bir qayda: ancaq axşamlar adam qəbul et	38
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Bir-birinə oxşamayan iki adam	39

Üçüncü kitab
BABA VƏ NƏVƏ

<i>Birinci fəsil.</i> Qədim salon	42
<i>İkinci fəsil.</i> O zamanın qanlı kabuslarından biri	46
<i>Üçüncü fəsil.</i> Requiescant	53
<i>Dördüncü fəsil.</i> Quldurun ölməsi	61
<i>Beşinci fəsil.</i> İnqilabçı olmaq üçün günorta ibadətinə getmək bəzən faydalıdır	65
<i>Altıncı fəsil.</i> Kilsə ağsaqqalı ilə görüş hara gətirib çıxara bilər	67
<i>Yeddinci fəsil.</i> Yəqin ki, bir qadındır	73
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Dəryaz daşa toxundu	79

Dördüncü kitab
ƏLİFBA DOSTLARI

<i>Birinci fəsil.</i> Az qala, tarixi olan bir dərnək	85
<i>İkinci fəsil.</i> Bossüenin professor Blondonun cənazəsi üzərində söylədiyi söz	100
<i>Üçüncü fəsil.</i> Marius daha çox heyrət edir	104
<i>Dördüncü fəsil.</i> "Müzen" kafesinin dal otağı	106
<i>Beşinci fəsil.</i> Fikir dairəsinin genişlənməsi	115
<i>Altıncı fəsil.</i> Res angusta	119

Beşinci kitab
BƏDBƏXTLİYİN ÜSTÜNLİYÜ

<i>Birinci fəsil.</i> Marius səfəletində	123
<i>İkinci fəsil.</i> Marius yoxsulluq	125
<i>Üçüncü fəsil.</i> Marius böyümüşdür	128
<i>Dördüncü fəsil.</i> Cənab Maböf	134
<i>Beşinci fəsil.</i> Yoxsulluq və səfəlet yaxşı qonşulardır	138
<i>Altıncı fəsil.</i> Müavin	141

Altıncı kitab
İKİ ULDUZUN BİR-BİRİNƏ RAST GƏLMƏSİ

<i>Birinci fəsil.</i> Ləqəb familiyanın yaranmasına kömək edir	146
<i>İkinci fəsil.</i> Lux facta est	149
<i>Üçüncü fəsil.</i> Yazın təsiri	151

<i>Dördüncü fəsil.</i> Ciddi bir xəstəliyin başlanğıcı	152
<i>Beşinci fəsil.</i> Deyingən qarının başında qiyamət qopur	155
<i>Altıncı fəsil.</i> Əsir almaq	156
<i>Yeddinci fəsil.</i> “U” hərfinin sərgüzəşti və bu hərf haqqında düşüncələr	159
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Əlillər də xoşbəxt ola bilər	161
<i>Doqquzuncu fəsil.</i> Ağılın çaşması	163

Yeddinci kitab

XORUZ BANI

<i>Birinci fəsil.</i> Mədənlər və qazmaçılar	166
<i>İkinci fəsil.</i> Cəmiyyətin lap dibi	168
<i>Üçüncü fəsil.</i> Babet, Tüfeyli, Gecəquşu, Monparnas	170
<i>Dördüncü fəsil.</i> Quldur dəstəsinin tərkibi	173

Səkkizinci kitab

HİYLƏGƏR YOXSUL

<i>Birinci fəsil.</i> Marius şlyapalı qızı axtararkən furajkalı kişiyə rast gəlir	177
<i>İkinci fəsil.</i> Tapılan məktub	179
<i>Üçüncü fəsil.</i> Dördüzlü	181
<i>Dördüncü fəsil.</i> Qızılgül səfalət içində	186
<i>Beşinci fəsil.</i> Qəza-qədərin göstərdiyi gizli pəncərə	193
<i>Altıncı fəsil.</i> Yırtıcı öz zağasında	195
<i>Yeddinci fəsil.</i> Strategiya və taktika	200
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Oğrular yuvasında işıq	204
<i>Doqquzuncu fəsil.</i> Jondret az qalır ki, ağlasın	206
<i>Onuncu fəsil.</i> Kabrioletin minik qiyməti – saatda iki frankdır	210
<i>On birinci fəsil.</i> Səfalət dərdə öz köməyini təklif edir	213
<i>On ikinci fəsil.</i> Cənab Ağın verdiyi beş frank nəyə xərclənmişdi	216
<i>On üçüncü fəsil.</i> Solus cum sola, in loco remoto, non cogitabuntur orare “Pater noster”	222
<i>On dördüncü fəsil.</i> Polis işçisi vəkilə iki cib tapançası verir	224
<i>On beşinci fəsil.</i> Jondret şey-şüy alır	229
<i>On altıncı fəsil.</i> Oxucular bu fəsildə 1832-ci ildə dəbdə olan ingilis havasında oxunan bir nəغمə eşidəcəklər	231
<i>On yeddinci fəsil.</i> Mariusun beş frank pulu nəyə xərclənmişdi	235
<i>On səkkizinci fəsil.</i> Mariusun iki stulu qabaq-qənşər qoyulur	239
<i>On doqquzuncu fəsil.</i> Qaranlıq bucaqlardan özünü qoruyun	241

<i>İyirminci fəsil.</i> Tələ	245
<i>İyirmi birinci fəsil.</i> Həmişə zərərçəkən adamı tutmaqla işə başlamaq lazımdır	271
<i>İyirmi ikinci fəsil.</i> Kitabımızın ikinci hissəsində ağlayan uşaq	275

Dördüncü hissə
PLÜME KÜÇƏSİNİN İDİLLİYASI
VƏ SEN-DENİ KÜÇƏSİNİN EPOPEYASI

Birinci kitab

TARİXİN BİR NEÇƏ SƏHİFƏSİ

<i>Birinci fəsil.</i> Yaxşı biçilib	281
<i>İkinci fəsil.</i> Pis tikilib	287
<i>Üçüncü fəsil.</i> Lüi-Filipp	290
<i>Dördüncü fəsil.</i> Bünövrə altında əmələ gələn çatlar	298
<i>Beşinci fəsil.</i> Tarixi yaradan, lakin tarixin qəbul etmədiyi hadisələr	305
<i>Altıncı fəsil.</i> Anjolas və onun köməkçiləri	316

İkinci kitab

EPONİNA

<i>Birinci fəsil.</i> Torağay çölü	322
<i>İkinci fəsil.</i> Həbsxanada cinayətin rüşeymi	328
<i>Üçüncü fəsil.</i> Maböf babanın gözüne görünən xəyal	332
<i>Dördüncü fəsil.</i> Mariusun gözüne görünən xəyal	336

Üçüncü kitab

PLÜME KÜÇƏSİNDƏKİ EV

<i>Birinci fəsil.</i> Sırlı ev	342
<i>İkinci fəsil.</i> Jan Valjan – milli qvardiyaçı	346
<i>Üçüncü fəsil.</i> Foliis ac frondibus	349
<i>Dördüncü fəsil.</i> Birinci barmaqıqdan sonra ikinci barmaqıq	352
<i>Beşinci fəsil.</i> Qızılgül müharibə aləti olduğunu görür	358
<i>Altıncı fəsil.</i> Vuruşma başlanır	362

<i>Yeddinci fəsil.</i> Dərd üstündən daha böyük bir dərd	365
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Buxovlu insanlar	371

Dördüncü kitab

AŞAĞIDAN GƏLƏN KÖMƏK YUXARIDAN GƏLƏN KÖMƏK OLA BİLƏR

<i>Birinci fəsil.</i> Yara bayırda, sağalma içəridə	381
<i>İkinci fəsil.</i> Plutarx xala çətinlik çəkmədən bir hadisəni izah edir	383

Beşinci kitab

SONU ƏVVƏLİ İLƏ DÜZ GƏLMİR

<i>Birinci fəsil.</i> Qışla ilə əlaqədar olan təklif	392
<i>İkinci fəsil.</i> Kozettanın qorxuları	394
<i>Üçüncü fəsil.</i> Tüsenin izahatı ilə zənginləşmişdir	397
<i>Dördüncü fəsil.</i> Daş altında qəlb	400
<i>Beşinci fəsil.</i> Kozetta məktubdan sonra	403
<i>Altıncı fəsil.</i> Qocalar ona görə yaşayır ki, vaxtında evdən getsinlər	406

Altıncı kitab

BALACA QAVROŞ

<i>Birinci fəsil.</i> Küləyin kinli dəcəlliyi	410
<i>İkinci fəsil.</i> Balaca Qavroş böyük Napoleondan faydalanır	413
<i>Üçüncü fəsil.</i> Həbsxanadan qaçmaq təhlükəsi	437

Yeddinci kitab

ARQO

<i>Birinci fəsil.</i> Sözüün əmələ gəlməsi	451
<i>İkinci fəsil.</i> Köklər	458
<i>Üçüncü fəsil.</i> Ağlayan arqo, gülən arqo	467
<i>Dördüncü fəsil.</i> İki vəzifə: ayıq olmaq, ümid etmək	471

Səkkizinci kitab

CAZİBƏ VƏ KƏDƏR

<i>Birinci fəsil.</i> Parlaq işıq	476
<i>İkinci fəsil.</i> Tam səadətə məst olmaq	482

<i>Üçüncü fəsil.</i> İlk kölgələr	484
<i>Dördüncü fəsil.</i> Keb sözü ingiliscə – diyirlənən şey, arqo dilində – hürən itdir	487
<i>Beşinci fəsil.</i> Gecənin zülmətində nə gizlənir	495
<i>Altıncı fəsil.</i> Marius həyata o dərəcə qayıdır ki, Kozettaya öz ünvanını verir	496
<i>Yeddinci fəsil.</i> Qoca qəlb ilə cavan qəlbın bir-birinə qarşı durması	502

Doqquzuncu kitab

ONLAR HARA GEDİRLƏR?

<i>Birinci fəsil.</i> Jan Valjan	516
<i>İkinci fəsil.</i> Marius	518
<i>Üçüncü fəsil.</i> Cənab Maböf	520

Onuncu kitab

5 İYUN 1832-ci İL

<i>Birinci fəsil.</i> Məsələnin zahiri cəhəti	525
<i>İkinci fəsil.</i> Məsələnin mahiyyəti	529
<i>Üçüncü fəsil.</i> Dəfn tərəqqiyə səbəb olur	535
<i>Dördüncü fəsil.</i> Keçmiş zamanların iğtişaşı	540
<i>Beşinci fəsil.</i> Parisin xüsusiyyəti	545

On birinci kitab

ATOM QASIRĞA İLƏ QARDAŞ OLUR

<i>Birinci fəsil.</i> Qavroş poeziyasının kökləri haqqında bəzi izahat. Bir nəfər akademikın bu poeziyaya təsiri	549
<i>İkinci fəsil.</i> Qavroş səfərdə	551
<i>Üçüncü fəsil.</i> Dəlləyin haqlı olaraq qəzəblənməsi	555
<i>Dördüncü fəsil.</i> Uşaq qocaya təəccüb edir	556
<i>Beşinci fəsil.</i> Qoca	558
<i>Altıncı fəsil.</i> Təzə gələnlər	561

On ikinci kitab

“KORİNF”

<i>Birinci fəsil.</i> “Korinf”in tarixi	563
---	-----

<i>İkinci fəsil.</i> Şən içki məclisi nə ilə qurtardı	568
<i>Üçüncü fəsil.</i> Qranterin üzərinə qaranlıq çökür	579
<i>Dördüncü fəsil.</i> Hüşlü xalaya təsəlli vermək təşəbbüsü	582
<i>Beşinci fəsil.</i> Hazırlıq	586
<i>Altıncı fəsil.</i> İntizar içində	588
<i>Yeddinci fəsil.</i> Talaşa küçəsindən göndərilən adam	591
<i>Səkkizinci fəsil.</i> Bəlkə də, adı heç Kabük olmayan bir adam haqqında bir neçə sual işarəsi	595

On üçüncü kitab

MARİUS ZÜLMƏTƏ DAXİL OLUR

<i>Birinci fəsil.</i> Plüme küçəsindən Sen-Deni məhəlləsinə kimi	600
<i>İkinci fəsil.</i> Paris bayquş gözü ilə	603
<i>Üçüncü fəsil.</i> Son hüdud	605

On dördüncü kitab

ÜMİDSİZLİYİN ƏZƏMƏTİ

<i>Birinci fəsil.</i> Bayraq. Birinci əməliyyat	612
<i>İkinci fəsil.</i> Bayraq. İkinci əməliyyat	615
<i>Üçüncü fəsil.</i> Qavroş Anjolasın karabinini götürsəydi daha yaxşı olardı	618
<i>Dördüncü fəsil.</i> Bant çəlləyi	619
<i>Beşinci fəsil.</i> Jan Prüverin şeri susdu	621
<i>Altıncı fəsil.</i> Həyat iztirabından sonra ölüm iztirabı	624
<i>Yeddinci fəsil.</i> Qavroş dərin düşüncə ilə məsafəni ölçür	629

On beşinci kitab

SİLAHLI ADAM KÜÇƏSİ

<i>Birinci fəsil.</i> Boşboğaz süngər kağızı	633
<i>İkinci fəsil.</i> Qavroş küçə işığının düşmənidir	642
<i>Üçüncü fəsil.</i> Kozetta ilə Tüsen yatarkən...	646
<i>Dördüncü fəsil.</i> Qavroşun yersiz coşqunluğu	647

<i>İzahlar</i>	655
--------------------------	-----

DÜNYA ƏDƏBİYYATI
KLASSIKLƏRI

Viktor HÜQO

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ
ÜÇ CİLDDƏ

II CİLD

SƏFİLLƏR
III-IV hissələr

Çapa imzalanmışdır 22.11.2009. Format 60×90 1/16. Ofset çap üsulu.
Fiziki çap vərəqi 43. Sifariş 208. Tiraj 7000.

“Şərq-Qərb” ASC-də çap olunmuşdur
Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+994 12) 474-75-62
Faks: (+994 12) 470-18-49
e-mail: sharq.qarb@gmail.com